

**THE
PENNSYLVANIA
STATE UNIVERSITY
LIBRARY**

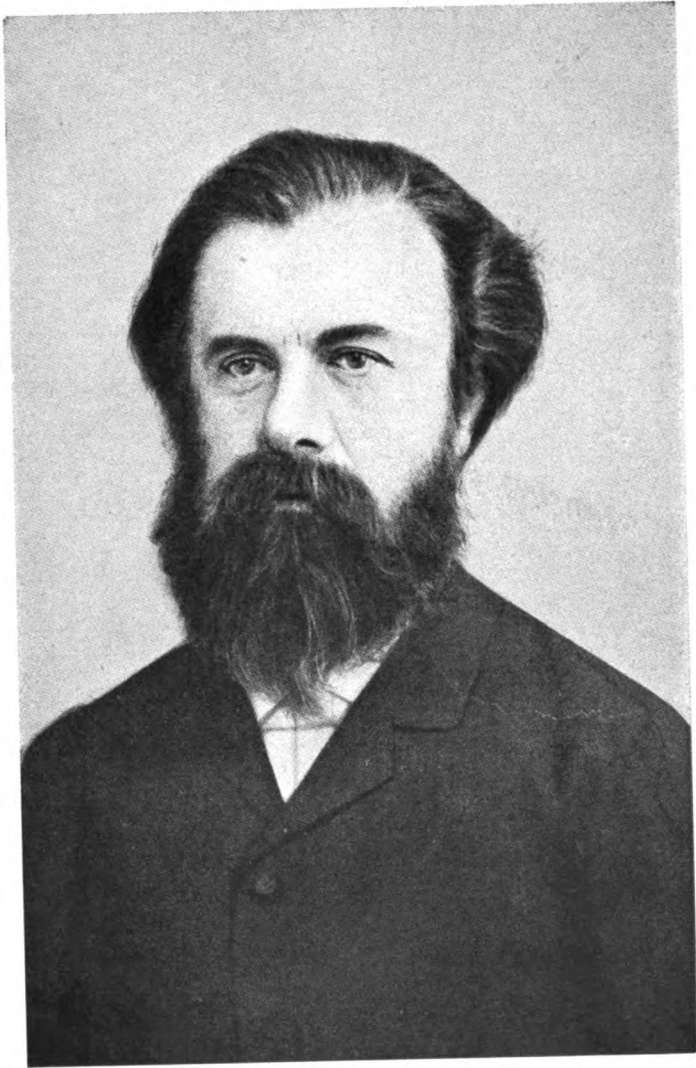
Donated by
Dr. M. Stachiw

М. П. ДРАГОМАНОВ
ВИБРАНІ ТВОРИ

M. P. DRAGOMANOV
SELECTED WORKS

PRINTED IN CZECHOSLOVAKIA

THE PENNSYLVANIA STATE
UNIVERSITY LIBRARIES

М. Д. Пермяков

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ В ПРАЗІ

Dragomanov
МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

vybrani tvory
ВИБРАНІ ТВОРИ

ЗБІРКА ПОЛІТИЧНИХ ТВОРІВ З ПРИМІТКАМИ

під загальною редакцією

ПАВЛА БОГАЦЬКОГО

Том I

П Р А Г А — Н Ю Й О Р К

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВИХ ТОВАРИСТВ В АМЕРИЦІ

1 9 3 7

Р е д а к ц і й н а К о м і с і я :

*Л. Білецький, Павло Богацький (голова Комісії), Н. Григорійв,
Арк. Животко (секретар), О. Мицюк і Мих. Скидан.*

С п і в р о б і т н и к и :

*Гриб Т., Остапович М., Пилькевич С., Станіславський К.,
Шаповал Микита(†), Шаповалова О.*

В ІМЕНІ ВИДАВЦІВ

Засоби на видання цього тому склали свідоміші українські робітники в Америці. Складали, хто скільки міг. Давали свій тяжко запрацьований зріш, бо шанують давно покійного Драгоманова, вірять в голошені ним ідеї. Варто і кожному читачеві знати історію цього видання. Може вона заохотить до дальшої праці тих самих товаришів, зрушить нових на активність і жертову, щоби видати другий том. За тим може третій, четвертий. . . М. Драгоманов поверх 40 літ лежить у чужій землі, а твори його і досі не зібрані, не впорядковані, не видані. Чи не викликає цей факт сорому в кожного поступового Українця? В кожного, хто відважно називав себе «драгоманівцем»?

В осени 1935 року т-во ім. М. Драгоманова, від. 1-й «Оборони України» в Нью-Йорку скликало відпоручників інших поступових товариств на нараду в справі відзначення 40-ліття смерті М. Драгоманова. У висліді тої наради повстав, так званий «Драгоманівський Комітет». Вирішено влаштувати «Академію-Концерт», чистий прибуток з якого вжити на видання творів великого вчителя українського народу.

22 вересня 1935 року відбулась згадана «Академія-Концерт» і дала \$ 180.00 прибутку. Підбадьорені моральним і матеріяльним успіхом ті самі товариства взяли гуртом до дальшої праці. Вже в березні наступного року впоряджено юбілейне (25-ліття) свято Українського Робітничого Союзу. Знову моральний і матеріяльний успіх. Значну частину прибутку додано до фонду на твори Драгоманова. В осени того ж року з нагоди 20-ліття смерті Великого Каменяря влаштовано «Тиждень Івана Франка». І з тої імпрези частину прибутку також додано до фонду на твори Драгоманова.

Всю вищезгадану працю переводили ті самі люди, відпоручники тих самих товариств. Постійний успіх переконав їх створити сталий Комітет, який мав би функціонувати регулярно. Це і сталося. Повстав «Громадський Комітет Українських Поступових Товариств м. Нью Йорку». Підкреслюємо, це був той самий контактний комітет, лише одержав сталу назву і припоручення провадити працю круглий рік. Злишне говорити, що видання творів М. Драгоманова було головною справою згаданого Комітету.

Між тим думку про видання творів М. Драгоманова підхопив Український Соціологічний Інститут в Празі. Він призначив спеціальну комісію знавців і запропонував певний план. З нього виходило, що на видання одного тому потрібно не так вже багато засобів.

Між ню йорським Комітетом і згаданю Комісією вивязалась переписка, яка дала такі наслідки:

1. Зупинити свою увагу на вибраних політичних творах М. Драгоманова, розмістити їх у двох томах і по змозі видати їх не пізніше 1938 року, коли припадає 60-ліття першої української політичної програми, написаної М. Драгомановим.

2. Всю редакційну і технічно-видавничу працю перебрала на себе Комісія в Празі.

3. Громадський Комітет поступових Тов-ств в м. Нью Йорку зобов'язався зібрати потрібні засоби на першій том. Гадалось, коли його вдасться видати за «готові» с. т. без дозвгу, то від продажу книжки кожний гріш буде «чистим» прибутком і його то повернути на видання другого тому.

В час цього рішення готових грошей було децю більше двох соток доларів, але члени Громадського Комітету з відвагою і вірою в успіх взялись до праці.

В лютім 1937 року Комітет звернувся до українського громадянства в Америці з відповідною відозвою, у якій подав конкретний план видання двох томів вибраних творів М. Драгоманова і закликав складати дари на ту ціль. Відозва знайшла щирий відгук. До Гром. Комітету почали надходити десятки листів з моральною підтримкою і обіцянкою помочи «в так конечному ділі». За тим в неводі зі і сама поміч почала прибувати. Фонд почав зростати. Вже на початку травня, с. т. за неповних три місяці збіркової акції він досяг 7 соток доларів.

Такий успіх збірки дав змогу децю відступити від первісного задуму. Рішено поліпшити видання: збільшити формат і розмір першого тому, дати добрий папір, вмістити фотографії та інші.

Громадській Комітет в Нью Йорку заініціювавши всю справу, став центром до якого сходились усі дари, усі, так би мовити, нитки видання. Час від часу він подавав інформації про хід справи в пресі, підбадьорював до дальших збірок, звертався з поновними закликами. Тай сам невпинно продовжував збирати засоби в м. Нью Йорку і околиці. Всі були перейняті думкою: видати першій том, видати як найкраще. Як видно з виказу жертв Нью Йорк зібрав більше ніж решта Америки.

Ось ті, що почали справу і довершили її: —

Громадський Комітет Поступових Товариств м. Нью Йорку:

Т о в а р и с т в а :

В і д п о р у ч н и к и :

1. Т-во ім. М. Драгоманова,	— Г. Тернопільський, Я. Мондляр.
.. від. І-й «О. У.»	— І. Жовкір, С. Чосник.
2. .. «Просвіта»	— Ф. Бражнік, Б. Залевський.
3. .. «Соборна Україна»	— Д. Різнікова, М. Батюкова.
4. .. ім. Т. Українки	— В. Яремчинин.
5. .. «Українська Громада»,	
від. 26 «У. Р. С.»	

6. „ ім. Т. Шевченка, від. 28
«У. Р. С.» — М. Кизима, М. Дусанівський.
7. „ «Тисьмениця», від. 38
«У. Р. С.» — І. Мартинець, О. Сьомкайло.
8. „ «Могильниця», від. 79
«У. Р. С.» — П. Зубрицький, І. Цвігун.
9. „ «Українські Козаки»
від. 82 «У. Р. С.» — М. Сподарик, О. Матейко,
Й. Березінський.
10. „ ім. І. Франка, від. 130
«У. Р. С.» — Ю. Кафтан.
11. „ «Дніпро» і від. 161
«У. Р. С.» — М. Крук, П. Чорноокий.
12. „ «Вільна Громада», від.
192 «У. Р. С.» — М. Ракочий, П. Бартків.
13. Американсько-українська рада клубів в м. Нью Йорку (організація
молоді).

Крім того годиться згадати бувших членів і фундаторів Комітету: П. Грицишина, Я. Стецькевича, І. Кибу. Вони тепер з різних причин до Комітету не належать, але для справи видання спричинились чимало.

Згадані вище робітничі товариства і люде мали стільки свідомости і відваги, щоби взятись до видання творів М. Драгоманова, стільки витревалости і працьовитости, щоби допровадити почату справу до успішного кінця. По інших містах попрацювали ті, що переводили збірки. Вони згадані в іншому місці.

Окреме признання належить редакторові «Народної Волі» Я. Чижові, який містив численні відозви, заклики, дописи, проголошення і инше, а тим безсумніву допомагав збірці. З такою ж подякою згадуємо часопис «Нова Пора» в Дітройт. В Америці вона перша надрукувала відозву.

Випускаючи перший том творів М. Драгоманова, сподіваємось, що поступові українські люде на Рідних Землях, на еміґрації в Европі, а головно в Америці допоможуть його швидко поширити, а тим самим забезпечити вихід II-го тому.

Президія Громадського Комітету

Українських Поступових Товариств в Нью Йорку:

Г. Тернопільський,

Секретар.

Б. Залевський,

Голова.

На видання творів М. Драгоманова склали дари наступні товариства і особи:

1. НЮ ЙОРК:

Громадський Комітет Поступових Т-в	\$ 282.91	
Від розширення машинки	\$ 50.00	
Т-во ім. М. Драгоманова, від. І-й О. У. — \$ 10.00;		
І. Матейко — \$ 10.00; О. Матейко — \$ 6.00; Г. Бо-		
єчко — \$ 5.00; С. Рудий — \$ 5.00; по \$ 2.00 дали:		
І. Киба, О. Різник, Г. Тернопільський, разом....	\$ 42.00	
Від Івана Матейка — з товариської забави	\$ 21.00	
Т-во «Українські Козаки» в Брукліні — \$ 10.00, І.		
Попадюк — \$ 3.00; по \$ 2.00: Й. Березінський, М.		
Олешко; по \$ 1.00: М. Сподарик, А. Чепак, М. Пав-		
лича, Д. Присяжнюк	\$ 21.00	
Т-во «Просвіта» — \$ 10.00; по \$ 2.00 дали: С. Чосник;		
по \$ 1.00: І. Жовнір, В. Богусевич, І. Пацьорко, М.		
Гупаловський, Й. Хомів, С. Назар, М. Т-во, разом..	\$ 19.00	
Т-во «Соборна Україна» — \$ 10.00; О. Гончар —		
\$ 3.00; Б. Залевський — \$ 2.00; по \$ 1.00: І. Саластин,		
Ф. Бражник	\$ 17.00	
Т-во «Гисьмениця», від. 38 У. Р. С. — \$ 5.00; П. Гри-		
цишин — \$ 5.00; по \$ 1.00 — І. Кальмук, І. Марти-		
нець, Д. Служук	\$ 13.00	
Т-во ім. Т. Шевченка, від. 28 У. Р. С.	\$ 10.00	
Т-во «Могильниця», від. 79 У. Р. С.	\$ 10.00	
Т-во ім. Л. Українки в Нью Йорку	\$ 10.00	
Т-во «Дніпро» і від. 161-й У. Р. С. — \$ 5.00; по		
\$ 1.00: М. Крук, А. Шеремета, С. Вітенко, М.		
Олійник	\$ 9.00	
Збірка на весіллі О. Яремчуківни і Т. Головатого ..	\$ 5.85	
Окремі особи: по \$ 5.00 — М. Гамбаль; по \$ 2.00:		
І. Левицький, І. Щур	\$ 9.00	\$ 519.76

2. ВІЛКЕС-БЕРРИ, Па:

Перше товариство з поза Нью-Йорку, яке відгукну-		
лось на поклик Гром. Комітету: Т-во «Запорозька		
Січ»	\$ 25.00	\$ 25.00

3. ГЕМТРЕМК, Міч.:

Т-во ім. Г. Чупринки, від. 272 У. Р. С. — \$ 10.00;		
по \$ 2.00: В. Лазечко, В. Головачак, Ю. Коцемба; по		
\$ 1.00: М. Ониськевич, В. Дмитренко, В. Корбила,		
Т. Гащин, М. Яремчишин, М. Сорочук, О. Явний,		
П. Крупа, Д. Руснак, С. Васькович, М. Ващич, Д.		
Щурбот, Ю. Лелюх, Ю. Федоришин, Т. Горбусь, С.		
Яремчу, Г. Пирів, Д. Самар, І. Кучабський, Т.		
Суль, В. Довгань, М. Ковальчук, І. Баран, М. Ша-		
вала, Т. Польний, М. Лабунь, І. Гриник, М. Куб-		
рак, М. Ониськів, Т. Соколюк, М. Вігар, І. Ши-		
дловський, Ю. Сенік, В. Семків, Е. Куніцький, М.		
Григорак	\$ 52.00	\$ 52.00

до переносу..... \$ 596.76

		перенос	\$ 596.76
4.	ДЖЕКСОН, Міч.: 160 від. У Р. С. — \$ 50.00; С. Паторока — \$ 1.00, разом	\$ 51.00	\$ 51.00
5.	ФОРТ ВІЛІЯМ, Канада: Збірка 18 від. т-ва «Взаїмна Поміч» \$ 7.40 З Академії Драгоманова і Франка — по \$ 1.00: Й. Пирожак, С. Онищук, В. Бабин, В. Брилинський; меншими датками (виключивши видатки) — \$ 7.35, разом \$ 11.35 Збірка Т. Пирожака: І. Мелета — \$ 7.00, С. Назаркія \$ 2.00, М. Венгер, Д. Сапливий, С. Вилсон, І. Шепанський, О. Мельниченко, М. Каськія по \$ 1.00; дрібнішими датками — \$ 14.48, разом \$ 29.48	\$ 48.23	
6.	ДІТРОЙТ, Міч.: 16-й від. О. У. — \$ 15.00; по \$ 1.00: Т. Хрустакча, В. Крайківський, О. Емчун — разом \$ 18.00 Т-во ім. М. Драгоманова, від. УПСР — по \$ 5.00: Т. Латта, В. Колодій; по \$ 2.00: Я. Тимочко, В. Боровський, І. Іваськія \$ 16.00 16-й від. Союзу Українов \$ 10.00 по \$ 1.00: Ю. Базур, Г. Яблінський, Ф. Мумрик, К. Стефкова (вібрав Ю. Базур) \$ 4.00	\$ 48.00	
7.	ТОРОНТО, Канада: Збірка І. Новака по \$ 2.00: П. Паславський, І. Новак; по \$ 1.00: Т. Пелех, І. Гуменюк, О. Федорів, П. Петрів, Д. Гой, Д. Малыш, С. Янкович, М. Дорош, С. Налезита, М. Опреск і Т. Кривошия, В. Гризоряк і В. Григорчук, разом \$ 17.00 23. від. О. У. — \$ 5.00, Ж-че Т-во ім. О. Кобиланської — \$ 5.00, по \$ 1.00: І. Юва, І. Туз, П. Бучинський, Т. Дзеволіс, разом \$ 14.00 Т-во ім. І. Франка і Жін. секція при Т-ві \$ 5.00 20 від. О. У. — \$ 4.00; по \$ 2.00: Л. Зелена, Н. Дельченко, Т. Ганчарик \$ 10.00	\$ 46.00	
8.	ПАСЕЙК, Н. Дж.: Т-во «Залорозька Січ», від. 100 У. Р. С. — \$ 10.00, від. 7-й О. У. \$ 5.00; по \$ 1.00: І. Гук, А. Ткачук, М. Дозінний, О. Данилюк, В. Микитин, П. Борух, Т. Константинович, Д. Білах, Г. Бойко, Т. Вовканич, Т. Вислоцький, П. Гук, О. Гук, А. Зілінський, І. Бичик, Н. Стула, В. Петрина, С. Швець, Ф. Гладкий, І. Квасниця, М. Бабірад, Н. Березанський, дрібнішими — \$ 8.00, збірку перевели: І. Гук, І. Бичик, А. Ткачук, разом \$ 45.00	\$ 45.00	
9.	РОЧЕСТЕР, Н. Й.: Т-во ім. М. Драгоманова, від. 244 У. Р. С. — \$ 15.00; Т-во «Вільні Козаки», від. 316 У. Н. С. — \$ 10.00, по \$ 2.00: Р. Гладуненко, по \$ 1.00: Д. Братусь, П. Петрів, С. Пригода, Н. Швець, К. Білецький, Г. Боднар, Д. Скорохода, В. Юган, І. Майка, Т. Олексин, дрібними \$ 1.00, разом \$ 38.00	\$ 38.00	
10.	НОВА АНГЛІЯ: Т-во «Бостонські Українці», від. 224. У. Р. С. \$ 10.00 39 від. У. Р. С. в Матапан \$ 10.00 Збірка О. Любачівського по \$ 1.00: Й. Старушак, О. Старушак, Т. Скалецький, Е. Старушак, О. Любачівський, дрібними \$ 2.75 \$ 7.75 З коляди 9-від. О. У. \$ 4.25	\$ 32.00	
		до переносу;	\$ 904.99

перенос..... \$ 904.99

11. ШІКАГО, Ілл:			
Юліян Маслей	\$ 10.00		
Збірка 23 від. О. У.: \$ 1.00: Л. Тягнибик, Л. Рибак, Т. Костів, В. Гуцал, С. Мостовий, М. Батюк, разом	\$ 6.00		
102-й від. У. Р. С.	\$ 5.00	\$	21.00
12. СКРЕНТОН, Па:			
8-й від. О. У. — \$ 5.00, 36 від. У. Р. С. — \$ 5.00, по \$ 2.00: Я. Чиж, др. Н. Тацій, по \$ 1.00: Т. Ми- ник, Т. Саратман, С. Корпан, Н. Дутчак, разом ..	\$ 18.00	\$	18.00
13. ФІЛАДЕЛЬФІЯ, Па:			
Клуб Укр. Американських Горожан у Фрексфорд — \$ 5.00, 32-й від. У. Р. С. — \$ 5.00, по \$ 1.00: Г. Ми- халюк, С. Нендза, М. Насевич, Т. Радинський, Д. Гайовий; дрібними \$ 2.20 (зібрав Радинський).....	\$ 17.00	\$	17.00
14. МОНТРЕАЛ, Канада:			
Т-во ім. Драгоманова	\$ 16.00	\$	16.00
15. ЛЕНСІНГ, Міч.:			
Ж-че т-во ім. Л. Українки	\$ 10.00		
16-й від. О. У.	\$ 5.00	\$	15.00
16. ІСТОН, Па:			
Т-во Українських Козаків, від. У. Р. С.	\$ 10.00	\$	10.00
17. НЮАРК, Н. ДЖ.:			
Жіноче т-во ім. О. Пчілки	\$ 10.00	\$	10.00
18. ВУНСАКЕТ, Р. Ай:			
37-й від. О. У.	\$ 10.00	\$	10.00
19. ТРЕНТОН, Н. ДЖ.:			
Збірка у Купецьких — по \$ 1.00: Т. Купецький, Е. Ра- динська, Д. Шумський, Я. С., дрібними — \$ 2.50, разом	\$ 6.50		
М. Цалковский — \$ 1.00, дрібними — \$ 1.25, разом	\$ 2.25	\$	8.75
20. ОШАВА, Канада:			
Збірка УТО — по \$ 1.00: М. Захожій, Д. Кочій, В. Черватий, Ю. Вашкевич, М. Купинецький, М. Гутелик; дріб. 35 ц. — (зібрав Гутелик)	\$ 6.35	\$	6.35
21. КОПЕНГАГЕН, Данія;			
Л. Марголін-Гансен	\$ 2.00	\$	2.00
22. Поодиначі особи з різних міст: М. Федорович — \$ 4.00; Л. Безручко — \$ 3.00; М. Мізінчук — \$ 2.50; по \$ 2.00: О. Кобрин, Л. Гронський, О. Хортів, І. Дмит- рук; С. Кривоус — \$ 1.50; по \$ 1.00: П. Сусла, Збру- чанин, П. Слюсарчук, А. Сидір, Л. Сорочинський, М. Язів, Е. Теленцьо, Г. Матолич, В. Дерлиця, І. Мо- шора, М. Іванчак; разом		\$	30.00
23. Замовлення на книжки прислали:			
10-й від. О. У. в Бостоні (зібрав В. Мельничук) ..	\$ 24.00		
23. Від. О. У. в Шікаго	\$ 9.00		
Скрентон, Па	\$ 5.00		
Філадельфія	\$ 4.00		

Всього зібрано: \$ 1.111.09

Р. С. Коли би помилково хтось з т. т. жертводавців не попав до цього списку, то просимо зголоситись, щоби подати тих до списку II. тому.

Президія Комітету.

31. X. 1937. Нью Йорк.

X

ПАМ'ЯТІ ІНІЦІАТОРА ВИДАННЯ
БОЛЕСЛАВА МИКОЛАЄВИЧА ЗАЛЕВСЬКОГО

Вже перед кінцем друку цієї книги наспіла сумна звістка про смерть того, хто найбільш прислужився до її появи.

Дня 24. вересня 1937 р. в Нью Йорку на віки відійшов Болеслав Залевський, не дочекавшись здійснення того, чим він жив і болів останніми часами.

Сорок років тому, побачивши світ в подільському містечку Барі, з молодих літ він став до служення своєму народові. Зі зброєю в руках пішов він до бою за долю українського люду. Вбачав її в його самостійній державності. А коли притупилася шабля козацька в нерівній боротьбі, змінив він її на гідну зброю освіти й організації визвольних сил для дальшого бою. Бачив він ті сили в робітництві й селянстві. Прислухаючись до заповіту: — «мужичеству нікто не поможет крім його самого», поклав він цей заповіт М. Драгоманова в основу визвольних змагань українських трудових мас розсіяних світами. Позбавлений можливості праці серед тих мас на українських землях, шукав він її в далеких краях за океаном. Високо піднісши гасло національно-державного й соціального визволення, став він тут до праці серед українського робітництва. І в добу, коли ворог українських визвольних змагань скеровує всі свої сили в напрямі оганблення його найвизначніших представників, Б. Залевський ставить своїм завданням вказати українському робітництву правдивий образ одного з них — Мих. Драгоманова. З напруженням всіх сил приступав він до організації навколо цієї думки мас українського робітництва Америки. Невтомною енергією досягав він того, що в найбільш тяжкий і несприятливий час українське робітництво цеглиною по цеглині створює ту основу, на якій вже можна було приступати до здійснення поставленого завдання. І от перший том думок і праць М. Драгоманова віддано до друку. Б. Залевський живе і болів цим виданням і пильно стежить, як рядок за рядком, як сторінка по сторінці готуються вийти у світ. Не зважаючи на безмірно тяжку недугу, напружує він остатні свої сили, щоб забезпечити дальший друк праць і думок свого улюбленого учителя — ідеолога визвольних змагань українського люду. Але. . . невблагана, без краю жорстока доля остаточно підкошує його сили й життя.

Відійшов. А на другий день прийшов до нього перший відтиск книги, перша коректура.

Випала зброя із рук козака, що на варті стояв непохитно. Випала. . . та чиж впала? Бо підтоплено її міцною рукою — рукою робітництва, що стало на зміну в боротьбі за ті ідеали, якими жив і горів той, що на віки від нас відійшов.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Збірними зусиллями українського поступового робітництва Америки та робітників пера в Празі задумане ними діло на-половину вже в доконаним — I-й том «Вибраних творів Михайла Драгоманова» виходить у світ. Історія задуманого діла і зусиль для його зреалізованню описана покійним ініціатором справи т. Болеславом Залввським на попередніх сторінках. Ми ж хочемо тут нагадати, що видання творів М. Драгоманова має свою довгу і сумну історію, яка і факт нашого видання значно піднесе та освітить. Треба згадати, що укр. поступові елементи вже давно журяться тим, що творів Д-ва нема для широкого ужитку, що тим робить велика шкода для політичного виховання укр. громадянства, для будови його світогляду широкого й вільного на засадах правди, свободи і гуманности. Характерно, що вже через рік після смерти М. Д-ва укр. радикальна молодіж, що вчилась у Кракові, впоряджує перші поминки свого Великого Проводиря і тут устами вже покійного Василя Стефаніка піднесла проєкт видання творів М. Драгоманова. Відозва їх тоді говорила:

«Рідко серед котрої нації найдеться такий всесторонній діяч, як Мих. Д-в серед нашої. Він служив нашому народові не тільки науковими працями; він уймів своїм великим талантом усі нитки нашого життя і довів, що думки русько-укр. суспільности в справах національно-політичних, культурних і соціальних стали далеко не такі, як були перед його виступленням. Він вреситі яко один з найбільших європейських публіцистів змусив Європу пізнати Русь-Україну.

З його праць в цих справах склалася ціла література. Література ця в нашою історію культури за роки діяльности Д-ва. В цій літературі вилужені і поглиблені способи і цілі праці серед нашого народу. Ця література, так сказати би Драгоманівська, має велику вагу не лиш в теперішности, вона буде мати рішуче актуальне значіння і на будуче.

Зібрати цю літературу, що розкинена по цілій Європі, зазнакомити з нею нашу суспільність, з'єднати через це ідеям Д-ва як найбільше робітників — це, по нашій гадці, в діло, котре і гідно пошанує пам'ять нашого великого мужа, а націю нашу підготує до зреалізованню програми Драгоманова.

З цих зглядів відзивався до русько-укр. суспільности, щоби грошевими складками дала спромозу нашій публиці, як найборше дістати до руки праці Драгоманова» . . .

40 років тому назад укр. радикальна молодіж поставила собі ту ж мету, що стоїть нині перед нами, але їй не вдалось її доконати. Хоча де-хто з неї (Ів. Франко та М. Павлик) багато прислужився

до зібрання і опублікування цінного листування та наукових праць М. Драгоманова.

Друга не менш цікава спроба була зроблена через 10 років по смерті Д-ва. Ініціативою та коштами Українців-демократів (головно — В. Кістяківського) видано було в Парижі в рр. 1905—6 два томи «Політичних творів» Драгоманова, «які мають принципіальне значіння та в яких найбільш повно відбився його політичний світогляд, його програмові та тактичні погляди». Видавці, мотивуючи свій крок, нагадали високу оцінку діяльності Д-ва, надіслану російськими революціонерами ще в час 30-літнього юбілею Д-ва (1894), що писали у привітті: — «Україна, що дала нам найбільшого з наших художників слова, основника рускої белетристики [тобто Миколу Гоголя] і багатьох першорядних поетів, артистів, музикантів і вчених, може пишатись тим, що у важку добу формування політичних партій в Росії вона висунула одного з найвидатніших політичних мислителів нашого часу, який більш когось-іншого з сучасників, допоміг рус. революційній інтелігенції вийти з того ідейного хаосу, в який вона знаходилась літ 15 тому назад. Свідомо чи несвідомо, охоче, чи затулюючи вуха, руск. революціонери майже цілою своєю масою йдуть тим шляхом, який Д-в передбачав і не переставав вказувати з перших днів своєї появи за кордоном».

І сама редакція того видання додала від себе: — «В загальному та цілостному політичні твори ліберала, демократа і соціаліста Д-ва зостануться назавжди в рускій політичній літературі значимим пам'ятником широкої і в той же час цілковито досягтої політичної думки та неоціненним керівництвом живої, хисткої і через це правдиво-революційної тактики».

Робота пророблена цим гуртком Українців-демократів незвичайно цінна. Видана ними збірка політичних творів Д-ва в 2-х томах й досі в не перевершеною справою і, хоча й рідко в кого тепер воно є, але всетаки дає можливість де-кому, щасливішому, ознайомитись з творами Д-ва, що писались рос. мовою і друкувались в тодішніх закордонних періодичних виданнях та цілковито не доступних широкому загалові сьогодні.

Майже тими ж самими особами, учнями М. Д-ва, справа опублікування його творів була продовжена в Росії після першої революції, в Москві р. 1908-го. Але з плянованого тоді видання в 4-х томах вдалось їм видати лише 1-й том під титулом — «Центр та окраїни», праці перед тим друковані автором в рос. легальній пресі, хоча й під псевдонімами.

Це зроблено рос. видавництвами і російською мовою. Але чимало зробили і укр. видавництва, коли настала пора й можливість друку рідною мовою. По-перше треба згадати в-во «Ранок» у Києві, що видало (1906) кілька цінних популярних брошур Д-ва («Рай і Поступ», «Заздрі боги», тощо). Скоро після того у Львові Укр.-Рус. Вид. Спілка (1908) перевидала працю «Шевченко, українофіли і соціалізм». Київська та львівська «Просвіти» видали брош. «Про укр. козаків. . .».

А в Києві після другої революції в-во «Криниця» видало, правда дуже неохайно, в рос. мові «Історична Польща та вел. демократія», Автобіографію в укр. перекладі та «Ш-ко, українофілі і соціалізм» з добрим коментарем та передмовою ще в р. 1914-м і сконфісковану владою. За кордоном в 1915 р. партія Укр. Соц.-Революціонерів також видала низку творів Д-ва: «Чудацькі думки. . .», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Старі хартії вільности» і ще декілька дрібних брошур. Цінну вкладку зробив Укр. Соц. Інститут у Відні, керований проф. М. Грушевським (1922), видавши том присвячений Д-ву, де були також передруковані праці Д-ва. І далі як на рідній землі в Києві так і за кордоном було багато проєктів та намірів — Всеукр. Академії Наук, Укр. Соц. Інститутом в Празі, видавництвами: Укр. Гр. Вид. Фондом в Празі, «Укр. Словом» — в Берліні, приватним в-вом Я. Орешитайна в Берліні — але всі заміри не були доконані.

Але всі ці видання творів Д-ва, вкупі з попередніми доконаними ним самим, до нашого часу були вже розібрані та й не давали всього потрібного, особливо політичних його творів. Так, чином широкий укр. читач не мав можливості безпосередньо користатись з того оригінального, чистого й так необхідного джерела політичної укр. думки. Тоді як різні політичні шахраї й фальшивники оперували іменем Д-ва та його думками, як кому хотілось, викривляючи їх, підмінюючи своїми, опоганювали й ганьбили дороге ім'я великого Учителя і ті ідеї, якими живив й жив свідоме поступове укр. громадянство та які мав за свій політично-громадський дороговказ. Всі і кожний відчував, що жадне спростовання, полеміка та висвітлення не допоможуть в цій нечесній, підлій і розрахованій акції людей, що присмоктались до живого тіла українства, яким не дорога і не важна правда, але їх юдин інтерес. Порадою, й то єдиною, може бути лише досконале знайомство широкого укр. громадянства з самими творами М. Д-ва, які треба негайно видати. Тою думкою, що родилась як наслідок глибокого болю й тяжкої образи, перейнялось укр. поступове робітництво в амерк. еміграції, скероване соціалістичними провідниками його. І ось задум, що трактувався як моральний обов'язок того робітництва, став невідкладною справою, став могутим імперативом часу і обставин. Доля посилав, але й вона скоро відбірає справі такого ініціативного, такого діяльного та відданого справі керівника і реалізатора ідеї, яким був покійний тов. Б. Залевський і то саме напередодні досягнення поставленої мети. Його смерть за цю працю, смерть в початках задуманої роботи подвоєв важливість та необхідність її продовження, і то до остаточного зреалізування задуму на всі сто відсотків. Бо тільки таке виконання справи буде достойним пам'ятником та пошануванням і Творця тих праць і того, хто задумав і боровся за те, щоби дати їх укр. громадянству, а в горячій роботі згорів так передчасно; буде подякою його світлій пам'яті та оцінкою тих молодих сил і енергій, що обірвались так несподівано на початку здійснення мети, поставленої через його й всім укр. поступовим робітництвом Америки.

З цих потреб і завдань часу впливала форма й зміст роботи Редакції видання. Треба було, обороняючи дорожче всій культурній Україні ім'я Михайла Драгоманова, підкреслити особливе значіння його слів, його праці для будови соціалізму на Україні. Брак готового гроша і неможливість його дістати в більших розмірах не дозволяв нам плянувати широке, багатомове видання. Вирішено дати найбільш потрібне, найбільш характерне для Д-ва - соціаліста та Д-ва федераліста. А тому довелося прийняти форму «Вибраних творів». Тому й спляновано на початках дати два томи. І в I-му томі дати ті його праці, які характеризують Д-ва, як укр. соціаліста, що турбувався долею рідного краю і його народу та шукав виходу з тяжкого стану його. Це були переважно праці писані укр. мовою та друковані у свій час по укр. виданнях. Т. ч. цей том подавав би погляд Д-ва на внутрішнє становище України. Тоді як II-й том подав би стан України у відношенню до сусід, її міжнародне становище. Праці його характеризували б Д-ва, як соціаліста-федераліста, що писані були рос. мовою та друкувались в закордонних рос. виданнях.

Подаючи твори Д-ва, писані укр. мовою, Редакція задержала непорушним його стиль, але змінила на сучасний його правопис, хоча й дуже характерний, т. зв. драгоманівський. Драгоманів був один з перших, що почав виробляти укр. науковий і, особливо, публіцистичний стиль на Україні, тому у його зустрічаються терміни й слова, що згодом не увійшли у загальний ужиток. Редакція видання залишила їх, але винесла та пояснила в окремому Словничкові в кінці книги.

Оскільки М. Драгоманов жив і працював більше пів століття назад в безпорівняння відмінних політичних та громадських умовах українського, російсько-австрійського та загально-європейського життя, то й знання тої доби в необхідною умовою розуміння літературно-наукової і політично-практичної діяльності Д-ва. А тому Редакція знаходила необхідним до вибраних творів самого Д-ва додати нарис, як доби Драгоманова (стаття т. Григорієва), так і загальну оцінку його науково-літературної і громадської діяльності (стаття М. Шаповала). З метою полегчити розуміння творів Д-ва подано ширший розділ Приміток. В них читач знайде пояснення для: 1) неясних, незрозумілих місць в тексті; виразів, що за історичною давністю втратили той сучасний, властивий їм зміст і розуміння; 2) — до історичних фактів, подій, осіб; 3) — дівчих осіб, що зустрічаються в текстах; 4) — місцевостей і 5) — термінів політичних, технічно-наукових і т. д. Пояснення мали на увазі потребу головно широкого, менш підготовленого теоретично читача, а тому вилічені трохи докладніше, популярніше. А тому, що книга може, і повинна, попасти до рук і такого читача, що тих всіх пояснень не потребуватиме, то видання влаштовано так, що читача не будуть турбувати при читанні різні нотки в тексті. І лише той, що їх буде потребувати мусить сам шукати тих пояснень у відділі Приміток на сторінці, що відповідає сторінці тексту (До стор. . . .). Можливо, що для де-кого багато і не поясненим зостанеться, на це ради нема, бо годі було

давати ще ширший коментар. Наші примітки-пояснення ми давали так, щоби як найкраще освітлити Д-ва, його особу, його діяльність, його науку. Звичайно, Редакція розумів, що в такій складній та відповідальній праці, та ще в такій короткій термін, як то був у розпорядженню її, годі було зробити це все без догани і задовольнити вимоги всіх і кожного. Наше скромне завдання буде виконаним, коли мало-підготований, широкий читач знайде там хоча в малій степені те, що потрібує та сподівється знайти.

Для кращого ознайомлення з особою Драгоманова, його родинним та тим осередком де йому довелося жити й працювати, особливо на еміграції, як і для надання книзі певної культурної окраси, Редакція знайшла потрібним дати низку коштовних образків: автографів Д-ва, титульної стор. «Громади», яку сьогодні не кожний бачив, його власні фотографії в різні часи життя, фотографії його рідних та товаришів і приятелів, нарешті, хати, де Д-в родився, де вмер за працю та могилу, де похований на чужині.

Ціну книжки, згідно з бажанням ініціаторів видання, ставимо як найнижчу, щоби видання широко й легко розійшлося по світі, досталося і найбільшому укр. читачеві, щоби й він міг скористати з великої науки Д-ва та одночасно міг сприяти дальшому виданню творів Великого Учителя. А тим самим стати в ряди тих, що підняли на свої плечі велику, достойну свідомого укр. громадянина, почесну мету — поширити велике й цінне слово Його.

На останку вважасмо своїм милим обов'язком подякувати тим установам та особам, що допомогли нам у виконанні нашої не легкої праці. А це: — Українському Науковому Інституту в Варшаві та його Директорові, проф. О. Лотоцькому за надісланий автограф листа Д-ва. Українському Історичному Кабінетові при М. В. С. ЧСР. за позику багатьох потрібних нам книг. Калмицькій Комісії Культурних Робітників та її Директорові, д-ру Б. Уланову, тов. Ользі Шаповаловій, акад. і проф. І. Горбачевському, д-ру Ф. Стешкові, д-ру В. Чернову, інж. М. Скиданові — за позику необхідних для праці книг та багатьом іншим особам, згаданим в інших місцях.

Так само Редакція щиро дякує всім т. т. співробітникам, що охочі були виконати в найкорший термін доручене їм завдання. А всіх жертводавців та передплатників на чолі з Комітетом, за терпеливість і матеріальну можливість виконати нашу спільну високу мету.

Редакційна Комісія Укр. Соціологічного Інституту в Празі:

Аркадій Животко,
секретар.

Павло Богацький,
голова.

8. XI. 1937. Прага.

Chemin D'aveugle, 14. Genève.
21 Août. 1887.

Bezoekverloofing D'op. gij,

Hierko giel myn heylig verzoek ja of Nae
Dauw Memorie, toebereyding: D'uffe van vglan-
ting ja myn gieny noemen i 97de comit
de van noemen d' gien i chij adu-
nter, me ne gij, me ton d' celi van gabe-
nien. Te gij d' van, me reuyski gemaken,
kompen ja noemen chij adu-nter, - kalint gien-
kon meken, ad' memojen, - ad' g'ef me
vemi jid, ad' kalint ondalant jid d' noijgij
(van g'ef nigbigen jid i 90 g'ef ja kon-
fickant) me ja j' noel: noelant kenne
z' d'anting chij adu-nter nieken ne v'g'ef-
ne d' g'efant celi van.

U'ef g'efant van dan ja dauw noelant,
meij zeet d' celi van noelant van.

M. D'anting

ДОБА М. ДРАГОМАНОВА

І. Світовий суспільний процес.

Вступ. М. Драгоманов поклав своє тавро на певну добу в історії розвитку політичної свідомості, суспільної організації та боротьби українського народу за соціально-економічне й національно-державне визволення.

Доба ця охоплює літа його громадсько-політичної й літературно-наукової чинності з р. 1859, коли він, вступивши в київський університет, став до громадської праці в гуртку студентів, що впоряджали перші в Росії й в Україні недільні школи, аж до р. 1895, коли він помер. Отже 36 літ. Щоб зрозуміти, чому саме й якої вартості тавро поклав М. Драгоманов на історичний процес розвитку українського народу, необхідно пригадати тодішній стан 1—світового суспільного процесу, 2—суспільного процесу в державах, де перебував український нарід, а саме: в Росії й Австро-Угорщині та 3—українського суспільства.

Суспільний процес, тобто: розвиток громадського життя людства, як свідчить історія, започаткувався давніше ніж за 5000 літ перед Р. Хр. в Єгипті, Малій Азії та Індії й Хіні, звідки протягом віків розійшовся по всьому світі. Суспільний процес виявлявся й виявляється 1—розвитком пізнання й удосконалення світу, тобто: світогляду; 2—установою певної системи відносин між людьми-особами й громадами: родинами, родами, племенами, націями, релігійними скупченнями, кастами, станами, класами, професіями, партіями, державами і т. п., та 3—суспільною боротьбою окремих людей і громад за кращий суспільний лад. Кожний суспільний лад встановлюється залежно від того, як люди відчують і розуміють світ, свої потреби й інтереси та своє місце й завдання в світі, тобто: від людського світогляду. Люди борються не стільки за те, що їм дійсно потрібно, як за те, що їм здається потрібним. Історія людства — це історія боротьби за людські світогляди, за те, як люди відчують і розуміють світ; за установлення такого суспільного ладу, який їм здається кращим. Боротьба ця велася й ведеться, як між окремими людськими громадами (найвиразніше між народами, релігіями й державами), так і в середині їх: між окремими верствами, станами, кастами, класами, релігіями, партіями і т. п. В цій боротьбі, яка є основою суспільного процесу, протягом віків витворилося три головних суспільних світогляди—консерватизм, лібералізм та соціалізм. Згідно з ними, люди встановляли й встановлюють свої суспільні відносини, свій суспільний лад. Тому консерватизм, лі-

бералізм та соціалізм, з одного боку, є світоглядами, а з другого — системами суспільного ладу.

К о н с е р в а т и з м — первісний людський світогляд і первісна система суспільного устрою. Започаткувався десь коло 5000 літ перед Р. Христа. У старих Єгиптян, Жидів, Персів, Греків, Римлян, Хінців, Японців, Арабів і т. и. В той час, як людство було дике й темне, а тому все невідоме поясняло тільки «божою волею». Творцями й носіями консервативного світогляду були жреці (духовенство), шляхта (землевласники), вояки й державні урядовці з князями, королями та царями на чолі.

Головні погляди консерватизму наступні. Весь світ, людство й людські організації, а в тім числі й держави, створено богом, який керує всім після своєї волі. Бог—пан світу, король чи цар—пан держави, шляхтич та духовник — пан окремого класу землі. Хто володіє землею, той володіє й керує населенням її. Влада землевласників — основа консервативного ладу. Людський добробут залежить від хліборобства й скотарства, які є основою господарства. Освіта й культура має ширитися лише серед заможних. Бідним освіти не треба, бо не схочуть працювати й зажадають рівноправства. Над наукою й освітою мусить бути цензура, контроль.

Кожен народ в первісній добі свого існування мав консервативний світогляд й упорядковував після нього своє життя. Родові старшини, патріархи, жреці, військові ватажки, завойовники і т. п. «божі улюбленці» захоплювали збройною силою певні простори з населенням, обертали їх в свою державу й розпоряджались ними як хотіли. Все то чинили, мовляв, «з божої волі» та «божого ласки». «Так, мовляли, їм бог дав».

Л і б е р а л і з м. Розмноження людства, зменшення вільних земельних просторів, погіршення господарського добробуту, розподіл праці, культурний поступ, військовий та господарський зв'язок з іншими народами — все це витворило нові умови життя, нові фахи діяльності. Поруч з хліборобством розвинулося виробництво й торг. Де-які селища розрослися в густо залюднені міста, в яких людство жило тільки з виробництва й торгу. Появилася нове суспільство — міське. Купці, промисловці, ремісники, робітники і т. и. Міщани, як більш освічені за селян, не хотіли коритися свавільству й визискові феодалів: королів, духовенства й шляхти. Побачивши в різних землях різних богів і різні порядки; побачивши, що не боги, а люди всім керують; побачивши, що королі та єпископи не по-божому живуть: винищують своїх батьків, братів, сестер, жінок, дітей; переконавшись, що для стримання королівського й панського злочинства бога не існує, — міщани прийшли до думки, що коли не має бога, щоб вдержати злочинства королів, царів, пап, єпископів, шляхти і всяких інших «лицарів», то чому бог має бути для міщан, робітників і селян? Раз королі, царі, папи, єпископи, шляхта і всі «лицарі» можуть безкарно робити злочини, то чому міщани й інші люди мусять їх слухатися? Тому міщани прийшли до думки, що бога не має, а міщани й інші верстви

суспільства не гірші за шляхту й духовенство. Через те самі мусять про себе дбати. Використовуючи знання й досвід, здобуті під час купецьких подорожів по різних краях, спіраючись на силу капіталу й торгових зв'язків, — міщани розпочали боротьбу з феодалами за своє політичне рівноправство і установили для того свій самостійний погляд на світ — ліберальний.

Головні засади його наступні. Весь світ є витвором природи, яка є єдиним дійсним богом-творцем. Все, що тільки існує в світі, є частками природи і носить в собі творчу та порядкуючу силу природи — бога. Є часткою бога. Тому кожне ество має рівні права зо всіма іншими. Всім у світі керує вічний незмінний природний закон, «написаний в душі кожного». Кожен діє по його вимогах, і ніхто не в силі змінити його. Навіть сам бог. Необхідні відносини між людьми спрчинюються самою природою. Ні одна людина не має від природи більше права на владу й суд над другою, ніж інші. Всі однаково народжуються на світ і помірають. Жадний король не родиться інакше, ніж інші люди. Основою всякого права є природні властивості й потреби та міркування природнього розуму. Природа вимагає, щоб людина їла, розросталась, захищалась, кріпла, розмножувалась, а розум встановляє, як це найкраще зробити з огляду на зовнішні обставини й можливості. В суспільному житті всі мають рівне право спільно встановляти собі закони й порядки. Верховна влада належиться всій громаді, а не окремим одиницям. Державу не бог створив, а люди для здійснення завдань народу. Народ може установляти владу й без королів. Республіку. Всі закони — по волі більшості. «Кожен державний устрій повинен пристосовуватися до місцевих обставин, виявляти смак і заховувати звичаї народу. Народ повинен говорити своєю мовою, носити свою національну одіж, зберігати національні звичаї та засоби й любити свою батьківщину. В наслідок цього кожна однородна племінним складом чи природо-географічним, чи господарсько-економічними умовами країна мусить складати окрему державно-господарську спілку, що зв'язувалась би з іншими в більшу спілку — федеральну державу» (Ж. Ж. Руссо). Кожен нарід витворює державу залежно від ступіня своєї культури: дикуни—самочинну деспотію, що тримається лише силою й страхом; малокультурні народи—необмежену монархію, самодержавну, а культурніші—обмежену, конституційну монархію або республіку. Найкраща форма держави — республіка, але вона найтяжча. Потрібує високої культурности народу.

Рушійною силою господарства є творча ініціатива окремих осіб та вільна гра економічних сил, конкуренція. Державна опіка шкідлива, бо сковує приватну ініціативу. Шкідливе також рабство, кріпацтво і всяка невільна праця, бо вони лише зменшують продукцію. Відносини між роботодавцями й робітниками мусять бути вільні й людські. Все, що людина здобула своєю працею, винайшла, захопила, що нікому не належало, одвоювала або здобула в спадщину — є її приватною власністю. Право власности святе й недоторкане. Найкраща система господарства — капіталізм, тоб-то: а) перетво-

рення працею одних скарбів у другі та обмін їх на інші, б) вільна ініціатива у виробництві й торгівлі, в) скасування привелеїв для хліборобства, г) вільна конкуренція у виробі, ґ) вільна наймана праця, д) вільний зв'язок і оборот по всьому світі. Кожна людина має рівні права на освіту. Ніхто не сміє перешкоджати їй в здобуванні освіти.

Лібералізм змагався — а) в культурі — до визволення думки з кайданів віри й релігійних забобонів, до вільного критичного мислення, наукового пізнання світу, розвитку науки, освіти, культури; б) в господарстві — до розвитку виробництва й торгу, визволення їх з під опіки землевласницької держави, усунення привелеїв хліборобства, стримання зросту земельної ренти, скасування рабства, невільництва, кріпацтва й заведення «вільної праці» та капіталістичної системи господарства; в) в політиці — до скасування абсолютизму королів, привелеїв шляхти й духовенства, а піднесення третього стану — міщанства, урівноправнення всіх верств суспільства; до народоправства, рівної участі всіх в управлінні державою, скасування чи обмеження монархій та заведення республік і т. п.

Лібералізм започаткувався в старосвітській добі, особливо у Фінікії, Греції й Римі. Притлумлений навалом Германців на Рим, відродився в наслідок розвитку виробництва й торгу в XIII—XIV в. в. по окремих містах Італії, Німеччини, Голандії, Англії; поширився реформацією в XV—XVI в. в. і після деякого занепаду в часи перемоги католицизму та абсолютизму в XVI—XVII в. в. відродився знов за нової хвилі розвитку торгу й виробництва та зросту міщанства за «просвітньої» доби й революцій в Америці та Франції. Офіційним висловом ліберального світогляду є декларація американських повстанців р. 1776 та декларація прав людини й громадянина за французької революції 1789.

Соціалізм. Перебудова суспільних відносин, після великої революції у Франції, згідно з ліберальним світоглядом, не задовольнила всіх потреб тогочасного суспільства. Лише заможніші, дужчі, егоїстичніші, спритніші захопили в свої руки владу, землю, природні скарби й засоби виробництва; встановляли приватну власність і за її допомогою визискували немастних працьовників. Робітництво залишилося в повній залежності від індустріальних підприємців, а селянство — від землевласників, які визискували їх. Світ став ділитися виразно на два табори: 1) власників всяких дібр землі, недр, виробництв, капіталів і т. п., які визискували найманих робітників, та 2) немастних робітників, які працювали на чужих землях, недрах, підприємствах і визискувалися власниками тих мастків.

Все це викликало невдоволення працюючих і кинуло їх на боротьбу з заможними не лише за рівні права, а й за рівні господарські можливості. Робітництво вказувало, що раз людство розмножується, а земля й природні скарби залишаються незмінними, то не може бути приватної власності на них. Вся земля й скарби її від природи

в однаковій мірі належать всім людям, всім поколінням людства, щоб всі вони рівно могли вижитися з того. Так само й засоби суспільного виробу. Всі знаряддя й машини, що уживаються для виробу річей не власного індивідуального вжитку, а масового, мусять належати тій масі, громаді, суспільству, для яких річі виробляються. Такі думки поволи уклалися в певний світогляд, який р. 1836 на з'їзді прихильників Роберта Овена в Манчестері названо соціалізмом.

Головна відміна соціалізму від лібералізму в справах господарських. В культурі й політиці їх вимоги майже однакові. В господарстві-ж ріжні. Лібералізм признає господарську нерівність за річ природну, а соціалізм вимагає рівності; не лише в культурі й політиці, а й у господарських можливостях.

Основні думки про скасування приватної власності на землю й природні скарби та заведення суспільного володіння й виробництва появилися серед людства в давніх давен; особливо в державах, де розвивалося виробництво і торг. Вже в стародавнім Єгипті в жидівському царстві, Греції, Римі людство змагалось до скасування власності на землю і природні скарби та заведення спільного господарства. Христос, первісні християни, селянські повстання доби Відродження, французька «Жакерія» р. 1358, повстання Джон-Буля в Англії р. 1381, німецькі та чеські селянські рухи в р. р. 1516—1535 (Таборіти, Хельчицький), українське запорізьке козацьке товариство, селянські рухи північної України в XV—XVII в. в. змагалися не лише до політичної а й господарської рівності.

Розвиток культури, виробництва й торгу після американської та французької революцій надзвичайно збільшив верству робітництва в Англії, Америці, Франції та інших краях Європи. В змаганнях до захисту своїх інтересів, робітництво втворило і поширило свій власний світогляд — соціалістичний.

В 20-роках XIX ст. соціалістичний рух позначився великою участю робітництва в революційних рухах у Франції та організацією робітничих, господарських спілок, комун, в Англії й Америці. В 30-тих і 40-вих роках визначилася боротьба «Чартистів» за виборчі права в Англії та поширення соціалізму в Німеччині під проводом Ф. Ласаля, К. Маркса та Ф. Енгельса. Року 1847 на робітничому конгресі в Лондоні викинуто вже гасло «Пролетарі всіх країн єднайтеся», яке стало гаслом всевітнього соціалістичного руху.

У революції 1848 р., яку зчинили ліберали проти консерваторів у Франції, Австрії й інших краях Європи, соціалісти відиграли вже значну роль.

В тих часах соціалізм мав вже такі погляди. Кожна людина має вірити, як їй здається кращим. Освіта мусить бути приступна кожному. Для зміни суспільного ладу на кращий необхідно перевиховати людство. Суспільство, націю треба організувати, як промислове підприємство, як велику майстерню. Уряд має керувати працею й охороняти інтереси працюючих. Правити має лише роботою й річами, а не людьми. Кожен має бути вільним і робити, що

хоче; не перешкоджаючи другим. З другими має спілкуватися, поскільки йому вигідно чи бажано. Влада мусить бути виборна. Захищати суспільство мають всі громадяни, які повинні бути вояками й складати постійну озброєну силу народу—міліцію. Всі держави мають зв'язатись в одну вселюдську спілку держав, але так, щоб федеративний зв'язок забезпечував кожній її суверенітет, територію й волю громадян. Земля з усіма природними скарбами й засобами суспільного виробництва повинна належати всім працюючим. Річі споживи й інші річі індивідуального виробу можуть залишатись в приватній власності. Всі повинні працювати по одному спільному пляну, який виробляється для всього світу. Основою вартости має бути лише праця. Для захисту своїх інтересів робітництво мусить організуватися у всесвітню інтернаціональну спілку, а всі держави — в одну спілку держав-господарств.

Боротьба світоглядів. М. Драгоманов вийшов на українське громадсько-політичне поле, коли в світі точилася завзята боротьба трьох світоглядів: шляхетсько-клерикального консерватизму, міщансько-капіталістичного лібералізму та робітничого соціалізму. Після французької революції, що знищила феодальний устрій у Франції й підорвала консервативний лад по всьому світі, третім нападом перемагав лібералізм і вперше розгортався соціалізм. Влада абсолютистичних монархів, консервативної шляхти й духовенства падала, а на її місце приходило ліберальне міщанство, поруч із яким гуртувалася нова суспільна сила—соціалістичне робітництво.

Лібералізм перемагав не лише у внутрішніх, а й у зовнішніх відносинах. Держави, — суспільні організації для володіння певними територіями з їх скарбами й населенням—впорядковувалися й установляли свої взаємовідносини на засадах переважно вже не консервативного універсалізму (єдиної всесвітньої імперії), а ліберального індивідуалізму (низки самостійних територіальних чи національних держав). Змагання Риму до універсалізму релігійного (єдиної всесвітньої папської держави) та Свято-Римського цісарства й Іспанії до універсалізму світського (єдиного всесвітнього цісарства) протягом віків підбиті були вже Францією та Англією. Більше ніж 500-літня боротьба Римо-Австрійської державної системи, основаної на релігії, католицтві, всесвітности та космополітизмі, боротьба її з Франко-Англійською системою, основаною на свободі віри, протестантизмі, світськості проводу, окремішности національних держав і т. п., закінчувалася перемогою другої. Свято-Римське цісарство, підорване Францією вже в XIV в., а також Аутсбурським миром 1555 р., коли закріплено ідею релігійно-державного індивідуалізму («Чия влада, того й віра»); після розгрому його союзниці Іспанії р. 1588 протестанською Англією, що затопивши «непереможну армаду», стала «володаркою морів», а особливо після Вестфальського миру р. 1648, коли остаточно поховано універсалізм, як релігійний, так і державний, — цілком втратило своє першенство. В міжнародніх відносинах запанував французький державний світогляд: право кожного народу на власну державу,

респектування прав особи й народу, свободи морів, вільної угоди держав, інтернаціональне законодавство й т. п. Боротьба ж Свято-Римського цесарства з революційною Францією в р. р. 1792—1806 закінчилася, не зважаючи на перемогу протифранцузької коаліції, розбиттям Свято-Римського цесарства на Австрію, Прусію й інші німецькі землі.

Ліберальний устрій, витворений французькою революцією, розійшовся по багатьох землях бувшого Свято-Римського цесарства. Засягнув і далі: підняв національні рухи: німецький, італійський, славянський, балканський і т. п. Європа поволі розділилася на два табори: 1) консервативний центр-схід: Австрія й Росія, та 2) ліберальний захід: Франція, Англія й багато окремих німецьких князівств, між якими двоїсту роль грала Прусія, що використовувачи націоналізм ліберального руху, відмежовувалась од космополітичної Австрії, а, заграючи з абсолютизмом Росії й Австрії, захищалася від Франції й Англії.

Перемога політичного лібералізму. По всьому світі котилася хвиля лібералізму, яка усувала абсолютизм, владу шляхти й духовенства; переводила реформи, касувала кріпацтво, заводила народоправство у формі республік та конституційних монархій. Досить згадати: погром консерваторів у війні за визволення негрів в Америці, перемогу лібералів у національно-революційних війнах Італії, ліберальну владу Італії (Гарібальдійців), «культуркампф» та німецький національний союз проти Бісмарка в Німеччині, перемогу лібералів у Австрії («Майські закони»), перемогу лібералів над монархістами (Буланже) у Франції, правління лібералів (Гладстон) виборчі реформи та наділення безземельних селян землею в Англії; скасування кріпацтва й «великі реформи» в Росії, скасування рабства, реформи та навіть заведення конституції в Туреччині; реформи в Японії; революція й заведення республіки в Іспанії; установлення ліберальних конституцій у Франції, Англії, Німеччині, Австрії, Греції, Швейцарії, Болгарії; закріплення республіки у Франції і т. д.

Розвиток культурно-господарського лібералізму. — Ідеологічно лібералізм спірався на здобутках науки-філософії, природознавства, біології, географії, фізики, хемії і т. п. На творах енциклопедистів, К. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, П. Гольбаха, Е. Канта, Г. Дарвіна. Впливи релігії й церкви усувались. Підіймався авторитет світської освіти й науки. Ширилась організація світських шкіл. Багатіла наука й мистецтва. Збільшувалися винаходи й відкриття. Будувалися й удосконалювалися машини. В господарстві ширилося вживання пару, електрики, залізниць, телеграфу, телефону і т. п. Досить згадати, що за тридцять літ (1850—1880) уживання пару зросло з 4 мільйонів кінських сил на 36,4 мільйони; переробка криці зросла з 6 мільйонів тон на 68 мільйонів тон. Феодальний спосіб господарення, що спірався на рабство й кріпацтво, завмірав. Примітивне хліборобство відступало на бік. Буйно розросталося виробництво й торг. Капітал ставав основою

господарства. Будувалися залізниці, телеграфи, телефони. За сорок літ (1850—90) довжина залізниць зросла з 38 тисяч кілометрів на 617 тисяч кілометрів. Казково розросталася також парова флота. Запрігши пару, залізниці й кораблі надзвичайно прискорили довіз сировини й вивіз виробів; облекшили розвиток виробництва й торгу, а разом із каналами, телеграфами й телефонами зв'язали весь світ в одну господарську систему.

І м п е р і я л і з м. — Спричинений лібералізмом розвиток капіталістичного господарства швидко виявив недостачу місцевої сировини й ринків збуту. Капітал кинувся шукати нових просторів для приложення своїх сил—організації виробництва, торгу, фінансових операцій (банків) і т. п. поза межами своїх держав. З Англії, Франції, Німеччини й США в Австрію, Росію, Туреччину, Хіну, Японію, Північну Америку, Африку та навіть Австралію. Весь світ заклекотів господарською горячкою.

Держави, поставлені лібералами на службу господарству, капіталу, кинули свою збройну силу на захоплення нових просторів, ринків сировини й збуту, шляхів вивозу й підвозу. Почав народжуватися господарський імперіялізм. Лібералізм, капіталізм та імперіялізм злилися поволі в одну світову систему необмеженої господарської конкуренції; перемоги насильства й свавільства дужчих держав, народів і верств над слабшими; поневолення, укорення, обезправнення й визиску слабших. В 60—80-х роках розвиток капіталізму й імперіялізму пересунув поле міжнародної боротьби з Європи на моря, в Азію та Африку. В 60-х роках Франція завоювала Кокінхіну; Росія, шукаючи бавовни, завоювала Туркестан; oprіч того прокопано Суецький канал; в 70-х—Росія завоювала Хіву, Бухару, Коканд і Ферган; Франція—Тонкін, Англія окупувала Єгипет і Трансвааль, а Австрія—Босну й Герцеговину; тоді ж прокопано Панамський канал; у 80-х роках Франція завоювала Мадагаскар і Туніс, а Англія, захопивши Бірму розпочала змагаться спершу з Францією, а потім з Росією за ринки в Хіні. Німеччина, скористувавшись тим, склала «Союз трьох монархів» — Німеччини, Росії й Австро-Угорщини. Коли ж Росія віджила панславизм і р. 1877 погромила Туреччину, Німеччина й Австро-Угорщина помогли Англії на Берлінському Конгресі р. 1878 одібрати від Росії її завоювання й повернути Туреччині. Підписавши р. 1879 союз з Австро-Угорщиною, Німеччина стала провідною державою Європи. Навіть ліберальна Франція, конкуруючи з Англією за морями, примирилася з Німеччиною: зріклася реваншу і вдарила на Африку. Пристала до неї й Італія, стрівожена французькими завоюваннями в Африці. Соціаліст Мадзіні порозумівся з консерватором Бісмарком. Німеччина зуміла примирити Італію навіть «з одвічним ворогом» її Австрією. Р. 1882 склався «Потрійний Союз» Німеччини з Австро-Угорщиною й Італією. Згодом Німеччина підписала угоду й з Росією про нейтралітет на випадок походу Росії на Царгород і протоки а також допомогла Англії підписати морську угоду з Австрією й Італією відносно Середземного моря. Після того запропонувала Англії союз

проти Франції. Налякана Франція кинулась до Росії. Німеччина усунула Бісмарка, який намовляв до дружби з Росією, не відновила договору про нейтралітет, підписала морську угоду з Англією й р. 1891 продовжила «Потрійний Союз». Франція відповіла на це підписанням військової конвенції з Росією р. 1892 та союзу з Росією р. 1893. Французькі капітали попливли в Росію, щоб підняти її господарство й зробити її безздатною. Франко-Російський союз став провідною силою в Європі. Значіння Німеччини впало. Світ поділився на три табори: 1-й «Потрійний Союз» Німеччини, 2 — «Подвійний Союз» під проводом Франції, та 3 — нейтральний табір з Англією на чолі.

Національні рухи. — В зв'язку з поширенням лібералізму в різних державах розгорнулися національні рухи. Німецький національний рух, розбудивши почуття національної єдності серед населення багатьох німецьких держав, згуртував їх навколо Прусії, яка в боротьбі за єдину німецьку державу, розгромила р. 1866 Австрію, що виступала проти німецької єдності, а р. 1870 — Францію, що намагалася затримати в своїх руках прирейнські німецькі князівства. Італійці низкою війн з Австрією та Папською державою створили єдину італійську самостійну державу, хоч і монархічну, але з ліберальним режимом. Румуни об'єдналися в єдину національну державу. Греки, Сербі, Чорногорці, Босняки, Герцеговинці, Поляки підіймали повстання з метою державного усамостійнення. Ірландія, Чехія й Галичина здобули краєву автономію.

Робітничий рух та соціалізм. — Розвиток виробництва й торгу надзвичайно збільшив кількість найманого робітництва (пролетаріату). Робітництво стало гуртуватися в окремі організації, що боролися за поширення політичних прав та поліпшення господарського добробуту. Вже року 1848 в Німеччині склався «Союз комуністів», який видав «Комуністичний маніфест» з закликком «Пролетарі всіх країн єднайтеся!». Р. 1863 там же склався під проводом Ф. Ласалю «Загальний Німецький Робітничий Союз», р. 1864 під проводом К. Маркса в Лондоні вперше склалося «Міжнародне Робітниче Товариство» — I. Інтернаціонал, що став осередком всесвітнього робітничого руху. Під його впливом р. 1868 відбулися великі заворушення й повстання робітників у Бельгії та Швейцарії. В останній досягли навіть 10 годинного робочого дня. Року 1871 робітництво Парижу захопило навіть в свої руки владу й організувало комуни. Хоча комуна була розгромлена, але робітничий рух не завмер. Лише на де-який час ослаб і розріжничкувався, але поширився.

Розходження в поглядах на завдання й способи робітничого руху між провідниками I. Інтернаціоналу — К. Марксом, Прудоном та М. Бакуніним — довело р. 1872 до розпаду Інтернаціоналу й соціалістичного руху на дві головні течії: — німецький модістичний «марксизм», що здобув подекуди назву матеріалістичного еволюційного комунізму, та 2 — франко-російський «прудоно-

бакунізм», що здобув назву ідеалістичного, революційного, подекуди «народницького» соціалізму.

«Марксизм» доводив, що рушіюю силою вселюдського культурно-історичного процесу є одна причина («монізм») — економіка, матеріальні потреби; доводив, що в боротьбі за матеріальні вигоди людство поділилося на класи, витворило класові світогляди, класову мораль і т. п.; що капіталістичний лад веде до концентрації капіталу, а тому, колись, еволюційним способом має настати переміна суспільного ладу: провід перебере робітництво, як найактивніша верства; держава після знищення капіталізму відіме, запанує виробничий колективізм і т. п.

«Прудонізм-бакунізм» доводив, що рушіюю сил культурно-історичного процесу є багато («плюралізм»), як матеріальних так і духовних («ідеалізм»); людство хоча й поділилося на класи, але має й загальні вселюдські властивості; не лише колективи але й особи впливають на хід подій; капітали не всі концентруються (земельні скарби розпоршуються); зміна ладу відбувається не лише еволюційно, а й революційно, бо не всі люди мають терпець дочекатися природніх еволюційних змін; провід в змінах поведе не лише робітництво, а й селянство, яке революціонізується бідною безземелля; в майбутньому суспільстві колективізм не повинен насилувати індивідумів: має бути гармонія індивідуалізму з колективізмом і т. п.

Розпад першого Інтернаціоналу не спинив робітничого руху. У Франції опріч недобитків комуни — «бланкістів», р. 1879 склалася Соціалістична робітнича партія, яка р. 1882 поділилася на марксистів і поміркованих «посібілістів». Опріч того склалися гуртки анархістів, синдикалістів, бакуністів та інш. В Німеччині робітництво на виборах р. 1874 зібрало вже 352.000 голосів і провело до парламенту 10 послів, а р. 1875 об'єдналося в «Соціалістичну-робітничу партію». В Італії р. 1882 робітники зібрали 26.000 робітників і провели 6 послів. Р. 1883 склалася Соціал-Демократична Федерація в Англії, р. 1885 — бельгійська Робітнича Соціалістична Партія та Італійська Робітнича партія, р. 1887 Австрійська Соціал-Демократична Партія, р. 1888 — Іспанська Соціалістична Робітнича Партія, р. 1889 — Шведська та Швейцарська Соціал-Демократична Партія. Того-ж року створено новий Інтернаціонал — II, який об'єднав робітничі організації Англії, Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, Іспанії, Бельгії, Чехії, Швейцарії, Польщі, Румунії, Голяндії, Данії, Швеції, Росії та Спол. Д. Півн. Америки. Р. 1893 робітництво Франції, об'єднавшись під проводом Жореса й Міл'єрана в Соціалістичну Партію, провело в парламент 43 депутати, а робітництво Німеччини під проводом Соціал-Демократичної Партії зібрало 1.786.000 голосів і провело 44 депутати.

Робітництво ставало рішенням чинником, як в окремих державах, так і в світовому суспільстві. Тогож 1893 р. II-й Інтернаціонал оповістив перше травня робітничим святом — символом «соціального перевороту і міжнароднього миру».

II. Суспільний процес в державах українського перебування.

В Австро-Угорщині. — Австро-Угорське цісарство, що склалося на просторах колишнього Свято-Римського цісарства, й було одним з головних оплотів світового консерватизму, в часи М. Драгоманова пережило чотири хвили переможного зросту лібералізму, а то саме: в роках 1859—65, 1867—70, 1873—79 та 1893—97.

Після розвалу Свято-Римського цісарства р. 1806, шляхетсько-клерикальна Австрія, конкуруючи з Пруссією, що спіралася на ліберальний націоналізм, в час революції р. 1848 рішуче виступила проти політичних, соціальних і національних визвольних змагань німецького народу. За допомогою славянських національних рухів, що виступали проти централізму німецьких лібералів, погромила німецьку революцію, а за допомогою реакційної Росії — національно-державний рух Мадярів. Конституцію, оповішену р. 1848, скасувала вже р. 1850. Відновила абсолютизм. Підписала конкордат з папою. Передала освіту в руки церкви.

Розвиток промисловости й торгу, а особливо повстання Італійців та відділення Ломбардії р. 1859 змусили цісаря відновити р. 1860 конституцію й поширити її р. 1861. Однак р. 1865 вона вже була скасована натиском консерваторів, що порозумілися з національними рухами Славян. Тільки невдала війна з Пруссією р. 1866 підсилила лібералів, які для ослаблення славянського впливу в Австрії, порозумілися з Мадярами й р. 1867 перетворили Австрію в дуалістичну державу — Австро-Угорщину, зв'язану єдиним «цісарем Австрії й королем Угорщини».

Цісарську владу обмежували: 1 — Австрійська Державна (імперська) рада (райхсрат), що складалася з палати панів та палати цензових послів; 2 — Угорське державне зібрання (райхстаг), що теж складалося з палати панів і послів, та 3 — краєві сойми Верхньої Австрії, Нижньої Австрії, Зальцбургу, Штирії, Каринтії, Крайни, Тиролю, Чехії, Морави, Шлезьку, Галичини, Буковини, Далмації, Хорватщини й Фіуме. Для обмірковування спільних справ цісарства райхсрат і райхстаг обирали щорічні делегації. Австрія й Угорщина мали свої окремі міністерства, а опріч того спільних міністрів цісарського двору, закордонних справ, військових та фінансових. Хорватщина й Фіуме підлягали Угорщині, а решта країв — Австрії. Внутрішня політика точилася навколо боротьби трьох головних суспільних течій: 1 — німецького лібералізму, що змагався до централізації й панування німецької нації, 2 — славянського націоналізму, що змагався до усамостійнення славянських народів, та 3 — космополітичного консерватизму, що намагався використати боротьбу двох попередніх в своїх цілях. Більше сходився з консервативними течіями національних рухів для побороення німецьких лібералів, яких славяни не терпіли за централізм.

В роках 1867—70 скріпилися ліберальні течії та національні. Року 1868 Чехи відмовилися від участі в райхсраті й зажадали віднови чеських державно-національних прав; Поляки теж зажадали

уступок, а Далматинці підняли р. 1869 повстання, яке було приборкано тільки р. 1870. В наслідок того всього р. 1870 склався коаліційний уряд лібералів і консерваторів з перевагою перших. Цей уряд скасував конкордат, перевів військові реформи й видав новий виборчий закон на користь Німців. Поляки, Буковинці й Італійці з протестом покинули райхсрат. А консерватори, виступаючи проти німецької гегемонії (за федералізм, феодалізм та клерикалізм), злучилися з невдоволеними національностями й повалили коаліційний уряд. Після того розширили права національностей і краввих соймів. Ліберали після того втратили на виборах майже половину мандатів. Уряд догодився з Чехами, що цісар коронується чеською короною й розширить самоуправу Чехії. Німці в Чехії не погодилися з тим і покинули чеський сойм. Бачивши те, цісар не підписав угоди з Чехами, а порозумівся з Мадярами, розпустив консервативний уряд і призначив напів-ліберальний. Новий уряд ослабив значіння краввих соймів тим, що перевів новий виборчий закон до райхсрату на основі безпосередніх виборів. Вибори дали перемогу лібералам: 227 супроти 123. Райхсрат став осередком політичного життя цісарства. Чехи спершу бойкотували райхсрат, але в р. 1875 приступили до нього. Ліберальний уряд перевів «майські закони» р. 1874, якими обмежив впливи церкви на суспільне життя, завів судові реформи р. 1876, нову угоду з Угорщиною, і т. п. а також підніс господарський розвиток країни. Одначе вибори р. 1879 скріпили консерваторів та національні групи. Дали їм 168 мандатів супроти 145 ліберальних. Утворився коаліційний уряд «примирення». З консерватором гр. Таафе на чолі. Та ліберали з нього швидко вийшли, не погодившись на уступки Чехам в справі урядування чеською мовою. Консервативний уряд порозуміваючись з Чехами та Поляками правив під проводом гр. Таафе аж до р. 1893, бо нові вибори р. 1885 тільки скріпили консерваторів: дали їм 192 проти 132. Головою палати послів став Поляк-Смолка, а заступником його Чех-Лобковіц, а згодом Чех-Клам-Мартиниць. Німецькі ліберали нападали на уряд буцім то він занедбує права німецького народу, але великого успіху не мали. Внесок їх року 1886, щоб зробити німецьку мову урядовою для всього цісарства відхилено 208 голосами проти 68. Так само відкинуто їх внесок про розділ Чехії на німецькі й чеські округи, після чого вони покинули чеський сойм. Консерватори, надавляючи слабші народности, як повстання Далмації р. 1882, та вимоги Українців у Галичині, порозумівалися з дужчими: р. 1887 підписали нову угоду з Угорщиною, а р. 1890 догодилися з Чехами.

Та що далі, як серед Німців, так й інших національностей, наростав ліберальний і зароджувався соціалістичний рух, що спільно підносив гасло виборчої реформи: скасування цензу, заведення загального, рівного, таємного і безпосереднього права. Під спільним натиском лібералів і соціалістів консервативна партія розпалась і гр. Таафе мусів р. 1893 уступити місце поміркованішій владі гр. Бадені, яка пробувала задовольнити консерваторів і лібералів пев-

ним компромісовим законом про вибори р. 1896: до цензових курій додано було ще й загальну.

Так хоч в великим оперттям, але мусів консерватизм уступати перед новими поступовішими силами, що приходили на чергу дня в Австро-Угорщині.

В Р о с і і. — В Росії за М. Драгоманова відбулося два натиски ліберального та почасти соціалістичного руху на традиційний режим самодержавного консерватизму: в р. р. 1855—63 та 1877—81. Після кримської та турецької війни.

Лібералізм в Росії започаткувався в кінці XVIII ст. за Катерини II під впливом «Просвітньої доби» й французької революції; поширився трохи за перших років царювання Олександра I (на початку XIX ст.), але цілком занепав за царювання Миколи I (1825—1855). Тільки невдала Кримська війна витворила умови його відродження. Новий цар Олександр II ослабив цензуру, поширив автономію університетів, дозволив виїзд за кордон для науки, скасував кару військовою службою, дав політичну амністію «декабристам», «пєтрашівцям» і т. п. та заявив московському дворянству: «краще почати нищити кріпацтво згори, ніж чекати поки воно само почне нищитися з низу». Хоч консервативне дворянство завято опіралось думкам про реформи, проте в суспільстві появилися «нігілісти», які ширили ліберальні й соціалістичні ідеї. Особливий вплив здобули нелегальний часопис «Колокол», що видавався О. Герценом в Лондоні, та легальний «Современник», де писали М. Чернишевський, М. Добролюбов та інші. «Колокол» вимагав скасування кріпацтва й заведення свободи слова. Ніякої революційної акції не жадав. Проте його читали з захопленням всі, хто цікавився громадськими справами. Навіть цар. Видатніший тогочасний консерватор Б. Чичерін свідчить, що «Колокол» був «силою і владою в російській державі». Т. Шевченко, побачивши вперше «Колокол», побожно поцілував його, як «євангеліє волі. Та й не диво! «Колокол» захищав не лише московський народ, а й український. Добивався не лише політичної, а й соціальної та національної волі. Р. 1857, коли Українці не знали ще, як означити свої змагання до волі, О. Герцен в «Колоколі» писав: — «Україна була козацькою республікою, в основі якої лежали демократичні й соціальні підвалини. Коли Україна, памятаючи всі утиски Москалів — і кріпацтво, і рекрутські набори, і безправство, і грабїж, і батїг, з одного боку, та не забуваючи, з другого, як їй було під Рїччю Посполитою Польською з жолнерами, панамі та коронними урядовцями, не захоче бути н і п о л ь с ь к о ю, н і р у с к о ю (підкр. в ориг.), то, на мою думку, питання рїшається просто: Україну треба признати в такому випадку свобідною й незалежною».

Більш соціалістичним, але менч поширеним був «Современник», де Добролюбов критикував не лише дворян, а й ліберальних міщан, а М. Чернишевський, вказуючи на «общину», як можливий зародок соціалістичного (громадського) ладу, обороняв також національні права українського народу. Консервативне дворянство купчилося

навколо «Русского Вѣстника», де п. Катков захищав самодержавіє й дворянські привилеї. Середнє місце між консерваторами й лібералами займали славянофіли на чолі з К. Аксаковим: політично підпірали монархізм, а соціально — народ: добивалися скасування кріпацтва.

Р. 1861 кріпацтво скасовано, але реформи, намічені лібералами, доручено було перевести консерваторам під проводом гр. Панина. В наслідок того наділи землею дано селянам менчі, ніж вони обробляли за панщини, а викупи поставлено великі. Лише 32% селян здобули задовольняючі наділи; 40% могли прожити з них недовгий час, а 28% дістали такі, яких зовсім не вистарчало на прожиття. Викупів же поставлено 867 мільйон. рублів, хоч по тодішніх цінах вся та земля коштувала тільки 648 мільйон. рублів.

Невдовольняюче переведення земельної реформи, зловживання панства при розмежуванні, захоплення громадських випасів та інших маєтків, застрашуюче викупне та високе оподаткування — викликали р. 1861—62 низку селянських заворушень і повстань. Протягом лише весни й літа р. 1861 відбулися вони в 20 губерніях. Не лише революціонер М. Михайлов у відовві — «К молодому поколінняу», поміркований соціаліст М. Чернишевський у «Письмах без адреса» та ліберал Н. Серно-Соловєвич в нелегальному часописі «Великорус» скритикували режим, а й з'їзд ліберальніших дворян тверської губ. зазначив, що «закон 19 лютого не задовольнив народніх потреб ні в матеріальних відносинах, ні у відношенні свободи; тільки надзвичайно їх роздрочив». Одначе цар, спираючись на консервативне дворянство й «Московскіє Вѣдомости» (Б. Чичеріна та Каткова), усунув головніших діячів реформи Ланського й Мілютина а також низку ліберальніших губернаторів, привначив міністром внутрішніх справ реакціонера Валувєва й вислав на села військові карні експедиції. Селян пороли різками й розстрілювали. В одному селі Беадні забито 55 селян. В слід за тим р. 1862 приборкано освітній рух: закрито вечірні й недільні школи, що започаткувалися р. 1859, закрито петербургський університет, запроваджено обмежений університетський статут, арештовано й заслано М. Чернишевського, Н. Серно-Соловєвича та інших публіцистів, закрито низку ліберальних часописів, в першу чергу — «Современник». Наляканий польським повстанням, р. 1863, якому співчувала значна кількість і московських лібералів та соціалістів, а також появою нелегальних товариств «Молодая Грузія», «Молодая Вірменія» і т. п., уряд руками Валувєва заборонив друк українських книжок на тій підставі, буцім то української мови «не було, немає й бути не може», а міністр освіти гр. Д. Толстой обмежив автономію шкіл, заборонив приймати в середні школи дітей прислуги. На літературу й пресу наложено цензуру. Земську реформу переведену р. 1864, скалічено: земство заведено не по всій Росії, лише в де-яких справах і тільки на основі високого цензу. Адресу московського ліберального дворянства з вимогою заведення народнього представництва цар не прийняв (1865). Велике повстання М. Черняка на

Воля розгромлено. Ліберальний рух, а тим більше соціалістичний, мусіли сховатися в підпілля. Вже р. 1864 розпустила сама себе не-легальна організація «Земля і Воля», створена М. Чернишевським. Багато дуже поміркованих громадських діячів опинилося по в'язницях. Тому стало наростати громадське озлоблення й р. 1866 прогремів перший стріл на царя з рук члена таємної студентської організації М. Каракоза. Уряд відповів репресіями: Каракоза повішено, студентські права обмежено, де-які земства розпущено, звіти земства публікувати заборонено, а р. 1868 низку часописів знов припинено й публіцистів вислано в Сибір. Цензура не проминула й славянофілів. Мусіли друкувати твори Хомякова за кордоном. Відсутність вільної преси витворила сприятливі умови для свавільства урядів. Розмножилося хабарництво, розпуста. «Петербург, мовляв кн. Кропоткін, обернувся в кафешантан». В таких умовах лібералізм майже замовк. Лише невеликий гурток навколо «Вѣстника Европы» витримував страшний натиск реакції.

А серед молодого покоління інтелігенції під впливом писань Г. Успенського, Ф. Решетникова, Д. Писарева, М. Михайловського та інших, що скупчилися навколо поміркованої «Недѣли» та радикальніших «Отечественных Записок» почала наростати нова течія — «народництво». Без певного програму, але з яскравим гаслом «В народ! Заплатити борг народу!» З р. 1868 Миртов (П. Лавров) «Историческими письмами» (з заслання) в «Недѣлѣ», прищиплював їй помірковані соціалістичні ідеї, а М. Бакунін в «Народном Дѣлѣ» за кордоном закликав «все зруйнувати, щоб наново будувати». Р. 1869 нерозбірливий фанатик Нечазв згуртував революційну організацію «Народная Расправа», яка закликала боротися «всіма способами». Забила навіть свого члена, підозріваючи його в службі уряду. Коли зародки ліберального пробудження р. 1870 розвіялися разом зі скаліченням городської реформи та відмовою уряду передати цареві новий дуже поміркований адрес про свободу слова, — то серед суспільства ще більше поширився рух «В народ!» Не тільки бідні, а й багаті та освічені люди — студенти, лікарі, інженіри, поміщики, урядовці — передягалися в просту мужицьку одягу і йшли на село: вчителі, ковалі, столярі, крамарі, щоб бути серед народу й підготувати його до кращої долі. Всякий по своєму. Одні лише культурою, а другі й бунтарством. Р. 1871—2 серед «народників» склався гурток «Чайківців», який ширив революційні соціалістичні й анархичні ідеї; р. 1873 із-за кордону став надходити часопис «Вперед», де П. Лавров, що втік із заслання, доводив, що самої політичної зміни не досить: необхідні поступові соціальні зміни на основі розвитку «общини». «Народництво» росло. Р. 1874 досягло найвищого ступня. Охопило 37 губерній. Революційний осередок перебував у Києві. Уряд вживав всіх зусиль для знищення «народництва». Тільки р. 1874 арештовано коло трьох з половиною тисяч. Р. 1876 частина «народників» згуртувалася в революційну організацію «Земля і Воля» на засадах попередньої «Землі і Волі» М. Чернишевського. Того ж року ця організація вчинила демонстрацію

біля Казанського собору в Петербурзі. Процес арештованих сполуляризував «Землю і Волю».

Війна «за визволення славян» в р. р. 1877—8, виявила недбальство, хабарництво, марнотратство, зловживання інтендантства а «союзники» (Німеччина й Австро-Угорщина) допомогли Англії на Берлінському конгресі р. 1878 скасувати всі завоювання Росії, після чого Австрія окупувала Босну й Герцеговину, а визволена Болгарія виступила проти Росії. Все це скріпило опозицію. «Землевольці» підняли великі студентські й селянські заворушення. Загрімлі перші вистріли «землевольців», Українців І. Ковальського на поліцію, В. Осинського — на прокурора, С. Кравчинського — на шефа жандармів і т. д. Царський уряд опинився в сутичках. Звернувся р. 1879 до громадянства з закликком помогти «в боротьбі з обурюючими злочинами». Користуючись тим ліберальні земці Чернігівщини (Ліндфорс, Петрункевич), Харківщини та Тверщини подали цареві адрес з вимогою свободи слова й виправлення хиб аграрної реформи: «ніякі ідеї, мовляв, навіть анархічні, не можна спинити репресіями». Цар адреси не прийняв, а уряд збільшив репресії. На те Віра Засуліч застрілила шефа петербурзької поліції ген. Трепова, а «Земля і Воля» оповістила терор на судових і жандармських урядовців. Суд присяжних виправдав В. Засуліч (втекла за кордон). А уряд оповістив військовий стан. «Землевольці» забили головного шефа поліції ген. Мезенцева й харківського губернатора кн. Крапоткіна. Одначе під натиском урядових репресій та ідеологічних розходжень «Земля і Воля» р. 1879 розпалася на дві течії: революційних «бакуністів», що згуртувалися в товариство «Народна Воля» та еволюційних «плекхановців», що згуртувалися в групу «Чорный передѣл», яка схилилася до марксизму. «Народовольці» під проводом Українця, О. Желябова пробували забити царя (стріляли, зірвали потяг р. 1879 та царську ідальню р. 1880). Цар надумався через те попустити лібералам, щоб разом з ними винищити соціялістів. Передав владу в руки ген. Лоріс-Мелікова, який мав запровадити «диктатуру серця». Лоріс-Меліков усунув з посади провідника реакції Д. Толстого, скасував III-політично розвідчий відділ міністерства внутр. справ, перевів сенаторські ревизії в урядах і земствах, поширив права земств, облекшив викуп селянам, зменшив податки, дав амнестію політичним і т. п. Під впливом цих подій ліберальні земці згуртувалися в «Ліберальну лігу» та «Земський Союз», провідники якого Ліндфорс та Петрункевич розпочали видавати в Женеві часопис «Вольное Слово», редактором якого запросили М. Драгоманова. Одначе Лоріс-Меліков рішучо став не лише проти соціялістів, а й проти лібералів, що вимагали конституції та навіть проти славянофілів, що пропагували земський собор. Провідника ж «Народної Волі» О. Желябова арештував. На це «Народна Воля» під проводом, правнучки гетьмана Розумовського, С. Перовської через три дні забила царя Олександра II. Новий цар Олександр III. відмовився виконати жадання «Народної Волі» та низки ліберальних земств про скликання Установчих

Мал. 2. Батъко М. П. Драгоманова, Петро Якимович.

Мал. 3. Мати М. П. Драгоманова, Елизавета Иванъвна.

Зборів. Спершись на поради свого учителя реакціонера Д. Побідносцева, оповістив, що буде правити необмежено; усунув Лоріс-Мелікова, покликав на чоло поліції реакціонера Плеве й розпочав рішучий бій з революціонерами. Коли р. 1882 міністр внутр. справ гр. Ігнат'єв разом зі славянофілами (Аксаков) заговорив про доцільність хоч би «псевдопарляменту», цар усунув Ігнат'єва, а на його місце призначив реакціонера Д. Толстого. Революційний рух зломлено репресіями й провокацією. Поліцейський агент Судейкін втерся у військову організацію й видав коло ста офіцерів. Хоча Судейкін був застрілений революціонерами, але його прикладом скористувалися інші поліцейські агенти. Революційні організації занепали. Уряд обмежив р. 1884 автономію високих шкіл, середні поставив під гострий контроль, а нижчі віддав у розпорядження церкви під проводом синоду, обер-прокурором якого став Д. Побідносцев. Адміністративні арешти й висилки «неблагодійних» без жадного розсліду й суду стали системою. В р. р. 1886—7 за «протидержавну чинність» арештовано 1424 особи, а «за образу величності» — 1548. Під натиском репресій «Народна Воля» здеморалізувалася й розпалася на: 1) «молодонародовольців» — терористів, 2) мілітаристів — прихильників військового повстання, 3) «ал'янсистів» з лібералами, 4) «приручених», що працювали в земствах і урядах. Консервативний рух надзвичайно зріс. На чолі його стала таємна «Священна Дружина» із аристократів, що пропагувала «самодержавіє, православіє й народність». Останнє виявлялося в боротьбі з Жидами та іншими «інородцями»; в тім числі й Українцями.

Лише в господарських справах подекуди жевріли іскри лібералізму, бо виробництво й торг розвивалися. Кількість підприємств з р. 1861 по 1890 зросла в-четверо. Бавовни перероблялося р. 1861 тільки 2,5 мільйонів пудів, а р. 1881 уже 9 мільйон. пудів. Чавуну р. 1860 вироблялося 20,4 мільйон. пудів, а р. 1896 вже 98 мільйон. пудів. До скасування кріпацтва залізниць не було й 1000 верстов, а за десять літ після скасування кріпацтва збудовано вже поверх 30.000 верст. Пароплавів р. 1868 було 646, а за менше ніж тридцять літ (до р. 1895) їх збудовано поверх 2000. Фабричних ткачів р. 1866 було 95.000, а через тридцять літ уже 242.000. В дев'яностих роках було вже коло 10 мільйонів найманих робітників. В умовах такого розвитку господарства міністр фінансів Бунге передав у власність селян викуплені ними наділи, зменшив податки, організував р. 1882 селянський земельний банк, перевів закони на охорону праці, запровадив фабричну інспекцію і т. п.

В міжнародній політиці Росія за Олександра III. трималася миру. Не воювала ні з ким. Підтримувала «Союз трьох монархів», хоч Олександр III. не любив ані Німців, ані Австрійців, ані католицтва. Після невдачі російської політики на Балканах, коли визволені Росією Болгари покликали собі царем Німця, Фердинанда Кобургського, офіцера австрійської армії й родича англійської династії, — Росія звернула очі на Азію. Розпочалося продовження сибірської залізниці, захоплення сусідніх земель. Зміна політики

в Німеччині супроти Росії звела Росію з Францією, з якою протягом 1891—4 підписано військову конвенцію й союз.

Однак у внутрішніх відносинах позначився зріст невдоволення: р. 1890 відбулися великі студентські заворушення в Києві, Харкові, Одесі; р. 1891 — селянські заворушення на Чернігівщині; р. 1892 — грандіозні робітничі заворушення в Донбасі, де підчас втихомирення забито коло 500 робітників. Голод на Волзі р. 1891—2 підорвав самодержаві, однак покликаний на міністра фінансів С. Вітте (1892), заграючи подекуди з господарським лібералізмом, досить поліпшив стан народного господарства Росії: колонізував Сибір, мобілізував сибірську залізницю, рудні скарби Уралу й Алтаю, вугілля й руди Донбасу, бавовни Туркестану, нафти Кавказу. Все це спричинило перевагу вивозу над вввозом на 300 мільйонів карб. річно. В Росію потекло золото з ріжних країв (р. 1886 було тільки 56 мільйон. карб., а р. 1893 вже 236 мільйон. карб.). Папірові гроші почали майже зникати з ужитку. Новий цар Микола II. р. 1894 відмовився задовольнити вимогу 9 ліберальніших вемств «наблизитися до народу». Заповів правити необмежено, як і батько.

Ліберальний та соціалістичний рух мусіли перегуртовуватися. Ліберали пробували скласти нелегальну партію «Право народу», яка між іншим визнавала право політичного самоопределення всіх національностей. Соціалісти виразно поділилися на два табори: «марксистів» та «народницьких соціалістів». В склад «народницьких соціалістів» увийшли: 1 — «Союз старих народовольців» у Парижі (Лавров), 2 — «Фонд вольной русской прессы» в Лондоні (Ф. Волховської, Є. Лазарев); 3 — «Союз русских социалистов-революционеров» (Х. Житловський), та інш. В той же час в Україні та на нижньому Поволжі кілька груп соціалістів-революціонерів зв'язалися в «Партію Соціалістів-Революціонерів», яка, приймаючи під увагу аграрний характер країни, поставила своїм завданням революційно-визвольну роботу серед селянства, особливо безземельного (наймитів) та малоземельного (середняків). Україна фактично стала матір'ю партії соціалістів-революціонерів для всієї Росії. Ідеологію «Партії соціалістів-революціонерів» розробила тамбовська група (В. Чернов). Перші чотири організаційні з'їзди «Партії Соціалістів-Революціонерів» відбулися на Україні в р. р. 1897—1900.

Російські «марксиста» згуртувалися р. 1897 в «Російську Соціал-Демократичну Робітничу Партію», яка швидко розпалася на дві течії: 1 — «економістів», які були у зв'язку з легальними марксистами (П. Струве, М. Туган-Барановський) та 2 — «искровців», що купчилися навколо нелегального часопису «Искра» (Плеханов, Мартов, Ленін).

М. Драгоманов, виступивши на громадсько-політичне поле в часи розмаху в Росії лібералізму, вийшов з нього за панування зтяжної реакції.

III. Стан українського суспільства.

Ступінь історичного розвитку. — Українська нація згуртувалася протягом VI—XV вв. із старослов'янського населення Дніпро-Дністрового басейну, боротьбою його з різними наїздниками й сусідами. В кінці XII в. низка первісних славянських родових республік і «вічевих» князівств на верхах Дністра-Дніпра, асимілюючи й випихаючи на північ свого завойовника Русь, що появився там в IX в., згуртувалася у велике королівство Галицько-Волинсько-Київське, яке на всіх своїх просторах звалося вже Україною. На Ниву ж Дніпра, що ніколи Русі не підлягав, в XIII—XV в. в. первісні родові степові республіки згуртувалися в знамениту Запорізьку козацьку республіку. Королівство українське після відбиття від нього Польщею р. 1392 Галичини, проіснувало в різних межах самостійно аж до р. 1452, коли остаточно занепало під натиском Литво-Польщі. Республіка ж Запорізька розвинулась і після багаторічної боротьби з Литво-Польщею, відбила від неї р. 1648 північні українські землі, окрім Галичини, й об'єдналася з ними в єдину Українську Річ Посполиту (республіку) під проводом виборного гетьмана та старшинської ради. Невдалий союз з московським царем р. 1654 ослабив її протягом століття, так що в р. 1775—1783 Московщина цілком знищила українську державність (верховну владу, військо, суд, адміністрацію, школу, церкву) і обернула Україну в звичайну російську провінцію. Галичина ж після розділу Польщі р. 1772 припала Австрії. Таким чином в кінці XVIII в. весь український народ опинився під чужими державами — Московщиною й Австрією.

Вже й раніш різні завойовники, захоплюючи різні класи України, одбирали землю від українського народу й передавали її своїм панам, а народ український обертали в кріпаків. Тепер це сталося в значно більшій мірі. Десятки мільйонів гектарів селянської й козацької землі передано московським панам, а селян і козаків обернуто в кріпаків. Старшині ж українській надано права московських дворян, щоб вірою й правдою служила цареві та московській державі. Так українську націю розділено на два ворожих табори: привілейованих панів та безправних кріпаків. В Галичині ж українське панство зпольщилося та понімецьчилося ще раніш. Лише селяни та подекуди сільське духовенство зберігали національні традиції. Тому не було кому захищати інтереси української нації: пани не хотіли, а селяни не мали для того ані сили, ані вміння. Тільки під впливом визвольних ідей «просвітньої доби» та французької революції горстка ліберальної шляхти (дворянства) та ріжночинців, гуртуючись на Дніпряниці у таємні товариства масонів та військових («Декабристи») а в Галичині поступовіше духовенство підняли голос в оборону українського народу. Розпочали друк книжок українською мовою («Енеїда», 1798). Одначе розгром «декабрістів» р. 1825 і страшна реакція, яка після того запанувала в Росії, звели український рух на Дніпряниці до напівлегального, ледво помітного,

збирання народніх пісень та інших етнографічних матеріалів. Не краще було й у Галичині, там лише р. 1837 появилася перша українська книжка («Русалка Дністрова») та й та була конфіскована. Лише в сорокових роках ХІХ ст. геніяльний «Кобзар» Т. Шевченка, натхненний ліберальними та соціалістичними ідеями політичної, національної й соціальної волі, розбудив національне почуття багатьох українських читаючих людей, а тасмне Кирило-Методієвське Брацтво, де опріч Т. Шевченка, були ще М. Костомарів, П. Куліш, В. Біловерський та інші, виробила р. 1846 першу українську політичну програму: знищення царської Росії й створення славянської федерації зі столицею в Києві. Арешт Кирило-Методіївців затримав розвиток українського руху аж до кінця п'ятидесятих років, тобто до появи М. Драгоманова.

В Галичині революція р. 1848 хоч і дала змогу русинському ліберальному духовенству та міщанству під проводом єп. Яхимовича (який заявив, що «русини не мають шляхти й не потребують її мати») згуртувати «Головну Руську Раду», розпочати видання часопису «Зоря Галицька» та виклади «руською мовою», одначе реакція р. 1850 спинила русинський рух, не зважаючи на те, що він поміг цісареві перемогти польське повстання й лояльно заявляв, що «русини стоять за Австрію свободну, нероздільну і спільну». Під натиском реакції він розбився на три головніших течії: 1 — клерикально-утодову або «Святоюрську», 2 — москвофільську, що шукала захисту в російській культурі, захоплювалася славянофільством, панславізмом, і 3 — народню, що сперлася на власні сили українського народу й повела його вперед, опіраючись на визвольні ідеї лібералізму, а згодом і соціалізму.

Розвиток лібералізму в Росії в кінці 50-х років дав змогу виявиться й українським потребам. В недільних та вечірніх школах, заведених р. 1859 в Києві, а також в Тимчасовій Педагогічній Школі вживалося вже й української мови, а р. 1861 в Петербурзі розпочато видання журналу «Основа», в якому значна кількість статей друкувалася вже по-українськи.

Соціально-економічний стан. — Після скасування української держави українська нація, втративши шляхту, духовенство й міщанство, що з економічних вигід помосковилися та попольщилися, опинилася в кріпацтві. Скасування кріпацтва в Галичині р. 1848, а на Дніпрянщині р. 1861 мало що поліпшило її соціально-економічне становище. І в Галичині й на Дніпрянщині залишилася вона й надалі найнижчою упослідженою верствою «мужиків», «хлопів», якою розпоряджалася чужа адміністрація, чуже панство, чужі підприємці і в значній мірі чуже духовенство. Тільки де-які одиниці з них, пригадуючи свій історичний зв'язок з українським народом, придивляючись до його долі, співчуваючи його біді, час від часу виступали в обороні його інтересів.

Реформами 1848 та 1861 р. р. український народ не дістав таких господарських можливостей, які би могли задовольнити його життєві потреби. Земельні наділи дано йому менші й гірші, ніж він мав

ва панщини; громадські випаси, ліси, стави і т. п. захопили пани; викуп на Дніпрянщині поставлено на цілу третину вищий, ніж земля по тодішніх цінах коштувала; податки високі (дві третини російських податків збиралося в працюючих); навіть земські податки в п'ятнадцять раз вищі для селян, ніж для панів; недоїмки стягалися екзекуціями; оренда була дорога; заробітків на фабриках майже не було, а коли й були на цукроварнях, тютюнових та бурякових плантаціях, то дуже тяжкі й за маленьку плату, яка виплачувалася невчасно. Купити землі не було за що, тай селяни не могли конкурувати з Жидами або заможними козаками, щоб скуповували панські землі. Духовенство обтяжувало селян високими оплатами за релігійні потреби, а Жиди — шинками. «Пан, піп, та Жид — єдина трійця здириців». Селянство нетерпляче чекало змін на краще. Охоче вірило всяким чуткам про переділ землі, «красну різку», коли «всім наріжуть рівно», «по-душам», «панам і кожному однаково». Прагло скасування власности на землю, передачі її в рук панів у руки селянських громад. «Раз, мовляли, прийшла воля, то мусить прийти й земля». Народ вірив, що цар «хоче мужикам землю в громадське володіння дати», але пани — сенат, міністри та інші — перешкоджають, бо хотять повернути назад кріпацтво. Тому до «собини», «собственности» примушують, щоб лекше потім по-одиноці кожного в ярмо запрягти. Через те селяни в багатьох місцях не хотіли підписувати актів про перебрання землі в особисту власність. Домагалися, щоб громадою землю брати й громадою її від панів захищати. Коли ж уряди натискали, селяни хвилювалися. Протягом десятків літ не вщухали селянські заворушення на ґрунті земельної реформи. Особливо ж великі заворушення відбулися в роках 1860—62, 1875, 1880—81 на Волині, Київщині й Вороніжчині. Уряд люто приборкував їх військовою силою.

К у л ь т у р н и й с т а н. — Освіти майже не було. Школи лише де-не-де. На просторах, наприклад, Чернігівського полку, де за української держави р. 1748 було 134 школи, тобто: одна школа на 746 душ, р. 1875 було лише 78, тобто: 1 школа на 6.730 душ. В той час, як у Московщині письменних рекрутів було 22%, в Україні лише — 3,7%. А попівство й панство, як на Дніпрянщині, так і в Галичині казало: — «Коли мужики засядуть за книжки, то хтож свиней буде пасти? Попи з торбами підуть!» Наука в школах Дніпрянщини провадилася по-московськи, хоч видатніші московські педагоги, як Ушинський, Корф, Вессель, Водовозов доводили, що українські діти московської мови не знають. Уряд боявся «сепаратизму». Звелів викинути з шкільних книжок навіть патріотичні московські оповідання про Б. Хмельницького, бо слова «гетьман, рада, козаки» нагадували про колишню українську державу. Навчання української мови в Київській Педагогічній Школі, заведене з р. 1859, уряд заборонив р. 1863, щоб учителі не ширили «українського сепаратизму». В Галичині навчання провадилося польською й німецькою мовами. Лише подекуди скаліченою церковно-славянщиною, «язичієм». Українську мову гнали з шкіл, церкви, урядів,

панських покоїв. На Дніпрянщині поліція й духовенство забороняли навіть сільській молоді співати по вечерах українські пісні. Запаморочені селяни подекуди, як на Дніпрянщині, так і в Галичині, сами пнулися повзуться рідної мови. «Треба, мовляли, по панському вчитися, бо з мужицькою мовою далеко не підеш». В наслідок того всього серед селянства панували злидні, темнота, п'яцтво, сварки, роздори, злодійство і т. п. За горілку продавалися громадські землі Жидам.

Національні змагання. — В таких тяжких умовах політичного безправства, господарської біді та культурного упослідження й темноти український народ в переважачій своїй масі був національно цілком несвідомий. Ні на Дніпрянщині, ні в Галичині. Панство, духовенство, міщанство й урядництво називало себе на Дніпрянщині «Рускими», тобто: Москалями, а в Галичині — Поляками, Німцями та зрідка «руськими» або «Русинами». Селянство на Дніпрянщині звало себе «простими людьми», а в Галичині — «руськими» та «Русинами». Українцями себе ніхто не звав. Цю назву було цілком забуто. Зберігалась вона тільки по наукових книжках, які мало хто читав. Українську справу пропагували лише одиниці. Переважно в наукових книжках. Тільки для невеликого кола освічених людей. Лише де-хто з тих одиниць розмовляв і в житті народною мовою, вбірався в народній одяг, ходив по селах, збирав народні пісні, оповідання і т. п. та роз'яснював селянам, що вони за народ і які їхні права. Їх прозвано «хлопоманами». Де-хто з тодішніх прихильників українського народу — «українофілів» — мріяв про віднову «козацької республіки», але більшість цікавилися тільки етнографією. На Дніпрянщині найбільше було таких, які ховали свої українські змагання під покривку всеросійського просвітньо-визвольного руху. Р. 1861 там арештовано Кониського, Лободу, Шевича, Строніна, Шиманова, Чубинського, Єфименка й інших «за діяльну участь у творенні гуртків під покривкою товариств грамотности, ради розбудження невдоволення народу проти уряду з метою відділення України». Того ж року арештовано підполковн. А. Красовського, що видав до вояків, висланих на присмирнення селян, відозву, в якій закликав їх «не торкатися народу ані пальцем». За те московські вояки прислали йому у в'язницю подяку українською мовою, яку закінчили словами: «Честь і слава чесному і славному полковникові малоросійському! Наші малоросіянци гордяться вами і нас російських дражнять: таких у вас, у кацапів, не має».

Польське повстання р. 1863 так налякало московський уряд, що він, настренчений польськими ж панами та Жидами в Україні, заборонив друкувати українські книжки й збільшив репресії на українських діячів. Всі помітніші Українці поховалися в підпілля. Згуртувалися там в таємну «Українську Громаду», яка під проводом В. Антоновича та П. Житецького цілком відчужувалася політики. Перейшла до чисто-культурної праці. В той час, як московський соціаліст О. Герцен в приводу польського повстання в «Колоколі»

писав: «нам було би дуже жалко, як би Малоросія, покликана вільно виявити свою думку, не зуміла залишитися при повній незалежності», бо «пам'ять про те, що вона вистраждала після Б. Хмельницького через прилучення до Москви, і про те, що змусило Хмельницького йти в царську кабалу, могло би послужити їй доброю наукою», — в той самий час переляканий М. Костомаров на одному з петербурзьких банкетів виголошував «анахтему всякому, хто задумав одірвати Україну від Росії». Українські змагання притихли не лише через заборону, а й через власну українську політичну неосвіченість, консервативність, поміркованість, відсталість од віку, пасивність, слухняність та хитрування. «Без ясної думки про добро і волю людини та наукового розуму заснували одні, згубили колишній запал другі, заплутались треті» (М. Драгоманов). Багато українських діячів пішло на державну службу, в земство, мирові посередники, судці і т. п.

В Австро-Угорщині ж у зв'язку з розвитком ліберального руху «Русини» дістали право на «кирилицю», «народню мову» в церквах і початки «руської школи». Шевченків же «Кобзар», що лише в 60-х рр. туди перекинувся згуртував ліберальних патріотів у товариство «Молода Русь», яке на довгий час стало живчиком національного відродження Галичини. «Молода Русь» порвала з консервативною традицією «святоюрського» загумінку, галицького «старорусинства». Стала на шлях поступу й всеукраїнства. Оживлене русинство провело до першого галицького союму 1861 року 49 своїх послів (на 150). Частина їх пішла шляхом «святоюрської» покірливості, а частина під впливом «Молодої Русі», що видавала «Вечорниці» (1862) й «Мету» (1863) домогалася поліпшення соціально-економічного стану селянства, повороту йому захоплених панами лісів і пасовиськ та боролася за «одноцільність і самостійність руського (українського) народу». Коли р. 1866 в час Австро-Пруської війни Поляки здобули від цесаря намісництво в Галичині за заяву «при тобі найясніший, пане, стоїмо й стояти будемо», «святоюрці» мовчки схилили голови. Москвофіли звернули більше очі на Схід, а «Молода Русь», натхненна ліберальними ідеями відродження власного народу, поширила свою працю в народі й розрослася в «народовий рух»; здобула назву «народовців». Навколо часопису «Правда», організованого р. 1867 «народовцями», згуртувалися видатніші письменники не лише галицькі, а й дніпрянські — М. Драгоманов, П. Куліш, І. Левицький, П. Мирний, М. Старицький, О. Кониський і т. д. Р. 1868 «народовці» організували товариство «Просвіта».

Однак більшість русинських послів і політиків, перебуваючи під впливом консервативних «святоюрців», шукала ласки німецьких і польських урядів, а тому того ж року пішла на угоду з Поляками, зрікшись поділу Галичини на польську й українську (Ю. Лаврівський). Поляки однак «Русинам» нічого не дали. Через те авторитет русино-українського руху підупав. Р. 1869 до галицького союму обрано було лише 23 русинських послів (13 священників) замість попередніх 49.

В той же час і на Дніпряниці консервативне «культурництво» підірвало український рух. Активніша українська молодь, не бачучи політичної ініціативи й руху з боку «Української Громади», захоплювалася всеросійським політичним рухом. Особливо «народництвом», що своїми загальними ідеалами близько стояла до українських національних потреб: пропагувало любов до народу, працю серед народу, во ім'я інтересів народу. Закликало до опрощення, до вживання народньої мови, одягу і т. п. Українська молодь читала в захопленні «Колокол», «Вперед», «Народное Дѣло», «Набат» і т. п. Ставала «нігілістами». Навіть деякі українські поміщики, як Суботина, Колесникова, Ліндфорс підтримували «народників». Сеґед революційних «народників» соціалістів визначалися Українці О. Желябов, С. Перовська, брати Жебуньови, Охріменко, Топчаєвський і т. д. Одначе московські «народницькі видання, як ліберальні, так і соціалістичні, опріч «Колокола», не підтримували українського національного руху. «Вперед» навіть застрашував небезпекою національної ворожнечі. Тому Драгоманов виступив з рішучим закличком до Українців соціалістів «думати про власну організацію й одмінні способи праці, відповідні до реальних обставин краю». Року 1873 для легального скупчення українських сил засновано «Юго-Западный Отдѣл Россійскаго Императорскаго Географическаго Общества», що став науковим осередком українського руху. Того ж року трицять один українських діячів у Києві підписали декларацію в якій скритикували консервативну «політику Русинів» у Галичині. Підкреслили необхідність «в культурі — раціоналізму, в політиці — федералізму, в соціальних питаннях — демократизму». В тих же часах з консервативної «Української Громади» виділилися гуртки соціалістів-«драгоманівців» та «зіберовців» (марксистів), які започаткували самостійний український політичний рух. Ні в московськими централістичними поступовцями, ні в українськими консервативними «культурниками». За окремих український політичний поступовий рух. Українські «культурники» дорікали їм за радикалізм, а московські соціалісти за те, що український рух «під проводом М. Драгоманова ставив основою політичного світогляду справу національну через що різко розходився з рускими соціалістами-революціонерами, які завше думали про справи лише економічні, громадські та соціальні» (П. Лавров — Календарь «Народной Воли» 1883. Ст. 168). Року 1875 українські соціалісти видали вже низку соціалістичних брошур українською мовою, як «Парова машина», «Правда», «Розмова про багатство та бідність» і т. п. Російський уряд, наляканий зростом революційного руху по всій Росії, закрив того ж року «Ю.-З. Отд. Имп. Рос. Геогр. О-ва» й заборонив друкувати українські книжки або привозити їх із-за кордону. Заборонив також виставляти українські театральні п'єси. Чимало українських діячів, як Ф. Щербина й інші, було арештовано, а М. Драгоманова й М. Зібера звільнено з професури. Після того М. Драгоманов мусів виїхати за кордон, де р. 1877 почав видавати журнал «Громада», в якому висвітлював українську справу.

Тягарі Російсько-Турецької війни р. 1877—8, підсиливши опозицію в Росії, активізували й українське суспільство. Більшість його однак пішла разом з всеросійським політичним рухом. Особливо з «Землевольцями», які висунули наперед інтереси селянства. Українець І. Ковальський наклав головою за перший збройний опір поліції (1878), Українець В. Осинський — за замах на прокурора, Українець Логовенко — за спробу підмінювати царський пароплав, Українець Д. Ливогуб — за активну пропаганду соціалізму й велику фінансову підтримку соціалістичному рухові. Опріч того, арештовано Українців О. Андрієвського, М. Ковалевського, Калужного, Борисова і т. д. Київ став осередком всеросійського революційного руху. «Землевольці» виступали в оборону й українських жадань. Після арешту Д. Ливогуба на Полтавщині, братів Івічевих та селянина Лойка в Києві найдено протиурядову українську літературу.

Перемога лібералізму в Австро-Угорщині на початку семидесятих років дала «Русинам» у перших безпосередніх виборах до палати послів (1873) 16 мандатів, заснування з поміччю Дніпрянців «Товариства ім. Т. Шевченка» та признання урядом львівського університету за «огнище науки обох народів». Поступовіші «народовці», гуртуючись навколо «Руської Бесіди» — нащадка «Молодої Руси», «Просвіти» та «Т-ва ім. Шевченка» настільки поширили національну свідомість, що їх стали звати «українською партією». Поволі де-які «народовці» стали переймати навіть соціалістичні ідеї. Р. 1877 арештовано вже за соціалізм поверх 100 осіб, за створення соціалістичної організації засуджено І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, А. Павликову, І. Мандичевського, Щ. Сельського. Одначе реакція австрійська з р. 1879 стримала в значній мірі розвиток українського руху.

Більшість галицьких «народовців» під натиском австрійської реакції та власного духовенства повернула до консерватизму. Рішуче виступила проти соціалістів. Не хотіла навіть передати арештованим допомоги, присланої М. Драгомановим. Заявляла, що «краще розбрат з Україною, ніж іти з такими лжепророками», як М. Драгоманов. Жалувала, що «в Австрії нема Сибіру, кудиби можна було заслати Франка, Павлика й товаришів». Відрікалася від Т. Шевченка, виступала проти поширення «Кобзаря», бо в ньому є соціалістичні ідеї. Навіть «Товариство ім. Шевченка», відмовилось друкувати повного «Кобзаря». В наслідок того «народовці» рішуче поділилися на два ворожі табори — консервативний і соціалістичний. Консерватори затримали за собою назву «народовців». Соціалісти здобули назву «радикалів» і повели працю окремо. Р. 1878 І. Франко та М. Павлик за допомогою М. Драгоманова розпочали видавати перший український соціалістичний часопис «Громадський Друг». Р. 1880 в «Громаді» надруковано першу українську політичну соціалістичну програму, в якій поруч з економічними вимогами жадалося «повної самостійности для вільної спілки громад на всій Україні»; тоб-то: української державної самостійности.

«Народовці» ж тимчасом, піддаючись австрійській реакції, так дискредитували український рух, що на виборах до сойму р. 1882 провели тільки 11 послів, замість — 14.

На Дніпрянщині ж після забиття царя Олександра II. сталося ще гірше. Майже все замовкло. Дійшло «до найбільшого упослідження українського громадянства, значіння й прагнення якого згорнулися й укоротилися до наскрізь легального пристосування. Тільки одиноко за кордоном лунав голос М. Драгоманова, що, здається, більше лякав (переполоханих Українців), ніж приваблював» (Д. Антонович). Все активніше було виарештовано й закинуто до в'язниць або вислано на Сибір. Тільки де-які «культурники» ледво ворухнулися в підпіллі. Р. 1883 сміливіші з них заснували в Києві місячник «Кіевская Старина», московською та українською мовами, що на довгий час став головним проявом легального українського руху. В підпіллі ж молодче активніше покоління р. 1885 під проводом студентів М. Чернишева, М. Василіва, П. Лянтваріва, Д. Петрівського, М. Галіна та інших заклало першу українську політичну партію — «Українську Соціал-Револуційну Партію». В програмі тієї партії між іншим сказано: «ми являємося соціялістами, бо стоїмо за перехід заводів в руки робітництва, а землі — в руки сільських громад», але «культурна сторона наша означається тим, що ми націоналісти; хочемо залишитись Українцями; хочемо надалі зберігти українську національність; змагаємося до повної національної автономії (самоопреділення) України; об'єднання національностей і областей в одну федеративну державу», а опріч того «ставимо питання про нашу незалежність в час можливого перевороту» (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Л. 1912. Кн. II. Ст. 147—157). Року 1886 гуртки українських соціялістів-революціонерів існували вже в Києві, Харкові й Одесі.

Став оживати український рух і в Галичині. Року 1884 «русько-українські» послі добилися закону про окремі народні «руські» школи та утравізацію середніх і склали р. 1885 «Народну Ряду», що стала першим політичним осередком народowego табору. Повели боротьбу за школи й розділ Галичини. Сотні петицій пішло до уряду та Державної Ради. Радикали започаткували жіночий рух (Н. Кобринська). К. Трильовський активізував поступове студентство. В наслідок того всього Українці на виборах до галицького сойму р. 1889 здобули вже 17 послів, замість 11. Поляки, налякані цим успіхом, намовили поміркованих «Русинів» на угоду, яку прозвано «Новою ерою». Полякам помогли й київські «культурники» (В. Антонович), та «чисті націоналі» (О. Кониський), що мріяли про відділення від Росії й прилучення до Австрії. Радикали відмежувалися від угоди. Натомість нав'язали тісніші зв'язки з дніпрянськими соціялістами. Р. 1889 радикали Р. Ярославич, Я. Невестюк та Т. Окуневський побували на Дніпрянщині, а К. Арабажин, В. Кістяківський та відомий тогочасний український соціяліст-революціонер М. Ковалевський в Галичині. Останній дав І. Франкові та М. Павликові грошову допомогу на видання часопису «Народ», після якого став виходити

«Громадський Голос», що виходить і до цієї пори. Року ж 1890 радикали за допомогою М. Драгоманова згуртувалися в першу українську політичну партію Галичини — «Русько-Українську Радикальну Партію».

«Нова ера» так підрізала «народовців», що на виборах до сойму р. 1891 вони провели тільки 7 послів, замість — 17. Натомість радикали, підхопивши гасла австрійського поступового руху за загальне, рівне, безпосереднє й таємне виборче право та соціальне й економічне визволення селянства й робітництва, надзвичайно зросли. Під їх впливом запроваджувалися хліборобські спілки, крамниці, ощадно-позичкові каси, громадські шпіхліри і т. п. Уряд мусів затвердити українську гімназію в Коломиї, ствердити фонетичний правопис, запровадити українські написи на урядових будівлях і т. п. Поступове духовенство відбуло свій «Русько-католицький Синод», який відкинув католицькі свята й целібат. Не зважаючи на заборону митрополита Сембратовича читати радикальні часописи «Народ» та «Хлібороб», радикали зростали в силі: організували «Клуб Русинок», просвітню організацію «Поступ» та часопис «Життя і Слово».

Р. 1894 з'їзд народовців осудив «нову еру». До виборів у сойм р. 1895 стало вже три різних русько-українських табори: Головний Руський Комітет Виборчий (угодовця О. Барвінського), Русько-Народний Независимий Комітет (протиугодових лібералів—Ю. Романчука) та Русько-Українська Радикальна Партія. Не зважаючи на всі насильства уряду, проведено було вже не 7, а 14 послів, з яких 3 радикали: — Т. Окуневський, Я. Остапчук та С. Новаківський. А р. 1895 з'їзд радикалів заявив, що «здійснення усіх соціалістичних ідеалів можливе лише при політичній самостійності українського народу».

На Дніпрянщині український рух в початку 90-х років позначився збільшенням таємних організацій, серед яких появилася брацтво «Тарасівців», яке домагалася «повної автономії усіх народів Росії», щоб «українська нація досягла на федеративних основах повної рівноправности»; 2) організацією гуртків самоосвіти по середніх і високих школах; 3) арештами українських діячів (Русових, Падалки й інших) «за участь в малоруських гуртках та зносини з Галичиною», та 4) виділенням із старої «Української Громади» Київської Студентської Громади під проводом І. Степенка, яка прилучилася до «соціалістів-драгоманівців». З того злучення склалася організація «Молода Україна», яка після донесень київської жандармерії р. 1896 мала вже 22 громади й 438 членів, що пропагували «соціалізм та політичний сепаратизм». Назовні ж український рух немовби не існував. Все було заборонено: мова, книжки, театр, товариства.

З а в е р ш е н н я . — З наведеного виразно видно, що М. Драгоманову довелося працювати на українському громадсько-політичному полі саме в той час, коли по всьому світу велитенськими кроками розвивався спричинений ліберальними та соціалістичними ідеями культурний, господарський та політичний поступ. Відбувався роз-

мах нових творчих сил. Широка перебудова суспільних відносин. Визволення особи, станів, класів, націй, держав. Мов на дріжчах зростали нові вільніщі форми життя. Удосконалення суспільства, ущасливлення одиниці.

Старий суспільний устрій, побудований на консерватизмі, тріщав і падав. В культурі, господарстві й політиці перемагали засади лібералізму та започатковувалися ідеї соціалізму. Лібералізм переможно закріплювався у всіх галузях життя. Особливо в господарстві. У Франції, Англії й СДПА керував уже з юридичних становищ. В Німеччині й Італії, не зважаючи на велитенський спротив шляхетсько-клерикальних сил, був головною рушійною силою державно-національного відродження й будування. В Австро-Угорщині, історичному гнізді світового консерватизму, час від часу трощив традиційну систему абсолютизму й запроваджував конституціоналізм. Поволі, але невпинно. Навіть в найбільше відсталих країнах, як Росія й Туреччина, підривав стовпи самодержавного царизму й деспотичного султанату. Знищив рабство й кріпацтво. Перевів реформи. Підніс думку про конституцію. Під шабатурками старого ладу вирощував нові сили, укладав їх в нові системи відносин. Хоч і повільно, хоч і з перервами, ослабленнями, але невпинно. Хвилі лібералізму й зародків соціалізму перебудовували світ. Визволяли поневолених, удосконалювали вільних.

Тільки народ український стояв від цього всього не мов би в стороні. Під ярмом консервативних режимів Австро-Угорщини й Росії. Які де-що попускали своїм народам, але не хотіли нічого дати українському. Ледво вирвавшись із під кріпацтва, гинув він у темноті, господарських злиднях та політичному безправстві. Під натиском чужовладних репресій, виснажений працею, отруєний горілкою, запаморочений засадою консервативного світогляду — «Так бог дав». Чужі режими завзято цей світогляд йому прищиплювали.

Після вікового обездержавлення й рабства не мав він ні сили, ні досвіду, ні об'єктивних можливостей використати світовий визвольний рух в своїх цілях. Потрібував освіти, культури, господарських скарбів для забезпечення свого існування й політичної свободи. Та все це міцно тримало в своїх руках чужі консервативні держави й державні суспільства. Вирвати силою було неможливо, бо Росія була одною з могутніших держав Європи, а Австро-Угорщина до-ростала до того. Народ же український в масі своїй, за виключенням одиниць та невеликих гуртків, не тільки не мав своїх національних громадських організацій, а навіть не смів учитися, молитися й урядувати рідною мовою, не смів називатися власним іменем та навіть не знав його. Головне ж не знав, хто він і що він, які його людські та національні права, сили й можливости. Подекуди навіть жалкував за панщиною, бо «тоді, мовляв, не треба було клопотатися про житло, їжу і т. п.: пан давав». Така була народня маса.

Панство ж українське, духовенство й міщанство, захищаючи свої становища та класові привілеї, йшло за чужими панамі, за чужою культурою, за чужою владою й державою. На нарід український

дивилося, разом з чужими панами, як на робоче бидло, «хлопів», «мужиків». Гнітило й визискувало його разом з чужинцями. До волі не пускало.

Тільки де-хто з інтелігенції української приглядався до народу. Та й інтелігенція та походила переважно з панства й духовенства, а тому більше до них горнулася. Панським та попівським консервативним світоглядом захоплювалася. Консервативний же світогляд в засаді своїй ніколи ні про які зміни, ні про чие визволення не дбав. Навпаки: намагався затримати старий лад, оправдати й освятити всяку неволю. «Так, мовляв, бог дав!» Через те під його впливом і народолюбна інтелігенція не знала, що робити й на яку ступити, щоб панів і попів не образити, їхніх привілеїв не зачепити. У всякім разі свого власного визвольного політичного світогляду не мала, а до того ж була вузькоглядною, несміливою, полохливою, а подекуди навіть запобігливою перед чужою владою та її панством і попівством. Лише одиниці, що виходили переважно з села, з сільських родин, виступали яскравіше в оборону народніх інтересів. Та їх було мало. Дуже й дуже мало.

В отаких ото умовах величезного розходження світового суспільного процесу, його визвольних тенденцій, з консервативними умовами перебування українського народу, М. Драгоманову довелося витрачати сили на установлення зв'язку між ними, щоб силами світового руху розбудити українські можливості, запрягти світові поступові сили в український віз, хвилями світового поступу піднести українські справи, ідеями світового лібералізму й соціалізму розбити кайдани російського та австро-угорського консервативних режимів і визволити український народ з культурної, соціально-економічної та державно-національної неволі. Помогти йому усамоствійнитися духовно, матеріально й політично.

В оцій галузі діяльності й наклав М. Драгоманов своє тавро на весь тогочасний український рух. Яке? Покажуть самі його твори.

Н. Григорійє.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ, ЯК ІДЕОЛОГ НОВОЇ УКРАЇНИ

(З нагоди 35-ліття смерті і 50-ліття програми укр. соціалізму)

В с т у п

20 червня ц. р. здійснилось 35 літ, як одійшов од нас навіки Михайло Драгоманов, а 6-го вересня ц. р. сповнилось 50 літ першої програми українського соціалізму, витвореної Драгомановим і Подолинським та підписаної ними 1 вересня 1880 р.

Великий обсяг часу розділяє нас від згаданих історичних моментів, але чи своїми ідеалами і думками далеко стоїмо від них ми? Чи становище українського народу змінилось так, що ми могли сказати сьогодні, що і Драгоманов і його програма одійшли в історію і втратили свою актуальність для нас? Чи можемо лише згадувати і шанувати Драгоманова, чи вчитись і наслідувати його? На такі питання відповідь можна одержати лише з порівняння сьогоднішнього стану України з станом перед 50-ма роками, коли жив і працював Драгоманов, а також з порівняння науки Драгоманова з сучасними українськими ідеологіями та з критичної оцінки цих ідеологій. Перевівши таку працю, ми б могли належно установити історично-суспільну вартість праці Драгоманова з відповідною до неї пошаною.

І. Життя Драгоманова

Родився Драгоманов 6-го вересня року 1841-го, цеб-то на другий рік після виходу «Кобзаря». Родився в родині дрібного дворянина, нащадка козацького роду, в Гадяцькому повіті на Полтавщині.

Року 1859-го скінчив полтавську гімназію і на осінь вступив до київського університету, який скінчив 1863 року. Залишений при університеті, написав свої наукові роботи з римської історії (1864 і 1869 р.). Роки 1870-73 пробув за кордоном для наукового удосконалення. Вернувшись, був доцентом старинної історії, аж поки не був звільнений проти своєї волі і виїхав з доручення київ. україн. Громади 1875 р. за кордон на завжди. За кордоном жив у Женеві, де видавав книжки, редагував часописи, співпрацював у європейських виданнях, розвивши велику літературну діяльність. Року 1886 стався болючий розрив в українською Громадою в Києві. Року 1889 перейшов до Софії на посаду професора всесвітньої історії, де й був до кінця життя, вмерши на чужині 20 червня 1895 р. (мавши несповна 54 роки).

Драгоманов став чимсь так великим в історії українського від-

родження, що значіння його прирівнюють до значіння Шевченка і вважають справедливо батьком модерного визвольного руху та творцем визвольної програми українського народу або коротче — ідеологом Нової України.

II. Праця Драгоманова

Що нам залишилось матеріально від Драгоманова?

Велике літературно-наукове надбання його, що своїм ідейним змістом стало не то-що пам'ятником національного відродження, але воно в й буде ч и н н и к о м дальшого відродженського процесу.

Головніще згадаємо тут:

Три праці в римської історії, в яких маємо незвичайну для 60-х р. р. XIX. віку критику історичних джерел і певний виклад соціологічних поглядів Драгоманова.

4 томи опрацьованих українських народних пісень на суспільно-політичні теми. «Историческія пѣсни малорусскаго народа» (1874 р.) видані в Києві, а інші 3 томи в Женеві. Один том «Малорусских преданій и разсказов» (1875 р.) подає нам збірку незвичайно-цікавих матеріалів до характеристики релігії і філософії, соціології і географії нашого народу, упорядкованих оригінально. В передмові Драгоманов подає проєкт класифікації фольклорного матеріялу і вказав на соціологічний метод, як на єдино-науковий метод досліду суспільних явищ.

4 томи дослідів народної словесности (вид. Наук. Т-вом ім. Шевченка. Л. 1899—1906).

Переднє слово до Громади (1878).

Шевченко, українофіли і соціалізм (1878 р.).

Историческая Польша и великорусская демократія (1883).

Вільна Спілка (1884).

Чудацькі думки про українську національну справу (1891).

Листи на Наддніпрянську Україну (1893).

Окрім цього на кілька томів набереться його інших статтів, брошур, заміток. З них дуже цікаві огляди укр. письменства, статті про Німеччину, про русько-турецьку війну, про жидівську справу на Україні, полеміка з рос. соціалістами і ин.

Що-до соціалізму Драгоманова, то передовсім для характеристики цього служать:

а) Переднє слово до Громади;

б) Шевченко, українофіли і соціалізм;

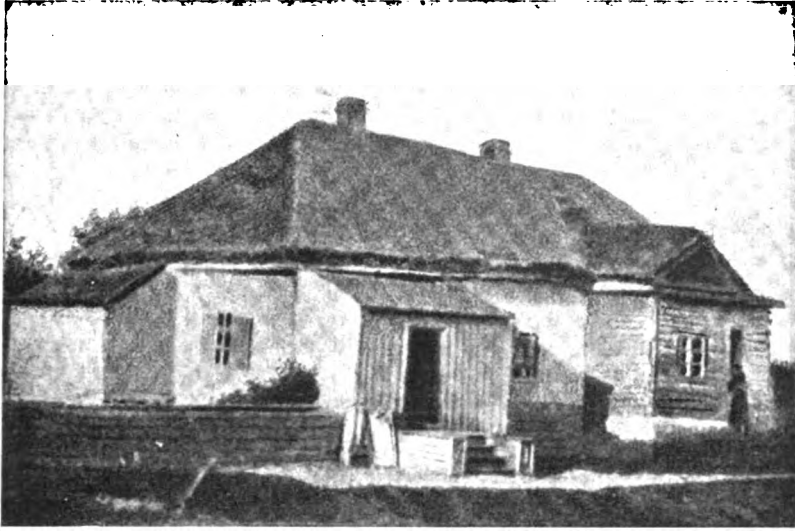
в) Малоруський інтернаціоналізм (1880);

г) Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм (1880);

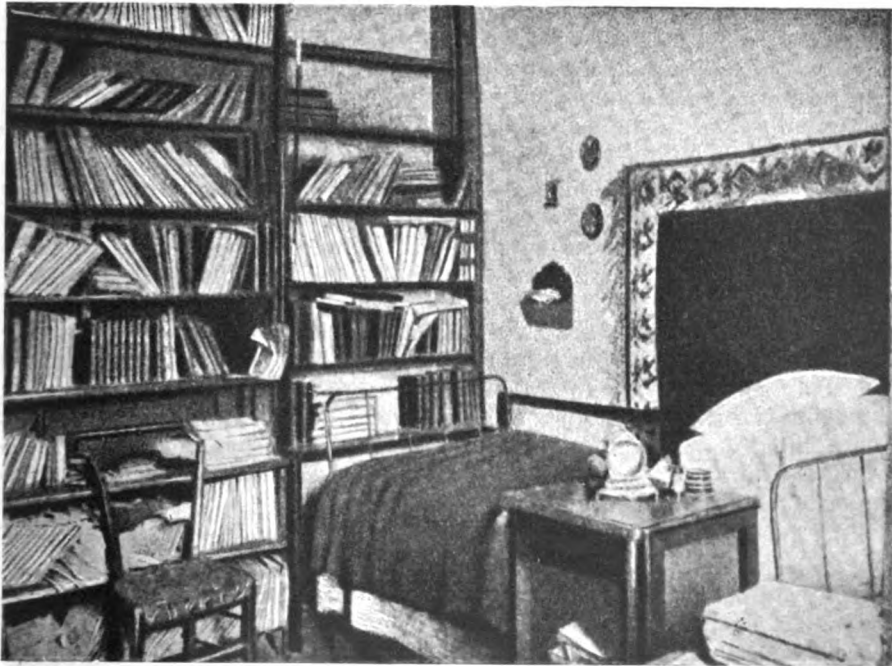
г) Програма 1880 року.

Є ще одна спадщина Драгоманова, варта найбільшої уваги — це його листування:

2 томи листування з Франком, 7 томів листування з Павликом і ще кілька збірок листів — це незвичайно живе джерело для пізнання Драгоманова і тодішніх відносин між укр. «інтелігенцією».

Мал. 4. Хата Драгоманових у Гадячі (Полтавщина), де народився М. П. Драгоманов.

Мал. 5. Кабінет-спальня в Софії, де помер М. П. Драгоманов.

Всі літературні твори Драгоманова — це таке явище в історії нашої суспільно-наукової і політичної думки, що буде ще довго чинником розвитку українського визвольного руху і пам'ятником великої праці і терпіння апостола української науки. Вивчення праці Драгоманова є найліпшим способом до розвитку свідомості і критичної здібності всіх, що виходять на поле української праці.

III. Науковий світогляд Драгоманова

Ще в одній з молодечих праць (Римская історія и Тацит) Драгоманов заявив себе позитивістом, ставши на цей ґрунт в 60-х роках, ще коли позитивізм Конта і Д. С. Мілля ледви став відомий в наукових колах. Пізнавати явища позитивно значить: брати лише те, що сприймаємо нашими органами (рецепторами) і перевіряти їх критично — методами формальної логіки, експериментом (спробою), перевіркою через інших людей, установленням причинових зв'язків.

Щоб установлювати зв'язок причин і наслідків, треба досліджувати чинники, які спонукують людей до тієї чи іншої поведінки. В науці йшов і йде великий спір про чинники суспільного життя людей: чи цих чинників є багато, чи всі їх можна звести до якогось одного? Учені здавна поділились на два табори: одні твердять, що чинників є багато (плюралісти), а другі твердять, що всі вони зводяться до одного (моністи).

Драгоманов був плюралістом, як більшість сучасних учених. Через це він не став м а р к с и с т о м, хоч і був у де-чім під впливом теорій Маркса, який виставив тезу і силкувався її довести, що вся поведінка людей, суспільний процес і розвиток суспільства спричиняються розвитком продукційних сил, цеб-то суспільство рухається під впливом економічного чинника.

Драгоманов сказав не раз — ні! поведінка людей обумовлюється багатьма чинниками і не раз у своїх творах доводив це, надаючи більшій ваги чинникам географічним (див. «Историческая Польша и великорусская демократія»).

І справді.

Економічна діяльність людини має метою задоволити вроджену потребу ж и в л е н н я (обміну речовин). Але чи людина має лише цю одну вроджену потребу — живлення? Ні, є ще й інші, напр.: потреба р о з м н о ж е н н я. Хіба інстинкт розмноження не рухає нами іноді з нечуваною силою? Хіба наш організм має лише один орган — шлунок? Органи розмноження є так само могутими чинниками нашої поведінки.

А інстинкт п і з н а н н я? Ми маємо мозок, що є вродженим органом пізнання і потреба пізнання є вродженою силою. Формування мови і думки відбувається стихійно, мимо нашої свідомості. Хіба думки не рухають нами?

Так само маємо вроджену потребу охорони нашого життя особистого (інстинкт індивідуальної самоохорони) і життя колектив-

ного (інстинкт гуртової самоохорони). А потреба розваги хіба не є вроджена? А потреба спочинку хіба не вроджена?

Отже в залежності від вроджених потреб нашого організму відбувається та чи інша діяльність:

— **р о з м о ж е н н я** — діють полові органи і на цім ґрунті виникає безліч форм людського єднання і боротьби, форм організації і діяльності. Чи можна цю діяльність звести до економічного фактору? Коли закохана пара скінчує життя самогубством через те, що їй заборонено взяти шлюб — чи це можна звести до економіки?

— **ж и в л е н н я** — спричинює господарську діяльність во ім'я задоволення потреб шлунку;

— **д о с в і д н а** діяльність провадиться через інший орган — мозок. Смерть ученого з бажання відкрити істину не можна звести до економіки;

— **р о з в а г а**, яка задовольняється різними формами мистецтва так само не відноситься до економіки.

Взявши хоч би ці форми діяльності, чи можемо їх звести до економіки? Ні. Чи можна принаймні визнати одну з цих потреб за головнішу, напр. живлення? Ні. Коли не задовольняли-б живлення, то вмерли б з голоду; коли не задовольняли-б розмноження, то вимерло-б людство через безплідіє; коли не функціонує мозок, то згинули б через ідіотизм.

Незадоволення однієї з цих потреб веде до смерті. Яка потреба головніша? **К о ж н а** з їх головна. І поведінку людей спричинює кожна. Тому суспільний процес відбувається не лише через економіку, але і через ідеї, і через почуття. Як знаємо з науки, то ще й через вплив космічних сил — світло, тепло, звук, електрика й інші (клімат, географ. положення, сушу і воду і т. п.).

Отже можна твердити про одну силу, що керує нами? Ні, не можна.

Марксисти (і комуністи і соціал-демократи) твердять про один **е к о н о м і ч н и й** чинник, але це фікція: саме цей економічний чинник, як приглянутись ближче, є складним чинником («земля, труд і капітал»).

Драгоманов — плюраліст є вченим, що скріплював справжню науку. Він не міг піти в марксисту і дав інший напрям українському соціалізму. В цім коріниться одна з причин бооротьби між укр. соціалістами і большевізмом.

Метод в дослідіах Драгоманова **с о ц і о л о г і ч н и й**, цебто пізнання суспільного життя провадиться шляхом аналізу основних елементів соціального явища, розкриттям їх зв'язку і взаємочинности.

Пізнати суспільство можна лише на основі вивчення його власної природи — казав Драгоманов.

І він досліджував: історичну минувшість суспільств; такі витвори суспільного процесу, як фолкльор (народня словесність), літературу, науку, релігію, почасти і економіку.

З суспільних процесів він найбільше займався політичним процесом і почасти процесом культурним (виховання), отже був публіцистом і соціальним учителем.

IV. Соціологічні погляди Драгоманова

Основною одиницею суспільства Драгоманов уважав людську особу, добробут і щастя котрої є для Драгоманова вищим критерієм. Головна форма скупчення осіб — громада і товариство.

На громаді, як основній суспільній клітині, Драгоманов будує теорію свого соціалізму («український соціалізм не партія, а громада») — громадівства. Вільна спілка громад, об'єднаних мовою, для його є основною формою організації соціалістичного суспільства. Союз національних вільних спілок — людство.

Порода з окремою мовою — нація, яку Драгоманов рішучо одріжняє від держави.

Громада і держава для Драгоманова є явища якісно однакові, а одріжняються лише кількісно. Людство має організуватись по націях, а тому Драгоманов бореться проти сучасного поділу людства на держави, що сполучують в собі різні нації, при чім одна з їх обов'язково пануюча, а з цього панування випливає безліч нещастя для поневоленої нації.

Як бачимо поняття особи, громади і нації, лежить в основі суспільно-структурних поглядів Драгоманова.

Драгоманов досліджував державу, націю, громаду, церкву, класу, партію й ін. форми гуртування та скупчення людей і з цього вивів свої погляди про громаду, як основну форму соціалістичного суспільства.

Маючи це все на увазі, глянемо на ідеологію Драгоманова. Основна формула людської мети:

— «жити по своїй волі на своїй землі» (Переднє слово, ст. 111).

А що це значить?

— «в рівності і спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі для людей, маючих свої держави і не маючих їх» (там-же, ст. 114).

Цього досягнути можна в формі організації громади:

— «Громада мусить бути спілкою вільних людей» (там-же, ст. 115).

Метою політики і є організація таких громад:

— «От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по-волі походилились для спільної праці й помочі в вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім неподібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному

й вільне громадство й товариство людей й товариств» (там-же, ст. 115).

Як мав-би поставитись до цього український народ? Драгоманов відповідає:

— «Вона (Україна) мусить стати товариством товариств, спілкою громад» (там-же, ст. 114).

Драгоманов указує, що подібний рух вже існує в Європі й Америці:

— «В західній Європі й Америці є вже сотні тисяч людей, котрі просто прямують до цих порядків. То партія соціально-громадська, соціалісти-громадівці (там-же, ст. 116).

З цього висновок:

— «Ми бачили вище, що українські письменні люди й українське мужицтво прийшли до того, що їм нічого не остається далі, як просто пристати до думок європейських і американських громадівців і по-своєму прикладати їх на своїй землі» (там-же, ст. 118).

Отже шлях України — соціалізм!

Драгоманов розглядає історію України і знаходить в ній вразну тенденцію простого люду до таких громадських порядків. Запорізьку Січ він вважає за комуністичний витвір українського трудового люду (господарсько-воєцька комуна), але московська неволя обірвала нитку громадівської творчости трудових мас в кінці XVIII стол. Драгоманов пропонує захопитись за кінець цієї історичної нитки й боротись во ім'я безначальства і соціалізму, щоб «жити по своїй волі на своїй землі».

Драгоманов установлював дві засади: 1) кожна нація (людська порода) мусить бути сама собі господарем дома і 2) сила кожної нації полягає в її селянстві, а з цього він виводив, що визволення України мусить бути ділом селянських рук, бо «мужицтву ніхто не поможє окрім його самого» (там-же, ст. 104).

Отже — основна рушійна сила українського народу — с е л я н с т в о .

Для інтелігенції Драгоманов установлює з незвичайною прямо-лінійністю правило поведінки:

— «Ті люди між письменними Українцями, котрі не хочять, щоб де далі все більше Україна й її мужицтво тратило свої сили — мусять заректись не йти з України, мусять упертись на тому, що кожний чоловік вийшовший з України, ксжна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки» (там-же, ст. 125).

Хотіли-б ми, щоб всі теперішні українські «націоналісти-патріоти» піднялись до такої висоти національного служення українському народу, які вказав Драгоманов цими словами, — цим заповітом, якому він служив до кінця днів своїх.

Визвольну українську задачу ніхто за нас не виконає:

— «Сам народ український мусить впорядкувати свою долю, як йому потрібно, скинувши з себе всяке панство і держава в ст во» (там-же, ст. 103.)

Чи з цього випливає політика національної виключности? Ні. Сам Драгоманов укажує:

— «Ми тільки мусимо давати одсіч усякому хто дума порядкувати на нашій землі не тільки на шкоду нашому мужицтву, але й не знаючи його, не питаючи його, або й зневажаючи його. Хто ж і чужий працює в спілці з нашими людьми, поважаючи їх, хто пристав до наших громад, а особливо до громад мужицьких, той для нас такий же наш чоловік, як мов би то він був наш і зроду» (там-же, ст. 140).

Центральна ідея, як бачимо, була у Драгоманова та, що визволення України може статись лише власними силами, але коли-б національні меншости з нами співпрацювали, то ми їх шанувемо, як сами себе.

Ось цей додаток про «чужих, як своїх зроду» і становить виділену точку у відносинах до інших національностей.

Навколо цього питання про націоналізм та інтернаціоналізм Драгоманов ходив не-раз, заглядаючи в найдальші глибини його. Його досліди про жидівську справу на Україні, про відносини російського, польського і інших елементів до україн. соціалізму і багато іншого свідчать про це.

V. Націоналізм та інтернаціоналізм

Полемізуючи проти П. Л(аврова), ідеолога руского революційного соціалізму, головного редактора рос. часопису «Вперед», Драгоманов дуже яскраво висловився в статті «Малоруський інтернаціоналізм», вміщеній р. 1880 у німецькому виданні «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik» (Цюріх):

«Ми закликаємо кожного показати нам в публікаціях українських соціалістичних груп бодай один одинокий рядок, котрий не відповідав би точно духові і букві міжнародньої соціалістичної науки і котрий заслуговував би на назву націо налі з м у, а не інтернаціонального соціалізму. Адже ж не можна назвати націоналізмом бажання працювати самостійно та на основі докладного знання місцевих відносин, бажання навчити народ універсальних ідей в його власній, а не в чужій мові. В такому разі були-б національними всі групи самого Інтернаціоналу, — не згадуючи вже про інші соціальні групи у Франції, Німеччині, Італії і т. д. Ціла різниця між українськими соціалістами і, напр. французькими полягає в тому, що через те, що французька держава існує вже давно і без перерви та що ніхто не боронить Французам вчитись і писати своєю національною мовою, ніхто також не дивується, що

французькі соціалісти пишуть для свого народу по-французьки, а не по-італійськи» (М. Грушевський: З починів укр. соціал. руху, ст. 164, або в нас — ст. 155-156).

Підкреслюючи ідею українського соціалістичного інтернаціоналізму, Драгоманов підкреслює і культурну поступовість його:

— «В українській соціалістичній літературі рівночасно проголошується війна всім релігійним, національним, політичним і соціальним ідеям, (підкр. — М. Ш.), котрі не годяться з універсальним суспільним і науковим поступом — байдуже, чи поділяє наш народ ці ідеї і чи не створило-би українським соціалістам цілковите чи часткове їх визнання повну часову непопулярність серед народу» (у нас, ст. 157).

. . . «Українські соціалісти, принаймні дотепер, не вчинили нічого такого, що могло б вказати на їх відхилення від ідей новітнього інтернаціонального соціалізму. Серед них не знайдеться не тільки жадних ознак такого націоналізму, котрий хоче панувати над другими або котрий претендує на моральні і матеріальні сили інших націй, але й такого, котрий журиться виключно членами своєї національності» (у нас, ст. 158).

— «Вони (українські соціалісти) — продовжує далі Драгоманов — говорять не тільки про цілковиту автономію всіх неукраїнських груп і громад в цій країні (в соборній Україні. — М. Ш.), але також і про необхідність солідарності і взаємної допомоги в діяльності представників цих груп і громад, а також і сусідів України: Великорусів, Білорусів, Поляків, Чехів, Словаків, Болгарів, Румунів, Німців і Жидів» (у нас, ст. 158).

Конструктивну форму цієї солідарності і взаємної допомоги соціалістів різних націй Драгоманов уявляє так:

— «Українські публікації, виходячи перш за все з інтересів своєї країни, керовані бажаннями, щоб пропаганда соціалізму велася в ній одночасно і пляномірно на всіх мовах залюднюючих її націй і груп, підкреслювали багато разів необхідність сконститування одної інтернаціональної федерації соціалістів полудневої Росії і пограничних з нею країв, розуміється, реального, а не лише формального союзу. Як що б такий союз здійснився *здолини вгору*, цеб то виходив від дійсних робітничих груп, то він міг би завдяки своїм безпосереднім зносинам зі сходом і заходом набрати форми певного роду східно-європейської інтернаціональної асоціації, котра в свій час, як що західно-європейська асоціація (І Інтернаціонал. — М. Ш.) в той чи інший спосіб знова відродиться, могла б привести до цього союзу західно-європейських соціалістів дійсні, а не фіктивні робітничі групи великої країни, котра досі лишалася майже не порушеною животворним словом універсальних ідей соціалізму».

«Такі є ідеї українських соціалістів». . . , закінчує Драгоманов і вказує, що рускі соціалісти ще не доросли до їх. «Ми думаємо — каже Драгоманов далі, — що мимо того, що від часів Герцена і Бакуніна слова федерація і навіть анархія є святими словами для руских соціалістів, близькою практичною формою їх діяльності буде якобінізм (підкр. — М. Ш.), а не той федералізм, про котрий ми говорили вгорі» (у нас, ст. 158—159).

Дійсно, Драгоманов передбачив, що «руский соціалізм» практично виллється в якобінство — тероризм, доказом чого є сучасний більшовизм.

На кінці статті Драгоманов вказує, що коли між соціалістами сусідніх народів наросте федеративний період, — «тоді напевне ніхто не буде більш енергійним співчленом федерації всіх соціалістичних груп Росії і пограничних з нею країн, як українські соціалісти» (ст. 160).

Розуміється, це було б при тій умові, коли-б Драгоманов дожив до такого періоду і був би ідеологічним провідником українських соціалістів!

Наш час показав, що створення Соціалістичної Ліги Нового Сходу Європи навіть з програмою у с а м о с т і й н е н н я України зустрінуте було неприхильно не лише українськими марксистами, але і тими, що вважають себе за чистих. . . послідовників Драгоманова!

Щоб доповнити характеристику національних поглядів Драгоманова, подамо виписку з його «Листів на Наддніпрянську Україну», писаних вже перед смертю, як підсумок всього, що Драгоманов думав про відношення між національним та інтернаціональним:

. . . «Ми признаємо націо на л ь н о с т и, як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народнього (хоч іноді ще не обсліджених науково і завше перемінних); ми признаємо, що цей факт завше треба мати на оці, при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвидніщої національної ознаки, народньої мови, як спосбу морального зв'язку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тім числі й національних, на автономію, а й безмірні користи, які виносять люде від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці, культурної, політичної і соціальної в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми б заплутались в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах і н т е р н а ц і о н а л ь н и х, в с е л ю д с ь к и х. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людскости, або к о с м о п о л і т і з м у; ми не признаємо примусових думок і почуть,

котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святщів, а надто ненавистей до других національностей. Д. Вартовий між іншим ганьбить українських радикалів, що вони забувають мої власні слова, висказані-б то «в одному з останніх моїх творів» і признавасмі галицькими радикалами, тсб то, що «розвиток (мас народу) можливий тільки на національному ґрунті». На самім ділі я висказував подібну думку з а в ш е, починаючи від своїх перших печатних студій по римській історії (1863), в котрій я вперше здібався зо справою космополітизму й націоналізму в ту пору, як по слову римського ж поета «заполонена Греція заполонила ворога побідителя» своєю культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли була потреба, казав одно: космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці! Я полемізував 30 років проти російських псевдо-космополітів, котрі не признавали української національності, і проти українських націоналістів, котрі виступаючи проти космополітизму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людського поступу і саму підставу новішого відродження національностей і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключности й реакції» («Листи на Над. Укр.», вид. Відень 1915 р. Партії Укр. Соц.-Рев., ст. 37—38).

Чи мсжна вимагати більшої ясности виразу, щсб зрозуміти напрям Драгоманова: вперед до поступу, в боротьбу за такі цілі українські, які властиві всьому людству! Як бачимо, космополітизм Драгоманова не б е з н а ц і о н а л ь н і с т ь, а те, що ми називасмо інтернаціоналізмом. Але яка-ж консеквентність в служенню українському народові!

Наведені витяги з праць Драгоманова віють такою сучасною свіжістю, що навіть багатьом сучасним «драгоманівцям» треба ново повчитись у свого учителя, щсб стати соціялістами.

Я більше думаю спинитись при кінці свого викладу над висновками з інтернаціоналізму Драгоманова, а тепер перейду впрост до викладу його соціялістичної програми, на основі котрої він мислив визволення українського поневоленого люду, а також взагалі визволення трудового люду всього світу.

Цю програму, як відомо, було прийнято Драгомановим, Павликом і Подолинським 1 вересня 1890 р. і опубліковано в 1 числі періодичної «Громади», яку видавано на кошти Подолинського.

Найкращим викладом цієї програми може бути лише перечитання її в дослівному тексті. Я подам основні її пункти. Її мусить знати не лише ксжний «драгоманівець», а й просто кожна освічена українська людина, щсб правильно зрозуміти, як самого Драгоманова, так і змісл подій на Україні за останні десятиліття.

VI. Соціяльна програма Драгоманова

На основі «Переднього слова до Громади» й інших писань Драгоманова С. Подолинський так сформував програму першого соціалістичного українського гуртка, який прийняв її в такій редакції (подаю лише пункти):

«Ці наші думки і бажання ось які:

I. В справах політичних ми бажаємо:

1. Рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (*раси*).
2. Неодмінної волі слова, печаті й науки, зборів і товариств.
3. Безперешкодної самовправи (*автономії*) для кожної громади в її справах.
4. Повної самостоячести для вільної спілки (*федерації*) громад на всій Україні» (Програма 1880 р., ст. 148.)

До цього відділу в програмі є пояснення: що вважати треба за Україну (всю етнографічну територію від Тиси до Кубані, від р. Нарєва до Чорного моря); про суспільну будову України (чужинці є пануючими клясами на Україні, а Українці — поневолені кляси селян і робітників); з цього виходить, що національне визволення Українців є соціальною справою; далі про права чужих трудових мас, нарешті пояснено:

«Самостоячість (автономія) політична громади єсть, по нашій думці, воля кожної громади признатись до того народу й приступити до тієї спілки, до котрої вона сама схоче, а також воля конче по-своєму впорядкувати всі справи серед себе й усі свої стосунки до других громад» (там-же. ст. 149.).

Драгоманівці вважали, що «працюючі чужинці будуть для Українців улами, котрі прив'язуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з котрими Українці повинні приступити до великої всепородньої вільної спілки (*інтернаціональної федерації*)» (підкрес. — М. Ш.) (там-же, ст. 149.).

Отже ми в програмі маємо постулат самостійности і соборности України, як необхідну передумову до рівноправности між націями, котрі повинні входити в вільну міжнародну спілку. Для сучасних драгоманівців ці постулати обов'язкові, коли вони хочуть бути соціалістами-драгоманівцями. Соціалістичний метод розв'язання національної справи гарантує свободу і добробут особи, громади і нації, а буржуазний метод «розв'язання» національної справи є заогнюванням національних антагонізмів, шляхом до війни. Зразком національної держави, збудованої по буржуазно-шовіністичному методу, є сучасна Польща, Румунія і Чехословачина. Хотіли-б Українці робітники й селяни створити державу на зразок Польщі та ін.? Це є центральне питання укр. визвольної національної політики.

Підемо далі в розгляді програми:

II. В справах господарських (економічних) ми бажаємо:

5. Що б усі сили природи й струменти, що потрібні для здобутку корисних людям річей, цеб-то: земля, вода з усім, що в них є, машини й фабрики й т. п. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких і щоб люди не мусіли продавати свою працю в найми панам та багатилям, а робили просто на себе.

Ми думаємо, що спільна або гуртова власність і спільна, гуртова праця доконче корисніша для людей, ніж осібна; Кр. строкале ж разом ми думаємо,

що те, яким способом перемінити осібну власність (собину, батьківщину) на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток од неї, це мусить залежати від доброї волі кожного товариства й кожної громади. Певно, що розвага й проба (практика) над потребами господарськими навчать осібні громади не тільки спільности праці (кооперації) й розумному поділу вжитку од неї посеред самих громад, але й проміж громадами цілих країн і на цілому світі» (там-же, ст. 149-150).

Ця коротко, але ясно викладена соціалістична програма господарства є тим, що складає основу соціалізму. Головна риса її: соціалістичне господарство основане на власній праці, без наймитства! Робітники є разом і господарями підприємств, кооперованих кожне в середині себе і кооперованих поміж собою. Хто цього закону соціалізму, установленому і Фур'є, і Прудоном, і Марксом, і Енгельсом, і Драгомановим не розуміє, той не розуміє, що таке соціалізм, або удає, що не розуміє, як, напр. московські большевики.

Вдумаємось: соціалізм вимагає гуртової, спільної власности тих, що самі і працюють в підприємствах чи на землі, а в СССР не так: і земля і фабрики, залізниці і т. п. належуться не громадам працюючих, а державі. З цього важний наслідок: працівники змушені продавати свою працю державним підприємствам. Через те робітництво в СССР є наймитським, як і в цілому капіталістичному світі. І господарський устрій СССР самі большевики називають державним капіталізмом. Капіталізм — чи він приватний, чи держаний — є капіталізм, — цеб-то система визиску найманої праці. Не робітницькі і хліборобські товариства й громади порядкують працею в підприємствах і на землі, а держава, цеб-то організація урядовців, зв'язаних між собою владою зверху вниз, тоді як соціалізм є організацією, будованою знизу вгору.

Програма драгоманівців є максималістична, найлівіша, це програма повного, як бачите, соціального перевороту, але вона є протилежна тому, що зробили большевики. Устрій большевицький є не соціалістичний, бо оснований на визиску найманої праці. Це і є причиною, чому українські соціалісти борються проти большевизму.

Але це ще не вся причина боротьби. Через те, що державний

капіталізм є системою будованою зверху вниз, через призначення урядовців, а не вибори урядовців, що розпоряджають військом, поліцією, шпіонажем та ще й економічно тримають в залежності трудову масу, то через це на Україні селяни й робітники не попали до влади; влада призначена з московської гори з тих, хто за Москву, за правительство — український народ опинився в неволі, не може собою розпоряджати. Україна стала колонією Москви.

Боротьба, значить, неминуча.

«III. В справах освітніх (культурних) ми бажаємо:

6. Зросту випробованної (позитивної) науки про речі природні й громадські, а також умілостей, з тією наукою зв'язаних.

Ми думаємо:

що така наука й умілості (словесні, театр, малярство, різьба, музика) замінять зовсім теперішні віри, через котрі люде стільки ворогували й ворогують проміж себе. Поки ж це настане через вільну науку й проповідь, то ми думаємо, що кожній людині і товариству треба залишити волю держатись такої віри, якої вони хочуть, з тим тільки, щоб прихильні до кожної віри (християни, жида, магометанці і т. д.) й до кожного брацтва (штунди, шалопути й інші) содержували свої церкви й попів на свій кошт, щоб навіть на це не було й громадських податків ані громадської праці, а кожний давав би на це від себе, коли сам забажає» (там-же, ст. 150).

Ця культурна програма дуже коротка, в ній говориться лише про три справи — науку, мистецтво й релігію. Нема про шкільництво і виховання, навіть не згадано, якою мовою розвивати науку на Україні, але з інших творів Драгоманова ми про це докладно знаємо.

Програма далі має головну тактичну засаду українського соціалізму:

«Виступаючи з письменством, ми тим вже показуємо, що не відхиляємось від мирної праці та громадського поступу наперед (прогресу). Тимчасом ми не маємо марних надій. Нігде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні, ще мсже менше, ніж де інде, можна сподіватись, щоб начальства й панства по-волі зреклись свого панування й через те простому народу на Україні необійтись без оружного бою, й повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здбутку. Щоб же старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов що з громадського добра й не поновили свого панування, —

треба, при першій случаю, скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожний громадянин мав оружжя і знав з ним обертатись» (там-же, ст. 150).

Отже: програма українського соціалізму вказує, що шлях до визволення — соціяльна революція.

Закріплення соціалістичного ладу на Україні уявляється Драгоманову так:

«Цілком такі (соціалістичні — М. Ш.) порядки тільки тоді можуть бути й в одній якій країні, коли вони будуть на всьому світі, бо тільки тоді зовсім перестане потреба в воюючих і купцях, з котрих скриві і заводиться панство й багатирство, а за тим і начальство. Для таких порядків мусить так же щоб не було попівства й віри, з котрої виходить попівство, бо попівство теж панство й начальство, а віра заводить незгоду між людьми» («Перед. сл.» ст. 116).

Таким чином для Драгоманова ясно, що успіх соціалістичної революції в одній країні обумовлений успіхом в цілому світі, отже Драгоманов висуває постулат світової соціальної революції. З того ясно, що міжнародня політика Драгоманова ґрунтується на інтернаціоналізмі (він називає це і космополітизмом і інтернаціоналізмом). Звідци і постулат інтернаціональної федерації, до якої Драгоманов уявляє шлях через східноєвропейську і потім славянську федерацію, в якій Україна була би самостійною вільною спілкою громад.

Свою ідеологію Драгоманов називає то українським народництвом, то українським соціалізмом, то федеральним соціалізмом, то інтернаціональним соціалізмом. В цих термінах треба розбиратись, щоб правильно інтерпретувати науку Драгоманова.

Центральні ідеї Драгоманова: воля і добробут особи, рівноправство, соціалізм, федералізм.

Що таке федерація за Драгомановим? Це рівноправна і вільна спілка осіб — громада; спілка однонаціональних громад — «держав»; вільна спілка національних «держав» — інтернаціонал. Таким чином федерація — це відносини братерства на основі свободи.

Суспільство, основане на засаді вільного спілкування, спільної власности і спільної праці — соціалізм. Федерація є методом об'єднання людей знизу вгору.

Весь федералізм Драгоманова — соціологічний, котрий забезпечує самостійність України в колі примирених націй.

Такий федералізм не має нічого спільного з тим, про який говорить буржуазія, більшовики і агітатори за російську чи польську федерацію. До своєї праці «Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм» Драгоманов узяв мотто з Прудона:

Qui dit liberté, dit: fédération, ou ne dit rien.

Qui dit socialisme, dit: fédération, ou ne dit de nouveau rien.
(Proudhon: Du principe fédératif...).

Так: Хто каже свобода, той каже: федерація або не каже нічого. Хто каже соціалізм, каже федерація, або не каже нічого нового.

VII. Революція та еволюція

Перетворення сучасного суспільного устрою в соціалістичний, на думку Драгоманова, є справа затяжна. Хоч переміщення власности на землю й знаряддя продукції з приватних рук на суспільство (на громади й товариство) може статись лише шляхом оружного повстання (революції), одначе перебудова суспільних відносин може статись лише шляхом пильної культурно-господарської праці, як перед революцією, так і після неї.

Це Драгоманов основує на загальних даних науки про розвиток в природі і суспільстві. Цей розвиток — еволюція. Принцип еволюції лежить в основі світогляду Драгоманова. В своїй автобіографії Драгоманов каже:

«Будучи соціалістом по своїх ідеалах, я переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки в певній поступенности і при високім розвитку мас, через що й досягне більше при допомозі духової пропаганди, ніж кривавих повстань» (див. ст. 75).

В «Передньому слові до Громади» знаходимо пояснення цих слів:

. . . «ми думаємо, що давати дуже велику вагу повстанням, а до того й вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звать «соціальною революцією» може стати ділом одного великого повстання, навіть і в одній великій країні, — це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські й господарські. Звичка та вкорінилася в людях письменних за ті часи, коли люде, поставлені в державних урядах, . . . думали, що вони можуть державною силою згори повернути життя й самі думки й звичаї тисяч і мільйонів людей, як їм завгодно. Такі державні думки йшли тоді поруч із старою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, що бог творить в світі чудеса, а потім коли й дібралася до того, що побачила порядок в зміні всього на світі, то все-таки думала про скорі зміни, про перевороти на світі земному, — *les révolutions du globe terrestre*. В XIX ст. багато було повстань, — а ні одно з їх не здолало змінити до коріння порядків не то громадських і господарських, а навіть державних. Недавніми часами й науки про природу, геологія і біологія, показали, як помалу йдуть всі зміни на світі і замінили слово *révolution* на слово *évolution* (розпускання, зріст). Нова наука природня мусить перевчити письменних людей і в їхніх думках про зміни порядків громадських, відучити від звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах та повстаннях, і привчити пам'ятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться відразу (розбивка — М. Ш.) і що державні, чи противудержавні заходи й повстання — тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському житті, а далеко не все.

До того ж і наука про громадське життя де далі все більше виясняє, що державні порядки колись, тоді, як найголовніше діло державне була війна, були корінем і господарських змін, напр. забирання землі вояками, — а тепер державні порядки найбільше — тільки покрівля порядків господарських і наслідок думок людських, і що значить їх, ні заложити, ні повалити в кінець не можна відразу. Сама думка про «безначальство» відкидає всяку думку про переміни згори вниз, а не знизу вгору, — від особи до товариства й далі і примушує перемінити слова *révolution sociale* на *évolution sociale* і вменшити віру в самі повстання. Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими способами..., а зробити нові порядки та ще й громадські і господарські саме повстання не може.

Навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські, вертаються безпреміно «на другий день повстання», коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські так чи сяк задовольнялися, — а з тими потребами люде не ждуть довго. . . Сила зросту нових громадських порядків значить не стільки в повстаннях проти старих порядків, а особливо не в скасуванні державних порядків, скільки в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і думок (розбивка тут і в дальших рядках — М. Д-ва) людських по всіх громадах якої країни, коли не всіх країн, хоч би на перший раз самих європейських, в цілім ряді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних і наукових («Переднє слово», ст. 131-133).

В іншому місці Драгоманов знову вертається до вияснення поняття «соціяльна революція».

. . . «Саме поняття соціяльна революція не має змісту, коли розуміти слово революція в звичайному значінні горожанської війни. . . Революція, як оружане повстання певної меншости (більшости нема чого повставати), є поняття круга відносин політичних, державних і там має повний зміст, бо певної меншости буває досить для повалення даного зверхнього державного ладу й устанавлення іншого, хоч не все буває досить для укріплення його. Але що може зробити яка-небудь меншість в такій справі, як заведення спільного користування дібр, що вимагає добровільної згоди й високого морального розвитку великої більшости населення?! Тут і не дуже велика більшість не вистане. . .

. . . «Для того, щоб люде могли міцно заступити старий порядок новим, особливо таким складником, як націоналізація чи навіть інтернаціоналізація власности, треба, щоб вони мали в умах готовий план такої ор-

г а н і з а ц і ї, який виробляється, чи ліпше сказати, в и р о с т а є рядом досвідів у постійній, ріжносторонній боротьбі з відживаючим порядком і в таких самих спробах заведення нових порядків. Цей ріст і творить с у с п і л ь н у е в о л ю ц і ю, в якій воєнні акції, як вибухи клясової ненависти, бунти і революції, очевидно, н е м и н у ч і, але творять тільки часть її і при тім зовсім не найосновнішу» («Le Révolté» про ілюзії конспіраторів і революціонерів. «В. С.» № 49, 1882).

Ми подали ці довгі виписки з писань Драгоманова тому, щоб слухачі і читачі поважно спинилися коло цього важного питання. Хто як його розуміє, той таку й тактику пропонує. Намітити шлях до якоїсь суспільної мети можна лише при умові ясного розуміння питання про соціальну революцію і еволюцію.

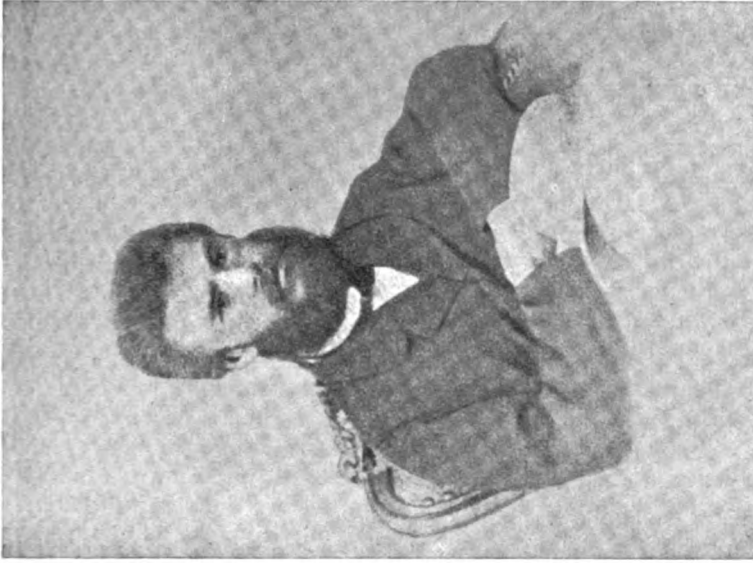
Перш над усе, за Драгомановим, у громадському процесі, як і в природньому, є свої з а к о н о м і р н о с т и для змін, ігнорувати ці закономірности не може той, хто хоче йти певно і твердо до мети. Для змін треба мати п л я н, виготовлений на засадах чистої (досвідної) науки. Революції є неминучі, як частина суспільної еволюції, але революціями не витворюється новий лад, лише або розбуджується думка, або завершується зміна, підготовлювана свідомою працею. Лише зміни порядків громадських і господарських, родинних і понять наукових ведуть до переміни суспільного устрою в праці більшости населення. «Звичка й користь більше мають сили над людьми, ніж слово й розум», каже Драгоманов у «Передньому слові» (ст. 141). Отже захоплення влади зброєю не досягає того, що нам треба: зміни суспільного ладу.

Можна сказати, що Драгоманов полемізує з мовковськими більшевиками і українськими ворохобниками, які балакають лише про владу, владу, владу. Большевики силкуються ще й перевиховати людей і перебудувати суспільну структуру, що ж до українських політичних скороспілок, то їх ви бачите кругом: вони говорять — говорять — говорять, але нічого не будують ні в області господарства, ні культури, ні навіть політичної організації. Вони висміюють навіть культурно-господарсько-політичне будівництво інших, особливо радуються, коли воно не вдається. Я б міг дати багато прикладів такого відношення до праці теперішніх драгоманівців (с-рів): оскільки вони поклали в основу своєї праці науку (соціологію) і оскільки організують школи, видавництва, кооперативи, то ця праця зустріває не раз насмішливе відношення з боку політичних горобців, що лехковажно цвірінькають про «акцію», але не організують її і не розуміють акції, що ведеться іншими.

Що минуло 10 літ після захоплення України чужинцями і що стан української справи не змінився на ліпше, то цього якраз не розуміють ті, що все даремно чекають повстання «через два місяці». Цей політичний ілюзіонізм є властивий якраз тим, котрі не займаються науковим вивченням суспільного життя. Політична демагогія — це їх засіб в осередку темної маси. Тим часом, політичному реалізму можна навчитись лише у Драгоманова!

Мал. 6. М. П. Драгоманов студентом (весна, 1863).

Мал. 7. Миг. П. Драгоманов по скінченню кив. університету (1864).

VIII. Засади тактики Драгоманова

З усього раніш сказаного можна вже дещо вивести і про систему тактичних засобів і про конструкції Драгоманова.

Перша засада тактики Драгоманова: робити щодня те, що можна з даними силами зробити. З цього виникла праця Драгоманова над виробленням програми-мінімум, яку можна було здійснити в тодішніх історичних обставинах. Це відома «Вільна Спілка», що вийшла 1884 р. з підзаголовком: «Опыт украинской политико-соціальної програми». Змістом її є: організація товариств «Вільних Спілок» для боротьби за перебудову Росії на федеративних засадах, за здобуття громадських свобод. В книжці Драгоманов розкрив блискучо зміст демократії, яку вже можна завести в межах капіталістичного ладу.

В «Передньому слові до Громади» Драгоманов каже:

... «люде, що посвятились на те, щоб послужити українським громадам, мусять, добиваючись до тієї конечної цілі («безначальства» — М. Ш.), користуватись усякими й малими змінами теперішніх порядків, котрі хоч в чому небудь, хоч на час поліпшують долю тих громад, а найбільше такими, котрі влекшують людям і громадам спосіб збиратись до куп, вкупі роздумувати про своє життя й пробувати поставити його інакше» (ст. 118—119).

Улюблений тепер, скажім, у большевиків спосіб висловлюватись «або все, або нічого» і «чим гірше, тим ліпше» Драгоманов засуджує, бо ні біологія, ні соціологія не підтверджує, щоб такий стан приймався між людьми і навіть між тваринами.

«Ніяка жива тварина не витерпить, щоб не вхопити хоч ту частину, яку можна вхопити, з того, що їй треба, а з другого боку — усяку так можна заморити, що вона вже й ногою не двигне сама, а з третього — підживившись трохи, усяка забажає більшого, а далі й усього, що треба» (ст. 119).

Звідци й виник у Драгоманова погляд на потребу чесного компромісу, як методу суспільної боротьби в нереволуційний час:

... «В компромісі чоловік не змінює й не таїть якості своїх думок, а тільки стремлячися в певну хвилину до того, щоб його думки стали законом для громади, ставить в цю хвилину таку їх скількість, яка на той час може бути власною громадою, і приймає для того поміч і других людей, котрі в цій точці згоджуються з ним, хоч не згоджуються в інших, при чому ніхто не таїть від другої сторони своїх оснiвних думок» («Народ», 1891 р., ч. 3).

Нерозуміння багатьма людьми суті і значіння компромісу, як технічного способу просуватись вперед, приводить людей до опортунізму, цеб-то постійного шкутильгання на одних випадках, яким людина без наміслу підпорядковується і

веде свою тактику під диктат цих випадків, не стараючись боротись проти їх, протиставити свої «випадки».

Опортунізм завжди є продуктом не обдуманого компромісу, а страху і нерозуміння суспільної ситуації. Опортунізм ніколи не думає про кінцеву мету, а це якраз і робить опортунізм огидним, особливо в соціалістичній політиці. Драгоманов дає вказівку про тактику компромісів, які ведуть до мети: — «Звісно, ні один з тих, хто поставив собі ту конечну ціль, про яку ми сказали вище, тоб-то цілковите безначальство й цілковите громадство, — не може вдовольнитись малими змінами в теперішніх порядках, а добившись їх, буде добиватись все більшого й більшого. В самих менших змінах, в змінах державних, він буде байдужний до того, як там впорядкується вище державне начальство, а більш налягатиме на те, щоб вбільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, — щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управи (адміністрації), чи самої виборної ради (парляменту), перед силою особи, громади, і щоб дати їм більше способу для того, щоб заложити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних». («Передне слово»... ст. 120). Ледви чи можна вказати в українській соціологічній літературі більш яскраву формулу реалістичної політики компромісу, як ця форма Драгоманова!

З вищенаведених засад Драгоманов виводить і тактику українських соціалістів.

«Ми думаємо, що наша Україна, котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне від природи мужицтво — залюбки прийме науку про безначальні й товариські порядки, що через те на тій Україні варто працювати громадівцям, а найбільше тим, котрі зросли на Україні» (там-же, ст. 121).

Драгоманов каже далі, що про способи праці цих соціалістів можна б викласти на основі всесвітнього досвіду і висновків теоретичної науки, «але ми ліпше будемо виводити ті думки з перегляду того стану, в якому стоїть тепер наша Україна» (там-же, ст. 122).

Це так характерно для Драгоманова — соціолога, що виводить тактику на Україні з вивчення українських обставин:

«Ми думаємо, що усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу — українство. Звісно, те «українство» не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова здумана наука (теоретична, — М. Ш.). Але прикладна наука не однакова скрізь. Так і з громадською працею: в кожній країні, в кожній людській породі, далі, навіть, в кожній громаді й коло кожної особи — мусять бути особні підходи й приводи до

однакової цілі; кожна країна й купа людська може показати більш ясно, ніж другі, потребу й спосіб тієї чи іншої з тих праць, того чи іншого способу праці, потрібної для всіх людей» (там-же, ст. 122).

Цим поглядом Драгоманов одрізняється від багатьох навіть сучасних укр. політиків, які і не думали виучувати і досліджувати населення України, щоб з цього вивчення виводити правила політичної поведінки і програму реальної праці. Драгоманов перший в своїх творах вазначив основні методи соціальної структури України: контраст села і міста, соціальну неповноту української нації (відсутність нац. попівства, панства, купецтва, бюрократії і взагалі буржуазних груп), а з того зробив висновки для збудування визвольної програми.

Ще одне незвичайне правило: український соціалізм не партія, а громада. Зрозуміло, що коли державні зміни мають мале значіння, то Драгоманов логічно відкинув партію, як організаційну форму соціалістичної праці. Натомість розвинув теорію громади, як основної одиниці соціалістичного суспільства. Друга половина «Переднього слова» присвячена розглядові завдань укр. соціаліста в громаді. Не йти з України, працювати в громаді, стати корисною для неї людиною — таке завдання всіх, що розуміють, що без практичного пристосування своїх сил на праці в народній масі нема активного соціалізму!

Далі: праця і боротьба соціаліста мусить бути основана на моральному ґрунті, бо «чисте діло вимагає чистих за собою».

Нарешті: наукова правда — вище всього, бо «неправда — не просвіта».

Організаційне правило для українських соціалістів: працювати в межах нації без огляду на державні кордони. Соціалістична організація не по державах, а по націях. Звідци вимога: щоб українські соціалісти творили одну організацію скрізь, де є українські маси.

В згоді з цим з'їзд радикальної партії постановив у 1906 р., щоб закликати українських соціалістів творити одну соціалістичну партію на Наддніпрянщині, в Галичині і навіть в заокеанських колоніях! Як знаємо з фактичного стану річей, навіть тепер цей постулат Драгоманова не здійснений ще й досі.

Яке мало-би бути відношення українських соціалістів до тих держав, де живе український народ?

— «Далеко можливіше для Українців добиватися в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за поміччю других пород, котрі те-ж піддані тим державам». («П. Сл.» ст. 112).

Це правило особливо значне для нашого часу. Його використовує українська буржуазна інтелігенція, котра контактує з іншими націями тих держав, де живуть Українці.

ІХ. Критика і оцінка ідеології Драгоманова

Розглядаючи творчість і діяльність Шевченка, Драгоманов висловився, що Шевченко не був і не міг бути соціалістом з огляду на те, що Україна аграрна, не має розвинутої системи найманої праці, промисловости і міст.

Дивовижно звучить це твердження: та-ж ми у Шевченка знаходимо погляд на спільну земельну власність в «Холодному Яру»:

По якому правдивому,
Святому закону
І землю, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде. . .
Бо в день радости над вами
Роспадеться кара,
І повіє огонь новий
З Холодного Яру!

Опріч того зустрічаємо у Шевченка таку формулу:

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
Добро певне братам добрим
Спожить, не ділити.

Хіба це не є формула соціалізму?

У Шевченка знаходимо і прямий вираз спочуття «комунізму», як за його часу називався соціалістичний рух в Європі за революції 1848 р. В Росії за часів Шевченка дуже мало було відомостей про соціалізм. Шевченко не був теоретиком, а лише поетом, однак його напрям цілком виразний — на суспільну революцію, на виволення робочого люду. Пригадайте його передсмертні молитви, в яких він жадає перемоги робочого люду над панством.

Можемо згодитись, що у Шевченка нема теоретичної розробки соціалізму, але всі його тенденції є класові, направлені на перебудову суспільства на засадах трудової демократії. Це становище відповідає інтересам соціалізму. Соціалістом людина може стати і в аграрному суспільстві, з нерозвиненими містами і слабим промислом. Доказом цьому є. . . сам Драгоманов. Драгоманов був на похоронах Шевченка, як представник молодшого покоління. Чи Україна 60—70 р. р. дуже одріжнялась від України 40—50-х р. р. ХІХ ст.? Ні. Вона була і тоді та навіть і тепер а г р а р н о ю. Зі становища Драгоманова не лише Шевченко, але й сам Драгоманов і ми начеб-то не м о г л и стати соціалістами, а тимчасом Драгоманов став основоположником українського соціалізму в аграрній країні. І сьогодні ми згадуємо 50-літню річницю першої програми українського соціалізму.

В чім же річ? А в тім, що Драгоманов був під де-яким впливом марксизму і помилково думав, що соціалізм може виникати

лише в країнах промислових. Що Драгоманов був під впливом марксизму — показує і його друге твердження ніби-то держава є п о к р і в л е ю над справами господарськими. Ця «покрівля», ніщо інше, як твердження Маркса про політику і державу, як н а д б у д о в у (überbau) над економікою.

Однак Драгоманов не був марксистом, про що він сам виразно заявив у листі до Ю. Бачинського:

«Ви знаєте — пише він, — що я не згоджуюсь з філософією історії і політики виключно економічною, бо вважаю її за свого роду метафізику, а життя людське за занадто складне, щоб його пояснити лише одним елементом. Але я нічого не маю проти і односторонньої доктрини, коли вона веде до досліду нових фактів. На лихо марксистів, або ліпше — енгельсисти рідко коли досліджують що, а просто а ргію чертають історичні і політичні фігури, часто зовсім фантастичні» (Переписка Др-ва з Ю. Бачинським, ст. 7—8).

Однак він користав з «односторонньої доктрини», яка, напр., устами Енгельса сказала, що «коли-б не було античного рабства, то не було-б сучасного наукового соціалізму». Висловлена тут ідея логічного зв'язку між такими явищами, як античне рабство і сучасний науковий соціалізм справді вказує на «метафізику» марксистів, які чертають іноді фантастичні фігури. Тимчасом і Драгоманова торкнулась ця метафізика, коли він виводив думку, що в країні аграрній з нерозвиненими містами не може свідомою людиною стати соціалістом!

Далі ми мусимо вказати, що і славний вираз «український соціалізм не партія, а громада», треба відповідно очистити від деяких непорозумінь. Драгоманов, кладучи в основу конструктивного соціалізму г р о м а д у впадав в де-яку односторонність. Він мислив громаду, як трудову спілку, тимчасом такою громадою мусить стати в соціалістичному суспільстві, сучасна сільська і особливо мійська громада є складним сполученням різних суспільних к л я с і в. Де є клас, там буде і його активна сила — п а р т і я. І клас і партія в сучасному суспільстві є рушійними силами соціалізму. Отже: як можна сказати, що «український соціалізм не партія»? Комуністи, напр. кажуть, що творцем соціалізму є п а р т і я. Вони навіть зійшли з чисто класової політики, поставивши п а р т і ю над р о б і т н и ч о ю к л я с о ю. Коли ми дослідимо соціалістичні теорії і рух, то побачимо цікаве явище: основною силою соціалістичного руху і його формою приймають теоретики різні суспільні скупини: марксистів — клас, леніністів — партію, синдикалістів — проф. спілку, гільдейців — гільдію, релігійні люди — церкву, кооператори — кооперативу, теоретики державного соціалізму — державу, Драгоманов — громаду.

Описуючи форми організації і функції якогось суспільного скупчення, теоретики перегинають палку в другий бік і по-за своїм улюбленим об'єктом недобачають де-чого дуже важного, а власне:

суспільство є сполученням всіх вищеназваних скупчень, кожне з їх відповідає якійсь людській потребі і кожне з їх грає певну, іноді дуже важну, соціальну роль, але не виключно; кожне з їх не є абсолютним, а функціонально-залежним від інших суспільних скупчень, тому будувати наукову теорію соціалізму, цеб-то теорію перебудови цілого суспільства, можна лише на досліді всієї сукупності суспільних явищ. Перебудову суспільства можна мислити, як одночасову зміну всіх суспільних явищ в структурі і функціях скупин, агрегатів і суспільство. Інакшими словами: науковий соціалізм може бути лише, як інтегральний соціалізм, виведений з вивчення усієї суспільної дійсності. І даремно говорити: соціалізм — це партія, соціалізм — це кляса, соціалізм це держава, синдикат, гільдія, кооператив. Даремно також говорити, що «соціалізм не партія, а громада». Бо як порівняти село і місто, то повстане зразу питання: яка громада? Чи сільська чи мійська? Драгоманов усі надії свої зв'язував з сільською громадою. Тимчасом, ось за большевизму на першому місці стоять партія, кляса, держава, місто, а сільська громада є предметом поневолення і визиску.

До сільської громади Драгоманов прийшов через досліді структури населення України. Він правильно вказав, що українська нація — це мужицтво (селянство), але це було навіть за його часів не зовсім точно, бо й тоді було ще українське ремісництво (це добре вияснив приятель і однодумець Драгоманова др. Сергій Подолинський в своїй книзі «Ремесла і хвабрики на Україні» — 1880.), а тепер ми вже знаємо, що українська нація — це селянство, робітництво, ремісництво і інтелігенція з пуп'янками й інших клясів — дрібної буржуазії і де що поміщицтва. Тепер, як і тоді є місто на Україні. Що робити в містом? Відповіді на це питання у Драгоманова не знаходимо виразної. Все суспільство обернути «в громади вільних людей» — це добре, але коли чужинці творять багато мійських громад та й таких, що мають право входити в союзи з своїми одноплеменими сусідними народами по своїй волі, то... українське село не справиться з ними. Це добре показала і Велика Револуція 1917 року.

20. вересня 1930
Дітройт.

Микита Шиповал.

АВТОБІОГРАФІЯ М. П. ДРАГОМАНОВА

Я народився у вересні 1841 року в м. Гадячі на Полтавщині. Батько мій, як і мати, належали до дрібноземельних дворян, що вийшли з української козацької старшини. Мій батько, як багато тодішніх українських паничів, замолоду служив в Петербурзі, де самоурою розвинув де-які знання, придбані в школі на батьківщині і вдався в літературу; дядько, старшина, брав участь в таємному товаристві «Соединенных Славян». Повернувшись на батьківщину в кінці 30-х років, — з ідеями, що були помісю християнства з філософією XVIII віку і яксбинства з демократичним цезарізмом, — батько мій не знайшов собі місця в канцелярсько-дворянськiм устрої повітового життя миколаєвської дсби і, одружившись, сидів більше дома та читав книжки, коли не клопастався процесами ріж-ного дрібного люду, напр., селян (з бувших козаків), що відшукували свою волю, рекрутів, яких не по-правді взято до війська і взагалі всяких пригнічених. За це його терпіти не могли місцеві урядовці і більшість поміщиків. Пристрасть до читання і до свобрідної політики з дитинства перейшла до мене від батька, по вказівках якого я, ще будучи учнем гадяцької повітової школи (1849—1853), перечитав майже всі цікаві книжки в його бібліотеці, особливо подорожі та історичні твори (в тім числі двічі «Исторію Государства Россійскаго» Карамзіна). В 1853 р. я вступив до Полтавської гімназії, де особливо пильно займався латинською мовою, цікавлячись римською історією; грецької мови в нас не вчили, та я в великим упосенням читав Гомера і Жілліса «Исторію Греції» в перекладі. Я був у п'ятій класі, коли почалась агітація за визволення селян, яка наповнила всю мою душу. З того ж часу я попав під вплив нового учителя історії, який давав мені читати Герцена і разом з тим навчав, що для того, щоби вкорінити в собі гуманні і ліберальні ідеї, треба багато вчитись та читать на ч у ж и х м о в а х історичні і політичні твори, бо, казав він, на рускій мові уряд може, коли захоче, заборонити всю літературу. З де-якими товаришами я почав читати Шлоссера «Исторію XVIII в.», Маколея, Прескота, що тоді виходили у перекладі і в оригіналі Гізо, — почав вчити німецьку мову. Ми заснували рукописний журнал, якого я був редактором. В 1859 році, як саме я кінчав гімназію, сталась у мене сутичка з доглядачем гімназіяльного пансіону, за що мене присудили виключити із гімназії, «з тим, щоби надалі нікуди не приймати». Куратор М. І. Пирогов, запропонував гімназіяльній раді замінити мені виключення простим звільненням, після якого я міг бути прийнятим у київський університет. Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув

в мені інтелектуальні інтеґри і з яким у мене не було морального ровладу і боротьби, — річ дуже рідка в Росії і тепер, а раніш тим більше. Дуже я вдячний і гімназії, в якій мені пощастило попасти: на 1) доброго латиніста, що надавав більше значіння літературі, ніж дрібницям граматики, — 2) непоганого природника, дякуючи якому я не побачив нічого нового в тому реалізмі, про який молодь в Росії незабаром говорила, як про щось виключне і протилежне гуманізові, 3) знаменитого учителя історії, який викладав нам курс нової історії до самого 1859 р. (до італійської війни), вивчивши нам фактичне значіння реформації, голяндської і англійської революції, філософії XVIII віку, принципу лібералізму та національностей, нарешті соціалізму (з приводу 1848 р.), — дякуючи чому ми вступили до університету зі змогою орієнтуватись серед того Sturm und Drang, який тоді починався серед рускої молоді. На щастя і в університет я попав за часи, коли був куратором М. І. Пирогов, який допустив у Києві de facto академічну волю, схожу на європейську.

З самого вступу до університету, в осени 1859 р., я попав у гурток студентів, які заснували перші недільні школи в Росії (я не беру до уваги Остзейські губернії). Я описав ці школи, як взагалі всю свою участь в справі народньої освіти, в своїй брошурі «Народні школи на Україні». Тут я скажу коротко, що багато з нас взялися за діло з метою політичної пропаґанди, але швидко побачили неможливість її серед дітей (з ріжних майстерень і прислуги) та її непрактичність навіть серед дорослих, але неграмотних, і щиро захопились педагогічною стороною справи. З гуртка студентів, що займалися недільними школами, вийшло де-кілька підручників і популярних книжок, але в 1862 році уряд закрив недільні школи і тим дав новий товчок революційному настроєві молоді, особливо в столицях.

У Києві для нашого гуртка знайшлася нова педагогічна справа. Тут самий уряд для протиакції польської пропаґанди, рішив заснувати по селах школи, а для підготовки учителів в них, — Педагогічну школу в Києві. Але грошей уряд на цю справу дав занадто мало (10.000 руб. на три губернії). Тоді М. А. Тулов, — людина розумна, що знайшовся по-між шкільною адміністрацією київської округи, звернувся до студентів, які виявили себе у недільних школах, і душ 6 з них згодилися давати лекції у «Временной Педагогической Школѣ» безплатно. Я був між тими студентами і викладав руску історію. Рада тієї школи, — в якій взяли участь і де-які молоді учителі гімназії, була у 1862—63 рр. властиво комітетом, який фактично керував справою заведення перших руских народніх шкіл в Західній Україні. Завдяки обставинам справи було признано київською шкільною адміністрацією навчання і народньої мови на початках науки та малось на увазі скласти Читанку (Lesebuch) так, щоб вона уявляла поступовий перехід від народньої української мови до (велико) рускої і потім до церковно-славянської. На користь цього принципу висловилась більшість педагогічних рад гімназій

Київської Учебної Округи, яким міністерство доручило розглянути проєкт статуту шкіл. Принцип цей був майже прийнятий і в міністерстві (Головін). Але в той час у вищих колах повстала боротьба між двома партіями: одні хотіли віддати народні школи попам і Синоду, інші — світському міністерству. Характерно, що це питання змішалось з питанням про поліпшення буття (матеріального) духовенства. Звичайно, оборонці попівської школи виставляли її, як охорону Росії від революційної пропаганди. Київські попи напали на нашу Педагогічну школу, як на таку, в якій викладають «нігілісти» та «українські сепаратисти». Попів підтримали «Московські Вѣдомости». Скінчилось тим, що міністерство, «щоби поступитись перед суспільною думкою» усунуло із Педагогічної школи викладачів студентів (замінивши їх учителями гімназій платними), саме в той час, коли ці студенти, скінчивши науку (літом 1863 року), дістали офіційно право бути учителями навіть в гімназіях. Поміж такими був і я, вдруге одірваний без усякої рації від любимої справи, та ще саме тоді, коли я мріяв, випробувавши ще раз свій курс на практиці, друкувати його!

Щоб скінчити огляд часу свого студентства, я повинен сказати ще про дві важливі не для одного мене події: про звільнення Пирогова у 1861 році і про польське повстання в 1863 року.

Деспотичний уряд Росії не міг терпіти чисто конституційного ладу, заведеного Пироговим в Київській Учебній Окрузі та університеті, і не вважаючи на те, що цар двічі ухвалив пляни учебної управи, запропоновані йому Пироговим, останній був звільнений весною 1861 року. Увесь педагогічний світ Києва і його округи та більш освічена частина публіки одважились виявити визначному ученому своє співчуття. У Києві було влаштовано два бенкети, на яких у-перше в Росії появилися телеграми співчуття. На першому бенкеті, впорядженому представниками шкіл, я був одним з депутатів від студентів і проголосив промову, в якій доводив, що реформи Пирогова, заміна дисципліни солдатської — моральною і обмеження сваволі начальників (які раніш били учнів у клясах полінами дров) законністю, — внесли більше ладу в школи, ніж то було раніш. Промова моя викликала одні з найголосніших оплесків і була дуже розхвалена в описі бенкету, виданому професорами університету (під редакцією проф. Шульгіна, потім редактора офіційного «Кієвлянина» і мого політичного противника). Брошура Шульгіна швидко розійшлась у двох виданнях, але в часописах промову мою не було дозволено передрукувати (лише Катков надрукував її в своїй двотижневій часописі «Современная Лѣтопись Русскаго Вѣстника»), — а ректор університету проф. Бунге (тоді один з найбільш ліберальних професорів, тепер міністр фінансів) дістав зауваження від міністерства за те, що дозволив мені виголосити промову — на користь законности і педагогічного авторитету!!

Для мене особисто виступ мій на бенкеті Пирогову мав великі наслідки: він підштовхнув в мені інстинкти політичні й разом з тим

познайомив мене з гуртком ліберальних професорів та дав мені змогу розширити свою наукову працю, переважно над загальною історією, в якій я студіював зпочатку переважно Рим, зацікавився соціальною боротьбою останніх часів республіки і появою християнства, а потім і релігійною історією стародавнього світу взагалі. У 1862 році Шульгін, професор загальної історії, йдучи до демісії, рекомендував мене раді університету, як будучого кандидата на професора і порадив вислати мене, після скінчення курсу, за кордон.

Польський рух мав великий вплив на моє політичне виховання. Роджений на лівому березі Дніпра, я не мав наочного поняття про Поляків, і співчував їм, як жертвам руского деспотизму, хоч усе таки, як Українець, не зовсім забув про те, як і Польща гнітила Україну (ще дитиною я прочитав «Історію Малої Росії» Бантиша-Каменського). Приїхавши на правий берег Дніпра, у Київ, я побачив, що Поляки тут, — аристократія, а не народ і був вражений тим, що навіть студенти-Поляки б'ють своїх слуг та ходять в «костели», де щиро стоять на колінах (ми, студенти-«руські», або «православні» всі були горячі демократи, а в релігії — атеїсти). Разом з тим мені кинулась у очі нетерпимість Поляків до Руских, а особливо до Малоросів, або Українців.

Останні твори у Києві уже в 1859 р. окремих національний гурток, хоч власне величезна більшість «православних» студентів київського університету (біля 500 душ разом з вільнослухачами) були родом Українці. Цей гурток дбав про розвиток української мови та літератури і бажав самостійного стану української нації між польською і великоруською (руською). Та в деталях політичні і соціальні стремління Українців були тоді дуже різноманітні і навіть не зовсім ясні. Були, звичайно, серед тодішньої української молоді мрії про утворення на Україні чогось такого, як стара козацька республіка і про повстання селян, як то описано в поемі Шевченка, Гайдамачина 1768 р., але більшість не була такою радикальною і більше захоплювалась літературними і національно-мистецькими інтересами, а також і педагогічними, бо всі Українці стояли за народну мову в школах. Поскільки руский уряд тоді не забороняв українських публікацій і не перешкоджав спробам вчити по-українському в школах і церквах, то особливої ворожнечі до руского уряду в тодішніх українських гуртках не було, і навіть гуртки ці були політично менш радикальні, ніж «руські» гуртки без спеціального українського обарвлення. Інші були відносини Українців до Польщі. Польські претензії на володіння правобережною Україною страшенно обурювали Українців, які, по реакції, готові були, подібно галицьким Русинам 1848 р., зійтись з царським урядом для боротьби з Поляками.

Сам родом Українець, і бачучи у Києві багато такого, про що в останній Росії не мали поняття, я багато в чім поділяв стремління та ідеї українських націоналістів, але багато в чім вони мені здавалися реакційними: я не міг поділяти їх зневаги до рускої літератури,

яку вважав більш розвиненою тепер, ніж українська і більш повною загально-європейських інтересів;*) не подобалась мені і різкість у відносинах Українців до Поляків, а думка про будь-який союз в царському урядом проти Поляків здавалась мені обурюючою й помилковою. Мене і деяких інших, що так думали, Українці прозивали космополітами — слово, яке ми приймали jako похвалу.

Тим часом польське повстання наближалось до Київа. Поляки, навіть демократи, серйозно переконували, що мають право на Західню Україну, тому що в ній шляхта, або як тоді почали говорить «інтелігенція», польська. Реакція на ці польські стремління давала силу поміж київською «православною» молоддю — Українцям. Кредит «космополітів» падав по мірі того, як ставало відомим, що відповідні столичні гуртки безсумнівно переходили на бік Поляків.

Бачучи помилки «космополітів» і багато чого не поділяючи у стремліннях Українців, я почав холонуту до «політики» студентських гуртків, перестав ходити на сходки і увесь свій політичний жар вкладав у лекції рускої історії у «Временной Педагогической Школѣ». Правда, педагогічний інтерес зблизив мене з Українцями. Коли я довідався, що вони задумали видавати популярні книжки, я вступив у їх корпорацію («Громаду»), яка одразу вибрала мене в комісію для редагування таких книжок. Це було весною в 1863 року, як раз у час спроби польського повстання біля Київа.

Та тут сталось щось таке, що можливе лише в Росії. Реакціонери і державні централісти, органом яких стали «Московскія Вѣдомости» Каткова, воюючи з Поляками, напали і на Українців, вбачивши в їх стремліннях, навіть чисто літературних, сепаратизм, і проголосили весь український рух справою польської інтриги. Уряд наказав заборонити друкування на українській мові духовні книги (починаючи від Євангелія), а також популярно-наукові та педагогічні. Так спинилась і праця тієї громадської комісії, в яку я попав.

Тим часом я скінчив науку, поїхав на вакації і повернувшись, дізнався, як я розповідав вище, що я усунений і з педагогічної школи. Треба було шукати нової роботи і для духа і для тіла, бо справа з моєю поїздкою за кордон відкладалася в довгу скриньку: на філологічному факультеті ліберальна партія між професорами (один із членів якої, Шульгін, мене рекомендував) ослабла, а консерватори не були прихильними до мене. Щоби посунути свою справу, я рішив, за порадою Шульгіна, представити дисертацію про *venia legendi* зі своїх праць по римській історії, — «И м п е р а т о р Т и б е р і й». А щоби з чогось жити і мати змогу виховувати брата й сестру (батько мій перед тим помер), я взяв запропоновану мені посаду учителя географії у 2-й гімназії київській.

Дисертацію свою я боронив в початку 1864 року. Вона зробила на публіку і на професорів доволі дивне вражіння. В ній я, зовсім не знаючи новішої закордонної літератури по питанню, на підставі

*) Я знаходив значно більше політично-виховуючого в «Колоколѣ» і «Современникѣ», ніж в «Основах».

самих клясиків, напав на думку, що римська імперія зовсім не була упадком римського світу після республіки, а була свого роду прогресом, коли не політично, то соціально і культурно. Ту ж думку я розвинув і в пробній лекції — «О состоянии женщины в первый век римской империи», в якій я виступив проти авторитету Ювенала, як в книзі про Тиберія — виступав проти авторитету Тацита. Пізніше, в 1869 р., я розвинув ці думки більш систематично в книзі — «Вопрос об историческом значении римской империи и Тацит» (моя магістерська дисертація). На тім, як віднеслись до моїх перших вчених спроб мої недавні товариші і професори, я уперше зазнав те, як не звикла публіка в Росії до об'єктивності і до всякого роду складних питань та складних формул. Ліберали (в тім числі і професор Шульгін) були скандалізовані моїм, так мовити, імперіялізмом, а також соціалізмом; консерватори привітали було мене на диспуті за мою критику римської республіки, але образились мою критикою Ювеналового консерватизму в жіночій питанню. Подібне ставалось зо мною й після у всіх дальших стадіях моєї літературної кар'єри, до чого я не швидко і не легко звик.

В усякім разі факультет і рада київського університету допустили мене в приват-доценти і навіть доручили мені з 1865 року читати обов'язкові для студентів лекції, цеб то на правах штатного доцента, обіцяючи прислати мене за свій (а не міністерський) кошт за кордон, після того, як я витримаю магістерський іспит. Та справитись мені з тим іспитом було не легко, бо обставини навалили на мене тоді багато різної праці. Я уже говорив, що мусів виховувати брата і сестру, за останню я мусів давати лекцію в пансіоні, де вона вчилась. Крім того в 1864 році умерла мати моєї нареченої і я мусів одружитись раніш ніж розраховував. Я опинився таким чином зразу людиною з родиною в три душі, маючи всього 600 руб. у рік від університету. Тільки через якийсь час університет прибавив мені до 1000 руб. і потім до 1200 руб., — та за те збільшилась моя родина. Треба було добувати гроші працею в часописах і журналах. Я почав писати кореспонденції, літературні критики, а згодом і передові статті в «С-Петербургских Вѣдомостях» (редактор Корш, опісля усунений граф. Толстим). Найчастіше я писав про політичний стан так званого Південно-Західного Краю (київського генерал-губернаторства), намагаючись розвіяти туман, що напустили на його в публіку тенденції аристократично-польські та бюрократично-московські. Від часу славянського з'їзду у Москві в 1867 р. редакція мені запропонувала писати про славянське питання і — «вести полемику з московськими часописями». Я тоді написав чимало фейлетонів і передових статей, у яких старався розглядати русько-польські і взагалі славянські справи з погляду демократично-федерального. Звичайно, я не раз зачіпав і українське питання, тим більше, що в цей час я більше зблизився з київським українофільським гуртком, що дуже порідшав з 1863 року, — та знов підійшов до українського педагогічного питання.

В 1865 році заведено було на лівому березі Дніпра земство, і разом з тим стало там на черзі питання про народні школи. Чернігівські земці, між якими було де-кілька осіб з університетською освітою і з українськими тенденціями, звернули увагу на необхідність уживання української мови у місцевих школах. Тим часом і в київському генерал-губернаторстві побачили (навіть сам генерал-губернатор п. Безак) необхідність оживити народні школи, що завмерли після 1863 року під натиском клерикалізму, що запанував тоді і виразником якого навіть в учебному відомстві був новий куратор кн. Ширинський-Шіхматов. Майже одночасно і проф. Шульгін, котрий став в 1864 р. редактором офіційного журналу «Кієвлянин» (що в 1865—66 рр. тримався ідей хоч і монархічного та доволі радикального демократизму) і чернігівці запропонували мені писати про шкільне питання на Україні. Я й написав кілька статей про це у «С-Петербуржских Вѣдомостях», — між іншим: — «Земство и мѣстный элементъ в обученіи» і «Педагогическомъ значеніи малорусскаго языка». В останній статті (див. № 93, «С.-П. В.» 1866) я між іншим розібрав непридатність для всяких, а особливо для українських, шкіл — «Книги для чтенія в школах кієвскаго учебнаго округа», виданої кн. Ширинським-Шіхматовим, замість тої, яка, як я гадував вище, складалася в 1863 році учителями Врем. Педаг. Школи. Книга Ширинського-Шіхматова починалась церковно-славянською частиною, потім давала статті російською офіційною мовою, потім народні пісні і оповідання — великоруські, і ані слова — українського. Я пропонував починати українським матеріалом і поступово переходить до руского, і в цьому добачено було моїми критиками (особливо «Моск. Вѣдом.») і самим кн. Ш.-Ш. мій сепаратизм. На лихо ж моя стаття була поміщена 6 квітня 1866 р., а 4 квітня Каракозов стріляв у царя. Катков цілковито серйозно побачив зв'язок між моєю статтею і вистрілом Каракозова (див. № «Моск. Вѣдомости», здається з 17 квітня 1866 р.). Кн. Ш.-Ш. покликав мене для пояснень і потім доніс міністру (новому, гр. Толстому), що «приват-доцент Драгоманов належить до партії українофілів». Міністр наказав було раді київського університету обговорити чи я можу залишатись викладачем в університеті, але кн. Ш.-Ш., не маючи надії на певний успіх, запропонував від себе «обмежитись поки доглядом за мною». Догляд той тягся де-кілька років і був причиною того, що коли я одержав в 1870 році ступінь магістра і був вибраний радою університету штатним доцентом та висланий за кордон від університету, — куратор (новий) не зважився конфірмавати мій вибір і, порозумівшись з міністром, відклав конфірмацію до мого повороту в 1873 році, — через що, між іншим, я не получав усієї суми грошей, яку звичайно видають у Росії молодим вченим, що посилають за кордон*).

*) Цікаво буде додати і те, що на таке відношення до мене начальства мала вплив і рецензія на мою магістерську дисертацію, що була надіслана до Журналу министерства народного просвіщенія професорами Більбасовим

Тепер я мушу сказати, що донос кн. Ш.-Ш. мав своїм наслідком моє рішуче прикріплення до українського напрямку, бо я по природній реакції занявся пильніше дослідом українських питань, зпочатку педагогічного, а потім і взагалі національного. Одначе коло того часу повстали й інші нитки, що прив'язали мене до українського руху.

Займаючись стародавньою історією, я звернув особливу увагу на релігії і мітології арійських народів. Від стародавніх народів я перейшов до нових і тут спинився і на народніх переказах та словесности Славян і між ними, звичайно, Українців. В 1867 р. я з декількома приятелями постановив розпочати видання збірників української народньої словесности, що назбиралися у ріжних осіб в часів захоплення збиранням етнографічного матеріалу недавніх років. До речі ж це були би майже єдині українські видання, не заборонені тоді рускою цензурою. Скоро ми видали дві книжки казок і дві пісень, а в 1869 р. я, разом з проф. Антоновичем, засів за складання зводу українських політичних пісень з історичним коментарем, перші два томи яких були видані у Києві в 1874 і 1875 р. під заголовком: — «Историческія пѣсни малорусскаго народа с примѣчаніями Вл. Антоновича і М. Драгоманова», т. I. (Пѣсни вѣка дружиннаго и княжескаго, X—XV в. в.; пѣсни вѣка казацкаго: А) Борьба с Турками и Татарами XV—XVI в. в.) т. II. (Пѣсни вѣка казацкаго: Б) Борьба с Поляками до смерти Богдана Хмельницкаго 1657 г.). Тепер я продовжую це видання сам в Женеві під заголовком: «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX с. с.» і видав поки-що в 1883 р. перший випуск: — «Запорожці 1709—40». (В 1881 році я видав резюме політичних пісень XIX в. під заголовком — «Нові українські пісні про громадські справи»).

Вивчення багатой прекрасной української народньої словесности, а особливо політичних пісень, що виявляють політичну історію українського народу, розказану ним самим, заставило мене кріпко полюбити цей нарід і пережити усіма силами душі всі особливости українського питання в Росії і Австро-Венгрії (Угорщині). Дослідження ж пісень про боротьбу Українців з Турками, порівнюючи з такими ж піснями народів балканських, заставило мене вдуматись в так зване східне питання, — а все разом приводило мене на думку про необхідність широкої постановки федерально-демократичного питання у всій східній Європі. Мені здавалось, що Українці, а зокрема Кияне, повинні відограти важну ролю в цій справі, а для цього, я думав, необхідно їм як найбільше політичної

(потім редактор «Голоса») і Модестовим (потім ліберальний співробітник цієї хамельюновської часописи) і була зрезюмована після того Більбасовим в «Русском Вѣстникѣ» Каткова. Вчені рецензенти мої закидали мені, між іншим, похвальну згадку про статтю Чернишевського («О причинах падения Рима», рецензія на Гізо — «Исторія цивилизації в Европѣ», в рускому перекладі) і навіть якось витлумачили одно місце в моїй книзі в розумінню похвали царубійства.

освіти, більше знайомства зі західно-європейською політичною наукою, а також з історією та станом і своєї батьківщини та західних Славян. На нещастя, власне історико-філологічний факультет у Києві був особливо не задовольняючий складом своїх професорів, власне на тих катедрах, які були необхідні мосму ідеалу. Я почав пропагувати по-між знайомими студентами, як свій ідеал, так і необхідність приготуватись, щоби замінити відповідні катедри. Але пропаганда моя мало приносила овочів між іншим через те, що молодь в Росії останніми роками одлинула від гуманітарних наук до природничих та коли, врешті, і почала знов цікавитись суспільними питаннями, то виключно економічними та і тут кидалась на прості форми соціалізму, мало звертаючи уваги на складні питання, їх здійснення і приложення в кожній країні.

В 1869 році у Київ долетіли відгомони петербурзьких студентських заворушень, викликаних гуртком Нечасва, що, як потім виявилось, розповсюджував серед молоді вістку, що, в західній Європі 2.000.000 інтернаціоналістів готові повстати і підтримати соціальну революцію в Росії. Але для початку цієї революції нечасвці підбивали студентів домагатися корпоративних прав та закладів: кас, сходок, ідалень. Маючи земляків і приятелів серед студентів, я хоч і радів пробудженню руху серед молоді після сну, що заволодів нею після 1863 року, але старався усяко протидіяти студентському політиканству, як цілковито безплідному. Я радив студентам ніяких демонстрацій не робити, ні про які корпоративні петиції не подавати (бо з того не вийшло б нічого, окрім нінащо непотрібних виключень і заслань), а просто зорганізувати собі гуртки і корпоративні та при тім головне для самоосвіти і для вивчення своєї батьківщини (по провінціях); взагалі ж я радив студентам дивитись на себе не як на діячів, а як на таких, що готуються до діяльності, і покищо не вважав для студентів корисним братися за яку-небудь громадську працю, окрім спроб навчання робітників в маленьких приватних шкільках (з необхідності, таємних). Я був дуже задоволений, що київські студенти, після довгих суперечок, рішили ніяких петицій про студентські корпоративні права не подавати, але з жалем бачив, як засновані і в Києві таємні студентські корпоративні зайняли більше касами, ідальнями, ніж самоосвітою і вивченням свого краю. Та все ж таки з того часу у Києві утворилось де-кілька гуртків і з такою метою. В один з їх було закликано й мене і я прочитав там реферат — «О положеніи женщины в украинской народной семьѣ». Після цього реферату я мав цікаву сутичку з петербурзьким делегатом, що підняв у гуртку питання про жінку. Делегат докоряв мені, нащо я говорю про Україну, як про щось окреме, коли в Росії тепер стає на черзі питання «про з'єднання сил для боротьби зі загальним ворогом» — цеб-то урядом. (Про сутичку ту, що була початком моїх суперечок з великоруськими революціонерами централістами і всеросійськими якобинцями, я розказав у книжці — «Историческая Польша и великорусская демократія»). З інших рефератів у гуртку пам'ятаю — виклад «Капітала»

Мал. 8. М. П. Драгоманов між слухачами-студентами. Фотографія знята перед виходом за кордон в 1870 р. Вгорі: Гр. Доцюв, В. Щербина, Ів. Волобой, В. Туркевич, А. Малаговський, В. Сєрєдині, Ів. Хоцевич, В. Тишин, М. П. Драгоманов, В. Петров, Я. М. Шувалів, Ів. Марков. Долі: М. Цимкевич, В. Колодзько.

Маркса, зрблений студентом, що недавно скінчив, потім моїм близьким другом, М. Зіберсм.

Швидко після того я виїхав за кордон на два роки, але залишився три. Приїхав я перш за все у Берлін, через Варшаву і Познань. У Варшаві я псбачив наочно «сбрусеніє», а в Познані — «опрусеніє». В Берліні я прсжив 8 місяців у самий розпал війни в Францію. Я одвідував лекції (осббливо Момзена) і бібліотеку, де я студіював римську і церковну історію (я тоді опрацьовував статті, з яких дві: — «Духовное господство» і «Борьба за духовную власть и свободу совѣсти в XV—XVII в. в.», — були надруковані в «Знаніи» та в «Отечественных Записках», — але перший розділ моєї праці: — «Церковь и государство в Римской империи» не була пропущена цензурою в «Знаніи» і згинула в петербурзьких цензурно-редакційних архівах). Решту часу я присвячував ознайсненням з великим європейським містсм і його життям, осббливо політичним. Осббливо часто я бував на збсрах рсбітників, де мене вражали три речі: чистота одягу рсбітників, їх начитанність і те, що про соціяльне питання говорять не найбідніші, а найбогатші (і, звичайно, найбільш освічені) рсбітники. Я ці сбставини пригадував осббливо тоді, коли приїхавши до Цюріху в 1873 рсці, я застав там чимало молодих людей із Росії, в тім числі і київських знайомих, які толкували про гсгсвність до осціяльної революції руских селян, осббливо голодних самарців.

Де-які зносини з вищими верствами берлінського населення, не виключаючи студентів і прсфессрів, не викликали в мені симпатій до Прусаків; окрім грубссти манер*) мене неприсмно вражала національна нетерпимість, власне той — Uebermuth, який тсді німецька преса вбачала у відносінах цих народів до Німців. Осббливо цей Uebermuth і Rauehass виявлявся у відношенні до Славян і зскрема до Руских. У Липському я знайшов більше мягкссти, але перші слова, які мені сказав один молодий прсфессор, були: — «Ми в Рускими будемо приятелями, поки вони не прийдуть віднімать у нас — Богемію!» Из Липського я поїхав у Баутцен, Прагу**), Відень, — і почав знайсмитись зі Славянами і зокрема з нашими одноплеменниками — Галичанами. При цім я збірив в ріжних бібліотеках матеріяли для порівнюючого коментаря до «Исторических пѣсен Малорусскаго народа». Як ці матеріяли, так і мої вражіння від славянських земель мені довелось зводити в Гейдельберзі і в Флсренці серед студій над старовиною.

В Гейдельберзі (в сени 1871 року) я написав статтю: «Восточная политика Германии и обрусеніє», яка була надрукована в №№ 2—5 «Вѣстника Европы» 1872 р. Вихідною точкою мсєю була думка, що після сб'єднання Італії, упадку На-

*) Я помітив, що в Берліні лише самі соціал-демократи визначалися чемністю.

**) В Празі я був під час переговорів Чехів з гр. Гогенвартом, про упадок якого я довідався у Відні.

полеона, об'єднання Німеччини, — наступним історичним моментом мусить бути — упадок Туреччини та абсолютизма в Росії. Цей процес, який можна назвати еманципацією Славян, — ускладняється тою обставиною, що германська раса наступає на Схід, де намагається панувати над Славянами. Руский абсолютизм, на який багато у славянстві дивляться як на визволителя і конкурента войовничому германізму, є власне свідомий і несвідомий спільник останньому, особливо тоді, коли він, бажаючи наслідувати Прусію, пробує «сбрусеніє» західних провінцій Росії, подібно тому, як Прусія германізує свої східні провінції. Між тим це сбрусеніє уже через те неможливе, що воно не може опертися на колонізацію; воно тільки ослабляє місцеві народні елементи і рсбить їх менше здібними протидіяти чужому натиску зі Заходу: в Литві, Білорусії і Західній Україні — польському, а в самій Польщі — німецькому. Висновок: замість політики централізації і сбрусіння по всій західній половині Росії пристойнішою є політика самоуправи областей і національностей, оснсвана на демократичному принципі. Така політика дасть Росії особливу силу і у Східному питанні. Ці думки я підсилював в моїй статті розглядом німецьких бршпур і книг, що радили Німеччині захопити басейн Вісли, а Австрії — Дунаю і Балкан, — оглядом відносин Поляків і великоруських централістів до відродження литовського, білоруського і українського, — відносин руских лібералів, славянсфілів і уряду до польського питання, —нарешті я зробив проєкт ліберально-демократичних реформ в Польщі. В 1875 рсці я ровинув ті ж думки іншими фактами в статті — «Евреи и поляки в Юго-Западном краѣ» (теж «Вѣстн. Европы»), в якій, між іншим, показав, що так звана «польська інтрига», цеб-то підлеглість польським псмщикам і їх агентам, — Жидам, української людности, є не що інше, як плід рускої консервативної політики в часів Катерини II.

Тісно зв'язані з цими статтями мої твори про Русинів (Українців) в Галичині. Я написав де-кілька статей про цю річ ще в Росії, — а потім у Флоренції в 1872 р. написав велику статтю, яку редакція «В. Европы» рсзділила на дві («Русские в Галиции» і «Литературное движение в Галиции» — «В. Европы», 1873 р.). Коли я познайомився у Відні з Галичанами і, почавши переписку з львівськими літераторами молоді або народної, або української партії*), помітив, що як у думках, які мають у Росії відносно галицьких партій, так і в поняттях самих Галичан, існує багато непорозумінь. Так, напр. «стару» партію вважають «рускою», або «московською», а «молоду» — українською, — по їх літературних і політичних стремліннях. Між тим власне обидві партії — перше всього австро-рутенці клерикального забарвлення, і в літературі, і в політиці. Потім, стара партія хоч і говорить про єдність літературної мови в Росію, справді навіть не знає рускої

*) В 1873 році за допомогою моїх київських приятелів було відновлено видання їх журналу «Правда» і мене запросили писати до нього.

літератури, особливо нової, так що в цім відношенню ближче до Росії партія українська, яка, знаючи, принаймні, хоч руску літературу про Україну і писання на українській мові, все ж увійшла в де-які моральні взаємини з освіченими людьми у Росії. Крім того я помітив, що Галичани, не вважаючи на своє більш західне становище, ідейно більш відстали від Європи, ніж Росіяни і що в цім відношенню партія «московская» більш відстала, ніж українська, яка перейняла де-які новоевропейські стремління (демократизм, антиклерикалізм) від української літератури з Росії. Виклавши все це в своїх статтях, я склав плян: поширити в Галичині український напрямок через нову руску (великоруску) літературу, яка своїм свіцьким і демократичним характером підірве в Галичині клерикалізм та бюрократизм і наверне молодь до демосу, а поскільки демос там український, то українська національна самосвідомість досягнеться сама собою. Цей плян я виложив у статтях, надрукованих в галицькій часописі «Правда» (українською мовою) — «Л і т е р а т у р а р о с і й с ь к а , в е л и к о р у с ь к а , у к р а ї н с ь к а і г а л и ц ь к а » (1873 р.) і потім розвив його в рижних статтях в газеті «К і е в с к і й Т е л е г р а ф » (1875) і у львівській москвофільській студентській часописі «Друг» (1875—76), яка поступово стала в мосму розумінню українофільською.

Всі ці статті придбали мені дуже багато ворогів між Галичанами обох партій, — та й самі рос. українофіли не зовсім були задоволені моїми ідеями і пляном своєрідного «обрусенія» Галичан, — але мені все ж таки пощастило переконати їх улаштувати руску бібліотеку у Відні (при товаристві «Січ»), послати багато руских книг у Львів (де вони здебільша достались товариству «Просвіта»). Потім, коли мене усунули від професорства, і коли київські студенти запропонували мені прощальний бенкет, я попрохав їх ужити гроші ліпше на купівлю книжок про Росію (з Україною) для бібліотеки студентського товариства «Союз» у Чернівцях (на Буковині). Сміливо можу сказати, що ні один московський славянофіл не поширив у Австрії стільки «московських» (руских) книг, як я, український «сепаратист». Я міг уважати свій плян здійсненим, коли в 1876 році двох студентських товариств у Львові, українофільське — «Дружескій лихварь» і москвофільське — «Академічеській кружок», рішили об'єднатися, — і коли москвофільський, власне рутенський, — «Друг», надрукувавши по моїх вказівках де-кілька статей на чистій «московській» мові (що повинно було, між іншим, показати, що мова галицьких сбщерусів зовсім не подібна до справжньої «московської» (рускої) мови, в той же час признав, що колишні писання галицьких псевдо-сбщерусів — шкаредна макаронична мішанина, — й оголосив, що основою живої літератури в Галичині може бути тільки народня мова, цеб-то українська. Разом з тим «Друг» виявив бажання студіювати народне життя, особливо економічне, яке зовсім занедбували попередні галицькі партії, що бачили всю причину бідности народа «в п'янстві і лінощах». З поміж редак-

торів «Друга» вийшли потім перші галицькі соціялісти, які в усякім разі перші підняли в Галичині економічні питання, а також питання про об'єднання русинської і польської демократії.

Та я уже забігаю наперед. Вертаюсь до 1873 року. На початку цього року, ще в Італії, я дістав з Цюріха літографовану програму «Вперед», а літом, по шляху в Росію прожив півтора місяця в Цюріху, де зустрів чимало своїх київських знайомих, бувших студентів, більш-менш зв'язаних з редакцією «Вперед». Цюріхські Рускі поділялись тоді на «б а к у н і с т і в, або анархістів, що держалися програми Alliance Socialiste, і на л а в р и с т і в, ідеї яких були подібні до ідей інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціал-демократів. Мені здавалось, що обидві програми ще передчасні для Росії, де навіть соціялістам перш за все потрібно добиватись політичної волі. Само собою зрозуміло, що мої ідеї найдено було в Цюріху відсталими і навіть мої київські знайомі запевняли, що в Росії за час моєї відсутности (2½ роки!) встигла утворитись робітнича партія на зразок європейських. Інші говорили, що все селянство, починаючи від голодуючих тоді самарців, готове до повстання. Одначе, один Киянин, дуже близький до редакції «Впереду», признався раз мені у дружній розмові, що такі переконаний, що «перше питання в Росії буде питання конституції, а що те, про що ми тут в Цюріху говоримо, при нас і залишиться». На мій запит, чому він того не висловлює на зборах у Лаврова і чому у «Впереді», говорить інше, він мені відповів, що коли це висловити, то вся молодь відпаде від «Впереду», ніхто не схоче ні писати до його, ні перевозити його, а з «лібералів» активної партії тепер не складеш.

Зрозуміло, що мені все це не сподобалось, так само як і відношення «Впереду» до українського питання (розібрані мною в «Исторической Польшѣ и великорусской демократіи»). Та й взагалі я переконався, що всі залицяння впередівців до мене пояснюються роцотом, що при моїй ще тоді не зісутій популярности в Галичині, я зможу помогти їм у перевозці їх видань в Росію. Цю перевозку я постарався їм полегчити, а в дальші відносини рішив не пускаться та вести свою працю самостійно.

Я дуже хотів залишитись у Відні й почати своє видання на рускій і українській мовах. Та приїхавши до Відня, я застав молодих Галичан, які хоч і зробили поступ після 1871 року, але є ще мало європейцями, і рішив їхать у Росію, тим більше, що треба було братись за видання — «Исторических пѣсен украинскаго народа», а крім того взагалі оглянутись по Росії. По шляху я побачив Галичину і тамошніх українофілів. Я з ними не зійшовся, бо вони тоді були під впливом попа Качали, який з реакції проти старих рутенців, що так довго служили партії австро-німецьких централістів, — пристав до партії магнатсько-клерикальних федералістів, на зразок кн. Юр. Чарторийського. Я вважав цей союз зовсім дивним для приклонників Шевченка, і першою моєю справою, по приїзді

зі Львова до Київа була редакція декларації (яку підписало 45 київських Українців) проти брошури Качали «Политика Русинів» і проти обох галицьких партій. Декларація наша оповіщала, що основою нашої політики можуть бути тільки: в культурі — раціоналізм, в політиці — федералізм, в соціальних питаннях — демократизм.

У Київі я застав великий рух між Українцями. Старші (переважно учителі гімназій) творили зерно нововідкритого південно-західного відділу Руского Географічного Товариства, молодь, студенти, збирались у гуртках і працювали над словником, подумували і про популярні книжки. Та не подібалося мені у київських українофілів багато де-чого: по-перше уступчивість офіційному світу і загравання з консервативними колами, — а в молоді навіть вороженча «радикалів», як звали тоді соціалістів; по друге — велика відсталість від європейських наукових та політичних ідей та претензія рішати усі питання одним національним духом, як у московських славянофілів. На мою здивовання студенти українського гуртка, навіть більш здібні і вчені, не знали чужих мов, і тому, вважаючи себе самостійними від «московської» цивілізації, в дійсності не могли стати вище неї і ставали навіть нижче російських радикалів, які теж не здібні були черпати ідеї просто з Європи, а все ж читали Мілля, Маркса, Ласалю і т. д. бодай в руских перекладах. Усе це мені здавалось тим більш не нормальним, що, на мою думку, найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. була більше зв'язана зі Західною Європою і хоч з проволокою (завдяки Татарам), та все ж йшла разом зі Західною Європою в суспільному і культурному процесі. Перебування в Зах. Європі остаточно переконало мене, що власне європеїзм, — чи космополітизм, який не відкидає окремих національних варіацій загальних ідей та форм, — і є найліпша основа для українських автономних стремлень, і що тепер всяка наукова, як і політична діяльність, мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті.

Останню думку я проводив у своїх університетських лекціях, в рефератах і дебатах Географічного Товариства, у статтях і розмовах з молоддю, — звичайно, в кожній ділянці відповідним способом. У лекціях і рефератах я натискав на порівнюючий метод. В університеті я читав курс стародавньої історії, який почав оглядом історіографії, потім перейшов до первісної культури і далі до Стародавнього Сходу (димісія застала мене на Асирії). В Географічному Товаристві я читав реферати про спільні точки між народними піснями українськими і західно-європейськими. (Одна з моїх праць: — «О дгг лосок рыцарской поэзии в русских народных пѣснях» надрукована в Пт. «Записок Юго-Западнаго Отдѣленія Русскаго Географическаго Общества»; друга — велика, резюме якої я подав на київський Археологічний Конгрес 1874 р. — «Пѣсни и сказанія о кровосмѣ-

ш е н і и» (Едіп в славянській народній словесности та переказ про розлучених братів і сестер) — до цього часу не могла знайти собі видавця у Росії). Порівнюючий коментар я вніс і в «Историческія пѣсни малорусскаго народа», перший том якого я видав разом з проф. Антоновичем до Археологічного Конгресу 1874 р. В політичну агітацію у Києві я спочатку вмішувався мало, бо був зайнятий науковою працею і справами галицькими. При зустрічах з молоддю «радикального» і українського напрямку, я завше говорив, що не розумію їх поділу, тому що по обставинах України, «тут лихий той українсфїл, що не став радикалом і лихий той радикал, що не став Українцем».

Потроху обставини таки втягли мене в політику, і найбільш неприємного для мене характеру. Я уже сказав, що куратор одклав затвердження мене штатним дцентсом до мого повороту з-за кордону. Я приїхав на 1-е вересня 1873 року і застав у Києві самого міністра, гр. Толстого, який прсбув у київській окрузі біля двох місяців, переводячи ревізію її. Весь цей час куратор не затверджував мене, боячись, щб я на вступній лекції, або на прийнятті, не зробив чогось неприємного для гр. Толстого. Нарешті гр. Толстой виїхав і мене було затверджено. Але в кінці перебування гр. Толстого його прихильники зробили йому демонстрацію — сбїд з промовами, — які були надруковані у «Кіевлянинѣ» з додатком похвальних слів від редактора Шульгіна, тим більш дивних, що цей же Шульгін де-кілька років назад, — коли його газета залежала від генерал-губернатора (ген. Безака), а не від міністерства освіти, часто виступав проти шкільної політики гр. Толстого*). На цьому справа не спинилась: — «Московскія Вѣдомости» написали статтю з приводу київського обїду, в якій згадали про те, як проти гр. Толстого начеб то штучно піднімалась (ворогами Росії) агітація в суспільстві, та як тепер суспільство починає цїнити систему Толстого — доказ обїд, влаштований в Києві, «матері городів руских, звідки двічі пішла в Росію просвіта».

Такий підбір фактів, образливий для Києва, мене дуже обурило, і я написав замітку, в якій вказував, щ) «М. В.» неправдиво передали зміст київських промов гр. Толстому. Так, надаремно було би вважати одного з промовців, ректора Бунге, за прихильника класицизму, коли він у свій час писав статті на користь реальної освіти. Зо всіх промовців тільки тайний совітник Юзефович**) просто вихваляв гр. Толстого за те, щ) начеб то він врятував школу від розкладу, але той самий Юзефович на бенкеті Пирогова збороняв

*) Політика ця взагалі реакційно-аристократична, зокрема визначалась стремлінням задержати ріст початкових народних шкіл, так що міністерство народної освіти в кінці 60-х років на протязі кількох років, напр. не хотіло навіть витратити тих 170—180.000 руб., які ген.-губ. Безак асїгнував йому на народні школи Південно-Західного краю ві спеціальних коштів краю. Факт цей, опублікований нарешті в «Кіевлянинѣ», викликав було на адресу гр. Толстого іронічні уваги в пресі і навіть в офіційних колах.

**) Що ще в 1847 р. зрадив Костомарова й інших.

школу того часу від докорів у розкладі та доказував перевагу цієї школи над попередньою. Моя замітка, поміщена у № 12. «Вѣстника Европы», звичайно, викликала проти мене гнів реакційних кол Київ і редактора «Кіевлянина». Просто напали на мене особисто зпочатку ненаважувалися, а тому почали нападати на Київське Географічне Товариство, якого я був діяльним членом. Це товариство стали називати українофільським кагалом, який під прапором науки, проводить політичний сепаратизм. Напади (в «Кіевлянинѣ», «Голосѣ», «Русск. Вѣстникѣ») стали дужчими, коли в Росії почались масові арешти соціалістів в 1874 році. Це сталось саме в той час, коли у Києві відбувався Археологічний Конгрес, на якому український гурток грав визначну ролю. Як тільки рознеслась чутка про арешти, зараз же з'явилась у «Кіевлянинѣ» стаття редактора галицької часописи «Слово», органу старої партії (Площанського), що прибув на конгрес, де мене було представлено шкідливим для руско-славянської єдності, польсько-революційним агентом. Після того «Кіевлянин» найбільш безсовісно переінакшив мої реферати на конгресі, приписавши мені думку, що між українською і великоруською народньою словесністю не може бути нічого спільного, бо Українці — арійці, а Великоруси — туранці*).

Київські наклепи на мене перелякали петербурзьку цензуру, через що вона вирізала з «Вѣстника Европы» (вересень—жовтень, 1875) велику мою статтю: — «Десять лѣтъ украинской беллетристики», — в якій я старався показати, що український рух дужий не тоді, коли він гснить за поверховим націоналізмом та мріями про державну самостійність, але коли він має на меті загально-людські інтереси культури і соціальні інтереси демосу. Пізніше я встиг значно ясніше провести цю саму думку в статтях: — «Новокельтское и провансальское движение во Франции» («В. Е.». 1875, серпень і вересень). Друга моя стаття (і моєї дружини) — «Народныя нарѣчія и мѣстныя элементы в обученіи», що була поміщена у «В. Е.». в серпневій книзі 1875 р., вспіла прсекочити раніше київських доносів і почала було викликати балачки в педагогічнім світі, та після донссів ці балачки повинні були замовкнути.

Потроху я почав відчувати і адміністративні пазури. Мене запросив куратор та заявив, що міністр не задоволений мною, тому що я начеб то оголосив у вступній лекції, що читатиму історію в соціалістичнім напрямі. Виявилось, що п. міністр або той донщик, який повідомив його про мої лекції (кажуть, прсф. Х.) зрозумів слово соціологія за соціалізм. У відповідь на донсе я послав свою лекцію в

*) На скільки це безсовісний наклеп на мене по-перше як на вченого, це може бачити усякий, хто прочитає мої праці: — «Историческія пѣсни малорусскаго народа», — «К вопросу о слѣдах великорусскаго эпоса в Малороссіи», — «Малорусскія народныя преданія и рассказы» й інші. Що ж до теорії про туранізм Великорусів, то теорія ця, пущена поляком Духинським, була мною збита навіть у Західній Європі, в статті — «Il movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia», надрукованій в «Riviste Europa». 1973 р.

«Журнал Министерства Народнаго Просвѣщенія», де вона і була надрукована під заголовком — «Положеніе и задачи науки древней исторіи». Після того мені було недоволено читати прилюдні лекції про первісну культуру. Нарешті в травні 1875 р., в кінці семестра куратор оповістив мене про бажання міністра, щоб я залишив київський університет. Я запитав про причини. Куратор сказав мені, що я в закордонних виданнях проповідую «відділення Малоросії від Росії і приєднання її до Польщі». Я щиро розвесміявся і обіцяв представити куратору польські рецензії на мої закордонні публікації («*Il movimento ruteno . . .*», «*Література російська . . .*» й інші), рецензії, в яких мене просто називають московським агентом. Подати до димісії і тим признати обвинувачення, абсурдні і несправедливі, я одмовився, зазначивши, що міністр, як всякий начальник в Росії, може звільнити мене без прохання, по 3-му пункту, як кажуть в Росії.

Після того я поїхав на вакації в Галичину, Буковину і Угорщину, при чім повів з собою невеличку суму грошей, що зібрали приятелі на поміч Герцоговцям, які тоді тільки почали своє відоме повстання. Це, я певний, була перша допомога для Герцоговців в Росії. Під час моєї подорожі Галичиною я був на русинських мітингах у Галичі, звичайно, тільки як глядач, але тамошні «москвофіли» послали у Київ професору Гогоцькому телеграму, начеб то я проголосив відділення України від Росії і спілку її з Польщею. Телеграма ця була передана у міністерство. Тимчасом міністр гр. Толстой, діставши від київського куратора мою відповідь на пропозицію подати до димісії, доложив про мене цареві, представивши мене, звичайно, сепаратистом. Цар наказав: знову запропонувати мені подати прохання про димісію з київського університету і після того не приймати мене у південні університети (харківський і одеський), але не зачиняти для мене університети північні, великоруські. Разом з тим цар призначив комісію (міністра народної освіти гр. Толстого, міністра внутрішніх справ Тімашева, шефа жандармів Поталова і т. с. Юзефовича) для розслідування українського руху та прийняття заходів проти його. Про призначення такої комісії цар сам оголосив у Києві в початку вересня 1875 р.

Хоч наказ царя про мене дістали у Києві, ще на початку серпня, однак рішили не повідомлять мене про його, поки цар не від'їде. Як тільки це сталось, 7-го вересня 1875 р., куратор знов запропонував мені подати до димісії. Я знов відмовився і був звільнений по 3-му пункту, що рівнозначне усуненню взагалі від державної служби. Від призначеної царем комісії можна було сподіватись нових репресалій проти української літератури, а тому треба було вжити заходів для продовження її за кордоном. Я почав готуватись до виїзду у Австрію і залишався тільки, щоб закінчити початі праці: — 1) «*Малорусскія народныя преданія и разказы*», — 2) «*Повісті О. Федьковича*» (з Буковини) з переднім словом про галицько-руське письменство; — 3) «*Про українських козаків, татар та турків*». Остання —

популярна брошура з приводу герцоговинського повстання, що мала на меті зв'язати агітацію по східному питанню з національними українськими традиціями. Київські ж і одеські Українці того часу дуже цікавились сербським повстанням, як через свої славянські симпатії, так і тому, що сподівалися, що це повстання буде мати таке ж значіння, як мало повстання грецьке у 20-х роках, а саме розірве D r e i k a i s e r b u n d (аналогія з легітимістичним Священним Союзом) і підніме політичну агітацію на Сході Європи і в Росії. (В цензурній формі я висловив цю думку в замітці в «Київском Телеграфі» при першій звістці про початок герцоговинського повстання, яку передав мені приятель-Українець, що жив тоді у Празі для надрукування повного збірника творів Шевченка). Київські і одеські Українці ще з осені 1875 р. (за-довго до Черняєва) заклали комітети для відправлення в Герцоговину добровольців. Одначе в Одесі брали участь в комітеті і «радикали» (Желябов), які там більше співпрацювали з Українцями.

На початку 1876 р. я з'явився до київського генерал-губернатора, кн. Дундукова-Корсакова, прохати пашпорта за кордон, маючи на думці, коли його не дадуть, їхати без пашпорта. Від кн. Д.-Корсакова я довідався, що пашпорта він мені дати не може, бо в осені 1876 р. він дістав від шефа жандармів, з наказу царя в Лівадії, розпорядження узяти мене під самий строгий догляд поліції з тим, що він, кн. Д.-К., має право в усякий час вислати мене в будь-яке місце у віддалених губерніях. Кн. Д.-К. про те заявив мені, що він нічого не має проти мене і тому пошле в Петербург телеграму про дозвіл видати мені пашпорт. Через три дні дозвіл було одержано і я виїхав через Галичину і Угорщину до Відня, де почав готуватись до видання українського збірника «Громада» (Die Gemeinde).

Тим часом комісія в українській справі зібралася і в травні 1876 р. постановила: заборонити українські видання, вистави і концерти, закрити київський відділ Географічного Товариства (який саме перед тим дістав 2 срібних медалі від головного петербурзького товариства і подяку царя за переведення одноденного перепису у Києві і за 2½ роки надрукував 4 томи матеріалів), заборонити перебування в українських губерніях і в столицях Драгоманову і Чубинському (останній зробив, з доручення петербурзького географічного товариства, статистико-етнографічну експедицію в Південно-Західний край, зібрав матеріалів на 7 величезних томів, виданих петербурзьким географічним товариством, і особливо піклувався заснуванням Географічного Товариства в Києві, якого і був містоголовою). Одначе, через заступництво кн. Д.-К., Чубинському було дозволено залишитись на пів-року у Києві, а потім він дістав посаду в Петербурзі). Таким чином косвенно я був засуджений на еміграцію. В той же час австрійський уряд почав конфісковувати українські брошури соціал-демократичного змісту, — а через те я рішив перенести видання «Громади» в Женеву, куди й переселився в осені 1876 року.

Тут я видав в того часу 5 томів «Громади» і де-кілька популярних брошур на українській мові, не рахуючи белетристики і монографій різних авторів, а також де-кілька брошур на рускій мові; крім того дві книжки «Громади» видано було р. 1881 мною разом з С. Подолинським і галичанином М. Павликом, та дві монографії про українську народню словесність («Нові українські пісні про громадські справи» і «Політичні пісні українського народу») видані мною окремо. Крім того я написав де-кілька статей про Україну та її політико-соціяльні питання до «Le Travailleur» в «Revue Socialiste», і брошуру «La litterature oukrainienne proscribed par le gouvernement russe» (1878), яку потім я переробив по-італійському для «Rivista minima» (1881) в значно збільшеному вигляді під заголовком «La letteratura di una nazione plebea».

Плян літературно-політичної праці я собі намітив такий: 1) перш за все дати як найбільше матеріялу для вивчення України і її народу, його культурних починів та стремлінь до волі і рівности, 2) як цим матеріялом так і викладом західно-європейських ліберальних і соціал-демократичних ідей, допомогати організації на українських землях в Росії і Австрії політичних гуртків, які ваялися би за визволення народу культурне, політичне й соціяльне.

Будучи соціялістом в своїх ідеалах*) я переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе лише при певній послідовности і при високім розвитку мас; а тому і може бути досягнутим більше засобами розумової пропаганди, ніж кровавими повстаннями. Тому що Україна, — моя батьківщина, розділена на дві частини — Австрійську і Російську, і тому що в першій існує певна політична воля, якої в Росії нема, то, на мою думку, діяльність соціялістів в кожній частині повинна бути різна: в Австрії можливо приступати до організації властиво соціялістичної партії в робітників і селян Русинів, в спільці з Поляками і Жидами; в Росії ж треба перш усього добитися політичної волі; соціялістичні ж ідеї можуть бути поширювані в Росії тільки тільки науково-літературним способом. Здобути ж політичну волю в Росії українська нація, на мою думку, може не шляхом сепаратизму, а лише разом з іншими націями і областями Росії шляхом федералізму.

Відповідно цим переконанням я встановив собі такий поділ літературної праці:**) 1) Писати по-українському все, що безпосе-

*) Додам: соціялістом західно-європейської школи, але не руским нігілістом, нава, якою я, зустрічаючи в часописах у прикладі до себе, ображаюсь дуже. Я виклав у IV томі «Громади», в статті «Шевченко, українофіл і соціалізм» свій погляд на антикультурний елемент і націоналістичне самовасліплення руских революціонерів і народників школи Бакуніна і Лаврова, що захоплювалися С. Равіним і Пугачовим, великоруським розколом і т. п.

**) Тому, що в часописах руских, австрійських і пруських в нагоди різних процесів не раз говорилося про мене, як про шефа або члена різних революційних організацій в Женеві і про моїх агентів, то вважаю незавивим додати, що виїхавши із Росії за кордон для літературної праці, я взяв собі за правило

редньо відноситься до України і до розповсюдження в ній соціалістичних ідей. 2) Писати по-руському різні речі політично-ліберального і федерального характеру, слідкуючи за всіма подіями, які хвилюють публіку в Росії*).

Першій меті служить мені переважно «Громада», другій — брошури і статті в руских журналах, а тепер особливо часопис «Вольное Слово».

Сербо-болгарський рух і потім війна з Туреччиною, звичайно були доброю нагодою для переведення ліберальних ідей на рускій мові. Я спробував викладати їх в Росії і послав в Женеві р. 1876 в петербурзький часопис «Молва» статтю — «Чистое дѣло требует чистых средств», в якій пробував висловити, що тільки вільна Росія може звільнити балканських Славян. Але часопис було за мою статтю заборонено на 8 місяців і я тоді почав проводити свою думку в брошурах, що були видавані у Женеві: — «Турки внутренніе и внѣшніе» (1876), ***) «Внутреннее рабство и война за освобождение» (1877), «До чего довоевались?» (1878). В другій з тих брошур я виклав мінімум політичних реформ в Росії, який повторив і в брошурі «До чего довоевались?», що була написана переважно для старшин армії.

Мої політичні брошури спочатку викликали незадоволення руских соціалістів-революціонерів, але брошура: — «До чего довоевались?» була нарешті передрукована петербурзькою таємною друкарнею і прийнята за кордоном, як проклямація «Исполнительнаго Комитета русской социал-революционной партии», а мене самого зачислили газетні репортери в рускі нігілісти і терористи, в той саме час як мій критик, «русский социалист-революционер народник» Як. Стефанович нападав на мене в «Общинѣ», як на «конституціоналиста» і протівника руских соціалістів-революціонерів.

Я дійсно поступово де-далі більше ставав протівником руских революціонерів. Окрім їх великоруського централізму і антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіявелізму способів (напр. фальшивих маніфестів Я. Стефановича й інш. замахів на окрадення банків, скарбниць і пошт зі знищенням сторожів) мене

ні в яких практичних заговорах участі не брати і обмежитись однією літературною діяльністю. Для заговорів і практичної агітації я не почував в собі здібностей, а крім того думаю, що еміграція не дає для того ні зручностей, ні права.

*) Звичайно, я при нагоді стараюсь писати і на інших мовах, коли бачу можливість поширити тим свої ідеї. Так, окрім різних брошур і статей, я з радістю був співробітником у Реклю при складанні ним опису Європейської Росії, тому що тут була мені нагода познайомити європейську публіку в Україні і помогти викласти географію всієї Росії з федерального погляду.

**) У формі листа до видавця «Нового Времени», А. С. Суворина, в яким я колись співробітничав в ліберальних «С.—Петербур. Вѣдомостях» Корша, і який р. 1876 запрошував мене вести у «Новом Времени» відділ закордонної політики на дуже вигідних з матеріального боку умовах. Пропозиції цієї я не прийняв, а після того «Новое Время» почало зачіпати мене і напало на мене за статтю в «Молвѣ».

розділяло з ними і піднесення політичного вбийства, або як вони говорили «террору», в принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на цей терор, тільки як на природний, хоч і патологічний, наслідок терору самого уряду. Проти всього того я повставав у брошурах, починаючи з «Листка «Громади» в 1878 р., в яким я розібрав першу терористичну прокламацію «Смерть за смерть», — потім в брошурці «Тероризм и свобода» (1880), «Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale». Проте в останній час самі рускі терористи та їх адвокати наблизились до мого погляду (промови Желябова і Суханова на їх процесах, книга Stepniak — La Russia Soterranea, стаття Кропоткина в Fortnightly Review і др.). По де-яких прикметах і листах, які я маю від де-яких руских революціонерів, по статті одного з їх у «Вольном Словѣ» (№52—53: «Пропаганда и заговор в арміи») я бачу, що багато з їх починають поступатися на мій бік у питанні про федералізм. Проте я певний, що мені доведеться зломити ще не одного списа з руским якобинізмом, як і з руским царизмом.

Скажу на закінчення: мені все моє життя доводиться полемізувати з багатьома, з ріжними партіями в один час. Не проходить майже тижня, щоб я не зустрівся зі скерованою проти мене статтею, що вийшла з табору національного: московського, польського, німецького, — консервативного, як і революційного; мені достається навіть від українофілів (особливо галицьких*). Ніщо так мені не огидно, як полеміка. Після написання кожної полемічної статті, я де-кілька днів почуваю себе хворим. Перед тим як вступити в полеміку з яким-небудь гуртком і навіть особою, я майже завше випробовував ріжні способи мирного порозуміння і брався за полеміку в друку тільки тоді, коли бачив, що порозуміння не можливе, а особливо коли натикався на *mauvaise foi* і нещирість мого антагоніста. Веду я полеміку тільки доти, доки це здається мені потрібним для вияснення думки противника і мові. Після того я замовкаю і терплю без заперечень все, особливо особисті на мене нападки. А треба сказати, що в своїй довголітній полеміці з ріжними таборами я ні разу не зустрівся з противником цілком сумлінним, щоб-то таким, який би виклав правдиво мої думки, та потім і збив би їх своїми аргументами, особливо фактичними. Ні, — мені доля посилає завше таких противників, які починали з того, що перекручували самим безцеремонним способом мої думки, а кінчали наклепами на мою особу. Мені подвійно сумно це, бо я хотів би сам чому-небудь навчитися у моїх противників, але я втішаю себе тим, що значить справа, якій я служу справедлива, коли проти неї не знайшовся за стільки років сумлінний противник.

Женева 1883 р. 22 березня.

*) Вони мене називали раніш «обрусителем», а потім навіть агентом руского уряду, якого послали за кордон, щоб скомпромітувати українську справу соціалізмом.

II.

Мені не багато залишається додати про те, що я робив після того, як написав повищу замітку, яку проф. Тун зрезюмовав в своїй книзі «Geschichte der Revolutionären Bewegungen in Russland», — одначе в де-якими помилками.

В травні 1883 р. припинилося видання часописі «Вольное Слово», засноване у серпні 1881 р. товариством «Земскій Союз» для пропаганди засад ліберально-політичної реформи і адміністративної децентралізації в Росії. Я брав діяльну участь в цій часописі, помістив в ній чимало статей, з яких найбільша: «Историческая Польша и великорусская демократія» вийшла і окремою книгою (1882). В ній я розглянув історично і політично революційні рухи в Росії в 60-х рр. у зв'язку з польським та українським питанням і взагалі питанням політичної свсбоди і централізації в Росії і закінчив її програмою політичної та адміністративної реформи Росії на засадах автономії земських одиниць-громад, повітів, губерній або областей. В рамках цієї автономії я покладав і розвішення національних питань в Росії; висловлюючись таким чином проти всяких сепаратизмів і навіть національного на австро-угорський лад, за таке вирішення національного питання, яке, напр. існує в Швейцарії (де ані вся країна, ні навіть кантони зовсім не поділені по расовому принципу) і яке вирсбляється в Бельгії (по-між фламандцями і валонами). Стаття моя друкувалася у «Вольнсм Словѣ» в 1881 році в той час, як в «Земсксм Ссювѣ» розрсблялася своя програма реформи Росії, — і виявилось, що наші програми зійшлися у основах. В кінці 1882 року мені було запропоновано спеціальним делегатсм «З. С.» взяти на себе редакцію «В. Слова». Я згодився і старався зрсити в часописі, спочатку заснованої з метою дати можливість висловитись ріжним опозиційним і революційним елементам в Росії, висловити вільно свої думки, — просто орган агітації на користь політичної свсбоди зі земською самоуправою; при тім я давав в часописі багато місця соціальному питанню, маючи на увазу показати рускій публіці, як соціалістичній, так і більш консервативній, в с і відтінки в постановці соціального питання в Західній Європі і Америці, щоб таким спосбсм ухилитись від сумарних присудів всякого роду по цьсму питанню. (Більше про «Земскій Союз» і «Вольное Слово» я говорю в своїй статті «Земскій либерализм в Росії 1858—1883 г.», що в цю хвилю друкується в № 1. часописи «Свободная Россія»). Але в травні 1883 р. «Вольное Слово» припинилось через розпад «Земского Союза» під впливом розчарування тих його членів, які розраховували на мсжливість дсбитись скликання Земського Собору на час коронації Олександра III. і нудились довгочасною агітацією в суспільстві, від якої я тільки і чекав корисного наслідку.

В 1883 р. в літі мені було передано в Росії де-кілька політико-соціальних програм, складених в ріжних українських гуртках, що були у зв'язку з активними рускими революціонерами. Ті про-

грами одрізнялись од програм цих останніх, перейнятих більшменш якобинським централізмом («Народной Воли» 1881—1882 р. «Календарь «Народной Воли» за 1883 р., де різко осуджувалось «Вольное Слово», показане як орган, ворожий рускому революційному рухові і навіть ігнат'євський) і наближались до моїх ідей в пункті федералізму. В кінці червня прибув у Женеву делегат від двох з тих гуртків з метою виробити разом зі мною програму для заснування політичного товариства «Вольный Союз», яке би мало на меті агітацію в тім напрямі переважно на Україні, але не спускаючи з очей і всю Росію. З довгих розмов з цим делегатом, а також з другим, який належав до «народовольчеської організації», але діяв на Півдні, мав українські симпатії та охочий був приєднатися до «В. Союза», — я псбачив, що між мною і цими делегатами повної згоди нема: вони не бажали, по моему, в такій степені, як я зосередження діяльності «В. Союза» на Україні, а занадто швидко хотіли розкинути його працю по всій Росії; — в той же час вони вважали за непотрібне ускладнення справи мою увагу до австрійської Руси, а ще більше до західно-славянської політики; крім того вони вважали потрібним навіть в ту хвилину солідарні відносини з гуртком руских революціонерів (народовольців), які я вважав морально уже віджившими, а також небезпечними через їх плутанину з agents provocateurs (незабаром була виявлена подвійна роля Дегава, агента поліції і «Народной Воли» одночасово, що цілком підтвердило мої побоювання); нарешті мої співбесідники нудилися довгочасово підготовчою діяльністю для постановки питання політичної реформи в Росії згідно з нашими ідеями, а хотіли більш за все найшвидче заманіфестувати себе якою-небудь голосною пригодою, на спосіб «народовольчеських» підприємств, але тільки з федерально-українським забарвленням.

Через все це вироблення програми посувалося досить помалу, нарешті, в кінці серпня програма була закінчена, основа її була надрукована і одвезена делегатами в Росію. Та тут поліція вже вислідила головних «вольновозючників» (між іншим саме через зв'язок їх з «народовольцями»), — і задумане політичне товариство вмерло на самому початку. А про те наші політичні приятелі заохотили, щсб я всеж таки випустив друковану програму «Вольного Союза», що я й зробив, бо не втрачав надії, що її ідеї знайдуть хоч би поступово, співчуття в різних суспільних елементах в Росії, особливо на Півдні і Сході. Я тільки вважав тепер недоцільною форму моєї книжки, що відповідала статутіві політичного товариства, — та змінити її вже було пізно. Але як мало я розраховував на безпосереднє одсбрення моєї книжки, видно з того, що я кінчив її словами Ренана: — «Le moyen d'avoir raison dans l'avenir est, à certaines heures, de savoir se resigner à être démodé».

І дійсно, після 1883 р. я став démodé навіть у більшості колишніх приятелів. У так званих руских революціонерів я дістав репутацію завзятого ворога; в той же час під впливом урядового натиску

і розчаровань, затихла в Росії і ліберальна агітація, і, так звані, ліберали вважали мене людиною наївною і разом з тим небезпечною, через радикальний і навіть «революційний» характер мого лібералізму. Реакційний напрямок та відраза до мене просякли і в українські гуртки. Навіть те, що я маю підставу вважати хоч почасти за результат агітації, в якій я брав участь, а саме де-яке цензурне полегшення в Росії українському слову з 1881—1882 р.*), — поверталось проти мене, тому що в українофільських гуртках з'явилась ідея, що тепер не треба дратувати уряд проти української літератури в Росії, закордонними радикальними і взагалі політичними публікаціями. В тих гуртках з'явилась навіть свідома реакція всякій політичній постановці українського питання і бажання представляти його тільки, як справу к у л ь т у р н у. Така постановка питання була ані трохи ліпша того, як перед тим рускі революціонери-народники думали зробити соціяльну революцію без політики і навіть без науки, тим більше, що і українофільські «культурники» хотіли працювати для української культури, цураючись не тільки «політики», — але і новоевропейської культури, бо, наприклад, доказували необхідність притягнути на свій бік духовенство православної церкви!

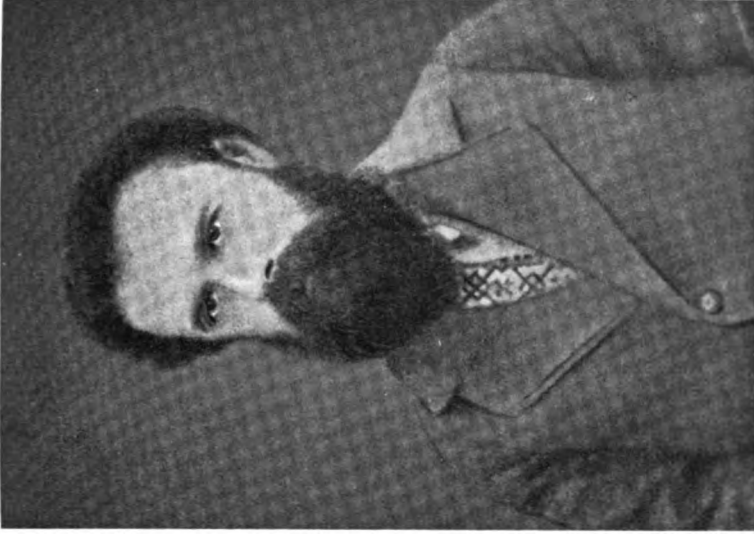
При такому напрямку в українських гуртках, там не подобались не тільки мої політичні публікації, але й видання мною поеми Шевченка «М а р і я». Я надрукував її в 1882 р. окремою брошурою в оригіналі, але латинськими літерами, переважно для тих Українців в Галичині та почасти і в Росії, які не знають так зв. кирилівської азбуки і залишаються зовсім без української лектури патріотами Русинами, які вважають Русинами лише православних та уніятів, а потім перевидав у великоруському перекладі р. 1885. В пояснюючих увагах до цієї поеми, в якій Шевченко обробив у своєрідній раціоналістичній формі свангельську легенду, я спробував популярно виложити наслідки світської історико-літературної критики «Нового Завіту» і палестинської цивілізації. Поруч з цим антиполітичним консерватизмом піднялись в українофільських гуртках тенденції, коли не сепаратистичні, — які вимагали певної політичної сміливости, то націоналістично-партикуляристичні: антагонізм проти всього великоруського, в тім числі і проти руського радикалізму і навіть лібералізму, що проривалися в анонімних кореспонденціях в галицькі видання реченнями, в яких можна було добачити свого роду «політику», — але австро-полонофільську. І цю ягелонсько-австрійську політику один з найбільших представників московського славянофільства в Росії, проф. В. Ламанський, — приписував мені, між тим як саме в цей час в галицьких виданнях всіх фракцій, в тім числі і українофільських, збільшились нападки на мене і мої ідеї! Останнє пояснюється тим, що в цей час в галицько-руських колах дістав рішучу перевагу консервативно-

*) В той час гр. Ігнат'єв навіть було дозволив в Росії галицько-українську часопись «Дѣло».

*Малюнок 1879 року. Малюнок вик.
роботу Б. Гала, студент. Вигр. 1873, Київ II.
М. Драгоманов*

Мал. 9. Мих. П. Драгоманов (в час
свого побуту у Флоренції. 1873,
Мая II).

Мал. 10. Михайло Петрович Драгоманов у своїй
останній виїзд за кордон (I. III. 1876).

клерикальний напрямок. (Подрсбиці і пояснення цього див. в моїм листку — «*Наканунъ новыхъ смутъ*», Женева. 1886.). На цей раз галицькі нападки на мене супроводилися заявами, що, мовляв, «Драгсманов тепер стратив всяке співчуття і на рускій Україні». Ці заяви оснувалися як на чутках про настрої українських гуртків в Росії, так і на любязности впливових руских українофілів до галицьких консерваторів і клерикалів, які дійшли до того, що один український літератор помістив навіть у «*Вѣстникъ Европы*» панегірик новопоставленсму станіславовському єпископові Пелешу, ультрамонтанину, якого перед тим «*Дѣло*» проголосило, власне після його ультрамонтанської промови в соймі, представником національної політики всіх Русинів, тсб-то не тільки в Австрії, а і в Росії.

Немаючи засобів на періодичне видання і надокучивши повторювати одне й те саме, я рішив обмежитись категоричним протестом прсти перекручування моїх думок, а для протидіяння реакції в колах українофілів продовжувати видання «*Политическихъ вѣсн украинскаго народа*», а такж підігнати вихід нового стереотипного видання поезій Шевченка, яке розпочав один мій приятель, що працював у друкарні «Громади», і до якого я ставився трохи байдужно, бо вважав твори Шевченка з ідейного боку вже «пунктом пережитим». Тепер же переконався, що не тільки для галицьких, але і для рос. українофілів, навіть для найбільш учених між ними, потрібно ще немало розумової праці, щоби дігнати навіть Шевченка.

Через ці міркування я вислав до того ж видання, де з'явилась стаття п. Ламанського про мій й інших українофілів ягелонсько-австрійський сепаратизм («*Извѣстія Славянскаго Общества*» в Петербурзі), листа, в яким заявляв, посилаючись і на «*Вольный Союз*», що мої стремління полягають у бажанні політичної реформи всієї Росії на засадах волі і децентралізації та що ці стремління є в гармонії з ідеями старих українофілів Кирило-Методієвського Братства (Костсмарова, Шевченка й інш.). Року 1885 я випустив II. частину видання — «*Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.*» (пісні з останніх часів автономії Гетьманства Малоросійського і Слсбідської України в 1709—1765 pp.) і тсму, що недостача засобів не дозволила нам випустити видання поезій Шевченка на 25-літні роковини його смерти (26-го лютого 1886 р.), а між тим консервативно-клерикальні маніфестації галицьких українофілів не спинилися, то я змушений був надрукувати у львівській рсбітничій часописі, «*Ргаса*» (1886, № 3—4) одвертого листа: — «25-літні роковини смерти Шевченка а галицькі народовці», передрукованого і по-польськсму в часописі «*Kurjer Lwowski*», № 62. В цім листі я нагадував про заяву 45 київських українофілів 1873 року, і вказуючи на обставини, в яких перебував український нарід, зрсьбив висновок про невідповідність якого б то не було консерватизму, а оссбливо клерикалізму, навіть з його національними інтересами і про необхідність перш за все повної лаїцізації української політики. Незабаром я оголосив публічну під-

писку на повне видання «Кобзаря» Шевченка, підписку, про яку не захотіли помістити вістку в своїх часописах галицькі офіційні прихильники Шевченка, які коло того часу вважали за видання «Кобзаря», ще більш очищене від клерикалізму, особливо релігійного, ніж дозволене цензурою в Росії.

За всі такі заяви і видання я дістав формальну догану від своїх колишніх українських друзів в Росії, які дійшли до того, що прямо назвали навіть мов видання «Політичні пісні українського народу» і повну збірку поезій Шевченка для них ш к і д л и в и м и. Через таке відношення до цих видань Українців, я до цього часу не міг видати ні III. частини «Политических пѣсен украинскаго народа» (яка повинна була охоплювати і найцікавіші пісні про кінець Запоріжжя р. 1775), ні поезії «українського батька» Шевченка. Більше для апеляції до майбутніх часів, ніж для переконання моїх сучасників, земляків і приятелів, я написав невелику статтю (24 ст.) — «Н а к а н у н ѣ н о в ы х с м у т», в якій висловив свій погляд на становище політико-соціальної завдань в Росії і зокрема на Україні в Галичині при сучасному стані Європи, — а сам рішив восередити свою особисту працю на час реакційного антракту, що наступив в Росії і Галичині, на скінченні деяких археологічних праць, що входили в мій намір змалювати нарис історії цивілізації на Україні. На мою велику втіху невеликий гурток Українців, що не ухвалював реакційного настрою своїх товаришів, запропонував мені в цей час скласти історію української літератури в тім напрямі, як написана мною стаття про Шевченка в IV тмі «Грсади».

Пропозиція ця, однак, мала на увазі тільки найновішу літературу на українській мові в XIX в., але я запропонував поширити працю і скласти історію української літератури в 3-х відділах:

1) Доля української мови у зв'язку з історією національної самосвідомості і суспільної діяльності в IX до XIX в.

2) Усна (народна) словесність на Україні.

3) Письменство на українській народній мові в XVI по XIX в.

Другий з цих відділів вимагав попередньої спеціальної розробки, можна сказати, зовсім наново, бо до цього часу навіть найбільш учені українські дослідники народної словесності (напр. Костомаров) зовсім не прикладали до неї європейського порівнюючого методу і дивились на її твори, як на цілком самобутній витвір місцевого національного ґрунту. Через те я мусів увзятись за низку монографічних праць переважно про казки, новели, апологи, легенди та історичні перекази українські, порівнюючи з фольклором різних народів. Де-котрі з цих монографій я встиг надрукувати в різних виданнях, та бажаючи найти більше публіки для них в Росії, я мусів був таїти своє авторство під різними псевдонімами. Шукать же для себе публіки в Росії я вважав потрібним, як тому, що тільки тут я міг викликати увагу до деталей свого матеріалу, а потім бажання збирать його і розрблять далі, а також тому, що я вважав несбхідним через прилшення космополітичного порівнюючого методу, хоч до однієї частини культурного українського ма-

теріялу, протидіяти обмежено-націоналістичному настроєві українофільських гуртків, який розвинувся в них у зв'язку зі загальною в Росії «самобытническою» реакцією. Де-котрі з своїх фолкльористичних заміток, поміщених в паризькій «Mélusine», я вважав можливим підписати своїм іменем і, нарешті, почав тут друкувати (з № 9. 1888 р.) примітки до перекладу «Болгарських релігійних легенд», що зробила моя дочка, Лідія, яка тепер (9 січня) повінчалась в Болгарії з тамошнім молодим ученим Іваном Шишмановим. До праці над болгарськими релігійними легендами я взявся тому, що вони на диво подібні до українських і тому, що Богумільська Болгарія являється мостом для переходу багатьох легенд зі Сходу в Європу, особливо в славянську, — тому то дослідження болгарських легенд є необхідною попередньою працею для розуміння фолкльору і на Україні.

Поки я працював над фолкльором, де-які особі і гуртки в Галичині і Росії наблизились до політичних ідей, які я викладав кілька років назад, і почали пропонувати мені співробітництво у їх виданнях. Так у галицькому збірнику «Ватра» (1887) я надрукував замітку — «Исторія вирши на Украйні» з вказівками на вплив західних протестанських ідей на релігійну поезію українського народу. В 1888 році в галицькому збірнику «Товарищ», виданому університетською молоддю, я надрукував де-кілька заміток про неучтво і сервілізм в галицькій пресі під загальним заголовком — «Сміх і горе», а також критичну статтю на одну етнографічну брошуру про Великоросів і Білорусів, в якій автор-українофіл сумарним способом виставляє Великоросів народом диким і нехристиянським, порівнюючи з гуманно-християнською расою Українців. Редакція «Товарища» назвала мою статтю: — «Науковий метод в етнографії». Я вважаю цю назву трохи претензійною, хоч я й поставив в цій статті де-які загальні питання, напр., про різницю між національними особливостями рас дійсно расових, більш-менш постійних та історичних, що відмінюються з часом. Окрім наукових цілей, стаття моя мала мету політичну: перешкодження тенденційно-песимістичній уяві Великоросів і відновленню теорії Духинського, яку офіційні галицькі українофіли почали з де-якого часу ширити в своїй популярній літературі, думаючи тим служити інтересам української національності. Мені було приємно побачити, що й один з українофільських журналів у Галичині, «Зоря», відізвався прихильно про мою статтю.

В літі 1888 року, досить несподівано для себе, я дістав від одного з українофілів, з яким найбільше розходився в переконаннях, пропозицію «стати на чолі» відновленого ним видання львівської «Правди» і перш за все написати для неї програму статтю. Я відповів заявою про наше значне розходження і пропозицію написати свою програму з тим, щоб редакція помістила свої уваги на неї. Але він настоював на своїм проханню, кажучи, що він знав, до кого звертається, і коли тепер просить в мене програму для «Правди», то значить зрікається від попередніх помилок. Трохи згодом і один

галицький народовець, який мусів взяти на себе найближче орудовання «Правдою», звернувся до мене з подібним же проханням. Я послав йому програму, — але прохав скликати комітет і розглянути її на нім і, на випадок незгоди з моїми ідеями, одкласти друк моєї статті або зазначити незгоду. На це я дістав звістку, що сам редактор і його товариш цілком згодні з мою статтею і вже надрукували її, за виключенням тільки двох речень, підписавши її — Видавництво «Правди». Та діставши № 1. «Правди», я побачив після моєї програми речі, діаметрально протилежні їй. На моє домагання редакція пояснила де-які обурюючі суперечности, пояснивши їх поспіхом, — але в дальших №№-х надрукувала також, і при тім навіть в редакційних статтях речі, незгідні з програмою, — так що я від дальшої участі в цім виданню ухилився. . . Та за те «Зоря» ухвалила мою програму, а популярна часопис «Батьківщина», — яку львівські народовці найшли можливим передати під редакцію моему другові Павликові, надрукувала переказ тієї програми. В той же час і львівський українофільський орган «Дѣло» запропонував мені писати до його постійні кореспонденції про русько-українські справи, але я одхилив цю пропозицію між іншим і через те, що «Дѣло» ніяк не погоджується відмовитись від клерикалізму в політиці.

Тим часом гурток руских емігрантів, особи, що належали до різних фракцій «руских соціальних революціонерів», запропонували видавати «ліберальну часопис» з принципами, близькими до тих, які я проводив у своїх публікаціях, і запросили до співробітництва й мене. Я запропонував для часописі назву «Свободная Россія», яку пропонував ще видавцеві «Вольного Слова», і дав для першого №-ра дві статті: — «Земській либерализм в Россіи» (1858—1883) і — «Самодержавіе, мѣстное самоуправленіе и независимый суд». Часопис мусить появитись цими днями.

В той же час гурток польських демократів в Галичині звернувся до мене з пропозицією бути посередником для вироблення порозуміння з Українцями. Я відповів міркуванням, що на мою думку в Росії порозуміння Поляків з Українцями не доведе ні до чого без загальнорусської ліберальної програми. . . Але ця справа ще не вияснилась, а тому поки що мусить бути таємницею для публіки.

Для бібліографічної повноти я повинен згадати, що 25 січня 1889 р. поміщена в римській «Revue internationale» моя стаття «La question de la liberté religieuse en Russie», написана з приводу полеміки п. Победоносцева з «Alliance Evangelique», а також переговорів руского уряду з Ватиканом. В цій статті я доказую, що думки п. Победоносцева зовсім не поділяє освічене громадянство в Росії, не виключаючи й таких славянофілів, як І. Аксаков, — що в Росії найбільше терплять за релігію не «чужинні ісповідання», а рускі сектанти, — що обов'язкова полонізація католицизму в Росії заведена була остаточно після приєднання західних губерній до Російської Імперії, і що

найбільшою терпимістю і волею уживання живих мов в релігійнім житті ці краї користувалися у XVI в., коли складали литовсько-руське князівство і коли там розповсюджувались реформаційні ідеї, — що релігійний світ і нормальне вживання живих народніх мов в цих краях можуть настати тільки при заведенні в Росії загальної релігійної волі і автономії.

1889, Лютого 10. Женева.

Мих. Павлик, товариш і друг Д-ва, знайшов між паперами М. П-ча, після його смерті, два рукописи під заголовками: «Автобіографическая замітка» і «Добавленіє» до неї. Обидві рукописи писані російською мовою. Ці праці Павлик переклав по-українськи та вперше опублікував у своїй книзі: «Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Їго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Л. 1896.» на стор. 327—397. В 1906 р. в російськiм журналі «Былое» (СПБ), кн. 6. ст. 182—213 ті ж обидві праці Д-ва були видруковані з оригіналу в російській мові без жадних змін. В 1917 р. в-во «Криниця» в Києві видала «Автобіографію» в перекладі Ланового (С. Ефремова), з того часу цей наголовок в літературі й був присвоєний, хоча йде він не від автора праці. В нашiм збірнику ми дали новий переклад «А-фії», алагоджений т. О. Шаповаловою. Оскільки сам Д-в не закінчив своєї автобіографічної записі і в «Додаткові», то ми подаємо нижче короткі біографічні відомості від м. лютого 1889 р. до його смерті.

В особистім житті Д-ва рік 1889-й був особливо важливим. Він покинув Женева, де перебував від осені 1876 року і переїхав до Софії (Болгарія), запрошений болгарським урядом на професора Вищої Школи. Д-в підписав з болгарським урядом контракт на три роки і хоча в 1891 р. російський уряд і вимагав, щоби Д-ва було вигнано з Болгарії вкупі з іншими «нігілістами-терористами» та не бажання піддержувала впливова болг. партія, але більшість міністерської ради того не послухала і в 1892 р. контракт з М. Д-вим було поновлено на один рік, а в 1893 р. — знову на три роки. Т. ч. Д-в зміг відновити свою професорську діяльність. Викладав він там на рос. мові «Історію давнього Сходу» 50—60 студентам і тішився в листі до Павлика, що «по лицям видно, що слухають з інтересом. Може яка-небудь користь з них і виїде для Болгар, серед котрих я явивсь «братом славянином» (Переписка, т. VII, ст. 400). Але крім викладів Болгарія дала йому можливість ширшої наукової праці. Коли досі Д-в постійно скаржився, що пише «мишам на снідання», то тепер свої студії над славянською словесністю, а в тім числі й над українською, він містить переважно в офіційному органі М-ва Народної Освіти — «Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина». Так в рр. 1889—91 і 93-м видрукував Д-в шість праць по фольклору в болгарській мові, а в рр. 1893 і 94-му в часопису «Българский Прѣгледъ» друкував свою працю — «Старі хартії вільности», одночасно з українським текстом в журналі «Житє і Слово», на жаль ця незвичайно цінна праця зосталась незакінченою, властиво написано було лише одна третина задуманного плану. Про велику цінність праць Д-ва по фольклору можна судити хоча б по тому, що де-які були зачитані на I та III світовому конгресі фольклористів в Парижі та Чикаго (1889 і 1893); на другому конгресі в Лондоні (1894) вибрано Д-ва членом інтернаціональної Ради (council) фольклористів, а перед III-м — почесним членом Ради Конгресу. Подаючи ці відомості своїм кореспондентам не без болю Д-в додавав — «хоч не допущений в Зап. Тов. Шевченка», куди дійсно його не пускали «народовці» з Ол. Барвінським та О. Кониським на чолі. Майже зовсім перестав Д-в писати на рос. мові. Часи 90-х років були часами глухої реакції в Росії. Але й загордоном не виходив жадний серйозний керуючий часопис і Д-в за цей час написав лише одну популярну брошуру для Фонду Вільної Рускої Преси в Лондоні під назвою — «О неволѣ вѣры», виданої р. 1903 Волховським. В цей же час Д-в працює над матеріалами по історії рускої соціалістичної й революційної інтелігенції. Він алагодив два цінних збірники листів зі своєю передмовою, примітками та додатками: 1) «Письма К. Д. Кавелина и И. С. Тургенева к А. И. Герцену». Ж. 1892 та 2) «Письма М. А. Бакузіна к

А. И. Герцену и Н. П. Огареву». Ж. 1896. Друга з названих тут праць була останньою його працею, присвяченою, як він висловився, «общерусским» інтересам і закінчена виданням вже після смерті автора, його приятелями. Ці праці перед тим вийшли в Штутгарті на німецькій мові в де-що коротшім розмірі.

Але поруч з професурою та згаданими працями в рос. та болгарській мовах, Д-в незвичайно інтенсивно працював на українській мові в тодішніх періодичних радикальних виданнях. Так, з січня 1890 р. в Львові організовано було видання двотижневого «русько-українського радикального часопису» — «Н а р о д», що видавався під редакцією на початках Ів. Франка та М. Павлика, апотім лише одного Павлика. В «Народі» Д-в приймав незвичайно діяльну постійну участь, так що за шість років його існування (січень 1890 — вересень 1895) майже не було числа, де би не було одної, а то й більше, праць Д-ва. Тут Д-в відзивався на всі питання часу — політичного, громадського і літературного характеру — як сам він признавався в листі до Т. Окуневського від 12. VIII. 91 — «всі свої галицько-руські думки і почуття виливав у «Народі». Між багатьома (94) працями треба згадати його талановиті «Ч у д а ц ь к і д у м к и» (1891) і «Л и с т и н а Н а д д н і п р я н с ь к у У к р а ї н у» (1893) — «блискучі памфлети на культурно-політичні теми». Ці праці, як каже один з учнів Д-ва, є найкращі, найбільш продумані та довірлі твори між написаним Д-вим на політичні теми. Сам Д-в признає, що вони «дають певну цілну систему думок про українську національну справу — громадську і літературну» (Листи на Н. У. . . . ст. 54). Та поруч з цими працями треба поставити цілу низку майстерних популярних брошур, які, можна сміливо сказати, й досі не мають собі рівних. Це: «Віра а громадські справи» («Хлібороб» — 1892), «Іван Вікліф» («Народ» — 1892), «Шістьсот років Швайцарської Спільки» (1291—1891) — («Народ» — 1892), «Бвангельська віра в старій Англії» (1893), «Про Братство Хрестителів або Баптистів на Україні» («Хлібороб» — 1892, 93), «Оповідання про задрях богів» («Хліб.» — 1894), «Рай і Поступ» («Народ» — 1894).

Але крім «Народу» у Львові (а далі в Коломиї та знову у Львові) виходив популярний орган радикальної партії, заснованої в краю при безпосереднім впливі та керівництві Д-ва, газета «Х л і б о р о б» (1891—95) під редакцією М. Павлика та «Ж и т е і С л о в о» — вісник літератури, історії й фольклору, під редакцією Ів. Франка (1894—97), куди Д-в також посилав свою «драгоманівщину», як сам називав свої праці, та хотів і силкувався «зберігти репутацію вірного і рівного сотрудника» (Лист до І. Ф-ка 18. I. 1895). Тут друкував Д-в переважно свої праці по фольклору («Матеріали для історії віршів українських», «Нові варіянти кобзарських співів») також замітки на літературні теми. Тут же була друкована праця — «Старі харті вільности», що з'являлась у світ на двох мовах одночасно — українській та болгарській, але яка зосталась не докінченою. При тім всім Д-в ніколи не минав кожної нагоди, щоби не сказати свого слова, де лише можна було, так за цей час були його статті і в «Зорі» (1894), «Ділі» (1890), «Буковині» (1893), а також і в чужинних часописах: крім згаданого «Бълг. Прѣг.» ще в «Free Russia» (1891) та «Kurjer Lwowski» (1894). До цього треба ще згадати про незвичайно широку та інтенсивну переписку Д-ва з найближчими товаришами по політичній праці в краю та друзями і науковими приятелями (І. Франком, М. Павликом, д-ром Т. Окуневським, Н. Кобринською) як і з політичними ворогами — Ол. Барвінським, та Ол. Кониським з приводу їх поступовання з Д-вим у відношенні ними «Правді» в рр. 1888—93. Ці останнє листування, як наслідок тяганини з ред. «Правда», були морально незвичайно тяжкі для Д-ва, що свідчить хоча би такий уступ в останнього листа Д-ва до Кониського — «Я Вас прохав, як і його (О. Барвінського) — обійтись без мене. Завіщо ж Ви обов одплатили мені за щирість болотом? Невже Ви думали, що я буду мовчки зносити, як мене будуть виставляти солідарним з тим, що противно моїм всегдашнім думкам? І тепер за те, що я вживаю святішого свого права, — Ваш Барвінський мене обкида брехнями, а Ви йому попускаєте». . . («За сто літ» т. VI. ст. 323).

16 грудня 1894 р. у Львові товариші й приятелі Д-ва в пошану його 30-літньої праці влаштували славний ювілей, що зачався вічем, скликаним політичним т-вом «Народня Воля», де зібралось поверх 600 людей, переважно селян із цілої Галичини. В честь юбіляра засновано «русько-українське просвітне

т-во «Поступ» і його ж вибрано першим почесним членом. Тут же засновано видавничий фонд ім. Д-ва, на який прислано з України датку 1000 рублів, який має видавати книжечки «про всяку волю: політичну, економічну, релігійну і національну». В 6 год. вечера того ж дня відбулось властиве юблійне свято, головував М. Павлик. Промовляли: Ів. Франко та М. Павлик. Зачитані були привітання з цілої України та від чужинців — його наукових приятелів: А. Рамбо, В. К. Морфіля, Г. Пітре, Л. Леже, М. Шіффе та Г. Парі, Ю. Полівки і А. Каркоа. На численні привіти на письмі Д-в дав стислу, але дуже цінну характеристику — відповідь свою (див. у нас ст. 89).

Засуджений ще перед чотирьма роками віденським лікарем-спеціалістом Нотнагелем на наглу смерть через хворобу серця — аневрізм аорти, Д-в з філософським спокоєм ставився до того присуду і наче квапився виконати ще багато намічених ним праць. Тяжко терплючи, працюючи то в ліжку, то з великими болями ходючи, Д-в при кожній можливості їздив у Париж лікуватись, хоча передчував свій скорий кінець. Він сам про то писав до своїх товаришів Ів. Франка та М. Павлика і казав — «Я знаю, що моя аорта одного дня розірветься, але то її діло». . . І такий сумний мент настав 20 липня 1895 року. П. Б.

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЯДКОВАНА

МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТІНЬА „ГРОМАДИ“

1878

ВІДПОВІДЬ

М. ДРАГОМАНОВА НА ЮБІЛЕЙНІ ПРИВІТАННЯ 16. XII. 1894.

До глибини душі зворушений, дякую всім, хто згадав мене в час спомину 30-літньої моєї літературної праці. Гарячі привіти Ваші тим більше мене пронизують, що вони для мене у великій мірі не ждані. Похвали Ваші моїм змаганням, занадто великі. Коли я претендую на що-небудь, то лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Методієвські, і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно, з однінами, котрі принесли всесвітня наука і політика в новітні часи.

Я чимало наслухався в останні роки, буцім то ті провідні думки вийшли з моди на Україні, чому показом служить і звісна «нова ера» в Галичині і Буковині. Ваші голоси свідчать, що нова мода далеко не викорінила добре старе насіння, посіяне славними братчиками 1847 р. Це мені дає надію побачити ще сходи того насіння і великі купи працюючих на його полі.

Я добре знаю, що працювати на тім полі в Росії важко, то ж позволю собі порадити всім, хто мене привітав, — по крайній мірі невсипуще помагати праці в Австрійській Русі, — по той бік «історичної прірви», як каже один мій вельмишановний приятель. Прірва ж ця розірвала так наші вищі класи, — що частини нашої землі по сбидва боки її виглядають мов би то зовсім чужі. Але простий народ, а надто сільський, зостався однаковий, одного хоче і однаково об тім говорить і розумно, і хибно. То ж справді російським Українцям працювати (а надто літературно) або підпомагати праці на користь нашому закордонному народу, все рівно, як би Полтавцеві працювати для Волинців. В теперішню хвилю, поки не наступить у Росії політична воля, народолюбцям на Україні можна сказати про Австрійську Русь: — «там просвітиться світло ваше перед людьми, там побачать люде, які діла можете ви зробити і в себе дома, і яку вартість мають ваші національно-суспільні почуття і думки».

Спеціально за галицькі голсен, кстрі обернулись до мене, складаю я спеціальну подяку. З усіх частин нашої батьківщини, Руси-України, Галичина стала мені може не менш рідною, як і Полтавщина, — духовою родиною. Вже 20 років як я догадався, що там поле, де ми моглиб працювати вільніше і значить ширше й глибше, ніж у Російській Україні. Треба було лишень знайти Галичан, то-

варившів для початку праці. Шукав їх де-хто і перед нами, — та обрі-
завсь. Обрізались спершу і ми, — і мусіли полемікою, котру в н а ч
н и й г у р т н а с в і в с п і л ь н о, хоч іноді лишень за мовою
самою підписю, прориватись крізь кору галицької інтелігенції, до
живіщої частини молодіжі, а через неї й до розвнтіших селян, — і
нарешті в кінця 70-х років Галичина дала породку людей, спосібних
до поступової праці. З того часу і ми почули ґрунт під ногами. Особ-
ливо в часи, коли виявилась невстойка нашої женеvської «Громади»
(замічу для історичної правди: не мною задуманої), я можу сказати,
що мушу дякувати більш усього Галичанам, — і як чоловік партії
і особисто, за те, що не zostавсь зовсім емігрантом безґрунтовним,
і тілом і духом. Найбільше мушу я дякувати селянам радикальної
партії, котра приміром запевнила, що навіть серед нашого занед-
баного «чорного народу» єть люде, готові одчинити свою душу для
передових європейських думок, коли лишень прийде до них з цими
думками проповідач, хоч трохи уміючий.

Я не обманюю себе вірою в дуже велику силу радикального
руху в Галичині. Але тепер уже сміливо можу сказати, що рух той
знайшов собі міцний ґрунт і вже не засне, а ростиме, — бо вже
певна частина галицьких селян прилучилась до всесвітнього посту-
пового руху, котрого ніщо не в силах опинити. От тим і дорога для
мене Галичина і особисто і як для українського поступовця.

Тут буде місце поправити один уступ, котрий наводиться в де-
яких адресах і промовах, — це про мов «матеріяльне бідкання»
в Женеві, котре нарешті примусило мене перебраться в Болгарію.
Властивого матеріяльного бідкання я не знав, а жив лишень не-
обезпечений, як і тепер живу.*) Біда моя в Женеві в останні роки
була моральна, — в тому, що багато земляків, одномишленників
і навіть ініціаторів «Громади» і т. п. прийшли до думки, під фаль-
шивим розумінням слова «культура і культурна праця», що мов би
то всі політичні заходи коло української справи, не тільки такі,
як «Вольный Союз», але й такі, як видання пісень народних про
політичне життя, або поезій Шевченка, заборонених у Росії — не
потрібні, або й просто «ш к і д л и в і».***) От що робило мене
емігрантом і моральним, зовсім безґрунтовним. Оттут то і виручили
мене купка земляків, котрі zostались вірними тим думкам, котрі

*) Щоб усунути всякі помилки, я мушу сказати, що в 1889 р. мене назначено
на професуру в Болгарію, по контракту з міністерською радою, на 3 роки.
В 1891 р. російський уряд потребував, щоб мене вигнаю в Болгарії, вкупі
з другими «нігілістами-терористами». Була між впливовими Болгарами партія,
котра хотіла вволити волю російського уряду, але загал міністерської ради
того не послухав. В 1892 р. міністерська рада поновила зо мною контракт на
один рік, а в 1893 р. впять на 3 роки.

**) В Росії не одні вони так схилили перед «політикою». То була свого роду
натуральна реакція: спершу хотіли во ім'я народу робити революцію, то б то
політичну роботу, без науки, без культури, — а потім хотіли робити то наукову,
то народницьку культуру без політики! А тим часом культура, як неустанна
єволюція людських громад до поступу, носить в собі все поступове: і науку,
і промисел, і політику, мирну й революційну, і всяку таку працю, котру годі
розваїрвати одну од другої.

становлять головну суть українського руху 40—70 рр., та галицькі радикали городські і сільські, — тоді як Болгарія вертала мені учительську роботу, котру я любив, і дала мені орган, де я міг помістити мої студії над славянською словесністю (інакше над матеріалом славянського народного світогляду), в тім числі й українською, для котрих я не міг найти нігде місця: в рідних сторонах то через недостачу грошей, то через нехіть, в чужих через занадто дрібну для чужинців спеціальність обробки річей, без котрої в певних випадках ніяк не можна обійтись.

Тож я мушу особливо бути вдячним тим згаданим вище землякам, та Галичині в Болгарією!

Єсть ще одна частинка нашої спільної батьківщини, котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата. Це Угорська Русь. Одвідавши двічі в 1875—76 рр. ту сторону, я пересвідчився, що там про простий люд або ніхто не думає, або беруться до нього такими способами, котрі зарані засуджені на невдачу.

Там найчесніші руські патріоти живуть думкою і серцем або серед стародавніх князів та бояр, або серед далеких архисреїв і генералів московських, а живого народа руського з його горем під боком своїм не бачать, а коли іноді заговорять до нього, то все про мертве і такою мовою, котрою нігде ніхто не говорить і котрої вони самі не розуміють без мад'ярського перекладу (з боку).

Позаяк я був першим Українцем, одвідавши Угорську Русь, і позаяк я побачив, що вона одрізана духовно навіть од Галичини, більше, ніж Австралія од Європи, — то я собі дав Анібалову присягу працювати для того, щоб прив'язати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить її єдиний порятунок. Нещасливі пригоди підірвали мої початки, котрі мусіли бути досить делікатні і складні, відповідно тамошньому стану річей. І з того часу, 18 років, ні один Українець, ні Галичанин не взявся поновити мої заходи і ні сам не поспробував що-небудь робити для закарпатських братів. Я прсбував обертатись до патентованих інтернаціоналістів, — і коли угорська соціалістична партія на конгресі зложила свою програму і напечатала її по-мад'ярському і по-німецькому, я обернувся до її провідарів, беручись перекласти ту програму на нашу руську мову і напечатати її своїм коштом, — аби лишень партія взялась ширити її, як і мад'ярський і німецький тексти. Але на цей мій предклад я не получив навіть відповіді: я догадуюсь, чому? — бо коли я перед тим в місячнику «Le Travailleur», котрий видавали в Женеві французькі комунари (як Реклю і др.) виложив спеціальний стан Угорської Русі, то один з головних угорських соціалістів, — сам комунар, — жалівсь Реклю, що моя стаття — московсько-панславистична. Певно, голови угорської соціалістичної партії побачили московський панславизм і в замірі видати славянською мовою угро-руських селян — їхню ж таки програму.

Так Угорська Русь востається без проповіді поступових думок й досі. Я не можу виповнити мові присяги, — але тепер, получивши привітання од так численної громади земляків, — осмілююсь скласти

ту присягу на їх голови. Роблю я це тим з більшим правом, що в однім з попередніх адресів говориться про потребу праці в Угорській Русі.

На кінець скажу два слова і з поводу тих прихильних голосів, котрими мене удостоїли тепер кілька сусідів наших і соплеменників: Великорусів, Поляків, Чехів. Несказанно тішать мене ці голоси: вони показують, що правда, дійсно, як олива, — на верх вийде. Коли з одного боку мені траплялося чути над собою суд, як над зрадником української національної справи, — то з другого боку не бракло і голосів, котрі звали мене узьким українським націоналістом, котрий сіє ненависть між Українцями і їх сусідами і т. п. Я предвидів це, ще пишучи I. том «Громади»:

Діло в тім, що наш народ скривджено не тільки соціально і політично, але й національно. І кривда лежить не тільки в тім, що наша національність і, ознака її, мова не має прав рівних з правами мови московської, польської, угорської, румунської, — але і в тому що на всім обшарі землі, де живе наш народ, хіба 5% інтелігенції признає себе людьми однієї національності з тим народом. Через те народ наш не має культурної помочі од інтелігенції, котра чи прямо чи посередньо живе з його праці. Лихо це дійшло до того, що навіть найдемократичніші люде з інтелігенції, що живе серед нашого народу, од нього власне одвертаються, а несуть свою працю, таланти, гроші на службу другим народам. В самих ліпших випадках такими абсентеїстами говориться: — «еге, українолюбці дещо роблять, або хочуть робити для свого народу, — але страшенно мало». — Ще б пак не мало! Зробіть так, щоб одна частина французької інтелігенції вважала себе Англічанами, друга Німцями, третя Італійцями, четверта Іспанцями, — то й побачите, які то будуть сильні французька література, політика і самий французький соціалізм.

Ми мусіли вказати на ненормальність такого стану, — і заслужили докори як вузькі старозаконні націоналісти, котрі рвуть інтернаціональну солідарність, замість того, щоб її скріпляти. Тепер кілька прихильних голосів, котрі звернули до нас сусіди, показують, що правдива ціль наших національних змагань починає вияснятись, і що на стан і на потреби нашої нації починають і сусіди наші дивитись з правдиво-космополітичного, інтернаціонального погляду.

Скрізь, куди не подивимося ми, — можемо сказати, що гірші часи ми, як партія, вже пережили, що будучина для нашої справи забезпечена. Тільки ж ми особисто: — і я з ровесниками, і навіть де-хто з молодших по виступу на працю, — мусимо об'явити й те, що особисті сили наші вже підкошені, вичерпані і що навіть найбільша енергія, яку б ми могли ще показати, — буде лишень вибухом світла в лампаді, перед тим як їй згаснути. Навіть ті наші почини, за котрі нас тепер хвалять, можуть в один день просто впасти, коли ніхто т е п е р у ж е не стане з нами поряд до спільної праці.

Будемо ж надіятись на тих молодших, котрі обернулись до нас тепер з прихильним словом.

Софія — 1895.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО «ГРОМАДИ».

Межі нашої мужицької України в Росії й Австрії. — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство й панство на нашій землі. — Змагання наших простих людей до волі й спілки на всій нашій Україні в козацькі часи XVIII ст. — Остатній поділ наших людей і неволя в XVII ст. — Змагання наших людей до волі й спільности в XIX ст.: письменство українське й наука про Україну в Росії; змагання мужиків до волі й землі. — Змагання наших людей до волі духовної в XVI—XVII ст. й попівська неволя в XVIII—XIX ст.: брацтва міщанські в XVI ст. й селянські в XIX ст. (люди божі й штунди). — Змагання наших людей до волі й землі в Австрії. — Марність надії на царство й попівство. — Своя воля на своїй землі. — Можливість і вартість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. й правдива своя воля: — товариство й безначальство. — Товариство в Січі запорозьській. — Товариські й громадівські змагання й наука в Європі й Америці: — соціалізм. — Однаковість українських і соціальних змагань.

«ГРОМАДА» видається для громад тієї країни в царствах Росії й Цісарщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть люде, що звуть себе У к р а ї н ц я м и, Р у с и н а м и, Р у с н я к а м и, а іноді й просто л ю д ь м и, а од книжників зовуться Малорусами, Малоросіянами, Рутенами і т. і. Люде по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а всетаки стільки подібні одні до одних мовою й звичаями як це рідко де спіткавш по таких великих країнах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про тих наших людей говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, що й на найдалших кінцях її люде пам'ятали добре про других земляків своїх. І досі наші селяне-чорнороби йдуть на заробітки й на виселки найбільше в ті країни, по котрих здавна жили, або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земляки, і мало вважають на те, як поділені ті країни між царствами та начальствами. Тільки між письменними людьми й на нашій Україні заслабла чутка про громади наших людей, і більше вважаються казенні межі й поділи її, — бо ті письменні люде тепер мало мають спілки з мужиками, а більше з начальством, і вивчені по чужим школам, для служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна.

От через те ми бачимо, що треба перш усього нагадати тим письменним людям про ті межі, в котрих живуть наші люде, і в котрих лежить наша земля.

У к р а ї н с ь к а з е м л я — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій У к р а ї н і по Дніпру, котру здавна більше знають письменні люде з усіх наших країн.

Отже мужики ці живуть в тій межі, котру читач наш сам собі

може навести на карті по тим місцям, що перелічимо далі: Хай почне він на ЗАХОДІ сонця трошки на Південь од Білостока в Городненській губ. в Російській Імперії і трошки на схід сонця од Седльця в Царстві Польським і веде межу через Красностава, Янів, Крешів в тому Царстві, а далі в Цісарщині через Ярослав на захід Дубенка, Сянока, а звідти трохи не під самий Старий Сандеч, а од того через Гори Бескиди (Карпати) мало не до Пряшова (Eperjess) в Угорщині, а од нього до Ужгорода (Ungvar), Мукачів (Munkacs), Хуста (Huszt), Сегіта (Sziget) до Чорногори в тім кутку, де знаходяться казенні межі Галицька й Буковинська до Угорської, — а звідти до Кірлібаби, на межі Угорської, Буковинської і Седмигородської (Трансільванської).

Тут починається ПІВДЕННА межа нашої України: йде вона од Кірлібаби на Чернівці (Czernowitz), столицю Буковини й звідти недалеко знов входить в Російську Імперію, йдучи на південь од Хотина в Бесарабщині, далі через Сорочки в добрим крюком під Більці в Бесарабщині ж, а потім понад Дністром, подавшись трохи на захід аж до Дністрового Лиману й до моря, до Білгороду (Акерман), а звідти на захід по над морем аж до Дунайського Гірла з довгою вузькою половою од Акерману в середину Бесарабщини, — а на захід од Акерману морем до Перекопа, а потім по Арабатській косі під Хведосію та Керч, далі через пролив на Тамань, а звідти через Новоросійськ по південній межі землі Козаків Війська Кубанського (Чорноморці) і далі мало не до великого коліна на р. Кубані.

ЗХІДНЯ межа нашої України піде, закручуючись, то на захід, то на захід поуз Новочеркаск в землі козаків Донських, Славяносербськ в Катеринославщині, а далі на захід по за Богучари й Павловське у Воронежській губернії.

ПІВНІЧНА межа нашої України йде по за Павловським, через Коротолян в Курській губ. на середину між Старим Осолом і Обоянню, а звідти під Корочу, навкруг Суджі, вище Новгорода Сіверського та Городні в Чернігівщині, до Лоїва на Дніпрі в Могилевській губ., далі Дніпром до гірла Припетського, а далі мало не скрізь р. Припеттю до Пінського в Мінській губ. а там через Пружани в Городненській губ. під Білосток.

Всього буде в цій межі землі більше 13.500 кв. миль. А наших людей в ній налічують в Росії 14.239.129, та в Австрії 3.032.000 (в Галичині 2.312.000, в Буковині — 200.000, в Угорщині — 520.000), всього більше 17.000.000*).

*) Про це все дивись: Головацького — Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, IV. (Чтенія в Моск. Общ. Истор. и Древностей. 1876. I, III, 671—747. с этногр. картою). Михальчука: Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи в связи с нарѣчьями Галичины. (Труды этногр.-стат.

По цих межах наші мужики мають сусід мужиків од Білостока до Бескидів — Ляхів, або Поляків, за Бескидами до Ужгорода — Словаків, од Ужгорода до Хуста — Угорів, од Хуста аж до гірла Дунайського — Молдован (Волохів, Румунів), коло гірла — Болгарів, тих, що в Болградських виселках живуть; — по морю Чорному проти наших мужиків сидять Татаре (в Добруджі), Болгаре, Турки, Греки, Грузини, Абхазці і т. і.; — далі по сухій межі коло наших мужиків сидять сусіди мужики Татаре (в Криму), Черкеси (за Кубанню), а од Кубанського коліна по межі східній і північній аж під Новгород Сіверський — Москвини (Москалі, Рускі, Великоруси), а далі Білоруси (невірно — Литвини, Лиць'яки).

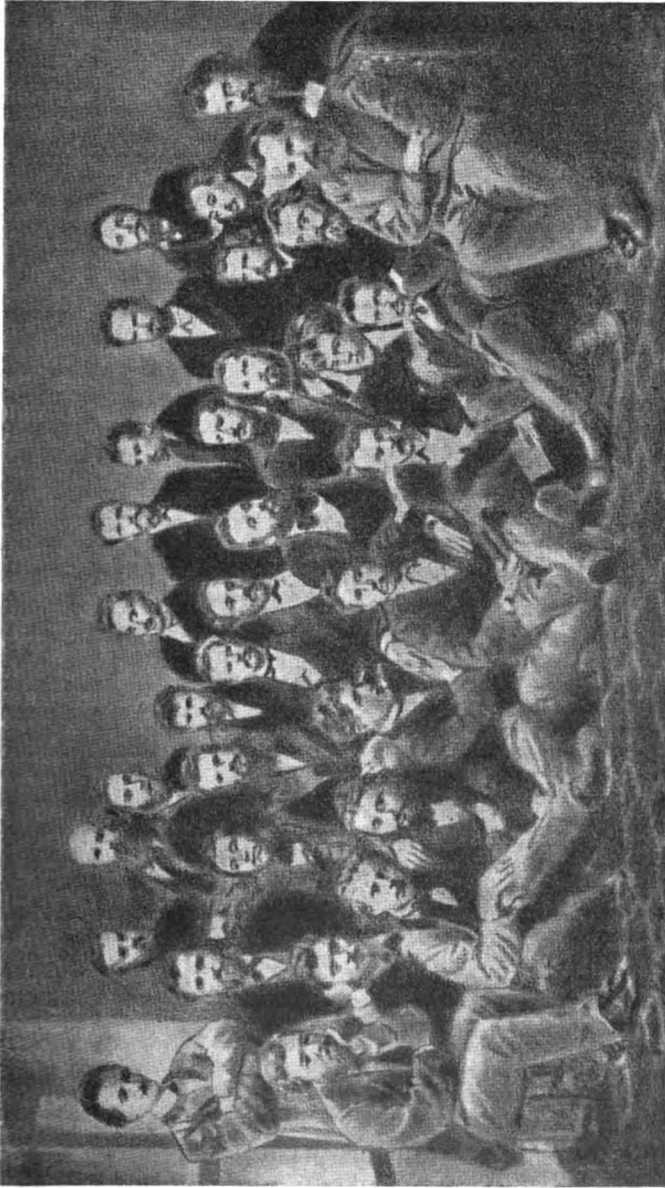
Ніхто не може перечити, що така сила народу, коли б була на своїй волі й в спілці, то здоліла б що-небудь зроби́ти дсброго для себе й стати в пригоді для сусід. Тільки ж од давна усе те, що робилось на нашій землі й навколо, вело не до того, щоб міцніше звести наші громади в спілку, а щоб розбити й ту спільність, яка й була сама по собі й поміж громадами й поміж людьми в кожній громаді. Не час тепер розказувати багато, через що воно так було. Перша причина й тут, звісно, була — місце, на котрому довелось жити нашим громадам: на великій дорозі, через котру перлись в Європу степовики — вояки в Азії і через котру до них добірались великі царства, сусідні в нашою Україною. Закарпатську нашу Україну (Країну, як звалась давно Мукачівщина) ще в X ст. захопила держава Угорська, в XIII ст. по степах наших і на самому Поділлію сіли Татаре, а в XIV ст. Польща забрала Галичину, Молдавічина — Буковину, литовсько-білоруські князі по волі й по неволі загорнули під себе все, що восталось нашої землі, — і тоді наші люде вкупі в Білорусами і Литвинами почали хоч увільнятись од Татар і посунулись до самого Чорного моря. Але в XV—XVI ст. берег Чорного моря із тим, що було під Молдавічиною, захопила Турецька держава. Тоді ж таки Литовська держава дісталась під Польщу з усією нашою Україною, що була за князями литовського роду. Панство, що вийшло з своїх і чужих вояків, котрих мусіли багато держати наші громади, за тим що їх з усіх боків чипляли, а далі й велика доля попівства й частина міщанства, приладжуючись до чужого начальства, повертались у нас в люде́й зовсім чужих мужикам нашим, в Поляків, а далі, коли подніпрянська Україна з половини XVII ст. перейшла по волі й по неволі під Московське царство — в Москвинів. А в Цісарщині, куди дістались в XVIII ст. частини нашої землі то од Польщі (Галичина), то од Туреччини (Буковина), стали засідати на нашій землі ще й пани—Німці. Міста ж наші за поміччю чужого начальства населились найбільше Жидами, котрих чужі нашим

експедиція в Югозап. Край П. П. Чубинського. т. VII, 453—512, с картою). Риттиха — Етнограф. карта Европ. Росси. Риттиха — Племенной состав контингентов русской Армии. Суворина — Русский Календарь на 1877 г.

громадам начальства то навмисне накликали до нас, як польське, то не пускали виходити з нашої землі, як московське. Так наші Українці зістались майже тільки селяне й городяне — чорнороби, та трохи з малого купецтва й попівства, — а попівства, панства, начальства й купецтва на нашій Україні вєть і московського (найбільше на лівім боці Дніпра й в степах), польського (найбільше од Дніпра до Бєсکید), угорського (за Бєскидами), молдавського (в Бєсарабщині й в Буковині), жидівського (скрізь), німецького (найбільше в Буковині). Всі ті, чужі нашим мужицьким громадам, люде між собою, кожна порода, спільніці ніж де-небудь, бо окрім того, що одно роблять, ще й одніві мови, віри й породи, а нашим мужикам чужої, нагнітали й нагнітають наші мужицькі громади ще більше, ніж по всіх других країнах нагнітає їх начальство, панство й купецтво.

Кільки разів за остатні триста років селяне наші вставали, щоб зкинути з себе панування чужих людей і всякий раз показувалась сила й родинства й земляцтва між мужицькими громадами на нашій Україні, не вважаючи на те, що вони були не дуже то письменні й на те, що вони ніколи не були під одною державою. В часи найдужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спільці проміж себе. Найбільша сила, чутка про котру дійшла до самих далеких мужицьких громад нашої України, була козацька Січа Запорожська, куди збиралось найвільніше мужицтво з усієї України, — осередок «Вольностей війська Запорожського», або вільної землі української. Так в половині XVII ст. за приводом вибраного «січовим товариством старшим і меншим» і всім повставшим проти польської неволі народом «за гетьмана війська Запорожського й усієї України малоросійської» Богдана Хмельницького, — спільне повстання мужицьке а почасти й міщанське піднялось од Лубенщини до Надвірної під Бєскидами. Війна між сусідними царствами за нашу Україну, та безладдя між козацтвом поділили знов нашу Україну й положили пустелю між правім боком Дніпра й лівім, котру потім суд царства та панства Московського, Польського та Турецького звелів zostавити віковичною. Тільки ж наше мужицтво не послухало того суду й знов почало оселяти правобічну Україну подніпрянську під захистом знов появившогося там козацтва за хвастівського полковника Палія (1688—1704). Знову стали горнутися до того козацтва й селяне й міщане з усієї України обох боків Дніпра аж до Перемишля в Галичині, — а також і деякі пани, котрі не хотіли зовсім ділитись од мужицтва й між котрими ми знаходимо перший в наших країнах примір пана хлопмана, написавшого перш польську книгу, а потім пійманого в мужицькій одежі з листом, звавшим народ до повстання. (Данило Братковський, скараний судом в Луцьку 1702 р.).

В часи найбільшої сили козацтва українського, — од Хмельниччини (1648 р.) до першого руйнування Січі за Мазепи (1709 р.)

Мал. 12. Київська «Стара Громада» разом з студентською (або так звалим «цвинтарем», як її називано), 1874 р. (Стоять в задньому ряді, з-ліва: 1. М. Драгоманов, 2. Мик. Ковалевський, 3. Білоусів, 4. Пащенко, 5. Вербицький, 6. К. Андрієвський, 7. Беренітам, 8. Антєлович, Середній ряд, стоить біля вікна — 9. Фаворський; сидять: 10. Ор. Левіцький (делєгат студентів при «С. Гр.»), 11. Лоначевський, 12. Ів. Рудченко, 13. Ф. Вовк, 14. Левіцький-Нечуй, 15. Чубинський, 16. Старіцький, 17. Рубинштейн, 18. Тисенко, 19. П. Житєцький, 20. Ол. Тресгудів, 21. М. Воблий; сидять в передньому ряді: 22. Волянський, 23. Костенко, 24. невідомий, 25. Матвіїв, 26. Комарецький, 27. Гр. Житєцький, 28. Ол. Русів, 29. Т. Біленький, 30. П. Ільницький, 31. Діаконенко, Бракув В. Антоновича й кількох ще громадян.

видно, як росло в наших людей знаття про те, що вони осібна порода людей, — не вважаючи на підданство якій державі, або й на саму віру, осібна од Поляків (універсали, вселюдні листи Хмельницького й др.), далі од Москвинів (універсали Виговського й др.), од тих і других (листи Петрика й січових товаришів), що вони всі мусять бути вільними й стати всі вкупі й спілці (лист Б. Хмельницького, Петрика, січових товаришів)*). Далі до кінця XVIII ст. ті всі думки йдуть, все слабіючи.

Вважливе діло: в ті ж часи, коли найближче було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної, — тоді ж наша Україна найбільше звертала на себе увагу й сусіднього мужицтва усякої породи й становилась йому в пригоді, — або інакше кажучи: мала найбільше ваги інтернаціональної. В ті ж названі часи козацька Україна була й притулком для міщанських і мужицьких втікачів польських, волошських, сербських, московських, а найбільш усього білоруських; од чутки про козацтво українське піднімалось мужицтво й польське, а білоруське так цілими повітими козачило й приставало до спільних громад (федерації) козацьких полків українських.

Тільки через щоб там не було, а сталося не так, як бажалось козацтву й мужицтву українському, — і коли сила держав польської й московської, за поміччю козацького панства, скасувала козацтво перше на правім боці Дніпра (1711—1713), а потім і на лівім (Гетьманщину й городове козацтво — в 1765 р., Січу й Низове — раз в 1709, вдруге в 1775), мужицтво наше скрізь дісталось в тяжку неволю, а земля наша розірвалася між сусідніми царствами й начальствами. Перед світом стали замість одного нашого народу в Росії — Малоросія, — то-б то тільки Чернігівщина й Полтавщина, — Слободська Україна, — то-б то Харківщина й далі до Острогожська, куди тікали на землю, записану здавна за Московським царством, наші люде з польської сторони в XVI—XVII ст. — Новоросія, — колишні Вольности війська Запорозького, — котрі країни начальство ділило на губернії, як знало само, прилучувало наші громади до чужих, населяло між нашими громадами чужих, зганяло наші і т. д.; в Польщі теж саме робилось по воїводствам, — при чому більша частина наших країн залічувалась в Малопольські землі, а друга,

*) Просимо читачів глянути в «Літописи Самоїла Величк» т. I, 32—33, 75 (листи Б. Хмельницького), 80—89 (лист мов би то писаний Богданом Хмельницьким в 1648 р., а на самім ділі пізніше складання, в котрому показується, що думали козаки в другій половині XVII ст.) т. II, 224—226, (лист кош. Мартиновича) 343—345, (л. кош. Сірка), 394—396, (од того ж) а найбільше 467—472 (л. кош. Сірка), 539—543 (л. кош. Гусака), 557 (л. кош. Гр. Сагайдачного) III, 62. — Соловьева: Історія Росії, т. XIV, 182—193 (лист повстанського гетьмана Петрика) також 180 (лист кош. Гусака). Всі листи з 1648 р. до 1692.

північна — в Литовські Скрізь по наших землях засіло чуже панство, а наші громади мужицькі одірвались одна од одної, і люди по громадам теж одірвались один од одного.

Після всякого безладдя й тяжкої війни пропала держава Польська, і більша частина нашої України, на правім боці Дніпра, дісталась під одно царство Московське, — тільки старі порядки мало перемінились, хіба що до польського панства ще прибавилось московське. Друга, менша частина, Галичина, дісталась під Цісарщину, під котрою теж зісталось панство польське, та ще й та Галичина, котра під Польщею була окремию воєводством Руським, тепер тісніше зчеплена була з польським воєводством Краківським, а в Буковині, котру, як сказано було, здобула Цісарщина од Турції, зчеплено було наші громади з волошськими та над тими й другими було поставлено начальство німецьке.

Так поряд наша Україна була поневолена й поділена, а люде й громади розірвані одні од одних, — і сама думка про волю й спілку їх придавлена в мужицьких громадах, а ще більше в письменних людей. І так сталось саме тоді, коли скрізь в Європі, а особливо на західній половині її, складались ті думки про людське життя й про державні й громадські порядки, котрими тепер заправляються всі освічені люде, — так сталось в XVIII ст. Саме в XIX ст. письменним людям на нашій Україні довелось, вже по старим книгам та по увазі до неписьменних людей, добиватись до того, хто вони, чим вони були й чим мусять бути.

Як тільки втихомирились наші країни після страшенної війни й безладдя, серед котрого одігнано Туреччину від Чорного моря й Дністра, й пропала Польська держава, і як тільки знову почала рости в наших сторонах без перериву наука, хоч і по чужих школах, так і почала рости поміж письменними Українцями думка про наші громади, про волю їх і про спільність їх на всій нашій Україні. Початок зроблено на подніпрянській Україні, де більше задержалось колишнього козацького духу.

З кінця XVIII ст. починають показуватись зводи історії козацької України хоч і писані не нашою мовою*). Зараз за тим починаються проби письменних людей наших писати чистою мужицькою

*) Нашою мовою писані літописі козацькі з XVII й початку XVIII ст. (Самовидця, Грабянки, Велички й др.), дякуючи порядкам, котрі перетягли письменство з нашої України в Петербург і Москву, зоставались ненапечатаними аж до 40—50-х років XIX ст. Через те ж мало стали відомі в нас і писання латинські, польські, французькі і т. і. про козацтво XVII ст. В кінці XVIII ст. появились перші печатні зводи козацької історії французькі й німецькі: Шерера—Annales de la Petite Russie ou Histoire des Cosaques de l'Ukraine. 1788. — Енгеля:—Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken. 1796. Наші: Краткая летопись Малая Россия с 1506 по 1776 г. изд. Рубаном. СПб. 1777. Летописец Малая Россия, изд. Туманским. СПб. 1793. Сюди ж треба поставити й «Историческое извѣстіе о возникшей в Польшѣ Уніи» Никол. Бантыша — Каменскаго, — написане по волі Катерини II ще в 1795 р., але напечатане тільки в 1805.

мовою жартовливі й жалостні книги про селян наших*). Далі більше прибавилось уваги до козацької історії, а за тим і до мужицьких споминів про неї, пісень і т. д., а далі й до усяких пісень і казок мужицьких**). Вже з тих чисел, які ми навмисне поставили в примітках, можна бачити, як то важко було розростись тій думці письменних людей про козацтво й мужицтво наше й в ХІХ ст. в кріпацькій, чиновницькій і централізованій Росії. А тим часом і в самому мужицтві ворушилась думка помститись за кріпацтво й неволю, вирватись хоч на час з неї, — і показувались немов забутки старого козацтва, немов початки нового, романтичне гайдамацтво Г а р к у ш і на лівім боці Дніпра, й К а р м е л ю к а на правім, котре пускало об собі нові пісні й казки***). А по всій Україні то там, то сям піднімались маленькі бунти крестянські, та втікачі в степи, та виселки іноді й великими купами на слободи в степи, на котрих жили колись запорожці. Коли далі де-які письменні Українці стали більше приглядатись до старої козаччини й до теперішнього стану мужицтва, то вже й українські писання їх стали показувати початок думки, щоб вернути козацьку волю на Україні****). Далі роздумавшись, українські вчені люде забажали ясно волі усього люду нашого од кріпацтва, письменства для нього, спільности усієї землі й своєї волі (автономії) для неї чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Славянщині. Такі думки вже дуже пробивались в «Історію Русов или Малой Россіи», буцім то писаній Георгієм Коніським, архієписк. Білоруським, котра почала дуже пильно переписуватись українським панством в 20-ті роки, а напечатана була тільки в 1846 році*†). Зовсім явно думки такі вилились та ще й нашою мужиць-

*) Котляревського - «Енеїда» почата в 1798 р., перші три пісні напечатані тільки в 1809 р. в Петербурзі, скінчена в 1825 р. а вся напечатана в Харкові тільки в 1842 р. «Наталка Полтавка» й «Москаль Чарівник» написані в 1819 р. для «вольного театру» в Полтаві, напечатані в 1837 р.; — писання Гоголя — батька, Квітки, Гулака — Артемовського й др. полтавців і харківців 10-х і 20-х рр. ХІХ ст. Тоді ж і перша граматика чисто-мужицької мови української Павловського. 1818.

***) «Історія Малой Россіи» Дм. Бантыша — Каменскаго. СПб. 1822 (тричі видана до 1842 р.). «Історія Малороссіи» Н. Маркевича. СПб. 1842—43. «Опыт собранія старинных малороссійских пѣсен кн. Цертелєва. СПб. 1819., «Малороссійскія пѣсни» Максимовича М. 1827. «Украинскія пѣсни». 1834. «Запорожская Старина» Изм. Срезневскаго. 1833—38, — по більшій часті фальшиві, зроблені по Рубану й по «Історію Русов», та колись дуже читались «Малорусскія и Червонорусскія думы и пѣсни» Пл. Лукашевича. СПб. 1836. «Наськы Украинскы Казкы Запорожця Иська Материнкы». М. 1833 і т. д.

****) (Пісня Кармелюкова):
Од богатого візьму я, а бідному даю,
І так гроші поділивши, сам гріха не маю.

****) Бремїї Галки (Костомарова) «Переяславська Ніч» і «Сава Чалий» трагедія з кінця 30-х років, і А. Могилі (проф. Метлінський) «Думки та співні» і т. п.

*†) В тіж часи, як певно писалась та «Історія Русов», козацька історія підбивала й вільний дух по всій Росії, як це видно на Рилєва — «Ісповѣдь Наливайка» й «Войнаровский».

кою мовою в писаннях Шевченка з 1840 по 1847 р. То були бажання хоч невеличкого київського кружка приятелів Костомарова й Шевченка «Кирило-Методієвське братство», про котре знайдете розмову в дальшій нашій книжці, і котре було скарано царем Миколаєм в 1847 р.

Подібно ж і на правім боці Дніпра серед споляченої шляхти почала звертатись увага до своєї країни, рости спомини про козацтво й гайдамацтво, увага до мужицтва*). Тільки тут було менше прихильности до козацтва й менше уваги до мужицтва, і думка не про свою волю України, а про прилучення її до поновленої Польщі. Тільки й тут серед партії «демократів» були думки про увільнення мужиків од кріпацтва серед повстання для того поновління Польщі.

Тим часом мужицтво наше показувало, що йому дуже не терпиться в кріпацтві, а найбільше по правім боці Дніпра, по старій козацько-гайдамацькій полосі коло Дніпра й скрізь під панством польським. До того ж сюди мусіли зайти чутки й про повстання «хлопське» в Галичині, котре підняли в 1846 р. на цей раз більше польські, ніж наші, мужики й од котрого багато панів втікало й в Росію. Само начальство російське здумало вдержати панське адирство хоч на правобічній Україні і зробило «Інвентарні правила» 1847 р. про землю й роботу кріпаків. Правила ці не вдовольнили кріпаків, котрі в піснях своїх жалілись, що «чиновники полигались з панами». В часи ж севастопольської війни 1855 р. мужики в Київщині піднялись цілими селами, щсб іти «в козаки, на вільні степи», де буцім то всім «цар обіцяв волю й землю». Знайшовсь один з польських студентів демократів (Розенталь), котрий пішов до мужиків розказувати їм, що вони те не од царя, а од спільного повстання з Поляками, получать, — і, звісно, пропав в Сибіру. Після війни скрізь по Україні кріпаки стали ждати волі то од царя руского, то од Наполсона, а потім коли вийшла звісна воля без землі 19 лютого 1861 р., то вони скрізь стали ждати «нової волі» й «слухного часу», коли вся земля буде поділена між людьми рівно, так що сам цар мусів казати в Полтавщині виборним з мужиків, що «нової волі» він не дасть. Були й такі, що казали, що прийде якийсь Гарабурда (Гарібальді) і дасть нову волю.

Це все, що робилось в самому мужицтву українському з 50-х років, отдавалось і на тих письменних Українцях, котрі, почавши од козаколюбства раніших часів, стали пильніше приглядатись до мужицтва, а найбільше, коли між ними став сам мужик зроду, Шевченко, котрого в 1857 р. повернуто з невільної служби в Азії. Письменні Українці, по більшій части ті, що були в товаристві Кирило-Методієвському, й найбільшчі до них, стали більше виступати з своїми думками в печаті, в окремих книгах (Жуліша, Марка Вовчка, Костомарова, Шевченка і др.), а далі в місячному виданню «О с н о в а» 1861—62. Коли ж після 1863 р. стало важко говорити Україн-

*) Українська школа польських поетів (Мальчевський, Залеський, Гоцвявський і другі.)

цям в Росії, то вони стали писати по галицьким часописам, напр. в «Меті» 1863—64 рр. і в «Правді» 1867—75.

Перше прихильники українського люду й країни виступали смирно, бажаючи не багато: волі печатати книги рідною мовою й вчити нею по нижчих школах, волі особи в державі російській, полешення бідноти мужицької, повертання панства й попівства на Україні до породи української, до згоди з мужицтвом. (Дивись Шевченка «Посланіє до земляків», статті Куліша й Костомарова в «Основі» й «Дні»). Навіть Шевченко, котрий в думках своїх та піснях йшов далше (напр. Заповіт: поховайте, та вставайте, — кайдани ломіте! і т. д.), коли писав простою мовою (прозою), то радий був вдовольнитись і тим малим, котрого він бажав в «Посланії». Тільки дальший зріст вільних думок (демократії й соціалізму) в Європі й в Росії в 60-ті роки, примір Поляків, котрі змагались повстати (1860—63 рр.), увага на бажання самого мужицтва нашого, а до того байдужість українського панства й навіть ворогування доброї долі панства й попівства (найбільше вищого) — до всіх тих бажань українських, ворогування проти них доброї долі панства, попівства й чиновництва в Московщині, заборона начальством печатати книги українські (наукові й церковні), і байдужість до того навіть вільнолюбивих московських людей, — це все показало де-кому з Українців марність надій на все те, що панує на Україні й по всій Росії.

Ще в 50-х років почали вирсблятись серед молодих з письменних людей на Україні ті думки, котрі вороги їх з Поляків назвали «хлопоманією», а з Жидів і Москвинів — «українським сепаратизмом», — то б то думки про те, щоб підняти чорноробів, вигнати усяке панство й начальство з України й поставити на ній вільну козацько-мужицьку державу, або повернути хоч таку свою волю, яку мала Україна в московському царстві за часи гетьманів. Безперечно, що такі думки ворушились по гарячим головам. Тільки таких людей було ще мало, й вони мало що рибили не то, щоб доводити ті думки до діла, але й щоб більше привернути людей до них. Та до того по підбитим українцям (провінціям) усяким освіченим людям важче було так навчитись і зібратись до купи, як навіть це мсжна було і в столицях Росії. Через це «хлопоманські» й свосвільні думки на Україні в 50—60 рр. мало в кого стали досить ясними й дужими, а потім на кілька часу й зовсім були притихли.

До того ж і праця невеличкої купки українських «хлопоманів» по неволі мусіла розбиватись на усі боки од наукового досліджування старовини й мови народньої до праці серед мужицтва. А тут ще й польське повстання случилось як раз тоді, коли тільки що українські «хлопомани» і прихильники «своєї волі» стали складатись в упорядковані купки й громадки й виясняти собі свої думки й приводи, чоґо і як добиватись. Українці бачили, що начальство московське й помосковлене панство й попівство наклада руку й на самі смирні праці українські, як, напр. на книги й школи; — а тоді ж таки панство польське на правім боці Дніпра прямувало до того, щоб як більше забрати в свої руки наше мужицтво й повернути старе

Польське королівство, — і самі найвільнодумніші польські демократи, навіть ті, що згоджувались з тим, що Україна не в усьому подібна до Польщі й мусить мати якусь то свою волю, все таки змагались прилучити її до Польщі, з чого не могло б бути нічого, окрім панування Поляків над Українцями, а далі й панства над мужиками. Мужичтво українське в часи повстання польського 1863 р. само повстало проти Поляків, щоб «завоювати собі землю», як колись козаки, — і тим примусило й начальство царське дати йому більше землі, ніж її дано було скрізь по царській волі 1861 р. На правобічній Україні, в губерніях Київській, Подольській, Волинській, як і в інших, де було польське панство, — почались переглядання «установчих грамот», що були зроблені од 1861 до 1863 рр. російським начальством і панством (по більшій частині польським) з 1864 р. по 1869 р. В тих трьох губерніях наші крест'яне здобули через те на 20% більше поля, ніж вони було дістали до польського повстання*). Це все не восталося без сили над прихильниками української волі, — і тим більше, що вони, як «хлопомани» більше давали ваги поліпшенню господарства мужицького, ніж яким-небудь державним порядком. До того ж тоді скрізь в Європі ходили думки, навіть між соціялістами, що поліпшатись господарство мужицьке може й без вільного державного строю, за поміччю царства, — а до того в Росії була дуже міцна думка, що прихильник мужиків мусить мало не в усьому йти з мужиками. А мужики українські стали за царя, від котрого сподівались землі, проти Поляків. От через це все думки й праця українських вільнодумців і «хлопоманів» роздвоїлась: не лишаячи незадовольства проти начальства московського за його нагніт на українську волю й породу (національність), хлопомани раді були, що теж начальство сповняє хоч частину їхнього бажання про справи господарські (економічні) і дає нашому мужицтву хоч в одній країні трохи більше землі.

Таке роздвійство ще додало причини, через що українське «народовство» в 60-ті роки не виступило перед своїм людом і перед усім світом з прямими думками про те, що сам народ український мусить в порядкувати свою долю, як йому потрібно, зкинувши з себе усяке панство й державство.

Потроху дійшло й до того. Ще з 1866 р. начальство царське зпинилось навіть і з тими невеличкими ділами, котрі воно почало робити для мужиків, напр. з школами, з переїною податків, — і почало явно йти назад і більше держати руку панства навіть і на правім боці Дніпра. До того й тут виявилось в 70-ті роки, що й надання нашим мужикам трохи більше землі не ратує їх од бідности й од того, щоб вони не мусіли запродуватись в найми, або кидати свою батьківщину й шукати собі виселків, де вони знаходять ту ж саму неволю, що од неї думали втекти. Тим часом за 10—15 років

*) Дивись: «Труды этнограф. — статист. экспедиція в западнорускій край». Матерьялы собранные П. П. Чубинским. Т. VII, 515.

після волі 19 лютого 1861 р. вепіло нарости нове панство — багатирське, іноді з самих мужиків і козаків, з сільської старшини, котре поприставало до ранішого панства — дворянського й купецтва, також почало нагнічувати мужицтво й вбільшило число чужих йому людей на Україні. Між бідним мужицтвом знову почала ходити думка про те, що мусить таки наступити новий переділ землі, вже од нового, коли не од теперішнього царя. Так знову мужицьке життя поставило й перед письменними Українцями думку про те, — як вийти мужицтву нашому з тієї нової неволі, в котру воно дісталось, ще не зовсім вирвавшись з старої панської й зовсім не вирвавшись з чиновницької (царської).

Західня Европа й Америка, — де тим часом в кінець розбились надії прихильників чорноробства на поміч од Бонапартів, на поміч од держави в Прусії (Staatshülfe), в котрих мсжна було бачити, як по самим вільним державам (Англія, Швейцарія, також П. Америк. Спільні Держави) мужицтву живеться далеко не красно, — навчали, що мужицтву ніхто не допоможе, окрім його самого. В Україні, в котрій все, що вище мужика, двічі, коли не тричі, чуже йому, це ще більше мусіло бути правдою, ніж де небудь. Нарешті начальство царське ще раз налжжило руку навіть на самі смирні початки праці над тим, щоб перенести в мужицтво науку й звести панство з мужицтвом хоч однаковою мовою: — воно заборонило в 1876 р. в кінець печатати українські книги на Україні, а з них наукові книги й де-небудь в Росії, — при чому знову показалась або байдужість до цього нечуваного в Європі діла, або й явне ворогування проти українства з боку московського й помосковленого панства, навіть з самих вільнодумців. Та байдужість і те ворогування тільки осмілили царське начальство робити що здумає над Україною.

Так в тій частині нашої України, що під Москвою, зростала в ХІХ ст. знов думка про спільність і волю своїй Україні серед невеличких громад і письменних людей, а серед громад мужицьких так виростала своя думка про землю й волю; — так показувалась де далі марність надії і тих і других на всяке панство й начальство світське. Подібне ж вияснилось останніми часами й що до панства попівського. Тільки тут, може ще більше видно, як мужицтво наше с а м о п о с о б і, саме через те, що воно бачило навкруги себе й од чого терпіло, було попхнуто до того ж, до чого мусіли б дійти письменні люде наукою: — почало скидати попівські пута з розуму свого.

Та вся колотнеча, яка робилась на нашій Україні сотні років, не давала на ній без перестанку рости науці, а особливо науці про природу. З того ж часу, як наша Україна дісталась під державу царів московських, наука в нас дісталась в конечну неволю царського й попівського догляду (цензури), котрий пропускав з все-світньої науки до нас тільки те, що хотів. Далеке й чуже начальство не дбало зовсім про наші школи, навіть і про такі, які йому було завгодно заводити в своєму царстві для самих панів і попів.

До того ж проход науки до наших людей спинявся через те, що по школам нашим стали вчити чужою мовою, і навіть коли вже панство й попівство наше сяк-так вправилося з тією мовою й помосковилось, — то до мужицьких громад вже зовсім не могла дійти й крихта панської науки, котру розказувано чужою мовою. Так наша Україна довго мусіла годуватись майже самою церковною, грецько-славянською наукою, а нашому мужицтву після XVIII ст. zostались самі хіба послідки й луна тієї науки. Тільки ж розум наших людей і в старовину пробував вийти з тієї межі, яку перед ним провело грецько-славянське попівство, і в тій межі звернув увагу більш на те, що було найпожиточне для громад людських, ніж на обрядові вигадки й забобони. Що тому було за причина, — чи природня сила розуму наших людей, чи те, що вони здавна мусіли знатись з людьми усякої віри (напр., коли не йти в дуже далеку старовину: з Греками, з Італійцями по Чорному морю в XIV—XV ст., з Ляхами, з Німцями, з усякими лютеранами, кальвинами, соцініянами і т. і., котрими кишіло русько-польське королівство в XVI—XVII ст., до котрих приставали й пани й міщани), тільки ж ще в XVI—XVII ст. наша Україна була найближче, ніж коли небудь, до тих думок, які помогли в Європі перемінити панські церковні порядки на громадські, а далі й увільнити розум громадський од путів попівської науки. Думка про таку переміну починалась у нас серед простіших людей саме тоді, коли вище панство наше, світське й церковне, почало повертатись в чужу породу, польську, а далі й у віру латинського обряду, і коли та віра, котра сяк-так, а стала вірою наших людей, де далі зоставалась тільки вірою простих людей. В п'ять таки наша Україна була найближча до тих думок, котрі довели всю Європу до зміни церковної (реформації) як раз тоді, коли наші прості люде найбільше повставали за свою волю, а наша порода була найближче до спільности всіх своїх громад.

В XVI ст. прості люде по містам нашим закладали б р а ц т в а церковні, в котрих багаті й бідні були рівні, в котрих усі братчики мусіли вибирати й судити попів, й архієрей мусів слухатись братства, бо братчики брали собі право докоряти й архієрея, коли той робив що непотрібне й «протівитись йому, як ворогові правди». Братчики на сходах, скінчивши розмови про справи свої, самі читали книги духовні й розмовляли між собою, печатали книги церковні й світські, держали школи. Братчики думали, що гроші й мастки церковні — добро бідних людей, вдов, сиріт, давали з братського скарбу поміч бідним і нужденним без лихви, помагали бідним хлопцям вчитись науки. Братчики хотіли самі судитись про між себе, не виносячи справи за поріг і т. д. *). Попівському панству, архієреям не подобались такі змагання простих людей, «хлопів,

*) Дивись устав Львівського братства, зложенний міщанами 1586 р. в «Памятниках Киевской Комиссии для разбора древних актов» т. III, 24, далі 37—45.

кожемяк, еідельників» і т. і., — і вони пристали під руку архієрея римського, сотворивши на Брестському соборі (1595) у н і ю, котру стало підперати польське панство й королівство. Це було одною з причин, через що наша зміна церковна не пішла до кінця, як західня реформація. Братчики пристали до тих архієреїв, котрі zostались з грецьким «благочестієм» (православієм). За поміччю міщан, козаків і селян вдержалась на Україні церква грецько-славянська, а потім мусіла пристати вкупі з Гетьманщиною під церковне начальство московське. Тільки ж і в прихильниках грецького «благочестія» на Україні в XVI—XVII ст., а найбільше тоді, коли до брацтва простих людей ще мало приставало архієреїв, було багато брацького духу, духу г р о м а д с ь к и х церков, якими робились в Європі церкви «протестанські». В тих писаннях, які писались в XVI ст. проти у н і і архієрейської, наші люде, навіть з попів, — проклинали панство церковне, «владик, архимандритів, ігуменів, всіх священників, котрі на святих місцях лежучи, гроші збірають, слуги умнсжають, жони украшають, приятелі обогачують, корити зіждуть, роскош свою поганськую ісполняють», — і казали що, «хлопи, кожемяки, сідельники, шевці, — простіі христіяне, світські — то й всть само тіло церковне, котре має волость скверноначальника попа вирвати, осудити й проклясти», що наука, мов-би то попи, вищі свіцьких людей і що свіцькі мусять тільки слухатись їх в усьому, — це наука не Христова, а рабинська. Навіть манах Українець писав тоді: «не попи спасуть нас, або владики, або митрополити, а таїнство віри православної та заповіді, — оте спасе нас», — і добавляв, — пишучи «народу руському, литовському й лядському в розділених сектах і вірах розмаїтих»: — що тепер «священники всі черевом, а не духом офірують» — і що «на панів нічого надіятись, що прості люде самі мусять вичистити церкву од скверноти»^{*)}. Знаходились в XVI ст. попи, котрі «для ліпшого виrozumіння християнського люду посполітого» перекладали Євангеліє «з язика болгарського на мову руську» та ще й так, щоб воно годилось для людей і грецького й латинського обряду.^{**)} А козаки за Хмельницького казали польському ксьондзові своєю терпкою мовою, — що й «ваші ксьондзи й наші попи однакові такі сини»^{***)}.

Діло не дійшло до того, щоб у нас заложились цілком громадські церкви, як там, де подібний же рух серед громад міщанських довів до кальвінства, індепенденства і т. і. Тільки ж все таки брацтва й увесь рух церковний XVI—XVII ст. пройшов не дурно. З самих попів наших повиходили люде, котрі й в Московщині навчали людей тому, що в XVII ст. навчали дальші царослі протестанства (армініяне, латітундарії, деїсти), тому, що не самі тільки грецькі христіяне —

^{*)} Четыре сочиненія афонскаго монаха Іоанна из Вишни. Акты Южн. и Зап. Россіи. II, 205 і далі. Апокрязис albo отповѣдь на книжки о соборѣ Берестейском, через Христофора Филалета. 1587.

^{**)} Див. П. Ж и т е ц к о г о. О пересопниціоі рукописи. Труды III археол. съѣзда. 221.

^{***)} Пам. Кієвск. Комм. I, III, 325.

християне, що й у нехриста можна навчитись доброму, що спасіння не в обрядах і т. і. (Прокопович, Бужинський і т. і.). Тільки таких людей стала тратити в XVIII ст. наша Україна, — для столичної Московщини, а там вони перероблювались з вільних людей на царсько-церковних чиновників. Дальший зріст таких думок серед людей духовної школи в нас спинивсь, найбільше через церковну централізацію й цензуру*). Само попівство наше під царською рукою зовсім перестало бути вибірним, стало казенним, а далі й зовсім чужим, особливо архієрейство.

А по громадам мужицьким все таки ворушились думки, котрі було проскочили в гору в брацтвах, та ще й своїм робом посувались далі: в піснях і казках своїх мужики розказували про Христа-бога бідних, сміялись над попами й архієреями, іноді й над святими, «що молебні люблять», і над усіма порядками церковними, котрі тільки деруть з мужика: «бсженьки, боженьки! а над ким ви будете богувати, як нас не буде!»**)

Потроху попівство наше й церкви стали для наших простих громад майже такими ж самими, якими були колись, в перші часи у н і і: панськими й чужими, — тільки що не латинськими! От тоді то серед нашого мужицтва показалися люде, вже зовсім протестанти, котрі де далі стали складатись в «брацтва». «Штунди» — так і звать себе — «брацтво руське». Тут не обійшлося без чужої науки: Німців і московських людей. Тільки ж чужа наука сама по собі багато не вдіє, коли самі люде не готові прийняти її. Та й з усіх чужих вір люде слухають — німецьких менонітів, анабаптистів і московських не старообрядців, а «людей божих» (шалопутів, хлистів; ці теж не без німецького початку в XVIII ст. завелись в Московщині) — і «люди ж божі», хоч верауть усякі нісенітниці, та все таки держуться того: що в кожному чоловікові божа сила єсть, що він сам по собі розуміти віру може без попа, та що всі люде мусять в брацтві жити. У штундів так і зовсім уся віра на христове брацтво сходиться. А в усіх тих сектантів, які тепер показуються серед українського мужицтва, — порядки духовних громад зовсім такі, які хотіли завести братчики XVI ст.

Цікаве діло, — що ці нові брацтва заводяться у нас вже зовсім самими «хлопами, кожем'яками, сидельниками», — що ніхто з письменних людей на Україні навіть не вмів дізнатись добре про ті брацтва. Вони самі собі ростуть і письменству навчаються, і коли тепер не заводять шкіл і печатень, то тільки через те, що це тепер трудніше в Росії XIX ст., між в Польщі XVI ст.; самі перетолковують між собою біблію «з язика болгарського на просту мову — руську», на просту українську, — і коли не пишуть тих перекладів,

*) Ще в 1820 р. в Чернігові вийшла книга «Богомыслие», в котрій побачили «лютерскія противности». Цар Петро заборонив печатати всякі книги духовні без догляду вищого начальства церковного.

***) Дивись приміри у нас в Малор. Нар. Преданія и Разказы. К. 1876; у Чубинського, Труды, т. I.

то через те, що ще й не чули, що єсть люде, котрі пишуть не панською руською мовою, — українською.

В усякім разі й тут, в справах духовних, як і в справах господарських, наше мужицтво тепер приходиться на те, на чому стояло в козацькі часи XVI—XVII ст. До того ж підходять з різних боків (національного, політичного й соціального) й купки письменних Українців, котрі не забули того, що вони Українці, й хотять ухопити кінець нитки, що в вірвалася в нашій історії в XVIII ст. Чи вмітимуть наші письменні люде вхопитись за край тієї нитки, котрий тягнеться сам по собі в нашому мужицтву, чи вмітимуть прив'язати до нього й те, що виплела за XVIII—XIX ст. думка людей, котрих історія не переривалася, і звести в темноті й на самоті виплетену нитку — іноді більше бажання, ніж ясної думки — нашого мужицтва, з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей, — ось в чому тепер все діло для теперішніх письменних людей на нашій Україні!

Ось де для них: чи жити, чи помірати?!

До того ж краю дійшли письменні люде й мужицтво і в тих наших країнах, що під Цісарщиною, — хоч там і була трохи одмінна доля письменних людей в XIX ст., ніж в Росії. Там під пануванням начальства неславянської породи й віри не греко-руської, важко було зовсім перемінити в наших школах і церквах старі порядки XVII ст., як це зроблено у нас під московським начальством. Там руські церкви й школи вдержали більшу частину попівства од повертання в зовсім одмінну од мужицтва породу. В Галичині найменше порвалася нитка, котра прив'язує письменство людей XIX ст. з старим церковно-руським XVII ст., тільки уніятським. Це, звісно, мало свою користь і для мужицтва, бо все таки вдержувало наших письменних людей коло свого краю, — й народу. Тільки ж через те, що письменні люде руські в Галичині були тільки попи, то й письменство руське було тільки попівське, з його мало було користи для живих потреб громадських. Ще з того часу, як в Галичині, за поміччю польського начальства, взяла верх унія, брацькі порядки в церквах вкорочено, — і попи де далі зклались в осібне панство, звісно, менше, ніж польське, а все таки вище од мужицтва. Під Цісарщиною попівство руське повернулось там в чиновництво, то цісарське, то польське, — котре думає про свою користь та службу старшому начальству, а не про громади, тим більше, що настанова попа на параківію там залежить од пана-дідича.

Тільки років з сорок назад і серед галицького попівства стали показуватись люде, котрі наукою й приміром других країв славянських стали доходити до думки, щоб хоч що-небудь робити на користь свого мужицтва, хоч давати йому більше зрозумілу церковну науку, на його живій мові. Розумніший між ними був **Маркіян Шапкевич**, видавший книжку **Дністрова Русалка** (1837) з піснями мужицькими й почавший перекладати Біблію на галицьку мову. Шапкевича і його товаришів між інчим підбили до таких

праць книги з нашої України (Котляревського, пісні Максимовича). Мусіли також зробити своє й проби польської української школи письменської, а найбільше збори пісень Вацлава з Олеська й Жеготи Паулі. За українськими книгами в Галичину стали заходити з Росії й козацькі думки. Тут сталось польське повстання проти Цісаря в 1848 р., — і мужики галицькі показали себе також само, як і подніпрянські в 1863 р. Цісарське начальство здумало вжитись з того початку між письменними русинами галицькими уваги до того, що вони не Поляки, а Русини, і з ненависти мужицтва галицького до панства польського, — і згодилось на те, щоб Русини впорядкувались, як особна політична партія, особна, признана державою порода людей, рівна по праву зо всіма другими. Русини попи й мужики звернули надію на начальство цісарське, що воно їх зовсім увільнить од польських панів, а мужики зклялись на попів, що ті здобудуть їм од цісаря волю од панщини, поле, ліси й пасовиська. Тільки й тут всі ті надії стали марними. Окрім позбави од кріпацької панщини та маленьких клаптиків землі за чималі податки, мужики наші в Галичині не дістали нічого й тепер, де далі, збіднюються все більше й тралять і ті клаптики землі, що були в них, і хати, запродаючи їх Жидам, щоб виплатити усяке здирство. Та й уся Галичина все таки зостається під польським начальством, котре перешкоджає Русинам в усьому й навіть заводити свої школи і т. і. Бачучи таке, де-які з письменних Русинів стали покладати надію вже на царя московського*). Та й само мужицтво в Галичині, як де, то сподівається, що від того ж царя, як руського, здобуде собі землю й волю од великих податків і всякого здирства. Тільки з цими надіями живуть Галичане вже більше десяти років, — а все з них нічого не виходить, і для того, хто знає порядки в Росії, ясно, що й нічого не буде: і в Росії селяне ждуть того ж од царя, ждуть, що він не тільки, «подарувавши панщину, подарує й податки», а ще дозволить панів в кайдани заковувати, посилати в ліс стосів рубати і т. і.**)

Вже й в Галичині появились люде, і між письменними людьми, (котрі вже тепер єсть там й окрім попів, і між самим мужицтвом), котрі розуміють, що марно надіятись і на цісарське начальство й на московське й на своїх попів, а покладають надію на самих себе та на самі мужицькі громади. А бачучи на нашій Україні людей однакової породи, що одно терплять і до одного йдуть, вони раді пристати до спільної праці з російськими Українцями.

Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші люде дістались під руку панів угорських. Сюди, за гори, майже не доходила чутка про наших козаків і про те, як в наших місцях мужицтво пробувало само орудувати долею своєю. Та в часи нашого козацтва людей наших за горами ще було не багато; землі було

*) Про це все більше розназано в нашому передньому слові про галицьке письменство до книги — «Повісті Федьковича». К. 1875.

**) Дивись подільську пісню, перероблену в галицької, записану од лірника, в Зап. Юго-западн. Отд. Руск. Географич. Общ. I, II, стр. 54—55.

в волю; пани угорські теж ще не розплодились та й часто за одно з мужиками терпіли од Турок, втікали од них, воювали з ними. Коли ж панство угорське міцніше й густіше засіло на нашій Закарпатській Країні, в XVIII ст., то вже тоді козацтво наше було далеко, аж за Дніпром, та й те зкінчилось. Так загірні люде наші одбились зовсім од нас, — та й у нас так затихла думка про них, що навіть вчений складач «Исторіи Малой Россіи», Бантиш писав, як темну чутку, що «свѣдующіе люди находятъ нынѣшнее малороссійское нарѣчіе сходнымъ с тѣм, коимъ говорятъ Венгерскіе Россіяне, и звѣстные под именем(?) Карпаторосо в».*) Перше в XVIII ст. хоч попівство закарпатське було спільне з галицьким (а часами, в XVII ст. через нього то й дотикалось до київського), але в XIX ст. і воно підлягло зовсім угорському начальству й по троху переробилось зовсім на нове панство, майже зовсім угорське, котре й говорить між собою не інакше, як по-угорському й не має іншої думки, як жити з наших людей та вслугувати начальству й панству угорському. Рідко хто з того попівства думав про те, щоб що-небудь писати по-руському, а котрі й думали (в остані тридцять—двадцять років: Духнович, Раковський, Павлович і др.), то ще менше галицьких попів думали про те, щоб писати близько до того, як мужицтво їхне говорить, і про такі речі, щоб світським людям та громадам мужицьким були пожиточні, — а змагались писати все більше про попівські речі та мовою мов би то московською, як панською серед усіх руських, котрої однак ніхто в них не вмів, бо не чув ніколи. Через те писачі ті нікого й не загірли до своєї рущини, про котру рідко хто з письменних людей по тих сторонах і думав.

Досі найбільше, що зворушило земляків наших на Угорщині, — це повстання Угрів проти цісаря в 1848 р. й похід війська з Росії на поміч цісареві. Де-хто навіть з попів руських по тій стороні пристав було до Угрів, але потім, коли не їх взяла, то й ті перейшли на цісарів бій і стали йому прислугуватись проти Угрів. Мужики ж зразу стали за цісаря, бо дякували його за волю од панщини й сподівались теж поля, лісів, пасовиськів.**). Тіж з письменних людей, хто був гарячіший до рущини, ті стали сподіватись усякого добра, звісно, більше для себе, ніж для мужицьких громад, од цісаря, або од цісарєвого приятеля, царя «русского», й ще ревніше стали старатись помосковитись, щоб показати, що й між ними єсть пани, як і між Уграми. Де-які й справді стали на час чималими чиновниками в своїй країні. Тільки мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а згодом цісар мусів помириться з Уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще тепер стали лютішими до них. А з того змагання письменних людей помосковитись вийшло тільки те, що вони ще більше стали гордувати над своїми ж земляками мужиками, котрі б то й мови настоящої рускої не вмють. Потроху всі письменні люде в угорській Україні

*) Ист. М. Р., III, 249.

**) Дивись пісні проти Кочута, приведені в нашій статті — «Малороссія в ея словесности», Вѣстник Европы, 1870, VI.

вернулись до угорської мови, — хіба хто поїхав в Росію на службу, з чого, звісно, для тієї країни ніякої користі нема, — і тепер хоч і єсть ще там одна газета мов би то руска, то й та, змагаючись писати по-панському, по-московському, тільки й думає, що прислугуватись до Угрів, і нападається на усіх, хто їм не хоче користись: на Сербів, на Словаків, та й на своїх Русняків і на саму Московщину. Тепер на всю нашу угорську країну нема ні однісінького письменного чоловіка, котрий би явно промовив хоч слово за своє мужицтво й за рущину й славянство. Так воно й мусіло бути після того, як письменні люде в тій країні захотіли бути не громадянами серед своїх людей, а панами, хоч би й рускими. Руского панства коло себе вони не знайшли, — московське далеко: прийшлося приставати до угорського, або мовчати! Тільки як воно це не гірко бачити, а вже й з цього видно, що в нашій угорській країні діло громад руських стало на чистоту: тут вже зовсім видно, що все, що не мужицьке, зовсім чуже й зовсім гордує мужицтвом і рущиною, зовсім ворогує проти них. Явно значить, що тут вже й крихти надії не може бути на що небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі самі собі мусять допомогти, вибавивши свою землю од чужих людей. А коли там наших людей не багато, — то, ясно, що вони мусять шукати помочі в спілці з сусідами, котрих доля майже така ж сама як і їхня: в Словаками, Сербами, Волохами і т. і. та з своїми братами: Русинами — за горами: в Галичині й у нас. Ця спілка з людьми, котрим самим того ж треба, що й Русинам закарпатським, буде певнішою поміччю, ніж надія, напр. на Московщину: Московщина далеко, — та й начальству московському нема причини перемінити за Карпатами порядки, котрі воно само в себе держить!

Так то по всім нашим країнам стало тепер на однакове: скрізь наші люде востались майже тільки мужики; скрізь людей наших однаково давить хоч і не однакове царство, панство, купецтво й попівство; скрізь мужицькі громади одного бажають, скрізь виявилось однаково, що марні надії на кого-небудь, окрім на самі мужицькі громади. А коли ті громади скрізь у нас однакової породи, живуть поруч, — то ясно, що нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до свого; щоб жити по своїй волі на своїй землі.

Щож то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки заложити свою окрему державу, як, напр. зробили це на наших очах Італійці?

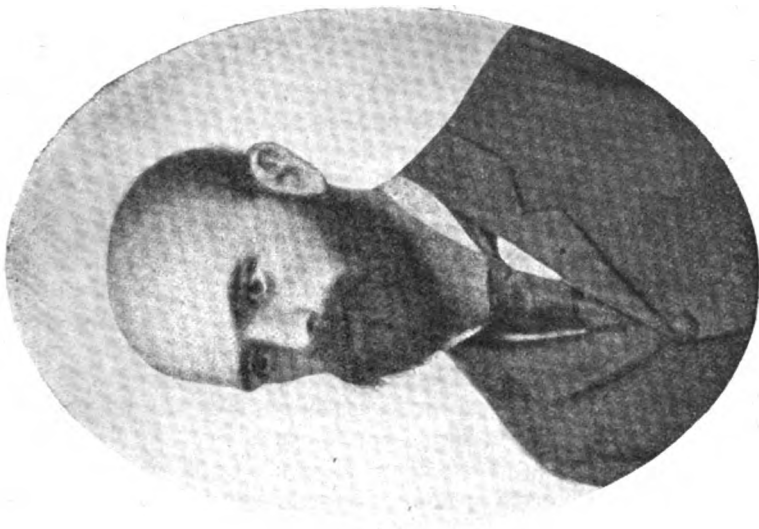
Безперечно, Українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина других пород людських в Європі закладали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тільки ж не всіх справ і не для всіх людей рівно! Тепер вже люде переросли державні спілки й прямують і волею й неволею до якихсь інших. Тепер вже показалось, що й в тих породах людських, котрі мають свої держави й великі,

багаті, й вільні (напр. як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як П. Американська Спілка), більша частина людей бідувє мало чим менше, ніж бідують мужики українські. Безперечно, що коли б Українці перш усього вибились з під чужих держав і заклали свою, вони б стали також, як і другі породи, сами мізкувати, щоб полегшити ту біду, од якої терплять скрізь люде. Тільки ж того, що пропало, не вернеш, а надалі повстання проти Австрії й Росії, таке як робили за свою державну спільність Італійці з апоміччю Франції, — для нас річ не можлива. Швидче можливе діло для нас стати усім в одній державі, це коли б одна з тих держав, що тепер володіють нашою землею, одірвала решту її од другої держави. Звісно, це швидче може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією. Тільки в такому случаю наші справи не поліпшали б багато, хіба б, що наші австроугорські брати зо всім би запевнились об цім та пристали б до спільної праці проти усякої неволі, од котрої ми терпимо. Далеко можливіше для Українців добиватись в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам. Тільки ж це таке діло, котре потрібує стільки усякої праці, що в кінці її не варто здобути тільки державну волю й спілку. Не варто було б здобути тільки те й тоді, коли б довелось справді людам української породи добитись того через велике повстання й кроваву війну. Мало того, що ми бачимо по других людах, котрі мають свої держави, напр. хоч би й в Італії, нас може навчити примір і нашого повстання за часи Богдана Хмельницького, коли наша Україна справді була найбільше подібна до самостоячої й чималої держави.

Держава та зложилась через повстання великої частини поспольства, козацтва, міщанства, попівства й трохи панства, не забувшого ще рущини й «благочестія». А вже серед самого повстання показувалась незгода між багатшими й бідніщими, між поспольством, міщанством — і козацтвом і панством, між козацтвом, поспольством — і попівством, далі між козацтвом простим — і значним. Незгода ця примусила Українців шукати помочі проти Польщі в «союзі й протекції царя восточного», котрі, союз і протекція, обернулись в «підданство». й не «вільне підданство», як хотіли українські козаки, а в «вічне підданство», як поправляв гетьмана Виговського цар московський. Вже за часи того Виговського незгода між тими поділами наших людей по стану й по багатству дійшла до того, що вже наперед можна було бачити, що українська держава не встоїть «серед незгоди частих і непостоянних начальників» кожного стану й серед «незичливих сусідственних монархів факцій» (злочинств), як плакались товариші війська запорозького в листах, на котрі ми вказали вище. Сталось це через те, що ті, хто закладав українську державу XVII ст., скидали з себе тільки чуже ярмо та те, що більше усього мулило їх, а не виривали неволі з корінем: вони zostавили стани людські: попівство, вояцтво (шляхту й козаків), міщанство, поспольство; вони хоч і казали потім, що «козацька

Мал. 13. Іван Франко в 1880 роках.

Мал. 14. Михайло Павлик в час побуту в Шевченці (1879—81).

шабля скасовала колишні панські кріпості на землю», та тільки не вміли подумати об тім, як би не заводити нових кріпостів, а всі кинулись на займанщині поля, лугів, млинів, — а то так і zostавили старі кріпості на ґрунті православних церков й шляхти й козаків з тими підданними, котрі «обикляю повинність одправовали». На тому і вмовились державні люде українські з царем, в Переяславі (1654) і зараз же почали й од нього й од гетьманів випрошувати собі нові маєтності з підданними, або хоч в послушними. «Як люде осілись після Хмельницького, казали в початку XVIII ст. у нас на Україні, то можнійші пописались в козаки, а подлійші осталися в мужиках»^{*)}. Через кілька років після переяславської умови 1654 р. Городова Україна вже знову мала нових своїх «дуків-ляхів», а за тим сталось так, як усі знають. В Україні Низовій згода й воля держались довше, бо там менше було станів та займанщини (бо майже не було хліборобства), а було товариське вояцтво й господарство (рибальство, полювання, скотарство).

В цьому товаристві: в рівності й в спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей, маючих свої держави й не маючих їх. «Шабля козацька» інакше б послужила «матері нашій Україні», коли б вона, «скасувавши нестерпимую лядську неволю», не ділила людей на стани й не попускала займанщини, а повернула б всю Україну в «вольности усього товариського люду українського», в те, чим були річки й луги на низовій Україні для «товаришів війська запорожського». От до того, що справити в наших дідів не стало розуму, коли вони складали козацьку державу, — як і ні в кого в ті часи, — до того мусимо тепер після довгої й гіркої науки добиватись ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

Ясне діло, що така велика купа людей, скільки єсть їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, — інакше вона б перестала бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах, інакше які-небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хотять і не там, де вони сидять. Добре було товаришам запорозьким, що-року кидати жереб, якому куріню яка річка на цей рік дістанеться, бо товаришів запорозьких було завше тисяч з шість, і вони вже через вояцтво своє мусіли найбільше сидіти в Січі, коли не були в поході. Але вже те одно, що кожний товариш мусів безпремінно приставати до якого куріня січового, щоб стати справді товаришем січовим, робило, що справедливої рівности не було між усіма, хто сидів на всій землі запорозькій (а їх там бувало не 6—10 тисяч, а 50—60), хоч і кожному була воля перейти в Січу й стати товаришем. Та в тім то й сила, що не кожний схоче, а всі не можуть кидати свою громаду та йти в другу,

^{*)} Лаваревського — Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783). Чернигов. 1866. 5. 6.

в середню навіть на час. Не буде рівної волі й тоді, коли хто-небудь буде справлятися в усьому за другого, як це робиться у виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто, чи через виборних людей для кожної справи, обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегче, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм справами, отдаючи їм поміч за поміч.

Розважаючи далі, побачимо, що й громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було найліпше. Значить і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб.

От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі у вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої добиваються люде, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх, чи чужих, виборних, чи не виборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств.

Це діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні. Наша Січа Запорозька була подібною ж вільною спілкою: кожний міг прийти до неї й одійти, коли хотів. Кожний приставав до такого куріня, до котрого хотів; кожен курінь був спілкою вояцькою й господарською, котра працювала спільно й вживала спільно своє добро в спільному будинку. Всі 38 курінів складали товариство січове. Товариство обдало усім добром на землі своїй і ділило що-року по жеребу між курінями те, з чого найбільше жили товариші: річки. Хто хотів «лисити», звіра ловити, ті складались на час роботи в курінь і ділились заробленим рівно. Вся старшина курінна й січова була виборна на рік, або поки вгодно товаришам. Правда, як ми це вже споминули вище, такі товариські порядки не розширялись в Січі на всіх людей і на все господарство. У січовиків було поспільство; вони давали заводити по хуторах займанщину. У них появились і підданні. Окрім того порядну згоду вміли держати січові товариші тільки по курінях, котрих і вороги їх не могли не похвалити, а в цілому товаристві часом бувало чимале безладдя*). Та ніхто ж і не думає, щоб в XVII ст. та ще при такій колотнечі, яка була тоді по наших сторонам, могли бути як раз такі порядки, як слід їм бути і які будуть колись. Примір Січі тільки показує, що ті вільні порядки, про котрі ми зараз говорили, зовсім не таке

*) Ригельмана. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Л. 1848. IV. 67—84.

діло, що його ні здумать, ні згадать, тільки в казці сказать. Більш двохсот років стояло з подібними порядками січове товариство — й робило своє діло, вояцьке й господарське, далеко не погано. Звісно, діло запорське було доволі просте; тепер у людей більше діла, більше потреби, — та за те в них і більше науки, й більше розуму, то вони зможуть вправитись ліпше січових товаришів. Тепер ніхто ще не може сказати докладно ні того, коли, напр. світ дійде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх дорог, якими він дійде до них. Цілком такі порядки тільки тоді можуть бути й в одній якій країні, коли вони будуть на всьому світі, бо тільки тоді зовсім перестане потреба в вояках і купцях, з котрих скрізь і заводиться панство й багатирство, а за тим і начальство. Для таких порядків мусить також щоб не було попівства й віри, з котрої виходить незгоду між людьми. Замість віри мусить бути вільна наука, котра до того мусить настільки полегчити людям чорну роботу, щ б люде не могли ділитись на чорноробів і білоробів, щ б кожний робив чорну роботу й мав час і для білої роботи, для вправи громадських діл, для науки, котра тепер тільки в руках панства, або доводить до панства вчених людей над невченими. А це все речі не легкі й не близькі.

Тільки ж до того всього, до тих безначальних порядків увесь світ іде і йтиме, бо доти не може бути супокою між людьми, поки де-небудь, хто-небудь буде в якій-небудь неволі. От через те ні один народ, ні одна держава, ні один гурт людей (партія) не здоліє того, ні щ б не попустити таких порядків, — ні щ б зрбити їх проти волі людської: до них добиваються й будуть добиватись люде й навмисне, й не навмисне, й через науку, й через державні переміни, й через повстання, й через усякі спілки між людьми. В Західній Європі й Америці єсть вже сотні тисяч людей, котрі просто прямують до таких порядків. То партія соціяльна, — громадська, соціялісти-громадівці. Почавшись серед де-яких людей з самого панства й купецтва, котрі провели далі думки XVIII стол. про волю й щастя кожної особи (Рсб. Овен, Сен-Сімон) думки громадські де далі притягали до себе і чорноробів і людей великої науки й розуму (Люї Блан, Прудон, Ласаль, Маркс, Дюрінг, в Росії—Чернишевський) і тепер стали вже чималою силою, на котру мусять вважати й байдужі, й вороги. Де далі й люде вчені, котрі й не зовсім належать до громадівців, згоджуються на ту, чи іншу з їх думок (Мілль, Лавеле, Шефле) або викладають свої думки про громадські порядки не далеко од самих гарячих громадівців (Ланге). Досліджування про старі, допанські, докупецькі, додержавні громадські порядки й про зостатки їх на світі — стало тепер однією з самих гарячих праць європейської науки (Мен, Маурер, Лавеле і т. і.)*). До того ж де далі все більше показується без-

*) В Росії після німця Гакстгаузена, вчені люде почали досліджувати старі й теперішні громадські порядки серед мужицтва московського (о б щ и н а, м і р) — в працях Чернишевського, Кавеліна, Белязва, Соколовського, Посні-

ладдя теперішніх порядків державних і панських (війна, крадіжка, банкрутства, кризи і т. і.). Це все де далі все більше дає сили думкам громадівським і серед теперішніх чорноробів (поки ще більше городських, ніж сільських) і серед білоробів.

Тепер ще нема згоди між тими громадівцями ні в тому, як добитись тієї зміни в порядках громадських, яку вони здумали, ні в тому, як конечне впорядкувати товариське життя в спілках малих і великих. Приміром таких незгод можуть служити суперечки навіть між тими з громадівців, котрі більше других готові тепер же сказати, як треба повалити теперішні порядки й чим їх зараз же замінити, — між тими, котрі належать до спілок громадівських і красивих і всекрасивих (інтернаціональних) і котрі викладають рішуче свої думки на з'їздах (конгресах) своїх виборних. Напр. тоді як одні налягають більше на волю кожної особи, товариств і громади (повне безначальство, ан-архія, як каже Прудон і другі Рсманці, а з Славян, напр. Бакунін), другі більше на спілку всієї породи, або країни, на народню державу (Volksstaat), велику (напр. у Німців) чи меншу (напр. у Фламандців)*). Тільки ж корінні думки в європейських громадівців все таки одні, а таке чи інакше впорядкування громад малих і великих по тим думкам зробиться скорше силою потреб людських, ніж заранніми

кова і др.). У нас на Україні більше говорилось про державні порядки громад новацьких (праці Костомарова, Куліша, Антоновича), про те як завелось панство (у тих же, а про нове панство XVII—XVIII ст. найбільше у Лазаревського — Малор. посполит. крестьяне; Очерки стар. двор. родов Черн. губ.; Очерки малор. фамілій в «Р. Арх.» з 1875 р.), про громадські суди (Іванишева — О древн. сельск. общинѣ в Югов. Р., у Антоновича і Новицького в їх книгах про крестян в Україні в XVI—XVII ст.), ніж про громадське господарство. По наших українях в Австрії зовсім нічого не зроблено письменними людьми для науки про старі й нові громадські порядки, окрім хіба про брацтва й міщанство (в працях Зубрицького, Петрушевича, Шараневича). Про теперішні проби громадського господарювання й спільних заробітків на Україні майже тільки й єсть, що в «Недѣль» 1876—1877 рр. статті д. Ф. Щ(ерби)ни «Крымскія соле-промышл. артели», «Артель севастопольских лодочников», «Южнорусскія артели» і т. д.

* На з'їзді соціалістів в Генті 1877 р. один англієць і два Німці про-сили постановити, — що 1) «З'їзд заявляє, що треба, щоб держава, котра справляється за весь народ і в котру весь той народ входить, обдала землею й другими струментами праці.» Три Французи (два з Франції один з Бельгії) внесли таку — 2) статтю: «робітники мусять забрати громадське добро, щоб повернути його у власність спільну для союзних виробничих товариств.» Один, Італієць вніс таку 3) статтю: — «З'їзд постановляє, що земля й струменти праці стають спільною властністю, не постановляючи зарані порядків і способів для того». За 3-ю статтю тільки й подав голос цей самий Італієць, за 2-ю подано 11 голосів (з Італії, Іспанії, Франції, Греції, Швейцарії, Германії, Бельгії) за 1-ю подано 16 голосів (2 Англійці з Німці, решта більш усього Фламандці). До цієї 1 статті прибавлено тільки по думці Фламандця Де-Пепа, після слова «держава»: — «і громада», так що похвалена більшим числом голосів (16 проти 11) стаття вийшла така: — «Le congrés déclare qu'il est nécessaire que l'Etat ou la commune, représentant et comprenant la totalité du peuple, possède la terre et les autres instrument de travail». «Bulletin de la fédération jurassienne». 1877. № 37—38. Подібні ж суперечки йдуть і з-за того, як добиватись зміни теперішніх порядків, — чи зміною законів, чи наукою й проповіддю, чи повстанням, чи з середини держав, чи з-низу в-гору і т. д.

розмовами; більше потребами впорядкувати працю над виробкою позиточних людям річей г о с п о д а р с ь к и х (економічних) чи то малими, чи великими купами й спілками людей, ніж думками (п о л і т и ч н и м и) про порядки державні й противдержавні й перемінами в державних порядках, або скасуванням тих порядків через повстання. Повне ж безначальство, повна воля кожної особи завше зостанеться ціллю всіх порядків, чи по малим, чи по великим спілкам, так само як думка вменшити до 0 перешкоду од тріння в машинах. І в наші часи, не тільки громадівці всяких порядків, а й ніхто з розумних людей вже не може говорити проти волі й добра кожної особи. Громадівці тільки показують, що ні те добро, ні навіть сама воля не можливі без того, щоб чоловікові не діставалось для вжитку все те, що він випрацював. А це впять не можливе без того, щоб кожний мав рівну долю в орудованню сирю силою природи, як земля, і приводами праці над нею, як машини, а далі в товаристві таки можливе тільки в товаристві рівних людей, а далі в товаристві товариств. В цих думках всі громадівці стоять за одно.

Ми бачили вище, що українські письменні люде й українське мужицтво прийшли до того, що їм нічого не остається далі, як просто пристати до думок європейських і американських громадівців і по своєму прикладати їх на своїй землі.

II.

Конечна ціль громадської праці. — Зміни половинні й посередні станці: державні зміни. — Служба людей з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські й всеросійські. — Потреба ясно одмежованного українства в тій службі. — Всесвітня наука й краса праця. — «Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і породам. Українські потреби громадської праці: політичні вільности, осілость по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстання громадських людей; потреба праць не політичних і зріст нових порядків в громадах; праця противупівіська й наукова. — Українській соціалізм — не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать? — Українці в чужій печаті. — Наші думки про чужих людей на Україні. — Наші супротивники й співники. — Федеральна спілка в Росії й в Австрії. — Спілка демократії в недержавних породах в Європі. — Користь з неї для державних пород. — Спілка Українців з західними Славянами.

Розваживши над тим станом, в котрому тепер стоїть наша Україна, ми бачимо, як далекий він од тих безначальних громадських порядків, і як теперішні порядки навіть не дають нашим людям роздумати докладно про своє життя, а не то, щоб стати до того, щоб перемінити їх. З цього вже ясно видно, що люде, котрі посвятились на те, щоб послужити українським громадам, мусять, добиваючись до тієї конечної цілі, користуватись усякими й малими змінами теперішніх порядків, котрі хоч в чому-небудь, хоч на час поліпшують долю тих громад, а найбільше такими, котрі влекшують людам

і громадам спосіб збратись до куп, вкупі роздумувати про своє життя й пробувати поставити його інакше.

Так, напр., повертаючись до життя українського народу в Росії, ми бачимо, що мало того, що в його отнято більшу частину землі його, що він терпить од усякого багатирства, як і всі чорнороби в світі, — але терпить він ще й од панства, од самовольного царського начальства, котрих по де-яких краях в Європі й в Америці вже й нема, од попівства, котре обдирає його й затуманює далеко більше, ніж по де-яких інших землях в Європі й в Америці. Наші мужики, як і скрізь майже в Росії, навіть не получили й того, що їм обіцяно було й по царським законам, — наші люде, як і всі піддані царські, ровганяються по волі чиновників по безмірному царству російському, не можуть бути зовсім безпечні ні за свою шкуру, ні за волю, не мають волі навіть слова сказати про свої справи, ні навчитись про те, про що навчаються другі люде, ні збиратись до куп і до товариств. А до того на нашій Україні царська самоволя навіть забороняє людям і вчитись і проміж себе, й по родинам, не то вже по вселюдних школах, вчитись, навіть писати книги на рідній мові наших людей.

Де хто держиться таких думок, що а б о в с е, а б о н і ч о г о, що ч и м г і р ш е, т и м л і п ш е, — бо тим скорше люде не стерплять і тим скорше візьмуть все, що їм слід, а як трохи полегшає, то будім то вони й тому так будуть раді, що вже й заспокояться й більшого не захотять. Тільки те, що скрізь діялось й діється на світі й не тільки між людьми, але й між звірем, не показує, щоб такі думки були правдиві, щоб вони були справними законами живих тіл і громад (законами біологічними й соціологічними). Ніяка жива тварина не витерпить, щоб не вхопити хоч ту частину, яку можна вхопити, з того, що їй треба, а з другого боку, усяку можна так заморити, що вона вже й ногою не двигне сама, — а з третього, — підживившись трохи, усяка забажає більшого, а далі усього що їй треба. В Європі скрізь ведуть перед і в громадівському руху зовсім не ті з простих людей, котрим найгірше, а ті, котрим найліпше, — і найдужчий той рух зовсім не там, де найменше було малих перемін в старих порядках, а там, де їх було найбільше.

Було б зовсім чудним ділом не виступати проти де-яких порядків, од котрих терплять наші люде, напр. в Росії, тільки через те, що й в других країнах, де тих порядків вже нема, люде все таки терплять. Було б чудним, як би ми судили порядки російські, рівняючи їх тільки до таких, які мусять бути і яких ще нігде нема. То був би суд без усякої перспективи, — та й без усякої сили в очах, може, більшої часті живих людей, котрі не можуть зразу вискочити думкою своєю за все те, що навкруг себе бачуть. От через те в своїх книгах, переглядаючи життя наших громад, напр. в Росії, ми стараємось рівняти його перше з тим, яке б воно мусіло бути навіть проти теперішнього закону російського, далі з тим, яке ми бачимо по других державах, а далі з тим, яке мусить бути по чистій правді

громадській і яке, певно, буде тоді, коли самі вільні громади розумних і рівних людей візьмуть в свої руки всі свої справи. От через те ми вважаємо, що нашим людям слід добиватись і тих змін, котрі, як показують приміри усіх других країн в Європі, мусять наступити й в Росії ще раніш, ніж велика частина громад зрозуміє потребу докорінної зміни в теперішніх порядках: добиватись скасування царської й чиновницької самоволі, котра, певно, заміниться виборним урядом (царством уставним, а далі цілком виборною гетьманщиною, або республікою). При теперішньому стані Росії, котра дуже вже явно держиться тільки мужицькими грішми, сама панська рада з виборних людей з усього царства не може бути без того, щоб зараз же в ній не піднялась розмова про податки мужицькі й про наділ мужикам поля. А вже одна розмова про це послужить тому, щоб більше одчинити очі мужицтву на всі державні й громадські порядки, — й поведе за собою дальші бажання й зміни. Далі усяке вменшення чиновницької самоволі в Росії мусять полекшити людям кожної породи, країни, громади, спосіб умовитись і впорядкуватись проміж себе й підкопав ту державну централізацію, котра не дає жити нашій Україні. Звісно, ні один з тих, хто поставив собі ту конечну ціль, про яку ми сказали вище, — то-б-то цілковите безначальство й цілковите громадство, — не може вдовольнитись малими змінами в теперішніх порядках, а добившись їх, буде добиватись все більшого й більшого. В самих менших змінах, в змінах державних, він буде байдужий до того, як там впорядкується вище державне начальство, а більш налягатиме на те, щоб вбільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, — щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управи (адміністрації), чи самої виборної ради (парляменту), перед силою сесби, громади, і щоб дати їм більше способу для того, щоб заложити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних.

Так, гадаємо ми, примусить сила думки й життя працювати на нашій землі живого громадівця в справах політичних. Найголовнішим же ділом його, певно, буде помогати тому, щоб як найбільша частина мужицтва зрозуміла те, як йому взяти всі свої справи безпосередньо в свої власні руки. До цього кінця веде все, що робиться тепер по всьому світі, навіть і те, що обдирає мужицтво та, щоб ліпше те робити, збирає його в великі купи, в котрих те мужицтво пізнає свою силу. До цього кінця ведуть всі теперішні порядки, котрі своїм здирством і байдужістю до добра вселюдського показують мужикам марність надії на кого-небудь, окрім на самих себе. Ця природна сила не тільки доброго, але й злого, часом ще більше посуває мужицтво до нових порядків, ніж усякі проповіді. Тільки, звісно, що всяка дорога стає лекшою, коли нею люде прямують більше свідомі, більше по волі, ніж темні й по неволі. От тут то й можуть тепер прислужитись мужицтву ті люде, котрим доля помогла за наукою й усякою іншою білою роботою вияснити собі думки громад-

ські більше, ніж у мужицтва за його щоденною чорною працею, особливо коли ті люде посвятаються тій службі цілком для мужицтва.

У нас на Україні думка про таке цілковите посвячення людей панської науки на службу мужицтву не зовсім вже нова. Ми бачили проби такої служби в українській хлопоманії, котра показала приміри людей, що не тільки письменно стояли за мужицтвом, а й оселялись серед мужицтва й брались за всю мужицьку роботу. Проби зійтись з мужиками робились і людьми з польської демократії на Україні. Далекі більше од таких проб, і українських, і польських, показали їх в остатні роки й в нашій Україні всеросійські соціалісти. Росія — країна темна, без вільного слова, без пам'яті про те, що ще вчора робилось, — і через те не всі ті проби відомі, й може ні одна не відома цілком. Через те й з усяким судом про них треба стерегтись. Здається нам, що ми не дуже помилились, коли скажемо, що проби української хлопоманії «злитись з народом», іноді в тому, що самому народові треба кидати, показували більше щирости до України, ніж знаття потреб громадських і почасти мужицьких на всьому світі, ніж всевітньої науки; — що проби польські увільнити народ од царства й панства мали на цілі більше Польщу, ніж нашу Україну, і більше державну, ніж громадську волю; — що проби всеросійських соціалістів, п і т т и в н а р о д, горяче переносючи в Росію думки європейських громадивців і змагаючись звести до купи працю над увільненням мужицтва в Росії з такою же працею європейською, — що й слід було! — переносили в Росію й ті способи, які вирости в Європі при тамошньому життю й стану народа; до того ж всеросійські соціалісти, маючи на умі державну в и г а д к у (фікцію) всієї державної Росії, як польські демократи всієї (державної-історичної) Польщі, тим менше могли вважати на нашу Україну, таку, яка вона єсть, з тим життям, яке в ній єсть, або прибирати способів праці таких, яких потребує те життя, ні осідати на Україні з довгою й затяжною працею навіть і на стільки, на скільки дає до того могу царство російське.

Остатніми часами виявилось, що треба злити те усе добре, усе потрібне громадам, що було в усіх тих пробах, повчитись з усіх помилок, які були зроблені раніше, й твердо обмежити, спеціалізувати, працю людей, котрі хотять працювати власне для українських мужиків. Не мало вже говориться про це словесно, де що говорилось і печатно. Ми попробуємо сказати й свої думки про цілі й способи праці українських громадивців на близькі часи, про які ми тільки й можемо думати скільки небудь фактично.

Наші думки про остатні цілі громадської праці ми вже сказали вище. Ми думаємо, що наша Україна, котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне од природи мужицтво, — залюбки прийме науку про безначальні й товариські порядки, що через те на тій Україні варто працювати громадивцям, а найбільш тим, котрі зросли на Україні. Дальші наші думки про теперішні способи праці для тієї цілі ми могли б викласти з перегляду подібної ж праці на всьому світі, — зі здуманих

(теоретичних) потреб людських особ і громад. Але ми ліпше будемо виводити ті думки з перегляду того стану, в якому стоїть тепер наша Україна. Ми ж думаємо, що усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу, — українство. Звісно, те «українство» не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова здумана наука. Але прикладна наука не однакова скрізь. Так і з громадською працею: в кожній країні, в кожній людській породі, далі, навіть, в кожній громаді й коло кожної особи, — мусять бути осібні підходи й приводи до однакової цілі; кожна країна й купа людська може показати більш ясно, ніж другі, потребу й спосіб тієї чи іншої з тих праць, того чи іншого способу праці, потрібної для всіх людей. Цьому навчають і проби всесвітньої праці робітників.

Найважливіша, яка досі була зроблена проба робітницької спілки всесвітньої «Association Internationale des Travailleurs», котра постановила, що біднота (пролетаріят) по всьому світу має одну ціль і мусить за одностати, — постановила також, в своїому уставі (в Лондоні 1864 р. в ст. 7), — потребу, щоб в кожній країні були товариства по породам людським. Сама та «Всесвітня спілка» через те й розстроїлась і стратила тепер силу, що вона задумала заложити вже й середню всесвітню управу над всіма крайовими товариствами своїми в Головній Раді спілки (Conseil général, Conseil central) раніше, ніж думки спілки пустили корні по всім країнам Європи, так що сила тієї Ради була більше на папері, ніж на ділі. Інакше кажучи, та «спілка» почала працю не з - н и з у в г о р у, а з - г о р и в - н и з, — так що й сама 7 стаття уставу її, котра говорить про потребу краєвих і породних товариств, і доволі централістична й доволі темна*).

*) Ось та стаття: «Puisque le succès du mouvement ouvrier ne peut être assuré dans chaque pays que par force résultante de l'union et de l'association; que, d'autre part l'utilité du Conseil central dépend de ses rapports avec les sociétés ouvrières, soit nationales ou locales, les membres de l'Association internationale devront faire tous leurs efforts, chacun dans son pays pour réunir en une association nationale les diverses sociétés d'ouvriers existantes ainsi que pour créer un organe special. Il est sous-entendu cependant que l'application de cet article dépendra des lois particulières de chaque pays et que, abstraction faite de ces obstacles légaux, chaque Société locale indépendante aura le droit de correspondre directement avec le Conseil central de Londres» — або: «Вбачаючи, що верх робітницького руху може стати певним в кожній країні тільки через силу поєднання й спільности, — і що з другого боку користність і самої Середньої Ради залежить в тому, скільки вона знається з робітницькими спілками, чи національними, чи місцевими, — товариші спілки Інтернаціональної мусять старатись, кожний в своїй країні, ввести в одну спілку національну всі ті товариства робітницькі, які тепер єсть, а також заложити окреме для них печатне видання. Розуміти треба й те, що поступати по цій статті треба, вважаючи на закони осібні в кожній землі й що, скинувши те, що треба, за перешкод од законів тих, кожне осібне товариство краєве матиме право лисуватись просто з Середньою Радою в Лондоні.»

Як бачите, тут все діло йде од готової вже спілки, котра наперед назвала себе всесвітньою, — «інтернаціональною», та ще й од Середньої Ради II, котра

З поводу того, що деякі спілки «Всесвітньої Спілки» знаходили, що Головна Рада не потрібна й що вона приносить централістичну управу, начальство, в справи товариські, вийшли незгоди в «Спілці» найбільш між Головною Радою, за котру стояли більше германські спілки, й Спілкою Громадівською (Alliance Socialiste), в котрій був старшиною москвин Бакунін, і до котрої більше пристало романських товариств. Сварки ті багато причинились до вменшення сили «Всесвітньої Спілки», хоч і більше підняли думку про потребу самостоячих краєвих товариств, за котрі стояла «Alliance Socialiste». Тільки й вона не пустила корнів по всім країнам і Європи через теж саме, що й «Всесвітня Спілка». Як мало могли обидва товариства пустити ті корні по справжнім живим громадам, в котрих люди зійшлись по однаковості праці, по сусідству, породі, — видно, напр. з того, що іспанська «Federation» напечатала в 1870 р., що «Головна Рада в Лондоні, бачучи скорий зріст Товариства в Росії, поставила генерального секретаря для цього народа (насіон), — «Німця Карла Маркса!» і що звісний артилеріст, філософ і оратор Бакунін був на з'їзді 1869 р. виборним од ліонських робітниць, що сучать шовк, сам живучи в Женеві (Bakounine, publiciste, délégué des ouvrières ovalistes de Lyon. Genève)*).

Ясно, що як коли-небудь «Всесвітня Спілка» й стане справді коли не всесвітньою, то всеєвропейською або заложиться нове подібне товариство, то тільки після того, як скрізь, по кожній країні й людській породі, заложаться міцні товариства людей, котрі зійшлись в природню спілку не по самій тільки основі думок, а й по однаковій праці, по сусідству, по однаковій породі й мові, — і тоді, коли вони самі забажають і ширшої й всесвітньої спілки. Тепер же, от уже від кількох років, Alliance Socialiste вмерла (1870 р.), а Association Internationale живе більше на папері ніж на ділі, — а за те в кожній країні серед кожної людської породі росте думка й проповідь про ті зміни, які вони думали поробити в громадських порядках. І в тій краєвій праці тепер і вся дійсна сила громадівського руху в Європі, далеко більша, ніж в з'їздах малосильної Association Internationale, або в таких, яким був з'їзд соціалістів торік в Генті.

Обернемось же до тієї праці на нашій Україні, як та праця виходить з того стану, в котрому та Україна тепер живе.

Наша Україна поділена між двома чужими державами. В одній царство самодержавне, в другій уставне. Вже через це одно нам, Українцям, нічого розказувати, чи мають для нас яку вагу державні

й хоче, щоб по кожній країні завелись такі ж середні спілки й мов би то не хоче, щоб вони заступили її перед особними товариствами. Окрім того тут не ясно показано що таке pays, nation, — чи держава й всі, хто під нею живе, чи природня країна й порода людська. На ділі в Спілці Internationalist і «Alliance Socialiste» до Росії, Польщі й усієї Славянщини, ми поговоримо в І книжці «Славянської Громади».

*) Про це все див. у Testut Internationale. 5—6. 25. 209. 147.

вільності хоч не великі, як про те колись, за часи самодержавства Бонапарта й Бісмаркового короля розказували де-які європейські соціалісти, і як про те іноді розказується у російських соціалістів. Ми вже теперішнім станом частини нашої землі приведені до тієї думки, на котрій стали й європейські соціалісти, коли постановили на Лозанському з'їзді «Всесвітньої спілки робочих» в 1867 р., «що недостача політичної волі спиняє громадську науку й увільнення бідноти (пролетаряту), і що через те з'їзд об'являє: що увільнення робітників в справах громадських не можна одмежувати од увільнення їх державного, що постановити вільності державні, — єсть діло першої й безперемінної потреби», що треба всім товаришам добиватись гаряче, щоби усі народи мали права, котрі вилзжили французи в уставі 1789 р.*) Всяка зміна громадська посувається не самими тільки рівкими, рішучими кроками, а й щоденною тихою працею, не самими тільки переломами закону, а й законними працями. В таких же державах, як Росія, не можна й говорити ні про яку сталість праці, ні про який закон. Там всякий час треба бути готовим боронити не то свою працю, а й думку й шкуру просто револьвером од царських беззаконників. Австрія далека навіть од такої волі державної, яка єсть і в других царствах, напр. в Англії, або в Бельгії, — а все таки там, як ми вже казали, наші люде можуть виступити одверто і як порода людська, і як партія громадська, навіть і як громадівська, серед самих робітницьких товариств і серед сільських громад на зборах (мітингах). Остатніми часами ми бачили суди над соціалістами в Галичині й у Росії, — з котрих виявилось, що те, за що в Галичині присуджували на 3 місяці тюрми, в Росії каралось 12—6 роками каторги. Ясно значить, що те, що потрібне в Росії незвичайного геройства, в Австрії можуть робити люде з звичайною натурою, а звісно, що всяка громадська справа посувається вірніше, коли за нею стоять як найбільші лави хоч і звичайних людей, ніж самі герої, котрих ніколи багато бути не може. Ми, Українці, на цей час мусимо признатись, що ми ще не покристиувались і тими всіми невеликими вільностями, які дають австро-

*) Le Congrès international, considerant: Que la privation de libertés politiques est un obstacle à l'instruction sociale du peuple et à l'émancipation du prolétariat, — declare: 1) Que l'émancipation sociale des travailleurs est inseparable de leur émancipation politique; 2) Que l'établissement des libertés politiques est une mesure première d'une absolue nécessité; 3) Que cette même déclaration sera renouvelée chaque année; 4) Qu'il sera donné communication officielle de ces résolutions à tous les membres de l'Association internationale des Travailleurs, ainsi qu'à ceux du Congrès de la Paix, en leur demandant leur concours énergique pour investir tous les peuples des droits imprescriptibles de 1789. — Testut, 133 — 134.

Ti statті (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen i Dispositions fondamentales garanties par la constitution) власне і говорять не так про те, як буде впорядковане вище начальство, а про те, які мусить мати права кожний чоловік перед начальством: — «рівність, волю переходити з місця на місце, волю слова, письма, печаті, віри, зборів, і навіть право противитись неволі». Louis Blanc - Histoire de la Révolution française. 1869. III, 47—51. Нам, Українцям, тепер треба доложити до тих оснівних прав ще: волю кожної породи людської, а також громади й країни, — то б то вільності ф е д е р а л ь н і.

угорські порядки, й мусимо добиватись для себе й у Росії на перший раз хоч таких порядків, звісно, не для того щоб на них стати.

Далі одна з найголовніших одмін нашої України од великого числа других земель, в тим числі й од Московщини, в тому, що в ній мужицтво ще більше покинуто на самого себе, ніж в тих країнах, котрі не тільки мають свої держави й панство, а ще й підгорнули під себе й другі землі з їх і панством і мужицтвом. Чи по волі, чи по неволі, а в тих землях держава й панство роблять що-небудь і для мужицтва, а як де, то на користь і мужицтва державної породи рсблять і люде з пород чужих, недержавних. Доволі буде показати хоч на те, що, напр. в Московщині, книги для московського люду пишуть не самі Москвини, а й Українці, а то й Німці, Ляхи, Грузини, Молдаване і т. і., при чому по більшій части забувають про працю для своїх людей. В таких країнах і люде з думками противудержавними й противупанськими все таки йдуть по тій дорозі, котру пролсжила держава й панство, користуючись усіма засобами, котрі дали їм держава й панство. В таких же країнах, як наша, цілком не так. Письменні люде на нашій Україні скрізь двічі одірвані од свого мужицтва: й через панство, й через виучку по чужих школах, і звичку йти за людьми державної породи. Через те наші письменні люде по волі й по неволі тягнуть в бік московський, польський, угорський, німецький, або й зовсім кидають свою країну. Навіть ті з письменних Українців, котрі держаться думок мужицьких (демократичних) і союзних (федеральних), не всі одразу можуть переломити в собі те, що в них з батьків і дідів поселила чужа держава й школа, й вернути собі те, що в них вона одняла, — спільність з українським мужиком, напр. хоч би то в мові. Звісно, ніякого чоловіка не можна примусити безпремінно працювати в тій країні, де він родивсь, для тих, а не для других людей. Підряд бачимо Німця, котрому доля довела працювати у Французів, і на виворот. Тільки найбільше все-таки люде працюють серед свої країни й для свого народу, коли тільки в тому народі хоч с'як, хоч так, а господарюють свої люде. Не так в нашій Україні. Письменний Українець по більшій части працює для кого вгодно, тільки не для свої України й її мужицтва. А з другого боку, здавна звикли усякі чужі люде хазяйнувати на Україні, не знаючи її, не звертаючи уваги на те, як треба обертатись з Українцями, ми не кажемо вже про тих, котрі тільки й думають, як би пожитись з України, нічого доброго для неї не роблючи. От через це ті люде між письменними Українцями, котрі не хочуть, щсб де далі все більше Україна й її мужицтво тратило свої сили, — мусять заректись не йти з України, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовший з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки. Так перш усього українська думка про працю для мужицтва мусить вести за собою о с і л і с т ь , з е м л я ц т в о . Це не значить, що Українці мусять не глядіти далі свої межі. Зовсім інакше: вони в тій

межі робитимуть те, чому навчає всесвітня наука, спробована при-
мірами других країн і в згоді з другими людьми, близькими й дале-
кими. Вони тільки перестануть оббірати свою країну, покористу-
ються всіма силами, які дає їм їхня країна й порода, і будуть бра-
татись з другими, не як пухирі, що літають по вітру, а як люде,
котрі, стоячи міцно на землі своїй, можуть говорити не тільки за
себе, а й за неї. Правдивий ф е д е р а л і з м може вийти тільки
з спілки таких людей по всім країнам Європи.

Розваживши далі над потребою українським людям не розбіга-
тись по чужим землям, а працювати в своїй, дійдемо й до того, щоб
і на самій Україні люде, як можна більше д е р ж а л и с ь к о ж -
н и й с в о г о к у т к а, к о т р и й і м н а й б і л ь ш е в і д о -
м и й і д е в о н и n а й б і л ь ш е з р о с л и с ь з л ю д ь м и .
Без такого повертання людей до свого кутка без сидіння, як можна
довше, на одному місці більша частина розмов про громадство, ф е д е -
р а л і з м і п р о т и д е р ж а в н и х і к у п е ц ь к и х п о р я д к і в, з о с т а є т ь с я в л а с н е
одними розмовами, бо ніхто ж стільки, як ті державні й купецькі
порядки, не ганяє людей од краю до краю й не ставить кожного
безрідним і одиноким серед великих куп таких же безрідних і одино-
ких людей, котрими через те так і легко орудовати усякому на-
чальству й багатирству. Звісно, де далі, пересування людей з сел
в городи, з місця на місце все більше росте в світі й не од самої
тільки неволі господарської (бідности), а й од волі особи, котра
хоче все бачити, всього спробувати. Тільки ж те пересування тоді
тільки не буде служити самим багатирам, коли по всім куткам
будуть сталі й впорядковані купи людей, спільних між собою, мов
рями (кадри), в котрі поставатиме новоприйшовший товариш, —
а не бурлака, як тепер.

Вже з цієї потреби осілости людей з нашими думками по наших
городам виходить і потреба того, щоб вони приходили туди не з са-
мими тільки такими, чи іншими думками про громадські порядки,
та з проповіддю їх, а перш усього з д о к л а д н о ю (спеціальною)
н а у к о ю в т а к и х р і ч а х, к о т р и х п о т р і б у є г р о -
м а д а л ю д с ь к а, — чи то хліборобських, чи скотарських, чи
ремесницьких, чи лікарських, чи вчительських і т. д. Чоловік, ко-
трий хоче, щоб його поважала й ради його слухала, думки його
приймала громада, а особливо така терта, практична, як мужицька,
мусить знати й вміти тих річей ліпше, ніж кожний чоловік в громаді.
Тільки такий чоловік, котрого праці й ради що-дня потрібує громада,
стане їй любий і зростеться з нею так, що й громада може послуха-
тись його думок і про зміну й громадських порядків*) Тільки осі-

*) При цьому не слід пропустити й такої уваги: тільки докладна по-всяк
день потрібна громаді праця може порятувати проповідачів нових порядків
од того, щоб серед них не виросла порода людей, котра буде тільки «молюти
язиком» та кидатись од справи до справи, ганяючи з краю до краю «как саврас
без узды», так самісінько як це робили колишні пани. А комусь то треба ж
буде платити за ті «проісти й прогони». Звісно, нікому, як тому мужицтву, котре

лість в громаді в докладно, явно потрібною громаді працею дає основу, на котрій можна толкуватись про те, якими способами на який час треба добиватись зміни громадських порядків, котру звуть то переменою (реформою), то переворотом (революцією). Тепер багато толкується про ті способи проміж громадівцями в Європі й у Росії, і, частіше всього, способи ставляться поряд з цілями, так що ми бачимо такі прапори гуртів (партій), як Staats-socialismus (державний соціалізм), socialisme progressif, socialisme révolutionnaire, соціально-революційна партія і т. д., при чому кожний розтягає розум слова: закон, держава, поступ, переміна, переворот і т. і., як йому до вподоби. Те, що ми бачили досі в життю людському й що бачимо й тепер, показує, що життя те переменяється усякими способами й волею не одного гурту, і що ні один гурт не може завше вживати безпремінно одних способів. Мало того, стан громади, серед котрої живе чоловік, в іншу хвилю збуджує такий дух, посилає громаду до таких способів, котрі наперед і вгадати не можна. Ясно, що діло не в способах, а в цілі, та в живій спільности чоловіка, котрий має думки про потребу зміни в порядках громадських, з тією громадою, серед котрої він живе. При такій спільности, котра, як сказано було зараз, виростає тільки з осілости та з докладної праці, можуть мати вагу й ті проби добиватись докорінних змін в теперішніх порядках, ті проби, котрі радять робити, замість проповіді словами, прихильники повстання, бунтів, propagande par les faits (проповідь ділом) і т. п. Повстання — робляться од гарячої крови, од нетерплячки, од невиносної неправди, котра гніє людей, як раз в той час, коли вони повстають, — і їх не можна ні втишити, ні підняти розмовами, а також початками чужих громаді людей тоді, коли вони, а не громада, надумались його підняти.

Ми думаємо, що всі приміри справді дужих повстань, до самого повстання паризького 1871 р. (Паризької Громади, Комуни), показують правду першої половини нашої думки, а недавні малі вдачі таких проб «проповідати ділом», як, напр. уличний хід на спомин Паризької Громади приїзжими людьми в Берні 1876—1877 рр., або проба приїзжих людей підняти повстання селян під Беневентом в Італії в 1877 р., показують правду другої половини тієї думки. Певно, що й ті проби мусіли не пройти зовсім без сліду, тільки навряд щоб той слід був рівний тим стратам, котрі понесли люде для того, щоб їх зробити.

В Росії між соціалістами дуже поважається «Паризька Громада» 1871 р. і ставиться часто як примір праці громадської й дома. В останні роки чимало говорилось про «бунти» й в Росії. Тоді як одні з громадівців російських держались думки, що їм тепер треба налягати на саму проповідь і тільки строїти ряди будучого війська для спільного повстання громадівського та ждять часу, коли можна буде «покликати народ», щоб він зробив спільний «переворот» в Росії,

ва все платить і котре майже тільки одно у нас і живе по закону: «в поті лица їж хліб твій», закону, котрий і мусить бути корінним законом і громадівським!

або «звести до купи менші народні бунти в один повстанський взрив» («Вперед»), — другі казали, що треба раптом повалити теперешній уряд і захопити в свої руки державну силу тепер же, бо скоро, може, бути вже пізно, — й впорядкувати Росію по своєму («Набат»). Треті не признавались до змін з гори, ніяким урядом, і не дуже вірили в те, що може зразу наступити спільне повстання по всій Росії, й зміна всіх порядків, та за те думали, що «красві бунти» проти теперішніх порядків найліпше збудять і мужицькі громади. За цих думок бували чималі суперечки між російськими громадівцями, котрі часто на ділі зходились на одному, і на ділі більш усього робили, звісно, — проповідь (пропаганду) громадівських думок, де можна було. Проти середнього столичного уряду не було зроблено досі ні одного підступу. В столиці була зроблена тільки одна б е з о р у ж н а проба — і, звісно, не повстати, а проговорити проти теперішніх порядків громадських і державних (Демонстрація на Казанській плсці 6 грудня 1876 р. в Петербурзі). Ні одної проби «красвого бунту» російські «бунтарі», або «проповідачі ділом» не зробили. А в ці останні роки самі мужицькі громади бунтовались в Чигиринщині, в Уральщині, в Вороніжчині і т. д., — пр о т и н е п р а в д и, к о т р а з а ч е п и л а б е з п о с е р е д н ь о ї х с а м и х. І там не тільки не було ні одного вченого громадівця, а навіть російські письменні люде не здоліли й дізнатись докладно, як робились ті бунти.

Вже з цього видно, що всі розмови вчених російських громадівців про повстання, бунти і т. і., були цілком здуманними, а змагання на них більше словесні, ніж дійсні. Такими вони й мусять зостатись, поки громадівці ті не стануть громадськими людьми, такими, про яких ми зараз говорили. Недавніми часами показалось в Росії кілька прсб дійсного виступу проти теперішніх порядків (напр. оборона од жандармів в Одесі, діло д. Засулічевої проти Трепова, виступ київських студентів проти арешту їх товаришів і т. д.). Прсби ті вийшли живими й звернули на себе громадську увагу. Ті прсби, які вони маленькі не єсть, — таке діло, котре показує, що сміливий дух вже пробуджується й в Росії.*) Певно, що тут послужили й ті розмови про «бунти», «проповідь ділом» і т. і., котрі велись в останні роки. Тільки ж, розібравши ті проби, ми бачимо перш усього, що вони вийшли не з здуманної, а з живої болісти громадок молодих людей, котрим не стало сили терпіти зневагу й муку од царських слуг: тут люде о б о р о н я л и с а м и с е б е, о д п л а ч у в а л и з а с в о ї х, з а с т у п а л и с ь з а с в о ї х. Далі ми бачимо, що всі ті виступи зовсім не соціялістичного, а п о л і т и ч н о г о д у х у, —

*) Ще торішнім літом ми писали в книжці «Народні Школи на Україні серед життя російського» (22—23): «Ми думаємо взагалі, що ті, хто зветься в Росії ворогами теперішніх порядків, говорять про переворот та про бунт, далеко смирніші люде ніж про них думають, більш страшні здалека, ніж на ділі. Доволі буде вказати на те, що у нас в останні роки було наарештовано до 2.000 чоловік, звісно ж тільки два случаї, коли арештовані попробували одбиватись од жандармів і прокурорів і що у нас жандарм і прокурор іде полювати на «новь» з меншою опаскою, ніж на бекасів».

Мал. 15. *Остан Терлецький*
(1850—1902), співробітник «Громади».

Мал. 16. *Теофіл Окуневський*
(1862—37), кореспондент Д-ва в рр.
1883—95.

виступи не проти господарських порядків, а проти державних: проти шпівнів, жандармів, прокурорів, поліцейстера і т. д., то б то зовсім не такі, про які говорили російські громадівці. І похвала тим виступам вийшла тільки од тих людей, котрі найбільше розуміють державні порядки, і, звісно, всього менш од мужицтва, про котре ті громадівці всього більше думали.

Для того, щоб мужицтво похвалило ті виступи, треба, щоб воно теж розуміло державні порядки, а для того, щоб, напр. яка мужицька громада помогла такій пробі не даватись в руки жандармам, яка була зроблена в Одесі, або оступилась так за когонебудь з тих громадівців, котрих начальство хапає десятками, як пробовали оступитись київські студенти за товаришів, треба, щоб громада знала й любила тих людей, як людей громадських, як товаришів.

Мужицькі ж повстання цілими громадами скрізь, а в Росії більше ніж де-небудь, можливі тільки зза причин явно громадських і господарських (соціально-економічних): Найслабший бік мужицьких бунтів в Росії, не тільки в середній Московщині, а з XVIII ст. і в нашій Україні й навіть, здається, й в других козацьких землях, завше був і єсть в тому, що в мужиків не ставало розуму про державні порядки, що мужики, повстаючи проти тієї несправди, котра безпосередньо давить їх, завше думають, що вони повстають не проти закону державного, а за закон, за царську волю, проти котрої йдуть мов би то не вони, а пани, або чиновники. Через те вивченому чоловікові страшенно трудно й підступити до мужиків в такі часи, — хіба він візьме на себе личину, мов би то й він вірить в царську дсбру волю, або в таке інше, як бродячі салдати й другі подібні, що завше показуються в мужицьких бунтах в Росії. Так на таку личину далеко не всякий вивчений чоловік згодиться пітти, а ще менше здолів видержати її, навіть хоч би хто й задумав таке діло*). Ясно, що віру мужицьких громад наших в царський закон може розвити тільки докладне товмачіння, пропаганда. А в тім то й лихо, що такої пропаганди в такі гарячі часи, як бунти громадські, — громада мужицька навряд чи й стане слухати од негромадського чоловіка. Ясно значить, що й для того, хто держиться думки про те, що й кра-

*) Говорючи так ми становимось зовсім не на правове поле, а на природне: ми не кажемо: «яке хто має право підводити, або обманювати других?» ми кажемо: «рідко хто зважиться обманювати самого себе, нести свою голову за те, чому він сам не вірить, говорити таке, що тільки затуманюватиме в других ті думки, котрі він вже для себе самого вяснив!» Потреба говорити правду, єсть така ж потреба здорового чоловіка, як і потреба дихати чистим воздухом. В таких случаях, як «краввий бунт», не можна навіть говорити про те, що обманом зробиш щастя людям. Навіть великі повстання Разіна, Пугачова, в котрих не було ясних політичних думок, а до того був ще й обман, «самозванщина» і т. д., кінчилились тим, що повстанців побивали. А що ж зостанеться з «краввого бунту», коли після того, як його задавлять, неозостанеться в людях навіть і ясної думки про те, за що люде наложили своїми головами? І що ж в кінці всього зостанеться з самих думок про «нове життя по правді», коли в однім місці самі проповідачі його доложать одну неправду — про царя, в другім другу — про бога і т. д.

зві громадські бунти посувають час спільної зміни в теперішніх порядках, все діло зводиться на те, чи стане він громадським чоловіком ще перед бунтом, чи ні.

Нам здається, що розмови про те, коли слід «кликати народ на спільний переворот» і як «заводити в один великий взрив» малі бунти, — даремні клопоти, бо коли б вже дійшло діло до того, то «більша частина народу» обійшлась би й без усяких верховодів, котрі б її кликали, та строїли, та зводили. Та коли б більша частина народу «построїлась в ряди громадівців», то, певно, нічого б було вже й «переворот» робить. Значиться, коли розмовляється про те, як держатись громадівцям до повстань, то можна говорити тільки про малі, краєві повстання, бунти. Ми вже сказали, що, як нам здається, бунти не робляться з-гори, а що вони піднімаються з-низу од не моготи терпіти неправду. Нам здається далі, що хтоб що не думав про краєві бунти, чи вважав би їх корисними, чи шкодливими, а державні й громадські порядки в Росії й в Галичині тепер зайшли в такий кінець, що мужицькі бунти мусять підніматись де далі, все частіше**). В 95 случаях із 100 навіть «бунтареві», не громадському чоловікові, трудно буде розпалитись самою думкою на стілько, щоб понести свою голову в тій справі, котра просто не вражає його ока й уха. З другого ж боку ні один справді живий чоловік не витримає, щоб не пристати до діла, що робиться коло його, в котрому він бачить хоч верно свої правди, і не постаратись, щоб те верно розрослося як найбільше. Коли такі живі люде з громадівців наших, ставши своїми людьми в мужицьких громадах, будуть свідками того, що громадам тим робиться кривда, котрої вони не можуть стерпіти, то, певно, вони й повстануть вкупі з громадою, і в таким случаю вже, звісно, мусять приложити всю свою силу на те, щоб повстання громадське пішло як найдалше: щоб не тільки громада противилась тій найближчій кривді, заа котрої піднялась вона, а й попросовала змінити й усі ті порядки, од яких вона терпить: напр. в селі обернула всю землю в громадську, як цього маленькі проби вже й рсбили наші мужики позаторік в Подольській губернії, правда, тільки з землями своїх же мужицьких багатирів. Так значиться й тут все діло зводиться на те, чи стане громадівець — «проповідач ділом» осілим громадським чоловіком, чи ні.

Врешті ж, навряд хто б міг вірити в те, що, напр. в Росії на близькі часи, при теперішній силі війська державного, може бути навіть таке велике мужицьке повстання, як в часи Хмельниччини, або навіть Пугачієщини. Далі ми думаємо, що давати дуже велику вагу повстанням, а до того й вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звать «ссціяльною революцією», може стати ділом одного великого повстання, навіть і в одній великій країні, — це показує звичку думати більше про

***) З політичного боку Росія тепер подібна до Франції перед революцією 1789 р., в соціяльного — до Англії 20 рр. ХІХ ст. Прикарпатська ж Україна багато в чому подібна до Боснії й Герцоговини.

державні справи, ніж про громадські й господарські. Звичка та вкорінилась в людях письменних за ті часи, коли люде, поставлені в державних урядах (царі й виборні, як, напр. якобинці в часи великого повстання французького в XVIII ст.) думали, що вони можуть державною силою з-гори повернути життя, й самі думки й звичаї тисяч і мільйонів людей, як їм завгодно. Такі державні думки йшли тоді поруч із старою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, що бог творить в світі чудеса, а потім коли й дібралась до того, що побачила порядок в зміні всього на світі, то все таки думала про скорі зміни, про перевороти на світі земному, — *les révolutions du globe terrestre*. В XIX ст. багато було повстань, — а ні одно з них не здоліло змінити до коріння порядків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавніми часами й науки про природу, геологія й біологія, показали, як помалу йдуть всі зміни на світі, і замінили слово *révolution* на слово *évolution* (розпускання, зріст). Нова наука природня мусить перевчити письменних людей і в їхніх думках про зміни порядків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах, та повстаннях, і привчити пам'ятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу, і що державні, чи противдержавні заходи й повстання — тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському життю, а далеко не все. До того ж і наука про громадське життя, де далі, все більше виясняє, що державні порядки колись, тоді як найголовніше діло державне була війна, були корінем і господарських змін, напр. забірання землі вояками, — а тепер державні порядки найбільше — тільки покрівля порядків господарських і послідок думок людських, — і що значить їх ні заложити, ні повалити в кінець не можна одразу. Сама думка про «б е з н а ч а л ь с т в о» одкидає усяку думку про переміни з-гори в-низ, а не з-низу в-гору, — од особи до товариства й далі, і примушує перемінити слова *révolution sociale* на *évolution sociale* і вменшити віру в самі повстання. Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими способами (те й друге видно, напр. на повстаннях зза такого ще доволі простого діла, як державна воля й спільність Італії), а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські, вертаються безпрямінно «на другий день повстання», коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські так, чи сяк, та вдовольнялись, — а в тимі потребами люде не ждуть довго. Таке й случилось в 1848—49 рр. у Франції, коли в перший раз у великому місці попробовано було зразу перевернути старі господарські порядки, поки самі ще щирі громадівці не здоліли й здумати, а не то зробити зразу усі нові порядки. Майже на тому самому зупинивсь і повстанський уряд «Паризької громади» 1871 р., котрий навіть майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порядків, не скасував осіб-

ного обладання ні хат, ні фабрик, як через те, що ще мало було в самому Парижу людей, котрі б пристали на те, так і через те, що тоді б йому прийшлося самому поробити усі нові порядки в Парижі, а далі в усій Франції, без котрої трудно собі й здумати життя Парижу*). Сила зросту нових громадських порядків значить не стільки в повстаннях проти старих порядків, а особливо не в скасуванні державних порядків, скільки в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і думок людських по всім громадам якої країни, коли не всіх країн, хоч би на перший раз самих європейських, — в цілім ряді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних, наукових.

Тепер ще єсть люде між чесними громадівцями, котрим такі думки не любі, котрі навіть думають, що коли люде не будуть вірити в те, що зараз же все буде по-їхньому, то й руки опустять. Тільки ж це такий же самий страх, як і той, що мов би то, коли люде перестануть в бога вірити, то всі злодіями стануть. Зовсім інакше: власне віра в те, що завтра все буде по-нашому, коли не спевниться, — (а ми бачили це не раз за ХІХ ст.) — доводить до того, що в людей, котрі вчора вірили й гарячилися, завтра руки опускаються!

От справді осіле життя в громаді за докладною щоденною й щодня потрібною громадянам працею, може в кінець одучити письменних людей од тих старих державних звичок, котрих ще чимало зосталось і в теперішніх громадівців, навіть і в тих, що покинувши (не дуже давно) якобинські думки, пристали до думок про «бєвн а ч а л ь с т в о». Тільки щодня маючи діло з людьми, котрі повиростали серед теперішніх порядків, можна побачити усе, чоґо не стає їм для «нового життя», і кожну хвилину помагати їм посуватись до нього. З сотень примірів такої помочі зовсім не політичного духу, ми зупинимось тепер на одному. Важко собі й пригадати, щєб цілковиті безпанські й безначальні порядки могли заложитись там, де люде так мало вміють господарювати коло сирої тварі й машин, як, напр. наші мужики, через недостачу в них науки про природу. От вже з цього одного виходить, що дуже потрібно, щєб по нашим громадам були люде, котрі не тільки б уміли розсудити про державні й господарські порядки, а ще б уміли господарювати коло скоту, на землі, на фабриці і т. д., найліпшим науковим спо-

*) В виборах 26 березня в уряд Паризької Громади з 480.000 виборців подавало голоси 230.000 чол., а з них 167.000 за Громаду. З 92 вибраних було 21 не соціялістів, 18 соціялістів-федералістів, 44 якобинців і, так званих, блакністів. Перед кінцем П. Громади, після того як в неї вийшли 21 смирініших республіканців, в ній було 57 якобинців і 23 соціялістів-федералістів. Змін господарських уряд Паризької Громади тільки й зробив, що дав волю не платити за квартири за часи війни (од жовтня 1870 р.), звелів одібрати церковні маєтки на громаду, продовжив строк недоплати по позичкам за часи війни, дав волю забрати заставлені в позичковому скарбу речі не дорожчі од 20 фр. Lefrançais — Etude sur le mouvement communaliste à Paris, en 1871. Прибавити треба, що по селах вже зовсім не розуміли не то, що то таке за соціялізм, а й самої республіки, і жахались її, як безбожества й, мов би то, ровбою.

собом і могли би навчити тому мужицькі громади. Скажемо просто, не заходючи дуже далеко од того, що ми тепер бачимо в Росії, нас беруть завидки, коли ми читаємо «Письма из деревни» і т. і. хеміка Енгельгарда, і ми думаємо: чому не чуть про людей, котрі б так розумно помагали мужицьким товариствам і громадам вправляти своє господарство, як вправляє той Енгельгард своє власне, для своєї користи, наймитами? Ми б бажали нашій Україні сотні Енгельгардів з десятками спеціальностей та тільки в громадівськими думками й цілями в праці. Охота до такої праці, до помочі мужицтву закладати усякі господарські товариства, показувалась і в Росії в початку громадівського руху в 60-ті роки. Тільки скоро вона змінилась самою проповіддю про повстання. Та при порядках державних в Росії важко було й витримати з самими смирними пробами товариського господарства, щоб не дістатись в руки поліції, важко було вивченим соціялістам не махнути на все таке рукою. Тільки ж все таки в самому мужицтві, й у нас на Україні, сами собі ростуть проби товариського господарювання*) й ждуть того, щоб вчені люди подали їм свою поміч наукою.

І ми найгарячіше бажавмо, щоб скорше пропали царські державні порядки в Росії, щоб такі люде могли виробитись в гарячих молодих громадівців, котрі тепер гинуть по тюрмах, і щоб зчезла в наших письменних людей панська незвичка до затижної, холодно-обдуманої неполітичної праці, котрої доволі знайдеться по наших мужицьким громадам. Такі люде допоможуть повиростати по тим громадам пуп'яшкам, в котрих попіднімаються парослі нових громадських порядків, що, вбільшуючись, де далі, випхнуть старі порядки новими, не здуманними тільки, а готовими й з готовими для них людьми — громадянами. А така служба мужицьким громадам більш ще ніж друга, потрібує довгої осілости серед них.

Так вже сама осілість наших громадівців по країнам і громадам, — осілість, котра так потрібна власне на нашій Україні в її теперішньому стані, примусить їх звернути увагу на багато річей, котрі уважати треба б було в наші часи й другим, що пеклюються про конечну зміну громадських порядків, і підопре в наших громадівцях ті думки про ту зміну, котрі виходять і з нової всесвітньої науки.

Теперішній стан нашої України звертає увагу ще на багато таких справ, котрі важливі й для громадівців на всьому світі. Так, напр. було вже сказано вище, що в нашому мужицтві в Росії показуються люде, котрі йдуть проти попівства, котре, між іншим, просто пристало до чужого начальства й панства й ворогує проти українства, а що в нашій Україні в Австрії попівство виробилось в своє панство. Через це все наші громадівці мусять виступити проти попівства дужче, ніж це досі роблено було громадівцями, напр. в Московщині. В Австрії наші громадівці мусять виступити проти попівства може ще дужче, ніж в Україні малоросійській, власне

*) Дивись спомянуті статті в «Недѣльн», а також в «Кіевск. Телегр.» 1875. № 14.

через те, що там попівство не так явно одцуралось од української породи й іноді манить себе й других і самі мужицькі громади будцім то воно стоїть за ті громади й може полекшити їх долю. В нашій австрійській Україні безпремінно і як найскорше треба налягати на те, щоб попівство обмерзїло молодим людям, щоб вони не йшли в попи. Отже, повалити готове попівство й не дати вирости новому серед таких брацтв, як штунда, котрі тепер виступають проти готового «православного» попівства, та тільки в тією ж самою «святою» книгою, на котрій засновались православні святощі й попівство, помагати теперішнім противу-попівським брацтвам стати людьми цілком вільного розуму — можна тільки так, щоб підкопати в корні віру в те, чого не бере розум чоловічий. А це можна зробити тільки за помічку науки про зріст усього в природі, а також про те, як росли й віри й попівські порядки по всьому світі. Тепер вже в Європі досить виробилось такої науки, та тільки громадивці мало спожиткували її в своїй проповіді, навіть і ті, котрі, як «спілка громадивська», «Alliance Socialiste» 1867 р., просто написали в своїм уставі, що «Спілка» заявляє, що вона не вірить в бога й хоче, щоб «віра замінилась наукою». А по де-яких країнах (напр. в південній Німеччині й в самій Франції) ще не перевелись громадивці, котрі думають помирити своє громадивство з вірою й навіть з християнством. Тільки остатніми днями в північній Німеччині, коли показала проба пруського лютерського попівства привернути до себе робочих вигадкою «державного й християнського соціалізму», — німецька «соціально-демократична партія» виступила з рівкою проповіддю проти віри й попівства. Досі ще противу-попівська наука держиться скрізь більше серед багатших людей і переходить до чорноробів дуже помалу, більш крапельками, що проціджуються зверху вниз, ніж через впорядковане навчання од людей, котрі взялись за те докладно. А таке навчання тепер дуже потрібне, бо попівство було першою білою працею, котра підняла купку людей над другими, чорноробами, а потім вкупі в вояцтвом, а далі з усяким іншим начальством й панством, вбільшувало й святило нерівність між людьми, захопило собі великі маєтки й досі стоїть за них і підпирав державну й громадську неволю й нерівність і всилюється повернути великі купи богомільного народу проти усіх противників тієї неволі й нерівности, в тим числі найбільше проти громадивців. Віра ж і попівство здавна підбивали невгоду між людьми й не можуть перестати підбивати її ніколи. До того всього, коли нові безначальні порядки потрібують, щоб люде мали більше часу на науку й не несли нікчемної праці й видатків, то певно, що скасування віри, богомільства, церков і попівства влекшить ті тягарі, котрі скрізь несуть людські громади. От через це все наукова праця з різних боків проти попівства єсть одна з найбільших потреб прихильників громадивства скрізь.*) Коли ж на нашій Україні попів-

*) Уряд Громади Паризької 1871 р. постановив, що віра — діло домашнє, а не громадське. Управи IV і XVII волостів (arrondissement) паризьких постановили, що в школах громадських не будуть вчити попи, — що вся наука

ство звертає на себе більшу, ніж по де-яких інших країнах, увагу громад, то тут мусіла б повстати тепер же, по всім купкам українських громадівців, пильна праця, щоб почати широку проповідь проти корня віри й попівства за поміччю науки природної й громадської.

Вище було сказано, що українство задержалось майже тільки в самім мужицтві, і що дуже мале число письменних людей признається на Україні до свого краю й люду. З того виходить нова служба для тих з теперішніх вивчених людей, котрі не зрікаються свого українства. Люди ті, коли вони тільки трошки роздумаються, то не можуть стати іншими, як приятелями мужицтва, подібними демократам, соціялістам і т. і. гуртам в других країнах. Тільки ж в цих других країнах, де державні порядки не одвернули так вивчених людей од мужицтва, як в нас, такі гурти можуть лекше звести свою працю на саму проповідь про зміну теперішніх невідгонних простим людям порядків, державних і господарських, залишивши інші громадські справи й потреби, — наукові, майстрові і т. і. на других людей. Ці другі люде часто зовсім і не розуміють думок про ту зміну в громадських порядках, а працюють просто для теперішніх, а іноді й ворогують з тими, хто хоче зміни. Тільки ж все одно, часто вони, й не гадаючи об тім, працюють для того, щоб стала можливою цілковита зміна теперішніх громадських порядків, іноді ще більше, ніж де-які проповідачі самими словами про ту зміну. А часто й ті самі проповідачі тільки користуються тим, що виробили й вигадали такі люде для своєї цілі й потреби. Доволі буде, щоб пояснити нашу думку, вказати, напр. на той вжиток, який роблять тепер проповідачі громадства з статистики й науки про господарство громадське, з науки про старинне громадське життя, й про звичай й думки усяких народів, — з науки про зміну страви на працю в тілі чоловічому, і з усієї нової біологічної науки взагалі. Ми вже не кажемо про вигадки технічні, без котрих теперішне, а ще більше будуче господарство не прсживе й години, або про початкову науку діточу. Досі всі такі справи були зовсім в руках людей старих порядків і навіть не дуже звертали на себе увагу проповідачів громадства серед чорнорсбів, — хсть завше вагу їх розуміли люде, котрих мсжна вважати за батьків нового громадівського руху, як, напр. Овен, С.-Сімон і др. Досі навіть всі розмови про те, щоб зробити правдиву статистику чорнорсбського життя самими товариствами робочими зоставались самими розмовами. Тільки недавніми часами й в з'їздах самих виборних од чорнорсбських товариств громадівського руху, поставлені були думки про такі справи, як ціл-

в них буде опиратись тільки на вільному розумі, а управа XVII волости постановила, що ученикам не будуть давати в школах ніякої книги, ніякої речі, котра чим-небудь буде противна науковому методу. «Lefrançais», App. 53—58. Тільки досі ще таких шкільних книг нема! А в такі то часи, як часи Громади Паризької найліпше й видно, яка помилка була зроблена через те, що по-півську силу серед простих людей, особливо селян, не підкопано було раніше — наукою.

ковите навчання дітей: Enseignement intégral, instruction intégrale, на з'їзді «Всесвітньої Спілки» 1867 і 1868;*) торік на з'їзді гурту німецьких громадівців постановлено видавати науковий місячник (Die Zukunft — Будуще; окрім того виходить в Швейцарії другий подібний місячник «Die Neue Gesellschaft» — Нова Громада). Подібні проби єсть тепер і в Французів («Le Travailleur» — Рсбітник, — «Le Socialisme progressif» — Поступове Громадство), у фламандців і др.

Такі проби науки чисто громадівського напрямку ще доволі слабі. Тільки ж в Західній Європі од того ще не така велика шкода, бо як ми сказали зараз, там для такої науки працюють і нехотя люди й других думск. Наша ж Україна тим не подібна до других країн, що в нас до мужицтва не доходить і стілько з вигадів панської науки, скілько їх доходить по других країнах, де панство не одірвалось од мужицтва в зовсім єже чужу породу, і що в нас вже зовсім ніхто: ні державне начальство, ні панство не пмагає й тим науковим працям, котрі служать навіть тому, щоб пізнати свою країну. Мало того, в нашій Україні всякий, хто ухопив хоч трохи науки, вже перебігає од мужицтва в гурт чужих йому людей і становиться паном навіть і тоді, коли б вважав себе прихильником мужицтва. От черев це у нас ті невеличкі купки людей, котрі, маючи всесвітні думки про волю мужицтва, не зреклись свого українства, мусять рсбити не одно те діло, котре по других країнах рсблять подібні їм гурти людей, а кілька діл, починаючи од діл академичних (таких, напр. як збори слов мови нашого народу, без кстрих не мсже посуватись ніяка проповідь і наука серед мужицтва й котрі, напр. в Московщині робляться за помічю держави), і кінчаючи ремесництвом, проповіддю в мужицьких громадах, повстаннями з тими громадами і т. і.**)

Це праця, звісно не легка, і не всякий, хто не був в шкурі українській, зрозуміє потребу усіх частин такої праці. Тільки, розваживши добре, усякий прихильник мужицьких громад мусів би згодитись з тим, що те, що примушує долю рсбити українських прихильників мужицтва, мусіли б рсбити подібні ж люде й скрізь, — що скрізь би було корисно для мужицьких громад, як би всяка праця, чим-небудь, — чи просто, чи боксм, — потрібна тим громадам, рсбилась людьми з громадівськими думками, а не байдужими, а то й ворогами громадівства, — і як би усі люде, котрі тепер поділились способами (спеціальностями) праці потрібної для громад, були, коли не в спільці й змові, то хоч би розуміли один одного. От такого розуму всіх таких спеціалістів, а ще ліпше: спілки й змови між ними, й мусять бажати на нашій Україні прихильники мужицтва, і для того, що б вона наступила, вони мусять ваятись за всі ті справи, котрі просто й боком потрібні на користь мужицьким громадам української породи в їх теперішньому стані. Українським громадівцям

*) Навчання наукам (безпопівське), умілостям і ремесництву.

**) Щоб напечатати «Толковий словарь великорусскаго языка» Даля, для котрого слова збирала Академія, царь дав 6000 руб. — Про те, як стоїть в нашій Україні початкова шкільна наука перед державною Московщиною, дивись в другій часті «Громади».

нічого страшитись, що вони розкидаються по великій купі різної праці. Хай тільки не розкидаються хоч по безмірній обшарі російського царства, а осядуть на Україні, коло українських праць, то незабаром наших людей достане на всі ті праці.

Ось де-які важніші признаки стану українських прихильників мужицьких громад, українського громадівства теперішнього часу, по крайній мірі по нашому розуму. Ми думаємо, що говорили не зовсім неправду, коли казали, що ті одміни не в чому-небудь зовсім особному, а в тому, що стан України де в чому ясніше показує потреби таких змагань і праць, котрі потрібні й скрізь. Таке ж, думаємо, виходить і в тією одміною українського громадівства, на котру ми зведемо усі ті, що вище були показані, і котру ми скажемо словами: український соціалізм не партія, а громада. То значить, що українські соціалісти мусять од тепер же змагатись, щоб, осівши по нашим громадам, приложити свої голови й руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому життю громадському (*services publiques, onctions sociales*) і там в громадах з тими службами проповідати здорові громадські порядки, показувати примір їх, та обороняти старі здобутки й нові парослі тих порядків од ворогів їх усіма способами, мирними й вояцькими. Нічого здається прибавляти до того, що такі робітники для українських громад мусіли б тепер же, осідаючи по тим громадам, змагатись до того, щоб зчеплялись в спілки з своїми товаришами по всіх громадах од ближчих до дальших і з усіма тими, хто тільки чесно працює коло такої, чи іншої, більше, чи менше просто потрібної для України в її теперішньому стані праці, — так щоб Україна, як скорше, покрилась цілою сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств, робітників українського громадства, з котрих як найбільше людей були б й товаришами в мужицьких громадах.

Ясно, що не тільки для того, щоб наступила велика зміна в теперішніх порядках і на нашій Україні, але й для самого того, щоб по ній появилось багато таких людей, котрі потрібні для того, щоб по всім громадам нашим поставити думки про нове громадське життя, потрібно багато праці й у нашій Україні й навкруги її, і, певно, не мало часу. Не тільки ні один чоловік, а й ціле коліно ровесників, що тепер живуть й працюють, не може взятись наперед вказати всі приводи й дороги до того кінця. Та й в усьому, слово, проповідь і сама наука, тільки один з приводів громадського зросту і досі йшли більше позаду його, ніж попереду. Ми ж, починаючи наше печатне видання далеко од рідної України, ще менше, ніж хто інший, сміємо брати на себе верховодство навіть і в суді про те, як громади українські посуваються до тієї цілі, до котрої явно йдуть тепер громади в Європі, в Америці. Ми думаємо, що в усьому печать зробить своє діло, коли вона буде більше виясняти ті цілі, до котрих йдуть громади, судити ті дороги, по котрим вони досі йшли, те що привело їх до того, на чому вони тепер стали, ніж налягати безпремінно на той, чи на другий привод, на ту, чи на другу дорогу,

так, мов би то тільки й єсть один привод, одна дорога для живих людей та ще й в усякий час. Печать же українська на теперішній час зробить велике діло, коли хоч покаже докладно т е п е р і ш н і й с т а н У к р а ї н и, як і через що вона прийшла до нього, — і помсже тим людям в Українців, які хотять зробити щось доброго для своїх громад, з і б р а т и с ь д о к у п и й в и я с н и т и с о б і, де працювати й до чого прямувати, — а тоді вже вони самі знайдуть десятки дорог до спільної цілі.

Заложити тепер таку печать на самій Україні, навіть Австрійській, діло не легке, а в Росії цілком не можливе. Через це ми почали наше видання в Швейцарії, де ми маємо повну волю слова, — хоч, правда, за те не маємо навкруг себе живої громади земляків наших. Ми добре розуміємо, що найліпше усього вияснили б всі сказані вище думки про стан нашої України й про потреби усякої праці для неї, коли б ми просто напечатали цілий ряд праць по всім тим справам, котрі намічено вище. Тільки ж всякий мусить зрозуміти, скількох чоловіка праці потрібно для того. На Україні ж навіть тепер не вовсім вже бракує в людях, котрі б здоліли, коли б заохотіли, виповнити всі ті праці. Не мало земляків наших працює по чужим куткам над подібною, чи іншою працею, — і ми б нічого не сказали проти того, коли б хто заступав їхнє місце в громадах українських і навіть, коли б їхнє українське серце могло цілком задовольнитись працею серед чужих людей по чужим способам. Хай спитає кожний з них самого себе: чи всі думки, котрі він хотів передати товариству, приймались чужими людьми, і чи так само, як би він хотів, чи ні? Певно, ні! Так чи не пора ж Українцям повернутись до своїх земляків і до праці для них просто? Коли ж за спільною працею всіх розумних Українців налагодиться, як слід, життя 17 мільйонів нашого люду, тоді й ті «широкі інтереси», кстрі тепер підбивають вивчених Українців шукати собі поля для праці по чужих сторонах, на чужих мовах, вовсім не втратять, а ще більше виграють од того, що в світі буде одним бездушним трупом менше, однією живою великою породою людською більше. Адже ж всі ті розмови про «широкі інтереси», котрі буцім то потребують, щоб Українець почав служити їм в того, щоб зрікався власне своєї України, — нічого більше, як послідки тієї неволі, в котрій тримала нашу Україну чужа держава — Польща, а потім таке ж чуже Московське царство в безмірною чиновницькою централізацією. Й всякий Українець і неукраїнець мусить же розуміти, що він просто служить неволі цілої великої країни й усякому обдиранню, й кешені й розуму великої людської породи, коли по волі, чи по неволі, ділом, чи безділством, підпирає й продовжує послідки тієї державної неволі й централізації.

Ми беремо волю поставити це діло просто й ясно перед судом земляків наших, без помочі котрих ми не можемо послужити нашій Україні, як би того хотіли. Закладаючи перше цілком вільне видання українське, ми будемо старатись зробити його сталим й одчинимо його для всякої письменної праці земляків наших, котрі

держаться однакових з нами основних думок про життя громади й природи: хто признається до громадівства, своєї волі (автономії) мужа і жінки кожної особи, спілки, громади, людської породи, до вільного товариства (Федерації) громад і пород людських, до вільного розуму (раціоналізму) й твердої науки (позитивізм).

Обертаючись перш усього до земляків наших, маючи на думці в усьому нашому ділі перш усього й найбільше їх, розмовляючи про людей наших і чужих, ми зовсім не пристаємо до тих, хто б думав сіяти яку-небудь незгоду між людьми не однакової породи. Далі, в наших книгах читачі побачуть не раз недобре слово про чужих людей на нашій Україні: про Ляхів, Москвинів, Угрів, Німців, Жидів. Тільки ж, розваживши над тим, читач наш, певно, побачить, що ми говоримо про них не як про людей перш усього не нашої породи, а як про людей, котрі або шкодять нашому мужицтву, або не дбають про нього. То люде стану панського, попівського, чиновники, купці і т. і. — нерсбочі білоручки, або коли й білорсбочі, то до того такі, котрі зовсім не думають про те, щоб хоч стільки служити нашому чорнорсбу, оскільки скрізь служать білороби чорнорсбам однієї з ними породи. Така чи інша порода людська може нам бути більш, чи менш до впадсби, таксж, як і способи праці, які в ній вживаються навіть для нашої цілі. Тільки ми ніколи не дамо волі зачіпати кого-небудь в його домовій праці. Ми тільки мусимо давати одсіч усяксмү, хто думас порядкувати на нашій землі не тільки на шкоду нашому мужицтву, але й не знаючи його, не питаючи його, або й зневажаючи його. Хто ж і чужий працює в спілці з нашими людьми, поважаючи їх, хто пристає до наших громад, а особливо до громад мужицьких, той для нас такий же наш чоловік, як мов би то він був наш і зроду. Та такий і мусить бути усякий громадівець: коли Українець, котрий не став громадівцем, показує тільки, що він не додумавсь, або не довчивсь до кінця, — таксж само й громадівець на Україні, котрий не пристав до Українців, — теж не довчивсь, не додумавсь до кінця, не псборов в собі пана, чиновника. Тільки ж і того мало: ми дсбре знаємо, що людей додумавшихся до кінця ще мало на світі, й що тепер ще не можна й бажати, щоб люде панського роду й казенної школи зовсім служили мужицтву, та ще й українському. Примір такої служби мусять показати перш усього наші люде, то за ними підуть і чужі. Ми ж не пропустимо пошанувати усяку працю, чим-небудь корисну для наших громад, для українства, хоч би її зрсбив і не наш чоловік, хоч би він і не згожувавсь з нами в усіх думках наших, хоч би він і не думав про службу власне нашим громадам.

Далі, розваживши, що тепер добро й лихо громад в одній країні Європи зчепляється з дсбром і лихом других близьких і далеких країн, ми не думаємо, щоб нашим людям слід було всилуватись рвати всі ті нитки, котрі чи так, чи сяк, а поєднали їх з людьми других пород в тих державах, до котрих тепер належать наші громади. Дуже гірко нам обійшлись ті держави, тільки ж дух всесвітньої

спільности, не маючи поки другої дороги, просувався до нас і через ті державні нитки. Замість того, щоб нам рвати ті нитки, котрі так, чи сяк, а єднають нас з другими, нам ліпше вкупі з ними переробити теперішнє подвійня з невільного на вільну спілку рівних громад. Ми думаємо за себе, що Українцям замість того, щоб рватись заложити свою державу, або які-небудь дуалізмами, напр., як угорський в Цісарщині, ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краввої й громадської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. От через те Українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород. В кінці всього тільки автономія самих дрібних куп людських може помирити всі теперішні сварки між породами людськими. Ми, напр. стоїмо за волю нашої породи, — але ж ми думаємо, що було б не по-правді, як би ми взяли по шнуру одбили ту межу, в котрій більша частина людей нашої породи, та й гнітили на менші частини, або й на купки людей чужої породи, примушуючи їх становитись нашими, — так як це робиться скрізь не тільки по державам, напр. як у Французів, Німців, Москалів, Угрів, Поляків, — а й по таким країнам як наша, котрі ледви самі вибиваються з під чужої неволі, напр. як у Сербів, Болгар і т. і. По нашій думці, кожна громада, кожне навіть товариство чужої нам породи, коли воно сидить і серед українських громад, мусить бути вільним, зостатись таким яким воно хоче. Самим же українським громадам далеко корисніше тепер же почати добиватись як найбільшої своєї волі, ніж пориватись здобути для України більше, чи менше централізовані осібні державні порядки. Добиватись такої своєї волі громадської й краввої (напр. навіть повітової й губернської) для України, напр. в Росії ми думаємо, що буде й розумно й корисно, — бо по такій дорозі Українці підуть не самі, а вкупі з федералістами й з других пород і до них пристане навіть чимало людей і з самої державної породи московської*).

Тільки ж все таки ми думаємо, що добра доля людей з тих пород, з котрими ми тепер зчеплені державними порядками, стане проти нас, а найбільше ті, котрі більше звикли панувати над другими, або котрі мають користь з державного й іншого панування: бо звичка й користь більше мають сили над людьми, ніж слово й розум, і ховаються часто й під розумними словами про волю, рівність, спільність, широкі справи і т. п. От через те ми наперед знаємо, що українське громадівство спіткає собі ворогів не тільки як громадівство,

*) Ці всі справи не так то здумані й не так то далекі, як хто-небудь може подумати. І тепер, напр. в Галичині стоїть ще справа про поділ Галичини на Західню й Зхідню, котрий поділ, по нашій думці, інакший, ніж по думці тамошніх націоналістів руских і польських. Незабаром буде в Росії Земський Собор, в котрому безпремінно мусять піднятись розмови про «областну автономію», — і Українцям і тим, що будуть в тому Земському Соборі і тим, що в ньому не будуть, прийдеться стати або федералістами нашого розуму, або стояти за те, щоб заведена була більше, чи менше централізована Україна (як Ц. Польське, Угорщина і т. д.).

а й як українство. Не тільки панство, попівство, купецтво, чиновництво в нашій Україні в Росії й в Австрії (найбільше, звісно, з перевертнів), виступить проти українського громадівства, а воно не буде любезне великим купам людей і в щирій Московщині, Польщі, Угорщині, Німеччині, особливо людям столичним. По всьому, що ми бачили скрізь і що вже бачимо тепер і в Росії, ми можемо ждати, що й в Росії виросте гурт централістів, не тільки лібералів (таких, напр. як німецькі націонал-ліберали), або демократів (як німецькі прогресисти, французькі гамбетанці), а й соціалістів-державників (як, напр. німецькі соціал-демократи, або французькі бланкісти). Ці всі гурти в землях, що були під Польщею, певно, пристануть до централістів польських, а в других — до московських, і всім їм буде не по нутру наше українство. Ми ждемо на те, що ті, хто самі побули в стані людей недержавних і «українних», хто сам потерпів од централізму, ті будуть прихильніші до нас, — навіть коли вони будуть самі в Поляків, що були колись державною породою, або з Москвичів, котрі тепер державна порода. Ми ждемо через те більше прихильности до себе од Поляків познанчиків, а потім од варшав'яків, ніж од Поляків галицьких, або подніпрянських, — од Москвинів, північних Поморців, Низовців поволжських, Донців, Уральців, сибірських людей, ніж од людей столичної Московщини, або помосковлених Українців, — далі од людей недержавних пород в Росії: Финів, Естів, Латишів, Молдаван, Кавказців і т. і., звісно коли вони дізнаються про нас, — а за Росією од людей славянської породи, котрих доля подібна до нашої долі. Українцям слід старатись стати в тісну спілку зо всіма такими н е д е р ж а в н и м и людьми в Росії й в Австрії, навіть і з такими, котрі не зовсім ще дійшли до громадівських думок, — тільки б вони признавались: 1) до того, що ксжна порода людська мусить бути сама собі господарем дсма, — 2) та до того, що сила кожної породи людської лежить в мужицтві. Ми думаємо, що коли українське громадівство вкориниться на своїй землі й зчепиться з сусідніми демократичними й федеральними гуртами, то воно потроху втягнеться в широку спілку всеєвропейських демократичних гуртів, а між ними, найтісніше, в спілку демократій людей м е н ш и х і н е д е р ж а в н и х п о р о д, таких, як, напр. Західні Славяне, Волохи, Провансали, Каталонці, Бретонці, Фламанці, Ірландці і т. і., котрих доля найподібніша до нашої, і серед котрих впорядкуються тепер скрізь гурти, подібні українській хлопоманії або й громадівству.

Не дуже то давно можна було звертати малу увагу на подібні гурти, і навіть думати, що вони, коли не шкодливі, то лишні. Ще років з 10—20 ті гурти були малосильні, а як де, то й зчеплялись з старими думками (попівськими, чи феодальними). А до того гурти розумівців (раціоналістів), вільнодумців (лібералів), народовців (демократів) і громадівців, впорядкувавшись перше там, куди держава й купецька сила постягала більше людей, багатства й науки, то б то серед пород державних (Французів, Німців, Англійців, Москвинів і т. і.) виступали з словами про всевітнє братство, рівність і

волю: всенародство — інтернаціоналізм. Перед тими словами, думалось, що розмови про яку-небудь одну країну нічого не варті, а розмови про своїх і «чужих людей» мов би то й зовсім шкідливі, бо тільки руйнують тісне всевітнє братство. Тільки ж останніми часами показалось, що де-в-кого із «інтернаціоналістів» слово «народ» (nation) значить держава, так що ті інтернаціоналісти зовсім і не вбачають недержавних пород, а іноді й людей малих держав. Далі показалось, що «патріотичні» гурти людей, по малим країнам і недержавним породам, замість того, щоб замірати, як того ждали було, все всилювались, а поряд з тим і почали де далі все більше обертатись до думок розумівських і громадівських (як то показують де-які товариства феніянські в Ірляндії, каталонські федералісти й громадівці, де-які люде серед французьких Провансалів, як, напр. видавці «La Lausetto» цілий фламандський громадівський гурт і т. д.). А до того виявилось, що слова про братство й рівність всевітню у де-яких людей з пород державних, навіть і з громадівців, любі-сінько живуть поряд з звичками верховодити над другими по приміру держав тих, в котрих повирстали ті люде, і з зневагою до «темних» і недержавних людей. Так, напр. показали себе в часи після повстання сербських мужиків в Герцоговині проти турецького й потураченого панства й чиновництва, — і далі в часи війни славянських пород проти турецької держави, — угорські й німецькі не то ліберали, прогресисти, а й демократи й соціалісти в Австро-Угорщині, а за ними й німецькі соціал-демократи в Германії й навіть в Швейцарії. Од проповідачів рівности всіх людей, од космополітів почулось, що Славяне варварська, розбійницька порода, що треба вдержати «німецьку греблю проти славянства», що проложена од Балтицького моря до Адриатицького, або й псунути її ще далі на схід: — од інтернаціональних ворогів теперішніх держав почулись скарги на те, що зневажаються «національні й навіть державні інтереси» угорські, австрійські, німецькі, що уся Австро-Угорщина — частина Германії, бо й то, що в ній ще не помічено, то б то землі славянські, все таки «передня земля Германії» (ein Vorland Deutschlands). Дійшло до того, що вже верховодники «Все-вітньої спілки робітників» запрягали не тільки в тсму, що 99% неволі й здиства, котре буцім то терплять Славяне в Турції, ссть видумка «Росії», а й в тсму, що «не можна показати ні однієї голови з Південних Славян, котра буцім то рветься на волю!» — до того, що проповідачі всевітньої революції чорнорсів стали кликати держави й начальства європейські порятувати Турцію, навіть з «statu quo», і не то вже, щоб побити начальство царя російського, а щоб й одігнати од цивілізованого світа «Росію», котру вже всю, і з самими її «нігілістами», звали диким звірем!*)

*) Цього всього доволі знайдете в віденських і пештських газетах усяких гуртів, і в соціалістичній пештській Arbeiter Wochenchronik (угорська Munkas-Heti-Kronika), лйпцігському Vorwaerts і др. газетах германських соціальних демократів, а за ними й в Швейцарському Grütliener і т. і., італійській La Plebe і т. д. і т. д. — а вкупі в брошурах одного з верховодів німецького соціал-

Так то привітали навіть соціалні демократи сусідніх державних пород проби славянські впорядкуватись по своїй волі на своїй землі. Нас німало не здивує, коли також само привітають люде державних пород і українські проби*). У наших земляків галицьких єсть дві приказки: 1) «тікай ляше, бо все, що на тобі, то наше», — 2) «Посунься ляше, най Русин сяде!» Ці дві приказки ясно малюють те, як стоїть діло між державними та панськими — й недержавними та мужицькими породами людей скрізь на світі. Не тільки все, що пани й держава витягають з людей простих, недержавних, все, що на панству, але й теперішня сила самих противупанських і противудержавних гуртів серед людей державних пород на добру частину виросла через те, що висисала грошеві засоби й вивчених людей од людей простих, од породи недержавної. Тепер, коли показуються люде, що хотять покинути працю тільки на породу державну, а повернути її на породи недержавні, — і впорядкуватись серед неї самі по собі, — багато де-кому приходиться знімати з себе те, що він надів чужого, і багато де-кому приходиться посуватись. Це ж, звісно, не всякому подобається, — навіть і з тих, хто говорить, що всі люде рівні. Того, хто звик мало вважати на самі слова та звик заглядати в середину людського життя, того ці всі, буцим то нові, розмови й зовсім не космополітичні й недемократичні вчинки угорських і німецьких і т. і. прихильників всесвітнього громадянства проти славянства і т. і. не можуть дуже здивувати. Він знає, що старі звички живуть в людях довго й довго заховуються й під новими думками й словами й навіть обертають їх собі на службу. Він знає, що в світі всяка сила посувається тільки перед силою ж. Напр.

ліаму й Інтернаціоналу, Лібкнехта — Zur orientalischen Frage oder Soll Europa kosakisch werden? i Die Orientdebatte im deutschen Reichstag. В тому, як себе держать німецькі соціал-демократи перед Славянами не буде нічого дивного, коли пригадаємо собі, що апостол тих людей, Ласаль, писав не дуже давно (в 1863 р.), що він дуже зрадів, прочитавши в одного Прусакса слова: «я сподіваюсь дожити ще до того часу, коли спадок Турції дістанеться Германії й коли полки німецьких салдат, або робітників стануть на Босфорі». Далі Ласаль каже:— «я признаю право національності тільки за великими культурними націями, а не за расами, котрих все право тільки в тому й єсть, щоб ті їх переробляли й розвивали далі. (Nein Nationalitaets principler bin ich nicht . . . Ich vindicire das Recht der Nationalitaet nur den grossen Cultur-Nationen, nicht den Raçen, deren Recht vielmehr nur darin besteht, von jenen assimilirt und entwickelt zu werden). Цікаво, що тут же Ласаль каже, що він «найршучий противник федеральної держави і такий же прихильник унітарної». — Briefe von F. Lassalle an C. Rodbertus-Jagetzow. Berlin, 1878, 56—57. Цікаво також, що і в соціалістів других державних пород часом прориваються подібні ж неприхильні Славянам думки і що, напр. ціну недавньому повстанню Сербів проти Турції зложив на бернському з'їзді Association Internationale в 1876 р., вірніше других, чоловік недержавної породи, Фламандець Де Пене, навіть вірніше деяких з всеросійських соціалістів. Тільки те, як німецькі громадівці напали на російських «нігілістів» і романських «анархістів» грохи провчило і тих і других і в цій справі, як це можна стало бачити, напр. на Bulletin de la fédération-jurassienne з 1877 р.

*) Досі нам не раз вже траплялось одповідати на питання: на що ми печатаємо «Громаду» по-українському? Ми не можемо інакше одповісти, як спитати в свою чергу: — «а чому б нам не печатати по-українському?»

Мал. 17. Володимир Навроцький (1847—1882),
кореспондент М. Драгоманова від грудня 1871
р. до 12. X. 1877 р.

Мал. 18. Мелітон Бучинський, а яким він М. П.
Драгоманова перепищує в рр. 1871—1877.

люде угорські й німецькі дуже довго звикли панувати над Слав'янами, як люде державні, як пани, купці й т. і.; — з того панування довго перепадало де-що й де-якому з чорноробів угорських і німецьких, котрі все таки вважались за щось вище, ніж Слав'яне, — щоб не тільки панство й купецтво, а й добра частина самого чорноробства державних пород не отруїлась державною отрутою. А вже, звісно, нею отруїлись письменні люде й з самих громадівців. Щоб ту отруту вигнати з світа, мало самої науки словом про те, що всі люде однакові та брати, — а треба, щоб «менші» впорядкувались обік з старшими та показали їм ділом, що вони, як там не єсть, а можуть жити самі по собі. От через те навіть і наростання нових породних держав, таких, напр. як Італія, Румунія, Сербія, Болгарія й навіть як Германія під боком у Франції, — все таки корисно для зросту космополітичних думок у сусід їхніх, котрі доти хазяйнували по їхнім хатам, як «великі народи». Такі національні держави, які вони не єсть, а спиняють не тільки вояцьку й державну зневагу одних пород людських другими, а ще й кладуть «початок кінця» тому, щоб панство й багатирство (капіталісти) тих пород, що раніше набрались сили, — висисало (експлуатувало) людеи породи сусідньої й на господарському полі, — і кладуть кінець тій спільности, яка поневолі єсть в цій зневазі й цьому висисанню між державою, панством, багатирством і т. зв. «народом» державної й панської породи. Коли держава, панство й багатирство теперішніх «великих», «культурних» і т. і. пород будуть одіпхнуті в свої країни хоч би новими державами пород «менших» в Європі, а далі й в Азії, хоч би з їхнім панством і багатирством, і опиняться вид до виду з своїм «народом», тоді й «соціяльний переворот» настане скорше. Так само може бути корисний навіть державний федералізм в Австрії й Росії, котрий би дав Чехам, Полякам (звісно там, де мужики — Поляки), Русинам, Словинцям, Словакам, Сербам, Хорватам, Румунам і т. д., які вони тепер не єсть, свою волю на своїй землі. А всього корисніше було б, звісно, коли б серед усіх недержавних і мужицьких пород в Європі впорядкувались і розрослись гурти людеи, котрі, оступаючись кожний за свою породу, були б в той же час і явними прихильниками громад мужицьких, — такі гурти, як, напр. громадівці фламандські, українські, чеські, сербські і т. і. Такі гурти не тільки зроблять думки про волю людську справді всесвітніми, бо занесуть їх в саму глибину усіх пород людських, — а до того й допоможуть людам пород панських і державних викинути з себе усі звички панські й державні. Мало того, такі гурти на перших порах вменшать силу поступових гуртів серед пород державних, бо одведуть од них якусь долю повертнів до праці для пород недержавних, котрі вони було покинули, — але потім збільшать силу тих гуртів тим вже одним, що примусять їх теж зібратись кожному на своїм природнім ґрунті, замість того, щоб розкидатись скрізь, куди сягає, межа державна. Безперечно, коли б усі понімчені Слав'яне в західній Пруссії, або в Австрії, Слав'яне поугрені в Угорщині, пофранцужені Провансали, Бретонці й Фламандці, пополячені Русини, помосковлені Українці

покинули працю серед письменства і громадства (політики) пород державних, а вернулись до праці, серед своїх людей, — то державні письменства й громадства на час би втратили, — а скоро б за тим всі б виграли вже через те одно, що кожний би працював на своєму природньому ґрунті. Як би там і де не було, а в Західній Європі, особливо в Росії чується гаряча потреба в такому осіданню й розмежуванню праці, — бо тут вона дуже вже нерівно поділена, бо тут дуже прикладається закон, що «у имущаго и будетъ и преизбудет, у неимущаго же еще что и имать быти, отнимется». І ми думаємо, що, напр. Українці, осівшись в свою працю на своєму мужицькому ґрунті, — не тільки послужать своєму мужицтву, котре досі або обдирали, або обминали усі письменні люде, або не знали як до нього приступити, — а ще послужать і всім сусідам, і самим Полякам і Москвинам, показавши ділом, — що пора вже зкінчить к о ч у в а н н я п и с ь м е н н о г о чоловіка думкою й працею «от финских хладных скал до пламенной Колхиды» і «od morza do morza!» З таким кочуванням можна служити кому й чому вгодно, — тільки не народові, не мужикові, бо мужики — люде осілі й краєві і, в кожному краї, різні!

Спільні ж справи, — напр. спільна праця для волі і т. і., — од того вже не програють, що їх зовсім не в силах ніхто залишити, навіть, коли б і хотів. Українські ж справи так зчепляються в справами сусідніх людей навкруги, і в Росії, й в Австро-Угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими й всякими іншими славянськими, — і не славянськими (напр. з волоськими через Буковину й Бесарабію, коли вже не говорити про Трансільванію), що українському громадському чоловікові, власне з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, що близче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його найріднішої породи й найподібнішої долі, — це б то Славян. Товариство всеславянське для громадянина українського мало чим, не така ж сама потреба як і товариство громад українських. І певно, що державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських, розтопляться тільки у вільній спілці всеславянській, до котрої початок мусять положити спілки всіх поступових товариств по славянських породах, особливо тих товариств і гуртів, котрі працюють просто для волі мужицтва славянського. Маючи завше такі думки, ми й досі в своїх виданнях говорили про справи славянські, як про свої рідні, — і тепер в дальшій часті «Громади» вділили їм чимало місця, а наперед будемо видавати, поряд з «Громадою», окремий ряд книжок з значком «Славянська Громада».

Женева. 30 квітня 1878.

«ПРОГРАМА»

Від 1877 р. виходить в Женеві безстроковими книгами українська збірка «Громада», порядкована М. Драгомановим. Од тепер «Громада» стане виходити в строк, що два місяці, книжками по шість листів. Разом з тим впорядкування її візьмемо на себи ми трое, котрі підписані нижче: М. Драгоманов, М. Павлик і С. Подолинський.

Ми знаємо, як то тяжко братись за письменне видавництво на українській мові, та ще й за кордонем нашої країни. Ми мусимо обертатись до народу, котрий не має державної (політичної) самостоячесті, котрого розірвано між двома великими царствами: Росією й Австро-Венгрією, і котрсьму через те зовсім не можна тепер проявити свою волю в своїх справах. До того ж ми, — невеличка купка українських громадівців (соціялістів), відбита од своєї країни й без найменшої моги прикладати безпосередньо наші думки до праці серед нашого народу.

Тільки ж в теперішній час нам нема іншого виходу, як закордонне видання, — бо троїсте ярмо: порядків царства Російського й Австро-Венгерського над нашою країною, котре не дає їй волі політичної, господарської й освітньої, неволить слово й печать українську на стілько, що прихильникам якої-небудь волі народу українського, а надто громадівцям, конче не можна просто й отверто вимовляти в себе дома свої думки й бажання про вправу людського життя.

Ці наші думки й бажання ось які:

I. В справах політичних ми бажаємо:

1) рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси).

2) Неодмінної волі слова, печаті й науки, зборів і товариств.

3) Безперешкодної самовправи (автономії) для кожної громади в її справах.

4) Повної самостоячесті для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні.

Україною ми зведемо всю сторону від верху р. Тиси в теперішнім Венгерським королевстві, на заході сонця, до р. Дону на сході й Кубанську землю в теперішнім Російським царстві, — від верху р. Нарева на півночі до Чорного моря на півдні, — усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою. В цій стороні найбільша частина всіх здсбувачів, — це б то хліборобів і робітників, — Українці. Напроти того, велика частина чужинців: Поля-

ків, Жидів, Німців, Венгрів, Москвинів (руських), належать до тих, що звуть вищими, правдиво неробочими, станами, котрі тільки вжиткують працю правдивих робітників. Тепер власне ці чужинці, котрих наслали на Україну ті держави, що поневолили її в старі часи, та ті перевертні, що до них пристали, панують над Українцями і в господарстві, як люде багатші, і в справах політичних, як начальства. Всякому народові шкодить неволя під чужими людьми, а з другого боку серед громад не мусить бути непрацюючих станів, а мусять вони складатись з самих здобувачів. Ось через що майже все одно: чи увільнити Україну од панування чужинців, чи увільнити громади українських здобувачів од непрацюючих станів: і так, і так пани всяких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну. Інша річ працюючі громади волоські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурські (польські), виселки німецькі, ремісники польські, жидівські й інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усьму рівне право й однакову волю з Українцями. Їх товариства й громади будуть вільні од усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: нижчі, середні й вищі, й волю приставати до всякої спільности з гуртом тих народів, од котрих одійшли до України ті громади, виселки й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для Українців улами, котрі прив'язуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з котрими Українці повинні приступати до великої всепородної вільної спілки (інтернаціональної федерації).

Самостоячість (автономія) політична громади єсть, по нашій думці, воля кожної громади признатись до того народу й приступити до тієї спілки, до котрої вона сама схоче, а також воля конче по своєму впорядкувати всі справи серед себе й усі свої стосунки до других громад.

II. В справах господарських (економічних) ми бажаємо:

5) Щоб усі сили природи й струменти, що потрібні для здобутку корисних людям річей, цеб то: земля, вода з усім, що в них є: машини й фабрики й т. і. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких і щоб люде не мусіли продавати свою працю в найми панам та багатирям, а робили просто на себе.

Ми думаємо,

що спільна, або гуртова власність і спільна, гуртова праця доконче корисніша для людей, ніж осібна,

але ж заразом думаємо,

що те, яким способом перемінити осібну власність (собину, батьківщину) на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток од неї, це мусить зале-

жати від доброї волі кожного товариства й кожної громади. Певно, що розвага й проба (практика) над потребами господарськими навчать осібні громади не тільки спільности праці (кооперації) й розумному поділу вжитку одної посеред самих громад, але проміж громадами цілих країн і на цілому світі.

III. В справах освітніх (культурних) ми бажаємо:

б) зросту випробованої (позитивної) науки про речі природні й громадські, а також уміlostів з тією наукою зв'язаних.

Ми думаємо:

що така наука й уміlostі (словесні, театр, малярство, різьба, музика) замінять зовсім теперішні віри, через котрі люде стільки ворогували й ворогують проміж себе. Поки ж це настане через вільну науку й проповідь, то ми думаємо, що кожній людині й товариству треба залишити волю держатись такої віри, якої вони хотять, з тим тільки, щоб прихильні до кожної віри (християне, жида, магометанці й т. д.), й до кожного брацтва (штунди, шалопути й інші) содержували свої церкви й попів на свій кошт, щоб навіть на це не було й громадських податків, ані громадської праці, а кожний давав би на це від себе, коли сам забажає.

Ми не можемо тут розказати подрібно способи, котрими треба доходити, щоб сповнились всі оці наші бажання. Виступаючи з письменством, ми тим вже показуємо, що не відхиляємось від мирної праці для громадського поступу наперед (прогресу). Тим часом ми не маємо марних надій. Нігде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні, це може менше ніж де інде, можна сподіватись, щоб начальства й панства по волі зреклись свого панування й через те простому народу на Україні не обійтись без оружного бою й повстання (революції). Тільки, це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здобутку. Щоб же старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов що з громадського добра й не поновили свого панування, —

треба, при першій случаю, скасувати державне військо і позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожний громадянин мав оружжя і знав з ним обертатись.

Поставивши коло наших думок про справи політичні й господарські ще й думки про справи освітні (культурні) ми вже тим показуємо, що не станемо в нашій «Громаді» тільки на перших двох,

а дамо чимало місця й науковим працям і вмілості словесній (поеві й белетристиці). Книжки «Громади» матимуть:

1) Власні статті про природні (натуральні) й громадські (соціалні) науки та звістки й пересуди (критики) про найважніші чужі праці в цих науках.

2) Повісті й дії (драми) й інші праці, котрі правдиво (реально) показують людське життя й думки, — і звістки й пересуди про подібні чужі праці, а найбільше про ті, котрі тичуться до України.

3) Перегляд громадського, а найбільш робітницького життя на світі по місцевим часописам і дописам.

4) Дописи й статті про стан громад на Україні в Росії й Австро-Венгрії (Східній Галичині, Буковині й Закарпатській Країні); а також і в сусідніх сторонах.

5) Дрібні звістки й новинки, найбільше про все, що торкається України. (Тут ми думаємо, як найакуратніше слідити за тим, що говорять про Україну в чужій печаті). Одповіді впорядчиків (редакторів).

Ми щиро просимо до праці в «Громаді» всіх людей і товариства на Україні, котрі згоджуються з нашими думками, хоч би вони не належали до народу української мови. Для більшої користи неукраїнським товариствам і громадам ми згоджуємось печатати прислане від них на тій мові, на котрій воно буде написано: на московській, польській, німецькій, волоській і т. и. Для громадян української мови ми будемо осібно розказувати про те, що буде в нас напечатано на чужих мовах. Найбільше ми просимо всіх письменних людей по громадах на Україні докладно писати нам про всі громадські справи й порядки, про всі неправди, які діються робочим людям по селах і містах. Все це ми будемо зводити до купи й пускати в світ через нашу, а при потребі й случаю і через інші європейські часописі одних з нами думок. Ми постарасьмося також одповідати громадянам на їх запитання, що й як ми вмітимо.

Для ширшого обміну думок, а надто про справи спільні для нашої України з її сусідами, буде виходити, по потребі, як прилога до «Громади» ряд листків і книжечок на ріжних мовах під назвою «La Fédération — В і л ь н а с п і л ь к а». Для цього ряду будуть прийматись тільки праці з думками в основі подібними до тих, котрі виложені вище, — але кожний автор одповідатиме за свої думки осібно.

1 септября [вересня] 1880 р.

Впорядчики «Громади»: М. Драгоманов,
М. Павлик,
С. Подолінський.

МАЛОРУСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ

(Der kleinrussische Internationalismus).

На сторінці 275. «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik», I, в статті пана П. Л[аврова] про соціалістичний рух в Росії, находимо ми одне місце, котре спонукує нас просити редакцію «Jahrbuch» дати місце слідующим увагам.

Пан П. Л[авров], обговорюючи видавану з 1878 р. в Женеві великоруську часопись «Община», між іншим каже: — «Вона (редакція «Общини») підносить як особливо потрібне, щоби групи, котрі працюють в межах російської держави, сконституовалися як союз поодиноких національних груп, замість того, щоби як дотепер, всі соціалісти творили одну масу без огляду на національні різниці поміж Великорусами, Малорусами і Поляками. Отже цим відкрила редакція сторінки свого часопису також і полуднево-руским націоналістам».

На нашу думку, ці слова цілком помилково представляють деякі відносини в соціалістичному рухові в Росії і можуть лише збільшити ту плутанину в представленнях європейської публіки про цей рух, котрі і без того вже повні різних псмилков. Поруч помилкової передачі думок «Общли» виклад пана П. Лаврова має в собі дві неточности: по-перше, неправильно, що властивістю російської соціалістичної партії аж до новішого часу було те, що вона творила одну компактну масу без різниці національностей, — і по-друге, неправильно, начебто в Росії існують тепер якісь «полуднево-руські національности», котрі себе открыто такими називають.

Правда, протягом певного часу в тих колах, котрі називають себе «російською соціальною партією», питання про національности ставилося трохи інакше, як воно починає ставитися тепер. Тут ходить не про те, що ці кола сконституовалися «не зважаючи на національні різниці поміж Великорусами, Малорусами і Поляками», лише про те, що діяльність цих кол була розрахована або виключно на великоруську публіку, або виключно до цієї публіки була пристосована. Це було природним наслідком того, що російське, так зване, «освічене» громадянство здбуває свою освіту виключно в державних школах, котрі в наслідок від 18 століття переводимої скрайньої державної централізації — виключно великоруські. Російська література дуже мало може зрбити для покращання цієї освіти «російського громадянства» тому, що вона в наслідок згаданої централізації і цензури є майже виключно столичною літературою, а столичні міста в Росії знаходяться в Великоросії.

З цих причин мабуть ніде не існує такого змішання понять про державу і національність, як це досі має місце в Росії: освічені люде всіх національностей в Росії (від 1864 навіть також і в Польщі) відчувалися все більше і більше від нас своїх соплеменників як що-до мови, так і що-до знання умов їхнього життя, і коли вони мають якесь поняття про народ, то розуміють під цим тільки народ державної національності, тоб-то великоруський, котрий звуть просто «русский».

Елементи рускої соціалістичної партії вийшли з громадянства, вихованого на подібного роду поглядах. Правда, основоположники російського соціалізму, Герцен, Бакунін й ін. — як люде великої теоретичної освіти і котрі працювали в ті часи, коли поруч інших протестів проти державного ладу московсько-петербурзької монархії досить помітним став також і почасті сепаратистичний, почасті федералістичний рух серед усіх не великоруських народів Росії, особливо серед Поляків та Малорусів, коли навіть у великоруських провінціях (в Казані, Сибірі і т. д.) позначилися початки федералістичного руху, — ці люде прийняли в свою соціально-політичну програму також ідею федералізації всіх націй Росії замість її дотеперішньої централізації. З цього часу майже кожна осціалістична фракція в Росії єо ірсо розглядається як федералістична, а многі з них навіть, як анархістичні. Здебільшого, одначе, цей федералізм і навіть анархізм «русских» соціалістів стояв тільки в програмах, практично ж їх кола були виключно великоруські. Досить вказати на той факт, що хоча до них належали люде майже всіх національностей європейської Росії: Малоруси, Великоруси, Жиди, Румуни, Грузини, Поляки і т. д., всі численні публікації російських соціалістичних груп, навіть ті, що призначаються для пропаганди між сільською людністю, були аж до р. 1875 виключно великоруські — як що-до мови, так і що-до фактів, — і що в міродатних публікаціях російської соціалістичної партії не мжна було найти навіть найменшої ознаки того, щоб в такому стані річей добавувалась суперечність з ідеями космополітичного осціалізму, інтернаціоналізму і навіть з параграфом 7 статуту «Інтернаціональної Рсбітничої Асоціяції», котрий рекомендував творення рсбітничих секцій і організацій в середині кожної нації. В де-яких публікаціях того часу мжна помітити навіть певного роду крок назад в порівнанню до ідей Герцена і Бакуніна в питанню про державу і національність і осбливо що-до питання про «єдність Росії», — котру заперечували названі основоположники руского соціалізму. Серед російських, власне серед великоруських соціалістів, виступають цілком виразно поруч абстрактних фраз про принципи космополітизму і федералізму ознаки рішучого великоруського націоналізму і, власне, офіційного націоналізму. Найбільше їх можна знайти в «Вперед»-і (1873—1876). Правда, в програмі соціальне питання розглядається як універсальне, форми ж і підстави для діяльності соціалістів, навпаки, проголошуються національними, кілька разів говоритья про «рідний край», про «спеціально рускі цілі» і тому подібне. Але, видимо,

слово «руській» вважається редакцією синонімом слова «великоруський». Про західні рускі національності, Білорусів і Малорусів знаходимо ми в програмі тільки неясне уявлення: або про них зовсім не згадується, або явно показується намір вважати їх за Руских в значінню Великорусів. З славянських націй Росії признає програма тільки Поляків або, правильніше, Польщу, державу, котру по справедливості хоче відділити від Росії, тоб-то від Великоросії, не зважаючи на те, що Великоросія зовсім не межує з Польщею, як етнографічним цілим, і тому Великороси не мають що відділювати: з національною Польщею межують тільки Білоруси і Малоруси і для них, отже, існує польське питання тільки в національному, а не в державному розумінню. Тут так само, як у всіх питаннях, що дотикають існування західно-руських націй, показується, що в редакції великоруських публікацій, що хоче бути всерускою, панує, що найменше, певного роду неясність. Так, між іншим, вона не знає, що «Галичане», котрих вона закликає до спільної роботи, належать до тих самих Малорусів, котрих редакція не помітила в Росії. Такі фальшиві погляди мусіли зіпнути редакцію великоруського соціалістичного органу з ґрунту демократично-федералістичного на ґрунт офіційно-централістичний, і вона ввляла далі цілком офіційно-націоналістичну участь в бенкеті на честь польського повстання 1830 р. і, хоча п. П. Лавров в своїй промові назвав польських націоналістів попередниками соціалістів, не згадав він жадним словом про українських козаків, комуна котрих — «Січ» — далеко більше відповідає соціалістичним тенденціям народних мас Росії, як ідеали польських політиків, котрі бажають відновлення тої самої Польщі з 1773, проти котрої боровся малоруський народ, на чолі з козаками. — Так прихильний до Польщі, як до самостійної держави, обговорює «Вперед» трохи незрозуміло права і змагання наших неофіційних національностей Росії, котрі не мають ані корон в своїх традиціях, ані політиків, як своїх оборонців: він міряє навіть змагання цих цілком демократичних націй мірилом певних «руських інтересів» (ст. 25). «Вперед» говорив навіть прихильно про історичну «руську єдність» в московській державі (I, ст. 30—31), — супроти котрої повинні заховуватись лише неґативно не тільки соціалісти, особливо не великоруські, але й навіть значна частина великоруських лібералів.

Ці прояви офіційного великоруського націоналізму в межах, так званої, рускої соціалістичної партії, — особливо ж задокументоване в її публікаціях і виступах незнання місцевих і національних життєвих відносин не великоруських країн і народів Росії, мусіло викликати певного роду реакцію в цілях логічного застосування ідей націоналізму і федералізму при соціалістичній пропаганді в Росії. Ця реакція виявилася зпочатку серед Малорусів, або Українців (в Києві, Одесі і т. д.), котрим їх особисте почуття і вивчення життєвих відносин свого народу допомогли перемогти впливи офіційної школи і протегованої літератури, котра робила їх чужими своєму народові. Українські соціалісти рішили зорганізуватись, як

самостійна група, — тим більше, що тотожність національних і економічних відносин вимагала як найтіснішого зв'язку їх в соціалістами серед, так званих, австрійських Рутенів, котрі так само різняться від Українців російських, як Великокурси московської губернії від Великорусів Тульської губернії, і справами котрих «руські» соціалісти з їх цілковитим панрусізмом не могли і не хотіли займатися. Варто зазначити, що ця група українських соціалістів складалась як з прихильників попереднього демократично-федералістичного українського руху, котрий вже в 40-х роках дав про себе знати, між іншим в поезіях селянина Шевченка — за царя Миколая I покараного тюрмою і засланням (1847—1857), — і в 60-х роках в пропаганді ідей, названих польськими дідичами іменем хлопоманства (хлоп — селянин), так і з тих російських соціалістів, котрі побачили, що пропаганда соціалізму на Україні може бути успішною тільки тоді, коли вона буде провадитися мовою народу і коли вона буде узгляднювати його місцеві історичні і соціальні відносини. Так, напр., перші народні книжки, видані українською соціалістичною групою р. 1875—76 було складено давнішим співробітником великоруського «Вперед», колишнім співчленом української демократичної громади і одною з найбільш видатних особистостей петербурзького процесу 193-х соціалістів.

Від р. 1875 видали групи українських соціалістів в Росії і Австрії велике число книжок, призначених як безпосередньо для народу, так і для орієнтації пропагандистів. Більшість з них було названо в огляді пана М. Т. в першій половині цього «J a h r b u c h» і хоч ми не маємо на думці тут їх обговорювати, проте ми повинні піднести той факт, що вони були в часи від 1876 до 1889 о д и н о к и м и соціалістичними публікаціями в Росії, котрі говорили про народ і до народу — в той час як публікації «руської» соціалістичної партії в останній час майже виключно були наповнені відомостями і трактатами про спеціальні справи пропагандистів і революціоністів, а публікації для народу самого, як також вивчення його сучасного становища, майже цілком полишали на боці і в останні роки набрали навіть далеко більш політичного, як соціалістичного характеру.

Ми закликаємо кожного показати нам в публікаціях українських соціалістичних груп бодай один одинокий рядок, котрий не відповідав би точно духові і букві міжнародньої соціалістичної науки і котрий заслуговував би на назву націоналізму, а не інтернаціонального соціалізму. Адже ж не можна назвати націоналізмом бажання працювати самостійно та на основі докладного знання місцевих відносин, бажання навчати народ універсальних ідей в його власній, а не в чужій мові. В такому разі були би національними всі групи самого Інтернаціоналу, — не згадуючи вже про інші соціальні групи у Франції, Німеччині, Італії і т. д. Ціла різниця між українськими соціалістами і, напр. французькими полягає в тому, що через те, що французька держава існує вже давно і безперерви та що ніхто не боронить французам вчитись

і писати своєю національною мовою, ніхто також не дивується, що французькі соціалісти пишуть для свого народу по-французьки, а не по-італійськи. Становище українських соціалістів можна найкраще порівняти з становищем фламандських соціалістів, котрі належать до національності, яка довгий час підлягала державі чужої національності і серед котрої протягом певного часу завмерла була літературна діяльність і аж пізніше віджила знова зусиллями приватних національно-літературних товариств. Цей «фламандський рух» здобув собі, нарешті, певні уступки з боку офіційних елементів в Бельгії; хоч літературна форма зв'язу фламандських соціалістів з фламандськими націоналістами, було б одначе дуже дивним називати перших націоналістами через те, що вони хочуть писати для свого народу його власною мовою.

Треба, одначе, ще зазначити, що між становищем українських і фламандських соціалістів в одному відношенні існує дуже значна різниця. У Фламандців поруч соціалістів справді існують націоналістичні патріотичні партії, сильні талантами, багаті на гроші і вплив; серед Українців же існує щось, може, подібне тільки серед Русинів в Австрії, де існують клерикальні, монархістичні, ліберальні і т. д. патріоти, котрі, зрештою, всі виявляють свою прихильність до демократичних ідей тому, що рутенська нація складається майже виключно з селян і дрібних міщан, які в Галичині перебувають під гнетом польської, в Угорщині під гнетом угорської, на Буковині — німецької і румунської шляхти, як також під гнетом ріжнороманічної буржуазії, головню жидівської. На російській же Україні немає в ці часи ані консервативних, ані помірковано-ліберальних патріотів. Уже в 40-х роках, коли новоукраїнський літературний рух*) перший раз набрав політичного характеру в київському товаристві прсф. Костомарова і поета Шевченка**), поставив він на порядок денний поруч політично-федеральних ідей також різко демократичні домагання, і коли в 60-х і 70-х роках прийшов до життя великоруський соціально-демократичний рух, твори Костомарова про північно-руські республіки, про козацькі комуні і народні повстання в Велико-і Малоросії стали улюбленими книжками кожного освіченого великоруського соціаліста. Можна твердити, що українофіл Костомаров вперше розкрив для великоруського громадянства великоруський народ і його вільні комуні в противенстві до царства і боярства (шляхти), про котрих виключно говорили досі національні великоруські історики. Поет українського селянства Шевченко, котрий закликав народ до повстання за особисту і економічну волю, не у одного перший викликав ті думки, котрі привели його пізніше в ряди «русских» соціалістів. Під впливом Шевченка розпочався в кінці 50-х і в початку 60-х років серед української молоді рух,

*) Про цей рух дали ми нарис в брошурі: *La litterature oukraïnienne, proscrire par le gouvernement russe. 1878. Genève.*

**) Ближче про Шевченка можна знайти у Obrist—«Tarass Schewtschenko, ein kleinrussischer Volksdichter». Czernowitz, 1870; — E. Durand «Chewtschenko», *Revue des deux mondes*, 1876; — Franzos, «Zwischen Donau und Don».

котрий, хоч і не набрав таких вже широких розмірів, одначе мав дуже багато спільного з, так званим, «рухом в н а р о д», що почався був в 70-х роках і вважається початком практичного руху «руських соціалістів». Недурно в тодішніх польських часописах повно було галасу проти «української хлопоманії», в котрій вони добачували місцеву форму прояву європейського соціалізму і комунізму. І як що ця «українська хлопоманія» не розвинулася в чисто соціалістичний рух, то головною причиною цього треба вважати заборону української літератури в Росії і російську централізацію, котра далеко більше сприяла соціалістичним організаціям в столичних містах, як в провінції.

Перше ніж скінчити наш виклад про українську демократію останньої генерації, мусимо ми пригадати ще одну з її особливостей.

Треба вазначити, що у таких українських патріотів, як Костомаров і Шевченко, абсолютно не знайдемо ідеалізації свого народу і його минулого — котре, одначе, в кожному разі далеко симпатичніше, ніж дійсність російського царства, — того роду ідеалізації, яку ми звичайно помічаємо у патріотів. Вони так само не дають себе захопити республікансько-козацькою організацією Малоросії в 17—18-му столітті, як і демократизм Запорозької Січі, лише вказують також і тут на недостачу моральної сили і на зародки того аристократизму, котрі допсмогли сусіднім монархіям і аристократіям (Польщі, Москви і Туреччини) знищити незалежність нашого рідного краю.

Новіцє покоління російських Українців, навпаки, зв'язавши з ідеями своїх попередників ближче знання змагань новітньої європейської соціальної демократії, сб'єдналося неподільно, без жадних ознак заглядаючого назад патрістизму, з європейським соціалістичним рухом. Хоч які привабливі де-котрі риси стародавніх установ, хоч яка популярна в нашому народі і нині комуна українських козаків — Запорозька Січ — котру Герцен назвав був навіть «соціально-демократичною республікою», одначе українські соціалісти заховувалися також і супроти неї без будь-якої ідеалізації і критично. Вони вважають соціалізм справою новітнього, загального, економічного і наукового поступу, а не справою минувшини і патріотичних спогадів. В українській соціалістичній літературі рівночасно проголошується війна всім релігійним, національним, політичним і соціальним ідеям, котрі не годяться з універсальним суспільним і науковим поступом — байдуже чи поділяє наш народ ці ідеї і чи не створило би українським соціалістам цілковите чи часткове їх визнання певну часову популярність серед народа.

Нарешті, для характеристики того руху, котрий пан П. Лавров назвав «полуднево-руським націоналізмом», мусимо ми додати, що в українській соціалістичній літературі не знайшли б місця такі патріотичні помилки, як, от, напр., стаття «Вперед» «1773—1873», в якій повстання псевдо-царя Пугачова оцінюється вище, ніж повстання Північно-Американських Сполучених Держав — як, далі заяви Бакуніна, що великоруське селянство вже тепер цілком го-

тове прийняти ідеї Інтернаціоналу, або як от заклик петербурзької революційної газети «Земля і Воля» (1879) до «русских соціалістів», щоби вони «скинули з їхнього соціалізму європейську одяжку» і революціонізували народ в імені того, про що він сам думає, будь то навіть в імені царя чи віри роскольників; цьому закликові відповідають також многи вчинки і проєкти, дуже шкідливі для справи соціалізму в Росії. Правда, українська соціалістична партія ще дуже слаба, бо мусить поборювати дуже багато труднщів, яких не знають соціалісти інших, незалежних або пануючих націй. Між іншим, мусить вона боротися з перебіганням молодих сил її народу до табору привілейованих націй: до великоруської (в Росії) і до польської (головно в Австрії); вона мусить творити в один і той самий час не тільки агітаційну літературу, але й також наукову, белетристичну і шкільну (звичайно в дусі нового світогляду). Але хоч як слаба була досі діяльність українських соціалістів, котрим не помагав жаден чужинець, котрим навпаки, многи з тих, від котрих можна було чогось іншого сподіватися, — ніж тільки виславлення їх як націоналістів — ставили перешкоди, одначе українські соціалісти, принаймні дотепер, не вчинили нічого такого, що могло би вказати на їх відхилення від ідей новітнього інтернаціонального соціалізму. Серед них не знайдеться не тільки жадних ознак такого націоналізму, котрий хоче панувати над другими або котрий претендує на моральні і матеріальні сили інших націй, але й такого, котрий журиться виключно членами своєї національності.

Звичайно, українські соціалісти у всіх своїх публікаціях обмірковують справи цієї країни, що розтягнулася від верхів Тиси аж до Кубані, де українська національність складає величезну більшість населення. Але вони говорять не тільки про цілковиту автономію всіх неукраїнських груп і громад в цій країні, але також й про необхідність солідарности і взаємної допомоги в діяльності представників цих груп і громад, а також і сусідів України: Великорусів, Білорусів, Поляків, Чехів, Словаків, Болгар, Румунів, Німців і Жидів. В українських соціалістичних публікаціях була мова про пропаганду соціалізму серед тих людей, котрих досі російські соціалісти цілком лишали по-за своєю увагою, хоч і говорили здебільшого в імені вісімдесятьмільйонного населення Росії. Сюди належать бесарабські Румуни (з-посеред котрих вийшли деякі надзвичайно енергійні співчлени «рускої соціалістичної партії»), між іншим автор найкращого великоруського соціалістичного памфлету, знаменитої «Хитрої Механіки»), або Жиди, котрі складають в західній Росії мало не трьохмільйонне населення, справжню націю з особливю мовою, з особливим способом життя і працею, і серед котрих досі ніхто не спробував ширити соціалістичні ідеї, не вважаючи на те, що серед «русских» соціалістів нараховується так багато Жидів і працюють вони там для великоруської соціалістичної пропаганди. Українські публікації, виходячи перш за все з інтересів своєї країни, керовані бажанням, щоби пропаганда соціалізму велася в ній одночасно і пляномірно на всіх мовах залюднюючих її націй

і груп, підкреслювали багато разів необхідність сконституування одної інтернаціональної федерації соціалістів полудневої Росії і пограничних з нею країв, розуміється, реального, а не лише формального союзу. Як що б такий союз здійснився з долини в гору, цеб-то виходив від дійсних робітничих груп, — то він міг би завдяки своїм безпосереднім зносинам зі Сходом і Заходом набрати форми певного роду східно-європейської інтернаціональної асоціації, котра в свій час, як що західно-європейська робітнича асоціація в той чи інший спосіб знова відродиться, могла б привести до цього союзу західно-європейських соціалістів дійсні, а не фіктивні робітничі групи великої країни, котра досі лишалася майже непорушеною животворним словом універсальних ідей соціалізму.

Такі в ідеї українських соціалістів, котрі почасти подає програма «Общини» в тих рядках, про котрі згадує пан П. Лавров. Оскільки ці ідеї є «національними» чи противно, «інтернаціональними», оскільки «Община» відкриває свої шпальти також і «полуднево-руським націоналістам» чи, противно, одкриває «руським соціалістам» новий шлях з тої старої національно-офіційної московсько-петербурзької клітки, котра була затісною навіть для багатьох її давніших мешканців, хай судять про це читачі.

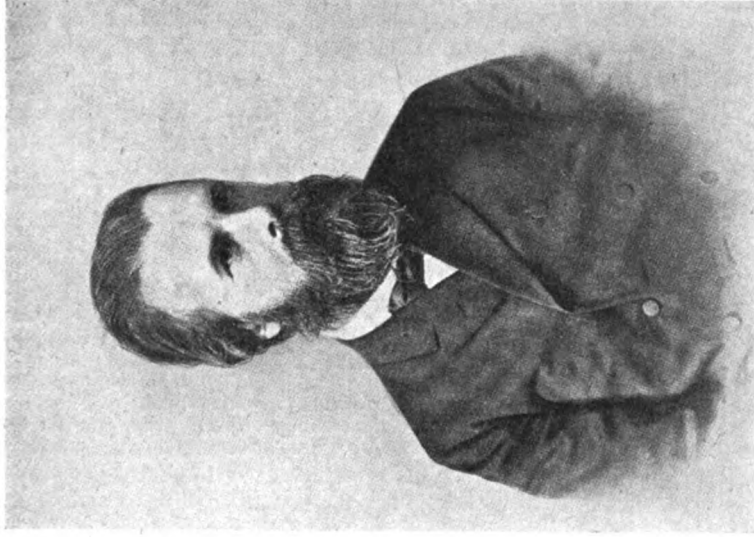
З свого боку вазначимо, що уваги «Общини» лишилися навіть для самої редакції майже без успіху. Ідея перетворення рускої соціальної партії з великоруської на східно-європейську інтернаціональну партію для більшої частини вже організованих руских соціалістів є за новою і за радикальною. Ця ідея вимагає великої і нової праці, ґрунтовної підготовки, ба, навіть, переродження, що для багатьох осіб є цілком неможливим. Опріч того, існуючі організації руских соціалістів під цю хвилю все більше й більше втягуються в політичну діяльність, і то терористичного характеру, діяльність, котра, як найменше, сприяє розвиткові будь-яких федеральних ідей. Ми думаємо, що мимо того, що від часів Герцена і Бакуніна слова федерація і навіть анархія є святими словами для руских соціалістів, ближчою практичною формою їхньої діяльності буде якобинізм, а не той федералізм, про котрий ми говорили вгорі.

Проте сила інших обставин викликає серед соціалістів Росії певного роду центробіжний рух.

По-перше не може спинитися з такою героїчною самсжертвою розпочата рускими соціалістами з привілейованих клас «пропаганда чисто соціалістичних ідей в народі», хоч провідники цих соціалістів наразі закинули її і або займаються політикою, або перенесли свою діяльність за кордон у Францію та Швейцарію. Пропаганда ця, одначе, провадиться серед самих робітників, котрі не завше симпатизують з давнішими пропагандистами й нинішніми терористами; в природи річей вона децентралізована і, на жаль, навіть тепер не ведеться регулярно. З другого боку зростає центр біжний рух серед представників ріжних національностей, котрі раніше —

принаймні в літературному відношенні — виключно працювали на користь великоруського народу через те, що складали одну одностайну руску соціалістичну партію; найбільше цей процес відбувається серед співчленів тих націй, котрі належать не тільки до Російської Імперії. Так крім Українців, частина котрих належить до Австрії, також і польські соціалісти сконституовалися, як окрема група з власними літературними органами. Потім утворилася особня група бесарабських Румунів, котра разом з своїми румунськими співплеменниками видає в Ясах соціалістичний орган «Бесарабія». Недавно зроблено також спробу видавати жидівський соціалістичний орган, котрий хоч і друкується старогрецькою мовою, має на оці головно Жидів, що мешкають в Галичині і в Західній Росії, щоб то говорять своєрідною німецько-славянською мовою. По всякій правдоподібності, ці стремління не лишаться одинокими, і ми почуємо ще про публікації жидівських, литовських, латишських, грузинських, вірменських, естонських та інших соціалістів. Також правдоподібно, що всі ці підприємства, так само як і подібні їм теперішні, будуть здійснюватися зпочатку цілком незалежно одно від другого. Але по цьому центробіжнству і сепараційнству періоді, котрий є природною реакцією принципу автосмії проти централізму, напевне настане період органічного об'єднання, щоб то федералізму, як вислід змагань соціалістів сходу Європи, якого значну частину займає Росія, хоч і не виключно, як многі думають. Коли, нарешті, наступить цей федеративний період, а особливо коли сусіди Українців переймуться федеративними ідеями, тоді напевно ніхто не буде більш енергійним співчленом федерації всіх соціалістичних груп Росії і пограничних з нею країн, як українські соціалісти.

1880. Женева.

Мал. 20. М. П. Драгоманов
в останні роки свого життя.

Мал. 19. Фотографія М. П. Драгоманова
роздана чинам кїв. поліції для стеження за
ним (1873—5).

ШЕВЧЕНКО, УКРАЇНОФІЛИ І СОЦІЯЛІЗМ.

III.

Шкода од молебнів Шевченкові. — Безсильство «Кобзаря» для заснування міцного народовства й самого українолюбства в Росії й Австрії. — Що вкорінило українське громадівство в Галичині? — Наука Українцям з об'єктивного й історичного перегляду Шевченка й українства його часу: потреба широкої науки, впорядкування й сміливого вільного вчинку; потреба виходу з думкою й працею за границю Росії, в Європу й Славянщину. — Московсько-всеросійські й українські ями на дорозі українського громадівства: «русская одежда» соціалізму, — московське бунтовство й українське гайдамацтво замість соціалізму. — Потреба європейського городського розуму й праці серед українських селян і українства серед городян. — Чим може тут послугувати українське письменство? — Подібність теперішньої хвилі українства до 1845—46 рр. і 1859—63 рр. — Чи підуть Українці сами по собі, чи позаду за другими?

Завше з молебнів, та ще з молебнів після смерти святого, мало буває користи, а багато шкоди людям. А може нікому так не шкодять молебни, як нам, полуварварам на Зході Європи. Пригадаймо, що російське письменство дійсно після того й почало рости, коли Белінський показав, що в Росії письменства ще справді й немає, що Пушкін сам ще не робить письменства, тай йому ще нема чого дуже молитись. Пора вже, щоб хто небудь справив подібну службу й українському письменству з Шевченком, і тим більш пора, що українолюбці давно вже величають його й як писателя, і як проводиря в громадській праці, а з цього величання справа українська, ні письменна, ні громадська не дуже то посуваються. Ми пам'ятаємо, як колись «Основа» одповідала на всі закиди московських славянофілів про те, що навряд може й потрібно бути особіне письменство українське, — тим, що одповідь на кожний закид кінчала: «у нас єсть Шевченко». (Дивись статтю «Русский патриотизм». Ответ «Дню» (Вл. Ламанському). Основа, 1862, № 3). Ми тепер знаємо, як мало поміг такий показ на Шевченка в основські й після основські часи, коли українолюбці в Росії найбільш клопотались про «збереження і розвиток своєї народности через розвиток самостійної літератури і школи». Ми знаємо, що навіть скільки небудь повного видання Шевченка ми діждались тільки через 14 років після того, як закінчилась «Основа». А 14 років в наші часи — це цілий вік!

Мало чи більше послужили молебни Шевченкові і навіть «Кобзар» Шевченка й у Галичині, хоч там вільно було й печатати, і читати «Кобзаря», й говорити про нього прилюдно. Ми бачили, як крутять з «Кобзарем» ті, що справляли молебни його авторові. Ми знаємо, що Шевченко не вирятував галицьких «народовців» од спілки з маг-

натством і ультрамонтанством, котра готова вже була скріпитись в кінець на виборах в державну думу австрійську в 1873 р., коли українофільська газета розпускала передвиборні маніфести свого депутата (о. Качали), в котрих іменем 16-мільйонного русино-українського народу проклинавсь «лібералізм», «цівільні сльоби» і т. і.*). Молебни Шевченкові не вирятували членів «Просвіти» од годування галицького народу дяківськими книжечками й не примусили «Товариство імени Шевченка» видати хоч одну книжку для народу, і навіть дати місце в своїй, заложеній на українські гроші друкарні, з тавром славного народолюбця, справді народолюбним пробам молодих галицьких писателів, коли воно наймає ту друкарню ультрамонтанам «Руского Сіону» і купцям горілок і т. і. на етикетки. Не вирятували молебни Шевченкові галицьких народовців і од доносів на українських «нігілістів», «соціалістів», котрі теж себе вважали за синів Шевченка!

Мало того. По правді кажучи, молодший гурт галицький, купка раціоналістів і соціалістів, дуже мало прив'язується до Шевченка, а справді більш виросла з насіння й од дощу з Московщини, ніж од насіння, посяяного «Кобзарем». Ми знали в Україні, що в Росії, не одного чоловіка, в котрого Шевченко й українство посяяло перші зерна прихильности до мужицтва й потреби вільної громадської праці, — але коли самого «Кобзаря» мало було, щоб одповісти на всі ті думки, що тепер будить в чоловіка новоевропейська вільна й мужицька справа, — а замість того в «Кобзарі» трапляється чимало старовини, то не один з таких людей кінчав тим, що кидав і «Кобзаря» й українство, а приставав до всеросійсько-московського вільнодумства й громадівства й часом нехтував українство в самій його основі. В Галичині не було й таких гуртів, як всеросійське вільнодумство й громадівство, — і через те насіння з «Кобзаря» просто засихало на коріню й поверталось в таке зерно, яке ми бачили в «Правді», «Газеті шкільній», «Рускому Сіоні», або в «Друзі» 1873—1874 рр. Хто придивлявся до того, як зріє в Галичині новий гурт раціоналістів і громадівців, — той мусів бачити, що окрім зерен німецької науки (котрих, — чудне діло! — дуже мало впало на галицькі громади, навіть студентські) — допомгла піднятись тому гурту більше невеличка повість Г. И. з «Отечественных Записок» про діякона, котрому панночка, що, покинувши багатство, стала учителькою мужицьких дітей, нехотя показала, що в нього «свиняча натура заїла людську», (Друг — 1876 р.) та кілька голов з «Что д'ялять» Чернишевського (Друг — 1877) ніж, увесь «Кобзар», котрого «Заповіти» співали собі любенько Галичане, починаючи од редактора «Слова» й до студента народовця, — не беручи на себе ніяких

*) Одвертий лист з України, підписаний 31 Українцем, котрі протестували однаково й проти д. Качали й «Слова» «і як Українці, і як горожане Росії й славяне» — дивись в «Правді» 1873, № 19. Протест проти цього протеста, як «проти незгоди між своїми», підписаний 24 другими «Українцями» — дивись в «Правді» 1874, № 3. Одповіді на цей протест «Правда» не захотіла помістити. А д. Качалу вибрали галицькі українофіли-народовці першим головою «Товариства імени Шевченка».

обов'язків справді «вставати й ломити кайдани», які небудь, хоч навіть кайдани духовні.

Така то сила хоч не дуже талановитих річей, та таких, в котрих справді сидить новий дух, перед творами великого таланту, та в котрих нове перемішане з старим так, що без помочі з боку й не розбереш, що ж справді з нього треба брати. Так то мало вирятував самий «Кобзар» українство в Росії й так мало послужили «Кобзар» і молебні йому, щоб посіяти справжнє поступовство й народовство в Галичині.

Не дуже то допоможуть молебні Шевченкові й тепер, коли між Українцями в Росії й Австрії вже зложились гурти справжніх поступовців і народовців, розумівців (раціоналістів) і громадівців (соціалістів). І тепер, як і попереду, молебні Шевченкові й показ на нього чужим більш усього нагадують хвастання панів козаколюбців своєю історією, — а значить і собою, — котре осміяв Шевченко:

А історія? Поема
Вільного народу!
Що ті Римляне убогі!
Чорт зна що не Брути! . . .
У нас Брути і Коклеси,
Славні, незабутні! . . .

Далеко більше може бути плоду од об'єктивного, критичного й історичного погляду на своє минуване й на себе, і навіть од вбільшування того минуваного й наших слабих боків, ніж од такого величання ним.

Критично-історичний же перегляд життя й писання Шевченкового може багато чому навчити українолюбців і почасти українських громадівців. Перш усього він навчить, що «Кобзар» єсть вже річ пережита, — eine ueberwundene Standpunkt, як кажуть німці. Та мало того: «Кобзар» багато в чому єсть зерно, котре переležало в коморі й не послужило як слід і в свій час, коли було свіже, а тепер вже мало на віщо й годиться. Далі той перегляд навчить, що сам Тарас Шевченко був золотом, котре не було оброблено, як слід, далеко не через саму нещасливу особисту долю та ворогів, бо ті й другі часом більше стають в пригоді, щоб засталити чоловіка й показати йому життя з усіх боків, коли потраплять на таку натуру, яка була, напр. у Дікенса, або й у самого Тараса Шевченка. Ні, по правді кажучи, Шевченко зоставсь необробленим, або й захованим в землю, золотом, далеко більше дякуючи «своїм» приятелям, ніж «чужим» ворогам.

Як ми вже казали не раз вище, — тут нема нічії особистої вини, — а єсть тільки хиби всієї громади української Шевченкового часу. Хиби ті, по нашій думці, ось які: недостача широкої науки про світ і людей та недостача впорядкованної спілки (організації) не тільки між купами українолюбців і народолюбців по всій Україні, а й між членами однієї якої купки з докладним поділом праці.

Як послідок цих двох хиб виходила третя: недостача сміливого, вільного вчинку (ініціативи) й сили продержати свою дорогу через всі перешкоди, котрі безпремінно мусіло спіткати українство, та ще й прихильне мужицтву, і котрі всі його прихильники мусіли наперед знати, приносячи «не мир, но меч» в теперішні державні й громадські порядки, що давлять Україну й її мужицтво. Дякуючи цим трьом хибам, не тільки не могли витримати старші українолюбці навіть такі, як Шевченко, з своєю працею, якої їм, певно, бажалось, а не могли й привернути до себе всі найліпші сили своєї країни, найширші голови, найгарячіші серця, найосвітніші розуми, — котрих велика частина розбрілась по чужим куткам, де вони вбачили більше європейства, спільности й вільного вчинку і куди вони понесли й ті добрі зерна, котрі в них закинуло, та не здоліло випестити українство.

Коли хочите, тут в корні була таки вина й «чужих людей», коли не «ворогів» України. Тут найбільш усього винна та руїна, яку витерпіла наша Україна з кінця XVII ст., коли її поділено між Московським царством, Польщею й Туреччиною, а далі та державна централізація, під котру підпала лівобічна Україна (Гетьманщина) в Московським царстві й Петербурзькій імперії XVIII ст. Скільки в цих основних фактах вини української, а скільки «чужих людей», розбірати тут не час; а скільки нам взагалі пошкодили та руїна й поділ України, а потім державна централізація, — про те ми говорили в «Громаді» в I книзі й у II (Україна й Центри). Тепер ми вгадаємо тільки безпремінний послідок тих основних фактів, котрий надалі сам став основним фактом і причиною дальших послідків: це те, що наша Україна в XIX ст., ставши «провінцією», одстала більше од передової Європи, ніж це могло б бути, коли б вона йшла без перериву своєю дорогою з XVII ст., — а до того одстала й од Московщини, котра в XVII ст. була дальше позаду, ніж наша Україна з Білою Русю, котрі тоді йшли в двох нарівні й помагали одна одній. Цей послідок історії всіх країн Росії з другої половини XVII ст. став причиною, через що українство XIX ст., майже в усьому завше показувалось одсталішим і слабшим од усіх передових рухів в Росії й не могло витримати в перетяжці з рухами московськими.

Скільки не гримало українство на «Москву», починаючи з самих жартів над москалями Котляревського й Пасічника Рудого Панька (Гоголя), скільки не махали на Росію кулаками в галицьких газетах де-хто з молодших українолюбців після 1862—63 рр., — а все таки наше українство не здоліло вискочити ні працею, ні навіть думкою через границю Росії, поза почастні російські обставини, а в самій Росії й «провінціальні».

Ми бачили що Шевченко й своєю наукою, й своєю працею, й своєю любовію й ненавістю все товкся в тій Росії, та в Україні такій, яка прилагодилася до тієї Росії з XVIII ст. Од цього всього виходили й усі хибні Шевченка і його товаришів і вся причина невеликої ваги їх і для свого часу, й для нашого, — причина, через що вони не мали такої сили, яку мали російські європейці, — товариші

Герцена й Белінського, а потім Чернишевського й Добролюбова, або й самі московські славянофіли, котрі хоч тим вже були дужі, що постійно тягли в XVII ст., хоч назад, а не вперед, та за те не саму свою Московщину, а всю Росію й усю Славянщину. Од цього вийшло й те, що Українцям довелося пізніше Москвинів і Всеросіян виступити й на дорогу новоевропейського громадянства, і до того виступити не просто за європейським громадянством, а за переложеним на московсько-всеросійський лад, а іноді то й не тільки переложеним, а й «переліцьованим». Ясно, значить, що, щоб вберегтись надалі од показаних вище хиб, і вибитись із ряду «задніх», а то й «прихвостнів», — нема другого ліку, як тільки почати, скільки можна більше, придивлятись до європейської думки й праці, як можна безпосередніше, — та будувати свою працю, як можна на ширшій основі, котра б виходила за краї обставин і границь Росії. Коли б сказати нашу думку трохи фігурно, — то ми б сказали, що вирятуватись з показаних вище хиб Шевченка й українолюбців його часу ми можемо тільки тоді, коли стоючи ногами й в серцем на нашій Україні, ми будемо держати свої голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю Славянщину. І коли кому треба держатись цього, — так це українським громадянам.

Звісно, це легше сказати, ніж зробити, хоч і не так само як колись Шевченкові легче було сказати: «вертайтесь до козаччини», ніж вернутись до неї навіть самому собі. «Діло в'єков поправлять мудрено», — як казав Некрасов. Всі ми сини й онуки батьків і дідів наших і невільники свого часу й обставин його, які вирости історично. Тільки ж і думка — теж одна з обставин історичних, котра в свою чергу перероблює натуру й дітей і онуків наших, і нас самих. Громадянські ж думки про цілковиту зміну теперішніх підвалин і порядків життя людського, більш других одривають думки й змагання людей од минушого й теперішнього й примушують їх хоч проловати цілком змінити способи громадської праці й у теперішній час. Можна, значить, сподіватись, що й про ту переставку думки й громадської праці з старого й вузького ґрунту україно-російського на новий і широкий європейсько-славянський, про котру ми зараз сказали, задумуються хоч ті українолюбці й українські громадяни, для котрих українство й громадянство справді діло життя, а не розмови й хвилевої мрії.

В усякім разі без європейсько-славянської основи громадянство українське ще менше може налагодитись, ще більше блукатиме, шукаючи собі правдивої дороги, й ще пізніше набереться сили, ніж московське, а до того частіше, ніж могло б бути, падатиме в ями, які йому порило й пориз старе й нове життя українське й всеросійське.

Ми вже показали неподібність Шевченкового мужиколубства до основ новішого соціалізму, навіть якого-небудь Сен-Сімона. Ми бачили, які старі й вузькі Шевченкові думки й мрії про «правду» й «волю» й про те, як вона настане на землі, — перед думками новоевропейського соціалізму. Ми зупинились і на одній з самих дуж-

чих причин тієї нещодобності: на тому, що в Шевченка не було думки про прогрес історичний і що думки його й мрії не вирости на ґрунті вже зробленого широкого прогресу громадського. Думка про прогрес могла бути підсунута Шевченкові європейською наукою в школі, — хоч це й важко було в його часи й не для тих шкіл, по котрим вчився Шевченко. Далеко ж важче було підложити під усю працю Шевченка й товаришів його європейську думку про прогрес громадський з усіма її послідами. Тут перешкоджало все те, що бачилося в Росії за часи царя Миколая та майже все, що перш усього кидається в історії Росії, не виключаючи й України, й усе, до чого довела та історія.

Довго б треба говорити, щоб докладно пояснити те, що ми зараз сказали. Для того треба б було перебрати всю історію Росії. Ми скажемо тільки кілька слів.

Найбільша географічна одміна Росії од інших держав в Європі — величина її, — найбільша статистична одміна — рідкість людности; найголовніша одміна історії її — перетяжка пород людських і держав, довша й кровавіша, ніж по других країнах Європи. От через це в Росії усякий зріст господарський, громадський і розумовий, хоч і почався майже в один час, напр., як і в Германії, або в Англії й не дуже пізніше од більшої частини Франції, а дуже зоставсь позаду. Росія не то щоб молодша од інших держав, як кажуть іноді, — а тугіше росла. Мало того, Росія проходила ті самі ступні зросту, що й Європа, тільки де далі од XIII ст. до кінця XVIII ст. все пізніше, а до того так, що кожний ступень майже зовсім не давав тієї користи для громади, яку він давав в Європі. Случилось це, як ми думаємо, через те, що перетяжка пород людських принесла в Росію народ дикий, Татар, а вони піддали сили державі московській, а в ній царству, й дали їй тій державі, й тому царству такий вид, якого не могло бути по других країнах, де теж були й свої центри-збірачі, й своя доба переваги королівської сили над другими. З XIII по кінець XVIII ст. Татари, а потім «московський збір країн руских» руйнували увесь захід Європи та розганяли там людей. Не мало з свого боку причинилась тут і Литва, й Польща, котрі теж од XIV до XVII ст. думали бути тут «збірачами» країн руских і неруских. Між іншими татарські набіги та державні збори зробили скрізь в Великій, Малій та Білій Русі те, що знищили майже скрізь городи й городян-ремесників, котрим і без того важко було закластись в такий широкій та малолюдній країні.

Як пропали «сѣвернорусскія народоправства», — то всі знають. Менше знають, скільки погибель їх задержала культуру в Московщині. А на те, що й другі городи в Московщині, як напр. Тверь, Смоленск, Нижній-Новгород, навіть Рязань, — були теж центрами культури, — і теж пропали через московське «собіраніє», мало хто звертає уваги. Про те ж, яка була культура в городах нашої України од Львова до Ніжина, а особливо в городах Білої Русі ще в XVII ст., коли городи ті ще не були зруйновані війною Москви й Польщі, а потім поновлені вже Жидами, — про те майже ніхто й не говорить.

А коли б те все розібрати докладно, тоді б уся «історія цивілізації» в Росії стала б перед нами зовсім інакше, ніж тепер. Як би там не було, — а тільки «зібрана» царями Московщина в XVI—XVII ст. майже зовсім не мала городян ремесників, — то б то того шару громадського, котрим держалась тоді вся культура Європи й на котрому з XVI ст. держиться увесь поступ її — од вільнодумства до громадянства. До того треба придати, що безпереривна війна зза збору Московщини завше підновляла феодалізм — роздачу земель з людьми служачому дворянству й зробила те, що крестян закріпили в Московщині саме тоді, коли в Європі скрізь вони явно почали увільнятися: в XVI—XVIII ст. А це кріпацтво ще більше спинило зріст громадський і між іншим і зріст городів. Нарешті й татарські звичаї та війна за «збирання землі» безмірно вкріпили царську силу, котра, проявляючись чиновництвом, стала давити всі інші. І коли далі само царство побачило потребу й ремесла, й науки для самої сили своєї, — то увесь дальший прогрес громадський з XVII—XVIII ст. пішов в Московщині за приводом царства й чиновництва, через що: 1) ще більше задавив вільний вчинок громадський, 2) став огидним громадянам, 3) на перших порах ще більше розірвав шари громадські один од одного й навіть ще більше розганяв людей, як розганяла їх тяжка служба усього люду московського Петрові I. й т. і. А коли в країні не встигло скластись ніякої міцної й упорядкованої сили громадської, котра могла б стати проти царства й його порядків, то противенство їм тільки й виходило з самих селян-хліборобів та з далекого козацтва, тоб то степових пастухів, рибалок та здобичників. Це противенство не могло скластись в що-небудь подібне революціям, які були в Європі вже в XVI—XVII ст. за приводом людей все таки вивчених по городам, — і виривалось бунтами за до городську ст а р о в и н у, та ще коли б хоч за чисту додержавну, до царську старовину, а то за царя проти бояр! — то-б-то проти послідку за причину. То були бунти без поступової й навіть без систематичної думки й такі, в котрих перед вели люде, в котрих до сміливості прикладалась і звичка думати, твердий і ясний розум, — а котрі тільки й були, що «разудалиє добріє молодци», а по більшій часті ще й «вори-розбойнічки». Такі бунти були наперед безнадійними, не по тому, що вони не могли взяти гору на той час на ділі, а по тому, що не могли залишити по собі ясної думки й цілі на далі. В тім і найбільша їх неподібність до революції.

Таким безнадійним бунтом був звісний бунт Ст. Разіна «за царя проти бояр» в XVII ст. Бунт Пугачова сто років опісля був вже більше свідомий, бо між тими двома бунтами пройшло кілька десятків років роскольніцької культури й думки трохи подібної до тієї, яка була в Європі в часи реформації. Тільки ж і тут недостача городських шарів громади й світської науки городянської зробили те, що увесь рух роскольніцький, навіть безпопівський, тільки здалека можна рівняти до реформаційного європейського, — і що замість швейцарських, голландських, англо-шотландських республік XVI—XVII ст. московські роскольніцько-козацькі круги й в XVIII ст.

спромоглись тільки на самозванного царя Емельку Пугачова, котрий сам про себе говорив, що він нічого й не сподівався, як тільки половити риби в каламутній воді. Розбишацький по формі, виключно козацький, рибальсько-скотарський більш навіть, ніж хліборобський, по своїй суті, церковно-старовірський по своїй барві, а до того самозванно-царський бунт Пугачова був бунтом ще більше старосвітським, реакційним, ніж бунт німецьких крестян і містиків XVI ст. і вже через те не міг скінчитись ні чим.*) До Пугачова не могли пристати навіть усі нестаровіри, а не то вже ті люде в середньої Московщини, котрі все таки вже затагались в нове європейсько-городське життя. Ласаль тим же вважає за реакційне й німецьке крестьянське повстання XVI ст., — далеко свідоміше й менше клясове, ніж пугачівське, — що воно зовсім забуло в своїй програмі про міщан-ремесників і знало тільки хліборобів та землевладців. Правдиво революційним рухом (дальше побачимо, що тут ліпше було б сказати — поступовим) Ласаль вважає в часи крестьянських повстань не ті повстання, а зріст міщан, навіть міщанського багатирства. «Тоді, як крестьянські повстання, каже він, були тільки на вид революційні, тоді справді й дійсно революційним був поступ промисловий, поступ городського виробку (Production), де далі все більший зріст поділу праці й через те зростаючого багатства капіталу, котрий виключно збіравсь в руках міщанства, бо той стан людеїв взявсь за виробок і присвоїв собі користь з нього**). В часи московських «удальцов» од Кудеяра до Пугачова європейське міщанство не тільки так наживало капітал, а й одбило од попівства науку, а од панства вільний дух. От через що революційний рух в Європі все йде в гору в XVI ст., і багатша частина міщанства рядом повстань (дійсно революцій), допевняє те, що виробилось тихим зростом господарським і розумовим (дійсно еволюцією, котру Ласаль зве по старому революцією). З кінця XVIII ст. слідом за багатшим міщанством, до котрого прикладається тепер власне назва буржуазії, виступає бідне, рсбітницьке, котре тягне за собою й сільських робітників, крестян, вже до такого руху, котрий буде не таким, як французька «жакерія» XIV ст., або німецьке крестьянське повстання XIV ст.

В Московщині ж і в XVII—XVIII ст. ще тяглись свої «жакерії», і коли там не було впорядкованих письменного й промислового

*) Пугачов сам про себе кавав: — «Дальняго намѣренія, чтоб завладѣть всѣмъ російскимъ царствомъ я не имѣлъ, ибо разсуждая о себѣ, не думалъ к направленію быть, по не умѣнію грамотѣ способен; а шел на то, если удасться чѣмъ поживиться, или убиту на войнѣ быть: все я заслужилъ смерть — такъ лучше умереть на войнѣ». Пугачов в своїх маніфестах і розмовах дарував людам — «рѣки и земля, травы и моря, — крест (роскольникій) и бороду, — хлѣбный провіант, свинець и порох — и вѣчную волю». Іноді зводилась розмова й на «берега кисельные, рѣки сытовые, — іноді Пугачов обіцяв розділити «все царство с донскими и яицкими козаками». Прапор у Пугачова був з старовірським хрестом.

**) Arbeiterprogramm. (Програма робітників. Про виборний зв'язок між теперішньою добою історичною й думкою робітницького стану). Zürich. 1872. 6—7.

городянства й вільного панства, то вільний дух і повстання, замість того, щоб рости, як в Європі, все вменшувались од часів «Смутного времени», коли так чи сяк, а всі країни й усі стани людські рвались до волі, та пробували вкоротити самоволю царську, до часів Пугачова, коли встали тільки козаки, крестяне, та розкольникки, та «інородці» на українах, та й то тільки за самозваним царем самодержцем.

Після Пугачова вже московські «чорні люде», селяне, не вставали проти своїх порядків скільки небудь великими купами. Городяне ж на цей раз вже заводились не своїм вільним вчинком, а начальством, та ще й на ґрунті кріпацтва. Добра доля промислового люду після Петра I були чужинці, котрі тим більше припадали до начальства, бо од нього здобували монополії. Пишменні люде теж виходили з служаків та панства, лакейського перед царем, кріпосницького перед мужиком. От через те од московських «білих людей», білоруків і білоробів, і в XVIII ст. не можна було ждати не тільки революції, а й вільного слова.

Так не тільки Московщина далеко одстала од Європи, а ще сталось так, що ні-один з ступнів зросту громадського, котрий вона проходила, не дав громаді майже нічого того, що ті ступні давали в Європі: аристократія не дала рицарської честі й духу невіддільності, церква—ні верна звички до науки й твердої совісти, царство — рівності й волі кріпацької. Ледве-ледве з кінця XVIII ст. нові поєвропейні служаки-пани, та для служби державної збудовані городи починають давати де-який плід, котрий тільки через вісімдесят років виводив з себе волю кріпаків 1861 р. та нещасні царські реформи Александра II. Коли поєвропейний російський чоловік XIX ст. починав думати про зміни недоладних порядків своєї країни подібно тому, як змінялись вони громадською працею в Європі, — то йому приходила на думку не та впорядкована, чи затяжна, чи гостра, повстанська праця, котра й складає прогрес в Європі, — а тільки або вчинок царський якого-небудь Петра I, або різня якого-небудь Пугачова, — в обох случаях катастрофа над громадою, а не вільний і спільний вчинок лучших сил громадських, чи то мирний, чи повстанський. І коли на нового Пугачова де далі все менше було надії, — то вивчений росіянин, котрий бажав зміни в своїх порядках, все більше спинявся на думці про зміни по царській волі, коли то сам царь до них додумається. Важливо, що навіть декабристи 1825 р. не прибрали іншого, чим підняти народ до бунту, окрім імени царя Костянтина!

От на такому то ґрунті появилсь з 30-х років в Росії й соціалізм із європейських книг. Довго він заставався без усякого ґрунту, — і зводивсь майже на саму тільки думку про волю кріпацьку. Та й та думка стала на ґрунт тільки тоді, коли до неї прихиливсь і цар. Зараз же показалось, що перші соціалісти в Росії, і Герцен, і Современниковці, перше теж звернули надію на царську реформу, дуже врізавши й свого соціалізму. Сам Бакунін писав в 1862 р. «Романов, Пугачов или Пестель?», — і вірив в демократичного Романова, так

само як згожувався на викуп землі для крестян, правда усієї землі. (Русским, Польским и всѣм Славянским друзьям. «Колокол». 1862. № 122). Март'янов з Лондона писав «Письмо к Александру II», як «народному цареві».

«Народний цар» не оправдав надії. Також і між панством московським не знайшлося не тільки Пестелів, а навіть доволі Унковських і Европеусів (дивись в «Колоколі» — 1862. № 126 «адрес тверскаго дворянства» про непремінний викуп наділу крестянського усіма станами, а не самими крестянами, про скасування дворянського стану, про земський собор і т. і.). Бакунін вернувся до цілої соціалістичної програми, а з другого боку вже тим легче зложив надію на самий «народ» і поклонився тіні Пугачова, що він і в 1862 р. казав, що навряд, щоб «народ» потерпів далі, що йому не дають землі й волі, й що народ виставить з себе Пугачова, коли з гори не появиться народнього Романова, або Пестеля. «Народом» же здавна в Росії звикли вважати тільки селян і через те вже в часів «Колокола» (1862, № 112) програму соціалізму в Росії почали зводити на слова «земля і воля»^{*)}. Тут зложилась в Європі «Всесвітня спілка робітників» (Association International des travailleurs), звісно, на тому ґрунті, котрий був виготований усією історією Європи, і почастино соціяльним рухом ХІХ ст., і між найголовнішими думками своїми виголосила, що «воля робітників (соціяльна революція) — мусить бути ділом самих робітників», Бакунін і російські соціялісти пристали до тієї спілки (з 1868 р. а ще більше з 1870), — і зараз же заявили, що руский народ, — то б то все таки селяне, — тепер вже готовий до того, щоб приложити до діла програму спілки, і перш усього до повстання за її думки. Як на доказ — вказували на Ст. Разіна й Пугачова. Треба, казали, тільки пустити в народ «організаторів», котрі підіб'ють і поведуть народ до того, щоб повстанням розбити державно-попівсько-панські пута, — а тоді соціялістичні, та ще по думці Прудона-Бакуніна федерально-анархичні (безначальні) й навіть безпопівські порядки, — сам собою зложить наш народ. Таких організаторів Бакунін вбачав в нашій молодіжі в шко-

^{*)} Як мало в Росії розуміють вагу городского життя з його особною працею, для котрої потрібне щось інше, а зовсім не земля, показують між іншим і думки кн. А. Васильчикова («Землевладѣніе и земледѣліе в Россіи и в других европейских государствах») про те, що «робітницька справа в Європі єсть в корні справа а г р а р н а», — що «народні розрухи, що хвилюють сучасні суспільства, мають свій корінь у безземельному стані більшої частини народів старого світу», — і що «народныя массы» хотять власне здобути «клочок землі, кол и двор». Так мов би то все городське господарство зовсім і не було й не єсть потрібне людям. Цікаво б було побачити тепер і хлібороба, такого якого хоче кн. Васильчиков, напр. без машин, або й без двигарів, а що робив би, напр. лондонський, або женецький машинщик, або двигарщик (про лікаря, математика, або маляра вже ми й не споминаємо), колиб йому дали «волю з землею», «клочок землі», — котрого, як де в Європі, то нігде вже для всіх взяти, так як в Московщині, як де, то він нічого й невартий. — Ми думаємо, що як давно пора змінити думку, що Росія тільки край хліборобський, так давно вже пора закинути й звичку звати народом — тільки селян-хліборобів, а признати народом усіх, хто робить корисну громаді працю, та здобувати всім їм дійсну волю: товариську працю.

лах, котра тоді (коло 1870) знов почала виступати проти російських казенних порядків і бажати служби для народу. Бакунін став кликати ту »революційну молодіж» кинути школи і йти замінити народові Ст. Разіна й Пугачова*).

У виписаних внизу словах Бакуніна і «Вперед», котрим подібних ми б могли набрати великі купи з московського соціалістичного письменства, видно перш усього гаряче серце, котре рветься до діла для народу, та при тому видно, що воно вірить в те, що речі так стоять, як йому хочеться, — видно, значить, і послідки богословського й метафізичного погляду на історію, а до того ще й те, що в москов-

*) Дивись більш усього Бакуніна — «Наука и насущное революционное дѣло». 1870. Стор. 1. — «єдина нині корисна і спасєнна справа — бунт . . .» «Вітаю молодь з тим, що уряд виганяє її з університетів і шкіл в нарід. 22—23. «безграмотна, але розумна людина в народі серйозніший і глибший соціаліст, ніж ви (ми) самі . . .» «русский селянин — цей природжений соціаліст» 26 — «з усіх європейських народів найменше релігійний власне наш великоруський народ», 27. «Руський народ переважно реальний народ». 29. «Не можна сумніватися, що руський народ здібний до р е в о л ю ц і ї. Від часу Лже-Димитрія до цього часу у нас тільки один невмінний бунт і вник проти держави, це селянський народ та мійські мішане. Народ ніколи не переставав бунтувати. Бунтував він переможними масами двічі: один раз під Стєнькою, другий раз в Пугачовим» і т. д. В книзі «Государственность и анархія» (1873, Додаток А. 19), рядом з дуже гострою критикою «рис, що ватемнують народний ідеал: 1) патріархальність, 2) знищення особи громадою, 3) віра в царя, до котрих можна було-би прибавити християнську віру, офіційно-православну, або сектаторську», — Бакунін каже ще більш рішуче: «ми віримо в шлях бунтівський і тільки від нього ждемо рятунку. Народ наш перебуває в такому розпачливому стані, що нічого не коштує підняти будь-яке село. Але хоч і кожний бунт, який би він не був невдалий, завше корисний, одначе окремих вибухів недосить. Треба підняти одразу всі села. Що це можливо, доказують нам величезні розрухи народні під проводом Стєньки Разіна й Пугачова». Ми навряд багато помилилось, коли скажемо, що більша частина російської молодіжі, котру судили за соціалізм в 1871 по 1878 р. мала думки близькі до тих, які написав Бакунін в своїх писаннях 1870—73 р. — Друга частина московських соціалістів, котра видавала «Вперед» всилювалась поставити інакший погляд на науку й взагалі вдержати більше «западний» погляд на соціалізм, — («Вперед» т. 1, 1873. «Знання і революція», «Очерк развития международной ассоциации рабочих» і др.) — тільки ж патріотизм і віра в скорє повстання свого «народу», — теж таки селян, привела до того, що й «Вперед» так же само величав Пугачівщину, а в суті діла так само цинив і науку. Так в статті «1773—1873» р. посвяченій Північно-американській революції (Прошедшее) і Пугачову (Будущее) «Вперед» говорить, що «основні (господарські) питання справедливого суспільного устрою не потребували наукової та філософської обробки. Вони були доступні передісторичній людині, як і селянину XVIII в. Але їх одіклала (через що-ж?) на майбутнє політичне вироблена думка періода політичних революцій», що «в маніфєстах безграмотного козака було більше кріпких обіцянок, невідворотних гріаних пророцтв для майбутнього, ніж у всіх гуманних «Наказах», навіть у всіх ліберальних і радикальних проповідях проти вівтаря і престолу, що розголошувалися на берегах рр. Темзи, Сени, Делавера». (262) . . . По «Впереду» «Пугачівщина» тільки через те не взяла гори, що о с о б и її верховодників не мали «подчиняющаго, организаторскаго ума, хорошо-расчитанной воли, що «смѣлый самозванец не сумѣл о р г а н и з о в а т ь возстаніє», — що Пугачов справді був «вороненюк, а не ворон». «Де ж літаєш ти предказаний (Пугачов не предказував, а казав, що «в о р о н, — то б то правдивий цар, — літає») очікуваний ворон? Чи довго руському народу чекать своє майбутнє?» — так кінчав свою статтю «Вперед».

ських інтернаціоналістів зосталось ще доволі старого патріотизму, а в соціалістів і анархістів доволі ще звичок монархізму, аристократизму, якобинства й те, що вони ще не до кінця втягли в себе соціалістичну думку про малу силу осіб (воронів) й передових людей (організаторів) перед силою куп, народів.*) Почастно тут же видно малу увагу до того, як прив'язується зріст соціалізму в Європі до зросту всіх її порядків і між ними до городського життя.

Бакунін був занадто вчений, тертий і «западний» чоловік, щоб не вбачати слабих боків своєї віри в московський народ, — тільки він сам собі й другим заговорював ті боки й поспішавсь пролетіти над темними хмарами, котрі думка наводила на небі його віри.***) А мала вдумка в дрібні факти історії Московщини помагала йому так перелігати, або знаходити й там «городських міщан», котрі бунтували також, як і крестяне, за народний (соціалістичний) ідеал!***)

*) Про патріотичну філософію історії московських гегеліянців од Герцена (Старый мір и Россія, і т. п.) до К. Аксакова і др. славянофілів московських, — поруч з патріотизмом кельтофілів і германофілів в ХІХ ст. ми мали случай говорити в своїй книзі — «Вопрос об историческом значеніи римской имперіи». Там ми показали, як в таких случаях богословська думка про вибраний богом народ, — ставши на ґрунт старосвітського виключного патріотизму, — перевернулася в метафізичну думку про зміну передведущих народів в усьому світі.

**) Так Бакунін сам кавав (Наука и насущное революціонное дѣло. 28) «В народі нашому на лихо, ще не багато політичного розуміння і нема це ясного поняття про політичну волю». Трохи вище він каже: «Одна з найважливіших причин довготерпіння мас, без сумніву, полягає в народнім неутті. Через цю темноту народ не охоплює себе, як солідарну і в своїй солідарности всесильну масу; він роз'єднаний в своїм розумінні себе, так само, як під впливом обставин, що його гнітять, він розділений в житті» (14). Тільки Бакунін думав обійти своєї погляди на народ такими словами, — як «Залишім поки питання про відношення народу до царя осторонь . . . Народ вимагає тепер лише широкої і повної волі в житті: а яке йому діло до того, чи буде це вільне життя в царем чи без царя (24, 28), або: «Але дайте тільки народові віру в його власну силу, покажіть йому тільки можливість вирвати батіг . . .» Еге! дайте! Так в тім то й сила що «Всесвітня спілка робітників» не дурно сказала, — що діло волі робітника мусить (може) бути ділом (тільки) його самого!

***) Справді «городські міщане», подібні тим, в котрих з часом виїшли в Європі соціалісти, були задавлені в Московщині ще в початку своєму, в ХІV—ХV ст. Ті ж міщане, котрі бунтовались за царя Олексія — проти осіб начальства, а не проти порядків, власне й не міщане, так само як більша частина «с-словія» міщанського в Росії й у ХІХ ст. так і ті, що й в ХІХ ст. робили холерні бунти, або як і ті баби матроські, що робили карантинний бунт в Севастополі і т. і. Звісно, як петербурзький холерний бунт акінчився викликом царя Миколая I «на колѣни!» А вже московський бунт проти чиновників царя Олексія акінчивсь викликом «многія лѣта великому государю! Как угодно богу и царю, пусть так и будет». Тільки в псковському бунті за царя Олексія можна бачити зерно твердої й ясної вільногородської думки, певно, через те, що в Пскові найменше було розігнано старих городян. Та тільки зерно те дуже вже слабе й не має великої ваги в суді про міщан в Московщині навіть і в ХVІІ ст. — На патріотизмі ж і на малій увазі до подібних фактів держиться й думка про анархізм (безначальство) й про федералізм московського народу. Правда, тепер ще в селян в Московщині залишилась «община-мір» і там, де в ній не за-в-е-л-и-сь к у л а к и, там вона вправляється добре в тому, що їй до-з-в-о-л-е-н-о р о б и т и Тільки ж, щоб московські селяне були без-начальці, та ще й федералісти, цього ніяк сказати не можна: перш усього й мір — началь-

Трохи більше позитивної уваги до всіх тих речей, до котрих торкались писання таких людей, як Бакунін, — і по крайній мірі такі люде, як сам Бакунін, інакше б глянули на всю справу соціалізму в Росії, й сама та справа далеко більше б виграла, ніж тепер. Правда, сам Бакунін наперед виступав проти тих, котрих він називав «попами науки, аристократами інтелігенції» і т. п. й проти тих «позитивістів» і «революціонерів доктринерів» в Росії, котрі казали (по словам Бакуніна), що «народ розвивається так само, як і все живе, що існує в світі, по незмінним законам природи. Розвиток всякого народу обумовлюється причинами топографічними, економічними, історичними, можливо політичними, але ні в якому разі не такими, що залежать від сваволі одної чи де-кількох осіб. Через те ніхто не може його ні прискорити, ні встановити. Народ рухається непомітно сам собою і виволиться, коли прийде його час».

Ми зовсім не стоїмо за всяких попів науки, доктринерів-позитивістів і т. д., а особливо за російських, котрі, думаючи таке, приходили, по словам Бакуніна, до того, щоб «не витратити сил марно в даремних зусиллях, відмовитись від усякої революційної діяльності, віддатись виключно справі свого власного розвитку, рухові науки і, на скільки буде можливо, поширенню необхідних знань в народі». (Народное Дѣло. № 1. 1868).

Ми навіть не думаємо, щоб країна, котра так восталась позаду як Росія од Європи, безпремінно мусіла так же довго проходити всі ті ступні, які проходили передні країни, — не думаємо, що дітям тієї країни не слід рватись до самих найпередніх думок найпередніх країн.

Ми тільки в корні проти того «суб'єктивізму», котрий, починаючи од згаданих статей Бакуніна, почали виставляти проти «попів науки і доктринерів» російські соціалісти й «народники» в заграничній і середній печаті, — так само, як ми проти проповіді виключних способів служби прогресу народньому, — «єдинственно спасительных, насущных дѣл», чи буде то школа (та ще й казенна!) чи буде то бунт (та ще й пугачівський!).

Ми не бачимо користи ні для якого «діла», а ще більше для «народнього» в тому, щоб не бачити того, що справді було й єсть на світі, а бачити те, що нам хочеться, щоб було. Ми не бачимо також, щоб для громадської праці безпремінно треба було, щоб чоловік мав

ство та ще й яке! А потім в сім'ї в них «с а м» «б о л ь ш а к а» — зовсім деспот. Далі для справ ширших, ніж справи одного села, — для волосних, земських, державних і в старі часи ще не встиг скластись в Московщині справді впорядкований федералізм. (Костомаровський «федеральний уклад» на добру долю вдуманий), а де далі в московський період брав гору все більше монархізм, котрий склавсь по образу «большака» в сім'ї і де далі в народі вкріплялась пошана й якась артистична любов до начальства — «г р о з н о г о і л а с к о в о г о», кажучи словами «былины», а то й просто до «грозного», навіть такого, як Іван IV. Багато з цього, що ми зараз сказали, напр. про патріархальність, про деспотизм «міра», про те що ці «міри» — «соединяются между собою только посредством царя-батюшки» сказано у самого Бакуніна (Государство и анархия, Приб. А. 10—17).

безмірну віру й у свої сили, в те, що од одної труби його впадуть стіни Ієрихону. Ми думаємо, що взагалі думка моральна якого-небудь позитивіста Мілля про те, що кожний путній чоловік мусить поставити собі метою «робити так, щоб вміраючи, міг сказати, що він хоч одну частину справ людських лишає хоч трохи в ліпшому стані, ніж він застав її», — далеко ліпше забезпечує навіть і вірність і постійність праці навіть кожної особи, ніж віра в чудесний й скорий послідок од праці особи, або й цілого гурту. Хай кожний вибере собі таку верьовку, щоб тягти поступ громадський, яка йому до способи, чи більше, чи менше передню, аби тільки вона вела по прямій дорозі для поступу й користі усієї громади, та хай не обманює себе й других і про те, що він тягне, й про те, на скільки він може потягнути, та хай знає, що не одна тільки його верьовка єсть на світі, й розумів й тих, хто теж тягне туди ж, куди й він, та тільки за іншу верьовку.

Тільки ж може й справді, до таких думок в Росії можна було дійти навіть не стільки теоретичною наукою про поступ громад європейських, скільки гіркою наукою фактів, страт, смерті й т. і. Такої гіркої науки багато випало на долю московським соціялістам з «революційної молодіжі» з 1870 р. Та молодіж кинулась «в народ» руйнувати над-народні порядки, але «народ» і не ворухнувся, і власне той народ, котрий в XVII—XVIII ст. найбільше бунтувався з Ст. Разіним та Пугачовим — селяне. Логічним послідком того було перш усього розпорядкування соціялістичного ґрунту в Росії, — й ще гірше невпорядкованість (безсистемність) праці соціялістів. Так одні з «соціяльно-революційної молодіжі», котрім мало було слова, проповіді соціялізму, котрі рвались до «діла», та ще й до діла з скорим кінцем, — з усім своїм народництвом і соціялізмом, — пристали майже виключно до руху противупарського серед вільнодумного панства, а зовсім не до противубагатирського руху серед мужицтва. (Усякі демонстрації, убивства жандармів і т. і.). Тільки на цьому, політичному полі, серед панства, російським соціялістам важко витримати перевагу, між іншим через те, що їм важко взяти собі перед в науково-письменській праці, котру так було занехаяли після статей Бакуніна. З другого боку ті, хто пам'ятає, як ще недавно в російських соціялістичних кругах висміювано усяку працю не серед «народу», а серед «інтелігенції», а особливо працю політичну, ті бачать в цих нових виступах московських революціонерів зраду дійсно соціялістичному, дійсно народньому прапору. І справді, коли судити по печатній праці, то не видно, щоб тепер в Росії багато робилось для «народу» й серед «народу». Певно, що робота та не зникла, — та тільки йде вона вже дуже глухо, безписьменно.

З другого боку де-які в соціялістів московських, котрі все таки хочуть вдержатись з революційною працею серед народу, зробили навіть ще кілька ступнів по дорозі патріотизму далі тих, котрі вже зробили Бакунін і «Вперед». Так в недавно появившемся в Петербурзі листку «Земля и Воля! Соціяльно-революціонное обозрѣніе, № 1.» бачимо, що «Пугачов, Разин и их сподвижники» звуться вже

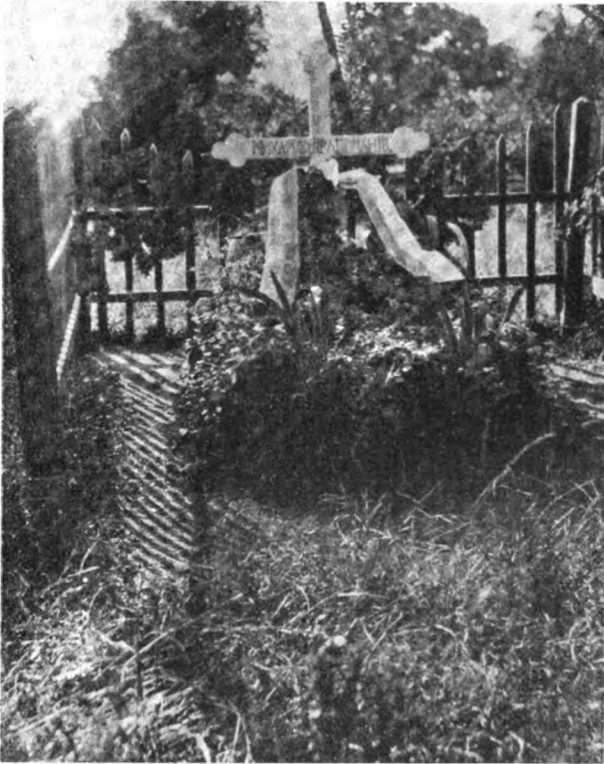
прямо «народними революціонерами соціалістами», котрих «програма залишається і тепер для величезної більшості руского народу. Через те, — каже петербурзький листок, — її приймаємо і ми, революціонери народники». Петербурзький листок цих «революціонерів народників», починаючи історію соціалістичного руху в Європі тільки з «Всесвітньої спілки робітницької» (1864 р.)! питає: чому ж в Росії соціалізм не так дужий, як в Європі, хоч він би то й почавсь в той же час? — і відповідає, — що тільки через те, що він приходив в Росію не в народній одежі. «Соціально-революційне обожвлення» завидує тим «малограмотним, нерозвинутим, інколи далеко неморальним салдатам по вислудзі, селянським бабам і селянам, що чинні, напр. в розколі, де вони так часто піднімають народні маси і ведуть їх за собою во імя яких-небудь диких, ні до чого не подібних ідей, привабливих для народу лише якою-небудь краплею правди, яка криється в них». Щоб і собі притягувати не «окремі особи з народу, а маси», — «Земля і Воля» радить: «Покиньмо ту чужоземну, чужу нашому народу форму наших ідей. . . П'ять років тому назад ми зняли німецький одяг і вдяглись у свиту, щоб бути прийнятими народом в його оточення. Тепер ми бачимо, що цього мало, — прийшов час зняти і з соціалізму його німецький одяг і також вдягти його в народню свиту».

Рада ця трохи темна, — і тільки показ на Пугачова, та на розкол, та гаряча похвала «новій чигиринській справі» «Стефановича с друзями» трохи проясняє її. От же як чуть, то д. Стефанович з друзями говорили чигиринським крестянам, що цар хоче дати їм землю, та наслідник не хоче.*) Своїми словами листок «народников-революціонерів», коли за тими словами піде й діло, заставляє ждати цілого ряду вчинків вже зовсім емпіричного бунтовства, в котрому не тільки форма, а й самі оснiвні політично-соціалісні думки європейського соціалізму будуть не тільки затемнені, а й просто зламлені.

До того треба придати, що, коли судити по праці російських соціалістів тільки по печаті (а по другому трудно й судити), то побачимо, що в останні роки цілі дуже важливі боки думок перших російських соціалістів-теоретиків (Герцена, Огарьова, — котрий перший написав: «народу нужна земля и воля», та прибавив: «и образование», — Современниковців і самого Бакуніна) — думки про зміну теперішніх порядків в сім'ї, про зміну віри наукою і т. і., залишили майже зовсім без уваги нові соціалісти-практики в Росії.

Колись то систематично й через те широко задумана справа «нового громадського життя», або — як стали казати потім «соціалісної революції в Росії» почалась ставитись зовсім емпірично й через те вузько, частинами й навіть противурі-

*) Говорючи про справу д. Ст-ча, тільки по чутнам, ми може й помиляємось. Тим більше бажавмо бачити скорше печатний спис тієї справи, котрий обіцяла дати «Петербургская вольная типография» — «Земля и Воля». Тоді можна буде докладніше судити хоч про те, що прибавили «революціонери из интеллигенции» до того, що сам «народ» вигадав в часи звісного «чигиринського діла» 1873—75 рр.

*Мал. 21. Могила М. П. Драгоманова в Софії (Болгарія).
В р. 1922 замість дерев'яного хреста поставлено
кам'яний пам'ятник.*

чисто**). Нарешті з боку «соціяльних революціонерів» почувалась рада поставити «народню революцію» якось вже зовсім окремо од всевітнього громадського поступу, окремо не тільки од всебічної науки, а навіть од науки самого господарського соціалізму*).

Дійшло до того, що тепер, після всього писаного про соціалізм

***) Про недостачу в російських соціалістів і революціонерів системи й рівної праці проти старих державних, громадських, господарських і церковних порядків ми вже говорили в «Листку Громади» № 1., найбільше в статті — «Коли битись, то вже не миритись». Хто прочитає підряд писане тими соціалістами й революціонерами за останні 10 років, навіть статті одного автора, напр. Бакуніна, той побачить, як не постійно говориться в них навіть про одну ту саму річ. Покажем тільки один примір: в «Народном дѣлѣ» читаємо: — «Хто хоче бути справді вільним в житті і в ділі, той повинен направити всі зусилля свої на знищення народної релігії» (Нар. Дѣло, 1868, № 1. 13). «Ми бажаємо зрушення всякої народної релігії і заміну її народним знанням . . . Наше завдання полягає через те перш за все, у знищенні народнього неучтва» (19 — тамже). «Ми повинні направити головне в свою пропаганду проти царя; повинні перш за все знищити в серці народу рештки (!) тієї нещасної віри в царя, яка протягом багатьох віків призначила його на згубне рабство» (там же, 23). Незабаром після того Бакунін писав: «Була б велика помилка з боку людей, що щиро бажають народнього визволення, коли б вони розпочали одверту війну проти народніх забобон шляхом книжкової або словесної вільнодумної пропаганди . . . Основоположники Інтернаціонального товариства зрозуміли це чудово. Коли б вони виставили одразу антірелігійний і антімонархічний прапор, величезна більшість робітників не пішла би з ними і т. д.» (Всесвітня революційна спілка соціальної демократії. Руский відділ, до рускої молоді. 17). Подібні ж невгоди, можна б було показати й по другим річам, напр. по таких, що таке справді «революційне дѣло», що може й чого не може робити революціонер і т. д. Невгода од таких емпіричних вчинків і вагання ще збільшується тим, що майже усяка думка виголошується виключно рішучим робом, а часом то й іменем «партії», хоча в Росії нема й змоги ніякій партії впорядкуватися і докладно вмовитись не про способи праці, про «тактику» на яку-небудь хвилину, а й про самі основні думки її.

*) Поряд з тим, як збільшивсь в «Земли и Воли» патріотизм проти «Вперед» і писань Бакуніна 1868—1873 рр. збільшилась в ньому й зневага науки й самої думки. Тоді було положено, що й безграмотний селянин і навіть доісторичний чоловік може просто пристати до «Інтернаціоналу», і з того виводилось, що «організаторам» треба одложити науку на після революції. Тепер, коли «догородський», не кажемо вже «доісторичний чоловік» в Росії не зробив сподіванної «соціальної революції» тільки буцім то через те, що «організатори» не вмели «одягти йому німецький соціалізм в рідну сермягу», — «революціонери-народники» в «Землѣ и Волѣ» мусіли сказати: — «оставьте катихизиси и учебники», — мабуть вже й самого соціалізму. — «Погрузитесь в великое море народное . . . уловите ту струю, которая прямо брызжет из сердца народного . . .»

Тут нема нічого дивного, або якої-небудь особистої хибі самих видавців «Земли и Воли», як колись не було її і в Бакуніна й у видавців «Вперед». Бакунін був чоловік, котрий на своєму віку вчивсь не менше усякого другого з тих, хто боронив науку; видавці «Вперед» і в 1873 р. написали статтю «Знання і революція». А все таки й той, і другі написали те, що ми бачили вище про науку доісторичного чоловіка й соціальну революцію. Певно, і видавці «Земли и Воли» не тільки не дурніші других, а вчились не менше хоч, напр. середнього вивченого чоловіка в Росії, коли не більше. Певно, вони не менше ні кого другого поважають науку в «післяреволюційний час». А тільки вони написали те, що ми зараз виписали. І примусила їх написати це, як і про «рідну сермягу», л о г і к а, раз, коли вони стали на ті думки, котрі ми показали вище, та раз, коли соціалістичний рух в Росії поставлено було на ті підвалини, котрі ми назвемо й далі в тексті.

на московській мові од часів Герцена й Огарьова, ледве чи не треба в Московщині наново починати розмову про те, що таке справді соціалізм, такий, який єсть він в Європі. Мало того, не буде нічого дивного, що, коли появилася між московськими соціалістами думка про те, щоб «зняти з соціалізма німецьку одежу» і прийняти між соціалістів і Пугачова тільки за тим, що він вмів підняти «народ», — то не буде дивного, коли між ними появляться впять купи, котрі помиряться і з Романовим, аби він впять зробив що-небудь для «народу». Та таки й у всьому не буде нічого дивного, коли й з нового московського соціалізму вилупиться нове московське славянофільство, як вилупилось старе (Кірівських і др.) з руху ліберального і філософського 20—22 рр., а молодче (од Ів. Аксакова до Кельсієва, Март'янова, а далі й до Вол. Ламанського, «Голоса», «Нового Времени» і т. і.) з демократичного руху 50—60 рр.

В такі то глухі кінці завели коли не всіх, то добру долю, й ледве чи не самих гарячих соціалістів російських: 1) недостача в громадах Росії практичного й теоретичного ґрунту для соціалізму, такого ґрунту, який єсть в городській, ремесничо-фабричній, письменній, вільно-державній Європі, котра бачила, починаючи з якого-небудь Х—ХІ ст. безпереривний прогрес через громадську працю, 2) мала увага до всіх боків того прогресу й до ґрунту його, 3) недостача систематичної, а не емпіричної, прилагоди європейських думок до життя власної країни й 4) надія зразу зробити в Росії соціалну революцію.

Тільки ж, щоб там не казало, або робило, хоч би й усе теперішнє покоління московських соціалістів, а все таки соціалізм в Московщині піде своєю природною дорогою, подібною до європейської, — бо все таки, як не на єсть, а Московщина вже стала на європейську дорогу. «Городяне» в ній вже появились, а з ними й письменство, й ремесло, — а між письменними робочими вже появились і соціалісти. Само начальство й грошовите панство, фабриканти, вирощують ґрунт, на котрий падає соціалістична проповідь, — і по всьому, що ми знаємо, за остатні роки падає вона найбільше на городських майстрів, як і слід було ждати, — і, певно, од них піде й незамітними дорогами в села. А в тих селах, коли складеться правдивий соціалізм, то на такому ж ґрунті, як і в городах в Європі: на ґрунті письменства, наукового господарства, вільнодумства й безвірства, то б то зовсім не на тому, на котрому стояли Ст. Равіни, Пугачови й т. і. І такий соціалізм, зчеплений з широким всебічним громадським прогресом, хоч би він виступив на перших порах і не дуже сильним, а мусить піти й у Московщині, як і в Європі, де далі все вбільшуючись, тоді як старі крестянські рухи йшли, де далі все вменшуючись од часів «Смутного времени», в початку XVII ст., до наших.

Далеко не так запевнена справа соціалізму на нашій Україні. Далеко більше небезпечности в тій Україні, що тут розум соціалістичного руху звувиться ще більше, що тут закоріниться на довше думка про те, що соціалізм у нас позаду, або коло нас, серед нашого

селянства, а не попереду, в європейських городах. Окрім усього іншого завести Українців в такий глухий кінець може й те саме, що справді наші козацькі рухи XVII ст. мали в собі більше прогресивного, ніж московські, — бо наші козаки все таки були ближче до тодішньої Європи, — й те, що в нас справа соціалізму мусить іти поруч з справою виратування своєї породи, з новим народженням національним, — і що в нас більше ще, ніж в Московщині, може взяти силу по вільнодумним, противудержавним гуртам думка про «свою одежу», «свою хату» і т. і. Думка зробити з Шевченка, а далі, значить, і з його героїв козаків й гайдамак, соціалістів, — єсть вже одна з ознак такої небезпечности. А єсть і другі ознаки!

Зовсім нема нічого дивного, що в Шевченка, напр. не було ясної й міцної думки про широкий прогрес громадський; — не було її в нього не тільки через те, що він не мав європейської науки, а й через те, що він був патріот, українофіл. Українська історія ще більше обірвана, ніж московська, бо в ній нема навіть і поступу національного збору, й кращої негідности. Ми вже показали в «Перед. сл.», як по всім бокам історії України з кінця XVII аж по кінець XVIII ст. видно перерив і навіть руїну. З кінця XVIII ст. де-який прогрес і на Україні йшов не тільки під огидливою покривлею державного вчинку й неволі громадської, а й в «чужій одежі», московській, і де в чому, напр. в школі, до останку руйнував те своє, що ще зосталось од старовини, і що, коли б не було зруйновано, то, певно, поступало б вперед далеко скорше й ліпше, ніж чуже та ще й казенне. Не диво, що українському патріотові, коли він безпереривно не оглядавсь на Європу й у будучі часи, — нічого не зосталось, як вперти свої очі назад, в XVII ст., та в селянство, котре майже одно тільки й зосталось українським. Не можна перечити, що в українському XVII столітті було чимало такого, що й тепер би згодилось в Росії для громадського поступу, й того, що в нашомо селянстві й XVIII — XIX ст. потроху протягалась нитка самостоячої історії українських людей. Одно й друге ми старались доповнити в «Пер. сл.». Тільки ж такий перерив і така руїна, які пережила наша Україна з кінця XVII ст. дурно не обходиться навіть і без такої централізації, в яку дісталась Україна з XVIII ст.; — та й само селянство без городян далеко ще не заходило нігде. Щоб не далеко заходити, зпинимось хоч на соціально-політичних справах, то й побачимо, як з кінця XVII ст. почала не тільки зменшуватись в Українців сила вільного вчинку, а й затемняється думка про корні й послідки громадських порядків, думка, котра була в XVII ст. явно почала рости й виясняється. Так од часів перших повстань проти Польщі за Кониського й Наливайка до Гадяцької комісії 1658 р. росла й яснічала думка про національну волю й свою впаву; од тих же часів до Хмельниччини — думка про волю крестянську й рівність усіх Українців, про право всіх на землю. Між Українцями почали появляються люде, котрі щиро стояли то за ту, то за другу думку, як, напр. Перебийніс, Данило Нечай, Іван Богун за спільну волю й рівність; тіж і багато других за волю Укра-

їни од Польщі, Богун же, Немирич, впорядчик «Гадяцької комісії» 1658 р. і др. за свою волю й негідність і од Польщі, й од Москви. Спільна прихильність до тих думок заповняла душі й таких людей, котрі більш думали про себе, ніж про громаду, як, напр. Богдан Хмельницький, і висувала наперед громадського руху людей таких, як він, котрі все ж таки не були самими «разудалими добрими молодцями», «ворами-разбойниками». Взаємини між всіма шарами громади української од пансько-козацько-міщанського попівства до селянства робили те, що між тодішніми козаками були люде, котрі могли виложити ті всі вільні думки, демократичні й майже чисто республіканські, й письменно, й навіть в примірах в історії своїй й чужої, напр. голяндської. В другій половині XVII ст. вже тільки в Січі держаться скілько-небудь ясно ті думки і навіть ростуть аж по часи повстання Івана Петрика (1692). Тільки ж де далі думки ті стають все більш непостійними, а виголошувати їх беруться люде все більше подібні до «воров-розбойничков», такі, як Івашко Бруховецький, демагог «чорної ради», поки не став гетьманом, а потім «бойрин и холоп его царского величества», а потім його «измѣнники», — або й сам Іван Петрик, все ж таки пройдисвіт, запроданець Татарам, як Дорошенко Туркам.

Видно, що по українським головам в кінці XVII ст. носились добрі думки, та рідко доходили до серця, а ще рідче складались в ясні пляни, в міцні заміри, — а тільки й служили струментом, на котрому грають пройдисвіти, або люде, котрі тільки й здоліють, що зворушитись ними на час. В XVIII ст. тільки в універсалах Мазепи після «измѣны», а ще більше товариша його Пилипа Орлика (1711—39) видно хоч ясну республіканську думку, та й то мабуть чи не просто переложену з польського й виставлену найбільше напроти Петра I з його царством. Та ті універсали од тих людей, котрі полизали в свій час «руку его царского пресвѣтлаго величества» та попанували над «простими людьми», так і zostались «голосом вопіющого в пустині». Остатній великий рух український — гайдамацьке повстання Залізняка й Гонти 1768 р. вже мало чим одійшло по темноті думок од бунта Ст. Разіна й Пугачівщини.

Гайдамаччина й рух 1768 р. дуже важливі факти, як протест проти польських державних, панських і церковних порядків. Тільки ж уся справа 1768 р. показує, в яким лісі й безладдю були державні й громадські думки тодішніх верховодів українського повстання. Вони (архимандрит Мельхиседек, запорожець Залізник і сотник українських вояків на польській службі Гонти) підняли людей «золотою грамотою», котру мов би то дала цариця Катерина й сподівались, що та цариця, котра за три роки перед тим знесла Гетьманщину на лівім боці Дніпра і вже придушувала й Січ, та цариця, котра роздавала кріпаків своїм слугам, — потерпить нову Хмельниччину на правім боці Дніпра! До такої «темноти» треба придати, що повстанці 1768 р. все таки показували таку ж вузьку церковну ненависть до католиків і Жидів, яку польські конфедерати мали до благочестивих (звісні слова: Лях, Жид та собака — в і р а о д и

на ка) та ще й те, що після різні в Умані Гонта (по Шевченку «мученик правий») і Залізник (по Шевченку «душа щира») поробили себе не тільки перший гетьманом, а другий полковником, — а ще й князями Смілянським і Уманським, поділили здобич по чинам (при чому Залізник продав в Київ три скрині в сріблом). До того це все нове козацтво одрізняло себе од тих хлопів, котрі думали тепер, побивши панів, стати самі всі рівними з тими вільними козаками: коли треба було ховати ті трупи, котрих побили в Умані, то гайдамаки не зхотіли того робити, а примусили мужиків, вігнавши їх з навкола. Після цього всього уманський рух не тільки не можна взяти за прогресивний рух для все таки європейської країни в XVIII ст., а навіть за рух по щиро запорозьким громадсько-товариським думкам XVII ст. Коли до темноти й безладдя, які показалися в руху 1768 р. ще прибавилась неволя й салдатчина царсько-російська — то не диво, що багатші наші селяне стали думати тільки про бариш на копійку, хоч би з свого брата селянина, а бідніші й у найгарячіші часи (в 1855 р.) втішались темною мрією про те, що, мовляв, цар кличе всіх в коваки, або буде землю ділити між мужиками, — або про якийсь «слухний час», котрий хто його знає звідки й як настане.

Ось на таких то обірваних та затемнених думках наших селян, на споминах таких темних рухів, як уманська різня 1768 р., зріс Шевченко й переніс їх в свої поеми, покладаючи надію, що нові «Гонти» піднімуть знову «правду й волю» на Україні. До такого то темного й хисткого ґрунту прийдеться спуститись українським соціялістам, коли вони, признавши Шевченка соціялістом, захотять «одягти європейський соціялізм в одержу» думок і мрій українського селянства. І в Московщині тепер той, хто б захотів, не вважаючи на те, на чому виріс соціялізм європейський, опертись тільки на само теперішнє селянство, — той мусів би покинути все те, що вигадала Європа на вжиток людям з XV—XVI ст.: все ремесло, фабрики, науку, й нарешті, мабуть, чи не зостатись з царством, а навійняка й з попівством. На Україні то б було ще гірше, бо на Україні нема тепер і того городового життя, яке все таки вже завелось в Московщині за остатні двісті років і яке все таки пускає корні й у села. Звісно, це все даремна розмова, — і тепер все рівно ні Пугачівщини, ні Уманщини не може бути, а ще менше може бути, щоб вона розійшлась по всій Росії й увзяла гору над усім. Одно, що може бути, — це те, що ті соціялісти наші, котрі б важили тільки на Пугачівщину та Гайдамачщину даремно б потратили свої сили, навіть і тоді, коли б їм пощастило зробити кілька невеличких бунтів: бо повстання тоді тільки пускають по собі слід, коли вони робляться за незаплутаних, ясно-поступових думок. Тоді й маленьке повстання, котре буде на свій час роздавлено, все таки стане одним з покащиків наступаючої великої зміни, чи революції.

Тільки ж хоч би й усі московські соціялісти, залишивши приміри європейського широкого соціялістичного руху, вдарились на саму проповідь і почин Пугачівщини серед селян, (чого на самому ділі не може стати) — все таки з того не може вийти такої шкоди

для соціалізму в Московщині, як у нас, коли б ми, то слідом за ними, то недоладу зрозумівши думку про те, що соціалістичну справу, як усяку всесвітню справу й думку, треба прилагодити до усякої країни й породи людської, та вбачивши, що в нас найбільше непо-рушена українська порода в селянстві, — самі обернули всі наші сили тільки на те, щоб підбивати наших селян до нової гайдамаччини.

Ми вже сказали в «Перед. сл.», що московські соціалісти можуть спеціалізувати свої сили, зужувати свої програми далеко більше, ніж наші, бо в Московщині для поступу громадського пра-цюють далеко не одні тільки соціалісти. Тепер ми ще скажемо, що московські соціалісти можуть робити проби скидати німецьку одежу з свого соціалізму й одягати його хоч в «радельну сорочку» росколь-ників, або й у «кафтан» самозванного крестянського царства, — бо все одно європейство й європейський соціалізм прийде до них і в села з городів, котрим од Європи вже не одірватись.

У нас не так. У нас ніхто не думав про нашого мужика, окрім малої купи одвертих українолюбців і народолюбців, та й в тих тепер виступають скільки-небудь постійно тільки отверті соціалісти. На руках цих українолюбців і соціалістів лежить на Україні вся купа культурної праці, без котрої тепер не може вистояти ні одна людська порода, без котрої не може обійтись ні одна європейська громада. Українські громадівці мусять стати до того, щоб поправити все те лихо, яке зробила нашим людям доля, увірвавши наш істо-ричний поступ на всіх боках життя: державного, громадського, господарського, розумового. Українські громадівці мусять взяти на себе страшенну працю — поправити страту нашою Україною своїх городських шарів громади з їхньою наукою, ремеслом, біль-шою рухливістю, вільним духом, сміливим виступом, словом і ділом проти всякої неволі й неправди громадської і т. і. Ми не станемо тепер говорити про це докладніше, бо ми вже сказали свої думки в «Перед. сл.», де ми зачепили всі справи громадські, до яких, по нашому, мусять стати Українці громадівці, — о д а в б у к и д о о р у ж н о г о п о в с т а н н я г р о м а д с ь к о г о. Тепер ми спинимось на тому, що тільки дуже коротко зачеплено було нами в писаному раніше.

Скрізь в Росії соціалісти мусять звернути велику увагу на се-лян, ще більше, ніж звертали досі, — бо досі в Росії більш говори-лось про «деревню», про «аграрний соціалізм» і т. і., ніж справді робилось що для них. Все таки Росія переважно сільська країна, — а також все таки в цілій купі сільських людей в Росії залишилось більш і товариських звичок, і руху до волі, ніж в цілій же купі зовсім вже забитих і розділених один од одного міщан, і простих, а часом і самих підпанків. Гріх було б не покористуватись такими здобутками хоч старосвітської, додержавної й допанської волі й товариства в селян руских, а між ними таких, напр., як громад-ське обладнання полем, вигонами і т. і. Оджеж покористуватись для поступу громадського тими всіма забутками старосвітської волі й товариства між селянами, а також і споминами про старі

вільні руху й протести, можна тільки тоді, коли поступові гурти не будуть піддаюжатись та спускатись до них, а коли вони тільки вчепляться за ті забутки й спомини, щоб потягти селян наперед, підняти їх до себе, вчепивши їх до тих нових зростків, котрі все таки вспіли появитись серед наших поєвропейних гордів, і в котрих все таки лежить тепер найбільша поступова сила в Росії, як і в Європі.

Ще більше це все прикладається до України й до праці українських громадівців.

Виступаючи серед наших селян, — цих безперечних Українців, — приміром європейських городян, — українські громадівці мусять приложити свою працю й до того, щоб вменшити одміну, яка тепер єсть на Україні між городянами й селянами й яка буде де далі вбільшуватись, коли ніяка сила не виступить проти того з систематичною працею.

Як тепер розходяться городяне й селяне на Україні, це можна б було ясно показати, як би в нас був щот городського й фабричного люду по породам, мовам та освіті по всій Україні. Але того нема. Скільки небудь здібний до цього щот маємо ми з однодневного перепису Київа в 1874 р.*). Там ми бачимо між инчим ось що: всього люду в Київі 127,251. З них родилось у Київі 36,005, в Україні обох боків Дніпра (Югозападный край, Малоросія, Новоросія) 57,865, — вкупі родом з України: 93,870 = 73,85%, — в Московщини 16,872, в Білої Русі — 10,515, в Польщі — 2,371 і т. д. А по мовам записало себе: української мови (малорусское нарѣчіе) 38,553, казенної рускої (общерусское нарѣчіе) 48,437, мужицької московської (великорусское нарѣчіе) 9,736 (вкупі цих двох — 58,173), білоруської 1,479, польської 7,863. З цього ми бачимо, що української мови записало себе в Київі не 73,85%, а тільки 39,26%, та й то, мабуть, ще яка доля їх записалась так через те, що переписчики питали не про ту мову, якою тепер говорить хто (langue parlée), а про рідну мову (родной язык), а багато з тих, в кого рідна мова була українська, потім змінили її на другі. Порівняймо з цим, як держаться свої мови Поляки: ми бачили, що прийшло в Київ з Польщі тільки 2,371, а говорять польською мовою 7,863 (з них православних 185, католиків 6,963; католиків руської мови тільки 1472). По щотам київського перепису важко судити про письменність щирих Українців в Київі, але можна думати, що між ними власне найбільше неписьменних і що в них і українська мова задержалась власне через їх неписьменність. Можна думати, що мужицької московської мови записали себе найбільш неписьменні й що, значиться, з 16 тисяч людей в Московщині неписьменних у Київі не більш 9 тисяч. Всього ж неписьменних у Київі 66,219, і між ними православних 53,953, а киян родом 35,603. Найбільше ж киян над некиянами в тих частях:

*) Київ и его предмѣстія по переписи 2 Марта 1874 г., произведенной и разработанной Югозападным отдѣлом Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. 1875.

(Журинівському кварталі, в Лук'янівському, Плоському, передмістях), — в тих, де найбільше записалось людей і української мови, і де найменше й письменних. Коли ж між киянами письменних тільки 26½%, а між некиянами 35%, то можна думати, що прийшовший в Київ люд, хоч би з Українців, стає письменним і вкупі тратить українську мову. Окрім того велика купа письменних мусить бути й не в Україні. Коли так, то й вийде, що в Києві українська мова й неписьменство йдуть поруч!

По перепису київському 1874 р. не можна зробити докладного щоту ремеслового навіть і взагалі. А до того ще переписчики й зводчики щоту людей (д. Чубінський і др.) не зробили таблиці ремесників по всім мовам руским, — і через те не можна зовсім бачити, чим працюють і живуть кияне української мови. Тільки ж зваживши на те, що найменше української мови показано в тих частях, де найбільше ремесників і взагалі дійсних городян (в Дворцовій, Старокиївській часті, — найбільше на Хрещатику, — в Подольській), то вийде, що українська мова й ремесло зовсім не сходяться до купи, як і українська мова й письменність.

По цьому щоту Києва можна судити, який то слабкий тепер ґрунт українського соціалізму. Ми скажемо навіть ширше: по цьому щоту видно, який слабкий ґрунт соціалізму на Україні взагалі, навіть коли б усі письменні люде й ремесники в тамошніх городах прихилились до соціалізму, — звісно московської, або польської мови — або в других городах, — жидівської, коли б такий заложився.*) Між городами й селами, крізь іде незгода, і навіть в такій землі, як Франція, після того як Париж 1789—93 рр. справді дав волю й купу землі селянам, все таки села не йдуть за паризьким і в загалі городським соціалізмом, а помагають душити не тільки соціалізм, а й республіку, — і між ними не тільки селяне в якій небудь Бретані, для котрої мова французько-городська зовсім вже чужа, а й в усій північній Франції щиро-французької мови (langue d'oïl). Що ж буде, коли городи на Україні зовсім виділяться з українських сел і з своєю освітою, і з неукраїнською мовою? Про це б варто подумати й соціалістам московської, польської й жидівської мови, — котрі б мусіли в проповіді серед людей їхньої мови налягати на те, щоб ті люде як мога ближче держались до українського селянина, й мусіли б помагати Українцям в проповіді соціалізму й на українській мові серед селян, і тих, що зостаються в селі, й тих, що переходять в город.

Тільки ж ми занадто привикли, що Українцям ніхто не помагає,

**) В закладі соціалістичної проповіді серед Жидів в Росії і в Австрійській Русі, єсть велика потреба й найголовніше діло т. зв. «жидівської справи» по тих сторонах. В книжечці «Про те, як наша земля стала не наша», ми зробили щот жидам і праці їхній на нашій Україні, з котрого виходило, що жидів усіх у нас 1.300.000; з них четвертина робітників, а решта шахраїв (купців, факторів, шинкарів і т. д.). Треба ж, щоб хто-небудь лоніс до них думки соціалістичні, а найбільше до 400.000 робітників, котрих треба ж одірвати од шахраїв і звести з другими робітниками. А цього ніхто не зробить так, як соціалісти з Жидів і на тій мові, котрою тепер говорять наші Жиди.

— то й на цей час будемо доволні, коли в цьому нашому бажанню, щоб соціялісти неукраїнських мов серед України вменшували «націоналізм» і вбільшували «інтернаціоналізм» кожний серед людей свої мови, не побачили «вузького націоналізму» в нас самих. Все таки найважчі тягарі соціялізму на Україні мусять взяти на себе самі українські соціялісти. Ніхто, як вони, мусять взятись за те, щоб не дати в кінець розділитись городам і селам на Україні на дві чи три, чи чотири породи. Для того вони мусять тільки звернути більше уваги на тих людей, котрі переходять з сел українських в городи. А таких чимало.

По перепису київському видно, що в Києві окрім природніх 36 т. киян живе 57 т. людей в Україні і між ними в київській губернії 32 т., в черніг. — 8 т., в полтав. — 4,372, — то-б-то найбільше в тих губерній, де українська порода найчистіша. От у тих то людей треба задержати українську мову й думку, через що задержиться й спільність їх з українським селянством.

Найбільше усього тут може стати в пригоді письменство й школа. Треба, щоб Українець, коли він схоче розширити свої думки, міг зробити це за поміччю української книги, — інакше він або зостанеться таким, як і був, або візьметься до чужого, хоч в стратую часу і в переривом ниток, котрі в'яжуть його з своїми. Вже ради цієї страти часу і цього перериву хтось та мусить постаратись, щоб український селянин, виходючи з теперішньої сільської темноти, а надто переходючи в город, міг здобути собі всяку науку на українській мові. В тих породах людських, котрі мають хоч державну непідлеглість, в такому случаю все таки помагас й казенна школа. На Україні (виключаючи хіба трохи Галичину), про поміч казенної школи нічого й думать. На Україні, що в Росії, тільки після того, як настане в Росії хоч уставне царство, можна буде сподіватись хоч волі закладати неказенні українські школи, та й то не без противенства московсько-всеросійських централістів, яких чимало знайдеться і між правими, й між лівими росіянами, між отвертими московськими націоналістами і між псевдо-космополітами. В усякім разі устав державний (конституція) дасть хоч основу волі для української школи в Росії, і тоді тільки й зможе виступити широко-впорядкована праця українська для того, щоб понести українське письменство в села та вберегти для українства письменних людей і городян-ремесників та техніків усякої, корисної теперішній європейській громаді, праці. От через що, кажемо ще раз, і для Українців-соціялістів справа зміни державних порядків в Росії, і в них справа волі усякої породи й громадського вчинку, зовсім не останнє діло на теперішню хвилю.*) Справа ж українська серед

*) На всякий случай ми мусимо сказати, що найдужчі виступи проти самодержавства більш усього можливі й корисні там, де сидить корінь його, — в столицях, — і вже через те Українцям більш способна праця соціяльна й культурна, ніж політична, і всього більш серед мужицтва сільського й городського. Це особливо мусить так бути, поки в Росії усякі противдержавні виступи будуть робити самі тільки молодші люде, теоретики, студенти, — а не старші, практики, земці й т. д. Звісно, коли б, напр. земства й «провінціяльні»

городян, звісно, така справа, котра потребує впорядкованої праці не одного часу. До неї треба готуватись і ставати й тепер, і далі, — й до конституції в Росії, й після неї. В деяких частинах нашої України, що в Австрії, напр. в Галичині, на неї можна налягти й зараз же.

Найпершим ступнем в цій праці мусить бути впорядкування громадівсько-українських товариств між людьми усякої потрібної громаді праці по городам на нашій Україні, (*corps des métiers*), а далі впорядкування праці над тим, щоб виробити потрібне їм письменство на українській мові. І в тим, і в другим треба поспішатись, як і взагалі з поправкою усіх хиб старшого, до соціалістичного, українолюбства, котрі ми показали вище й у П т. «Громади»: таких, як розрив з європейством, замкнутість думки й праці в Росії, провінціяльність, невпорядкованість і т. і.

Не забуваймо, що для нас, як для людей, котрі майже цілком поставлені під чужі руки, страшна не тільки чужа неволя, а й самий поступ чужих людей, коли з ним поруч не йде й наш поступ наперед. Треба нам тільки трошечки впинитись на однім місці, — і зараз же ми востасмоь позаду, а поступ наших сусідів і чужих людей на нашій землі розстроїть нас на кілька часу не дуже менше, як і неволя. Ми могли б це допевнити десятками примірів із нашої історії з XVI ст. та приведемо тільки кілька їх з новітчих часів і з того кругу, в котрому досі всього більше приложили праці українолюбці, — з письменства.

Нове письменство українське, після перериву його в XVIII ст., піднялось між інчим на ґрунті всеросійського руху проти «високопарної» поезії, з бажання перенести очі од столиць до сел, — котрий рух і котре бажання зайшло з кінцем XVIII ст. і в Росію. Думки ті знайшли у нас найліпший ґрунт, і в нашому, тоді ще не великому, поділу людей на стани (кляси), в нашому новому панстві, ще тільки недавно перевернутому з козацтва, котре в'язало ще наше панство з мужицтвом, і в нашій мужицькій словесності, котра, будучи мужицькою, все таки добре погладилась і тими вивченими клясами, які в XVII-XVIII ст. ще не одірвались од мужицтва. Коротко кажучи, той новий передовий європейський дух, прийшовши до нас через столицю, знайшов у нас, власне в нашій тодішній провінціяльності і в наших забутках з старовини, добрий для себе ґрунт. Тільки ж в тім то сила, що й забутки нашої старовини XVII ст. тим то й були добрим ґрунтом для нових європейських думок XIX ст., що в свій час наша старовина письменська (напр. театр, вірша, приказка й казка, сама дума й пісня) або й громадська (брацтва, всеспільне рицарство козацьке, котре почало становитись республіканським і по думкам) були близькі до колишньої новини європей-

виступили проти самодержавства, то тоді б другий був і послідок, ніж той, який виходить з теперішніх виступів молодіжі. Та й тоді для Українців, як ми вже казали не раз, менше буде ваги в тому, який, напр. в Росії парламент, ніж в тому, щоб було найменше самодержавства, царського й чиновницького, та державної централізації.

ської. А заїла наші добрі вчинки власне провінціяльність XIX ст., котра де далі все більше одсувала нас од європейської новини. Новий всеєвропейський письменський рух на нашому ґрунті дав таки для свого часу добрі вчинки, як Котляревський, Василь Гоголь, Гулак і др., — котрі показали такі початки «простого» письменства, яких не було тоді в Московщині, через столиці котрої прийшов до нас і рух той. Тільки ж ті початки не були підперті ясною науковою думкою й громадським впорядкуванням, — і через те, хоч на початках нового українського письменства зріс Микола Гоголь, та зробив він конечну зміну письменства не в нас, — а в Московщині! Ми ж zostались позаду! А zostавшись позаду, мусіли далі встоювати не тільки проти казенних порядків, а й проти громадського поступу в Московщині, котрий теж повернув нас в провінціалів.

Те ж саме сталося і з нашим всеславянством (про котре ми говорили в II т. «Громади»), з нашими початками науки про мову й життя мужицьке, з усіма добрими вчинками харківських і київських українолюбців 30 і 40-х років.

Те ж саме сталося і в 60 роки, в часи «Основи» й опісля. Ми хвалились тоді, що в нас все письменство «простонародне», — котре однаково зачіпає всіх наших людей «од найпростішого селянина до просвіченого європейською наукою пана» (Передне слово д. Куліша до «Хати», його ж: «О простонародности украинской словесности». Основа, 1862, № 1.). Ми хвалились, що в нас найвченіші люде найбільш усього звертають уваги на мужицтво, беруться за його освіту і що тим вони заложать міцну основу нашому письменству. Москвини, що видавали «Современник», питались і собі: чи може бути самостояче українське письменство? а відповідали, що чому ж ні? і сподіваючись, що Українці найбільше наляжуть на книги, котрі будуть популяризувати науку, нагадували, що на цьому полі так мало зроблено й у московському письменстві, що Українцям не важко буде не тільки не zostатись позаду, а й випередити «старших братів».

Ми знаємо тепер, що Українці zostались позаду, — стільки ж через себе, скільки через ворогів, противенства котрих треба було ждати наперед, і наперед треба було пригадати, як обійти його. А колись то «Основа» ось як похвалялась словами «живопрочуьствованной и задуманной статьи молодого ученаго», автора статті «Рускій патріотизм»: — «Малорусская литература (и тепер) доказывает, что она создается не на пескѣ, а на твердой почвѣ, и в своем настоящем имѣет прочные залогои будущаго развитія, что она достаточно опредѣлилась для того, чтобы не затеряться в журнальном хламѣ, под влияніем цивилизаторских внушеній Русских патріотов. Сомнѣваться в этом могут только они — патріоты скептики. Но всякому свое: им — теорія, нам — жизнь; им — проповѣдь, нам — дѣло; им — ораторское искусство до самоослѣпленія, нам — зрѣніе и слух . . .»

Тепер навряд хто стане перечити, що не тільки «дѣла и жизни»,

а навіть «арґнія и слуха» не дуже то «мы» показали в боротьбі проти «русских патріотів» і в службі українському народові, — й що не пройшло року після того, як «Основа» напечатала цю похвалку молодого українолюбця, — як настав в Росії впять перерив майже всякої української праці на кілька років.

Тільки з 1868—69 рр. знов стали показуватись праці російських Українців, — перше етнографічні, а потім і другі, не такі сирі, — а трошки згодом можна було побачити новий вид українства, частина котрого ясно показала волю пристати до самих передніх європейських гуртів. В цьому, а також і в тому, що тепер вже дужче виступає на поміч російській Україні галицька, де українство може вільніше впорядкуватись, єсть вже трохи поруки, що на цей раз українство витримає більше. Тільки ж напевно цього сказати не можна. Нове, громадівське українство піднімає не один меч проти теперішніх порядків і проти цього мусить підняти теж не один меч. Наступає й мусить ще наступити, кажучи словами Шевченка, «время люте!» Під натиском соціалізму в Європі наступає час заміни царств республіками, — в Росії кінець самодержавного царства, в Росії ж і Австрії до того прикладається суперечка породнього федералізму з централізмом. Далі скрізь все частіше буде ставитись і громадівсько-господарська справа. Старі порядки не подадуться ж без спору, — й не буде дивного, коли Європа незабаром знову переживе 20-ті роки: Метерніха, Касльрі і т. і., а Росія — Аракчєва. Новому українству, — з його громадівством і федералізмом, — прийдеться витерпіти всі вдари старих сил, а до того вистояти в перетяжці з поступом ліпше впорядкованих поступових сил у сусідів. Українцям треба товариства та товариства, праці та праці скрізь од Кубані до Тиси! . . .

Звісно, ті думки, до котрих тепер пристає нове українство, витримають, бо то думки всесвітні. Тільки ж для того, щоб вони, як слід прийнялись на нашій Україні, треба, щоб хтось та прилагодив їх до українського люду й країни, а це ніхто не зробить так, як свідомі себе Українці, та й не кілька чоловіка, а цілі впорядковані гурти. А таких гуртів може й на цей раз не знайдеться на нашій Україні, як не раз не знаходилося раніше, як не знайшлось в 1845—46 в 1859—63 рр.! А час тепер гарячий і потреба на такі гурти й їх працю велика і по селах, і по городах на нашій Україні, — а де в чому навіть впять час тепер не менш вигідний, напр. для українського громадівства перед московським, як було з справою «народних книг» тоді, коли покладав на нас надію «Современник».

Так, коли обернемось, напр. до стану, до котрого дійшла громадівська справа в Росії, то побачимо, що він робиться дуже спосібний для української праці. Окрім того, що тепер вже дуже підорвалось всеросійство в соціалістичній праці й вияснилась потреба краевого впорядкування її, — послідки руху нашої молодіжі «в народ», вийшли не зовсім такі, яких ждали, напр. в ті часи, коли Бакунін писав свої поклики до тієї молодіжі. Рух «в народ» звернув на себе увагу й у так званій «інтелігенції», на котру де-хто з росій-

ських громадівців радили махнуть руками, як по меншій мірі на трутнів. І в одних він звернув на себе увагу, більш навіть як рух противудержавний, ніж господарський, — (з того виходила, напр. всеспільна прихильність до вчинку д. Засулічевої), — а в других власне своїм широким зв'язком з усім прогресом політичним, соціальним і науковим. Далі, тоді як де-хто з соціалістів з «інтелігенції» одкидав науку теоретичну й технічну і т. інші вигадки «буржуазного світу», або одкладав їх на «після революційний час», люде в самого «народу» показали, що вони напроти того раді здобути в свої руки ту силу, й між ними показались такі особи, котрі навіть книжною наукою, — не кажучи вже про ремесло, — обігнали багато з тих «проповідників» соціалізму й «організаторів» з «інтелігенції», так що вже час мабуть покинути це старе слово: де далі все більше вияснюється власне серед самих мужиків недостача голої проповіді мужицького повстання.

Треба сказати, що які б не були хиби прихильників українства, — а в них ніколи не доходило до того, щоб вже зовсім так вузько й голо зрозуміти «народню» або «соціальну» справу, як вона розумілась чималою долею російських соціалістів недавніх ще часів. Навіть, коли вона не розумілась Українцями доволі ясно й не ставилась широко на ділі, — то чулась все таки не зовсім вже вузько. Так і Українці часом не знали, чому вчитись: ввагалі, напр. науки природні, технічні, ремеслова праця не дуже то прихилила до себе українолюбців, — далі майже завше здивуєш, що хто з Українців знає свою мову, той не знає чужих і навиворот; — та ніколи ми не чули й в українських кругах ради одкинути зовсім науку, або й одложити її «на другий день революції». В останні роки одною з найбільших невгод між українськими громадівцями й великою долею російських було також і те, що Українці хотіли поставити в себе соціалістичну справу на ширших підвалинах: поруч, і з волею державною, і з зростом усіх пород людських, та науки, ремесла, умілости.

Тепер увесь ход життя приводить більші купи людей до тих думок, яких держалась невеличка купка українських громадівців. Хто дасть добру страву цим думкам на Україні, той поведе за собою передові її гурти і в панства, й з мужицтва. Замітимо тут, що, напр. письменство російське, дозволене й недозволене, середнє й закордонне, не може на цей час дати тієї страви: дозволене через те, що царська цензура його заїла, недозволене — через те, що «революційні» кружки російські мало дбали про такі речі, як письменство й що навіть були ще недавно між ними такі, де, як каже один із товаришів їхніх, дивились на письменство майже так, як колись рицарі середніх віків. Російське письменство теперішнього часу страшенно зосталось позаду од цілої купи нових думок по справам політичним, соціальним, культурним — так що важко вибрати ліпший час, щоб поборотись з ним в живих гуртах на Україні.

Навіть десятка два—три поважно, та правдиво й вільно написаних книг про Україну, яка вона була, є й мусить бути, про Росію

й інші славянські країни, — про громадські рухи в Європі в XVI ст.: ремесницький, державний, розумовий, умілоствний, а почастино про рух соціалістичний, а також книг, котрі б давали хоч не широкий, та докладний образ новішого європейського наукового погляду на природу, й книг ремесничих, — ці кілька десятків книг, коли б появились незабаром, зробили б велике діло. Вони зпнили б вті- качку наших молодих людей од України й українства, давши їм змогу пізнати свою країну й породу й причепитись до всесвітніх думок і інтересів за поміччю українського письменства, й пока- завши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві.

Діло тепер за тим, чи знайдеться на Україні, а найбільше серед українських громадивців доволі людей, котрі б зараз же стали до подібних письменних праць, а коли ні, — то чи зробиться хоч частина цих праць, котра послужить приміром для молодіжі, що тепер вчить- ся по вищих школах. В тій молодіжі старші мусять вкоріняти думку, що тепер тільки люди з спеціальною наукою (все рівно, чи ремесло- вою, чи теоретичною) можуть зробити що-небудь міцне для громади, а що почастино для українства пройшов час, коли можна було вдо- вольнятись добрими словами та працею на гулянках.*)

Од того, чи більшу, чи меншу працю, й взагалі, чи більше, чи менше впорядкування й у Росії, й по за Росією покажуть українські громадивці власне в теперішні часи, поки в Росії ще ламлеться само- державство, залежить і те, чи вистоять Українці, як щось само- стояче, котре безпосередньо йде до великої мети прогресу європей- ських громад, чи ні, — чи підуть вони як прихвостні за сусідами, скорше всього за Москвинами. Безперечно, конституція в Росії дасть волю чималій купі праці української, найбільше породно- науковій: тоді заложаться на Україні заклади подібні славян- ським Матицям і притягнуть до себе спокійніших людей з україно- любців з панства, котрих праця буде боком, а іноді й просто, корисна й для громадивців українських. Тільки таж конституція дасть ще більшу волю й силу московським людям, і вони, певно, посунуть

*) Історія породного руху, напр. Славян, показує нам, якої твердої праці Юнгманів, Шафариків, Палацьких і т. і. вона коштувала. Коли б треба було допевнити примірами Європи, що такої ж праці потрібує й рух соціалі- стичний, то ми б нагадали, пропускаючи старі приміри, хоч, напр. те, що в «Все- світній спілці робітників» були такі люде, як К. Маркс, — в перших вчених економістів, Е. Реклю, — в перших географів в світі, — що в т. зв. робочих, котрі були членами Громади Паризької (Комуни) багато таких, котрі належали до найліпших в своєму ремеслі, напр. Chardon — котляр, (chaudronier), Clemence і Varlin — перепльотчики, Durand — швець, Pindy — столяр і ріщик на металах, Ranvier — маляр на стеклі, Oudet — маляр на фарфорі, Avrial і Langevin — механіки і т. д. Між ними де-які, як напр. Clemence, Varlin, Malon (колись чорнороб — homme de peine, — тепер редактор Socialisme pro- grèssive), Fraenkel, Pindy і др. здобули собі доволі високу теоретичну науку, Chardon, Langevin, Pindy й після вигнання звернули на себе увагу й непри- хильників великою дотепністю в своїй праці, — Camelina — бронзовщик, не член комуни, а директор монетного двора за її часи, вспів навіть залишити по собі поліпшення виробку сплавів монетних, котре признав уряд і після комуни.

свої справи так, що потягнуть за собою велику купу помосковлених людей і на Україні. Українство не згине до часу, але зостанеться знову — «провінціальним родичем», прихвостнем. А коли хто згодився з тим, що ніхто так не послужить чоловікові, як сам він, — то й мусить же згодитись і з тим, що ніхто так не послужить і людям якої країни, як самі вони. А з прихвостнів яка ж служба! . . .

28 грудня 1878 р.

МУЖИЦЬКІ БУНТИ Й ПИСЬМЕННІ БУНТАРИ

. . . в остатні часи по нашій російській Україні скривь, де тільки єсть мужики, — серед хліборобів, рибалок, чиншовиків, салдат, — показались навіть криваві прояви того, що порядки, в котрих держать мужиків, стали вже їм невиносимі. Найбільше ж кидаються в вічі з тих прояв, це звісно бунти хліборобські.

За границею Росії, в західній Європі, навіть у Галичині, в котрій живуть такі ж самі мужики, як у Київській, або Чернігівській губернії, не буває таких бунтів, як тут. — Не буває їх навіть в Ірландії, — де хоть чиншовики й споряться з панами, — але не так як у Росії, не цілими громадами, — хоть за те в Росії нема нічого подібного таким великим спілкам між чиншовиками, які єсть в Ірландії... Глядючи на такі громадські бунти в Росії, багато з тамтешніх народолюбців думали й думають, що в Росії дуже легко може стати, що народ повстане, щоб заложити в селах соціалістичні, або громадівські порядки, то б то такі, щоб не було панів, ні багатирів, — а щоб уся земля належала до хліборобських громад, як фабрики до робітницьких товариств. Багато з народолюбців у Росії, подібно тим хвастунам московським, що кричать, — що «наша матушка Расея всему свету галава!» — навіть думають, що мужики в Росії далеко швидче можуть зложити соціалістичні порядки, ніж за границею, та видумують якийсь російський соціалізм, осібний од «німецького». . . (Див. про це «Ш-ко. укр. і соц.»)

Давно вже так похваляються російські народолюбці. Ще двадцять років тому назад, напр. Бақунін ждав великого соціалістичного бунту мужиків російських, а все таки, навіть великого соціалістичного руху, хоч адалека подібного до того, котрий видно по городах у Німців, або Французів, нема в Росії ні в городах, а ще менше в селах, — хоч по селах цих не переводяться такі бунти. . .

В чім тут діло? — Перш усього: чим ріжняться села заграничні од російських?

Ріжняться вони перш усього тим, що половина сел російських тільки що вийшла з кріпацтва в панів, — а друга, казенні села, — по правді ще й досі кріпаки в казни. До того по дальшим краям держави, напр. коло Кавказу, — то села ледви осілись на порожніх, або одбитих у чужих людей землях. Через те мужицька земля в Росії ще не одділилась дуже ясно од панської, а надто од казенної; а серед самих мужиків, навіть там, де й нема громадського обладвання землею, ще багатирі мужики не одділились од бідніших; а зовсім безземельних мужиків, котрі б наймались у свого брата мужика, ще дуже мало. От через те мужики в Росії ще справді не

миряться в тим, щоб земля була в інших руках, ніж у них і всякий раз ворущаться, коли бачуть, що їм одривують конечну частину землі, — бо бояться, що вони вже тоді в кінець стратять остатню землю, котра, вірують вони, якось та колись, хоч усе таки незабаром, прийде до них уся, — й коли бунтуються, то вже всією громадою. За границею того всього вже давно нема, бо там давно вже мужики стали вільними од панів і давно вже вільні вони й од казни, котра ні папшпортами, ні подушним не держить нікого на однім місті, в одній громаді. Там панська й казенна земля давно одділилась од мужицької, а мужики багатші й земельні од безземельних, — і кождий знає тільки свою землю й себе самого. Од того там не тільки не буває вже таких сільських бунтів, як у Росії, а ще так трудно по селах приймаються й соціалістичні думки, котрі так ширяться серед городських робітників. Заграничні крестяне, котрі мають землю, самі бояться соціалізму, як і пани, в котрих соціалізм мусить одібрати землю на громади.

Тільки ж чи можна бачити хоч зерно соціалістичних думок у таких мужицьких бунтах в Росії? . . . Чи видно по них і по тому, як вони скінчаються, щоб велике соціалістичне повстання було близьке в Росії, — коли навіть, як крестяне російські сподіваються, що вся земля буде їхня, то сподіваються того од якогось чуда, або од царя, — а зовсім не од спільного повстання? Поки в мужиків буде така темнота в думках про громадські порядки, яку ми бачимо в них навіть в часи бунтів їхніх, між інчим поки мужики будуть думати, що їх кривдять тільки близькі пани й менче начальство, а не цар, котрий би то всім їм бажав добра, — доти не можна ждати не то загального соціального повстання, а й скільки небудь великого й спільного повстання мужиків проти теперішніх порядків. Цю темноту думок можуть розбити тільки люде, вивчені за поміччю заграничної науки, котра виходить з доброго догляду до того, як росли громадські й господарські порядки за границею з того часу, коли вони й тут були подібні до тих, які тепер у Росії. Такі люде єсть соціалісти. Як би власне тепер, коли по всій Росії всі селяне турбуються за землю, податків і т. п. — серед них знайшлось чимало соціалістів, котрі б їм розказали про те, од чого йде біда селянам і як їм не треба покладати надії ні на кого, окрім на самих себе, — то б, певно, що в Росії дійшло б до скоршого спільного повстання по селах, ніж у Західній Європі. Тільки ж уся біда в тому, що таких вивчених соціалістів в Росії дуже мало, й ті, що єсть, і не можуть, і не вміють приступити до селян. А без того навіть бунти крестянські, коли вони йтимуть з такою темнотою думок, з якою йшли досі, то багато-багато, що перелякають панів і начальство й примусять їх трошки переіменити теперішні порядки, так що тими переіменами покористуються хіба багатші мужики. Вже й тепер видно, що начальство в Росії, налякане тими соціалістами, що виступають проти царя, а ще більше голодом і біднотою народу, з котрого як де, то навіть уже не можна й податків зібрати, — починає вже робити маленькі полекшання, як, наприклад, скасування соляного податку,

— або починає розказувати про те, щоб вивести безземельних і бідніших крестян на порожні казенні землі. Певно, що незабаром начальство примушене буде скасувати подушний податок і пороздавати безземельним крестянам ті землі по далеким кінцям держави, де ще не всю землю пороздавали безплатно панам та чиновникам петербурзьким, і де ще земля не переродилась. Як скасують подушний і теперішні пашпорти, то багато бідних крестян покине свої громади й піде в городи, — або в ті далекі країни. В городах вони зробляться робітниками, котрі будуть залежати од купців та фабрикантів; в далеких країнах нові виселенці стануть найбільш чиншовиками панів, котрі похалили там дотепер землі. В усякім разі виселенці з сел то в городи, то в далекі краї поспродают свої хати й збіжжя, котрі в них позакупляють багатирі, купці або й багатші крестяне, котрі, раз ставши дужчими од своїх сусідів, де далі дужчатимуть більше. Так і вийде, що маленькі полекшання для бідних крестян обернуться більше на користь багатирам, ніж загалові крестян, — а з того, що перелякане царське начальство одступить частину своєї сили виборним земствам, — вийде найбільше усього те, що багатирі простіше заберуть в свої руки уряд і самого царя. Правда, тоді й почне прояснятися у головах селян думка про громадські порядки, коли вони побачать, що цар і чиновники вже явно слуги багатирам. Тоді й крестяне почнуть привчатися до думки, що їм нема надії ні на кого, окрім на себе самих, — і почнуть прислухатися до думок городських вивчених соціялістів.

Так воно йшло діло й за границею за остатні сто років, після того як і там по селам бували такі ж самі бунти, які тепер бувають в Росії, — бували, наприклад, і в Французів перед тим, як у них городяне зробили велике повстання проти короля, та його вельмського панства й чиновників (в 1789 році й дальше). Так воно, певно, піде з повагом і в Росії, навіть і на Україні.

А на цій Україні справа повстання мужиків, коли не за цілком соціялістичні порядки, то з тим, щоб отняти землю в панства й одбитися од податків у казну, справді могла б піти далеко скорше. Панство в більшій частині російської України доволі нове, а до того чуже; та й царство не пустило тут таких корнів, як у Московщині. Ми вже казали, що про бунти мужицькі в Росії мало звісно докладно, — а все таки й за остатнє літо в газетах далеко частіше згадувались бунти на Україні, ніж де-інде в Росії. Та тільки й тут не має того ж, що й по всій Росії, — то б то впливу вивчених соціялістів на мужиків, — і може навіть тут ще менше його, ніж у Московщині.

Перш усього на Україні не може бути на мужиків впливу вивчених людей, так би сказати, — мимовільного, ненавмисного. Той помилявся б, хто б подумав, що думки про зміну теперішніх порядків на соціялістичні несуть у громади тільки самі навмисні проповідачі соціялізму. Навіть ті газети, котрі тільки розказують про все цікаве, що робиться на світі, в тім числі й серед робітників і їх приятелів, — все таки будять в людей, що їх читають, думки про нові громадські порядки. Так, напр., звичайні газетні звістки про суди над соція-

лістами в Росії мусіли багато збудити таких думок і в робітників, і в крестян у Московщині, котрі могли їх читати, або чути, як їх читають. В українській часті Росії й цього не може бути, — бо там нема газет на українській мові: начальство не дозволяє. Та й увагалі українські мужики, котрі сто років назад були письменнішими од московських, тепер далеко менше письменні, ніж московські мужики; можна сказати, що українські мужики, — дякуючи московському начальству, котре вигнало українську мову з шкіл та перешкоджало закладати хоч які-небудь школи, зовсім безписьменні. Навіть через дочування розмови серед письменних людей український мужик не може майже нічого покористуватись для себе, — бо розмова та йде по-московському. Мужики й письменні люде на Україні в Росії, — так оддалека держаться один од одного, як нігде; це запримітить усякий, хто в'їдуть в Україну чи з Московщини, чи з Польщі, чи з Німеччини. Через це все не можна й ждати багато од ненавмисного проходу науки й громадських думок до мужиків од звичайного письменства й письменних людей в російській Україні.

Тієї науки й тих думок можна ждати тільки од навмисної праці письменних соціалістів. Таких соціалістів не так то й мало в російській Україні; цього можна допевнитись і з судових справ про бунтарів за остатні роки. Тільки ж неволя України в московського начальства й тут прикладає свою руку: всі письменні Українці проходять через московську школу, та помосковлену, або спольщену сім'ю, — й одвикають од українського люду, — не знають життя України й українського люду, — не знають навіть його мови. Багато з них, навіть ставши ворогами московського царства й прихильниками мужицтва, вже не здоліють перевчити себе так, щоб щиро прихилитись до українського мужицтва, й живучи серед України, не вміють навіть говорити по-українському. А тут ще знаходяться серед Москалів та Поляків такі люде, котрі й у гурти соціалістичні понаносили панських та чиновницьких звичаїв: так вони ніяк не хотять згодитись з тим, щоб і по-українському писано було книги так, як і по-московському та по-польському, — або з тим, щоб Українці порядкувались у себе, як самим потрібно, а не як їм велять чужі люде, та щоб письменні Українці служили перш усього до просвіти своїх мужиків. Такі пани та чиновники в шкурі соціалістів московських та польських хотять перш усього вдержати в своїх руках верховодство над тими людьми, котрі могли б служити до просвіти українського мужицтва, — або хотять повернути працю соціалістів з Українців на користь своїх, а не українських мужиків. Для того вони й вигадують, буцім то пильнувати про українського мужика значить зріктись служби для добра всього іншого світа, а старатись писати хоч би й соціалістичні книги для Українців по-українському, а не, приміром, по-польському й по-московському, значить буцім то розділяти робітників різних пород і мов проміж них, — бо колись то, мовляв, мусить на всьому світі бути одна мова. Ось через такі причини й виходить, що коли в вільніших народів, — у Французів, Англичан, Італійців, Німців і т. і. єсть

упорядковані партії (гурти) соціалістів, котрі найперш усього працюють, щоб внести серед своїх людей соціалістичні думки, а через те найліпше служать їй всесвітній соціалістичній спілці, котра складеться з тих спілок, що позакладаються серед кожного народу, — у нас на Україні, а найбільше в Росії, можна здобути чимало людей, котрі себе звуть соціалістами московськими (руськими) та польськими, а дуже мало знайдеш соціалістів українських. От через це, не глядячи на те, що вже більше десяти років серед письменних людей на Україні ворухається соціалісти, не видно, щоб до селян українських дійшло хоч зерно соціалістичних думок.

Окрім того й царські порядки в Росії такі, що письменному чоловікові важко їй приступити до мужиків, щоб пояснити їм правду про корінь мужицького лиха. Як тільки це почали там робити молоді соціалісти, років з десять, п'ятнадцять назад, — зараз же царські чиновники й сам цар почали їх арештувати та мордувати. Товариші тих мучеників мусіли мститись на тих чиновниках та на цареві, — а далі велика частина соціалістів в Росії стала на тому, щоб перш усього скасувати царське та чиновницьке самовольство, та завести хоч політичну (державну) волю, то б то такі порядки, щоб хоч грохи було вільно говорити та писати про громадські справи, та щоб чиновники нікого не сміли хапати до арешту й карати без суду, та щоб чиновники були хоч виборні та складали щорічний одчот перед виборними радами, як це робиться в усіх інших краях Європи й Америки.

Тільки ж та боротьба за волю звелась в Росії майже на самі заміри вбивати царя та чиновників, так що вона виходить на ділі більше помстою над лихими особами, ніж боротьбою проти лихих порядків. Найпрацьовитіші в бунтарів в Росії навіть вняли собі імя терористів, од латинського слова терор — страх, та думають що вони найбільше страхом над царем та чиновниками добються політичної волі. Через таку вузькоту думок та способів руских бунтарів їм досі й не довелось багато притягти до себе людей навіть і між тими, хто терпить од теперішнього уряду. До того ж де-які з бунтарів, бачучи, що на війну з начальством треба грошей і що з своїх людей не багато добудеш таких грошей, вдумали вдобувати їх усякими способами: обкрадати банки, полкову кавзу, пошту, навіть коли б прийшлося при цьому вбити й сторожу, або поштаря. Такі вчинки дуже пошкодили бунтарям, та навіть притягли до них таких людей, котрі сьогодні йдуть обдирати, або й убивати чиновників, або й почтарів, а завтра начальству своїх же товаришів зраджують (Д'яков, Богуславський, Гольденберг).

Ось-де короткий перегляд самих судових справ про бунтарів в 1880 р. в самій Україні:

В січні 1880 р. в Одесі військовоокружний суд засудив дев'ять душ на кари: од довічної каторжної роботи до тюрми на чотири місяці, за те що одні з них належали до таємного соціалістичного повстанського товариства, а другі до того підкопались під Херсонський скарб і витягли звідти 1.500.000 рублів, як вони казали, на поміч

замкнутим і засланим в каторгу соціялістам; кількох других за те, що знали об тім, та не донесли начальству.

В лютому военний же суд у К и і в і судив поповича Богуславського за те, що він би то розпускав між робітниками бунтовські писання, що він би то мав долю в замірі обікрасти на користь повстанського гурту пошту й грошову скриньку курського піхотного полку, а також за те, що Богуславський з товаришами вбив би то міщанина Куриленка за шпionство. Суд присудив Богуславського на смерть, — але генерал губернатор помилував його, а за те Богуславський в дальших судах наривказував на своїх товаришів і знайомих усякої корисної начальству правди й неправди.

В березні военний суд у Х а р к о в і засудив шестеро чоловіка (з них двох на 10 років каторги) за повстанське товариство й за розпускання бунтарських листів; (справа ця впрочім дуже давня). За подібне ж судилось в Одесі тоді ж таки дев'ятнадцять душ, з котрих теж кілька чоловіка засуджено на каторгу, довічну й кількорічну.

В лютому ж военний суд у К и і в і судив університетського студента Розовського. Це діло воіюще, але воно досі не було розказано докладно в газетах. Ми маємо про нього допис, з котрої подаємо все найголовніше:

18 грудня 1879 р. начальник станції залізної дороги в Ольшанці замітив на стіні станції об'яву од «исполнительного комитета русской социально-революционной партии» з поводу вариву на московській дорозі проти царського поїзду 1 грудня. Жандармський офіцер зараз послав телеграми по станціям, — щоб дивились, чи не буде хто ще де наклеювать такі об'яви. На станції Словута жандарм замітив, що один молодий чоловік вискочив з зала I й II класу й побіг у вагон. В залі жандарм побачив об'яву «исполнительнаго комитета» й зараз вскочив у вагон і спитавсь молодого чоловіка: — хто він такий? Той одповів, що він син унтер-офіцера Іван Родіонов, назвав жандарма дядюшкою, просив простити йому його вчинок і обіцяв уперед того не робити. В його ще було два листки бунтарської газети «Народная Воля».

На слідстві Родіонов, — котрому було всього 18 років — сказав перше, що він знайшов об'яви в київській публічній книгарні, а «Народную Волю» отримав од невідомого чоловіка, котрий їхав з ним з Києва. Через день же Родіонов сказав, що 16 грудня він ночував у квартирі студента Розовського, котрого не було дома. Разом з ним ночував і невідомий йому чоловік. Розовський на другий день сказав йому, що той чоловік — звисний бунтар Сергій. В той же день Розовський передав йому, Родіонову, 2 об'яви Ісполнительного комітету й 20 прим. «Народной Воли».

Розовського обшукали й знайшли в замкнутій скрині кілька листів, виданих петербурзькою вольною печатнею, револьверні набoї і т. і. Розовський на слідстві сказав, що то скриня не його, а потім, коли батько признав його скриню, — то Р-ий сказав, що скриню він отдав знайомому, котрого імені не скаже, — що Родіонова не знає й ніяких йому листків не давав. Перед судом Родіонов

сказав, що Розовського зовсім не бачив, — а чув про нього од одного гімназиста, од котрого приходив до нього за грішми, але не застав його дома. Об'яви ж получив од перевозчика, човнаря, котрого квартири не знав. Вказав же на Розовського, встрівожившись після розмови з своїм батьком і думаючи, що на Розовського трудно буде навести, що він належить до гурту бунтарів. Розовський на суді зрікався всякої вини; — свідки нічого не допевнили, окрім того, що Родіонов наклеював об'яви. Суд присудив: повісити й Родіонова й Розовського. Генерал Ванновський, тоді керуючий округом, спитав у Петербурзі, — і получив раду: повісити тільки Розовського. Сестра Р-ого поїхала в Петербург прохати Лоріс-Мелікова, але там її замкнули. Потім, коли брата її повісили, Лоріс-Меліков, кажуть, взнавши діло, сказав, — що «дуже жаль, — може б і простили, а тепер за-півно».

Як везли Розовського вішати, то брат його, хлопець 11 років кинувсь у вікно на вулицю, — й убивсь. Мати вийшла з ума. Батька ж багатий жид Бродський прогнав з служби в себе з страху держати батька такого сина!

В липні военний суд в Києві засудив 21 душу; прокурор зводив їх в одно повстанське товариство, котре між інчим би то хотіло вбити генерал-губернатора Черткова; один з товаришів, Полікарпов (19 років) хотів убити шпіона Забрамського, котрий перше взявся доглядати за шпіонами царськими для бунтарів, а потім (а певно ще раніше) продавсь царським шпіонам. Забрамського Полікарпов тільки поранив, а себе потім убив. До київського товариства прокурори примішали й інженера Юрковського, котрий робив підкоп під херсонське казначейство. Суд присудив багато на каторгу, а двох повісити, — але нікого не повішено.

Майже всі ці судові справи на Україні за цей рік показали спільність засуджених з тими, що були покарані торік на Україні й у Московщині, а також і зв'язки бунтарів на Україні з тими, що видавали в Петербурзі повстанські газети й з тими, хто замірявсь вбити царя в Петербурзі, Москві й у Катеринославщині.

Чутка про цю війну бунтарів з царем та його чиновниками, певно, дійшла в найглухіші села, — та тільки не видно, щоб там розуміли люде навіть те, за чого йде та війна й за кого б слід держати руку мужикам, — чи за царя, чи за бунтарів, — бо бунтарі не розказали простим людям, чого вони хотять і од чого одбиваються, не розказали навіть Москвинам і по-московському, — як вони печатали потайно свої газети в Петербурзі: «Земля и Воля» й «Народная Воля», — а не то вже Українцям і по-українському. Ніхто в Росії навіть і не подумав розказати й письменним Українцям, яку шкоду їм робить цар й його чиновники; — а до мужиків українських російські бунтарі не обізвались і за цей гарячий час ні одним словом.

В своїх прилюдних листах вони все говорять тільки про «руський народ», про його думки й життя, — про кривди, котрі йому робляться, забуваючи, що в Росії на 100 мільйонів люду єсть хіба 45 мільйонів «руських» (Москвинів), і що решті, неруским народам,

робиться ще більше кривди од панів та начальства (найбільш руского ж), ніж рускому народові.

Ми мало маємо звісток про те, що думають наші мужики про ту війну, яку вели в остатні часи цар з бунтарями, — та й ті звістки не зовсім в одно говорять, — тільки ж в одному зходяться, — що мужики мало розуміють цю справу. Так один наш товариш з п р а в о б і ч н о ї У к р а ї н и пише: «Що там робиться на селі, Ви собі й уявити не можете; я давно не був на селі; — тепер не можна пізнати тих людей, що були колись: бідність ще гірша, роспуство таке завелось, — сказати не можна; народ ходить, наче п'яний, хоч горілки й не бачив; що робить, не знає. В тому місці, де я був (глушина порядочна!) дійшли чутки про новий рух серед молодіжі письменної, але видно люде мало йому вірять, здається більш усього через те, що то панство, — тільки ж видно більш прихильности, ніж ненависти до того руху».

Другий же, з Д о н щ и н и пише ось що: «Признаюсь, що й я думав, що вся земля Донська заселена козаками, аж воно далеко не так. Тут багато крестян Українців, котрі безпереривною купою входять туди з Катеринославщини й доходять на півдні до Ростова, а на північ сидять по над Доном, верстов за сто на захід од Дона. Малими хуторами вони переходять і за Дін, де прасолують та наймають землю в козаків. По річкам Міусу й Калміусу скрізь живуть Українці; увесь Міуський округ заселили вони. Зайшли вони сюди, тікаючи од кріпацтва, — але воно й тут нагнало їх. Звичаї, мова, громадське обладання землею зосталось по-старому. Гарні степи донські, — та народ темний! Громадське обладнання землею в щорічним переділом не ратує людей од бідности; — хто багатший, той і в ним ситніший, бо може мати більше скотини, — три-чотири пари, а на це тут треба 450 рублів! . . «Злоба дня» й тут «соціалізм і соціялісти». Чудне діло! Скільки вже років у нас тягнуться судові справи соціялістів, а публіка в Росії й досі не знала, що то таке за звір соціалізм, — «соціялія», як кажуть тутеш і купці. Навіть один з перших в городі адвокатів признавався мені по секрету, що він хоч і «кандидат прав», а про теперішній соціалізм стільки ж знає, скільки й про той світ. Одні кажуть, що соціалізм це все одно, що безцарна держава, республіка. А другі, — що соціалізм: це розбій, мошенство, — і всть люде, що налякавшись (як почули про такі справи як покража херсонського банку, або заміри розбивати пошту), ходять з револьверами в кешенях. Я сам бачив кількох таких. Одні кажуть, що це якийсь Нечаєв пустив таку ману, — а другі, що Шевченко. Мужики й півмужики кажуть, що це все роблять пани, щоб помститись над царем за те, що він одібрав у них крестян. Ця думка найтвердіше засіла в головах, — і дуже шкодить справі. Певні люде розказували мені, що в Харкові звщики збірались на 19 лютого бити всіх студентів, — а коли торік козаки били там студентів, то не один з посторонніх помогав їм в цій роботі. Такі слухаї так вразили й студентів, що де-які кажуть, що соціалізм у Росії загублено, так що хіба через 50 років він знову стане на ноги!»

Нам здається, що донський наш товариш трохи вже дуже чорно дивиться на речі, — але все таки в його словах багато правди. Ми бачили в дописі й другого товариша, що народові не ясно, зза чого йде боротьба між урядом і бунтарями. В великій пригоді могла б стати рада, котру подав наш донський товариш, — це написати по простому докладний перегляд хоч судових справ бунтарів у Росії, та при тому й вияснити, чого вони хотять і яка вигода буде для народу, коли вони візьмуть верх над царем з чиновниками й над панством з багатирами. Наш донський товариш обертається в такою радою до нас. Але ми од себе робили, що могли; — ми видаємо книжки для українського мужицтва, в котрих розказуємо, які тепер узагалі порядки й які мусять бути ліпші. А про ту осібну війну, яка тепер ведеться в Росії проти начальства, найліпше там же й писати та так щсб для кожної країни розказати осібно про ті справи й про тих людей, котрі де були й знані, — так як ось розказав товариш наш Павлик для галицьких мужиків про тих із своїх галицьких товаришів, котрих судили за соціалізм та виступи проти начальства. Такі книжки й розмови, котрі будуть опиратись на близькі до людей кожної країни справи й особи, — можуть більше заворушити думки мужицтва, а надто сільського.

До таких книжок і розмов мусяли б стати в Росії скорше всього ті в соціалістів і бунтарів, котрі не дуже то раді тому, що їх товариші зчепились з царем і чиновниками, а не просто з панами та багатирами. Вони кажуть, що як би були замість царських і виборні, земські уряди, то все одно були б ті уряди в руках багатирів, а бідності мало з того було б користи, — і що коли вже кликати народ до бунту, то до бунту просто проти панства й багатирства, щоб одібрати землю й фабрики на громади. Звуть себе такі бунтарі «народниками». Думки свої вони почали викладати в газеті «Чорный Передѣл», котрої успіло вийти досі тільки дві вязки.

Чимало пристало до тих «народників» і паничів українських. Та тільки досі не видно, щоб думки їх дійшли до селян на Україні. Правда, років з три назад, кілька з таких народників приступили було до казенних крестян чигиринських, котрі перед тим бунтовались, через те що їм дуже мало землі нарізано, — та ждали, що цар їм більше дасть. В ті часи серед московських бунтарів панувала така думка, що треба бунтувати народ зза того, зза чого він сам радий бунтуватись, хоч би й не зза соціалізму, а хоч би, наприклад, зза роскольницької віри. Ось кілька з київських бунтарів, почувши, що чигиринські крестяне на царя надію покладають, представились, що буцім то вони мужики, послані до царя од громади в Херсонщині по такому ж ділу, — й узявши од чигиринців прошеніє до царя, вернулись до них з грамотою, мов би то од царя. А в грамоті тій мов би то цар жалівсь, що йому перешкоджають пани з наслідником, і прохав мужиків закладати таємні товариства та ждати, поки він їм пришле таку грамоту, що вже пора повставати. Ті бунтарі, що так підвели крестян, розказують, що буцім то набралось в Чигиринщині вже з 1000 чоловіка в такі товариства, — котрі

вони звали по-московському « д р у ж и н а м и », — та тільки скоро начальство дозналось і поарештовувало і бунтарів-привідчиків, і багато крестян. Привідчики втіли повтікати з тюрми за границю, — а крестян торік судили в Києві й покарали. На суді виянилось, що вся справа держалась на обмані. За цей обман, — хоч і з добрим заміром здуманий — певно, чигиринські крестяне добром бунтарів не згадають, — і навряд, щоб до них тепер можна було показати очі другим бунтарям. В усякім разі цей обман мусів не розігнати, а ще вбільшити темноту в думках чигиринських крестян. Бунтарі, що в них були, щоб підладитись до крестян, казали навіть, що це справді пани б'ють царя за те, що він добра хоче мужикам, — казали таке саме тоді, як товариші їх писали, що царя за те б'ють, що він за панамі руку тягне!

На такій плутанині довго стояти не можна, — і через те хоч перше дуже розхвалена була в бунтарській газеті «Земля и Воля» ця чигиринська справа, — а потім і «Чорний Передѣл» почав печатати списання її теж з похвалою, — але незабаром в «Чорному Передѣлѣ» ж, хоч не ясно, а все таки майже зреклись од цієї справи, як од недоладної. По всьому видно, що російські бунтарі «народники» й zostались без ясної думки: як же їм бунтувати народ? і немаючи, куди кинутись, почали сперечатись з терористами. Ось що писала про них недавно одна київська бунтарка в листі, котрий читано перед судом у Києві:

«Київські народники скоро підуть в народ. Мені здається, що проба ця скінчиться сумно. Я тепер живу з однією народницею, котра хотіла перетягти мене до себе, та побачивши даремність праці залишила мене в спокої, й каже, що я пропаща людина. Сумніше всього бачити ворогування між народниками й терористами. Але ж на ділі всі вони йдуть до одного, тільки ріжними дорогами й, здається, нічого б ворогувати. А де-які, та майже всі народники кажуть, що через терористів пішли всі строгості, а доброго вони нічого не зробили».

Ми певнісінькі, що київські народники так «в народ» і не пішли.

Не має тут нічого дивного, — бо для того, щоб приступити до мужика з проповіддю соціалізму, а надто ще щоб підняти серед мужиків бунт за соціалістичні думки, — треба чимало: треба перш усього самому добре знати, що то соціалізм і як він проповідується в других землях, — а далі треба добре знати життя мужицьке й справи господарські в своїй землі. До того ж, щоб мужики мали пошану до проповідача й слухали його, треба, щоб він до них приступив, як чоловік добре знаючий корисну для них працю, — чи письменну, чи ремесницьку, чи хліборобську. Щоб цього всього набути, треба часу, науки й праці. На лихо ж багато чому з того, що треба вміти соціалістові, а надто на Україні, не можна й вивчитись по казенних школах в Росії, — а до того в московських бунтовських писаннях здавна говорено було, — що справа проповіді соціалізму діло далеко легше, й навіть осміювано науку й закликувано молодиків, трохи не дітей, кидати школи та «йти в народ», щоб ставати «прово-

дарями бунту». І досі найбільша частина соціалістів скрізь у Росії, як видно й по судових справах про їх вчинки, — дуже молоді паничі, котрі вже через те одно не можуть бути добрими проповідачами соціалізму серед мужиків. А до того помосковлені паничі на Україні то зовсім одбилися од народу, так що й при добрій волі, їм важко до його прибитись, навіть коли вони стануть «народниками».

Це ми бачимо й з помянутої народницької газети «Чорный Передѣл», серед видавців котрих об'явлено й тих київських бунтарів, котрі підходили до чигиринських крестян. Імя для своєї газети народники хотіли прибрати таке, щоб воно було зрозуміле й дороге для мужиків. В Московщині ж, а надто в північній, лісовій, колись вільних крестян, що потім стали казенними, звали ч о р н и м и, бо о б і л е н н и м и звали церковних та панських, з котрих цар не брав податків, увільняючи їх панів, або як казали тоді о б і л я ю ч и їх; — так там чорним переділом звуть рівний переділ між усіма людьми усієї землі на душі. Тамошні старовіри, — або роскольники, — вірять, що такий чорний переділ буде перед кінцем світу*). Так ось московські народники й надумали прилагодити свій соціалізм до народньої віри й через те назвали й свою газету «Чорный Передѣл». Але в нашій Україні крестяне, хоч і ждуть теж такого с л у ш н о г о ч а с у, коли земля буде поділена нарівно, але ні слова «чорний переділ» не розуміють, ні не можуть навіть розуміти, чого це рівний переділ буде чорний? — ні яких роскольницьких забобонів до свого слухного часу не примішують. До того ж, звісно, московської мови газети «Чорный Передѣл» Українці не розуміють. Коли вже причіплять соціалізм до народніх надій та чуток, то б уже треба було на Україні заложити газету «С л у ш н и й Ч а с», або що, та й писати її по-українському. Але російські народники, навіть і з Українців, хоч і написали в 1 № «Чорного Передѣла», що Росія занадто велика земля, щоб по всіх країнах її пооднаковому можна було проповідати бунт мужицький, — а все таки не дійшли до того, щоб не видавати на всю Росію газету, котра сяк-так може годитись хіба для лісової Московщини.

В судовій справі про 21 київських бунтарів ми навіть спіткали звістки зовсім чудні, котрим ми раді б і не вірити, бо вони йдуть не з прямої руки. Так, Забрамський розказував, що київські народники стали на тому, що найскорше б можна збунтовати народ в Київській та Волинській губернії, — і тут же каже, що вони думали видавати в Києві — «Чорный Передѣл». Звісно, й ми серед французького городу українську часопись печатаємо, — так це для того, що тут вигідніше печатати її, ніж на Україні, — а до того ми не думаємо нею жєневський народ бунтувати. В Києві ж печатню содержувати далеко важче, ніж у Петербурзі, — і видавати там московський, або ліпше ярославський «Чорный Передѣл» також чудно, як видавати який небудь «Слушний Час» в лісовій Москов-

*) Дивись книгу Якушкина. «Обычное право». XIX.

щині! Так то засліпили очі нашим письменним людям, навіть бунтарям, чиновники, котрі привчали їх думати, що Росія скрізь однакова та зневажати тих людей, що не мають своїх царів та панів — і котрі, мовляв, не варті мати й газети на своїх мовах!

В судових справах про бунтарів, котрі 1880 р. розбирались на Україні, ми знаходимо тільки один случай того, як чоловік таки розумів хоть таке діло, що на Україні не можна з народом розмовляти інакше, як по-українському. Це справа Лозінського, — про котру ми довідумось з газет ось що тільки:

В лютому 1880 р. военний суд у Києві присудив повісити унтер-офіцера Лозінського (з семинаристів) за те, що він дав одному крестянину під Гайсином, Подольської губернії, запечатаний лист «до всіх грамотних і неграмотних людей», щоб той передав його в волость. В листі тому, писанному по-українському, кликались крестяне до повстання, щоб одібрати землю в панів. При самсму Лозінському знайдено другий подібний лист, на московській мові «ко всём солдатам». Сам Лозінський, певно, з ляку, зрікся од того, що він писав ті листи, а казав, що він належить до «мирного соціалістичного гурту й думає, що не силою, а розумом буде зроблена зміна громадських порядків». Лозінського повішено.

По всьому видно, що Лозінський стояв сам по собі, — й ні з якими кружками ні «українолюбців», ні «русских народників» ніяких зв'язків не мав. Сам од себе він «пішов в народ», — але зкінчив так, як інакше й скінчити не міг, при такому способі «ходити в народ», якого вживали в Росії й до нього ті бунтарі, котрим це діло здавалось дуже простим.

Тільки ж трошечки світло починає пробиватись і в головах наших отбитих і од мужицтва і од науки бунтарів народників. Це видно й з того, що вже й «Чорный Передѣл» в 1 вязці заговорив, що це була велика помилка російських соціалістів, що вони перше не звернули уваги на неоднаковість народу, життя його й мови по різних краях Росії, — то б то сказав те саме, за що в свій час нашу «Громаду» вилаяно в других московських бунтарських часописах («Вперед» и «Набат»), а в другій вязці «Чорный Передѣл» звістив про те, що буцім то вже заложено соціалістичне товариство «Земля и Воля» для губерній північних і південно-західних Росії (коротче б сказати: московських, або «великоросійських») і побажав, щоб подібне товариство заклалось і для південних губерній. (Ліпше б сказати: для України; правда, що тоді б тому товариству прийшлося би вийти й за границю Росії, — в Україну австрійську, а російським підданним страх важко вискочити навіть і думкою за царський кордон). Найбільше ж подає надії на поліпшення гурту народників на Україні, — це лист одного з них, котрий читано теж на суді 21-го в Києві:

«Всякий, кому чи більше, чи менше відомо, що знають з історії й з громадського господарства (політичної економії) велика частина з людей (в Росії) котрі сприяють повстанському руху, або й працюють для нього, — мусить признати ось що: 1) чим більше хто з них впевнився і навіть дійшов до запалу в думках повстанського гурту, —

тим менше він має наукового ґрунту для тих думок. 2) Більша частина бунтарів (в Росії) мало знає, або й зовсім не знає історію західного європейського соціалізму, його впорядкування, бажання й поступу. 3) Через це все, проби, котрі вони роблять, щоб підперти свої заміри наукою істор-громадською, виходять безоснівними й неточними.»

Коли люде замість того, щоб самим собі кадити, не бояться так розібрати свої хиби, — то це добрий знак. Добрий знак і то, що в цім листі признається конче потреба науки для бунтаря. Наука про те, що таке соціалізм в більше письменних землях, ніж Росія, а также про той ґрунт, на котрому треба в Росії закладати соціалізм, навчить і російських бунтарів, що соціалізм тільки тоді стане міцним, коли будуть його проводити не бігуни, а сталі працьовиті люде, сталими гуртами, і що такі сталі гурти в такій великій країні й такій неоднаковій, як Росія, не можуть скрізь однаково працювати. «Народники» в Росії, певно, покинуть і саме імя народників, а будуть зватись просто соціалістами, й разом з тим покинуть думку підлагожуватись до забобонів народу, таких як віра в царя, роскольніцтво, — а будуть нести в народ чисті думки науки соціалізму про громадське життя; а приспособлятись будуть в народньому життю до того, до чого не можна не приспособлятись: до господарства, до мови усякого народу. Єдиний тепер і через те безкорінний, мов перекоги-поле, гурт російських (руських) соціалістів мусить розбитись на краєві гурти, як до господарства й до людства країн: московських (північних, південних, низових, сибірських і др.) українських, естонських, латиських, литовських, польських, бесарабських, кавказьких і до громад жидівських, німецьких й інших. Всі такі гурти в Росії можуть бути в спілці проміж себе, але також мусять бути в спілці з подібними гуртами й за границею Росії: литовські гурти в Росії з такими ж в Прусії, польські гурти в Росії з польськими в Прусії й Австрії, — бесарабські з румунськими й т. д. Українські гурти в Росії безпримінно мусять бути за одно з українськими ж гуртами в Галичині, Буковині й Угорщині і у спілці не з самими московськими (рускими), а й з жидівськими, а далі з румунськими (в Бесарабі й Буковині), польськими (надто в Галичині), угорськими, словацькими і т. д.

Впорядкування українського соціалістичного гурту в Росії й Австрії дало б тепер найліпше поле для праці всім тим особам в російській Україні, котрі хотять служити для волі й добра нашого народу, й котрі не згоджуються тепер про між себе в тім, що треба робити в теперішню хвилю, чи добиватись перше політичної волі, чи просто працювати для повстання народу за землі й фабрики. Між Україною російською й австрійською можна б поділити працю так, — щоб в Росії звертали увагу більше на боротьбу за волю політичну, котрої там зовсім нема, й без котрої справді важко впорядкуватись сталим соціалістичним гуртам, а в Австрії можна б вже просто приступити до соціалізму чисто господарського: там вже для того поле приспособлено й волею політичною, й початковою наукою. . .

1880 Женева.

НАУКА З ПОПЕРЕДНИХ ОПОВІДАНЬ

... Чудно слухати те, що розказують галицькі народовці про прихильність їхнього народу до церкви й безпремінно, до «пастирів» її. Народ не терпить тих пастирів, доволі холодний до їхньої церкви й віри, — і доходить часом до думок зовсім безвірних. Ми не скажемо, щоб народ, — не тільки весь, але навіть і найрозумніші з нього особи, дійшов до кінця таких думок і звів їх до купи. Ні, він ще держиться віри й навіть християнської. Але та віра — якась мішанина гадок і обрядків до християнських і християнських з прихильністю до Христа, як до мученика за правду, — бога, чи пророка бідних людей. Така віра, — котра ясно виступає перед нами і в казках і піснях нашого народу (напечатаних, напр. в I й III томі «Трудів» П. Чубінського й у наших «Малорусских Народных преданиях и рассказах»), — дуже слабою ниткою прив'язується до урядового християнства, то б то до церкви православної, чи уніятської, — а попівське здирство що раз, то більше підриває ту нитку. Як рветься та нитка, ми бачимо в російській Україні, — по таким примірам, який недавно був в Волинській губернії, де крестяне одного села замкнули церкву й не хотіли давати ключів попові, так що начальство мусило прикликати в село військо («Порядок», «Заря»); — бачимо по безпопівським «штундовим» брацтвам, котрі розростаються в великій країні між Одесою, Катеринославом, Києвом, Гомелем (Могил. губ.) і Рівним (Вол. губ.), — по тому, що недавно читали ми в «Кієвлянині»: як в Полтавщині крестяне, сперечаючись з попами, кажуть: — «за Дніпром є люде, що обходяться й без попів», — по тому, що цими днями крестяне в Воронежській губернії жалілись ревізуючому сенатору на попівське здирство. Видно, по всій Україні, австрійській, як і російській народ думає одно про попівство.

Яку ж після цього можна мати надію на те, щоб народ наш пішов за попами, як це думають ще й досі галицькі політики, і для чого лицемірствують перед попівством і церквою ті з свіцьких українських народовців, котрі самі серед себе давно вже позабулись віри батьків своїх? Чи не час вже всяким «Просвітам» закинути попівську науку, — котра підкопана скрізь по вченому світі правдивою, свіцькою наукою, — чи не час давати нашому народові, котрий бажає науки, як голодний хліба, — ту правдиву, свіцьку науку про природу й громаду, — а не старі попівські казки про життя святих?! Поступати інакше, — значить перше всього топити власне будуче, — бо все одно найживіші люде про між народом самі вилазять з попівських пут.

Наука попівська завше сіє проміж людей ненависть за віру. Інакше бути не може, бо попи, чи рабини кожної віри кажуть, що вони все знають просто од бога, — а всі, хто інакше думає, значить, говорять не боже, а чортове. От же ми бачимо з оповідань Павличкових, як бідні люде церкви грецької, латинської, навіть віри жидівської вже самі доходять до того, що б їм не свариться проміж себе, а замість того, всім у купі стати проти тих, хто їх кривдить. Чого ж варта перед цим рухом та проповідь галицьких газет, по котрій основою всякого впорядкування Русинів мусить бути батьківська віра й церква? Як рветься ця проповідь, видно й з того, що говорили недавно галицькі газети з поводу народньої переписі: так навіть «Слово» жалілось, що переписицики — Поляки не писали Русинами людей латинського обряду і Жидів, котрі признавались, що говорять мовою «руською», українською. А коли латинник і Жид можуть бути Русинами, — що ж значить тут «руська батьківська церква»? Значить, не церква, — а мова стає основою спільности Русинів.

Тільки ж і того мало. Те, що розказано вище, показує, що бідні люде різних мов ідуть до згоди проміж собою, — і цього напрямку не слід би пропускати тим, хто тепер говорить про те, як вирятуватись Русинам од бідности, що раз у раз росте проміж ними. Напрямок цей проміж самих простих людей вказує, що прихильникам Русинів треба за нього й ухопитись і впорядкувати брацтво всіх бідних та скривджених людей в Галичині, усяких вір і мов. Пригоди до впорядкування такого брацтва бували вже в Галичині не раз і завше діло це само давалось в руки власне Русинам, як людем двічі скривдженим, і через панство, котре давить в господарстві однаково мужиків Русинів, як і Поляків, — і через урядову польщизну, котра налягає однаково на Русинів простих і письменних. Так було в 1848—49 р. і в 1861—63 рр. коли сама собою лагодилась спілка між мужиками Мазурами й Русинами в таких справах, як знесення панщини, ліси, пасовиська й т. і. Але завше письменні Русини теряли справу власне через те, що заплутувались в сітях церковних і в виключному русинстві.

Кінчалось тим, що через недостачу письменних порадників мужицька спілка не могла встояти, — а письменні Русини, найбільше попи, навіть найчесніші й найбільше бажаючі якогось добра мужикам, заплутувались в справах зовсім байдужих людем — і тратили в них усяку повагу, а далі й самі тратили віру до себе й опустили руки.

Тепер, коли урядова польщизна зовсім придала Русинів й майже вигнала їх з сойму й державної ради, письменні Русини заворушилися і змагаються знову привернути до себе повагу народу: скликають збори (віча), закладають товариства й т. і. В тих зборах і товариствах потроху виступають нові люде, з гурту молодого, або українолюбського, котрих ще недавно затирали старші Русини й навіть звали їх «польськими запродавцями». Тепер і старі Русини бачать, що для того, щоб вдержатись перед людем, їм треба підновити свій гурт. Мужики починають пригортатись до цього нового

руху й до нових людей, — думаючи, чи не піде з цими людьми діло ліпше. Але, коли порівняти те, що справді бажають мужики, з тим, що дають їм письменні Русини на зборах і в газетах, то можна наперед сказати, що надії мужиків востануться впять марними як в 1848—49 і 1861—63 рр., — коли письменні Русини цілком не змінять своїх думок і своїх поступків.

Про чотири речі говорено було на львівському зборі 30 ноября 1880 р.: 1) Про рівність Русинів і Поляків в усіх державних справах Австрії, 2) Про право мови Русинів, — української мови, — в школах нижчих, середніх і вищих в Галичині, 3) Про бідність українського люду в Галичині, 4) про угоду між усіма Русинами в праці для оборони свого народу. — Перше, то б то рівність Русинів і Поляків, написано в законах австрійських, — та біда тільки в тім, що Русини не мають сили для того, щоб примусити уряд галицький, котрий знаходиться в руках польських панів та багачів, — щоб ті поступовали навіть по закону. Щоб так сталось, — треба не так зміни законів і уставів про вибори до державної ради, до сойму, до повітових рад, як того, щоб усі Русини встоювали за свої права, — а для того треба, щоб всі вони були освічені й не боялись встоювати за себе. А люде бідні не можуть бути ні освічені, ні не боязкі. Значить, все зводиться на те, щоб Русини не були бідні. Само по собі те, що враджено на львівському соборі «про державно-правне становище Русинів» ніякої сили не має.

Тільки трохи більше варто те, що враджено про школи. Збір вибрав раду з дванадцяти душ (з котрих, здається, сім належить до гурту молодого, або українолюбського), і рада та мусить зробити дослід (анкету) про стан шкіл в західній Галичині й про те, як у тих школах чинять з Русинами й з їхньою мовою. Дослід завше діло добре: хай люде побачать, як стоїть справа. Тільки ж, поки уряд над школами й над усіма справами в Галичині буде в руках польських панів та багачів, — стан шкіл не зміниться на користь Русинів. Ніякий же дослід того уряду не перемінить. А той уряд, о єсть тепер, не послухає того, що вравив про школи львівський збір.

Найголовніша справа з усіх, про які говорилося на тому зборі, це справа про бідність. Добродії, що говорили про бідність українських мужиків в Галичині, — д. В. Барвінський та Наумович, доволі докладно показали ту бідність. Д. Наумович, згадавши про машини, котрі залишають багато селян без роботи, зачепив дуже важну справу, на котру ми й наші товариші раніше звертали увагу письменних Галичан, — в тім числі й дд. Барвінського й Наумовича, — та тільки ті добродії не хотіли тоді цього знати, а казали все, що мужик би то біднів через свою недбалість, п'янство та лінивство. Аж тепер виходить, що й д. Наумович вбачив одну причину бідності галицьких мужиків та ще таку, через котру, по мимо їх волі, бідність їх з часом мусить все більше рости, бо де далі машин буде все більше. Жаль тільки, що д. Наумович, злякавшись дуже неслушного й незаконного спину поліцейського комісара, котрий вбачив

в спомині про машини соціялізм (а хоч би й так?!), — замовк дали про машини. Збір похвалив ось які ради проти бідности:

1) Щоби при помочі держав і краю як найскорше повадержано дальший зріст примусового вивлащення наших селян і маломіщан з їх прадідної землі; щоби в цілім краю по всіх городах були заведені громадські каси позичкові й громадські шпіхлірі і щоби на тій підставі при помочі краєвих фондів утворено у нас таку організацію кредитову, котра би, одповідаючи кредитовим потребам цілого загалу наших селянських і маломіщанських господарств, не тільки спинила дальше обдовження і вивлащення тих господарств, але разом, о скілько можна, висвободила дотепер задовжені господарства з ліхварських і банкових довгів і, привертаючи наш народ до здорового стану економічного, вкоренила в наших громадах здорові основи господарського розвою.

2) Щоби публичні тягарі, наложені в надмірній високости на наш нарід, а іменно податки й додатки до податків, так краєві, як особливо повітові були, по можности, зменшені і більше продуктивно на користь самого народа уживані — і освідчаємося рішучо против всякого, а іменно комісією, для регуляції ґрунтового податку в Відні предложеного підвищення ґрунтового податку понад його дотеперішну високість; і

3) Щоби для нашого народа були отворені нові джерела заробковання, щоби в тій цілі звернено головну увагу на господарське ремісниче й промислове образование нашого народа, щоби при помочі краєвих і державних фондів заведено господарські ремісничі й промислові школи одповідні народним потребам а приступні для загалу народа і щоби старанно плекано й підпомагано роввій домового промислу й ремісництва дотепер майже вповні занедбаних.

Багато б можна було сказати про те, як оці ради, навіть як би по ним сталось, зовсім не здібні вдержувати зріст бідности народу й вернути масток тим з мужиків, хто його вже стратив. . . Що до «нових джерел заробковання», — то ось цими днями, знайдено в Галичині нові джерела, — справді джерела: нафти, в Слободі Рунгурській, в Коломийщині. І що ж: ми читаємо вже в газетах, що ті джерела зараз закуплено багатириями: урядниками, дідичами, жидами, — а мужики будуть працювати на них добуваючи тільки стільки, аби прожити день та на завтра впять стати до роботи. Тепер без капіталу, — без грошей та машин нічого не вдієш, навіть як би хто й мав «промислове образование», коли б хто ще його дав бідному чоловікові! Без капіталу та машин не піде тепер корисно навіть хліборобське господарство, — от через це навіть коли б податки були й справедливіші й не тратились на такі речі як військо (проти котрого львівський збір не сказав ні слова), — то й тоді б бідні хлібороби з маленькими шматочками землі не могли б вистояти на торгу проти багатих панів, котрі вивезуть на продаж хліба й більше, й ліпшого й дешевшого. От через те навіть в таких землях як Франція, а надто там, де господарство справді хліборобське (як у нас),

а не винарське й огородницьке, — властивці маленьких ґрунтів, задовжуються, бідніють і — спродують свої ґрунти. Позичкові каси не тільки не спиняють спродажі, а ще помагають їй. А ось у російській Польщі, напр., там майже задурно дали в 1864—1865 р. з державних та монастирських земель ґрунти, — звісно маленькі, — тим мужикам, що не мали зовсім ґрунтів, — так четверта часть їх зараз же продали свої шматки*). У Франції де селяне ще найбагатші, — дрібнота ґрунтів дійшла вже до того, — що з 7—8 мільйонів усіх тих, хто має землю, 3 мільйони через бідність не можуть зовсім платити ґрунтового податку. Окрім того дрібні ґрунти французькі мають на собі довгу 18 тисяч мільйонів франків.

Нема інакшого способу спинити збіднювання селян, як тільки одібрати всі ґрунти на сільські громади та й не ділити їх проміж господарями, а вправляти громадами ж.

Тільки ж нехай і справді позичкові каси по селах можуть допомогти інколи господареві, вибавляючи його на час од теперішньої, дуже вже страшної лихви. Та хто ж закладе ті позичкові каси? Навіть львівський збір не каже вже, що каси тим усять закласти самі селяне своєю ощадністю, — бо й ті добродії, котрі там керували, вже пересвідчилися, що й без п'янства й лінивства, нашому селянинові ні з чого ощаджувати. Вони бажають допомоги держави й краю. Минаємо те, що держава й край беруть гроші все з тих же бідних рсбітників. Але хто ж тепер ті держави й краї? — То державна рада й сойм, — то б то ті пани, багатири й урядники, котрі там сидять, і котрі мають користь з того, що б було все так, як тепер. Коли хто складає всю надію на «державу й краї», як мовці львівського збору, — той мусить або бути просто дурним, щоб сподіватись, що теперішня державна рада й сойм дадуть гроші на мужицькі позичкові каси, — або сподіватись, що можна посадити в ту раду й сойм людей, прихильних до мужиків.

Певно, що мовці львівського збору сподіваються остатнього й через те вони так багато звертають уваги на вибори в сойм і ради, і через свої газети починають прихилитись до думки, котра вже починає ширитись по Австрії й за котру вхопились, не маючи чого іншого під рукою, й де-які соціялісти з Німців, Венгрів, Чехів та Поляків, — тоб то, щоб в державну думу вибирали всі дорослі муштини, а не так як тепер по клясам од панів, городів і селян. Звісно, таке загальне голосування, котре єсть уже у Франції й Германії, на вид справедливіше теперішнього, — та тільки ні в Франції, ні в Германії воно не довело не то до соціялізму, а навіть до того, щоб там в державних радах було більш прихильників мужицтва, ніж в раді й у соймах австрійських. Коли порівняти ради тих сторін з соймовими австрійськими, то навіть вийде, що при клясовому способі виборів в Австрії мужик скорше пройде в сойм виборним од сільських громад, ніж коли поділять, як в Германії й Франції, в купі городи й села на виборчі округи, в котрих скрізь пани та бага-

*) Я н с о н. Сравнит. Статист. Россіи и Зап.-Европ. государств. II, 180.

тирі наляжуть на бідних й примусять їх вибрати багатирів. Ну, — та в кінець все на одно вийде. Діло не в тім, по якому способу вибори будуть, а в тім, що поки мужики не освічені, та бідні, доти сойми й ради, як їх не виб'рай, — все будуть в руках панів та багатирів. А коли будуть освічені та багаті, — а це буде тільки, коли вся земля й фабрики будуть в руках у них, — тоді й соймів і державних рад не треба буде, бо вони будуть зовсім не подібні до теперішніх.

В усякім разі, які б там не були будучі ради, а теперішні ради й сойми на довго будуть зовсім не здібні зробити що-небудь доброго для бідного люду в Галичині, а надто для люду українського. От через те ми вважаємо надії львівського збору на «державу й край» не тільки марними, а навіть шкодливими, — бо з тих надій вийшло те, що зараз же по зборі всю думку громадян, зворушену тим збором — звернуто на вибори до сойму й до ради державної: тричі вже піднімали газети й товариство Руська Рада клопіт про вибори своїх прихильників — в Станіславівським округу (до сойму) в Львівським (до державної ради) і в Косові (до сойму). Раз вспіли — вибрано послом Русина, — два рази праця пропала даремно. Замість того, щоб залишити клопіт, — українські проводарі в Галичині кличуть своїх людей і на далі всилуватись таки, щоб вибірались Русини, — закладати по малих місцях та по селах товариства, закликати збори, — все для того ж, щоб підпирати вибори Русинів в сойм і державну раду.

Всі ці клопоти — будівля на піску вже через те одно, що самі Русини признаються в газетах, що їхні мужики, то з ляку перед панами й урядниками, то за гроші, то за горілку продають панам та урядникам свої голоси. Можна сказати, що мужики так рсблять тим, що вони не освічені, — але таки не можна заперечити й тому, що користи для народу з тих державних рад та соймів нема, — то через те інший таки й не зовсім дурень, коли хоч візьме з пана що-небудь, а надто для громади за те, що подасть голос за польського пана, а не за свого попа. Все таки, коли з повітових рад і тепер можна більше витягти користи для справ простих людей, то ті ж самі мужики Русини й ліпше пильнують виборів у ті ради. В соймі ж і в раді коли було перше чимало депутатів од мужиків Русинів, — то тільки через те, що поки верховодив в Австрії німецький уряд, то він налягав на те, що б більше було тих депутатів. Як же по 1866 р. прийшлося німецькому урядові поділитись силою з польськими панами та багатирями, — і уряд в Галичині перейшов до цих, то число депутатів Русинів стало все меншатись, та меншатись, поки й не зійшло майже на ніщо. Тепер коли б навіть і пощастило Руській Раді і т. і. провести в сойм ще півдесятка, або й десяток своїх депутатів, та в державну раду з четверо — п'ятеро, — то що вони зроблять для громад, навіть коли б вони й розуміли громадське добро?! А часу, праці та видатків втратять наші громади чимало, поки проведуть тих депутатів, а ще гірше через ті вибори залишать інші справи. Пройде кілька років, — і знову найгарячіші з громадян вбачуть, що турбуючись зза виборів, — нічого не виграли, — й знову

почнуть голосувати за кого попало, або й за гроші, — або за панів, аби тільки не за тих, хто дурив їх марними надіями.

Так що ж, — питають нас, — що ж треба робити? Повставати, — коли нема сили й оружжя, — чи скласти руки, та дивитись на те, як вороги господарюють нашою землею й людьми?! По всьому, що робиться в Галичині, ми таки думаємо, що там не обійдеться без повстання мужиків проти всіх вищих станів, в котрих нема й іскри навіть жалости до мужика, а надто до мужика-Русина. Тільки ж ми думаємо, що й ті, хто думає тільки мирну працю, й ті могли би знайти собі ліпший спосіб допомогати народові, ніж виборна гарячка. Мало того, — і ті, хто вірить в сойми та ради державні, мусіли б уже за стільки часу навчитись, що шкода починати будувати хату з гори вниз, а не з н и з у в г о р у. Для всього, — для повстання, для мирної праці й навіть для виборів треба мати люд сполучений, впорядкований. Збирати, порядкувати треба людей коло речі для них близької, зрозумілої, явно корисної. Хто думає, що головніше діло просвіта, хто сам найбільше здібний до праці просвітньої, — той нехай закладає товариства просвітні, робить відчити, закладає читальні й т. і. Так само хай закладаються й товариства спільної помочі, каси й т. і. Ними світа не зміниш, — тільки, які б вони не були маленькі, а все таки свою пільгу людові вони зроблять, — а найголовніше — вони згромадять людей до купи. Поряд з тим хай закладаються політичні товариства, скликаються віча, на котрих хай обирають всі громадські справи. Хай уся країна покритється сіткою усяких товариств та рад, котрі люде заведуть собі, як сами зхотять, а не так як велять їм соймові устави. Вся ця сітка буде не начальством над людьми, як сойми та державні ради, — а самим людом, вона не буде носитись поверх життя людського, ні дурити люд тим, що ось мовляв ущасливлять його з гори, — а буде робити хоч маленьке та видне й корисне діло. То будуть, коли хочете, свої сойми, свої державні ради, окремі од урядових, вибраних так, що вони найменше всього можуть показувати думку самого люду. Таких соймів і рад будуть боятись і сойми й ради урядові, — і коли справді знайдеться потрібним і можливим обернути на користь народу й сойми й ради урядові, — тоді сполучений уже в товариство люд зможе скорше провести своїх прихильників і в ці сойми й ради. Оце ми зведемо впорядкуванням з н и з у в г о р у, — од праці дійсної, близької — до дальшої! Теперішня ж виборча гарячка, за котру стоять усі головні гурти в Галичині, може тільки шкодити зросту такого впорядкування.

Погляньмо ж тепер, чи може таке живе впорядкування зробитись на звичайних галицьких підставах, то б то на підставі віри й виключного русинства? Про віру, здається, нічого й говорити, після того, як в часи переписі навіть «Слово» призналось, хоч косо, що й латинник і Жид можуть вписатись в Русини. Більше толку має мова як підстава для впорядкування товариств в Галичині, а надто товариств освітніх: письменських, шкільних, читалень і др. Тільки ж навіть в самій західній Галичині люде української мови, а надто в містях, так перемішані з людьми польської й німецько-жидівської

мови, що ніяке українське просвітне товариство, а надто таке, котре не хоче одвертатись од живих, громадських справ, не може замкнутись в праці для самих тільки Українців кирилицею, як це роблять і досі українські освітні товариства в Галичині. Останніми часами навіть польські пансько-ксьондзівські гурти почали печатати книги писані для Русинів, щоб привернути їх до своїх думок. Русинам тим більше треба побіля видань українських, котрі поки що нужда велить печатати кирилицею церковною, чи «гражданською», — видавати книги й листки як українські латинською азбукою (поки не вироблена розумна спільна азбука для всіх славянських, коли не для всіх європейських мов, — то звичайною польською), — так і польські. Такими виданнями можна скоро звести «в чистими Русинами» розумних людей в теперішніх «пів-Поляків» і «чистих Поляків» в західній Галичині й пригорнути до тієї спілки тих Поляків і в західній Галичині, котрі також, як і Русини терплять од теперішніх порядків, або хоч не мають од них ніякої користі. Теж саме треба сказати про видання для Жидів. Тим, хто б сказав, що товариства галицькі не мають досить засобів і на видання українські, ми одповімо, що навіть на перший раз, коли б, напр. «Просвіта» замість того, щоб видавати кавки про святих, як вона згодилась на остатньому роковому зборі, видала хоч для Русинів польського письма, для Поляків, та Жидів — хоч по одній правдиво просвітній книжці, в котрій би провела думку про потребу згоди всіх чесних і працюючих людей, — то це одно стало б точкою, од котрої б усі громадські справи в Галичині повернулись би зовсім на нову дорігу.

Ще менше можна закладати живі господарські й політичні товариства в Галичині на самій виключній рущині. Такі товариства в західній Галичині, звісно, будуть переважно українські, — але їх треба впорядкувати так, щоб у них брали долю й Поляки й Жиди, — для котрих, коли б вони того захотіли? Звісно, потреба таких виділів може бути тільки в широких товариствах, — повітових, чи крайових, — а мійські й сільські товариства зовсім добре можуть бути цілком спільні. Політичні всепородні товариства в Галичині мусять бути подібні, звісно не до теперішньої «Руської Ради», — а скорше до ірландської Земельної Спілки (Land League), або ще ліпше до англійської — «Спілки землі й праці» (Land and Labour League). Коли б така спілка заклалась в східній Галичині, то б незабаром за нею склалась би така ж спілка й у Галичині західній. Такі спілки мусяли б перш усього звести людей, котрі працюють і бажають доброго життя всім працюючим людям, та довідатись, чого вони самі хотять для свого добра? А далі ми вже певні, що ті люде дійдуть до того, що без такої зміни громадських порядків, про яку кажуть соціалісти, — не може бути добре в галицьких громадах. Як зробити ті зміни, — про те б уже вважали самі ті галицькі громади. Ми про це згадувати вважаємо заранім, покрайній мірі для себе. На тепер ми думаємо, доволі буде, коли в Галичині закладуться товариства, котрі покладуть собі за мету —

звести до купи робітних людей усіх краєвих пород та довідатись про їх життя й думки. Це мусіли б робити й теперішні гурти письменних Русинів, замість того, щоб накладати свійсму народу свої узенькі думки та вести його до своїх узеньких цілів, — таких, як депутатські вибори! . .

. . . Громадівський гурт галицький дуже ще не величкий, і йому дуже зарані довелось витерпіти гніт поліції й судові кари. Арести, суди, тюрми впали на галицьких громадівців ще тоді, коли вони більше вияснювали самі собі громадівські думки, ніж приступали навіть до ширення їх, котре було найбільше письменне. Все, що справді було роблено галицькими громадівцями, було цілком законне проти австрійського права, далеко законніше, ніж, напр. чини угорських або віденських соціялістів. Треба було бути такими неуками, як галицькі поліціянти й судді, — щоб накинутись на галицьких соціялістів 1877—1879 рр. — і треба було такого нецтва та ще й деморалізації, щоб підняти такий переполох, який підняли тоді всі галицькі гурти, котрі явно піддержували поліцію й дійшли до того, що академики (по російському студенти) добровільно являлись перед поліцією й судом свідками проти товаришів соціялістів. Цей переполох зразу різко одділив купку галицьких соціялістів од остатньої громади, з котрої рідко хто потім приступив до неї. Через те та купка й досі мала, а мало людей, — мало й праці, мало впливу на живі справи громадські.

Тільки ж ми думаємо, що теоретична (думкова) постановка тих справ хоть в печаті могла б бути й тепер далеко ширшою, ніж це ми бачимо напр. в «Сьвіті». На таку постановку дає досить простору навіть і австрійський закон.

Коли гадати по трьом зшитах «Сьвіта», котрі дійшли до нас, то можна думати, що молоді галицькі соціялісти стали на тому, щоб служити руху академіцької молодіжї до с а м о - н а в ч а н н я, до того, щоб виробити собі погляд на світ, одвітний новому європейському науковсму руху, й вибитись з пут старосвіцької науки, котрою годують молодіж в державних школах. Ми не тільки не маємо нічого проти цього руху молодіжї, але маємо все за нього, — бо, по нашому, нема нічого шкодливішого од тієї думки, котра часто говорила в Росії, що, мовляв, «інтелігенція» не варта того, щоб до неї обертатись, а «народ» потрібус тільки хліба, а не науки. «Народ» нічого не подіє без «інтелігенції», а всі вкупі без науки, — треба тільки, щоб «інтелігенція» була справді розумна, а наука була правдива наука. В Галичині ж більш може ніж де-небудь треба, щоб молодіж пройшла школу ч и с т о ї н а у к и, щоб вибавитись од звичок кидатись з запалом, а часто з порожніми фразами проти всякої противної, а надто нової думки, от звички вважати можливими усякі спроби спору й боротьби проти людей не нашого кутка, — і т. п. звичок, котрих набралась галицька молодіж од старих зовсім невіжених, або поверховно, по-попівському й по-адвокатському, вивчених старих гуртів. Тільки тверда, фактична, спробована (позитивна) наука може виробити між людьми в Галичині той с п і л ь-

н и й г р у н т, без котрого громадяне не можуть не то працювати, а навіть говорити один з одним. Треба тільки стеретись, щ б рух до навчання «інтелігенції», а «інтелігенції» до «самонавчання» не одірвався од справ чорноробських, не замкнувся в кружки, котрі живуть самі для себе і котрі плодять прокурорів і банкірів з позитивістів, — що й було в Росії в часи «писаревщини» і що було й єсть у Франції. Найліпший спосіб проти того, звертати при самонавчанні найбільшу увагу на н а у к и г р о м а д с ь к і, на дослід життя чорноробів, а також пробувати вести вкупі працю самонауки й навчання других, а надто чорноробів.

Між інчим ми бачимо в галицькій молодіжі охоту до витолкування ссбі попереду основ світогляду, — до філософських питань, — про натуру людини й світа. Ми думаємо, що праця над вияснюваням таких річей для себе як раз могла б в молодіжі галицькій іти поруч з навчанням чорноробів. Ми вже казали, про той протицерковний рух, який іде по всій Україні серед мужиків. Тільки ж, коли мужикам довго вся наука давалася з церкви, то не дивно, що й противуцерковний рух той вкладається в церковні рямки. Напроти попівського християнства серед мужиків виробляється якесь своє християнство, — котре або мириться з самими дикими поглядами на світ, — або в усякім разі одводить людську думку на небо од землі й од способів поліпшити тутешнє життя людське переміною громадських порядків. Коли таке самоділкове християнство наткнеться на яку готову секту, — як напр. старі секти німецькі, або московські «люде божі», — котрі вирости з таких же рухів, як і той, котрий іде тепер між нашим народом, — або коли він попаде на зрозумілий переклад біблїї, — то він вирсбляє або ш т у н д у або ш о л о п у т с т в о, — або іноді зовсім заплутується в богословських крутіннях. В Галичині до того ще не дійшло, — і тут би треба як скорше дійсною наукою перейти дорогу тому противопопівському руху, який видно серед мужиків, — щоб той рух вийшов рішуче за границі усякої віри, а пристав до руху, котрий знає тільки вільний розум, — і значить вільну громаду.

Тепер в наукових кругах в Европі так багато працюють над дослідом зросту християнства й усяких вір. Познакомившись з тим дослідом для самонавчання, молодіж галицька могла б передати його здсбутки й мужицтву, поруч з добутками науки про громадсько-господарські справи. Тоді новий рух серед мужицтва вклався б не в рямки нової віри, як яка-небудь штунда, — а просто пристав би до соціялізму. Незабаром народ український знайшов би дорогу, як приложити до діла думки того соціялізму.

Як не мало ще тепер раціоналістів (вільних розумівців) і соціялістів серед письменних Галичан, — а все таки вони б могли хоч намітити головні шляхи, куди треба простувати галицькій молодіжі, — а вже далі діло пішло б потроху само наперед. Намітить же такі шляхи й почати йти по ним не боронять і австрійські закони. Не треба тільки самим вмешувати свої права! . . .

1880. Женева.

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДІВЦІ ПЕРЕД ПОЛЬСЬКИМ СОЦІЯЛІЗМОМ І ПОЛЬСЬКИМ ПАТРІОТИЗМОМ.

Ще зараз по виході «Листка Громади», № 1, получили ми лист од д. Лімановського, котрий ми печатаємо далі. Лист той ми думали напечатати в окремій збірці, котру ми сподівались видати під назвою «Славянська Громада». Збірка та не могла владитись, і печатання листу д. Лімановського зазізнилось. Дуже перепрошуємо ш. д. Лімановського. Та все таки печатаємо той лист хоч тепер. Він не втратив своєї ваги, бо все таки показує, як дивляться де-які польські соціалісти на українських людей в їх стосунках до Польщі. Пояснити ж усякі погляди Поляків на Польщу й Україну тепер власне треба через те, що тепер в Галичині замітно з одного боку чималий рух проміж панством польським до накладання своєї руки на українських людей, — а з другого видно початок руху між простим людом українським і польським, щоб вибавитись з під усякого панства. Остатній рух тоді тільки піде, як слід, коли прості люде польські й українські стануть в спілці проміж собою, а така спілка стане можливою тільки тоді, коли з польського боку покинуть усякі забобони старої польської держави, котра вміла тільки стати на віки ненависною українському людові.

Для того щоб читачам нашим, котрим не діставсь до рук «Листок Громади» було ясно, як ми глянули на польський соціалістичний рух з самого його початку, а також і те, в чім ми не годимось з д. Лімановським, ми перепечатуємо перед листом його наші дві замітки в «Листка Громади»:

Громадівство в Польщі. Вже більш року чуємо про зріст польського соціалізму, а в остатні місяці (1878) приходиться записати про нього звістки, хоч і сумні, а всетаки показуючі, що він починає пускати корні глибоко. Ще торік австрійське начальство почало арештовувати польських соціалістів вкупі з українськими в Галичині. Тепер у Варшаві й Вільні забрато кілька десятків людей з powodu соціалізму, **на й б і л ь ш е р о б і т н и к і в.** Окрім того перед нами лежить кілька польських соціалістичних книг, — (перекладів з Ласалія, з українських і з московських книжок, як напр. «Розмова про богатство та бідність», «Хитрая Механика») і власних. Докладніше ми поговоримо про польське громадівство в «Славянській Громаді», а тепер скажемо коротко про найцікавіші боки теперішнього руху польського соціалізму:

«Перш усього по наших звісткам, той рух обіймає далеко більше самих чорноробів, ніж молоде панство, — знак більш радісний, ніж

сумний. Потім на цей раз новий польський рух зовсім порвав з думкою про Польщу 1772 р., а знає тільки Польщу народову, то б то таку, де мужики Поляки. Вже через одно й друге, проти цього нового руху показують себе ворогами не тільки усяке начальство, а й «патріоти» польські, навіть ті, що вважаються демократами. Для них усіх польські громадівці показуються не тільки людьми небезпечними, а й зрадниками історичної Польщі. Справді, польський соціалізм, — то перший і послідній поділ тієї Польщі, тільки не між цісарствами, а між народами!*)

«Власне через це все ми, Українці, мусимо найгарячіше привітати новий рух в Польщі й бачити в ньому не тільки нового робітника для справи всесвітнього прокидання мужицтва, не тільки нову силу польську, а й нашого найближчого брата й помішника. По довгій смузі од Сандечу в Галичині до Білої в Польщі наші люде так перемішані з Поляками, що ми без Поляків і Поляки без нас не можемо й ступня ступити. Та й інде по обидва боки тієї смуги наші люде й Поляки розсіялись купами, котрім кожній потрібна просвіта на рідній мові й спілка з корінем своєї породи, при товаришуванню з сусідами. До того скривъ на правім боці Дніпра шляхта велика й мала — Поляки, і початок усякої науки, в тім числі й науки про те, що б вони кинули своє панство й обертались до товаришування з простим людом українським, вони приймають охотніше на польській мові й з польського боку. А хто щиро прийме ту науку, той стане нашим, і коли він зостанеться жити серед Українців, то мусить і працювати, як Українець. От через що ми вважаємо польських громадівців двічі нашими товаришами.

«Окрім усього цього наше товаришування з польськими громадівцями єсть частина того програму, котрого ніяк не можуть залишити Українці, не тільки отверті українські громадівці, а й усякий скілько-небудь думающий українолюбець.

«Ми вже сказали в «Громаді» і в I, і в II числі, що українські думки про волю свого люду й країни можуть сповнитись тільки при волі всього великого Сходу Європи, од Австрії до Сибіру. От через що ціль розумної української праці мусить бути не саме тільки українство, а спільна праця всіх людей, од Сербів і Чехів до Москвинів, праця для Восточно-Європейського народоправства. Тільки в цій великій спілці сама собою виділяється менша, через однаковість стану, в якому стоять тепер де-які з восточно-європейських людей на західній границі Росії й по східній границі Прусії й Австрії, —

*) Вважаємо не лишнім сказати тепер, що оця замітка була показана нами трьом польським соціалістам, котрі мусіли печатати «Програму польських соціалістів», що потім (змінена) появилась в «Równości». Та програма, в такій формі, яка вона була привезена з Росії, була подана й нам, на наші уваги. Ми їх і поробили, згідно з думками сказаними в оцій замітці. Цю замітку ми подали од себе теж на увагу згаданим посланцям польських соціалістичних кружків, і на печатали її тільки по їх згоді. — На скільки програма напечатана в «Równości», й усе дальше поступовання кружка цієї газети далекі од цієї згоди, про це ми трохи говорили вже в «Громаді» 1881 р. № 2, 237—240.

то б то, починаючи з Півночі: Литвини (Жмудини), Поляки, Українці, Молдаване. Всі вони перерізані на двоє казенною межою московського царства, а тяжкі порядки цього царства не дають їм працювати для своєї волі по другим царствам, навіть так, як би вони це могли й при тих, далеко не найліпших порядках, які єсть, напр. в Пруссії, або Австрії, або й в Руминії. От через це все, коли для вільнолюбців серед усіх тих людей, а особливо для громадівців, потрібно виступати проти всіх державних і громадських порядків, що давлять тих людей, то натепер їм найпотрібніше вкупі налягти, щоб повалити порядки московського царства в Росії. Звісно, того не можна зробити без помочі самих московських людей, — а все таки для всіх підбитих людей по західній і північній границі Росії найприродніше діло — тісніша спілка проміж себе. Треба, щоб по всій тій границі, — в Литві, в Росії й у Пруссії, — в Царстві Польському і в Познанському з Шльонзком і Краковщиною, — на нашій правобічній Україні й у Галичині з Буковиною, — в Бесарабщині й у Молдавічині з Дсбруджою — виросла жива сітка з осіб, товариств і громад, котрі б товаришували проміж себе зза справ і особистих, і думкових (теоретичних). Через Москвинів новоросійських та спілка зачеплялась би і з щирою Московщиною.

«Страшенно жаль, що централістичні порядки Росії мали силу й над самими противудержавними рухами в ній, і що навіть новіший соціалістичний рух 1869—76 рр. не тільки не поставив міцних краєвих і породних товариств на Заході й на Півдні Росії, але й не зрозумів їх потреби, і навіть інколи виступав проти них і навмисне й не навмисне розбивав початки сталого, краєвого породнього впорядкування (організації), стягаючи всі сили до столичних центрів і до центральної породи. А коли б було на Півдні Росії були потрібні краєві й породні товариства, то не так би російське громадянство прогляділо й остатню війну, котра заворушила до коріння десятки мільйонів і привела на Дністро й на Дунай сотні тисяч людей з усієї Росії; не так би воно мало покоришувалось для своєї проповіді й тим переходом того люду й проживанням його в далеко вільнішій, ніж Росія, Руминії. . . .

«Ну, та що впало, те пропало! Напередки тільки наука! А й та каша, що заварилась коло Дунаю не скінчиться, й не сьогодні, й не за один рік! Початки самостоячого впорядкування громадівців українських і польських порука, що старі помилки не довго вже будуть поновлятись. Тепер черга за Литвинами, Молдаванами, а далі й за Болгарами, котрих болгарські виселки в Бесарабії знов дістались під всеросійське ярмо. А всім нам, південнім людям, певно, подадуть руку новоросійські Москвини.

«Соціалістичний патріотизм в Польщі. Слова наші про соціалізм в Польщі були вже зложені, коли ми здобули книжку д. Б. Лімановського «*Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju*» (Lwów. Nakładem autora. 1879). В цій книжечці ми звернули увагу найбільше на дві остатні голови: IV) «*Patriotyzm*

і socyjalizm» і V) «Czy ma socyjalizm w krajach polskich warunki bytu?»

«Д. Л. мирить соціялізм з патріотизмом з тим тільки, щоб патріотизм був «ludowyj» — (по нашому б сказати: мужицький), і сподівається, що таким патріотизмом знову встане Польща. З цими думками д. Л. можна б було й згодитись, як би придуманий ним для Польщі новий «патріотизм — соціалістичний» ясніше був віділений в його книжці од старого патріотизму, історичного, або державно-панського. Д. Л. не сказав, де границі його «ludowej Polski», — а де-що в його книжці наводить страх, коли б він по старому не вписував в «польський люд» і Українців з Білорусами а то й самих неславянських Литвинів. А це вже до добра не доведе!

«На стор. 75—76 д. Л. хочеться показати, що думки його соціалістичного патріотизму майже ті самі, що й думки польських демократів 1732 й 1846 р. і приводить між інчим без усякої поправки слова маніфесту тих демократів 1846 р. «Нас 20 мільйонів!» Отже стільки налічити Поляків могли тільки ті, хто вважав Поляками всіх живущих на границях Польщі 1772 р., а тепер усі, окрім «історичних» патріотів польських, знають, що «людю» справді польського єсть тільки мільйонів з 10—11. На стор. 82 д. Л. говорить іменем польських соціалістів: «с. п. хочять іти рука в руку з народами (ludami), а не з начальствами й начальницькими шарами грсмади (панством). Вони подають братню долоню народу rossyjskemu (московському) і німецькому против спільних ворогів: деспотизму» і др. Всякий має право спитати: а народам литовському, білоруському й українському (ruskiemu)? Чи тим найближчим сусідам народу польського не хочять подавати долоні соціалістичні патріоти польські, чи тільки не згадують про них, вважаючи їх не за самостоячі народи, а за частини польського, як це вважають історичні державно-панські патріоти польські? Сторони 87—89 в книзі д. Л. примушують думати, що справді д. Л. не одступає од цих патріотів: тут він говорить про стан господарський «на землях польських і х» і лічить між ними Р у с ь Галицьку!!!

«Признаємось, що це не мало нас здивувало в книжці писателя, которого ми знали, як одного з головніших соціалістів в теперішньому польському письменству, і од котрого ми ждали чисто-логічно-соціалістичних думок про границі Польщі. Тільки ж в усякім разі книжка д. Лімановського не дає нам поводу змінити ані йоту в тому, що ми сказали вище про соціалізм в Польщі. Вона тільки показує, як потрібно польським соціалістам скорше сказати прилюдно увесь свій ряд громадських думок, в тім числі й думки про їх «патріотизм», то б то їх думки про границі Польщі й про те, як вони вважають усіх людей, котрі колись належали до історичної Польщі. На інший погляд це все речі не важні, особливо для соціалістів. Ми й самі скажемо, що там, де не було й нема панування однієї породи над другими, там справа про границі не дуже важна. Але в Польщі, як і в Росії, це не так. І тут то всяка навіть темнота в думках і словах про такі справи, а не то вже погляди на них, по-

дібні до державно-панських, — принесуть невгоду туди, де б мусіла бути згода, а це тим гірше, що тепер в Славянщині, а найбільше в Росії, найперше діло для всіх вільнолюбних сил, а особливо для громадівців, — справа впорядкування (організації)».

На ці наші слова ми получили ось який лист од д. Лімановського: «Шановний Добродію!

Покладаючись на безсторонність Вашу, прошу помістити в своїм виданню цих кілька слів, котрі я вважаю потрібними для пояснення закидів, зроблених мені в № 1. «Листка Громади».

«Перш усього мушу завважити, що за думки, котрі знаходяться в моїй книзі п. в. «Socjalizm, jako konieczny objaw dziejowego rozwoju», уся одвічальність спадає виключно на мене, бо видання я підписав власним прізвищем. Коли я вважаю по-декуди виразу: ми, соціялісти польські, то це радше форма риторично-полемічна супротив виходок газетних, нав'язуючих пропаганді соціалістичній у нас невластиві змагання.

«По-друге, в виданню моїм виразно завважив я, що я прихильник соціалізму демократичного, котрий «не дозволяє заборів, панування чи старшування (гегемонії) одної породи над другою, насильного цивілізаторства. Його програма: не тільки цілковна самоуправа кожної породи, а навіть кожної одільної громади» (ст. 64). Думаю, що при сумліннім виконанню цієї програми, кожна порода получає як найцілковитішу поруку вільного розвитку своєї індивідуальности. Адже чей, Шановному Добродію, о те найбільше йде в закиді мені зробленім.

«Допускаючи навіть, що Українців, Білорусів і Литвинів не вважаю самостоячими породами, а тільки частями польської, той й в такому разі з погляду соціально-демократичного не міг би я допускати, щоб можно було накидати їм проти їх волі який-небудь лад, їм немилий, а мусів би я признати їм цілковиту самоуправу, котра б запевнила для них можність розвитку в обібранім собою напрямку.

«Ще більше я переконаний, що не тільки соціалістично-демократична Польща, поводжена інтересами людowymi, а навіть Польща шляхетсько-демократична, коли б вона змогла встати в границях 1772 р., мусіла б доконечно стати на широкій самоуправі пород, входячих в її склад. Це був би конечний варунок її самостоячого існування серед таких сильних сусід, як держави: Російська й Німецька. Розуміють це добре патріоти польські й у програмах своїх обіймають запевнення самостійности народньої етнографічно різних пород (plemion). В остатньому повстанню 1863 р. «Золота Грамота» запевняла й по вік обіцяла руському людові «вільність прав і віри, якої хто держиться, і вживання своєї мови в школах, судах і інших земських урядах».

«Але ж допущення, котре я зробив вище, непотрібне. По мойому

глибокому переконанню, пора винародовлінь у світі європейському замкнулась. Рух демократичний надто глибоко проник в верстви народні, щоб можна було знівечити проснувшуся в них свідомість народню. Маючи міць, можна вправді показувати ще на цьому полі насильство, та допевне не доправодить воно до сподіваного результату. Треба б проте бути дуже сліпим, що б думати про спольщення руського і литовського народу, котрі до того виробили свою самостоячу літературу. До того додати треба, що патріоти польські, шукаючи спільности з людом, самі радо помагали його змаганню виробити власне письменство, що особливо видно зі згляду на Білорусинів; — наведу тут назвиська Барщевського, Марцінкевича, Вериги, Каліновського. Навіть Сірокомля (Кондратович) пробовав писати по-білоруському.

«Як про те по цьому можеш міркувати, Шановний Добродію, вже оамо переконання о безпотрібности змагань винародовляючих мусіло було здержати мене од охоти переробки одної породи на другу, та до того чувство справедливости казало мені оцінити, як слід, усяке винародовління, і я висказав у тому згляді одверто свою думку в дописку на ст. 15, обертаючи увагу на те, що винародовління зв'язане з визискуванням економічним.

«Проте о винародовлюванню не могло бути речі з мого боку. Інше ж діло що до границі 1772 р. В цьому ділі не хочу й не смію казати наперед. Єдине й остатнє рішення в тім згляді належить до самих народів. Скинувши ярмо, що їх давить, в вільнім і загальнім голосуванні рішать самі, чи мають одділитись од себе границями, або чи зоставатись з собою в тіснім устрою федераційнім. Як на мене, — признаюсь — що я, як Поляк, роджений серед литовської людности, бажав би щиро, що б унія, зроблена колись в Люблині станами передніми була би поновлена у всім розмірі людьми, в котрій (унії) би всі чули себе вільними, рівними й щасливими. Чому ж би не мала бути в такій речі посполитій цілковита згода між різномовними народами, коли вона можлива навіть в теперішній Швейцарії? Будь-що-будь, однак, думаю, що соціялізм в'язатиме, а не ділитиме народи.

«Ще одно пояснення. Коли я сказав в моім виданню, що соціялісти польські, подають братню долоню російському і німецькому людові супротив спільним ворогам: деспотизму, неволі й визискуванню, а промовчав про литовський, білоруський та український люд, то не за-для того, щоб я їм заперечав самостоячести, а просто тільки за для того, що ніхто ще в Польщі не робив соціялістам Полякам закиду, що в'язуться з тими людьми. За тої самої причини також не спіснув я про сусідні народи: чеський та венгерський.

«Зостаюсь в належню для Шановного Добродія шанобою
28 листопаду, 1878. Болеслав Лімановський.

Ми не станемо довго сперечатись з д. Лімановським. Лист його, як і та наша замітка, на котру він відповідає, лежить перед читачами, котрі й самі можуть бачити, чи на все, що ми сказали, й як відповідає

д. Лімановський, — напр. хоч би й на те, що тичиться до числа польського народу, по польським демократам 1842 р., або до того, що д. Лімановський сам залічує «Русь» (Галицьку) в «землі польські». Ми скажем тільки про саме найголовніше з того, що в листі своєму як нове, й од себе говорить д. Лімановський.

Одкидаючи підозріння, буцім то він може хвалити думку винародовління непольських людей старої Польщі й згоджуючись на всяку самостоячість, яку ті люде собі б поставили, д. Лімановський вважає потрібним сказати не тільки про себе, а й про других своїх земляків. Він каже: розуміють це добре патріоти польські й у програмах своїх обіймають запевнення самостоячести народньої етнографічно різних пород. В остатньому повстанню 1863 року «Золота Грамота» запевняла й повік обіцяла руському людові «вільність прав і віри, якої хто держиться, і вживання своєї мови в школах, судах і інших земських урядах». На це ми скажемо тільки, що навіть в тій «Золотій Грамоті», на котру покликається д. Лімановський говорилось зовсім не об «руським люду», — самостоячим од польського, — а об якимсь «сельським люді Поділля, Волині й України» (Київськ. губ.) та й то вже тоді, коли польське повстання 1863 р. показало свою слабкість (в маю 1863 р.), — а в першому покликку «польського уряду народowego» до повстання, од 22 января 1863 р., говорилось об однім «Народі Польщі, Литви й Русі». А до того, між тодішніми патріотами, керовниками повстання, навіть між демократами, як Мерославський, були такі, котрі знаходили, що й так «народовий уряд» згодився «поділити Польщу», признавши забгато волі «Литві й Русі»^{*}). Через це все д. Лімановський ліпше зробив, як би говорив тільки за себе, а не згадував «патріотів» польських, навіть і тих, котрі складали Золоту Грамоту 1863 р. Також само ліпше б було не згадувати Люблинську унію 1569 р. Перш усього тепер уже не слід би її навіть і називати унією, — бо що до Литви, як держави, то унія та була просто поділсм Литви, а зовсім не унією, бо од Литовської держави, в котрій були більше, або менше по волі злучені люди: литовський, білоруський і український, в 1569 р. були віділені до Польщі — українські землі: Поділля, Волинь, Київщина й Черніговщина. Далі й ті права, які zostались за тим, що звалось в польській державі після 1569 р. В. Кн. Литовське, — були зовсім не рівні з правами Корони Польської. Українські ж землі, — котрі одділено од по всьому ближчих до них земель білоруських, щоб прилучити до дальшої од них Польщі, — не дістали в 1569 р. й тих прав. По всьму цьсму навіть в своєму початку, унія 1569 р. була дуже далека од Швейцарської спілки, — а на ділі незабаром показалось просто польським пануванням над Литвою й Русями: Білою й Україною. Через те не тільки Українці, а й Білоруси порвали її в 1654 р. й попробували нову унію з Московою.

Польські патріоти й усі, кому бажається поновити Люблинську унію хоч в границях 1772 р., — не хотять знати цієї нової унії Білої

^{*}) Ми про це все доволі сказали в книжці нашій: «Историческая Польша и великорусская демократія». Женева, 1882. 113—128.

Русі й України. Ми самі думаємо, що Московська держава так же зрадила навіть унію 1654 р., як Польська навіть унію 1569 р., — і мало того, ми думаємо, що навіть забувши те, що обидві унії тепер не мають ділової сили, — обидві вони в теперішні часи не мають вартости й по своїм думкам і границям. Коли вже лити кров, щоб заложити на Зхідній Европі навіть політичну Швейцарію, — то для чого ж її закладати в границях 1569 р., а тим більше 1772 р. (тоб то з переділом України на дві держави), — а не заложити Швейцарію в усіх Поляків, Литвинів, Білорусів, Українців і Москвинів?! А для того ліпше нам дати спокій хоч границям 1772 р., навіть коли ми хочемо стати на чисто державному федеративному ґрунті.

Коли ж ми станемо на ґрунті соціалістичному, — то зовсім прийдеться забути, всі старі унії й державні границі. Безспорно, — «соціалізм в'язатиме, а не ділитиме народи», — так і не нагадуйте ж народам таких держав, границь, уній і таких патріотичних повстань, котрі можуть тільки ділити народи, — та до того по крайній мірі хоч у тих країнах, де народи перемішані проміж себе, проповідуйте рівну працю для всіх народів.

Такі були завше наші думки про працю соціалістів в тій країні, де наш народ доторкається до польського, — і ми, певнісенькі, що той, хто ровбере працю українських соціалістів в Росії й в Австрії (найбільше в Львові), той побачить, що в них «нема зерна неправди за душею» перед польським людом проти того соціалізму, котрий «в'яже, а не ділить народи». Ми од всього серця бажали б, щоб те можна було сказати про працю всяких куп польських соціалістів і польських соціалістичних патріотів перед народом українським!

1882 — Женева.

ПОЛЬСЬКИМ ГРОМАДІВЦЯМ В РОСІЇ

В книжці «Sprawozdanie z międzynarodowego zebrania zwołanego w 50-letnią rocznicę listopadowego powstania przez redakcyje «Równości» w Genewie (1881) на стор. 8 прочитали ми в листі, підписаному «клубом громадівців польських з забору московського» (Kółko socyjalistów Polskich z pod zaboru Moskiewskiego) ось які слова: «Вам щиро й по братерському подаємо ми нашу руку, брати громадівці, до якої б породи ви не належали, а більше усього вам, найближчі сусіди наші, соціялісти українські (Wam, . . . socyjaliści ruscy) московські (rosyjscy) і німецькі».

Так як ми з самого початку польського громадівства сказали (в «Листку Громади», 1878), що вважаємо польських громадівців двічі собі братами, — як громадівців і як сусідів, — то ми з великою радістю прочитали ці слова й мусимо одповісти на них тим більше, що в книжці «Równości» не знайдеться ні слова од українських громадівців, до котрих протягають руку ті, хто написав ці слова. Перш усього ми мусимо сказати, чому наша відповідь появляється не в тій книжці, — або інакше, чому ми не сказали ні слова на зборі, скликаному «Рівністю», — хоть і ми получили до нього закликаючий лист. Не думайте, польські товариші, що ми мовчали через те, що не маємо пошани до свята народження польського громадівства. — Ні, — ми тільки не маємо довірря до впорядчиків того свята, — і не маємо між інчим власне через те, що вони виступають против тих думок, котрі Ви самі сказали в приведених вище словах Ваших!

Ще в 1878 р. двоє з гурта «Równości» привезли нам Вашу програму, і сказали, що Ви наказали їм спитати про неї й нашої ради, як впорядчика українських громадівських видань. В тій програмі ми побачили між інчим слова в такому роді: «уважамо самостоячість Литви і України» (Rusi). По кільком причинам, між інчим по тій, що й «Литва», як і Польща й Росія, значить звичайно також державу, а не народ, — що в державі Литві й у тому, що в польській мові звичайно зветься Литва, — було й є три народи: Литвини, Латиші й Білоруси, — ми подали раду викинути з програми ці слова, а замість того ми радили там, де говориться про згоду польських громадівців з громадівцями всіх пород, — поставити слова, подібні до ваших теперішніх, — а власне: «жадаємо спілки з громадівцями усяких пород, — а найбільш наших сусідів і родичів: Німців, Литвинів, Білорусів, Українців, Чехів, Москвинів і др.

Тодішні Ваші довіренні прийняли нашу раду, — але потім, по причинах, про котрі багато треба б було говорити, — вважали заохотити й Ваші слова й наші. Ставши так винними й перед Вами, й перед нами, — впорядки програми, напечатаної в «Рóвпосбі» зважили за найліпше обкинути нас же болотом перед краківським судом — (правда, через це вони могли виграти перед тим судом!) — а далі перекручувати наші слова й виставляти перед Вами нас (а не себе), прихильниками вузьких породніх думок. Поряд з тим самі вони почали висказувати, навіть і в своїй газеті, погляди на український люд такі самі, які здавна бачимо й у панів і чиновників польських, — котрі вважають «Русь» — за частину Польщі. Нарешті, коли ми стали підпирати думку кількох громадівців з Жидів печатати книжки для робітників Жидів в Польщі й Україні — на жидівській мові, то головні польські мовці «міжнароднього збору» 30 листопаду виступили на такому ж публичному й міжнародньому, хоч і меншому зборі, — проти тієї думки, вбачаючи в ній між іншим замір Українців вдержати Жидів од о п о л я ч у в а н н я! Ясно, що ми не могли сказати ні слова на зборі, впорядкованному такими чудними «інтер-націоналістами».

Тепер же ми з радістю бачимо, що не всі польські соціялісти подібні їм, — і, зоставаючи тепер на завше розмову про тих людей, — обертаємось просто до Вас, котрі одверто й ясно рвете з старими польськими державно-породніми думками, а не думаєте їх мирити з громадівством, ні не ховаєте їх за дзвінки та не обов'язкові слова між-породності. Ми з радістю приймаємо руку, котру Ви подаєте «українським громадівцям» — людям, котрі служать бездержавному українському народові. Тільки ж ми скажемо одверто, — що в Ваших словах бачимо одну помилку й один пропуск, котрі, певно, вийшли случаем, а не навмиєне.

Ви звете Вашими сусідами й соціялістів російських. І в самій книжці, виданій Рóвпосе-у багато говорить про братство Поляків і Росіян, — і можна б тільки радіти, бачивши таке братання між синами двох народів, котрих держави так довго боролись проміж себе, поки одна не пожерла більшу половину другої. Тільки ж ще б радніше було, коли б те братання не йшло поруч з помилкою, й дуже шкодливою помилкою, якою є думка, що Поляки й Москвини (по Вашому Москалі або Росіяне, а по їхньому Р у с к і е) — сусіди проміж себе. Так думати можна тільки тим, хто або всіх людей од Волги до Сяну й майже до Нареву вважає Москалями, або «Рускими» (як, напр. думають д. Катков і йому подібні) або тим, хто всіх людей в границях Польської держави 1654 р. вважає Поляками (як думають старі польські політичні гурти). Російські революціонери нових часів (після Герцена й Бакуніна) звичайно бояться признатись, що вони в поглядах своїх на той люд сходяться з катковцями, — але також бояться ясно признатись, що вони держаться й просто противного погляду, — що Литвини, Білоруси й Українці зовсім самостоячі люде од Поляків і Москвинів і мусять, значить, мати свої і самостоячі письменства, громадські й громадівські гурти й т. і., —

і через те ті революціонери більше промовчують про ту справу. Те промовчування в кінці зводиться на мовчаливу згоду з московськими обрусителями, — а іноді, напр., коли заговорять про згоду Росії й Польщі «Росіян в Поляками», то навіть і «руські революціонери» проговорюються, так мов би то на всій землі од Волги до Вісли нема нікого окрім «Руских» та Поляків і так, мов би то Росія єсть щось цільно-народне, а не чиновницька держава, в котру входить і половина щирої Польщі*). Польські політики звичайно нічого не мають проти того, щоб говорено тільки про Польщу та Росію, вважаючи про себе — що Польща — увесь край, котрий належав до старої держави польської.

Поставивши грсмадівців українських поряд з німецькими й російськими, — Ви тим самим порвали з державниками польськими й російськими, — але більше розваживши справу, Ви б мусіли признатись, що Росіяне такіж сусіди Полякам як і Французи. Правда, тепер Ви й Росіяне сидите в одній царській тюрмі, але все таки не в сусідніх камерах: посередині між вами й Росіянами сидять Українці, Білоруси, Литвини, Латиші, та серед них і Жиди. І цього не слід забувати ні тим, хто хоче розбити ту тюрму, ні ще більше тим, хто хоче, щоб всі народи приймали громадівські думки.

Ви, певно, через те тільки згадали самих Українців, — що мали на думці тільки впорядковані гурти громадівські. Правда, — на наше спільне лихо, — ще нема громадівських гуртів білоруського, литовського, латишського й жидівського. Але не треба забувати, що рсбітні люде білоруські, литовські, латишські, жидівські єсть, — і треба старатись, щоб заклались для служби ім навмисні громадівські гурти, такі самі як німецький, польський і т. і. Ви, польські громадівці, мсжете ліпше, ніж хто другий помогти тсму, щоб ті гурти як скрше склались, — бо письменні люде в стороні литовській, білоруській в частиною латишської (в Вітебській губернії) майже всі вже прихилились до польської порсди. Ви мусите розказати ім, що не слід ім одвертатись од того народу, серед котрого вони живуть, працею котрого вони на світі держаться, розказать, що вони мусять одплатити тому народові, служити йому, як громадівці. Хай тупі голови бояться потратити на час кількох рсбітників для Вашого польського люду; — ця часова втрата поведе за собою незабаром те, що Ви побачите коло польського люду, розумних

*) Щоб не далеко ходити, вважемо на програму «Впередь», на промову д. Лаврова на святкуванню роковин повстання 1830 р. в Лондоні в 1875 р. (котру нагадав сам д. Л. і в листі своєму до збору *Równości*), — на те, що д. Гартман в листі до того ж збору, кажучи про те, як уряд російський боїться руху до вільности породної, — згадав про Польщу й про Кавказ, а забув про Литву, Україну. В об'яві «об издании русской социально-революционной Библиотеки» (самому найфедеральнішому з того, що написано за остатні 8 років «руськими революціонерами»), українські соціялісти признаються тільки як «фракція руссаго соціялізма», тоді як український народ не фракція, — а нація, — а значить і українські соціялісти мусять бути самостоячою партією, а не фракцією і тим більше, що Українці єсть і не в самій Росії

громадівців з людей сусідніх, — і всі ті люде, — вкупі з Вашим, встануть, щоб заложити правдиве всепороднє громадівське брацтво!

Ми з свого боку скажемо, що українські товариші наші, видали зроблений Білорусином для свого люду переклад книжки «Про багатство та бідність», — (звісної й Вам з перекладу «Opowiadania starego gospodarza») — і що незабаром сподіваємось видати й литовський переклад тієї книжки. Просимо й Вас пристати до подібних видань, — про котрі Ви визнаєте докладніше з статті «Естественныя области и пропаганда социализма на плебейских языках восточной Европы» в №1. прилоги до «Громади» «Вільна Спілка — Вольный Союз — La fédération».

1881 — Женева.

ЧУДАЦЬКІ ДУМКИ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ СПРАВУ

I.

Вступне слівце: Чому я обертаюсь до редакції «Народа». Проби моєї розмови з громадою в «Зорі» і нещасний вінець їх.

Дужеб мені хотілось просто приступити до де-яких поважних річей, про котрі остатніми часами говорив «Народ» та й другі українські видання, так де-які причини примушують мене почати з переднього слівця. Бачите, мені судилось переносити мою розмову з одної хати в другу, то й треба не тільки представитись перед новою компанією, а ще й пояснити їй, через що й про що ведеться моя розмова.

Ну, так, — за дозволом, — починаю!

Років з два тому назад прочитав я одну допись в «Зорі». Певно, багато з читачів «Народа» знав отсю газету, що виходить у Львові. В тій дописі говорилось про справу дуже важну взагалі й дуже близьку до мого серця, та й звісну мені трошки більше, ніж звичайному Галичанину, а власне про справу українського письменства в Росії. Дописувач наводив, що в Росії цензори, царські урядники, що мусять переглядати рукописі перед друком, звичайно не дозволяють друкувати українських книжок. На це горе дописувач радив спосіб — дивоглядний: посилайте цензорам, казав він, більше рукописів, то вони хоть багато заборонять, а все таки де-що зостанеться, то й ви будете мати більше українських книжок ніж тепер. Мені така рада видалась так, як би хто радив людям виставляти вовкові найбільше овець: мовляв, хоч вовк і поїсть більше, та й вам більше зостанеться. Ну, а як вовк ненажерний трапиться, або й два вовки з лісу вийдуть? Я й надумавсь на іншу раду: коли вже нема сили, ні хіті вовка прогнати, то хоть овець замкнути, та перевести в другу кошару і не давати зовсім ні одної книжки цензорам російським, а всі друкувати, напр. в Галичині.

Надумавшись на таке, я схотів і свою думку поставити на суд громадський. Хто небудь подумає, що це так легко. В Галичині, мовляв, є чимало газет, котрі знай одно кажуть, що радіб всяку українську думку подавати до громади, а «Зоря» навіть що-року молить всіх українських писачів підпірати її, як «єдину літературну газету русько-українську», своїми працями. І видається «Зоря» немов від «Товариства імени Шевченка», котре повстало за гроші давані з умовою, щоб усяка українська думка без огляду на те,

чи людина належить до якого гурту чи кружка, могла виходити на світло. Так на ділі ж це зовсім не так. І «Товариство імени Шевченка» і «Зорю» держать в своїх руках люде, про котрих досить буде сказати, що вони не схотіли в своїй друкарні печатати творів самого Шевченка, бо вони бояться його думок. Тож ті люде печатають у себе тільки таке, що ні в чім не йде проти їх думок і інтересів, і майже тільки твори таких людей, котрі їм завше були покірливі, мов вівці пастухові.

Я-ж, бачите, провинився перед тими людьми між іншим тим, що не раз виступав проти них в думками Шевченковими, то мені зав'язані двері в усі їх видання. Тільки на той раз впорядченим «Зорі» був чоловік особисто добренький, — я й зважився післати йому мою думку про українські книжки і цензорів у Росії. Та тільки я не смів підписувати свої думки своїм іменем, ні навіть викласти її просто, а сказав її так мов чудацтво, над котрим я-ж перший посміюсь, коли почнуть з неї кешкувати.

В такій одежі пройшла моя думка в «Зорі» і навіть звернула на себе увагу де-кого. Осмілившись, я і в другій раз посунувсь з моїми думками у «Зорю». Пригода була така, що важко було промовчати. Бачите, якийсь землячок, назвавшись Турист (тобто Подорожний) надруковав у «Правді» допись мовби то з Іспанії про те, як один іспанський писач ганьбив російське письменство. Кажу: мовби то з Іспанії, бо в дописі тій таке пороблено з іспанськими словами, якого не зробить ніхто, хто навіть два дні походить по вулицям першого іспанського місточка. Дописувач просто витяг кілька уступів во старого іспанського писателя, котрі були переказані в однім російським же виданню та й послужився тими витягами, щоби відбити в наших Русинів охоту читати російські книжки. (Вже один такий захід кілька вартий!). Подивіться, мовляв, що каже про ці книжки такий освічений чоловік, та й покиньте читати писання таких з натури нікчемних людей, як Росіяне!

Справа зачеплена д. Туристом досить цікава й сама по-собі й по-способу, як вона була виложена, так що впять важко було промовчати, і я впять, надівши маску Чудака, написав свої думки в «Зорі», а добренький редактор «Зорі» впять її напечатав. На цей раз моя допись наробила багато галасу: «Правда» кинулась на мене з піною коло рота, де-які земляки листами й словесно виступили проти моїх думок. Я допевнивсь, що майже усі, хто проти мене виступав, зовсім не зрозуміли моїх думок — одні через те, що не схотіли зрозуміти, другі може через те, що я не вмів їх розказати, треті певно через те, що справа занадто складна і де-які боки її потребують зовсім нового підходу, а не такого, до якого в нас звикли. Були впрочім і такі, до котрих можна було прикласти слова Вовного в «Наталці Полтавці»: «Лукавиш, тес-то як його, моя галочко, а добре розумівш», і котрі навмисне переносять спір на таке поле, де-б нічого не могло вирости окрім бодяків. Найгірше було те, що багато людей були підбурені проти мові статті, а самої її вони не бачили. Так одному дуже щирому чоловікові сказано було, будім то я просто

раджу занехати усяку українську письменську працю і захвалюю у с е, — таки у с е, — що написано по-московськи. Добре, що я мав пригоду розмовитись з тим чоловіком і що він мені щиро, без усяких викрутасів, переказав те, що він чув про мою статтю. Розмова наша скінчалася так, що ліпшого не можна було й ждати: земляк довідавшись, що я справді маю на думці, передав мені 1000 франків на за допомогу письменській справі в напрямку, котрого я боронив, і позаяк коло того часу д. Павлик казав мені, що хоче закласти газету «Народ», то я й зараз же назначив ті гроші на це діло.

Очевидно, що з усяким земляком, що зацікавився моєю дописю в «Зорі» й нападом на неї в «Правді» й де інде, не можна було розмовитись усно, — то я мусів упять післати нову допись у «Зорю», де обговорював нові боки поважної для нас справи відносин українського письменства до російського й узагалі України до Росії.

Післав я свою допись у «Зорю», та й жду місяць, другий, третій: нема ні статті моєї в «Зорі», ні звістки. Нарешті прошу одного приятеля спитатись в редакції «Зорі», що сталось з моєю дописю і взяти її, коли вона не буде там печатана.

Відповідь дістав я таку, що моя стаття надійшла як раз перед тим, як сталась пригода в Галичині: арештовання кількох гостей із Росії й трьох Галичан (дд. Франка, Павлика й Скородинського, урядника «Просвіти»). Тож редактор «Зорі» й собі налякався й порадившись з товаришами, спалив мою працю, не читавши її. Рештньому я тим скорше вірю, бо навіть найполохливійша людина, прочитавши мою працю, встидалась би свого переполоху, бо в ній не було аж нічого ісінького політичного, нічого страшного навіть для Росії, а тим паче для конституційної Австрії.

Ну, що робити з такими панами?! Хіба видати процес перед судом за страчене добро, котре було їм вручене. Якби я давав пакунок, а редактор був капітан корабля, що почувши вітрец, подумав, що то вже буря й покидав усю вагу в море, то я б може й виграв процес, а тепер щє біг знає!

Найгірше для мене й для моєї справи те, що я не тільки втратив час, але перенісся в місто, де в мене навіть нема джерел, по котрим я писав спалену допись.

А тим часом противники моїх думок не вгавають і рвуть їх і мене особисто з усіх боків.

Особисті напади й лайки можна залишити без відповіді. Скажу тільки про одну і то найбільше через те, що сама редакція «Народа» зачепила одну з тих лайок, котрими мене обсипають різні добродії в «Правді». Вони мене лають між іншим обрусителем і об'єдинителем. Про моє обрусительство говорити не буду,*) а про моє об'єдинительство скажу, що слово

*) Якби діло йшло про самого мене, то я б зважився «проковтнути жабу», як кажуть Французи, й заприсягти перед «прекрасними масками», котрі видають «Правду», в тім, що мені таки лежить коло серця українство. Можеб після цієї присяги яка-небудь щира, хоч слабенька душа, не так би боялась прочитати уважно мої думки про те, що шкодить власне українському руху. Та як мені

це само по собі порожнє; важно, коло чого, коло кого й як хто хоче об'єдинати. Яж справді завше хотів побачити об'єдинення освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусіднім сторонам і народам коло праці, для волі, освіти й добробуту всіх тамошніх людей, і завше боровсь проти всякого р о з в' е д и н е н н я, котре вносять між тих людей неволя, нещасття й сліпе свовлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються одежами народолюбства.

Але окрім особистого спору єсть невгоди в думках і невгоди щирі, котрі можна усунути, хоч іноді не в самих суперечників, так між тими, хто не чуючи голосу другої сторони, гнеться на той бік, звідки чує слово. Так ось з огляду на таких людей не можу я залишити спору, що почав було у «Зорі» і мушу його тепер перенести у «Народ».

Бачу я добре, що це не так то вигідно й для мене й для читачів «Народа», між котрими єсть багато таких, що не бачили попередніх дописів у «Правді» ні в «Зорі» й котрі не так учені, щоб розуміти все в їх викладі. Через це все я мушу почати з того, що вилочу, про що був у мене спір з «Правдою», а далі зупинюсь на нових точках спору.

II.

Що я хотів розказати в «Зорі» про російське й українське письменство. — Космополітизм і національство.

Іспанський писатель, за котрого почавсь у мене спір з «Правдою», розсердився на свою публіку й увагалі на західно-європейську за те, що вона боро зачитав тепер твори російських писателів (Гоголя, Тургєнєва, Достоевського, Л. Толстого й і.) в перекладах французьких й інших. Він схотів показати Іспанцям і взагалі західним європейцям, що їм не личить звертати увагу на російські писання, бо вони, мовляв, не підходять до європейського д у х у, а надто іспанського. Замість того щоб радіти з життя, — каже він, — Росіяне сумують. Вони все говорять про нещасних та бідних та оступаються навіть за покараних в криміналах. (Бачите, Росіянам мало того, що людина засуджена сидить в криміналі; вони довідуються, за що засуджена? що довело людину до вини, навіть коли вона справді винна? і піднимають питання, чи не була яка загальна причина вини, котра тільки виявилась на тій людині, та чи не можнаб усунути ту причину: горе, бідноту, темноту й. т. і.?). Покиньте, каже той Іспанець своїм землякам, читати такі книжки: їх пишуть люде не нашого духу, не нашої навіть крові, а азійської, ж о в т о і, перейняті наскрізь не нашою вірою, а будійською. (Остатні слова, — бачите, натяк на те, що в породу Росіян увійшло чимало народів

зважитись на такі сором після того, як «прекрасні маски» об'явили, що всі галицько-укр. радикали тільки з опортунізму признають національний ґрунт? Цікавоб хоч почути, з якого власне опортунізму??

фінських та турецьких, котрих старі вчені, що ділили всіх людей на світі на п'ять пород, прозвали були жовтошкурими, як європейців прозвали білошкурими. Так на лихо віра має мало спільного з породою й шкурою. Напр. Будда, царевич в азійській Індії, що виробив віру, котра справді в сумом поглядає на життя людське, та при тім навчає як вменшувати сумні боки життя братством та взаємною поміччю між людьми, — був, як і всі його земляки, не жовтої, а такиж нашої, білої шкури).

Вже з того, що ми сказали вище про суд згаданого Іспанця про російське письменство, видно, що він власне не ріжнить нас Русинів-Українців від Москалів, що він і в нас бачить ту ж саму кров, хоч виразно й не говорить про нас, а про всіх людей на сході Європі. Та й справді, хіба наші селяне, що склали такі пісні як: «та нема в світі так нікому, як бурлаці молодому», або наш Шевченко, не так само оступаються за бідноту, навіть за арештантів? От я й хотів нагадати отсе нашому землякові, котрий хотів відбити судом Іспанця наших людей від найліпших книг російських, котрі тепер перекладаються на ріжні мови та читаються по всім світі, і показати йому й подібним йому, що засуджуючи російське письменство за те, що в нім є найліпшого, він засуджує за одно й найліпше, що єсть у наших письменстві. Я навів приклад другого іспанського-ж таки писателя, котрий зовсім інакше дивиться на російське письменство і власне цинить у ньому те, що перший ганьбить.

Я спинивсь на прикладі першого писателя іспанського і його думках про кров російську, буцім то інакшу від крові іспанської, бо це давало мені нагоду розібрати одну справу, про котру частенько говориться в наших часописах, та, як мені видається, дуже неслушно, то б то про народний, або породний дух, характер і таке інше.

Справу отцю я й тепер попробую обговорити знову й навіть з новими додатками і почну з основ її, оглядаючись на тих читачів «Народа», котрі не бачать «Зорі» і до того на менше вчених читачів «Народа», бо тепер частенько вже й у книгах і часописах, писаних навіть для селян, говориться про такі речі, як народний дух і відповідні йому народні святощі, котрі б то всі мусять поважати і т. д.

Подібні намови ведуться в ріжних поводах, з котрих одні слушні, а другі зовсім неслушні. На світі дійсно є ріжні народи, або людські породи, котрі відріжняються одні від других найбільше мовою, по части лицем і тілом, звичаями, одежою, струментами і т. д. В старі часи, коли люде були менше розсудні ніж тепер, то між ріжними народами були часто сварки не тільки за здобич, а просто через те, що неподібне в однім народі вважалось людям другого за щось смішне, або й відрааливе і народи жахались один одного, або ворогували проміж себе от так, як напр., кінь жахається верблюда, або собаки ворогують з котами і т. д. Коли серед де-яких народів повстало попівство і впорядковані віри, то ті народи стали вважати других, що їхної віри не держались, за нечисті, прокляті богами. Тоді й

сварок між різними народами стало ще більше, бо такі попівські народи вважали навіть обов'язком своїм попередю зовсім нищити, а потім силою повертати чужі народи в свою віру. Через такі й другі сварки між народами стало так, що в де-яких сторонах один народ став паном над другим, от, напр. як у Чехах Німці над Чехами, або в нас Поляки над Русинами.

В новіші часи по наших сторонах, у Європі, вже не робиться так, щоб пануючий народ вибивав підданого, а все таки панування показується в тім, що, напр. людей підданого народу примушують говорити в школах, судах, а то й у бесіді мовою пануючого народу, а мову підданого, а також і звичаї його висміюють і т. д.

Згодом розумніші люди стали думати, що й такий нагніт одного над другим річ несправедна та й не розумна, не вигідна для загалу народу навіть пануючого, бо по найменшій мірі дразнить людей — сусідів і відводить їх від спільної праці над добробутом. З таких думок почались в усій Європі рухи, котрі йдуть до того, щоб кожда людська порода у своїй країні, або навіть у своїм місті чи селі, сама порядкувала свої справи й жила собі, як сама хоче. Коли якій нарід був поділений між кількома державами і це перешкоджало частинам цього народу жити вільно, то люде в тих частинах змагались до того, щоб поєднатись у одну державу.

З таких рухів до вільности й поєднання ріжних частин одного народу, остатними часами найголосніший був рух серед Італійців. Довго вони напружувались, поки не повиганяли неприявних людові князів та королів, увільнили дві свої країни (Ломбардію й Венецію) від Австрії, а третю (Римську околицю) від попівського уряду папи, і склали одно королівство, з досить вільними порядками. (Певно між читачами «Народа» є люде, котрі добре памятають війну між Австріяками й Італійцями в 1859 і 1866 рр., після котрих Австрія відступилась від Ломбардії з містом Мілянном і Венецією).

Усі освічені люде похваляли змагання Італійців до вільности, й до єдности державної і ставили італійський рух у приклад другим подібним у других народів. Такі рухи прозвано національними, від латинського чи італійського слова нація, націоналізм, т. є. порода, народ.

Тільки-ж і в італійським національним руху була й є одна приключка, — а власне та, що не всі Італійці зібрались в одну державу, Італійське королівство. Зістались осібно від нього між іншим ті, що живуть у Швейцарії, в країнах Тесінській й Граубюнденській. Вони у свій час дуже помагали братам своїм в Італії добути волі та єдности, а все таки ніколи й не думали й не думають прилучатись до них в одну державу. Через що це? А через ті порядки, в яких вони живуть у Швейцарії.

Швейцарія — це спілкова всенародна держава, то б то спілка малих країн, в котрих увесь народ вибірає собі на час (звичайно на 2, на 3 роки) уряди. Там депутати від усіх країн і той уряд, що вони вибірають, порядкують справи, спільні всім країнам, як військо, ціло, пошту, залізні дороги і т. і., а всі кравві справи, в тім числі

всі школи, порядкують кравзі уряди. Від того там не тільки в кожній країні, але в кождім місті й селі люде беруть науки в школах, пишуть до всіх урядів, говорять в судах — тою мовою, якою сама країна або громада хоче, то б то такою, якою в країні або в громаді говорять. До спільного-ж уряду Швейцарці згодились дати волю обертатись на всіх головних мовах, якими говорять у Швейцарії, тоб то на німецькій, французькій і італійській.

От через те, колиб швейцарські Італійці пристали до Італії, то нічогосінько не виграли б, як люде національності італійської, а стратили б, принайменше тепер, немало: перемінили б свої виборні кравзі уряди на королівські, мусілиб служити по-кілька років салдатами та відбувати походи в далекі краї, тоді як тепер у Швейцарії постійного війська нема, а всі молодші люде по кілька тижнів у рік муштруються з офіцерами, а потім дістають до дсму гвери тай стріляють ними чи самі, чи по-товаришам, а воювати Швейцарці на чужині не можуть, а тільки тоді б воювали, як би хто напав на їх державу. Усю ту волю тепер би стратили швейцарські Італійці в Італії, та до того мусілиб платити більше цю і всякі додатки, щоб удержувати королівський уряд та військо. От через що швейцарські Італійці радо братаються з королівськими у спільнім письменстві, всяких уміlostях та штуках, а все таки не думають відділятися від Швейцарії, котру вони порядкують вкупі з людьми чужої мови й інших звичаїв, — з Німцями та Французами.

З цього прикладу виведемо собі таку думку, що національність сама по собі одно, а державна єднота національності — друге.

Цю ріжницю багато людей забуває в другій породі людській, котра після Італійців майже вся зібралась у одну державу, — в Німцї в. Ще трицять років назад в Європі було кілька німецьких держав, котрі були получені в одну спілку, в котрій старшим уважався цісар Австрії. Після нього найбільше землі мав король пруський. Німці ті не були властиво під чужими урядами, як колись Італійці мілянські та венеціянські, — і в де-яких малих державах мали більше волі і освіти, ніж у більших, як Пруси, або Австрія. А все таки багато з Німців хотіли бути в одній державі, щоб дорівнятись великим сусіднім державам: Франції та Росії.

Після довгого часу вагання сталось так, що Пруси побили Австрію, виключили її з німецької спілки і пруський король став цісарем і над меншими німецькими державами й командиром над усім їх військом. Пруські підходи до цісарства німецького не подобались панству й цісареві французькому, і з нього вийшла війна між Німцями й Французами, після котрої німецьке цісарство відібрало від Франції дві країни — Альзас і Лотарингію. Країни ті залюднені переважно Німцями, — та тільки французька держава давно вже прилучила їх до себе. Люд німецький там не дуже тому противився, бо французькі королі, щоб прихилити його до себе, вменшили силу панів над селянами й міщанами, скасували державні уряди попівські, а сто років тому назад селяне та міщане в Альзасі

і Лотарингії вкупі з усіма французькими горожанами повставали проти тяжкого уряду королів та проти останків панщини, тоді як військо королів пруських та менших німецьких князів приходило до Франції уступатись за її короля та за панів. З того часу Альзасці та Лотарингці, хоч все таки говорили по-німецькому і хоч де в чому терпіли від французького уряду, а все таки були радніші належати до французької держави, ніж до німецьких, і привикли звати себе Французами.

От тепер німецькі державники відібрали від Франції Альзас і Лотарингію, не питаючи її людей і явно проти їх волі. Як тільки можна, Альзасці і Лотарингці кажуть, що вони хочуть вернутись до Франції, а Німці їм на те відповідають: ви Німці по нації, ви наші брати породою та мовою, то й мусите бути в одній державі з нами, а не з Французами. Добре братерство проти волі!

Але цісарство німецьке не стало на тім тільки, щоб прилучити до себе насильно Німців в Альзасі і Лотарингії, воно забрало й кілька міст, де людність дійсні Французи, принайменше говорить по-французьки, а по-німецьки не вмів. Про ті міста німецькі державники кажуть, що вони потрібні для німецької держави, бо там можна держати добрі кріпости проти Франції. І по такій рації тепер німецький уряд усяко тіснить Французів по тих містах і взагалі в Альзасі й Лотарингії, перешкоджає тамошнім людям їздити у Францію, а Французам до них, виганяє французьку мову зі шкіл альзаських і т. і. І все це робиться для користи німецької національності.

Подібне ж робиться в німецькій державі і в Поляками. Ще давно королі пруські забрали частину польських земель, але обіцялись залишити Полякам їх національність і навіть волю приймати до себе Поляків з других країн, відходити до них, торгувати з ними і т. і. Хоч згодом пруський уряд почав ламати ті обіцянки, та все таки де-що з них віставалось, напр. в школах, а надто в нижчих, в пруській Польщі учено по-польському. Аж тепер, коли пруський король став німецьким цісарем, то й польські країни, що йому піддані, прилучено просто до німецької держави і там заведено німецькі порядки, і між іншим майже зовсім вигнано польську мову із шкіл, а щоб польська мова і в громадах не піддержувалась перед німецькою, то виганяють з німецької Польщі людей, зарібників, що прийшли туди з Польщі російської та австрійської, і таких, що служили пруськими вояками. З того вигнання багато родин дізналось недавно великого горя. І все це робиться для того, щоб уберегти німецьку національність від польськості.

З цих прикладів про німецьку державу можна вивести, що національна єднота в державі не завше може вести до більшої вільності і що думка про національність може бути причиною і насилування людей і великої неправди.

А з Італійцями так виходить ще інший клопіт: між іншим Італійців є чимало в Австрії в країнах понад Адріатицьким морем,

найбільше по-містах, бо по-селах там живуть майже самі Серби. До якої національної землі треба застосувати ті країни? Багато Італійців кажуть, що ті країни мусять належати до Італії раз через те, що вони колись були підданими Венеціянської держави, а в-друге через те, що коли ті Італійці, що живуть там в містах, найосвітніші, а виділити міста від сел важко, то вся та сторона мусить бути італійською. Знов же багато Сербів кажуть, що як по-селах людей більше, ніж по-містах, то вся та сторона й з містами мусить бути сербською. Де можна, по-містах італійські ради місцеві перешкоджають закладати школи сербські та примушують і Сербів учитись по-італійськи. Як би сила в кравчих радах дісталась Сербам, так вони так само робили б з італійською мовою. І обидві сторони покликаються на національність і її потреби.

Звівши до купи всі ці приклади, як італійські, так і німецькі, правдолюбива людина мусить прийти до того, що сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, щоб стало вище над усіми національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітної правди, котра б була спільною всім національностям.

Таку всесвітну правду люде почали виробляти собі вже давно. Років уже за 500 до Христа була в Азії держава персидська, котра обіймала кілька національностей, досить освічених. В тій державі Перси панували над другими, та все таки піддані народи вже не вважались за бидло Персів; закони писались не на самій персидській мові, а на кількох, котримі говорили головні народи в державі; уряд порядкував дороги, канали, будинки, не в самій персидській землі, а й по других. Коло тогож часу в Індії виробилась віра буддиська, котра навчала, напроти старій вірі індійських попів, що всі люде рівні в природі, й котра проповідувалась ріжним народам, а не одному тільки індійському. Трохи згодом у нас, у Європі, серед Греків розумніші люде, філософи (любомудри) стали навчати, що всі люде однакові та що треба любити не тільки свою батьківщину, своє місто, а весь світ, усіх людей. Такі філософи звали себе космополітами, то б то світовими горожанами.

Про грецького філософа Сократа розказується, що коли його питали, де його батьківщина, то він відповідав: уся земля, даючи тим знати, що він себе вважав горожанином усякого міста, де только є люде. Від Греків космополітичні думки перейшли до Римлян, котрих держава обняла багато ріжних народів у Європі, в Африці й Азії. Римський філософ Цицерон, викладаючи науку учеників Сократових, казав, що «вони думали, що люде родились на світ, щоб поєднатись з подібними їм і витворити з ними вкупі товариство цілого роду людського». Цицерон так викладає думки

про природний зріст у людини такого космополітичного спочуття: «Проміж усім, що є почесного в людей, нема нічого славнішого і такого, що б так далеко йшло, як товариство людей з подібними їм. Це товариство і ці взаємини інтересів, ця любов до людського роду починається з прихильности батьків до своїх дітей, далі обіймає родичів, приятелів, сусідів, росте в горожанина, котрий дбає о добро цілого міста і свого народу, розширюється на дружні нашому народи, і закінчується товариством усього роду людського».

Така космополітична наука перейшла у віру християнську. Стара жидівська віра рахувала на самих тільки жидів і домагалася, щоб усякий, хто пристав до неї, приймив жидівські національні звичаї, напр. обрізування. Тогож хотіли і від християн перші апостоли, чисті жиди, як Петро. Апостол Павло, жид погречений, навчав, що перед Христом нема Жида, ні Грека, ні обрізаного, ні необрізаного, ні варвара, ні Скита, як нема й ні пана, ні раба, ні мужа, ні жінки, — а все одно (Лист до Галатів, III. 28—29. До Колосян, III. 11). Павлове християнство взяло гору над Петровим і пішло по всякім народам Азії, Африки й Європи і з нього виросла віра, котра себе стала звати по-грецьки к а т о л и ц ь к о ю, то б то загальною, а по-римськи — універсальною, то б то світовою, і тим себе й відрізняла від старих вір, що їх звала к р а є в и м и а б о н а р о д н и м и, н а ц і о н а л ь н и м и, або як говориться на мові, що вживається в наших церквах — я в и ч е с к и м и. (Язик бо значить по-церковному те, що по-нашому м о в а і н а р о д а б о н а ц і я).

Християнство стало, значить, другою вже світовою, а не національною вірою, після будійства. З того часу, як розійшлося християнство по великій частині світа, між ріжними народами християнськими, не гляючи на їх мови й звичаї, виробилось щось загальне, початок братерства. Окремі нації стали себе вважати частинами одної родини і звались: християне мови або нації італійської, французької, англійської, німецької і т. і. і навіть коли люде одного народу робили щось негарне людям другого, то перші жалілись на весь християнський світ, що, мовляв, з нами поступають не по-християнськи.

Після християнської віри в західній Азії виробилась ще нова віра Арабина Магомета, котра теж хотіла бути світовою, а не національною, і теж обняла ріжні народи: Арабів, Єгиптян, Персів, Турків і др.

З цих трьох світових вір дві, християнська та магометанська ворогували проміж себе, а коли в середині їх теж почались незгоди, то ріжні церкви ворогували проміж себе та нищили людей не менше, коли не більше, як нищили їх війни національні. Аж ось розумніші та добріші люде по ріжних вірах стали думати, що не слід чіпатись до других за ріжні церковні звичаї та думки, а що треба поставити над усіма церквами л ю д с ь к і с ь т ь і всіх людей всіх вір признати братами. Подібні думки вже проявлялись давно серед будійців, а років з дві сотні тому назад почали часто проповідатись і серед

християн, найбільше серед, так званих, протестантів, що відпали від римської церкви. По всіх освічених сторонах повстали нові філософи, котрі впять стали звати себе космополітами, або світовими горожанами і проповідали братство всіх народів. Коли навіть повстали в Європі рухи національні, то і ті рухи оперлись власне на космополітичні думки: мовляв, коли всі народи одинакові брати, то не слід, щоб один народ панував над другими. Так думка про людськість поставлена була вище над думкою про націю та віру, з їх особними звичаями, урядами та інтересами, і стала таким суддею посеред суперечок проміж націями й вірами та основою до волі кожної нації й віри в тих границях, поки нація чи віра не неволить других.

Аж ось, саме тоді, коли нові філософи вже років 100 тому назад досить виробили думку про світове горожанство або братство всіх людей, — по деяких країнах Європи, ближчих до нас, справа почала повертатись назад, до старих національних думок. Об'явилось це перше в Німців через особні обставини, в котрих жили Німці сто років назад. Німці були поділені між ріжними державами, а на заході мали сусідю велику французьку державу, котра часто вступалась в німецькі внутрішні справи. Окрім того багате французьке королівство служило й німецьким князям прикладом роскоші, й французька мова почала вживатись серед німецьких князів і панства замість рідної, котру панство німецьке почало навіть зневажати. Коли Французи сто років назад скасували в себе й панство й королівство і через те почалась війна між німецькими князями й Французами, то багато освічених Німців раді були, що Французи побивають німецьке військо і почали навіть прилучати німецькі міста до нової французької держави. Але незабаром старі вояцькі й королівські звички знову прокинулись у Французів; вони завели собі замість вільної держави цісарство уручного вояка Наполеона, а той почав завойовувати німецькі землі та обдирати їх, як старі вояки.

Тоді в Німців прокинулась ненависть до Французів, а далі до всього французького. Поскілку Німці хотіли скинути з себе французьке панування та підняти пошану до своєї мови, — цей німецький національний рух мав рацію й не тільки не йшов проти космополітичної думки (про всевітнє братство), а навіть просто опирався на ній. Але поскілку в Німцях пішла ненависть до всього французького, за тим тільки, що воно французьке, і прихильність до всього німецького тільки через те, що воно німецьке — Німці звертались до старих, навіть за християнських національних думок.

Згодом серед учених Німців виробились такі думки, що національність, це річ найголовніша для людини, а що всевітня людськість, то щось навіть гидке; що Німець мусить тільки й думати об тим, щоб в усьому бути цілком Німцем: в усяких стосунках з чужинцями дбати перш усього про німецьку користь і, мало того, жити, як кажуть, тільки німецьким

духом, мати завше німецький розум, німецьке серце, німецькі звичаї і т. і. і тим плекати в собі той особний національний характер, чи дух, котрий би то бог, чи природа навіки присудили Німцям. І давніше серед Німців, як впрочім і серед других народів, проскакувала думка, що вони найперші люде на світі. Так сотню років тому назад німецький писатель Гердер втішав своїх земляків, котрі не мали великої національної держави, тим, що німецька національна вдача й є власне в усесвітній людськості, в плеканню науки й письменства. В часи-ж Наполеона Німець Фіхте казав своїм землякам: «будьте як найбільше Німцями, тоді ви будете справжніми людьми».

Так в німецьких думках про національність виробились два круги: один — думки про вільність кожної національності вправлятися дома, як хоче, й про потребу викладати всяку світову річ національною мовою, а другий — якесь примусове національство, котрого мусить держатись кожда людина в певної національності, чи хоче вона того, чи не хоче, і також примусова ненависть до других національностей. Кажу: якесь національство, бо ніхто не може точно сказати, що то таке німецький розум, німецьке серце.*) Ніхто не мсже навіть точно показати в тих звичаях, які віками увійшли в життя Німців, які звичаї справді німецькі, а які чужі. А нарешті ніхто не мсже допевнити людей, щоб вони безпремінно держались старих своїх звичаїв, коли ті звичаї вважаються невідповідними, і не брати нових, чужих, коли ті розумніші й т. і.? От через це німецьке примусове національство дуже затемняло думки Німців і причинилось до того, що багато недоладних порядків у німецькому життю державному, громадському, родинному, таких, що вже давно філософи показали їх неслухність, задержались надовго. Окрім того це національство підняло в Німцях погорду до других народів і підперло несправедлі вчинки самих Німців над другими народами.

Власне подібне до того, що діялось між Французами та Німцями на заході Німеччини, робилось між Німцями та ріжними народами, переважно Славянами (Чехами, Поляками, Словінцями й др.) на сході Німеччини. Віддавна ріжні князі, — найбільше пруські та австрійські, то позавоюювали ріжні славянські країни, то інакше поробились в них державцями, а за тим потроху уряди й панство поробились там німецькими. Коли до славянських людей дійшли думки космополітичних філософів про рівність і потребу вільности усіх націй, то й славянські народи, піддані Німцям, стали також

*) В «Зорі» я нагадував, як плутали німецькі національники, котрі, напр. записували між ознаки німецького національного духу християнську віру (як звісно, вироблену не Німцями, а спільною працею десятка старих народів), причому одні стояли за римське католицтво, а другі за протестантство. Поряд з тим, другі німецькі національники вважали ознакою німецького духу безвірний раціоналізм (вільний розум). Такі самі незгоди виходили між німецькими національниками і в справі природних німецьких державних порядків: одні вважали за найвідповіднішу німецькому духові державу пруську, або австрійську монархію, другі англійську конституцію, треті американську. Так само плутались і кельто-французькі й славянські національники.

виступати проти німецького панування, як Німці проти французького. Позаяк і Славяне були також роздражнені німецьким пануванням, як Німці французьким і позаяк Славяне були менше вчені ніж Німці, то вони поновили в себе всі хиби німецького національства і навіть де-які просто навчилися всяким думкам у німецьких національців. На лихо й серед самих Славян ще здавна виробились свої пануючі й піддані народи, — напр. Поляки й Москалі стали панами перед нашими Русинами-Українцями. То думки подібні до німецького й західно-славянського національства мусіли вирости й серед Славян, котрі дістались у такий стан, як наші Русини. До того й сюди дійшов вплив німецького національства через книги.

З цього, що зараз сказано про національство у Німців і Славян, можна побачити, скільки хибного, а в усякім разі темного є в тім, що тепер ще говориться національниками про такі речі, як національна вдача, національний характер, дух, відносини між ріжними націями й т. і. Отже той Іспанець, на котрого суд про російське письменство покликується дописувач «Правди», є один із іспанських національників, котрий противустановить іспанську національну вдачу, а за нею взагалі латинську (бо іспанська мова, як і французька та італійська, пішла від латинської) вдачам німецькій і славянській. Оглянувши, подібно як ось тепер, звідки пішло національство і яку воно має вартість, я хотів показати в «Зорі», на який хисткий ґрунт станемо ми, як залишимо ясні думки всевітної людськості, котрі можуть дати найміцніший ґрунт нашому прямуванню до національної вільности, а пристанемо до старозаконного примусового національства. Почастно я поспробував звести розмову про вартість письменства російського для західних Європейців і для нас, на ґрунт вселюдських справ.

Я доводив, що дякуючи тому, що Москалі, котрі переважно склали російську державу, — віддавна мали собі державу дужу, нікому не піддану й ніким дома не zagrożену, в них не мало ґрунту дражливе національство. Через те письменство російське, хоч і повстало пізніше других славянських, а зразу стало здоровіше, ніж другі славянські, бо зразу приступило до того, щоб обговорювати справи людського життя, — громадського, родинного, особистого, — не з тим заміром, щоб непременно сказати яку національну думку, щоб показати свою російську вдачу, а щоб дійти до правди. А позаяк Росіянин бачив перед собою прояви життя, хоч в основі подібні до тих, що є, напр. і в Англії, Франції, Німеччині, та всетаки де в чому відмінні, то західним Європейцям тим цікавіше читати російські книжки, бо вони там знаходять своє, та інакше сказане. Виходить, що російське письменство через те найбільше цікаве для чужинців з усіх славянських, що воно найменше національствує, найбільше космополітичне по замірам і думкам, а при тім по одежі тих думок, по тим пригодам, котрі воно описує, це письменство само собою виходить національне й осібне, оскільки відмінне життя російське. З того виводив я, що й наше українське письменство, щоб стати інтересним, мусить піти по тій же дорозі

і покинувши туманне й шкідливе національство, взятись до того, щоб обговорювати по своєму ті живі справи, котрими тепер клопочуться усі освічені народи. При цім я показував, що найліпше, що було писано на нашій мові, напр. твори Квітки, Шевченка, М. Вовчка, Федьковича, Мирного, Франка, писане було власне таким-же способом, як і твори нових російських письменників від Пушкіна й Гоголя, а що все, писане з національством, виходило мертвим.

Нарешті я доводив, що та увага, яка тепер піднялась по західній Європі й Америці до російського письменства, зовсім не шкідлива для нас, Українців, а навіть могла б бути дуже корисною, бо вона свідчить про те, що Європейці й Американці зацікавились Росією й Славянами взагалі і через те звертають увагу почасти й на нас. Коли б ми були більше рухливі, менше ліниві, то б ми на цей час цікавости західних народів до Росії могли б пускати до них і звістки про нас ураз із перекладами ліпших творів і наших письменників.

Оттаке то я розказував у «Зорі». І за таке то мене лаяли й лають по різних газетах русько-українських послідними словами, які тільки можна вживати в друкованій мові, так буцім то я зробив найгірший гріх проти батьківщини.

III.

Вартість розмови про космополітизм і національство для українства. Зв'язок цієї справи зі справою російського письменства на Україні. — Фальшивий космополітизм і правдивий бік українства в Росії. Вартість російського письменства для теперішньої України. Упадок українського письменства й науки про Україну. Всеславянська вартість російської мови.

Ті думки, котрі я виложив отце про національство й людськість, я викладав не раз і на письмі й усно років ві 25. Іноді мені траплялось почути від земляків такий закид: «Нехай те все й правда, та вона тепер не на часі. Ми, Українці, тепер мусимо боронити свою національну волю, мов Ханаанці від Жидів, а самі ми нікому не грозимо, то й нема страху, щоб наше національство стало подібне до старозаконного жидівського, котре довелось розбивати апостолам Павлам. Лишіть нас з нашим самооборонним національством, то ми колись, скінчивши оборону нашої нації, пристанемо й до космополітизму».

На це мушу відповісти так: перш усього наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про Москалів, Поляків, Жидів, і подумайте, щоб сталось з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Якеб вони їм «обукраїнення» приписали! А поки що, таке людоненависне національство шкодить тим, що будить до нас ворожі почуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вменшувати ненависть проміж людьми, хоч би так, як робить це всесвітнє товариство «Чер-

воного Хреста» на своїм полі. А найголовніше — наука, правда ніколи не пошкодить, а тільки pomoже. Навіщо ми будемо вменшувати свою силу в боротьбі за волю нашої нації, опираючись на науку застарілу, хибну, коли ми можемо власне опиратись на нову, вірнішу? Тепер же всяка боротьба проміж людьми опирається на науку. Ось через що я думав і думаю, що я власне служу справі вільності нашої нації, коли змагаюсь вияснити справу національності й людськості в прикладі до наших обставин.

Може бути, що я, викладаючи свої думки про відносини між національністю і людськістю або світовим товариством, сказав що небудь не зовсім вірного. Я б сам бажав, щоб думки мої поповнено, поправлено з другого погляду, новими дослідями, новими примірами. Через такі спори тільки й виробляється між людьми правда. Так ні, противники мої розсердились на мене й почали лягати і навіть виключати мене з української сім'ї, як колись попи виключали єретиків з церкви.

На злість і лайку я відповідати не буду. А зупинюсь на де-чому важнішому, що зачіпається серед лайки, і поспробую поговорити про те спокійно, то може хто, коли не в теперішніх моїх противників, то з других людей, котрі інакше ніж я дивляться на наші національні справи, обізветься також спокійно й розсудливо скаже свою думку.

Почнемо зі справи російського письменства і його вартості для нас, Українців. Я дуже жалкую, що справу всесвітності й націоналізму довелося мені розібрати вкупі зі справою російського письменства. Одно трохи перешкоджає другому, а до того справа російського письменства почасти слушно роздражнює Українців, а надто в Росії, бо там царськими указами майже зовсім заборонено українське письменство і Українці примушені вдоволятися тільки російським. До того де-які з Росіян, неприхильники українського письменства й усякої особности та волі Українців (а такі неприхильники є й серед Українців з роду) виступають проти українства, прикриваючись всесвітністю. Між тими неприхильниками є такі, котрі кажуть, що національностей не треба, що національні мови тільки перешкоджають людям, то й ліпше, коли українська мова вимре. Такі фальшиві всесвітники були й є не тільки в Росії. Були часи ще недавно, коли де-які Німці говорили такеж саме проти Славян і навіть Італійців; вони казали: добре б було колиб уся Європа була сполучена в одну державу, то поки що нехай Венеція належить до німецької Австрії, а Чехи до Німеччини; добре б було, як би всі народи могли порозумітись на одній мові, то нехай, напр. Чехи забувають свою, а вчаться німецької і т. і.

Я не раз виступав проти таких фальшивих всесвітників і власне опіравсь на правдиву світову людськість. Остатній раз я говорив против них у книжці «Историческая Польша и Великорусская демократія», де я показував, що противники українства, котрі послугуються всесвітністю, дійсно зовсім не космополіти, а московські національники, або російські державники, і мені, признаюсь, са-

тому вже нудно вертатись до спору з такими людьми. До того ж на всякий час своя боротьба! Був час, коли на нашому ґрунті треба було боротись з недовченими й поверховними напередниками, котрі не розуміли ваги національностей, а тепер треба боротись з назадняками, котрі в барві національній хотять вести нашу громаду до застарілих і шкідливих думок суспільних і освітніх.

Скажу тільки про справу мови. Звісно, добреб було, якби всі люде на світі могли розуміти один одного. Може колись яким способом до того дійде. Але поки що люде говорять сотнями, тисячами мов, і найважніше тепер діло, щоб просвіта доходила до людей на всіх тих мовах, щоб усі люде скорше й лекше могли ту просвіту прийняти. Кількасот років тому назад була в Європі сама тільки церковна просвіта, котра пішла по Європі від латинського чи римського народу і викладалась на латинській мові. Так щож? на тій мові дійсно попи, напр. італійські, англійські, шведські й польські і т. і. могли порозумітись проміж собою та за те простий народ ні в Англії, ні в Швеції, ні в Польщі не тільки не розумів того, що говорять чужі прості люде, а не розумів і свого попа і не брав від його освіти. Завважавши це, розумніші прихильники церковної освіти, — протестанти (Вікліф, Лютер, Кальвін і т. і.) почали вживати по церквах серед кожного народу його живої мови, і через те, напр. євангеліє розповсюдилось. Тепер світська наука йде по тійже дорозі: вживає всяких живих народніх мов і приходить до самих далеких сторін, до найдрібніших народів. А найбільше вчені люде або подорожні порозуміваються проміж себе тим, що вчаться кільком мовам, на котрих говорять найбільше або найвище освічені народи, напр. мовам французькій, англійській (найбільше), німецькій. Коли тепер люде найменьшого народу получать хоч початкову науку на своїй мові і кому з них того буде замало і він схоче вищої науки, а письменство його мови не буде в силі йому послужитись, бо замалий народ не в силі оплатити коштів великого письменства та вищих шкіл, то така людина візьметься за книжки на чужій мові. Колиб згодом усі люде такого народу покинули навіть зовсім свою питому мову й пристали до чужої — на це б не можна було нарікати, бо це б сталось з власної волі тих людей і тоді, коли б уже стара їх мова зробила, що могла: дала просвіту, хоч початкову. Зовсім інакше булоб, як би хто, державники чи пани стали висміювати стару мову та забороняти її в школах та книгах. Через те не тільки терпіли б живі люде від погорди других, а ще й просвіта б їх спинялась, бо поки то ще люди забороненої мови вивчаться чужої. На це треба не одного людського віку! А до того просвіта на чужій мові була б для людей важка або й неприступна.

Коли це все прикласти до української мови, котрою говорить в Росії може яких 17 мільйонів людей, то побачимо, яку шкоду власне для зросту всесвітньої освіти роблять ті, хто забороняє мову українську в школах і книгах. От через те, я, напр. уважав себе обов'язним кричати проти такої заборони й перед Українцями й перед

Росіянами й перед усім освіченим миром в дописах і книжках італійських, англійських, французьких і т. і., протестував проти тої заборони на всесвітніх з'їздах письменників у Парижі й у Відні (на віденський з'їзд я послав протест вкупі з. д. Павликом).

Тільки ж ця прихильність до письменства українського не засліплює мені очей і не забороняє мені цінити вартість і письменства російського самого в собі і для нас Українців.*)

З моїх противників де-які кажуть: звісно, коли що добре пишеться на російській мові, то те можна й слід читати й другим радити, але ж на що осібно розмовляти про вартість російського письменства? Це, кажуть, шкодливо для письменства українського, бо й так багато людей вихваляє російське письменство та радить Українцям покинути для нього своє.

На це я відповім: добре, — так на віщо ж де-які українолюбці печатають такі розправи, в котрих проводиться думка, що в російському письменстві нема й не може бути нічого вартого, такі розправи, яких, напр. повно в «Правді»? Коли б подібне хто став говорити й про Поляків, Німців, Іспанців і т. і., розводячи розмови про їх жовту сіру кров, то треба б же було, щоб хто небудь виступив проти того, бо шкода ж терпіти неправду та проповідь людо-ненависництва.

До того ж справа про вартість російського письменства стала в остатні роки, по крайній мірі в Галичині, на черві в ряду практичних справ. Вже в часи засновання бібліотеки «Січи» (про що я розказував у моїх «Австро-руських споминах») і початку народолюбного поступового руху серед львівської молодіжи (1875—1876 pp.) було спробовано, яку користь поступове народолюбство серед Галичан може винести з російського письменства. Між іншим знайомість з цим письменством довела де-кого з молодіжи, що належала до старої галицької партії, неправдиво названої москволюбцями, до українського народовства (дд. Павлик і Франко можуть те посвідчити, бо самі перейшли через таке). От через це львівська й краківська поступова молодіж, котрим ніякий москвоненависний українолюбець не може відректи найгарячішої прихильности до Русі-України, нераз обертались до мене й до других російських Українців, щоб ми запомогли їм дістати де-які російські книжки наукові, повісти (напр. Турґєнєва, Герцена, Достоевського, Некрасова, Успенського і т. і.) поступові (і, додамо, прихильні українській справі) журнали та переклади російські знаменитих англійських, французьких і т. і. писателів.

*) На цей раз я не буду вже говорити про те, як та ж сама прихильність до нашого письменства, а ще більше до нашого народу примушує мене розібрати й те, які власне думки ширяться українською мовою, й бажати, щоб та мова була струментом для проводу в наш народ думок поступових, а не старосвітської гнилизни й темноти (обскурантизму), як це часто бачимо в писаннях українських національників, або всесвітніх ретроградів назадників, котрі підшиваються під українське національство як, напр. свуїти й їх приятелі між галицькими попами й урядниками.

Я робив, що міг по цій справі, але з чужини багато робити не міг. Знайшлися такі українолюбці, котрі виразно відповідали галицькій молодіжі, що не будуть помагати їм здобувати російські книжки та журнали, бо всеросійське письменство вважають за неварте й навіть шкодливе для Русинів-Українців по своєму духу чи характеру. (На це, що тепер розкакую, я маю документи).

Шкода від таких відповідей вбільшається ще тим, що власне в останні роки письменство українське в Росії пішло назад, а не наперед, як це можна бачити, напр. по тому, що ліпші тамошні українські писателі, Нечуй і Мирний, упали до таких творів, як «О п е н ь к и», «П е р е м у д р и в», та показують таку темноту думок і такий брак навіть поверховного письменського смаку, який видно, напр. у повісти «Н а д ч о р н и м м о р е м». Погляд на дійсну умілість письменську такого Тургєнєва, чи Л. Толстого, або принаймні на натуральність картин такого Гл. Успенського міг би показати ліпші письменські взірці молодим галицьким письменникам і власне збудити в них, при їх безспорному українолюбстві, дух конкуренції з Росіянами. Я вже не кажу про переклади на російську мову творів європейських писателів.

От через що, між іншим, власне тепер була невідложна потреба виступити проти такого українолюбства, котре ширило з невагу до всього російського письменства. А були й в ще й інші потреби.

Де-які з наших противників говорять, як між іншим сказано й у «Правді»: чого це ви нам вихваляєте неперемінно московське письменство? Хіба наші люде й наше письменство не так стоїть до нього, як і до другого: французького, або й іспанського?

Я мушу сказати перш усього, що такі слова я чув найбільше від людей, про котрих я можу закласти свою голову, що вони самі не тільки іспанської, а й французької мови не знають, і взагалі ніякої, окрім російської, і дуже часто навіть не знають добре й української. Можу також посвідчити, що між Українцями, котрі пишуть для печаті і при тому противні або байдужі на слова до письменства російського, дуже мало таких, що б були адібні написати що по-українському: коли ті люде пишуть що, то преспокійно по-московському і по більшій части таке, що в ньому не знайдете нічого українського, а іноді знайдете зовсім навіть казенні думки про «православів, самодержавів і народність» то по-частинам, то й цілком. Через це виключне й москвоненависне українолюбство виходить на ділі якимсь лицемірством і по більшій части прикриває просто безписьменство, а то й обскуранство (темнолюбство).

Я дозволю собі сказати, що з того часу, як я став на публічну службу чи учителя, чи писателя, то не пропускав нагоди говорити молодшим людам на Україні, що вони не можуть уважати себе навіть образованими, доки не вивчать по крайній мірі двох-трьох західно-європейських мов, щоб хоч читати на них найважніші іречі. Не раз усно й печатно говорив я, що українське письменство доти

не стане на міцні, свої ноги, доки українські письменники не будуть діставати всесвітні образовані думки й почуття просто з західної Європи, а не через Петербург і Москву, через російське письменство, як робиться це досі, через що виходить так, що навіть москвоненависне українолюбство по своїм основним думкам буває ніщо інше, як європоненависне москволубство, тільки трохи перелицьоване.*)

І отже я мушу признати, що як бачив я, так і бачу й чую від певних свідків, що знаття західно-європейських мов дуже мало розширене серед Українців, навіть серед університетських, і що дуже рідко хто в них, навіть з тих хто вчиться на філологічному факультеті, читають книжки, напр. французькі або німецькі, а вже про англійські й говорити нічого.***) Подумайте ж тепер, яка мусить бути просвіта в такій громаді, коли вона ще збунтується й проти російського письменства?!

І дійсно, **н е о б р а з о в а н і с т ь** — це тепер одна з відмін власне українолюбних кружків у Росії. Хоч я й живу на чужині, а все таки доводиться мені бачити де-яких з молодших українолюбців, скінчивших уже науки, діставати від них листи з думками й запитами про різні наукові й громадські речі, і я, навіть привикший до не дуже високого стану просвіти по провінціям російським, часто просто дивуюсь, до якого ступеня теперішнім українолюбцям незвісні елементарні речі про культурно-громадські справи перед європейських народів.***)

Нарешті низький стан культури в українських кружках можна бачити просто з того, що тепер навіть печатається Українцями. Власне по-українському печатається ними дуже мало, майже виключно повістки й поезії. З цього, між іншим, видно, до чого лицемірствує москальоненависне українолюбство, бо як би наші земляки взяли його у серйоз, то прийшлося би їм майже зовсім нічого не читати навіть про Україну, бо все таки найбільша й найліпша частина з того, що пишеться Українцями про Україну, писана по-московському ж.

*) В своїй статті в «Зорі» я доводив, що теперішнє старозаконне національство українське є ніщо друге, як перелицьована катковщина и победоносівщина, з чого дд. правдяне зробили, буцім то я увесь український рух назвав катковщиною!

**) Це було написано, коли я прочитав навіть в листі мого противника в «Правді» ось які слова про звісні йому українолюбські кружки: «російська мова заміняє нам усі мови, навіть українську!!!»

***)) Нічим, окрім необразованости, або хуторної філософії не можна об'яснити й того факту, що славетна «угода» дд. Романчука й тов. знайшла собі прихильників, а може й ініціаторів серед російських українолюбців. З погляду «хуторної філософії» являється неанать як мудрою вся отця політика поклонів, крутійства і обману «високих сфер», а тим часом на європейському ґрунті вже вияснилось, що політична мудрість требає слілого погляду в будучину та притягання на свій бік громадської думки й народних мас. Не скрізь однаково це вияснилось: в Англії більше, у Франції, Германії менше, але досить ясно стала ця справа і в Австрії і навіть у Галичині, де вже народні маси прокидаються. Та й у самій Росії є люде, котрі ведуть прогресівну роботу хоч тихо, та прямо, без «хуторних» викрутасів.

На скільки впало українське повістярське й поетичне письменство навіть проти того, як воно стояло було років в 15 назад, коли хоч два талановиті наші писателі (Мирний і Нечуй) рішучо пристали були до всеєвропейського соціально-психологічного роману та ще й з демократичним напрямком, — про це, думаю, й говорити нічого. Хоч тепер і нема в російському письменстві великих талантів, окрім Л. Толстого, котрий псує свою роботу тенденційним пророкуванням досить спорних думок, та все таки, коли перейдеш навіть не від Короленка, а хочби від Боборикіна до тих романів, котрі красять «Зорку» та «Правду», то чувш, що переходиш всетаки від живих картин, або хоч від фотографій до шабльонових малюнків, або й до суздальського богомазівства. Безсмачне мертвяцтво тих малюнків не викупає навіть тенденція, бо по часті тенденції здібнеш або проповідь чоловіконенависти, або якогось зовсім темного національства, як те, яке проповідують «Над Чорним морем» до ладу й не до ладу лялки Нечуєві, — або навіть мораль цілком казенну, що, мовляв, дякуючи Пречистій, або й начальству (московському) усе може влагодитись преблагополучно, як це виходить з писанини д. Мордовця, або з кумедії недавнього автора роману «Хіба ревуть воли».

Я б хотів зовсім пропустити без спомину ту, як каже «Правда», «патріотичну белетристику», примір котрої являє тепер роман «Боротьба», що печатається в «Правді». Це така писанина, перед котрою навіть ті пасквілі, що печатаються Незлобіними і другими патріотичними белетристами «Русского Вѣстника» на «нігілістів» і «лібералів» або й «українофілів», виходять взірцями письменської вмілості й образваности. Хто ж з порядних людей у Росії вважає твори Незлобіних за літературу? Це не література, а «Московскія Вѣдомости», кажучи словами Щедрина.

Але спеціальний стан теперішнього українського письменства примушує нас доторкнутись і до українських Незлобіних.

Як звісно, українські писателі працьовитістю і рухливістю не виблискують. Від якого ж часу появилась в українськму письменстві досить енергійна особа, чи група, котру можна пізнати по-деяким ознакам з стилю, думок, заходів дуже однообразних, при великій ріжноті авторських імен, псевдонімів і анонімів, — особа чи група, котра пише романи, повісті, оповідання, вірші, дописи про всякі справи, публіцистику, навіть береться за науку. І в усьому ця особа чи група показує брак таланту (в коротких белетристичних творах ще іноді видно основу цікавого анекдота, котрий найліпше б було просто, як такий, і розказати), брак науки, або навіть образваности, а до того неконсеквентність ідей, окрім тільки в проповіді старозаконного націоналізму, і просто крутість найбезцеремоніше. Твори цієї особи чи групи кидають найгірше світло на невеличке письменство українське власне тим, що вони тепер займають в ньому велике місце, дякуючи своїй скількості, а також і тим, що мають вплив на Галичину, де письменство майже зовсім мертво й схоластичне й дуже рідко зачіпає ті громадські

справи, про котрі хоч дуже необразовано, а все таки говорять писання згаданої особи чи групи. Ось через що стає навіть громадським обов'язком, щоб хто-небудь дав собі працю Геркулеса розворушити продукти цієї літературної фабрики й показати увесь сором, який вони приносять українському рухові в Росії й усю шкоду, яку вони чинять у Галичині. Я поспробував був остерегти Галичан, зачепивши такі твори цієї фабрики, як «Славянська етнографія» та «Горовенко», і тим розлютував проти себе дописувачів «Правди», котрі вбачають в моїх острогох — особисті рахунки. «Откуда мнѣ сіе?» можу спитати, або навіть сказати: «Врачу, исцѣлися самъ!»

Коли обернемося до писаного про Україну навіть по-московському Українцями, то й тут побачимо теж не дуже відрадісні прояви. В усякім разі тепер твори навіть найбільше вчених українолюбців стоять далеко нище по науковій вартости, ніж твори чистих Москалів або Українців-общерусів. Тут причиною по-части провінціяльне життя Українців, котрі не мають під рукою столичних засобів до науки, також те, що стан національності, котру кривдять у Росії, не дає власне українолюбцям спокою духа і потрібного для науки концентровання, збору уваги на певних точках праці. Тільки ж тут винна й власна воля Українців, котрі засиділись на старих думках про національність і зв'язані з нею справи, думках, котрі панували в науковому й політичному світі, а надто германському й славянському перед 1848 р., але тепер дуже перемінились в більше освічених народів, навіть у германських і в Росії.

Перед 1848 р. коли у нас складались думки членів Кирило-Методіївського товариства, скрізь в Європі були «Молода Італія», «Молода Германія», загальне германофілство, піддаючись котрому навіть соціаліст Прудон казав, що «вільність» — річ кельтська, а деспотизм франкська («la liberté est geauloise, le despotisme est franque»). В передових кругах у Росії панувала однаково серед «западників», як і «славянофілів» гегеліянська система з її думками про зміни національних гегемоній по періодам всесвітньої історії. Німець Гегель думав, що німецька (германська) гегемонія буде остаточною. Московським гегеліянцям, «восточникам» або славянофілам, звісно це не подобалось, і вони ждали, що після доби германської буде славянська, переважно великоруська. Російські за п а д н и к и по-части спорились проти того й радили Росії просто вживати готової європейської просвіти, а по-части самі вірили, що буде славянська доба історії, та тільки малювали її собі не в образі московського царства, а в формі ліберально-соціалістичній, для котрої підстави бачили в сільській громаді, котра зосталась у Московщині (Герцен і другі). Подібні надії держались і де в кого з восточників (Хомяков, брати Аксакови і другі). Наші українофіли того часу, або ліпше Українці славянофіли стали по-середині між російськими «западниками» й московськими славянофілами чи «восточниками», як їх звав Гоголь, — і цей стан їх, по-части відповідаючий історичним ознакам України, давав їм свою оригінальність і силу, через котру вони вносили багато поправок в теорії

російських западників і славянофілів і в науці і в політиці. Дякуючи тому, наші старші українофіли, починаючи від таких, як Максимович, котрих націоналізм зв'язувався ще з європейським романтизмом, і, кінчаючи кружком Костомарова, котрого політичні тенденції в 1848 р. були недалеко від тенденцій «молодих Італій», «Германій» і т. і. — не тільки дали нам наукові праці про Україну, і досі найліпші з того, що в нас про неї писано, а ще багато де в чому вели перед навіть усій Росії.

Але ж час не стояв. Після 1848 р. виявилось, що національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадські (примір не тільки Венгрії й Германії, а й самої Італії, де національна ідея тісно зв'язувалась з всеєвропейським ліберальним рухом), а часом без других культурних ідей може служити джерелом великих помилок (примір союзу Славян з реакцією в Австрії); виявилось, що питання політичні, культурні, соціальні мають свої завдання, по крайній мірі стільки ж важні, як і національні і для котрих національності можуть бути тільки ґрунтом і формою варіацій. Чисто наукова праця рішучо виділилась з літератур національних і стала цілком інтернаціональною. Виділилась із національних рямок і справа освітня, напр. боротьба за світську школу проти церковної. Ще більше інтернаціональним став рух соціальний — боротьба за права найбіднішої з працюючих кляс. Навіть в таких кругах культурних справ, в котрих націоналістичні теорії мали собі найбільше прикладу, погляди перемінились: нововідкриті археологічні матеріяли показали, що культурні взаємини між народами існували за сотки, за тисячу літ до Христа, що, напр. фенікійська азбука, від котрої пішли майже всі теперішні азбуки на світі, сама була плодом інтернаціонального обміну культур, так само як і монета; що грецька скульптура й навіть філософія, жидівський монотеїзм, римське право і т. д. все, що вважалось колись за плоди чисто національні, виросло під впливами інтернаціональними. Про суцільність національності в культурі новіших народів християнських і магометанських, а надто після XVI ст. і говорити сором. В самій усній протонародній словесности, котра вважалась колись джерелом народно-національного духа, нова наука показала черти спільні всім народам, або просто взяті одним народом від другого через перехід байок, пісень і т. д. з Азії в Європу й навиворіт. Словом, навіть у тій науці, котру Німці назвали трохи по старому націоналістичному *Völkerysychologie*, матеріял інтернаціональний висунувся на перший плян; при тому існування національного елементу не відмовляється, а тільки конечний суд над ним відкладається на той день, коли можна буде точно розділити національне від інтернаціонального, а в самому національному те, що є основне, прирожене якій національності, від перемінного, історичного, котре в одну добу життя нації існує, а потім щезає, або в одну добу не було, а в другу появляється.

Треба сказати, що науково-політична думка в остатні часи трохи розкидалась по подрібним справам, і тепер нема таких су-

цільних світоглядів, як, напр. гегелівська філософія. Через те нові наукові погляди трохі роздроблені й їх не легко звести до купи. Тим то можна побачити не мало противомовного навіть в писаннях одних і тих же великих розумів нашого часу. Але більше менше новий світогляд вияснився не тільки в учених, але й у звичайної освіченої громади в Європі.

В Росії, звісно, справа стоїть гірше як через меншу освіту громади, так і через те, що там цілі відділи нової науки, напр. ті, котрі чіпають релігію, просто заборонені. Та все таки середнім числом ліпші російські вчені свідомі в новому науковому світогляді і його методах, а іноді їх вільність від впливів національних традицій старих наукових центрів, їх рівні стосунки з Французами, Англічанами, Німцями, Славянами дають їм особливу ширину поглядів. В усякім разі загаль учених Росіян вийшов уже із старих націоналістичних теорій, котрі ще zostались тільки в секті славянофілів і найбільше у славістів, котрі обмежились тісеньким кружком матеріалу й думок. Тільки ж і там старий гегеліянсько-московський націоналістичний світогляд дуже підкопаний і систематично проявив себе недавно тільки в книзі Данилевського «Россія і Европа», писаній не спеціалістом гуманних наук, а натуралістом, котрий під кінець життя понаписував такі примітки на своїй книзі, котрі рівні тому, що він зрїкається много з того, що перше написав. Книга Данилевського пішла в ход більше серед такої публіки, котра з властивою наукою мало має діла, котра зветься в Європі «шовіністами», державно-національними самохвалями, от як, напр. булянжисти серед Французів, а наукові поваги в Росії навіть усміхаються над книгою Данилевського.

На Україні діло стоїть далеко гірше. Тут ще живіші старі націоналістичні погляди, як через те, що Українці більше відстали від Європи, ніж петербурзці та москвичі, так і через те, що урядові утиски на українську національність дразнять Українців і примушують їх перецінювати вартість національності в історії й життю.

Відсталість українську не тільки від Європейців, а й від Росіян, можна було бачити навіть на Костомарову. Він сам, розказуючи про свої незгоди з ліберальними професорами й літераторами петербурзькими, котрі гаряче прийняли його після саратовського вигнання, говорить у своїх листах, що може він за 9 років життя в глухому місті відстав від передового світа. Але це не вдержувало його від виходок, переважно в «Оснoві», проти «модного соціалізму» або «модного матеріалізму». Погляди, відповідні цим виходкам, були причиною не тільки того, що Костомаров надавав клерикальний характер тій популярній літературі, котру він хотів видати для України, і того, що він дуже звужував ту літературу, — (ми про це говорили в II. т. Громади), але й пошкодили йому оцінити науково багато боків у життю й історії України. Так він перецінив «український індивідуалізм» і відбив увагу від спілкових змагань Українців. Так він зовсім не розумів вартости неправославних впливів на українське письменство в XVI ст., протестантських і римських,

і навіть зачатків питомого протестантизму в «братствах» та в таких писателів, як Іван Вишенський (Про це я говорив ще 1870 р. в статті «Малороссія в ея словесности» в «Вѣстникѣ Европы»). До того перемішавши європейське ліберальне демократство зо славянофільським народництвом, Костомаров, описуючи Виговщину, дуже став на бік «черні» й Запорожжя, котрі підперли москоського царя проти автономізму козацької старшини і через те власне стратив провідну думку для суду над московською політикою в часи від Чорної Ради 1663 р. до Мазепівщини, а далі випустив із під очей саму Січ Запорозьку, котра в його працях по історії Гетьманщини являється уривками, і нарешті не оцінив як слід і зросту ліберально-автономічних думок серед січовиків від 1667 до 1710 р., зросту, котрий натурально привів до запорозького нарису конституції України в 1710 р., написаного під впливом Костя Гордієнка. (Ми старалися показати той зріст у передн. слові до 1. вип. «Політичних Пісень укр. народу в XVIII-XIX ст.»). Сам Гордієнко, найбільше достойний слави в українських козаків, і його конституція зостались у Костомарова загубленими серед «Мазепинців», тоді як власне Гордієнко все життя своє проборовся з Мазепою і опинився в союзі з ним тільки тоді, коли не було йому іншого вибору.

В етнографічних роботах відсталість Костомарова ставила його просто в чудний стан. Так він усилювався по пісням установити український народний світогляд і між іншим символіку, а не звернув уваги на те, що найзвичайніші українські зілля носять уже чужі, то грецькі, то латинські назви (васильки, конвалія, рута, м'ята і т. і.) і що з назвами мусіли до нашого народу перейти пра них і погляди, казки й т. і. з чужих сторон і що значить перше, ніж ламати собі голову над окрушками чужосторонніх поглядів, котрі зайшли до нашого народу і дуже часто не сходяться одні з другим, треба обернутись до їх джерел: візантійських, арабських, латинських, перекладів церковно-славянських і т. д.

Коли так багато важного не добачав, так помилявся й так заплутувався сам Костомаров, то чого ж можна ждати від людей меншого таланту й учености! А й досі уся українська наука й усі українолюбці власне живуть думками Костомарова. По скільки ж ті думки в своїх історико-філософських основах сходяться з думками московських славянофілів, то виходить досить кумедна річ, що українолюбці живуть окрушками зо старої прусько-московської філософії, котру недавно підновив Данилевський. Ця філософія зовсім уже не личить українолюбцям, а надто в своїх практичних прикладах, бо вона рахована на історичну московську державу, котра душить Українців. Українолюбці це чують, але держучись за старомодний націоналізм, не мають сили вибитись із зачарованого круга.

Недавно можна було побачити в українській печаті зовсім кумедну прояву. «Правда» переклала з «Вѣстника Европы» статтю д. Слоніського «Национальность в политикѣ». Автор, досить свідомий нового науково-політичного напрямку європейського, росій-

ський ліберал, та ще й Жид, безпощадно розбивав московсько-славянофільські теорії, хоч приміри приводить переважно німецькі, почасти прусько-Бісмарківські. Видавці «Правди» взяли до себе працю д. Слонімського (і прекрасно зробили, бо це одна з немногих статей у львівському органі, котрі може читати людина з європейським літературним смаком) і до пруських примірів автора подобавляли російські. Автор певно не зостанеться тим недовольний. Та тільки кумедність виходить у тому, що основи нових національних, власне інтернаціональних поглядів д. Слонімського зовсім не підходять до націоналістичної філософії тих, котрих власне хотів побити д. Слонімський.

Але залишімо правдяна, а перейдемо до справді учених Українців.

Перше місце, по пильности й талановитости між українськими ученими тепер треба признати д. Потєбні за його праці про мову й народну словесність українську. Про лінгвістичні праці д. Потєбні я не компетентний говорити. Але про праці його про народну словесність я дозволю собі сказати, що вони дуже часто мають характер самого зводу, чи покажчика матеріялу, без усякого навіть натяку на те, яку ж провідну думку можна в йому знайти, в яким напрямку шукати її? До того дивно, чому це д. Потєбня, при його великій пильности, майже ніколи не виходить за границі матеріялу славянського, тоді як тепер європейська наука поставила питання про подобенство в творах різних племен і тоді, як в Росії виходять такі широко-порівнявчі праці, як петербурзького професора Александра Веселовського? (Щоб мені не докорили, що я захвалюю все великоруське, а принижую українське, я мушу сказати, що я зовсім не «преклоняюсь» перед усіма працями д. Веселовського, а надто писаними в остатні роки, коли він часто громадить матеріял, навіть сирісінський мов у записній книжці, так що навіть один звисний європейський учений, великий прихильник петербурзького професора як і я сам, недавно сказав про такі праці: «це не наука, а ерудіція». Та все таки і в подібних працях д. Веселовського видно широку основу, котрою може покористуватись всевітна наука).

Другий харківський україновідець, д. Сумцов, недавно попробував було в «Кіевской Старинѣ» навіть виступити проти нового європейського порівнявчого методу в етнографії, але потім сам узявся за нього, тільки дуже незручно. Його нові праці виходять набором почастних вказівок, котрі повиписувані з книг, що мов пригодною попались авторові до рук, і котрих (вказівок) учений не склав навіть в який-небудь порядок.

Праці д. Сумцова про наших старих писателів XVI—XVII століття цінні, та тільки по випискам з рідких тепер книг. Ясної-ж, а тим паче вірної провідної думки з них не виведеш і не доб'єшя відповіді на пекуче питання: чому наше письменство в XVII ст. пішло де в чому навіть назад проти XVI ст., а потім і замерло не в одній Росії, а й у Галичині, що вела перед у XVI ст.?

Праця д. Сумцова про Григоріянський та Юліянський календар на Україні явно показує, чого бракує нашим ученим для того, щоб витолкувати нашу старину, а далі дати нам раду в пекучих справах. Для університетського професора д. Сумцова, як і для сільського попа Ст. Качали, Юліянський календар це наша національна святиня, а Григоріянський — це папська удка, щоб піймати нас і сплячити. Д. Сумцов і не подумав поглянути на те, що говорили в XVI—XVII ст. про той календар протестанти, особливо німецькі, і як вийшло, що нарешті цей календар прийняли й протестанти і ніхто через те не став папівцем, ні не стратив національності.

Подібне треба сказати й про праці д. П. Житецького, напр. про остатню: «Очерк литер. історії малор. нарѣчія въ XVII—XVIII в.». Поки йдуть виписки з матеріялу та граматики, то все добре й пожиточне, а як тільки вчений писатель переходить до суті письменства, до справ освітніх, до ґрунтів їх, так і виходить темнота, темнота, а то й просто фальшиві думки, котрі можуть нас відвести просто в край протигний освіті й самому українству. Д. Житецький теж замітив, що наше письменство в XVI. ст. подавало більше надії розвистись, ніж потім сталося у XVII ст. і навіть згодився з тим, що в XVI ст. оживляв наше письменство вплив західно-європейського руху, котрий звуть н о в о н а р о д ж е н н я м наук (renaissance), та протестантством. Тільки ж усе таки він не міг дати собі ради далі, коли прийшлося йому говорити про новий зріст на Україні православної церкви, підпертої в XVII ст. рухом козацьким. Д. Житецький забув усе, що він було признав доброго за неправославними впливами на Україну, і пішов, як звичайно наші й московські казенні писателі, без розбору захвалювати православно-козацький рух як наш «народній», як «спасителя нашої національності». А як же вийшло, що під впливом цього спасителя наше письменство стало йти навіть назад, а не вперед по змісту і, нарешті, стало вимірати, піддаючись московському, — ця важна наукова й практична справа зосталась зовсім для д. Житецького і для його публіки темною. Інакше б було, як би д. Ж. не піддавався старомодним словам про народ та національність, та поглянув на історію письменства других народів, де б можна було побачити, що власне помагало, а що спиняло зріст «народнього», тоб то перш усього свіцького, в тім числі й простонароднього, а за тим безпрямінно й національного матеріялу в старих європейських письменствах.

Літературна історія латинського Заходу ясно показує, що жива світська література переховалась там після запановання церкви, дякуючи остаткам клясичної, до-християнської літератури на мові латинській, котра була все таки живою для певної кляси людей; що ця латинська світська література будила охоту і в покатоличених варварів збирати й свос усне письменство, а далі розвивати його. Далі зросли світські громадські інтереси феодалні державні, міщанські й т. і., котрим стала відповідати література, і нарешті під новим впливом до-церковної літератури, то через Арабів, то просто наступив рух новонародження наук і реформації,

котрий рішучо освободив ріжні світські елементи від тісних рамок католицьких і породив великі національні літератури. І наша література на Україні, поскільки була доткнута тим рухом всеєвропейським, постілько й починала жити; поскільки віддалялась від нього, постілько й замирала. Правда, наше мужицьке життя, більше або менше спеціально питоме, породило усну словесність, подібну котрій може й не знайдеш в освічених сторонах Європи, де другі кляси закрили розвій сільського мужицтва. Так то і треба було, що б до нас дійшов демократичний рух Європи XVIII—XIX ст., щоб наші письменні люде довідались про ту нашу мужицьку словесність і вирятували хоч частину її від безслідної смерти. На лихо, наші народовці зле зрозуміли європейський демократичний рух, котрий привів нашу громаду до пошани простонародної словесности, перемішали його з примусовим національством і через те не можуть собі дати ладу ні в усій історії нашого письменства, ні навіть з тим, як їм бути з нашою простонародною словесністю, через що між іншим стали думати, що одної її досить для основи всього письменства, і в самій цій словесності не розрізнили живих, спосібних до поступу ознак і думок, від мертвих і противних поступів.

Між теперішніми істориками України перше місце займає д. В. Антонович. Праці його дають дорогий матеріал для історії України, але коло того матеріялу треба ще багато заходу, щоб він став історією, тоб то викладом, освіченим ідеєю. Найліпше видно це з того, що коли, напр. українофіли і навіть галицькі «відрубники» бачать в д. Антоновичеві партизана своїх ідей, легенькі ретушовки його праць, зроблені напр. д. Шебальським, появлялись в «Русскомъ Вѣстникѣ» в підпору тенденцій «обрусенія», або навіть його праці з маленькими приписочками звісного М. Юзефовича видавались як програма такої системи обрусенія й релігійного примусу, якої в XIX ст. навіть російський уряд не смів провести. (Ми говоримо це, маючи на думці переважно брошуру «Очеркъ исторіи православной церкви въ Югозап. Руси въ XVII и XVIII ст.», фінал котрої, де говориться, що в свій час польський уряд робив резонно, коли нищив православіє і що тепер російський уряд мусить також нищити католицизм, переносить нас в часи Пилипа II. іспанського і пановання теорії *ejus regio, ejus religio* (чиє царство, того мусить бути й віра). Брошура та була видана від імени Київської Археографічної Комісії (предсідатель М. Юзефович, головний редактор В. Антонович), але недавно перепечатана в монографіях В. Антоновича без фіналу. (Я висказав в «Спб. Вѣдомостяхъ» свою думку про чудну для наших часів ідею цієї брошури ще в той час, як вона появилась).

Ніхто з наших істориків не вмів так точно возстановити факти переважно історії державно-політичної, — коли який князь або гетьман став правити, коли взяв яке місто й т. і., але д. Антонович мов навмисне обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняння з історією других народів і т. і., через що й можливе вживання його праць і відрубниками й обрусителями, а ще гірше те, що ширша публіка зовсім нічого не виносить з праць д. Антоновича

й через те власне не читає їх. Іноді д. Антонович натякає на «народні ідеали», котрі переважно виявились у козацтві і говорить так мов «народник». Тількож даремне ви б шукали в його працях ясного показу тих ідеалів, а ще менше осуду їх, показу, яке місце вони можуть мати в спільній великій еволюції європейської людности й т. і., то б то таких провідних думок, котрі одні тільки й можуть сказати громаді, як їй бути з народницькими й козацькими симпатіями, куди їх приткнути в сучасности. Найліпший показ такої неясности проступів народництва в д. Антоновича можна знайти в одній з ліпших і найстаранніше оброблених його праць — в монографії про Палія й кінець козацтва на правім боці Дніпра. Там прекрасно показано, коли де був Палій, кого коли побили його козаки й т. і., не відно тільки які власне порядки були в «Паліївській державі», що там робили люди що-дня, як господарювали й т. і.. не натякнуто на те, яке місце займала та «Паліївська Держава» по своїм внутрішнім порядкам і культурі в ряду других форм громадського життя європейських народів і т. і. (Вважаю не лишнім нагадати, що цей закид я говорив д. А. — чеві ще в 1870 р., коли він прилюдно боронив свою працю про Палія, як магістерську дисертацію в Київському університеті).

Хиби д. Антоновича в більшій ще силі виступають у працях його учеників. Ми спинимось на одному тільки примірі проф. Дашкевича. Між іншим він написав одну працю, котра зветься «Борьба культуръ и народностей въ литовско-русскомъ государствѣ въ періодъ династической уніи Литвы съ Польшей». Тілько ж, не гляючи на таке імя праці, даремне б стали ви шукати в ній справдешну історію цивілізації, то б то порівнання порядків державних, соціяльних, освітних Польщі, Литви й Русі перед їх унією й у часи її, та показу, якому ступню європейської еволюції відповідав стан кожної з трьох країн в певні епохи. Щось подібне такому порівнанню бачимо тільки в огляді прав королів польських і литовських в епоху Ягелонів. Тілько ж автор не глянув на Польщу назад, в ті часи, коли її королі були подібні до литовсько-руських князів, а тим паче не глянув на відповідні епохи в Європі. Властивого ж культурного порівнання в нього зовсім нема. А тільки повна й порівнавча студія життя Польщі, Литви й Русі, з оглядом на європейську еволюцію й може пояснити, на скільки натуральним було те, що Польща взяла гору над Литвою й Русю. Замість такої студії вчений автор займає нас розмовами про те, чи «винен чи невинен» був Вітольд, або про те, що як би Свідрігайло вмів «соблюдать надлежащій порядокъ», то все пішлоб інакше. Звісно, після таких розмов такий великий факт, як перевага Польщі над Литвою й Русю зостається темним або цілком випадковим, або результатом «інтриг» польського вовка проти нашого руського телятка.

Найбільше показує хиби теперішньої науки про Україну власне те, що ця наука ніяк не може дати собі ради з козацтвом, хоть найбільше з ним возиться. Остатніми часами з цією справою вийшов чистий скандал: д. Куліш, один з найбільших наших національників

і козаколюбців, став дуже остро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, що не хотіли терпіти козацтва, та Петра I. й Катерину II., що зруйнували Січі й т. і. (Розбишаками вийшли козаки в д. Куліша між іншими через те, що він, як звичайно наші вчені, оглядає нашу історію без порівняння з історією других народів. Тим часом в історії західно-європейських народів можна знайти факти, з котрих методом д. Куліша можна довести, що всі корпорації й класи — рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарешті й інституція королів — були розбишаки і всі революційні рухи, як і державні війни були розбоями). Така переміна в поглядах д. Куліша підняла проти нього всіх українолюбців, та окрім заміток Костомарова, котрий поправив де-які почастні помилки д. Куліша, українські козаколюбці нічого не виставили проти нього, окрім лайки, часто зовсім неприличної. (Найважливіше, що писано проти недавньої праці д. Куліша про Богдана Хмельницького, писано Москалем Карповим, котрий боронить козаків проти Польщі та за те видає їх головою царському московському урядові). Безперечно д. Куліш пересолів і наговорив багато зовсім чудного, та все таки зміна його поглядів свідчить по крайній мірі про те, що настав уже час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного, та ще й хвилевого стану людности, ні навіть з погляду тільки національного, а надто перемішаного з православним; що треба оглянути історію нашу совокупно в усі її доби: княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарсько й конституційно-австрійським) і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людности, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь Українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна тільки, рівняючи її з історією других народів Європи. Тільки таким же способом можна сказати правдивий суд і почастино над нашим козацтвом, — над його вартістю й хибами, над причинами його смерти (осередніми, як і побічними) і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто «здати в архів» і признати навіть шкодливим для поступу.

Алеж наші вчені звичайно й не думають про таке опрацювання історії ні всеї нашої країни, ні почастино козацтва, з котрим вони найбільше мають діла, а думають, що кількох доволі неясних слів про народ і народність досить буде, щоб пояснити все в такій заплутаній справі.

Впрочім цю хибу українські вчені ділять і з московськими істориками Русі, котрі теж думають, мов би то історія Русі є наука особна від історії всеї людности, так якби хто з учених природників подумав би, що наука про лисиці особна не то від загальної науки про животины, а навіть від науки про вовків! Та все таки російські історики, хоч стоячи на державній точці, зачіпають іноді відносини Росії до західної Європи, пробують виводити якусь філософію

історії, показують для Росії якісь перспективи на всесвітньому театрі життя. Українці ж або обходяться без усякої філософії, або держать себе в якомусь узенькому провінціальному та до того й зовсім неясному, плаксивому романтизмі, перед котрим людині, що немає сама охоти пускатись у довгі наукові досліди зостається тільки сказати: було колись, та що з того?

Поясню свою думку такими примірами: величатись запорозькими набігами на Малу Азію й не рахувати в позитивні пригоди української історії, напр. завоювання берега Чорного Моря Катериною II. (нехай і запізнього через помилки московської політики перед Україною) або остатньої війни Росії проти Турції (при всіх дуростях, які наробив російський уряд перед війною й після) — ще більша помилка, ніж та, яку роблять московські історики династичних поглядів, коли вихваляють Олега Київського, а пропускають без уваги прилучення Подолії до руських земель під литовською династією. Далі, розводитись в історії українського письменства про всякі посередности, аби вони написали два вірші по українському, а пропускати без уваги в історії культури на Україні заснування трьох університетів (нехай упять, запізньо), Гоголя, перших славистів російських, Українців з роду й т. і., значить нічогосінько не розуміти в культурних справах. А в обох показаних примірах поверховне українофільство просто зрікається свого «національного добра» на користь «зажерного сусіди». Будучи консеквентним у поверховому національстві, прийдеться й Костомарова віддати Москалям в «заесманську літературу», бо Костомаров писав переважно й найліпші свої праці по «московському». Тим часом Костомаров має в історії українства далеко більше ваги, як автор «Богдана Хмельницького» і т. і. «московських» творів, ніж як автор «Переяславської ночі» й т. і. слабих українських проб. Правдиво науковий, широкий погляд на історію України мусів би показати нашій громаді й чужим, як фатальні національно-красві завдання українські сповнялись і під чужими урядами і як поступ цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства. Через це вияснилось би краще й те, на кілька Україна могла б цивілізуватись сама й послужити для всесвітньої цивілізації при повній самосвідомості й автономії, до котрих вона поривалась нераз і котрі вона тепер може осягнути на дорозі всесвітнього поступу.

В чому наглядно видно, на скільки українолюбська наука стоїть нижче навіть від російської, так це в справі про історію й теперішній стан володіння землею на Україні. Скільки людей у нас заходило коло історії селянства нашого і це, думалось би, найцікавіша справа для народолобців. А тільки остатніми часами чоловік майже сторонній, професор загальної історії, д. Лучицький пролив світло на цю справу, показавши, що на нашій Україні було повсюдне громадське володіння землею, що сліди його zostались і досі навіть там, де нема вже такого загального громадського володіння, яке є в Слобідчині або в Новоросії і яке мало відрізняється від великоруського. І показав він це між іншим по тим самим архівним грамо-

там, котрі навіть напечатані другими — Українцями й українолюбцями. Як це сталось, що другі дивились і не бачили? А так, що їм засліпили очі слова про національні духи та вдачі, слова, по котрим московський дух міг жити в громадському володінню землею, а український не міг і т. д.

Є одна галузь науки, в котрій ще недавно Українці, можна сказати, вели перед у Росії, — це те, що зветься не зовсім точно етнографією з виділом про народні звичаї й право. Наука про звичаєве право ще недавно майже була основана в Росії українофілами: Чубінським, Юхименком, Кистяковським. А тепер де вона на Україні, коли тим часом російська наука дійшла по цій частині до праць європейської важности, як книги д. Макс. Ковалевського (Українець з роду, але не українськ), — російські, французькі й англійські?! І такий упадок вийшов не тільки через пригодову нестачу особисто талановитих спеціалістів, а через навмисну зневагу космополітичного, порівнявчого напрямку в науці, проти котрого в часи археологічного з'їзду в Одесі виступали українофільські вчені в спорах з тим же д. Ковалевським, називаючи той напрямок «плавбою по океану безбережному». Тепер зо спеціально українського боку в один круг з працями д. Ковалевського можна поставити хіба працю д. Волкова про весільні звичаї Славян, котра знайшла собі місце не в «Правді», ні в «Зорі», а. . . в болгарському «Сборнику» міністерства народної освіти!

Для того, щоб допевнити, що це не випадкова пригода, а послідок навмисного реакціонерства, котре запанувало в остатні роки в певних українофільських кругах, я мушу розказати одну приключку. Як звісно, «Правда» приобіцяла було в початку служити органом європейської науки на Україні. Скоро після початку получив я прозьбу від основателя «Правди» написати європейську наукову хроніку для одного з чисел. Я відповів, що не будучи енциклопедистом, про всякі науки писати не можу, а міг би написати про ті галузі, котрими більше займався, — напр. про нові праці й теорії в науці про народну словесність (folklore і про нові книжки по історії Ізраеля, по котрій в ті часи вийшов початок праці Ренана, що звернула на себе увагу всього світа). Тільки ж, позаяк реставратор «Правди» писав мені, що мов би то українська громада бажає націоналізму, і не хоче космополітизму й раціоналізму, то я просив дати мені вказівку, як мені написати про космополітично-антропологічний напрямок в етнографії, щоб не обурити націоналістів, а про Ренана, щоб не показатись раціоналістом? Відповіді на ці запити я не получив. І всякий, хто погляне на «Правду», побачить, що там і сліду нема європейської науки, котра тепер після того як галицько-український національний рух офіційно поставлений під начальство галицького єпископату, мусить бути з гори вигнана з галицько-українського національного письменства. Нагадаю, що тим часом, як українофільське письменство, діставшись під диктатуру певних авторитетів, добровільно втікало від нових наукових напрямів навіть в тих галузях, котрі були для нього найприродніші,

як folk-lore, — польська журналістика, навіть підцензурна (в Варшаві) встигла познайомити свою публіку і з новою працею Ренана і стала видавати спеціальне фолкльорне письмо в дусі нової космополітично-антропологічної школи (Wislá), а далі й по-російському почали появлятися «Этнографическое Обзорѣніе» і «Живая Старина», котрі хоч не так рішуче, а все таки виступають на туж дорогу, при чому «Этн. Обзорѣніе» мав навіть сотрудників українофілів. Нарешті навіть наймолодший славянський брат, Болгарія, заложив фолкльорне видання, котре зразу звернуло на себе увагу вченого світа (див. Archiv für Slav. Philologie, Am Urquell і др.) і навіть почало приймати до себе українські праці. Тим часом уже років 6—7, коли піднялась справа реорганізації львівської «Зорі», я радив закласти при ній фолкльорний відділ на європейський лад, і були тоді сили, котрі могли поставити цю справу по-європейському. Але мій проєкт упав не через кого, як через наших національників. Так ці добродії добровільно спiniaють зріст нашого письменства гірше, ніж усяка царська цензура, бо нема нічого гіршого над д о б р о в і л ь н у р е а к ц і ю. І після цього ми ще будемо плакати, чому наші сусіди не шанують нашого письменства нарівні зо своїми!

З усього зараз сказаного ясно, що українське письменство й наука про Україну мусять перш усього обновились, приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського й наукового руху в Європі й Америці й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним. Між іншим українолюбці мусять вийти з того вузького й поверховного національства, котре в Європі втратило змісл після 1848 р. З цього зовсім не слідує, щоб вони мусіли зректись своєї прихильности до України, до її нації або й заходів відшукати дійсні національні ознаки в історії й сучасности українського народу.*) Напроти, прихильність до своєї країни й народу тільки

*) При цій нагоді я, в інтересах згоди, попробую таки «проковтнути жабу» й сказати два слова проти того перекручування моїх думок, що буцим то г зовсім не признаю національности. Ще в своїй статті в «Зорі» я виразно сказав, що національности я признаю, а тільки противлюсь націоналізмові, то б то примусу держатися звісних почуть і думок (політичних і культурних) по тій причині, що вони національні або (частіше) вважаються за такі. В рецензії на брошурку д. Стодольського (в «Товариші») я показав, що при теперішньому стані науки питання про національні відміни стало зовсім не таким простим, як було 50—60 років назад. Тепер багато з того, що вважалось колись за національне, признано спільним усім народам на певній ступені зросту, або й продуктом інтернаціонального процесу, котрий начався давно. Я сказав вище, що тепер наука про національности мусить розібрати, що в певних овнаках нації є сталого, більше-менше біологічного, а що перемінне, — і багато ще треба праці наукової, зробленої найширшим, всесвітньо-порівнавчим методом, щоб дійти до можливости сказати щось тверде про суть національностей. В міру своїх сил я працюю над обробкою матеріялу для національної психології української і в своїх працях по народній словесности відмічаю завше подобенство й відміни українських творів від чужих, українські варіації вятих у чужих народів тем і т. д. Але я не позволяю собі ніяких сумарних виводів, доки сотні робіт по подібному методу будуть зроблені в однім крузі народної словесности; а є ще немало й других кругів.

виграє, коли вона очиститься від старозаконної ненависти до чужих і освітиться світлом вселюдського прямування до поступу. Наука ж про свою національність стане на міцний ґрунт, коли всевітний порівнявчий метод встерегатиме дослідувачів від скорих і поверховних висновків, які робили старі націоналісти, навіть такі, як автор праці «Д в ѣ русскія народности», й котрих запізнені приміри можна було бачити недавно в «Правді» в очерку «Три національні типи народні», котрого не можна без скандалу виголосити, напр. ні на одному науковому конгресі, ні навіть напечатати ні на одній звітній науковому світові мові, напр. і на російській, на котрій появились же і навіть на свій час з виблиском «Д в ѣ русскія народности».

Я певнісінкий, що таке обновління українського письменства й науки настане незабаром: де-які ознаки показують уже початки такого обновління. Найскорше пішлоб те обновління, якби наша письменська громада взялась рішуче вчитись європейським мовам та просто увійшла в прями стосунки з європейською наукою, письменством і політикою. Але позаяк життя не жде і позаяк всі письменні Українці добре розуміють російську мову, а більша частина їх лінується вчитись мовам європейським, то для користи самого українського письменства треба показувати молодіжці, чого власне мусить вона шукати в російському письменстві й посилати українських молодих письменників шукати провідних думок і взірців письменської вмілості й наукових заходів скорше в російських повістярів, навіть таких як Успенський та Короленко, в російських учених як Пипін, Веселовський, М. Ковалевський і др., а ніж в теперішньому українолюбському письменстві, навіть в такому, що пишеться по-російському, то б то все таки мусить оглядатись на якусь критику, не так як українолюбські пера й чорнила в галицьких часописях*).

*) Д. Пипін став тепер, після своєї рецензії на «Історію літератури рускої» д. Ом. Огоновського, дуже непопулярним серед українолюбців, з котрих де-які навіть просто записують його в катковці. Мені навіть один український націоналістик ставить у вину, чому я нічого не пишу проти д. Пипіна; тим паче я боюсь, що на мене розсердяться за те, що я раджу вчитись у д. Пипіна. Теорія примусового писання проти д. Пипіна не так то ліберальна. Всякий волен писати про те, що йому інтересне. Для мене ж, та думаю й для многих Українців, спор д. Пипіна з д. Огоновським, і навпаки, мало інтересний. Д. Огоновський написав слабу з наукового боку книгу, хоч з великими претензіями (хиби обробки старшого періода показані досить ясно в рецензії д. А. С. в «Історическ. Вѣстникѣ»). Ці претензії розсердили д. Пипіна і він написав рецензію далеко не влучних, в котрій видимо пересолив і забув багато з того, що сам говорив, а рівно й те, що про спорні з д. Огоновським предмети він ліпше сказав у статті «Споръ южанъ и сѣверянъ» у «Вѣстн. Европы» ж. От і все! Не варто було ровдувати спора між рецензентом і автором. Щож до справи про широту української літератури й права її на рівність з російською, то спор у цій справі напустіша гайба часу. Щоб література мала право на широту, треба, щоб вона була широка. От напр. голандська література пише власне діалектом долішньонімецької мови, та коли на ній появляються твори первокласної наукової вартости, напр. твори Тіле або Кюнена по історії релігій, то, значить, вона й має право на такі твори. Я з свого боку вважаю ліпшим розкавати по-українському

Бо письменство російське при всіх хибах таки ближче стоїть до сучасного європейського руху, ніж теперішнє українське.

Так ось чому я, — зовсім не думаючи голосити «смерти українському письменству» (ще раз беру на себе сором і виголошую перед земляками в тому «очистительную присягу» проти донощиків «Правди!»), а власне бажаючи добра українському письменству, вважаю тепер потрібним виступати проти тих, хто відкидає російське письменство, як буцим то нічого не варте, і тим відкидає найприступніший для загалу нашої громади колодязь, де все таки тече жива вода, й хоче засудити ту громаду на виключне вживання загнаної вже водиці, а то й просто мертвої, котра бучно зве себе «патріотичною» українською наукою, белетристикою й т. і.

А окрім того тепер власне треба раз на завше вияснити справу відносин українського письменства до російського взагалі. Не один уже десяток років чуємо ми про самостійність українського письменства, про його право бути рівним з російським і т. і. Тільки ж дійсна праця українських письменників зовсім не відповідає таким претензіям, а в письменстві може ще більше, ніж у чому другому, право без праці, котра дає силу, немає ніякої вартости: брати, напр., мають може ще більше право мати свого Шекспіра, ніж Англічане, котрі з певного погляду моглиб задовольнятись латинською мовою, та отже англійського Шекспіра увесь світ читає, а про бурятського не чути. В часи «Основи» українські письменники ображались, коли навіть московські славянолюбці, такі як Ів. Аксаков, В. Ламанський згоджувались на те, щоб українське письменство було собі, та тільки «д л я д о м а ш н я г о о б и х о д а». Але ж тепер, майже через 30 років, по совісті треба сказати, що ми самі, російські Українці, мало зробили для того, що б добре виповнити навіть ці рядки, хоч зробили кілька кроків, щоб виступити з цих рямок, переважно в літературі перекладній, хоч виключно поетичній. П р о з и української, окрім белетристичної, як не було так нема нігде, окрім у женецьких виданнях.

При цій нагоді замічу, що пора б уже поразувати перешкоди й переслідування, яких дізнали за останні 30—40 років літератори й письменство російське ліберально-радикального напрямку, й

про праці, напр. тих же Тіле й Кюненів, ніж споритись в ким небудь про право української літератури говорити про такі широкі речі, як історія релігій (Див. брошуру «Нова теологічна наука»). А головніше — у д. Пипіна є багато праць і окрім рецензії на книгу д. Огоновського. З тих праць напр. «Опыт литературной истории русских сказок и повѣстей», котра появилася раніше знаменитої праці Бенфея про Панчатантру, як би була переложена на яку-небудь захід-європ. мову моглаб мати високе місце в усесвітній науці, як один з початків нової порівнявчої школи, котру часто звуть школою Бенфея. А Українці можуть знайти в цій праці й досі вназівки для історії старого письменства і впливу його на народну словесність і на Україні, яких не дасть, напр. компіляція д. Огоновського, найслабша власне в подібних точках.

Я вже в «Зорі» сказав, що виключаю з писаного Українцями в Галичині прекрасну роботу про родинне життя на Україні в XVI—XVII ст. Це єдина справді наукова й свіжа праця, написана по-українському в усього, досланого українлюбцями в Галичину за останні 10—15 років.

українське. Звісно, проти російського письменства не було таких загальних заборон, як проти українського 1863 і 1876 рр., та все таки, напр. кара Чернишевському і кружкові його в 60-ті роки, висилка в Сибір цілої купи літераторів у 70-ті й 80-ті роки, заборона «Современника», «Русскаго Слова», «Отечественныхъ Записокъ», «Дѣла», не числячи газет, і вигонка цілого ряду ліберальних професорів з катедр, чогось та коштують. А про те ліберальна наука й література в Росії живе й бореться далеко енергичніше, ніж українське письменство, котре має коло себе ґрунт в Галичині. Напр. заборона 1863 р. не виключала можливости печатати по-українському не тільки белетристики, але й наукових праць, а забороняла тільки духовну й популярно-наукову літератури. Чомуж ні один український учений не видав наукового діла за ті часи? Далі, закон про печатъ 1865 р. давав усякому можливість обійти попередню цензуру, печатаючи в Петербурзі й Москві книги в 10 листів, котрі заборонити мав право тільки суд, і кілька років цей закон досить совісно оповнявся. Чому ні один український письменник не поспробував скористуватись тим законом і поставити навіть адміністративну заборону 1868 р. перед судом, котрий в ті часи держав себе досить незалежно й пропускав не раз такі книги, котрі цензори хотіли задержати і навіть (вироком про Вундта «Душа человекъ и животнаго») укоротив руки духовній цензурі взагалі? Тим часом російські ліберальні писателі тим законом користувались і навіть вибороли для себе певний простор, котрого зовсім не сміє відняти від них і победоносівська доба. Нарешті я питаю, хто перешкоджав, напр. Костомарову видати переклад Біблії й популярно-наукові брошури, напр. у Галичині? Хто перешкоджає вченим українолюбцям закласти в Галичині серйозно наукове видання і т. і. і т. і.?

Не дуже то багато зроблено й у Галичині, а надто особними українськими національниками, бо якби від їх письменського плоду відкинути те, що м у с л о бути зроблено, бо від самого уряду з гори були признані Русинам школи і що, зроблено за оплатою урядовою, то зостанеться не дуже багато; а як ще й те розібрати що до осередньої вартости, то зостанеться справді цінного ще менше від того, що зроблено російськими Українцями. Не можна пропустити того факту, що в галицькій печаті проби перенести до своєї хати передові наукові й літературні думки й заходи європейські, то б то надати живий характер літературі, роблені були майже виключно радикалами: в «Громадськѣм Друзі», «Дрібній Бібліотеці», «Науковій Бібліотеці», «Літературно-Науковій Бібліотеці». Проби ці прийшлося радикалам робити не тільки без помочі національників, а при опозиції з їх боку. Теж треба сказати й про такі проби, як «Жіночий Альманах». Навіть єдиний галицький белетрист, після Федьковича, котрого може читати літературно-вихована публіка поза Галичиною — радикал Франко, котрого націоналістична громада трохи на той світ не загнала й не перестас обкидати болотом. Тай самого Федьковича повісти видав радикал і навіть «обруситель», по словам націоналістів. Ось де між іншим треба шукати причин невеликої

прихильності радикалів галицьких до націоналістів. Усе живе, не тільки в політиці, але навіть в письменстві, приходиться радикалам вносити в свою громаду з бою проти національників, котрі хочять вдержати скрізь пановання мертвецької рутини і добровільно спиняють зріст нашого письменства до рівности з європейськими.

Тим часом російське письменство, не гляючи на всі перешкоди з боку уряду, не спало й добилося собі становиска світового й особно в кругу славянському. Чи це кому подобається, чи ні, а європейський світ признав російське письменство рівноправним членом у своїй сім'ї і тепер не проходить тижня, щоб не появлялось чогонбудь перекладеного з російської на яку-небудь світову мову: французьку, німецьку, англійську. Багато Європейців тепер учится російської мови й не далеко той час, коли вона буде прийнята в число мов світових.

Серед Славян російська мова стала вже дійсно посередньою. Цього хіба сліший не примітить, коли буде їздити по славянським землям. Я, напр. ще в 1871 р. у Празі ніяк не міг вдержати з Чехами розмову по-чеському, бо вони (навіть ті, що ніколи не були в Росії) говорили зо мною по-російському. Недавно мені довелось бути в Сербії, і я побачив теж саме. На одному офіційальному візиті розмова почалась по-французькому, та приймавший мене достойник попрохав у мене «дозволу говорити по-російському». А йому добре було звісно, що я далеко не прихильник офіційної Росії. В Болгарії я що дня бачу приміри, як, напр. Чех або галицький Русин (народовець, котрий ніколи не був в Росії) говорить з Болгариним по-російському. Поляки більш других Славян опираються проти вживання «московської» мови. Напр. у Женеві можна побачити студенток Польок, котрі скінчили гімназію на московській мові в Варшаві, або й в Одесі, а розмовляють з Росіянами не інакше як по-французькому. Тількиж коли Поляк за границею стає до практичного діла, зараз пише на своїх дверях у Женеві й Парижі, як і в Софії: «з дѣсь говорятъ по-русски», а на Болгарії польські емігранти, напр., лікарі ще до війни 1877 р. просто починали говорити з Болгарами по-російському і є такі, що й досі майже на тому й зістались.

І зовсім не треба думати, щоб таке вживання мови російської було зв'язане з яким-небудь «москволюбством», а надто з таким, про яке говорять у Галичині. Зовсім ні. Спеціфічні писання секти «московських славянолюбців» всього менше читаються славянською (як і російською) публікою, а читаються нею власне ті писання, котрі звались колись у Росії «западническими» — твори Турґенева, «Вѣстникъ Европы» і т. і. Таке я бачив у 1871 р. в Празі; теж саме бачу тепер у Болгарії. Нігде в світі тепер так не лають Росію, часом не саму тільки урядову, як у Болгарії, і нігде тепер так багато не купують російських книг, як у Болгарії ж, і купують тих книг багато на кошт уряду, котрий на ножах з Росією. Читають Болгаре російські книжки оригінальні, а також переводні, бо якже, напр. сту-

дентові вищої школи історикові не прочитати Бокля або Спенсера чи Момаена, а коли він не знає англійської ані німецької мови, то мусить читати по-російському. Недавно я робив пробу: давав Болгарам-студентам читати польський переклад звісної книги американця Моргана про первісні громади, так мені його вернули: кажуть «важко розуміти!»

Цю пригоду — все славянську вартість російської мови треба признати як дійсність, проти котрої уператись, все рівно, що протіву рожна прати. (Подібна проява показується і в германському світі. Так, напр. Датчане, хоч не люблять Німців, а часто пишуть по-німецькому, коли хочать ширшої публіки. Так робить звісний Брандес. Так-же поступає й багато Голандців). Не важити цієї дійсности такаж сама глупість, як і задля вартости російської літератури зневажати осіб національні славянські мови й письменства, в тім числі й наше українське. Всякому своє, по його силі! В усякім разі ми, російські Українці, нічого не тратимо на тому, що признаємо російську, — «московську» мову за посередню славянську, бо ми її знаємо й завше знати будемо. Тому ж, хто б у такому признанню побачив яку зраду чи шкоду для осібних українських справ, я нагадаю, що таке признання входило в програму Кирило-Методіївських братчиків 1847 р. Костомарова, Шевченка й ін. котра й досі є найрозумніше з усього, що вигадало українолюбство.

На цьому тепер ми й скінчимо розмову про вартість для України російського письменства, а мусимо поговорити про те, що таке «обрусеніє», звідки воно взялось, на чому опирається, і після того про те, як найліпше з ним боротись.

IV.

Звідки пішло «обрусеніє»? Самобутні мудровання в цій справі українсько-галицькі. Потреба холодно-наукового досліду цієї справи. Державно-національний централізм і культурний космополітизм з національним автономізмом у старі віки. Дві системи початку середніх віків у Європі. Латинський централізм в церкві римській і національний автономізм протестантській. Централізм у церквах восточних. Національний централізм в англійській державі (Нормано-анжуйська Англія, Валія, Ірландія, Шотландія), у старій королівській Франції, в Бургундії і в новій, по-революційній Франції. Французькі республіканці-централісти, правдиві батьки теперішніх «обрусеній». Германізація. «Обрусеніє».

Сподіваюсь, що скілько-небудь безсторонні читателі розібрали нарешті мої думки про національність і космополітизм, а також і про вартість для Українців теперішнього російського письменства й про вагу для них і на будуче російської мови. Хто буде мені щетикати, що я взагалі не признаю національностей, а почастино української, або що я проповідую «о б р у с е н і є», з тим я більше го-

ворити не буду. Тепер по черзі справ нам треба розібрати, що то таке система обрусенія, звідки пішла вона, на чому держиться? Тільки тоді, коли точно відповімо на ті питання, ми можемо відповісти й на друге: як ліпше боротися з цим лихом?

Впять я б радніший просто й приступити до розбору цієї справи, не зачіпаючи нікого, так упять не можу так зробити, зваживши обставини, при котрих мені приходиться говорити з громадою.

Мене звіщають з певного боку, що слова мої приймаються гірше ніж як чудацькі, що вони «страшенно непопулярні», бо українська громада гаряче спочуває свою національність і ставить її вище всього, обрусеніє ж так допекло їй, що вона гаряче готова битись не тільки з ним, а зо всім, що хоч поверховно нагадує обрусеніє і навіть з тим, хто холодніше дивиться на нього. Ще мене звіщають, що українська громада дуже недовольна полемікою протів тих, хто, нехай і з помилками й хибами, а все таки служить найважнішій тепер для неї справі — ширення національного українського спочуття й ненависти до обрусенія.

Треба коротко відповісти на ці закиди.

Перш усього скажу, що хто хоче поправді служити громаді, той мусить не гнатись за популярністю і навіть пам'ятати мудрі слова Ренана, котрі я вже раз мав пригоду нагадувати — що «іноді найліпший спосіб мати рацію, це не боятись пробути певний час не в моді». А ще важніше, що сама боротьба з певним лихом потребує холодного розсліду справи мабуть чи не більше, ніж гарячого почуття. Що б ви сказали про лікаря, котрий би озброївся самим тільки гарячим почуттям на боротьбу? Чи не прирівнали б ви його до того кухаря в Гоголевих «Мертвих Душах», котрий державсь системи: к а т а й, в а л я й, б и л о б и г о р я ч о ?

Що до полеміки, та ще й різкої, то я покликуюсь на одну з поезій Шевченка:

Ой виострю товариша,
Засуну в халяву,
Та піду шукати правди. . .
Та спитаю в жидовина. . .
І ученця, як трапиться —
Нехай не гуляє,
А святе письмо читає,
Людей поучає. . .

(«Ой виострю товариша»).

Оті наше вчені національники, що маючи всі засоби й навіть будучи просто службою обов'язані слідити за наукою, досі сидять на думках, які наука в Європі вже покинула 30—40 років назад; отці наші публіцисти й політики, котрі стають до праці, не вислідивши її цілів і способів науковим способом, не познайомившись,

як така робота ведеться по більш освічених сторонах, хіба це не ті ченці, котрі «гуляють»? Хіба не треба хоч показати їм гострого товарища з халяви? Помилиться той, хто подумає, що полемістові так любо ходити по світу з таким товаришем, замість того, щоб ходити в хлібом-сілю, або санітарові любіше гребтись у бруді, ніж ходити по рожевим садкам. . . Зрештою в словах моїх про більшу частину названих вище писателів і вчених Українців нема власне ніякої полеміки, а є тільки отвертий вияв моєї думки, на котрий всякий має право в літературній республіці і котрий є навіть обов'язковим знаком пошани до чесних і заслужених писателів. І мені б першому стало гірко, як би мої уваги були ким-небудь взяті за напади. Коли я з чим полемізую, так це з лінивим на думку, а буйним на слова шарлатанством та з крутієм, котрі хотять узяти монополію українолюбства. Це такі прояви, котрі справді мусять бути викорінені ножем полеміки з нашого поля. . .

По цій передмові, гірко зітхнувши, о, Музо, над нашою долею, — трошки пополемізуймо, — потім приступимо просто до діла!

В остатні часи по-нашому написано чимало проти о б р у с е - н і я, тільки по більшій частині писання це нагадує страви Гоголевого кухаря. На нашій половині Європи мозок у людей ще дуже лінивий і довго думати не любить, а любить короткі заходи, рішучі слова. Це можна запримітити однаково в Москаля, як і в Українця, в Поляка, як і в Болгарина, — у консерваторів, як і в революціонерів, у космополітів, як і в націоналістів. До того я мав уже нагоду завважати, що наші українські національніки, хоч на словах і бунтуються проти Москви, а на ділі живуть московськими ж думками і московськими ж способами думати, навіть не дуже то перелицьованими, беруть, напр. основи своєї націоналістичної філософії просто в московських «с а м о б ы т н и к о в» і навіть ще не першого сорту. Між іншим у таких «с а м о б ы т н и к о в» ще за часи царя Миколи була думка, мовляв «русскому человеку всё нѣмецкія науки и машины может замѣнить одна природная смѣтка да глазомѣр». Така самобутня думка ускочила навіть в голови руских соціалістів-революціонерів бакунінського «согласія», вважавших себе космополітами, котрі проповідували нікчемність «буржуазних наук», і глибоко залягла в головах «руских народників» всяких «согласій», від юзовського до льво-толстовського. Подібна ж зневага до «науки уловатого Німця», котрій противуставлялась «своя мудрість», продиктувала Шевченкові звісні уступи в його «П о с л а н і ї», істинно глупі, і вони власне через свою глупоту, котра освящає лінивість нашого мозку, так само стали популярні, як і виклики Бакуніна проти буржуазних наук і шкіл.

Звісно, тепер зовсім без наук (і досі для нас німецьких та буржуазних!) та без сяких-таких машин не проживеш. Я знав колись у Женеві одного російського народника-соціаліста, досить доброго кравця, котрого «спропагандировали» бакуністи і котрий схотів

бути хліборобом*) та ще й на «чистій» землі, в Америці. Той народник не признавав ні наук, з книгами, географічними картами, ні машин, напр. залізниць, пароходів і т. д., але все таки вживав ножів і ножиць, хоч я йому й доказував, що відповідно до його думок не треба йти дальше зубів та ніхтів. І в Америку він хотів дістатись не просто плавом, руками й ногами, а все таки на старенькому човнику, котрий стояв прив'язаний коло берега Рони і котрий він думав украсти. Атласів наш народник не признавав, а все таки вривки географії дійшли й до нього і він таки знав, що Рона тече в море та що Америка за морем; він тільки не знав про пороги на Роні, про Perte du Rhône та про те, що таке Середземне море, а що Атлантика.

Не раз мені нагадується цей народник, коли я бачу або читаю с а м о б и т н и к о в московсько-консервативних і російсько-революційних народників, українських народовців і т. д. Надто часто приходиться мені споминати мрії мого народника про човен на Роні. Споминаю я його, як він думав викрасти той човник і проскочити незаміченим від берегової поліції швейцарської і французької, коли я читаю темні натяки про те, що наші національники думають визволити Україну з пазурів Москви анонімними статейками в галицьких виданнях. Споминаю я його й тоді, коли читаю загальні проби філософії наших національників. Бо що-ж таке їх теорія спеціальних національних духів українського й московського, як не старенький човен, викрадений коло берега «Москвы-р'ьки», де його збудовано 50 років назад по образу Гегелевої барки на річці Шпре?

Приступаючи просто до справи: звідки пішло «обрусеніє», ми знаходимо, напр. у «Правді» десятки вироків, що воно йде «з духу, вдачі, характеру, історії великоруського народу». Коли поглянеш на те, чим підпирають сотрудники «Правди» такі вироки, то побачиш в них зовсім уже кухарів Гоголевого Ноздрьова, так що спинятись на них значило б зовсім уже гаяти час. Трошки старанніше, хоч в тім же роді, озбробний сотрудник «Д'їла», д. Баштовий, котрий недавно виступив з довгою статтею «У к р а ї н с т в о н а л і т е р а т у р н и х п о з в а х з М о с к о в щ и н о ю», і про нього треба сказати кілька слів.

Основні історично-філософичні думки д. Баштового тіж самі, котрі виложив систематично Москаль Данилевський в книзі «Р о с с і я и Е в р о п а» і котрі в своїй суті є ніщо друге, як московська перелицьовка Гегелевого германофільства, котра запізнилась років на 30—40. Д. Баштовий не звернув уваги навіть на російські критики основ цієї філософії, зроблені дд. В. Соловйовим, Карєєвим і др. Про власний перевір та передум тих основ д. Баштовим нічого й говорити. Д. Б. досі вірує в цілні національно-культурні типи й нічогосінько не знає про інтернаціональні елементи навіть у старих азіятських культурах, більш ізольованих (відділених) ніж серед-

*) Бачите, хлібороби — це чистий «народ». Кі слову сказати, й наші русько-українські радикали не могли інакше назвати газету «для селян і міщан» як Хліборобі

земно-морська й європейська культура, в котрій різні національні елементи перемішалися з досить давніх часів, коли показався вплив Єгиптян, Асиріян, Фінікійців на Греків і т. і., тоб то з самого початку грецької історії в XII ст. до Р. Хр. Баштовий, зайшовши в спорі з д. Пипіним про «Исторію рускои літератури» д. Огоновського аж у стару Азію, шукає там цільних національно-культурних типів, говорить про Китай, Індію, Юдею, і ані на хвилину не спиняється над тим, що в Китаї теософія Лао-дзи зовсім подібна до теософії індійських брамаїстів, а що потім серед Китайців розширився індійський будизм і пустив глибокі коріні. Д. Баштовий ще досі вірує в те, що жидівська культура основана на «чистому монотеїзмі», тоді як європейська наука давно вже доказала, що в свій час Жиди були також фетішісти й політеїсти, як і другі народи, що жидівський монотеїзм пізніших часів виробився інтернаціональним процесом, під впливами на Жидів думок іранських, єгипетських (в Єгипті державна проба свого роду монотеїзму зроблена була ще під XVIII. династією, то б то ще за 1500 років до Хр.) і навіть грецької філософії. Коли вже говорити про «чистий монотеїзм», то треба б пам'ятати, що він появився тільки в освічених Європейців в часи дійсної філософії після реформації, а до того часу навіть християнство було свого роду дуалізмом і навіть політеїзмом. І всею такою старою й хиткою машинерією д. Баштовий хоче депевнити, що в «Українців є свій національно-культурний тип, а в Москалів його нема й не може бути». Зовсім, мов у звісному анекдоті про те, як колись високий візитатор зайшов у шпиталь божевільних і стрів там індивідуума, котрий показав йому усіх хорих, а нарешті сказав про одного: «а це послідний дурень! думає, що він Ісус Христос, — коли всьому світові звісно, що Ісус Христос я!»

Сівши в украдений човник, стару й підгнилу теорію осібних цільних і віковічних національних духів, д. Баштовий пустивсь розмовляти про справу національно-державних централізмів і національної автономії в Європі. Про цю справу не могло нічого дати д. Баштовому російське письменство — очевидно єдине, котре йому доступне, — бо по-російському в цій справі є тільки мої статті — «Н о в о к е л ь т с ь к о е и п р о в а н с а л ь с ь к о е д в и ж е н і е в о Ф р а н ц і и» в «В. Е в р о п ы» та С. П. (одолинського) про Каталонію в «Р у с с к о й М ы с л и». Перших д. Баштовий не згадує; і очевидно не знає поданих там фактів; другу знає тільки в досить безцеремонній переробці д. Мордовцева. То й прийшлося д. Баштовому або піти в науку до «узловатого Німця», або проповідати «мудрість свою», склавшись на «глазом'єр». Як добрий український національник, він вибрав остатнє, і по «глазом'єру» поділив Європу на три полоси по породам (расам): на романську, німецьку й російську. Держави першої раси, по слову д. Баштового, можуть прикласти до себе приказку: ж и в и с а м і д р у г и м д а в а й ж и т и. Про Австрію й Прусію (держави німецькі, по д. Б-ому), можна сказати, що там уже інший девіз: ж и в и с а м і д р у г и м т р о ш е ч к и д а в а й ж и т и! В Росії ж панує такий девіз: ж и в и

сам і нікому іншому не давай жити! (Дѣло, 1891, ч. 66).

Далі ми будемо докладно говорити про відносини державної й недержавних національностей у Франції, і читач сам побачить, на скільки вірно скарактеризував «глазомѣр» д. Баштового романську полосу Європи. Поки що скажемо, що не тільки Австрія, навіть у Транслітавії, рай для провінціяльних національностей, але й Прусія і сама Росія не дійшли ще до державно-національного централізму французького.

Що до Росії, то ми тут скажемо, що до неї тепер в усьому, а надто в літературних справах скорше може бути приложена приказка: і сам не живи, і другим не давай жити! В літературі ця приказка олицетворяється попередньою поліцейською цензурою, котра була колись в усій Європі, в часи, коли там панували політичні порядки, подібні до теперішніх російських, а тепер зосталась тільки в Росії, вкупі з самодержавієм царським, або ліпше чиновницьким. Ця цензура зробила можливими заборони української літератури наказами 1863 і 1876 рр., конечно, неможливі тепер ні в якій державі Європи. Алеж цензура душила й душить і російську літературу і не так далекий від нас той час, коли міністр освіти і шеф цензури, гр. С. Уваров, котрий ще був освітніший многих російських чиновників, казав прилюдно: «хоч би вже раз література російська зникла, спокійніше б було!» Винуватити громаду Росіян за систему обрусенія так, як можна винуватити Французів або Німців за францізацію або германізацію, — тепер ще по крайній мірі передчасно, бо закони в Росії пишуться не парламентами, вибраними поголовним голосованням, як у Франції та Германії. Пождімо, то тоді й судитимемо.

Як дісталась у романську полосу д. Баштового Бельгія, ми й зрозуміти не можемо. В Бельгії властиво Германців більше, ніж Романців, бо по ревізії 1880 р. було 2.479.747 душ людности з виключно фламандською мовою, 2.327.867 душ з французькою та 433.749 обомовних, так що в ній германська раса перемагає тим паче, що обомовні по більшій часті Фламандці в роду. Дійсно Бельгія належить до держав рішуче мішаного національного складу, як Швейцарія та Австрія, і не диво, що там мови обох національностей дійшли майже до повної рівноваги, але це сталось зовсім не через толерантність романську проти других національностей. Ми покажемо далі цю толерантність властиво в Бельгії, а тепер скажемо, що й у новому бельгійському королівстві, котре вийшло з спільного повстання Фламандців і Французів (Валонів) проти корони голандської в 1830., — Фламандці лиш довгою боротьбою в письменстві, в радах міських і державних добились того, що тепер мова їх майже рівноправна з французькою. Не далеко ходючи, досить було прочитати, напр. в *Independance Belge* (котра досить розширена і в Росії) спори в бельгійському парламенті, які велись три роки тому назад в поводу проєкту закону, що примушував офіцерів армії знати обидві краєві мови, щоб побачити, що катковщини є чимало й у Бельгії. Вся ріж-

ниця тільки в тому, що при парламентському порядку, хочби й цензовому, не можна придушити національність, котра становить більшість в державі і котра свідомо себе.

Це все міг би знати досить легко й д. Баштовий, як би замість того, щоб покладатися на «глазомѣр» та на округлики, які до нього дійшли з московської ж літератури, він пішов на час у науку до «увловатого Німця», і щоб говорити про Прованс і Францію, переглянув хоч за два роки *Armana Prouvençau Le Fèlibre*, а для Бельгії глянув би в книжку *De Haulleville, La nationalité belge ou les Flamands et les Wallons* та *Роденберга Belgien und die Belgier*, або хоч на витяг з неї про фламандську літературу в *Deutsche Revue* 1881 (IV-V), коли не працю Графа про літературу в Бельгії в юбілейному виданю *Cinquante ans de liberté (1830—1880)*. Не пошкодило б заглянути в книжечку *Ad Fischhof'a, Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität*, котру колись хвалило й «Дѣло».

Вся ця «німецька наука» потребувала б 7—10 день праці та 20—30 ффранків видатків, а просвітила б д. Баштового й про Прованс і про Фламандців почастино і про усю справу національного централізму й автономізму взагалі, та ще де про що.

Тепер же, читаючи таких оборонців українства, як д. Баштовий, не кажучи вже про публіцистів «Правди», скільки небудь тямущий прихильник українства мусить молитись: боже, пора туй нас від приятелів, а від ворогів і самі ми вратуємось!

Галицькі редакції, котрі печатають самобутні проби українських любомудрів в справі «обрусенія», могли б від себе поучити їх трохи, нагадавши, що в самій Австрії було й навіть досі є чимало германізації, румунізації, італізації, колонізації, мадяризації, навіть над нашими ж Русинами, так що, коли такі системи родить певний дух, то духу того досить по всім расам: германській, романській, славянській, фінській. Та в Галичині до лінивства мозку прилучаються ще явні хороби, котрі виносять люде зі шкіл повівської й адвокатської, через котрі звичайно переходять освічені Галичане. Ці хороби: поверховна балаканина й партійність, при котрій людина й сама знає, що говорить нісенітницю, та вдовольняється тим, що так, мовляв, треба для справи, котру ми тепер боронимо.

Тим часом серйозні люде мусять же зрозуміти, що ні «глазомѣром» ні партійною балаканиною серйозного діла не виясниш, і поважної та досить складної справи не наведеш на добру дорогу. Треба іншого заходу — холодного наукового. Попробуємо ж підступити до справи обрусенія з таким заходом, на скільки вистачають наші сили, й поставимо наші досліди на суд громадський, котрий може доповнити або поправити в наших думках те, що в них є невірного, або й зовсім їх перекинути, та тільки все ж так не «глазомѣром» ані горячністю, а холодним науковим дослідом.

Перш усього питаємо: чи не було або чи нема й досі в державах других народів, окрім Великорусів, чого небудь подібного обрусенію?

На скільки нам звісна історія й теперішній стан Європи, то ми можемо сказати, що не було й нема такої нації й національної держави, де б не було свого «обрусенія», або й не зосталось слідів його й досі, і що, значить, системи подібні обрусенію суть ознакою не певної національності, а певного порядку громадського, котрий відповідає певному періодові зросту народів.

Оглядаючи історію всіх культурних народів, ми мусимо прийти до виводу, що система примусової національності є такою ж всесвітньою появою в громадським життю, як і система примусової релігії. Першою підставою обох систем служить дикий суб'єктивізм, котрий прає людей дивуватись тому, що не подібне до їхнього, сміятись з нього, ворогувати, нищити. З певною культурою цей дикий суб'єктивізм може то систематизуватись і розростатись, то вслабляється і щезати. В життю релігійним нетолерантність систематизується й росте до скрайних розмірів вкупі з ростом монотеїзму, як це ясно видно з закону жидівської синагоги, котрий приписано Мойсею, і з релігійної політики християн і магометан. Те саме, що монотеїзм в політиці релігійний, є державна централізація в справах політики національної; до тих же послідків приводить і централізація церковна; перший ступінь до котрої робить церковна аристократія. Це доказує історія всяких рас.

Звісно, ми не можемо тут давати спеціальної наукової дисертації, а тільки нагадаємо в певній системі важніші факти, в тім числі де-які досить звісні навіть з гімназіяльних учебників. За остатне просимо прощення в читателів, звертаючи вину на тих наших національників, котрі пускаються в політику й публіцистику, закинувши навіть гімназіяльну науку.

Оглядаючи історію національних централізмів, ми природно здибаємось і з проявами противенства тому централізмові, з пробами засновати національний автономізм на ґрунті теоретичному. Перший звісний примір національного примусу в історії можна вбачити в учинках одної з перших воєнних держав — асирійської, царі котрої, завоювавши Єгипет в VII ст. до Р. Хр. примушували єгипетських князів переіменувати імена їх столиць і свої власні. Певно, подібні вчинки робились і другими подібними державцями, та тільки нам вони не звісні. Друга велика деспотія, котра досить скоро по асирійській завоювала передню Азію й Єгипет — персидська, показує нам противний примір — певну національну толеранцію, бо до нас дійшли декрети персидських царів, писані мовою не тільки персидською, а й вавилонсько-асирійською, сузіянською, єгипетською. Та тільки тут не можна вбачати спеціально-расової толеранції Персів; це було послідком чисто історичних обставин: Перси в момент, коли завоювали або, як тепер виясняється, взяли за згодою певної частини людности Вавилон, стояли культурно нижче від Сузіянців, серед котрих давно васіла персидська династія, і були під впливом сузіян-

ської й вавилонської культури, через те й повернулись до неї толерантно. Це той же самий прояв, який ми бачимо в перших вчинках Римлян відносно до Греків, у відносинах варварських королів (Готів, Бургундів, Франків і др.) до Римлян, а в наших сторонах у політиці литовських князів. Прояви подібної толеранції бачимо у Греків за часи Птолемеїв у Єгипті (де знаходимо декрети царів грецьких й єгипетських), але дуже слабкі, бо в ті часи, Греки вже з погордою дивились на чужинців-варварів, так що вище державне життя в поалександровських греко-азіатських царствах, як і в Єгипті, правилось на грецькій мові. (Як мало в таких справах має ваги «національна вдача», видно, напр, і з того, що Перси за часів Ахеменідів були досить толерантні до віри чужинців, тоді як за часи Сасанідів, коли віра їх дуже приближилась до монотеїзму, гонили єретиків і чужевірців майже так як християне). Політика цих греко-азіатських держав до національностей не-грецьких виложена вся в словах листу Арістотеля до Александра Великого: «Пам'ятай, що для Греків ти старшина, а для других ти пан». Грецький національний централізм пустив такі коріння в західній Азії, що навіть у державі Партів (іранської породи) офіційна мова була грецька, як потім у середньовічних державах Європи такою мовою була римська.

На заході старої Європи першою завойовницькою державою на велику скалю стала римська, котра будучи ще республікою в Римі, була централістичною на провінціях. Маючи певну культуру й опираючися на досить числену італійську народність, Римляне дивились з висока на більше-менше варварські нації Заходу, і покоряючи їх ставили їх під адміністрацію й юрисдикцію своїх чиновників, котра вся справлялась на італійській мові, так що римська держава дає нам перший великий примір денационалізації провінціалів, обрусення окраїн, коли хочете вжити такого терміну. (З західно-європейських своїх підданих Римляне мусіли найбільше попускати Галам (Кельтам) за-альпійським, так і то тепер звісно з надписів, що гальська мова дуже ще була розширена по всій теперішній Франції навіть до кінця римської держави, але всі офіційні надписи там виключно латинські. (Mommson, Röm. Gesch. V. 90—92).

Як було сказано, спершу Римляне обертались толерантно до більше культурних Греків і певно до напівгрецького Сходу. Але згодом звички централізації взяли перевагу й тут, і латинська мова стала брати перевагу в офіційному життю й східної половини римської держави на стільки, що навіть після того, як держава та поділилась, навіть у Візантійській імперії, пройшло кілька віків, поки грецька мова висвободилась з під латинської і стала офіційною, на свою чергу примусовою для окраїн.

Тим часом, коли так на ґрунті державного централізму розроставсь по культурному світу централізм національний, появились зерна й реакції йому — свідомого національного автономізму. Зерна ті зародились у початках культурного

універсализму, котрому допомогло зрости само лихо — завоювання. Найстарші звісні початки того універсализму дає нам пропаганда будізму, релігії, котра повстала серед стосунків різних націй в Індостані й котра (як свідчать надписи Асоки) вже напевно за 250 років до Христа проповідувалась ріжним націям і поза Індію особними апостолами (місіонерами-післанцями) на ріжних мовах. Так ця перша на світі протестантська й демократична віра (котра йшла проти віри старих попів і навчала, що всі люде рівні), а також перша віра інтернаціональна (спільна многим народам) перша стала вживати й усяких мов, між ними й зовсім невчених і навіть диких і освящала їх. Так, в Індії будівці вживали по при мови старих святих книг (санскриту) й мови простої (палі), а далі й мов усяких народів південної й східної Азії, на котрих перше писано було — притчі з життя Буди, «добра наука» (євангеліє) цього Великого Учителя, і котрі певне через те тільки й непропали. Цікаво, що через переробки з іранської переробки життя Буди, оповідання про нього, під назвою «Життя царевича Іосафата» зайшло й у Европу, де християнська церква признала святим цього Іосафата і де воно розповсюдилось майже на всіх мовах.

Не так упорядкована була проповідь старих вір передньої Азії й Єгипту, аж поки й тут з ріжних вір виробилась віра, подібна до будівської — християнська. Коли після персидської держави передня Азія, північна Африка та середземноморська Европа зблизились в державах греко-македонських і потім у римській, то почалось досить жваве взаємне познайомління між ріжними народами й вірами. Ми знаємо, що проповідачі вір єгипетської, малоазійської, сірійських і др. заходили аж у Рим, де їх охоче слухали жінки. Зостались і уривки з перекладів і переробок на грецьку мову святих книг єгипетських (кн. Гермеса) фінікійських, вавилонських і др.

Найбільше звісно нам про ширення на чужих мовах і серед чужих людей віри й святих книг жидівських.

Після того, як старе жидівське царство було зруйноване, Жиди по неволі, а по части й по волі розійшлись по ріжним країнам, від р. Евфрату до Риму, і стали забувати стару свою мову, котра зосталась у їх святих книгах. В Азії вони почали навіть писати новіші святі книги мовою сірійською, близькою до їхньої, а в Єгипті й Малій Азії говорили мовою грецькою й нарешті переклали (за 150—100 р. до Христа) свої старі святі книги на грецьку мову й дописували на ній нові, так що й увесь збір цих книг стали звати грецьким словом Біблія (Книги).

Коли серед Жидів, котрі так перемішувались з чужими народами, повстала друга в історії протестантська віра, християнство, то й вона почала робитись інтернаціональною і вживати ріжних мов, як і будівство, і тим освящати ті з них, на котрих раніше не було письменства. До нас не дійшло християнських книг, писаних по-жидівському.

Найстаріші з християнських книг, Листи Апостола Павла, писані по-грецькому. Також по-грецькому ми маємо й Євангелія й другі писання апостольські. Але з II віку по Р. Хр. почались переклади християнських книг на мову сирійську й єгипетську, далі з III. в. на латинську, аж поки в V в. переклав св. Єронім на латину (не дуже зручно і з помилками) всю Біблію, котра й досі вживається в рим. кат. церквах п. н. Вульгати. В IV. в. зроблені проби перекладу Біблії на мову подібних до Німців та Шведів — Готів, котрі прийшли було з Дніпрових сторін на Дунай; в V. в. появилась Біблія в мові арменській, в VI. в. в грузинській, в IX. в. славянській (старо-болгарській), на котрій і досі вона читається в наших церквах.

Побік обміну релігійного між народами йшли початки й обміну творами науковими й поетичними, котрі теж підкопували національну пиху й зневагу до чужих народів і підпирали думку культурного універсализму, цю найліпшу підставу для національного автономізму. Тепер знаходяться сліди проби переробок творів грецьких філософів для Єгиптян. Давно звісні переклади творів грецьких філософів і лікарів (Арістотеля, Галена і др.) на мову сирійську (найбільше між V. і VIII. в.), з котрої вони перекладались потім (в X. в.) на арабську мову, а з неї пішли переклади латинські і т. і. (Нагадаємо, що перші проби перекладів Арістотеля з арабського на латинське були прокляті папами 1209 і 1231 р., котрі веліли катом палити ті книги). Більше розповсюдились: повість про Александра Великого (котра певно пішла з Єгипту та обійшла всі мови передньої Азії й Європи), про Трсю, а ще більше витяги з індійської збірки байок, перероблені спершу для Персів, а далі для Сирійців і Арабів (Каліла ве Дімна), а нарешті для всіх народів середньовічної історії, та «Книга Семи Мудрих», теж спершу зроблена по індійським джерелам Персами (Сіндібад-Наме). Ця страшенно шкодлива книга, а надто в християнських монашеських переробках, джерело зневаги проти жінок, була найбільше розповсюдженою книгою на світі, аж поки нові місіонери християнські, переважно Англічане, не розпустили в XIX. ст. на сотнях мов перекладів Біблії, та все таки вона, як і другі згадані вище, переходючи від народа до народа, служила письменському обміну між народами й виробці думки, що всяка мова варта того, щоб на ній було письменство.

Так уже в часи переходу старих віків у середні повстали одна проти другої дві думки (принципи, ідеї): 1). національно-державний централізм, примус до державної мови і 2). людяно-освітній універсализм з вільністю кожної народної мови.

Розвал римської держави нападом ріжних мало освічених (варварських, як казали Греки) народів (Німців, Славян і др.) прикрив обидві думки ніби туманом. Варвари, що завоювали ріжні країни римської держави і хрестились у римсько-християнську віру, самі вчились латинської мови, хоч при тому держались і своїх і навіть пробували писати на них книги святі й світські. Але згодом,

коли в римській церкві запанували єпископи, а над ними найстарший, римський папа, то б то коли виробилось церковне панство й царство, то римська церква, котра здавна не терпіла іншої мови в службі церковній, окрім латинської, почала всяко забороняти вживати в церквах інші мови й перекладати церковні книги на ті мови. (Папа Григорій VII., котрий найвиразніше поставляв своє царство над усім світом та примушував попів не женитись, виразно заборонив у листі до герц. Чехії народню мову в церкві й у св. письмі). І так стояла ця справа, аж поки серед нових християнських народів не почались протипопівські рухи, котрі навчали, що християнин може сам просто без попа обертатись до бога і котрі противились найбільше панству єпископів і царству папи. Тільки ці рухи рішуче взяли за діло старих християн — нести науку християнську на всяких мовах, по всьому світові.

Цікава історія християнської науки, напр. в Англії. Англії почали хреститись у VI-VII. ст., а вже в середини VII. ст. починають появлятись на англійській мові переробки й переклади частини Біблії, але згодом заборони таких перекладів прийшли в Риму і в далеку Англію. Тільки рішучі противники папства й навіть поцівства в Англії, як Вікльф, Шурвей і др. переклали Біблію на нову англійську мову (в 1384—1388 р.). Але римсько-англійське поцівство докоряло Вікльфові, що він своїм перекладом Біблії для простих людей «розсіпав перли перед свинями» і почало палити учеників Вікльфа (котрі спершу звались бідними попами) і їх англійські Біблії. В 1404 р. собор англійських єпископів рішуче заборонив уживати всякі переклади Біблії, окрім латинського.

В землях французьких почали перероблювати й перекладати частини Біблії в XI. ст. під впливом протипопівських учителів грецьких (катарів, то б то чистих) і болгарських (богумилів), котрі пішли від учителів армянських (Павлікіян). Церкви або товариства, зложені з людей з такими думками, звались у французьких землях, між іншим бідними братами. Вони то й хотіли мати Біблію на зрозумілих їм простих мовах і зпочатку навіть обертались за тим до папи, але даремно. В 1229 р. собор єпископів у Тулузі заборонив світським людям держати й латинську Біблію, а надто читати Біблію на простих мовах, а незабаром другий собор постановив, що хто не віддасть єпископу за 8 день свої книги перекладу Біблії, щоб єпископ спалив її, того самого вважатимуть за сретика, то б то, коли схочуть, то й сплять. Скоро протипопівський рух у південній Франції знищено, по волі пап та королів, огнем і мечем, і проби перекладати Біблію на прості мови (провансальську й французьку) у Франції замерли.

З кінця XIV. і в початку XV. ст. думки французьких «бідних людей» і англійських «бідних попів» зайшли до Чехів, і зараз же в них явились проби перекладів Біблії на чеську мову. Хоч папа в єпископами і палили і нищили чеських учителів братської віри,

напр. Гуса й др., а все таки не встигли задушити зовсім їх думок. В 1480 р. Біблія чеська була навіть напечатана.

А тут іще вчених людей скрізь стало більше, почалось новонародження наук і вчені люде навіть римської церкви почали читати Біблії грецькі й жидівські, звірювати з ними переклад латинський, перекладати частини Біблії на свою мову. Коли Німець Лютер став учити проти папи й єпископів та проти римської церковної служби й задумав переложити Біблію на німецьку мову просто з жидівської та грецької, то знайшов більше 20 проб німецьких перекладів Біблії. В 1522 р. Лютер напечатав німецький переклад Нового Завіту, а в 1534 р. повний переклад Біблії. З Лютера почалося рішуче протестантство або реформація (переміна) в церкві римській, від котрої відпала половина західної Європи. Зараз за Лютеровим перекладом напечатані були англійські (з 1524 р.), французько-швейцарський (1535) голандський (1537), шведський (1541), фінський (1548), данський (1550), польський (1561, 1563) і т. д. Фінський переклад лютеранських церковних книг і Біблії були перші книги, писані на мові Фінів, також само було і з лютерськими книгами на мовах литовській і естонській, котрі так стали письменними і урятовані були від загибелі*). Згодом, в XVIII—XIX. ст. серед протестантів в Англії заклались товариства, щоб печатати Біблії на всяких мовах, котрими говорять в англійській державі, а далі по всьому світу, і ці товариства повводили так в число письменних мов мови найдикиших народів усього світа.

Оттак то вільний церковний рух проти римської церкви з думкою всесвітньою послужив до освячування всяких мов і національностей.

(Про це все див. Herzog. Real-Encyclopaedie der protestantischen Theologie, статті Bibel, Bibellesung, Bibelübersetzungen і т. і. подібні ж статті в Encyclopaedia Britannica і нарешті дуже цікаву книгу Gaster'a, Graeco-slavonic literature and its relation to the folk-lore of Europe during the Middle ages, де оглянуто вплив арменогреко-болгарського богумильства на захід Європи).

Серед східних церков не встигло вирости церковне царство, по-

*) Перша литовська книга був переклад Лютерового катехізісу 1547. Біблію переложено в 1590 р., та друкований переклад появился в Лондоні аж 1660 р. Щоб придушити протестантство, почали печатати литовські книжки і зауїти, але коли протестантство у Литві замерло, то перестали. Литовський переклад Біблії катол. єп. Гедройця виданий був в 1823 р. російським Біблійним Товариством, котре складалось під впливом англійських протестантів Перша латишська брошурка були 10 заповідів, виданих протестантами в 1530. Далі пішли протестантські-ж кусники Біблії, лютер. катехізіс (1566), і Новий Завіт (1685) і т. д. Тепер в Росії в усіх малих, не-державних і мужицьких народностях найліпше стоять естонська и латишська, бо хоч мови їх не мають майже зовсім офіційного вжитку, то мають по крайній мірі для себе досить розвичуті літератури, а по числу часописів стоять досить високо, бо Ести мають на 900.000 людности 10 часописів, а Латиші-протестанти в прибалтійських губерніях на 1.100.000 людности 12 часописів, тоді як Латиші-католики в Вітебській губ. не мають ні одної. Безспорно, своїм ліпшим станом Ести й прибалт. Латиші (як і Фіни) обов'язані протестанству.

дїбне до римського папства, і через те там не було такого рішучого утиску нових простих мов у церквах, як у церкві римській. Але позаяк і тут була церковна аристократія, єпископи, то потроху і тут завелась зневага до нових мов у християнських народів і навіть до старих, не-грецьких. Так патріархи-Греки в Александрії, Бруссалімі й Антіохії заходжувались витіснити з церков мови єгипетську й сирійську й замінити їх грецькою. Подібне ще більше вперто робили грецькі архієреї серед Волохів та Болгар, і коли недавно Болгаре рішучо поновили собі осїбну церкву, то царградський патріарх, а за ним і другі восточні прокляли Болгар, обвинивши їх у нечуваній єресі (схизмі) — ф і л о е т н і з м і (любоби до осїбности народної), будім то противній християнству. Тай у славянських церквах завелась своя латина: і досі в православних Славян — ново-Болгар, Сербів, Румунів, Москалів, у церквах служать на мові староболгарській, котру тепер навіть у Болгарії народ мало розуміє, а в других країнах ще менше. Коли тепер на різних мовах Славян православних або унітів восточного обряду появились переклади Біблії, то сталось це дуже недавно і під впливом протестантів, а в Болгарії так і просто заходом протестантів. Сербський переклад зробив світський чоловік, В. Караджич, і перше подав його рос. Біблійному товариству ще в 1819 р., та воно дало його на перегляд Сербу ж, Стойковичу, так той обурився простонародньою мовсю перекладу і весь його перекутив на церковне таки. Тільки в 1847 р. Караджич видав свій чистий переклад, і за те дістав трохи не анатему від сербських архієреїв і попів, і тільки не скоро потім переклад його уряд допустив у Сербію.

В Росії єпископи заборонили були ще в 1824 р. російський переклад Біблії, виготовлений Біблійним товариством, а коли недавно дозволили — тільки щоб читати дома, а не в церквах, — то заборонили переклад український. В Австрії для Русинів восточного обряду надруковано русько-український переклад молитов і нового Завіту, та зробили те зовсім не руські попи восточного обряду, а світські люде, і св. Юр довго не хотів благословити навіть перекладу молитов, а перекладу Нового Завіту і досі не хотять ширити галицькі попи, тай не можуть ширити, не зриваючи з римською церквою, бо той переклад зроблено не в латинської Вульгати, котру собор єпископів римсько-католицьких у Тріденті признав обов'язковою для всіх римських католиків. (Нагадаймо, що римські папи, навіть після реформації, видавали накази, котрі коли не забороняли так рішуче простим людям читати Біблію, як у середні віки, то так утрудняли її, що це було рівно забороні. Така була папська 1713 р. *Unigenitus Dei filius*, бреве 1816 р. на імя єпископів Інзенського і Могилевського проти дозволених раніше перекладів Біблії, 1824 р. проти біблійних товариств, і ріжні прикази 1829, 1844, 1846, 1849 рр.). Треба споманути як дуже добру пригоду в церкві російській те, що в ній ще в XIV. ст. під Степан Пермський переклав кілька церковних книг на мову досить диких Зирян і тим зробив таке добре діло, яке тільки через 400—500 років стали робити англійські місіонери. Русолобці

бачуть у тому особливий знак народнього характеру Москалів — доброї терпимости (толеранції) до всяких чужих націй. Але ми, не відмовляючи самому Степанові добрости, думаємо, що вчинок його можливий був тільки через те, що в його часи ще не встигли в Північній Московщині втвердитись примхи церковного панства.

По части через подібний недогляд або непорядок церковний появились у XVI. ст. проби приблизити Біблію до мови народньої на Білій Русі та у нас, на Україні. Тоді тут церкви восточно-православна й західно-католицька стояли одна поряд з другою і начальство церковне було розстроєне, а до того сюди через Польщу приходив з Чехів дух гусівський. От ще з XV. ст. дійшов до нас кусник Біблії, переложений з чеського на мову приближену до української; далі в 1517. р. світський чоловік, Фр. Скорина почав печатати в чеській Праві, раніше Лютерової, Біблію руську, мовою близькою до білоруської. А далі вже, коли прийшло й до нас західне протестанство, то чимало людей стало пробувати перекладати біблію на народню мову, та мало з тих проб було напечатано 1580, а найліпша т. зв. Пересопницька рукопись, переклад чотирьох євангелистів (1556—1561), так і зосталась у єдиній рукописі.

Знаменитий руский печатник Іван Федорович Москвитин говорить у передмові до церковно-славянського «Евангелія Учительного» 1560 р. від імени накладчика, литовського гетьмана Григорія Ходкевича таке: «Помыслил же был есми и се, иже бы сію книгу, выразумѣнія ради простых людей, преложити на просту ю молву и имѣл есми о том попеченіе великое. И совещаеши ми люде мудрые, в том писъмѣ оученые, ижъ прекладаніемъ здавнихъ пословицъ на новыя, помилка чинится не малая, якоже и нынѣ обрѣтается в книгахъ новаго перевода. Того ради сію книгу, яко здавна писаную, велѣл есми се выдруковать». Отсі мудрі люде православія й католицтва і є найбільші вороги, котрі спиняли у нас і на Білій Русі зріст національного письменства!

В XVII. ст. у нас запанувало в країнах, що козаки відбили від Польщі, архієрейство та попівство православне, а в тих, що зостались під Польщею, уніяцьке, і церковне панство не потерпіло такого хлопського непорядку, як переклади Біблії та інших церковних книг на просту народню мову. Так наша народня мова й не визволилась з під церковно-славянської чи старо-болгарської через те, що наша країна не пристала рішуче до все-європейського руху протестанського.

Таким робом на нашій землі склався сумний стан річей, однаково в частинах і православних, як і уніяцьких: щ о - н е д і л і а б о н а в і т ь щ о - д н я в ц е р к в і , котру наш народ привчили поважати, як найвищого суддю в справах духових, виявляється зневага мові нашого народа, показується, що мова та не достойна стати способом розмови між богом та людьми. Ось де найгірше «обрусеніє» в загальному зміслу цього слова, ось де перша підвалина всякої «денаціоналізації» серед нашого народа, окрім того, що, як ми покажемо в свій час, це вживання старої

болгарської мови в церквах на нашій землі було почастино тією дорогою, котра привела освітне життя російських Українців до помосковлення! І цікаво, що навіть найревніші національніки-народовці серед Галичан ні слова не говорять проти такої зневаги нашої народньої мови церквою, проти цього коріння всяких денационалізацій нашого народу!! А якби вони глибше розуміли речі, то мусіли б кричати проти неї вдесятеро дужче, ніж проти цензурних утисків на українську мову зі сторони московського уряду!

З усього попереднього огляду історії церковного «обрусенія» по різних сторонах ясно, що коли в церквах християнських під пануванням єпископів та патріархів і пап зріс національний централізм і примус, то проти нього впять піднявся рух просвітно-космополітичний, протестантство, і довів по крайній мірі де-які сторони Європи, котрі рішуче пристали до того руху, до пошани всяких мов народніх — до національного автономізму в справах релігії. Але на цьому не спинився вплив руху протестантського; визвоління простих народніх мов з під ярма латини в церкві причинилося до того, щоб дати волю цим мовам і в письменстві світському. І до того по різних сторонах Європи робились проби письменства на різних простих мовах, та все таки коли латина була єдиною святою мовою, то проби ті робились немов гріх який. Коли ж живі народні мови через переклад на них євангелії і ті посвятились в очах християнського люду, тоді вони почали сміливо вживатись для всякого письменства й науки.

Тільки ж державні обставини в Європі склались так, що де-яким народнім мовам прийшлося боротись з другими, котрі ставши державними, нав'язувались чужим людям, як колись латина нав'язувалась всяким народам у римській державі. Так склались нові «обрусенія», світські, котрі ми тепер і оглянемо.

Після того, як розвалилась держава римська, в різних країнах Європи складались окремі держави, майже завше через воєнну перевагу певної національності над другими.

В тих державах неминуче почав рости й свій національно-письменський централізм, хоч на заході Європи довго він маскувався і здержувався перевагою мови латинської, наслідуваної від держави римської і піддержуваної церквою.

Коли, після того, як Нормани осілись в Англії, більше менше закінчився на заході Європи період «вандрівки народів», — найбільше централізованою державою там стала Англія під королями норманського й анжуйського роду. Навіть коли королівська самоуполя, зручно організована Вільгельмом I. Норманським за поміччю церкви, як противенство сучасному континентальному феодалізму, була зломлена дружнім напором різних станів народу (панство, попівство й міщанство) і коли Англія стала монархією конституційною, то все таки державна сила там сцентралізувалась так, як нігде в середньвічній Європі. Натурально, що перші систематичні заходи до державно-національного централізму в тій Європі ми знаходимо в державі англійській. Звісно, як зневажано було все саксонське

при перших королях Англії з Норманів і Анжуйців з їх французькою мовою. Знищити зовсім саксонську мову було за важко для нормансько-французької меншости, і згодом виробилась в Англії мішана мова, новоанглійська, котра нескоро стала виходити і в державне життя. (В перший раз цією мовою написаний був королівський маніфест в 1258 р. по при мові латинській і французькій, а в перший раз промова від імени короля в парламенті сказана була по-англійському тільки 1363 р., значить майже через 300 років після того, як пофранцузжені Нормани завоювали Англію (1066). Та ще й після того французька мова вживалась довго в державному життю Англії). Тільки ж з того часу тим енергічніше взялись Англічане до денационалізації людности кельтійської, котра ще зоставалась на британських островах.

Адміністративна політика Англічан у кельтійських країнах була зовсім римська: завойовуючи нову країну Англічане оселяли там свої колонії, заводили свої порядки з своєю офіційною мовою: французькою або новоанглійською (звісно, по при латині). Так поступали вони у Валії і пізніше в Ірландії.

Вже англосакси нищили національність Кельтів у Британії, але то було нищення самої людности, щоб зайняти її місце. Так перед часом Вільгельма Завойователя знищені були Брити майже в усій теперішній Англії, окрім західних окраїн. Зараз же після того, як Нормани осілись в саксонській Англії, вони почали захоплювати землі Бритів у Валії (Gwallia, Wales), де держали себе, як потім іспанські «конкістадори» в Америці. Але на півночі країни стояли ще кельтійські державки, хоч і вони мусіли признавати своїм господарем короля Англії. Валійці не були варварами, бо не тільки були здавна христіянами, а мали від X. ст. свої збори законів, писані по-кельтському й по-латинському. Під кінець XIII. ст. найдужчі князі Валії задумали увільнитись від Англічан. Коли архієпископ англійський поїхав у Валію, щоб спинити повстанський рух, то валійські барони сказали йому виразно: «Ми не хочемо покорятись Едварду I-му, королю Англії і не потерпимо, щоб наш князь покорується чужинцям, котрих мови, звичаїв і законів ми зовсім не знаємо». Едвард побідив Валійців і знівечив їх національні державки. В країнах, котрі захопили норманські авантюристи (Lords Marchers), англійський король зоставив порядки, котрі вони там завели, хоч там було багато феодалного свевольства, котрого англійський уряд не терпів у себе, але в бувших чисто валійських землях Едвард завів англійські порядки. Осібний Statutum Gwalliae (1284) хоч і признавав по части валійські закони, та ставив вище їх англійські й англійську адміністрацію; чимало землі роздав король англійським панам. Валійцям це не дуже то подобалось, і вони стали бунтуватись. Англічане били їх, а надто їх кобзарів-бардів. Бунт барда Оуена Гліндура в 1400 р. був досить важний, бо бунтовщик став князем широкої країні. Тоді англійський уряд видав такі закони, по котрим Валійцям заборонено було володіти власністю в городах, мати які-небудь чини, носити в городах

оружжя; шлюби між Англічанами й Валійцями були заборонені; Валієць не допускався перед судом як свідок проти Англічанина; сходи й товариства Валійцям були заборонені. Остатнє підрізувало власне товариства бардів і їх поезію, котра, як звісно, мала вплив на всю Европу. Такі закони були поновлені в 1447 р. Кажуть, що Генріх V. (1413—1422) виразно заборонив школи й книги валійські. І тільки, коли подібні заходи принесли свій плід — підрізали національність валійську, то закони англійські за Генріха VIII. в 1536 і 1543 зрівняли особисті права Валійців і Англічан і дали депутатам Валії місце в англійському парламенті.

Це було прекрасно, тільки не мало безпосередньої ваги для національності валійських Кельтів, котра при всіх англійських державних і адміністративних порядках не могла мати ніякого державного права, а при тодішньому аристократичному цензу депутатському не могла мати й послідів у парламенті, бо зосталась тільки серед простого народу. Багато Кельтів поанглилось, література їх збідніла і коли зовсім не вимерла, то тільки дякуючи реформації, а надто радикальним її сектам, котрих держава не тільки не признавала, а ще й досі примушує адептів їх платити податки на англійську єпископальну церкву. Реформація і ці секти принесли Валійцям переклад Біблії (1567 Новий Завіт, 1588 вся Біблія) й сяку-таку релігійну літературу. Далі прибавилось археографічно-лінгвістичне дилетанство, котре зацікавилось старою кельтійською поезією бардів, фолкльором, і в XIX. ст. основалось спеціальне валійське літературне товариство, котре робить щорічні з'їзди (Eisteddfod) по приміру старих бардів і оживило й біжучу літературу на валійській мові.

Тепер у Валії на 1.359.895 душ людности ще говорить валійською (кімрійською) мовою 934.530, а в усій Англії 996.530 душ; з них зовсім не розуміють по-англійському і говорять тільки по-валійському 304.110 душ.

Валійська мова тепер має 11 часописів (усіх часописів у князівстві Валії 75) і школи, звісно, приватні. Позаяк в конституційній Англії розвилась велика вільність товариств і навіть до недавніх часів не було міністерства народньої освіти і все шкільне діло держалось корпораціями, то й не могло ні звідки вийти перешкоди приватним школам валійської мови. І тепер елементарні школи в Англії держаться не стільки просто державою, скільки товариствами та субсидіями держави, котрі видаються через громадські й окружні шкільні ради, то й валійські школи можуть діставати державні субсидії. Тільки-ж тепер учать на валійській мові майже виключно тільки в школах недільних і спеціаліст кельтійський, котрого ми споминаємо далі, пише нам, що йому незвісні школи, котріб, при кельтійському викладі, получали державну субсидію. Так тепер можна сказати, що, при англійській вольности, кельтійська національність тільки терпиться, а не признається офіційально, коли не рахувати празників в честь наслідника трону, принца Валії, на котрих тепер ради археологічно-етнографічного дилетанства, тан-

цюється валійський танець в старій національній одежі: з пледом через плече і з короткими юбками замість штанів. Ліберально-радикальна партія, такі люде, як Гладстон, котрий живе в Валії, мають велику популярність серед Валійців і похваляють їх на празниках за те, що вони енергично відстояли свою національність і мову, але офіційної ваги мова ця майже зовсім не має. Тільки недавно кілька законів та один рапорт були переложені офіційно на валійську мову, при чому уряд заплатив кошти перекладу. Закладені два роки тому назад органи краввої (по нашому повітової) автономії (local government) дуже радо прийняті кельтійськими патріотами в Валії і можуть стати політичними осередками їх руху, але поки що наслідків їх для кельтійської національності не видно.

(Дивись: York Powell — History of England; Ferd. Walter — Das alte Wales; H. Gaidoz — Les Celtes du pays de Galles et leur littérature в «Revue des deux Mondes» 1871, Mars; Revue Celtique. IV. — Sebillot, Les langues celtiques dans les îles britanniques et en France; Windisch — Keltische Sprachen стаття в Encyclopaedie von Ersch u. Gruber II. Section, 35. Theil. До того ми додали власні досліди по газетам, а також по розмовам і листу оxfordського професора (Rhys), котрий тепер один з перших Кельтистів в Європі).

Розмову про Валію не можна скінчити, не нагадавши, що власне радикальний, майже зовсім безповісний характер протестантських церков у Валії причинився не тільки до того, що тепер з усіх старих кельтійських націй все таки найліпше стоїть валійська, але й до того, що Валія стала точкою, звідки вийшли великі релігійно-просвітні рухи, котрі прислужились другим націям. В 1662 р., коли упала англійська республіка і повернувшись королівський уряд вигнав з парафій 2000 попів за церковне й світське радикальство, один з них заложив «Товариство ширення евангелія в Валії». Це товариство стало приміром для других, між іншим для такого, котре ширило евангеліє і на мові шотландських Кельтів, горалів (1709) і такого, котре ширило недільні школи в Англії й Валії (1785). Нарешті в кінці XVIII. ст. один Валієць, Thomas Charles настояв, що, «Товариство ширення християнської науки» видало двічі по 10.000 валійських перекладів Біблії, а далі змовився з кількома радикальними протестантами баптистами (від котрих тепер пішла українська «штунда») і одним Німцем і задумав закласти товариство для ширення Біблії на живих мовах не тільки в англійській державі, а по всьому світові. До такої думки пристав де-хто і з англійської королівсько-єпископальної церкви, і так повстало в 1804 р. товариство, зложене з людей усяких християнських церков — Бриганське й чужестороннє біблійне товариство (British and foreign Bible Society), котре почало з того, що випечатало 20.000 примірників Біблії валійської та 5000 Нових Завітів, а далі почало печатати Біблії, або хоч Нові Завіти, на всяких мовах (тепер коло 250) і розпустило досі коло 200 мільйонів таких книг. Цікавий уряд того товариства по першому ще статуту: в комітеті мусить бути 36 членів, з них 6 чужесторонців, а 30 в Ан-

глічан, 15 прихильників єпископальної церкви, 15 незгідних з нею (дисидентів). Перші випечатані товариством книги були: Біблія валійська й англійська та євангеліє по Івану на мові Могавків, дикого народу в Північній Америці. Ніхто більше цього товариства, котрого початок вийшов, як бачите, з Валії, не прислуживсь досі стілько для притягання до письменного життя найдальших і найдикіших народів, і, значить, для культурної автономії (освітньої вольности) народів. Тепер би слід по приміру його закласти такеж всевітнє товариство для ширення світської науки.

Покажось у свого рода національній загорілости: я колись марив що наша Україна, 20 раз більша людністю ніж Валія, зробить щось подібне. Так марив я, коли бачив чимало Українців, старших і молодших, котрі присягались на тому, щоб поставити свій патріотизм на ґрунті передових всевітних думок: культурних, політичних і соціальних, і рішуче нести в свій народ ті думки словом і книгами. Відносини нашого народу до сусідів самі собою нав'язували нам подібну пропаганду й серед них, а надто серед Жидів, Білорусів, Литвинів, Румунів, а далі навіть і серед Поляків і Великорусів. Та з тих мрій виповнилось тільки трошечки: видрукування в Женеві перекладу української брошури «Про багатство та бідність» для Білорусів та участь галицьких радикалів-Русинів в початках соціалістичної пропаганди серед Жидів та Поляків. А що до загалу українолюбців, котрі присягались до радикалізму 10—15 років назад, то де вони опинились тепер, видно з того, що тепер нам приходиться перед ними навіть доказувати шкодливість для української справи римського клерикалізму звисних «угодовців». Так вони стали далеко не то від науково-світського радикалізму й космополітизму наших часів, а навіть від християнського радикалізму й універсалізму Валійців, основателів британського й чужостороннього біблійного товариства.

Ще нещасливіше ніж у Валії, випала історія кельтійської національності і далеко гірший стан її і тепер в Ірландії.

І тут Кельти, в той час як почались їх стосунки з Англічанами, були вже не варварами, мали літературу, закони, але були розділені політично, так що не могли противитись як слід норманським авантюристам, а потім Англічанам, котрі завоювали частину Ірландії по берегу проливу, починаючи з висадки Англо-Валійців в другій половині XII. ст.

В Ірландії спершу важко було Англічанам подужати велику масу кельтійської людности, так що перші виселки англійські там самі почали покельчуватись. Англійський уряд піднявсь проти того на такі заходи, примір котрих бачимо в Кількеннійському статуті 1336 р., котрий поділив Ірландію на дві частини — чисту й погану, англійську й кельтійську, з котрих остатня була безмірно більша. Шлюби й кумівство між Англічанами й Кельтами і навіть узяти мамку з одного народу до дитини з другого було заборонено, як державна зрада. Так само заборонено було Англічанину давати

Кельтові коня чи зброю чи що інше. Заборонялось Англічанам усяке компанство з Кельтом, а надто з бардом. Навіть монахи Кельти не могли вступити в монастир англійський і на виворот. Заборонялось Англічанам носити одержу кельтійську й їздити на конях по-кельтійському. Ні один Кельт не міг вести процесу перед англійським судом, так що навіть убити Англічанинові Кельта було вільно. Англічанинові заборонялось говорити по-кельтійському, а коли б Кельт примішався до компанії Англічан, то вся його земля конфіскувалась, а сам він замикався у тюрму, поки не вивчиться прохати прощіння на англійській мові і т. д.

Кількеннійський статут занадто ідеальний, щоб його можна було цілком видержати на практиці. І після нього не тільки Кельти ірландські жили, а навіть Англічане покельчувались і ставали, як казано тоді, *ipsis Hibernis hiberniores* і бунтувались проти англійської корони. Коли в Англії взяв на час гору монархічний абсолютизм при Тюдорах, то задумано було зробити кінець ірландській анархії й сепаратизму і вироблена була система, котру історик Грін (Green, — *History of english people*, II. 176) характеризує так: «Генрихові VIII-ому мало було покорити Ірландію. Йому хотілось цивілізувати народ, котрий він покорив, хотілось правити ним по законам, а не самою силою. Але один тільки образ закону, який могли собі здумати король і його міністри, був закон англійський. Звичайний закон, котрий мав силу в Ірландії за границею Pale (країни, здавна заселеної Англічанами) ірландська система кланового уряду й громадського обладання землею, так само як поезія й література, котрою славилась ірландська мова, були не тільки невідомі англійським державним мужам, але висміювались їми, як варварство. Єдиним способом цивілізувати Ірландію й поправити хаотичний безпорядок, котрий вона показувала їх розуму, було — знищити всю кельтійську традицію ірландського народу «з р о б и т и І р л а н д і ю а н г л і ї с ь к о ю» життям, законами, мовою».

Спершу англійський уряд думав іти до ціли поступенно, але настав спір релігійний між католицтвом і реформацією, а далі політичний між королями й парламентом, і в Ірландії, котра в усьому чинила наперекір Англії, англійський уряд узявся за найстрогіші міри.

Треба нагадати, що урядова (королівсько-єпископальна) реформація, котру англійський королівський уряд Генріха VIII. і др. проводив і в Ірландії, не могла пустити тут корінів, ні помогти так самій кельтійській національності, як поміг радикально-сектантський безєпископальний і навіть безпопівський рух у Валії. Коли англійський уряд послав у 1560 р. в Ірландію нові церковні книги, котрі мусіли там замінити католицькі, то не збувся свої зневаги проти кельтійської мови, а написав такі речі, котрі не лагодились проміж себе: «хоч, мовляв і найліпшеб було, щоб церковна служба справлялась на такій мові, яку люде найліпшеб розуміють, та позаяк важко печатати ірландськими буквами й мало в цілій державі розу-

міється в них, то й нічого справляти в Ірландії службу церковну мовою краєвою, а хай уживається коли не англійська, то латинська (King, Church History of Ireland I. 755).

Не диво, що Ірландці були холодні до такої реформації і воліли вже стару церкву з її латинською службою, до котрої вони принаймні вже привикли. (Нагадаймо, що проби автономії в церковному життю й письменстві Ірландців були підкопані римською церквою за поміччю Англічан же вже в XII ст.). Англійський уряд страшенно мстивсь на Ірландцях за їх бунти на користь римської церкви, а потім королів Стюартів, котрих Англічане двічі проганяли. Звісно, що виробляли в Ірландії англійські уряди Генріха VIII, Єлисавети, нарешті голови англійської республіки Олівера Кромвеля. Остатній після походу 1649 р. майже знищив Ірландців, вдохновляючись біблійними картинами війни Жидів з Хананеями. Тисячі Ірландців були перебиті, десятки тисяч вивезено на тяжкі роботи в Америку, де їх навіть продавали, як Негрів. Милость була, коли уряд дозволив Ірландцям виселятись на службу в Іспанію та Францію. В усьому краю zostались тільки 850.000 душ, з котрих 150.000 були імігранти з Англії й Шотландії. Спеціально для Кельтів Кромвель назначив тільки одну з чотирьох ірландських провінцій (Connaught) і всю землю їх роздав Англічинам, з котрих поробились лендлорди. Не треба забувати, що така денаціоналізація йшла поряд з державно-адміністративною централізацією між Шотландією, Ірландією й Англією.

Такими заходами, котрі, хоч і не так радикально, підновлялись і в XVIII. ст., не зломлено сепаратизму ірландського, котрий витворявся навіть у поселених в Ірландії Англічан, але зломлено кельто-ірландську національність. В 1861 р. на 5,798.967 людности в Ірландії було вже тільки 1,105.536 Кельтів по мові, а в 1881 р. на 5.174.831 усієї людности, Кельтів було тільки 950.680 (18%) та й з тих лишень 103.562 говорило тільки по-кельтському, а решта вже говорила й по-англійському. Ніяких державних прав кельто-ірландська мова не має, і література на ній майже не існує, хоч у новіші часи заложилось особне Товариство для охорони й плекання ірландської мови. (The gaelic Union for the preservation and cultivation of the Irish Language). В самому автономному, або й у сепаратистичному руху Ірландії хоч іноді гаряче говориться про кельтійський дух, незгідний з англо-саксонським, та все таки спеціально кельтійська мова не грає ніякої ролі, і Ірландія властиво показує примір великої англо-ненависти при англійській мові.

(Див. Beaumont — Irlande; W. A. O'Connor Old History of the Irish People I-II; Em Lawles Ireland (the story of the Nations); Green — History of english people I-IV; Sebillot in Revue celtique. IV; Windisch — Keltische Sprache, Brockhaus — Conversationslexicon, Irland).

Багато б треба було нам говорити, як би ми схотіли прослідити долю кельтійської національності в Шотландії, історія котрої досить сплутана дрібними сварками й мало відома у нас звичайній публіці.

Та для нашої цілі досить буде привести кілька найголовніших фактів.

Держава Шотландська певно почалась серед Кельтів, котрі дали їй імя (Scotia); та вже рано центр цієї держави перейшов у південну, а давна посаксонену країну, на котру потім упливала новоанглійська національність. Уже в шотландських законах XII ст. (*Regiam Majestatem*), писаних по-латинському, видно, що старе кельтійське звичаєве право дуже було упосліджене. Все державне життя справлялось уже від того часу на мові англо-шотландській, коли не на латинській, а кельтійська (гаельська) зоставалась тільки для звичайного словесного права в горах, для словесної, хоч досить багатой поезії, зв'язаної з ірландською, та почасти для заміток церковних. Ледви під кінець XV. ст. літературні аматори почали записувати в горах Шотландії народні кельтійські пісні, та й то ще не досить певно. Реформація, котра, як звісно, прийняла в Шотландії радикальний, женевський напрямок, почала було посвящати й кельтійську мову, коли слідом за англо-шотландською книгою церковних псалмів і молитов (*Book of Common Order*), подібна книга була зроблена й на кельтійській мові й напечатана в 1567 р. То була перша печатна книга кельтійська. В 1690 р. видана була Біблія для Ірландії з словничком для шотландських Кельтів.

Так положена була культурна перешкода для знищення гаельської мови. Але ж державні порядки в Шотландії все йшли до такого знищення, почасти й не без вини самих Кельтів, котрі, як Горали (*Highlanders*), вживали розбоїв і дражнили проти себе більш освічених англосаксонських Подолян (*Lowlanders*). Заміри знищити Кельтів-горалів пішли в Шотландії систематичніше, коли Шотландія прилучилась до Англії в XVII-XVIII. ст. Англо-шотландський уряд почав збільшувати силу князьків горальських над простим народом, а поряд з тим напирати на те, що б вони переміняли свою мову й звичаї на англійські. В 1616 р. уряд обов'язав тих князьків посилати дітей своїх на Поділля, щоб вони там учились читати, писати й говорити по-англійському. Акт королівської Ради писав тоді про цей примус, що це «єдиний спосіб, щоб вивести панів горальських з варварства і приготовити їх зреформувати й їх країну і довести її до побожности, покірливости й освіти (*to godliness obedience and civility*)».

Недовольство шотландських Горалів проти уряду англійського, а надто в XVIII. ст., коли він став дужче нагнітати на них, потягло їх підперати династію Стюартів, коли її вигнали Англічане в 1688 р. З того часу Стюарти кілька разів піднімали бунти між Горалами Шотландії; після кожного бунту англійський уряд все більше нагнічував на тих Горалів, випераючи їх з рідної країни. В 1725 р. звелено було одібрати в Горалів івери, а після бунту 1745 р. заборонено навіть одіти горальську й кожний Горал мусів давати ось яку, кумедну тепер, присягу:

«Присягаюсь, що так само як мушу я відповідати перед Богом на великий день страшного суду, так я не буду, не мушу держати в себе

рушницю, ні пістолета і ніякого гвєра, і що не буду носити тартану (tartan) — особна матерія для одежі, пледу (pleid) — шаль і нічого з гірської одежі (Highland-garb), а коли я буду таки робити, то нехай я буду проклятий на моїх справах, на родині й маєтку моєму, — нехай я ніколи не побачу ні жінки моєї, ні дітей, батька, матері, ні приятелів, — нехай я буду вбитий на війні як боязливий, і лежатиму без християнського похорону, в чужій землі, далеко від гробів батьків моїх і родичів, нехай це все нападе на мене, коли я зламаю мою присягу». (Цікаво, що після цієї нагінки на національну одєжу шотландських Горалів, знаменитий актор Гарік, граючи Макбета, не смів повиятись в цій одєжі на сцені в Лондоні, щоб не «провалити» спектаклю. L e s k u — History of England in XVIII. cent. III, 53—54).

От такими заходами Англічане дуже підірвали національність шотландських Кельтів. Коли вони зовсім її не знищили ще й досі то тільки через те, що все таки новий освітний рух узяв під свій захист і гаельську мову. Ми бачили, що освічені люде зацікавились народними піснями гаельськими та що на мову гаельську почали перекладати й протестантські святі книги. Перше придало охоти гаельським поетам писати по-своєму, а друге дало сяке-таке релігійне письменство гаельське. В другій половині XVIII. ст. велику цікавість до гаельських народних пісень та переказів збудив по всьому світові Макферсон, видавши переробки їх по-англійському, мов би то як поеми старого співака Осіяна. Потім видано частину кельтійських матеріалів Макферсона. В XIX. ст. склалось кілька товариств для досліду поезії гаельської та плекання її мови. Тепер цією мовою говорить у Шотландії коло 300.000 душ на 3,735.000 усієї людности, а в усій Великобританії 309.254 душ, з котрих одначе тільки 48.873 не говорить по-англійському. Ніякої офіційної сили мова гаельська не має і в усіх публічних інституцій вживається тільки в церквах. Само собою розуміється, що мови тої вільно вживати в приватних школах і що вчені спеціалісти учать про неї по університетах, як про наукову цікавість.

(Див. про це все: Burton — History of Scotland I-VIII; Mackintosh — History of civilisation in Scotland I-IV; Sebillot in Revue Celtique. IV; Windisch — Keltische Sprachen. Ми додали де-які замітки після пр. Риса.)

Рівняючи долю трьох кельтійських націй, ми не можемо не заримітити, що ліпше в них виїшли Валійці, у котрих запанувало радикальне, майже зовсім безпопівське протестантство, гірше вж шотландські Горали-пресвітеріянці (попівці), а найгірше Ірландці, котрі зостались при римському католицтві.

Другою по черві централізованою державою в З. Європі, після Англії, явилась Франція, хоч і на другий лад, абсолютно-королівській і бюрократичний. Політика Франції до недержавних національностей була також само проскріпційна, як і англійська. Ми

оглянули долю найважливіших із недержавних національностей у Франції в своїй праці «Новокельтское й провансальское движеніе во Франціи» (Вѣстник Европы. 1875, авг.-сент.) і шануючи формат «Народа» не будемо повторятись. Суть діла в тому, що з недержавних національностей Франції кельтійська — бретонська не встигла ще вибитися з під латини, як дісталась під панство французької мови, так само як і іберійська — біскайська. Обидві встигли собі здобути в усіх публічних інституціях в середні віки тільки містерії (релігійний театр) та почасті церковну проповідь, за котру впрочім католицьке духовенство ваялось енергичніше тільки в новіші часи, під страхом протестантства, а надто яacobинського переслідування в часи Великої Революції. (Переклад Нов. Завіту на бретонське появився тільки в 1827 р., а всієї Біблії тільки в 1866 р.). Ріжні діалекти мови провансальської (langue d'oc), почали було влазити в церкви еретицькі (Альбігойців і др.), в акти муніципальні й провінціальні, як за проводом римської церкви наскочила на французьку Україну французька Москва в образі хрестового походу проти Альбігойців у 1209 р. і підрізала сходи другої французької національності на ниві публічного життя, і з того часу langue d'oc повернувся в забуту історією мужицьку мову, аж поки не нагадав про неї новий літературний рух у XIX. ст.

Така була в середні віки доля недержавних національностей на західній половині теперішньої Франції. Чим було тоді спеціально французьке королівство на цій половині, тим було на східній — герцогство Бургундське. Воно мало свою «країну», Нідерландські землі, заселені фламандсько-голандськими й варіаціями долішно-німецького племені. Багаті через ремесла й торг, поріднені й почасті юридично зв'язані з німецькою імперією городи нідерландські були не те, що села етнографічних островків біскайської й бретонської мови. В городах нідерландських виросла своя література; буйна автономія городів тих рано стала писати свої публічні акти живою народною мовою, примушуючи шанувати її й феодалних князів своїх, навіть таких, як графи Фландрії, котрі мали підданих і французької мови (Валони). Та тільки коли бургундські герцоги з кінця XIV. ст. прилучили, правдами й неправдами, до своїх французьких земель нідерландські, так зараз же вони почали давити нідерландську національність. В цих заходах бургундського уряду французької національності ми бачимо перший в новій Європі примір свідомого національного централізму, системи денационалізації, направленої проти національності високо культурної й цілком свідомої себе й свого права на автономію.

Хоча двір бургундських герцогів XV. ст. топився в розкошах з податків, що йшли від нідерландських городів, але при тому дворі систематично виключена була нефранцузька мова й висміювались делегати міщан і рицарі нідерландські, котрі нею не говорили. Правда, коли треба було Филипу Доброму (доброму для панів!)

прохати прибавок грошей (Beden) у нідерландських міщан, то він обертався до провінціальних соймів (Staten) по-нідерландськи, але коли городяне, котрі не могли зносити герцогського здириства й зневаги їх прав, бунтувались і війна їм не щастила, то вони мусіли прохати в герцога ласки — по-французьки. А до того бургундські герцоги поставили над автономічними городовими судами нідерландськими апеляційні палати й найвищий суд — герцогські, з процедурою римсько-французькою і з мовою урядовою французькою. В своїй «обрусительній» політиці, герцоги Бургундії йшли по дорозі, на котру вже раніше ступали Французи, графи Фландрії, а також королі французькі, їх сюзерени. Цікаво, що коли король Франції пішов 1382 р. на поміч графу Фландрії проти бунтувавших фламандських міщан, то в армії союзників було під острахом смерти заборонено говорити по-фламандськи, хоч там були рицарі з фламандського краю.

Інтересно буде при цій нагоді замітити, що бургундські герцоги, а надто король Смілий, — так само руйнували непокірні їм городи нідерландські, як і московські Івани III і IV Новгород, так що нідерландські хроніки звать короля іменем Грізний — Le Terrible.

Цей натиск «офранцуження» вкупі з бюрократичною централізацією і деспотизмом господаря, викликав у Нідерландах перший в історії Європи примір закону про рівноправність національностей в змішаній державі. В знаменитій Великій Привілегії, котру взяли депутати ріжних провінцій нідерландських з дочки Кароля, Марії (1477) — в цьому акті, котрий єсть один зі світліших примірів і політичного лібералізма середновічного, поставлено було, що спільна всім провінціям канцелярія мусіла мати в собі мужів обох національностей, французької і дольно-німецької, ознайомих з обома мовами і що всякі приписи, об'явлені в якій країні не маємо тепер під рукою текста цієї Привілегії, котрий надрукований в *Verzameling van XXIV originale charters 1787* в часи повстання Бельгійців проти Йосипа II австрійського, а говоримо про неї з других рук, між інчим з книги *De-Leveleye, Le gouvernement de la democratie*).

Як звісно, значна частина французьких земель бургундських герцогів, одійшла, за часи тієї Марії до Франції, тоді як Нідерланди одійшли до габсбургсько-іспанського дому. Через те натиск, «офранцуження» Нідерландів спинився, а в північних провінціях, котрі вибились із під габсбургсько-іспанського дому в окрему вільну державу зовсім перестав. Але в південних провінціях, котрі тепер складають Бельгію, цей натиск зоставив по собі видні сліди, — і інтересно, що навіть уряди іспанський і австрійський вживали там французької мови в XVII і XVIII ст.

(Факти боротьби бургундських герцогів з Нідерландцями можна знайти в Баранта *Histoire des Ducs de Bourgogne*, а також у великих

зводах історії Франції Мішле й Мартена. Про адміністративну політику бург. герцогів у Нідерландах див. Wenzelburger, *Geschichte der Niederlande*. I).

Забравши більшу половину земель бургундського дому, французька держава стала викінчати в себе систему централізації, а далі посуватись до Рейну, забираючи вже й країни німецької мови, долішньої, як частина Фландрії, й горішньої, як Альвас. Тоді й французька держава стала на дорогу «офранцуження восточних окраїн» ще більше рішуче, бо від часів бургундських успів розвितись ідеал централістично-бюрократичної адміністрації. Я маю право думати, що політика, напр. Людовика XIV у Фландрії, Лотарингії й Альвасі, з їх апеляційними судами й другими палатами й адміністрацією виключно на французькій мові, досить звісна скільки небудь образованій публіці, бо про неї говориться навіть і в гімназіяльних учебниках, і через те не буду тут розводитись про цю справу.

Вже книга Токвіля *L'ancien régime et la révolution*, котра появилася з сорок років тому назад, показала ясно, що Велика Революція французька в адміністрації Франції тільки викінчила роботу старих королівських політиків Франції, як Рішел'є та Людовик XIV. Республіканці-якобинці, це властиві віртуози державної централізації. Вони, вкупі з Наполеоном I, котрий зібрав коло себе їх зостатки, виробили ту систему політично-адміністраційну, котра стала взірцем для всіх бюрократичних порядків в Європі, включно до Росії й навіть почасти до Турції. Інтересно, що французькі республіканці-якобинці виробили логічну, свідому систему, підперту навіть формально прогресивними аргументами і розширили попередні заходи французьких королів до «офранцуження окраїн». Вони конечні батьки новішого державно-національного централізму, усяких германізацій, мадрияцій, обрусіння і т. д.

Почасти я говорив про це в праці «Новокельтское и провансальское движение во Франции», але треба сказати про це ще тепер і трошки докладніше.

Я думаю, що історія Велико-французької Революції стане найяснішою, коли в ній розрізнити два уклади, говорючи терміном Костомарова: французький і паризький. Революція всефранцузька, приготовлена всім попереднім культурним процесом і почата провінціяльними бунтами в 1788 р. (в Бретані й Дофіне), дала «Деклярацію прав людини й громадянина» 1789 і конституцію 1791 р. Але Парижу цього було мало: він хотів радикальнішої реформи та ще й не тільки політичної, а й релігійно-філософської. Звісно, в теорії Париж мав рацію, та тільки практично матиме рацію хіба в XX ст. Коли виявилось, що провінція не може піти за Парижем, тоді теоретикам радикальної реформи при тодішніх звичках думки й учинків, вихованих віковою школою абсолютизму державного й церковного, не зосталось нічого, як,

опершись на Париж, увялись за абсолютистичну палку й нею гнати всю Францію по дорозі поступу. Ось головна, внутрішня причина, чому республіканці-якобинці ввалялись за політично-адміністративну централізацію, цілком противну заяві «Деклярації прав», до котрої і вони молились. Другі причини, між іншим і роялістично-коаліційна війна — побічні.

Підтягаючи провінції до свого ідеалу, якобинці наткнулись там і на недержавні національності з їх мовами, котрі почали було відживати серед тепла того руху, що зродив «Деклярацію прав», і між іншим перекладати по своєму цю декларацию. Проскрібовані якобинцями громадські елементи, починаючи від попів і роялістів і кінчаючи республіканцями федералістами явились по провінціям і ввалялись і собі за пропаганду своїх ідей на недержавних мовах, почасти протестуючи при цьому проти диктатури Парижа над усією Францією. Якобинці вбачили корінь лиха в самих факті життя недержавних мов, відмінних від святої «мови Деклярації прав». Вони поспішилися як найскорше знищити ті мови.

8-го пювіоу II-го року республіки Барер, член Комітету державного порятунку (Comité du salut public), зробив у Конвенті рапорт про цю справу. Ми мусимо спинитись довше на цім рапорті, бо документ цей має в собі всі сорти катковщини, які тепер можна здібати, напр., у російських національних централістів, починаючи від консервативних і кінчаючи революційними, котрих теорії ми розбирали в книжці «Историческая Польша и великорусская демократія».

Барер говорив: «Громадяне (citoyens)! Тирани, змовившись проміж себе, сказали: неуттво було завше нашим найдужчим помічником; піддержім же неуттво; воно творить фанатиків, вбільшує скількість противореволюціонерів; відсуньмо Францію до варварства, — послужімось з народів мало освічених або з тих, котрі говорять мовою іншою, ніж мова спільної просвіти.

«Комітет зрозумів цю змову неуттва й деспотизму.

«Я тепер зверну вашу увагу на найліпшу мову в Європі, на ту, котра перша освятила отверто права людини й громадянина, на ту, котра має на собі працю передати світові найвищі думки про волю й найбільші погляди державні».

Звісно для Барера це мова французька. По його словам вона, недавно ще була невільницька, дворова, але від часу революції люде з усяких країн Франції заговорили нею в виразом волі й рівности.

«Тільки чотири є точки в республіці, на котрі мусить звернути увагу революційний законодавець, з погляду мов, котрі найбільше противні ширенню громадського духу й ставлять перепони знанню законів республіки та їх викону.

«Між старими мовами, гальськими (velches), гасконськими, кельтійськими або східними, котрі творять відтінки у відносинах ріжних громадян і країн нашої республіки, ми запримітили (і рапорт послів національних говорить в один голос про це з ріжними аген-

тами уряду, посланими в департаменти), що мова так звана бретонська (bas-breton), мова баськів, мова німецька та італійська продовжують царство фанатизму й забобонів (superstition), перешкоджають революції проникнути в дев'ять важних департаментів і можуть сприяти ворогам Франції».

Барер оглядає ці мови, при чому, говорячи про італійську на Корсиці, каже, що на цім острові народ навіть не знає про існування нових законів, бо вони написані мовою, котрої той народ не розуміє. «Правда, — каже Барер, — від кількох місяців наші закони перекладаються на італійське, але ж чи не ліпше б було поставити там кількох учителів нашої мови, ніж перекладчиків на мову чужу?» . . .

«Ось уже три роки, як законодавчі ради говорять про народню освіту. . . Закони про виховання мають виготовити ремісників, артистів, учених, літератів, законодавців, чиновників; — але найперші закони про виховання мусять приготувати громадян, — отже що б бути громадянином, треба слухатись законів, а щоб їх слухати треба їх знати. Значить, ви обов'язані дати народу перше виховання, котре дасть йому можливість розуміти голос законодавця. Яку ж противність показують всякому розумному порядку департаменти Рейнські, Морбіганський, Фіністере і т. п.? Законодавець говорить там мовою, котрої ті, що мусять виконати закони й слухати їх, не розуміють. Старі держави не знали такого разячого й небезпечного контрасту.

«Треба розповсюдити (populariser) мову (державну), треба знищити цю аристократію мови, котра немов ставить націю освічену серед нації варварської.

«Ми зреволюціонували уряд, закони, звичаї, норони, одіжку, торгівлю, саму думку; треба ж зреволюціонувати й мову, котра служить їм щоденним струментом. . .

«Федералізм і забобони говорять по-бретонському, еміграція та ненависть до республіки говорять по-німецькому, контрреволюція говорить по-італійському, а фанатизм говорить по-баському. Розбиймож ці струменти шкоди й облуди!

«Комітет подумав, що треба вам предложити, як річ наглу й революційну: поставити в кожній громаді в означених департаментів по вчителю французької мови, котрий мусить учити молодих людей обох полів і читати кожної декади всім громадянам закони, декрети й накази послані Конвентом. Ці учителі будуть перекладати усно закони, для лекшого розуміння їх, в перші часи. Рим наставляв молодіж, навчаючи її читати закон 12 дощок. Франція буде навчати частину громадян французької мови по книзі «Деклярації прав.» . . .

«Як би я сказав таке деспотові, то він би мене вилаяв: за часи монархії кожний дім, кожна громада, кожна провінція була немов осібною державою, по життю, обрядам, законам, звичаям і по мові. Деспот мав потребу роз'єднувати народи, розділяти країни, інтереси, перешкоджати стосунки, спиняти однаковість думок. Деспотизм піддержував ріжність мов; монархія мусить бути подібна до Вави-

лонської вежі і для тирана нема другої загальної мови, окрім сили, що б мати послушенство, та податків, що б мати гроші.

«А в демократії, протилежно, — нагляд за урядом довірено кожному громадянину; що б наглядати за урядом, — треба його знати, треба надто знати його мову.

«Кілько видатків ми зробили на те, щоб перекласти закони двох перших державних рад на різні мови Франції, — так мовби то ми мусимо підпірати ці варварські жаргони і ці грубі мови, котрі можуть тільки служити фанатикам і контрреволюціонерам!

«Залишати громадян в незнанню мови національної (nationale тут — державної), — значить зраджувати батьківщину. . .

«Громадяне! мова народа вільного мусить бути одна і та ж сама для всіх!

«Що це таке? Тоді як чужі народи на всім світі учаться мови французької, — сказати, що в самій Франції є 600.000 Французів, котрі не знають ні законів, ні революції, що виробляються серед них?!

«Треба нам мати гордість, котру мусить давати первенство французької мови з того часу, як вона стала республіканською, треба нам сповнити обов'язок!

«Залишімо мову німецьку, мало приличну для народів вільних, поки (в Німцях) не впаде уряд феодальний і вояцький, котрому вона служить найдостойнішою окрасою.

«Ліпімо мову іспанську для її інквізиції й університетів, поки вона не виголосить вигнання Бурбонів, котрі відняли трони в народів всіх Іспаній.

«Що до мови англійської, котра була великою й вільною тоді, як вона обогатилась словами: величество народа, то тепер вона стала мовою уряду тиранського й ненависного, банків та векслів!

«Тільки та мова, котра дала свої звуки вольности й рівности, мова, котра має законодавчу трибуну і 2000 трибун народніх. . . , котра розказала всій Європі про вартість 14 армій, мова, котра служить струментом слави відвоювання Тулона, Ландау, Фор-Вобана й знищення армій королівських — тільки така мова може стати всесвітньою.

«Це амбіція генія вольности: він її виконає! А ми — ми обов'язані перед нашими согромадянами, обов'язані за для ствердження Республіки зробити так, що б на всім її обшарі говорилося мовою, котрою написана Деклярація прав людини».

Конвент дав декрет в дусі цього докладу, а скоро після того слухав новий доклад, Грегуара «про потребу й способи знівечити всі народні вимови (patois) і розповсюдити мову французьку», і видав проклямацію, зложену Грегуаром:

«Громадяне: ви маєте щастя бути Французами! . . . Ви ненавидите федералізм політичний; відкиньте й федералізм мови! Мова мусить бути єдина, як республіка!» і т. д.

Відповідно таким поглядам, політики Конвенту поступали не тільки у Франції, а й в тих країнах, котрі вони покоряли «увільняючи їх від тиранства королів», як, напр. у Бельгії, де мова фламандська до останку витіснялася з урядів. Слідом за політиками Конвенту пішов Наполеон.

(Див. *Vinson — La Convention et les idiomes locaux в Mélanges de linguistique et d'anthropologie par Ab. Hovelacque Em. Picot et J. Vinson; De Haulleville — La nationalité belge. Gazier — Lettres à Grégoire sur les patois de France. 1790-94. Documents inédits sur la langue, les moeurs etc).*

Так виробилась система французького націоналізму централістичного, про котру в раніші часи не мали й думки. Ця система пустила серед Французів глибокі коріння, так що тепер нігде нема такого унітаризму, як у французькій громаді. Звісно, коли в XIX ст. по недобитим національностям Франції піднялись рухи до відродження національних мов, то серед висококультурних Французів знайшлося досить дилетантів, що б смакувати в тих рухах і похваляти їх. Але це, по крайній мірі досі, не має ніякого впливу на офіційне життя: ні в школах, ні в урядах не допускається мова, інша від державної французької. Звісно, не маючи попередньої поліцейської цензури, уряд французький в XIX ст. не міг видавати заборон на книги не-французьких мов, але не треба думати, що б нові провінційно-національні рухи не мали проти себе Каткових у пресі французькій. Я приводив у «Вістнику Європы» приміри криків їх проти «сепаратизму» провансальського, в котрому нема десятої часті того соціально-політичного елемента, який є, напр. у Шевченка. Я міг би привести ще новіші приміри, та мушу берегти папір і час.

Розкажу наочні факти. Років 3—4 назад довелось мені жити літом в Савойській долині серед досить освічених Французів. Між ними один, інженер, був з Провансу, а другий, інспектор академії з Бретанії. Саме тоді паризька преса чимало писала про провансальських патріотів «фелібрів» з поводу екскурсії, котру робили аматори в Прованс, де в руїні амфітеатру паризькі актори грали трагедію Софокля (по-французькому) і де потім приїзжі брали участь в поетичних празниках фелібрів. Парижане народ до всього цікавий, а до того серед літературної громади в Парижі має вплив симпатичний романіст Доде, провансал (як і Золя) і приятель Фр. Містрала «короля фелібрів» — так що парижане збігались навіть дивитись на популярну процесію, досить дитячу, з «Тараською» (змій, котрого вбив коло Тараскону герой краввої легенди). Тим більше вони любовались «південними літературними празниками під південним небом». Але, як звичайно, не обійшлося в пресі і без виступів проти південного «сепаратизму».

В нашій вілледжіатурі під Монбланом читалось *Le Temps*, котра давала гарячі описи екскурсії, пера Фр. Сарсе, звісного критика й прихильника «діалектів і patois». Довідавшись, що один з наших сожителів по готелю провансал, я вводив розмови на рух фелібрів, але дістав відповідь, що це справа чисто поетична, праз-

никова й глибоко в щоденне життя не може й не мусить іти, бо інакше вона розділить Французів на дві нації. В суті це ж саме казав мені й один із шефів фелібрізму, поет Руманіля, коли я був у нього в Авійоні в 1872 р. Я завважав, що поки весь рух фелібрів буде обмежатись на поезіях, доти він зостанеться кружковим і по-верховним. — Що робити? питає Руманіля. — Писати популярно-наукові книжки, виборчі маніфести, говорити по-провансальському на мітингах і т. п., коли вже закон не дозволяє вам учити по-своєму в школах. — Таке саме говорив нам один ваш компатріот, замітив при цьому молодий фелібр, що був з нами. — Хто такий? — Професор з Гельсінфорсу (це був «Фінноман»). Потім таке саме говорив фелібром імператор бразилійський, і слова його були приведені в Агтала Гровеасау). — Знаєте, сказав мені Руманіля після одної такої розмови: на це нам зважитись трудно, бо ми все таки Французи (parce qu'après tout nous sommes des Français).

Тепер фелібри пішли трохи даліше: трохи більше пишуть прозою, Містраль навіть говорить про те, щоб пустили мову провансальську в школу, але це все дуже слабе, коли порівняти навіть з працею і змаганнями українофілів у Росії.

Коли я зачепив інспектора-Бретонця, то він мені з гордістю сказав, що він, хоч родився в Бретані, але мови бретонської не знає й не хвалить не тільки проб писати нею, а навіть того, що уряд піддержує існування цієї мови тим, що дає вчителів народним школам із тамошніх людей, котрі все таки, бачучи, що діти не розуміють по-французькому, обертаються до них хоч по-бретонському. Треба, казав мій собесідник, послати туди учителів чистих Французів, щоб слова не говорили бретонського, і тоді зразу справа була б скінчена! «Ну, кажу я, треба вам узяти примір з нашого уряду, котрий навіть попів насилас в Грузію таких, що слова грузинського не знають, так що навіть тайна сповіді там відбувається з драгоманом!» «Справді? — спитав мій Бретонець і, зрозумівши в словах моїх іронію, прибавив зо сміхом: а, це дуже вже сильно, сповідь в драгоманом». «Правда, сказав я, але веде ще радикальніше до «тріумфу національної мови над красивими жаргонами».

Можу завірити, що 99 на 100 звичайних освічених Французів дивиться на патуа, як мій Бретонець-інспектор.

Не так давно моя родина купалась в океані в біскайському містечку Гетарі, коло іспанської границі. Раз величенька компанія гостей з різних провінцій Франції, різних професій, гуляючи коло містечка, наткнулась на дітей і хотіла щось розпитати в них. Але діти нічого не розуміли по-французькому, а гості не вміли ні слова біскайського. Гості страшенно розсердились, а надто одна дама, котра вилаяла дітей в духу Конвента, доказуючи їм, що вони «Французи і мусять знати свою національну мову». На горе, діти не зрозуміли й цієї радії. В усій компанії знайшлась тільки одна людина, котра доказувала, що коли ми заїхали в біскайську землю, то ми мусимо й вивчитись біскайської мови, а коли ні, то хоч терпіти, що біскайські діти нас не розуміють. И т а б ъ —

Українка! Решта знала тільки одно: тут Франція, вони Французи, вони мусять говорити по-французькому!

Не диво, що єдина концесія від держави французької, яку дістали недержавні «жарґони» в остатні часи, це розказ міністра пошт (фелібра), щоб за телеграми провансальські й бретонські у Франції платити не 15 сантимів за слово, а 5. Бачите, тепер у всій Європі можна посилати телеграми на якій кому вгодно мові, навіть шифровані, аби латинськими буквами та арабськими цифрами. (Я сам не раз посилав і получав телеграми у Швейцарії й Франції російські й українські). В середині Франції тариф на телеграми писані мовою французькою 5 сант. за слово, за мови чужесторонні (*langues étrangères*) по 15 с. От фелібри й підійшли до свого товариша, котрий став міністром пошти, з тим, що мова провансальська не чужестороння, а теж французька крава б то, і міністр підвів її під 5-ти сантимний тариф та до компанії прибавив і бретонську! Фламандську, італійську й біскайську тоді забуто і не знаю, чи потім хто добавив і їх чи, скорше, ні. Але Каткови в печаті французькій не пропустили протестувати й проти такої концесії Провансалам і Бретонцям.

Найгірше у Франції стоїть справа недержавних мов через те, що там вона мусить боротися не тільки з законами, а й звичаями, в котрих французька громада страшенно консервативна. Звісно, що для Французів лекше перемінити форму держави, ніж викинути зайву букву в академічній ортографії. По часті мови нема в Європі більше централістичної громади як французька. В Германії такий Момзен так і ріже свої лекції гольштинським акцентом, і в шкільних книжках побачите приміри провінціальних поезій Грота, Кобеля і т. і. В Італії ще більше вольности: там по провінціям є театри, де грають на діалектах, і ніхто не боїться вимови, а то й ровмови на діалекті. Сам перший король єдиної Італії, умираючи, говорив до свого сина по-п'ємонтському. (В Італії є курйозна мішанина партікулярізму з унітарізмом. Напр. між офіцерами армії вважається за добрий тон закидати по-п'ємонтському, бо кадри спільної італійської армії вийшли з П'ємонту і Віктор Емануїл любив п'ємонтську мову; на флоті закидають по-генуезькому).

У Французів все, що нагадує *p a t o i s* висміюється. І цей дух перейшов навіть у т. зв. французьку Швейцарію, де Женевець буде недовольний, коли ви його наавете Французом, і скаже вам: «я Женевець», і тутже поправить дитину, коли вона скаже або вимовить слово на лад женевського *p a t u a*. Водський кантон (*Vaud-Waadt*) більшою своєю частиною належить властиво не до французької мови, а до провансальської (*langue d'oc*) і має в себе поетів-лауреатів на зборах фелібрів, але борони боже, що б у школах кантону, або в урядах вживано хоч слово з кантонального *p a t u a*, а не з академічної французької мови! Інше в німецькій Швейцарії, де хоч книжна й актова мова все таки *neu-hoch-deutsch*, та і в домі багатого бюргера і в шкільних розмовах і на мітингах і на *Lands-gemeinde* почуєте різні варіанти *Schwitzer-Dütsch'a*.

Остатніми часами науковий фолкльорний рух почав трохи пере-міняти погляди французької громади на п а т у а (недавно стала виходити спеціальна *Revue de Patois*) паралельно тому, як і в адміністративних порядках потроху вводиться децентралізація. Але взявши на увагу всі звички французької громади, питаєш себе, що швидче настане: чи нові погляди підкопають державно-національний централізм, чи він заїсть в кінець недержавні мови й діалекти?

Ми розказали подрібноше про стан недержавних мов у світі французькому, бо це річ цікава, а також через те, що наша громада на диво мало знає цю справу. Примір тому не тільки д. Баштовий з його статтею в «Ділі», а навіть земці українофіли, котрі 1880 р. в чернігівській земській губернській раді промовляли за тим, що б українську мову допустити в школу і покликувались на примір Провансу й Бретані!! Признаюсь, що я прожив тоді кілька тижнів з холодом коло серця, чекаючи, як такі аргументи перекине який катковець показом на те, що во Франції ні в одній раді навіть ніхто й не писне про те, що б у школу пущено було яку мову, окрім державної французької. Далі про другі держави я буду говорити коротше.

Мені трохи чудно булоб розказувати в журналі австрійським історію германізаційних заходів уряду німецько-австрійського проти ріжних славянських й інших національностей держави. Тай російська публіка мусить же щось знати про переслідування чеської мови після білогорської битви (1620 р.), про германізаційні заходи уряду Марії Терезії й Йосифа II., бо про те досить розказано в «Історії славянских литератур» Пипіна й Спасовича і по части в «Новой Истории Австрии» Спасовича (по Шпрінгеру).

Я нагадаю коротенько про централістично-германізаторську політику М. Терезії й Йосифа II., бо в ній ясно видно систематичне наслідування французької системи з її мішаниною державно-національного централізму з заходами дійсно просвітними (*Aufklärung*), через що система ця стає принадливішою й тим більше шкодливою. Нагадаю тільки державно-централістичні інституції М. Терезії, закладені ще в 1747-49 р. (*Hofrechnenkammer, K. k. vereinigte Hofkanzlei*), германізаційний, хоч добрий в суті свій на той час шкільний закон 1771 р., германізацію гімназій і пражького університету, добру тим, що витіснено латину, та не добру тим, що ніяка інша мова, окрім німецької, не була завважена, та що дітей не знавших німецької мови навіть не велено було брати в гімназії; указ Йосифа II. 1784 р. про заміну латини німецькою мовою в офіціальних закладах Венгрії, без усякого права для других краєвих мов і т. д.

Не може бути сумніву, що державно-національний централізм у Росії з XVIII. ст. наслідував Францію, Прусію та Австрію! Звісно, підстави для того були й домові: д и к і — в національній виключности, котра була в Москалів, як і в усіх народів, і к у л ь т у р н і — в релігійній нетолеранції, котра мусіла вкорінитись серед Великорусів у часи боротьби з Татарами-мусульманами й Поляками-католиками, котрі сіли було в 1610—1613 pp. в самій Москві й по-

водились там не дуже то толерантно; нарешті державні, бо й стара Московщина виробилась у централізовану монархію й була свого роду Францією, тільки диковатою. З усього, що нам писано про Московське царство XVI—XVII ст. б'є в ніс дух нетолеранції національно-релігійної серед вищих верств людности, хоч з другого боку, навіть з самих намов духовенства московського видно, що простіші Москалі братались і женились з усякими «поганами» — мусульманами, язичниками на Сході і дружили з «лютерами й кальвинами» на Р. Двині, в Новгороді й т. і. Після Петра I, котрий навіть офіційально підписувався по голандському, ця м'якість Великокорусів перед чужими націями явно себе стала показувати, хоч з другого боку рішучо централістична система політична-адміністративна, котра складалась у Росії на старо-московській основі, але під видимим впливом Німців мусіла виробити й систематичний державно-національний централізм. Зовсім рішучо він себе починає проявляти в часів Катерини II, котра в 1764 р. написала знамениті слова в своїй інструкції генерал-прокурору ки. Вяземському: «Малая Россія, Лифляндія и Финляндія (тоді невеличка східна частина теперішньої Фінляндії) суть провинції, которыя правятся конфирмованными им привилегіями; нарушить оныя отрѣшеніем всѣх вдруг весьма непристойно б было, однакож и называть их чужезстранными и обходиться с ними на таком же основаніи есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с доствѣрностію — глупостію. Сии провинції, также и Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они о б р у с ъ л и и перестали бы смотрѣть, как волки к лѣсу. К тому приступ весьма легкой, если разумные люди избраны будут начальниками в тѣх провинціях; когда же в Малороссіи гетмана не будет, то должно стараться, что б вѣк и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какаая была произведена в оное достоинство».

Тільки ж і ці слова Катерини, — про котру треба пам'ятати, що вона була все таки Німкинею на російському престолі, — мали змисл більше політично-адміністративний, ніж національний. І після Катерини II. централізм у Росії був більше державним, ніж національним, аж до самих 1863—1866 рр. В перший раз проявився рішучо централізм національний у Росії після польського повстання 1863 р. коли Катков виголосив характерні слова: ч о м у м и н е м у с и м о й н е м о ж е м о р о б и т и т о г о в П о л ь щ і , щ о Ф р а н ц і я р о б и т ь в А л ь з а с і , а П р у с і я в П о з н а н і ?

В словах цих ясно видно, що обрусеніє не є система, котра витікає з духу національного Великокорусів, або зі спеціально російського державного ґрунту, а є, по крайній мірі на добру частину, наслідуванням певної фази всеєвропейської державної політики. Специфічно російським елементом в теперішній системі о б р у с е н і я можна вважати певну брутальність, котра проявляється, напр., в повертанні уніятів на православіє, або в забороні української літератури. Тай така брутальність видається російським спе-

ціфіком тільки для нашого ХІХ. ст., бо в ХVІІ—ХVІІІ. ст. відносини Людовика ХІV. до Гутенотів, або англійського уряду до гірських Шотландців були ще більше брутальні. Та навіть тепер, коли порівнаємо відносини російського абсолютного, то б то тепер архаїчного уряду до уніятів і Українців з відносинами конституційного венгерського уряду до Словаків, то ще хто знає кому треба буде видати премію на конкурсі брутальности.

Ми мусілиб спеціальніше оглянути відносини російського державно-національного централізму до національности української, але ця справа потребує цілого тому, щоб бути виявленою. Скажемо найкоротше, тільки для того, щоб нас не докорили, що ми обминули найцікавішій для Русинів бік історії системи о б р у с е н і я.

Основу для централізму національного й тут, як інде, робить централізм державний, політично-адміністративний. Конечно, lex Jusephovicis 1876 р. можлива тільки через те, що нема ніяких політично-адміністративних інституцій котрі б стояли на дорозі між петербурзьким бюрократично-царським самодурством і Україною. В ХVІІ. ст. Україна мала такі інституції в козацькій Гетьманщині. Царський уряд почав з того, що обрізав ті інституції. Тількиж не треба забувати, що Україна стратила свою політичну автономію по крайній мірі на половину через самих синів своїх. Вже в перші роки після союзу з Москвою, чернь посполита й козацька з самим Запорожжям, міщане й частина духовенства, держучись монархічних ідеалів, ішли проти автономічних тенденцій козацької старшини й вищого духовенства, і підірвали ті тенденції між 1657 і 1663 рр. Потім міщане, Запорожці, й почасти посполита чернь, скоштувавши царсько-боярського уряду, почали переминяти думки, але вже за-пізно, тай дійшла до ліберального ідеалу свідомого себе хіба частина запорожців (К. Гордієнко і т. і.), коли тимчасом старшина козацька повертаючись у панство, за Самоїловича й Мазепи, сама підбурювала Москву проти Запорожців. Коли Мазепа піднявсь проти царя, тоді він і частина старшини козацької попробували зійтись з Запорожжям, але впять за-пізно. Тимчасом самі порядки Гетьманщини, прилагоджені більше до вояцького, ніж до мирно-державного життя (бо при них не тільки посполство й міщане, але навіть шляхта, яко така, не мала політичного права) застаріли так, що український автономізм, проявляючися за часів Катерини ІІ, перед смерттю Гетьманщини й Запорожжя, був на стілько архаїчний й, по своїй формі, так мало подібний до общеевропейського лібералізму того часу, що міг тільки дати урядові петербурзькому повід скорше скасувати українсько-козацькі порядки. Великого жалю те скасування на Україні не вивало, надто скасування Гетьманщини, про котре, напр. ми не маємо ні одної пісні. В простім народі скасування Запорожжя очевидно вивало жаль, котрий видно по множестві пісень, та провідною думкою в них іде жаль не за автономією козацькою, а на те, що «степи подаровано генералам», то б то думка не національно-політична, а соціяльна. Так само і в освічених Українців, коли виявививсь літературний протест проти

політики Катерини II, то не з поводу автономії козацької, а з поводу кріпацтва, котре ввела Катерина II (ода Капніста, писана впрочім по-російському). Коли політика Катерини до України чим відміняється від політики сучасних їй державних централістів в Європі, так це власне в заведенню у нас кріпацтва тоді саме, як європейські державні централісти, котрих наслідувала Катерина II., хоч касували автономію кляс і провінцій, так вмешували кріпацтво. Тількиж треба пам'ятати, що в цьому Катерина II тільки викінчила й припечатала політику, котру проводила вся козацька старшина українська, починаючи з самих часів Богдана Хмельницького, — москвофіли, як і автономісти, і ще незвісно, хто з них більше. В документах, котрі можна вважати за тахімум автономізму серед козацько-українського панства за часи Катерини II, і в котрих можна бачити навіть сліди впливу на те панство сучасних європейських політично-ліберальних думок, а власне в провбї «о возстановленіи разных старинных прав Малороссіи», поданій в 1764 р., а також в промові одного українського шляхтича «о поправленіи состоянія Малороссіи», певно сказаній тодіж, найвиразніше проситься «самовольный малороссійских мужиков переход (котрий робиться) в силу прав малороссійских впрядь навсегда пресѣчь». (Кіевск. Старина. 1883, іюнь, 343; 1882, октябрь, 124). Звертаємо увагу ще й на те, що ці автономістичні документи писані зовсім не по-українському, а на добрій тодішній офіціальной російській мові, вже досить великорущеній. Подібною ж мовою писаний і українсько-патріотичний діялог «Разговор Великороссіи с Малороссіей» (Кіевск. Стар. 1882, II, 325 і далі), писаний в половині XVIII. ст.

В новішій нашій інтелігенції де-які спомини про стару козацьку автономію прив'язуються до тенденцій європейського лібералізму, але майже так само, як зовсім уже археологічні спогади про ще старіші городські віча. І всі такі спомини далеко менше вбирають у себе новий лібералізм, ніж спогади про Земські собори московського царства, або всеросійську Катеринину Комісію 1767 р. (Нагадаємо адреси земств українських в 1878—1881 рр.).

Національно-культурний автономізм український теж пропав на добру частину через недбалість і добру волю самих Українців. До самих часів Катерини II, коли шкільні книжки українського видання став заміняти московськими та петербурзькими Українець же київський митрополит Миславський, великоруський уряд, не робив нічого для культурної денационалізації Українців. (Не треба думати, що книжки, котрі виганяв Миславський, були народньо-українські; то була церковна-славянщина з примішкою українщини). Противно, українські архієреї, учителі й т. і. могли обукраїнювати Москву, скільки б хотіли. І дійсно містерії київської композиції грали семінаристи навіть у Сибірі*). Мазепа писав до Мен-

*) Нагадаймо, що в початку XVIII ст. в протягу 30 р. не було в Росії висвячено ні одного архієрея Великоруса, а все Українці, — котрі урядувати по всім єпархіям од Києва до Сибіру.

шикова по-українському і сам Петро I говорив у Білій Русі та в Галичині по-українському. Лихо наше було в тому, що наш освітній рух XVI ст., на котрому видно було вплив європейського відродження наук і реформації, не вигорів через берестейську унію й визвану нею православно-козацьку реакцію, котра дала в нашому письменстві XVII ст. перевагу церковно-славянсько-руському макаронізму над елементом народнім. Через те наші письменники XVII ст. не чули ріжниці своєї мови від письменської мови московської, також по своєму макаронічної.

А коли ця остатня за Петра Великого стала органом розширеної державної культури з досить сильним для тодішньої Східної Європи процентом світських європейських інтересів, то московсько-петербурька література, котру виробляти помагали за Петра Великого й Українці, стала ширшою й живішою, ніж тодішня українська, й потягла до себе й наших людей, котрі дивились на неї не як на чужу, а як на свою, й незамітно починали всвоювати і її мову. (Див. між іншим днівники Українців з XVIII ст., які печатаються в Кіевск. Стар.).

Ми боїмося пускатись тут у розмову про справу, котра потрібує ще спеціальних студій, але не можемо проминути вовсім одного боку питання про відносини культури на Україні і в Москві в кінці XVII і в початках XVIII ст. Треба бути дуже обережним з такими словами, як ті, що Москва тоді була вовсім дика, та що Українці й занесли до неї культуру, — фрази, котрими рясує, напр. «Історія руської літератури» д. Огоновського, котрий очевидно не дав собі труда познакомитися з історією письменства й культури на Московщині навіть по загальним ділам, як Галахова, Порфїр'єва, й т. і. Безспорно, взагалі культура стояла в XVII ст. нижче в Московщині ніж на Україні, і Українці багато послужились тоді московській культурі. Тількож вовсім уже дикою Московщина не була; в ній, напр. зоставалось дещо з культури старих городів, як Новгород, Псков і др. А до того нові культурні впливи йшли в Московщину не з самої України, а й з Польщі через Білу Русь і просто через переїзжих, а також і від Німців, Шведів, Голандців, Англічан, через приїзжих і цілі колонії чужинців, котрі закладались у Новгороді, Архангельську, Холмогорах і в самій Москві. Ці чужинці, а надто протестанти несли в Московщину культуру де в чому свіжішу й ширшу, ніж тодішня українська, занадто попівська та козацька, котра в XVII ст. стояла під переважним впливом католицької Польщі, культуру державно-технічну й навіть письменство світське — початки повісті, новели, сатиричні картини й т. і., котрих остатки тепер розбирають спеціалісти, як Пипін, Веселовський, Ровїнський і т. і. Це все готовило в Московщині XVII ст. питомий ґрунт для т. зв. Петрової доби, котра зразу поставила державі й письменству завдання світські, широкі й свіжі, перед котрими завдання попівської козацької України XVII ст. стали вузькими й застарілими. (Ріжницю й відносини культурні між Україною й Московщиною за часи Петра I-го можна бачити, напр. переглянувши

самі заголовки книг, котрі показані в праці Пекарського «Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ». Тоді ще на Україні печаталось більше книг, ніж у Московщині, і Петро I посилав московських типографщиків учитись навіть у Чернігів, та на Україні печатали майже виключно стару церковщину, а в Московщині виходили й речі технічні й учебники, як «Книга морского плаванія», «Воинскія правила», «Географія», «Геометрія, славенское Землемѣріе» і т. д. та такі освітні новоевропейські речі як твори Пуфендорфа, Г. Гроція, Ліпсія, і др. по історії, політиці, фінансам і т. д. Варто б українолюбцям, а надто галицьким клерикалам, роздумати над ріжницею й тепер!).

В цій відсталості України перед Москвою можна й треба винуватити історичні обставини XVII ст., котрі не дали козацькій Гетманщині перейти в новоевропейську впорядковану державу, не дали зреалізуватись проєктам — закласти на Україні університети й гімназії, проєктам, котрі старий протестант, соціянин Юрій Немирич вніс у Гадацьку умову 1658 р. і т. і. Між тими обставинами винен перед Україною й московський уряд. Та це не змінє факту, що під кінець XVII ст. в Московщині склались умови культури ширшої і свіжішої, по крайній мірі в вижчих верствах громади (в нижчих Українці й досі культурніші від Москалів!) і що до культури тої з XVIII ст. Українці потяглись добровільно.

Так то сталось, що Московщина, будучи слабшою від України культурою масовою, стала вижче від України культурою передніх рядів громади, і через те перетягла до себе й передні ряди українські. Ось де історична правда, а разом й велика наука для нас! Коли ми хочемо хоч зрівнятись тепер з Московщиною, то напружмось, щоб хоч де в чому випередити її передні ряди. Тепер коли література російська здавлена цензурою, а наша в Галичині може мати велику вільність, саме час для такого напруження. Ось через що тепер нема більших ворогів будучини нашої національної літератури, як усякі консервативні, клерикальні й т. і., угодовці.

Але вже вернемось до історії. Ненормальність свого письменського стану почали розуміти де-які Українці й XVIII ст. аж тільки тоді, коли в російську літературу став рішуче тиснутись, замість церковно-славянського, простонародний великоруський елемент, котрий різав уха Українцям своєю відрубністю від нашого простонародного ж, і тоді наші Котляревські почали писати нашою простою мовою. Алеж й вони не думали, що творять осібну від російської національну літературу й не мали претензії бачити мову останньої в школах, по крайній мірі, в вищих, в судах і т. п. (Досить характерно, що коли в 1815 р. заклалося і в Росії Біблійне товариство, під впливом англійського і в зв'язку з ним, і напечатало за короткий час, поки в 1826 р. уряд його не закрив, біблійних книг на 30 мовах, в тім числі на 17 мовах у перший раз; коли навіть чужинці, як Греки, Волохи та Серби оберталися до того товариства: ніхто з Українців не подумав подати йому до печаті укр. переклад біблії). Перший

в XIX. в. документ, в котрому ясно проведено українську автономічну думку «Исторія Русовъ» писаний прекрасною російською мовою 20-тих років.

Тенденції провести мову українську в школи, суди і т. д. почали забирати собі в голови тільки невеличкі українофільські кружки з 40-вих років, під впливом думок західно-славянських національних рухів. З усіх таких тенденцій найбільше розширилась і получила серйовну вагу в часи еманципації крестьян (1857—1863) тільки думка про народню українську мову в елементарній школі, в популярній літературі, в сільсько-громадському уряді, в словесному мировому суді. (Про це свідчать такі сучасні документи, як, напр. «Замічанія на проєкт середних и низших училищ», видані мін. нар. освіти в 1863—1864 р., документи, в котрих видно думки не кружків, а цілих корпорацій, напр. учительської, згідно з котрими потім висказались де-які земства з Чернігівської губернії під проводом звісного російського педагога бар. Н. Корфа). Вихідна точка таких думок була зовсім не національна, не потреба задовольнити інтереси національної інтелігенції, а чисто демократична й утилітарна: потреба подати простому народу освіту в найприступнішій для нього формі та дати йому можливість розуміти й боронити свої права, дані йому законами. Уряд російський, тоді ще новичок в теоріях державно-національного централізму, не був зпочатку противним таким думкам, і в 1861 р. навіть обернувся до українофільських авторитетів у Петербурзі, щоб вони переклали на українську мову «Положеніе о крестьянах» 19 Феврала, і справа ця не вигоріла здається через незгоду між самими тими авторитетами. (Пригода ця впрочім не звісна докладно; я чув тільки, що між українофільськими авторитетами вийшла між іншим незгода і за того, що одні дивились на справу спроста, утилітарно, думали, що Положеніе треба перекласти на мову простих мужиків, щоб вони ліпше розуміли його, а другі хотіли покласти перекладом Положенія ґрунт для історично-національно-правової мови і для того вжиткувати мову старих актів). Тільки з 1863 р. уряд російський кинувся вороже на всяку українську тенденцію.

Тількиж треба сказати, що рішучої опозиції, навіть осуду уряд не визнавав серед загалу інтелігенції на Україні, бо ополячена частина тієї інтелігенції навіть в 1859—1863 рр. підбивала уряд проти «української» хлопоманії, а помосковлена була взагалі досить холодна до українства. Опозиція виходила тільки від кружків і треба ж сказати, не була ні енергічною (навіть на тільки, щоб показувати право української літератури цінними працями, печатаними в Галичині), ні зручною.

Нехай я стану свого рода «проклятою Мазепою» для певного сорту українських національників, але я мушу сказати, що прирівнання о б р у с і н н я, напр. Польщі, до о б р у с і н н я України не в її слушне, й не зручне. Нехай би наука признала, що українська національність не тільки так само відрубна від московської, як польська, але й німецька, або навіть фінська, то з того все таки

не вийде, що о б р у с і н н я України усе рівно, що о б р у с і н н я Польщі. В Польщі відрубність національна й право на автономію чується не в учених кабінетах, а всюди в життю і маніфестується всякими способами серед польських мужиків, як і серед панів і літераторів. Навіть заборона 1863 р. перешкоджала, напр. Костомарову печатати в Росії по-українському біблію та популярно-педагогічні книжки, але не забороняла йому печатати по-українському Богдана Хмельницького, Мазепи й т. і. Чогож він писав їх по-московському? Чого пишуть по-московському наукові твори всі теперішні українські вчені, навіть патентовані українофіли? Чого сам Шевченко писав по-московському повісті або навіть інтимній Д н е в н и к ? Очевидно того, що всі ті інтелігентні Українці зовсім не так почувують свою відрубність від Москалів як, напр. Поляки.

Який же резон ми маємо кричати, що «зажерна Москва» в и г н а л а нашу мову з урядів, гімназій, університетів і т. і. закладів, в котрих народня українська мова ніколи й не була, або котрих самих не було на Україні за часів автономії, і противуставляти цьому «нечуваному варварству» права Фламандців у Бельгії або Поляків і навіть Венгрів у Австрії? Варварством для XIX ст. являється тільки заборона української літератури 1863 і 1876 рр. (ще під кінець XVIII ст. за Йосифа II цензурний нагніт на чеську мову був дійсно не менший, ніж ця заборона!), а в усьому іншому Росія трактує Україну так само, як Франція Прованс. Похвалити за те Росію звісно не можна, але й ганьбити її більше ніж Францію, те ж нема рації.

Діло в тім, що ідея національної й навіть адміністративної децентралізації в державах, котрих історія застала перейти через кілька сотень років централізаційного періоду (а в Європі власне тільки дві країни пішли цілком по іншій дорозі — Швейцарія та Нідерланди), — ідея нова. А серед того ще новіша ідея вартости й права національностей, котрих історія обернула в п л е б е й с ь к і й навіть сільські, та ще як Провансали й Українці по при державних націях, дуже їм рідних. Дивлючись холодно-науковим поглядом, нічого й дивуватись, що ця ідея має ще так мало прихильників. Дивно було би, як би було інакше!

Такі національні рухи, як український мусять вибороти собі признання й права — працею культурною й політичною. Наскільки «москалеїдство» може послужити в цій боротьбі? Ми показали в попереднім огляді, як мало воно має за собою історичного резону. В дальшій ми поставимо питання: наскільки москалеїдство практичне і чи нема других способів боротьби за українську національну автономію, більш відповідних дійсному ходу річей, між іншим і дійсному зросту системи о б р у с і н н я, а через те одно вже й більше практичних?

Фатальність українського сепаратизму при погляді на обрусіння, як на наслідок національної вдачі Великорусів. Шанси й характер українського сепаратизму. Вартість аноніму в політичних справах. «Очайдухи» москволюбці й москвожерці. Конечність боротьби з політично-адміністративною централізацією в Росії, при реально-історичному погляді на систему «обрусіння». Союзники Українців у тій боротьбі: невеликоруські нації, а надто плебейські, великоруські ліберали, а надто земські. Неслушність спорів з Великорусами про наші національні права. Потреба умови з ними на ґрунті чисто політичному: прав особи, вільних порядків державно-адміністративних. Федералізм і земська самоуправа (selfgovernment). Тенденції земські в Росії. Природня поступенність зросту українства при політично-адміністративній волі з Росії. Безполітичне українство.

Відповідно до того, звідки ми будемо виводити ту систему «о б р у с е н і я», котра тепер давить нас, Українців, як і другі невеликоруські нації, ми складемо собі й думки про те, як нам бути з тим «обрусенієм».

Коли згодимось, що це «обрусеніє» витікає з «духа, вдачі» і т. п. (дивись про цю синоніміку в «Правді») великоруського народу, тоді нам зостанеться одно з двох: або рішуче йти до того, щоб відірватись від Великорусів у осібну державу, чи до другої держави, або, коли на те нема сили ні охоти, то скласти руки й ждати своєї смерти.

Я не нав'язую свої думки нікому, і навіть радий був би, якби мої думки в цій справі були перекинені фактами, — але поки що я кажу отверто, що нігде не бачу сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії, а окрім того бачу багато інтересів спільних між Українцями й Росією, напр. право колонізації країн між Доном і Уралом. (Про це говорив я в брошурі «Вільна Спілка — Вольный Союз»).

Справа про «український сепаратизм» — справа делікатна. Але зовсім обійти її не можна, хоч би й з огляду на те, що тепер пишеться в певних галицьких виданнях. Я вже мусів говорити про це в статтях «Неполітична політика» і пробував говорити в відповідях на запити, як мені вбачалось, щирі, де-яких Українців у «Правді»; так в тих грубостях, з котрими мені вернув мої відповіді директор чи комісіонер «Правди», було написано, що я навіть донощик московському урядові, коли говорю про «український сепаратизм». Я думаю, що московський уряд не-має потреби в моїх доносах, коли може прочитати в «Д'ял'» звісні соймові бесіди, напр. о. Січинського, або й у «Правді» допись проти мого скептицизму з поводу тих бесід і в ній рішучі слова про «цїлу партію Українців австро-філів» у Росії («Правда», 1891, т. I. вип. 2, 107—108. С. К и і в щ и н и).

Коли мої слова в цій справі можуть мати яку-небудь вагу в очах московського уряду, то вони мусять хіба заспокоїти його в страхах українського сепаратизму і через те вменшити його гнів на дописувачів «Правди» за їх москвожерні й австрофільські фрази. Не бачучи нігде ні в якій силі громадській на Україні, окрім хіба частини польської шляхти і то дуже тепер наляканої урядом і мужиками, ніяких підстав для державного сепаратизму і бачучи, що він проявляється тільки слабенькими з наукового й письменського боку анонімними дописами в «Правду», я й відмовляю тепер по кр. мірі всякої серйозности українському сепаратизмові.

Не тільки в російській Україні нема «цілої партії» сепаративної чи австрофільської, а нема навіть і одного кружка людей в такими думками, котрий мав би яку-небудь серйовну політичну вагу. Основую своє свідoctво між іншим і на тому, що українській сепаратизм і австрофільство нічим себе не проявляє крім анонімних дописів у якій небудь «Правді». Звісно, всяка противу-державна праця потребує часами таємности, аноніму, псевдоніму, — алеж щоб увесь який сепаратистичний рух держався самсою таємністю та проявлявся тільки фразами в анонімних дописах, того ми не бачили ні в однім серйовнім національно-політичнім русі, напр. у Італійців, Мадярів, Поляків і т. д. Щож то воно за ідея, що не знайшла собі за 20—30 років ні одної людини, котра би без маски, сміливо проговорила її, котра б не віддала за ту ідею не то життя, а навіть частини свого спокою, кар'єри і т. і.? Очевидно, що таку ідею треба просто вважати за практично неіснуючу, — за *quantité négligeable**).

*) Москвалі кажуть: «каков поп, таков и приход». Але вірно що й парафія впливає на попа і що оратор мусить числитись зі своєю публікою: то й ми мусимо часами звертати увагу на ті способи спору, котрих уживають проти наших думок Правдяне, певно ж рахуючи на звисний ефект перед якоюсь частиною української публіки. Способи ті найбільше особисті напади, «покази психології» противника, як кажуть дд. Правдяне. Так і в справі анонімної політики мені просто закинули те, що й я сам уживав аноніму. Правда, але тільки тоді, коли моя праця в українських справах торкалась цілком літературних річей та була випадковою. Та й то, коли я в 1865—1866 р. по прозвібі кількох земців та педагогів чернігівських написав укупі з покійним Судовщиковим у «С.-П. Вѣдомостяхъ» дві статті про «Земство і укр. мову в школах на Україні» і коли тодішній попечитель київський заявив, що він розгонить українофілів-педагогів чернігівських, я взяв на себе відповідальність за ті статті. В 1874—75 р. я «будучи на службі царській», підписував свої праці про Україну, коли передо мною стала дилема або систематично працювати для українства, або кидати це діло. Коли певний український кружок порішив виступити з своїми політичними публікаціями за границею і поручив мені редакцію їх, тоді я поставив зараз справу про аноніми. Кружок рішив виступати без підписів, по приміру тодішніх російських видань, як «Вперед», «Набат». Резон був такий, що підпис під статтею явно опозиційного видання буде ватрудняти авторам всяку роботу в Росії. Але як тільки мені прийшло у Відні видавати першу брошуру хоч трохи з політичним змістом (По вопросу о малорусской литературѣ), зараз же я почув усю несерйовність політики анонімної і підписав ту брошуру своїм іменем. Зараз же російська урядова цензура вирізала в «Русской Старинѣ» мою невинну статейку з поводу рецензій на мою збірку казок. і я сказ «вистімінований з російської сусідьности» і літератури. Але це не вдержало ще кількох земляків однакових зі мною політично-соціальних думок підписувати свої писання, котрі друкувались в Женеві. Я не стану ні

Не маючи під собою ніякого політично-соціального ґрунту, а в собі ніякої сміливості, українські сепаративні тенденції не доходять ні до якої навіть літературної ясности і держаться самими тільки чуттями та й то більше негативними ніж позитивними, котрі звичайно самі себе бояться. Галичане можуть собі виобразити українських сепаратистів по тим типам з москвофілів, котрі про себе звуть себе «твердими», про себе моляться на північ, а прилюдно найзвичайніші попи та чиновники, котрі навіть попережають других в офіціозній, навіть польській лояльності. Ті люде немов поспішаються заглядати гріх свого «помышленія» поклонами свого «раболѣбія».

Такі були ті сепаратисти «помышленіємъ», яких я мав пригоду бачити й описувати. Вони навіть рідко надумувались на дописі в яку «Правду», а казали: «не треба нам нічого робити, все за нас зробить Бісмарк!» Тепер дописів у «Правду» більше, хоч по стилю їх можна битись об заклад, що авторів їх ніяк не більше, як 5 душ, коли й не менше. Прогрес не великий, та й про той прогрес Галичане можуть судити по дописям власних «очайдухів», кажучи народовською термінологією. Як і в сепаратистів-Правдян, так і в москвофільських «очайдухів» нема реально-політичної думки, навіть нюху до реальних фактів, а є тільки чуття ненависти, котре не може знайти собі навіть відповідного слова і котре навіть коли праве, то кидається в таку сторону, що само себе ріже. Так москвофільський «очайдух», коли навіть розкажує про дійсну кривду, що терплять Русини в Галичині, то не тільки попусу свій малюнок схематичним, а то й фантастичним нарисом, а ще додасть: «вотъ какова наша свобода, конституція!» і тим влучить в ціль російських прихильників «самодержавія». Так само коли «очайдух» москвоненависник задумає описати яке лихो українського народу в Росії, то безпреміно одними й тіми ж стереотипними фразами поставить його як ознаку «російської культури» і тим прислужиться, напр. святоюрським антикультурникам!

Більше паралелів приводити тепер не буду. Читатель сам зробить їх колекцію, коли схоче, вибираючи перли з літератури «очайдухів» по обидва боки Збруча.

Очевидно, що такими заходами не тільки не поб'вш «Москву», а можна тільки побити самих себе в громадській думці і дома і серед широкого світу.

Коли ж ми признаємо, як дійсно й є, що «обрусеніє» єсть ознака й послідок не національного духу, а певної державно-адміністративної системи, тоді ми ставимось зразу на реальний ґрунт в боротьбі з тим обрусінням: станемо боротись з тою системою і при тому боротись безпреміно, маючи союзників, між котрими будуть і самі Великоруси, бо система шкодить і їм, душить і їх. Ми вже сказали,

собі ні їм приписувати політичної важности, та все таки завважу, що наш федерально-соціальный напрямок виставив явно свій прапор і імена коло нього, тоді як сепаратистично-націоналістичні тенденції на Україні досі живуть неясними натяками та анонімами.

що система та — політично-адміністративна централізація, заострена чиновницько-царським самодержавієм. Система ця має ворогів в усій Росії і ті вороги природні наші союзники, з котрих впрочім ми мусимо зробити вибір відповідно плебейському стану нашої національності, пам'ятаючи, що, напр. аристократичні противники російського уряду самі стануть на його бік проти нас, або кликатимуть його проти нас, як тільки виступлять одні проти других їх і наші класові інтереси. (Так в 60-ті роки кликали російський уряд проти «української хлопоманії» польські пани, котрі в тойже час самі сприяли польському сепаратизмові!).

Найприродніші наші союзники в Росії, це всі недержавні народи, котрі, виключивши Поляків, Німців і Румун та почасти Грузинів і Вірмен, суть націями плебейськими. Реальні обставини життя тих народів такі, що й їм політика сепаратизму так же мало личить як і нам, і далеко ліпша політика федералізму. Найбільше мають шансів на сепаратизм Поляки, бо сепаратизм жмінки балтицьких Німців серед неприяних їм Латишів і Естів байка! Та й то багато Поляків бачить, що при всіх теперішніх обставинах Європи, котрі житимуть, аж поки соціальний рух не переробить її зовсім (а це певно, потребує не одного десятка років) — відрив Конгресівки від Росії (бо про Польщу 1773 р. й говорити нічого!) був би економічною руїною для тієї Конгресівки. Ведімо ж укупі зо всіма недержавними народами Росії спільну й енергічну критику теперішньої політично-адміністративної централізації і деспотизму Росії і таку ж агітацію за систему противну — вільности й децентралізації.

На тій дорозі ми знайдемо підмогу й серед самих Великорусів. Мені казали де-які дописувачі «Правди»: як ми можемо іти спільно з Великорусами, коли між ними нема нікого, хто б признавав наші національні права. — Щоб уже так не було нікого, це за багато сказано. А далі вся така постановою справи зовсім не політична, а маніловська. Коли ми признаємо, що ми втратили свої національні права через брак свідомости нашої національності і не можемо дійти до них через певну політично-адміністративну систему, то нам може бути інтересним тільки: 1). щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків, а 2). щоб Великоруси помагали нам, а не перешкождали ламати ту політично-адміністративну систему.

Перше єсть наша домова справа, про котру нам з Великорусами нічого й говорити. Коли національна свідомість залежить найголовніше від науки й письменства, то ми мусимо перш усього самі налягти на те, щоб розвинути в себе ту й друге. Звісно і наука і письменство йдуть добре при широкім просторі й потребують державної помочі, а надто помочі школи. Але «на нѣтъ и суда нѣтъ». Ми мусимо робити поки що в теперішніх обставинах, то б то як приватні особи й кружки. Стан це не завидний, але він не був би дуже вже й гіркий, коли б наші особи й кружки дали собі заповіт працювати енергічніше, спільно, плодити науку і письменство свіже, а не мертве. Цензура для живого письменства не страшна, бо, напр. цензура не спинила

всю письменну Росію вивчити на память «Горе отъ ума». А ми ж маємо під боком Галичину, де можемо напечатати майже все, що цензура заборонила в Росії. Я вже в «Зорі» казав як першу чудацьку думку, що найліпше б було, коли б українські письменники змовились нічого не давати в цензуру російську, а все своє печатати в Галичині, для чого можна б було провести організацію й вібрати кошти без великого клопоту. Нехай би так прожило українське письменство 5, багато 10 років, і показало, що в ньому є жива вода, то воно б пробилось і через кордон і підняло б свідомість національну в ширшій українській громаді.

З Великорусами ми можемо говорити тільки про другий пункт: про боротьбу з деспотизмом та політично-адміністративною централізацією. Перший приступ до розмови може бути такий: хочать вони вберегти «предварительную цензуру», котра давить і їхнє письменство, чи ні? Звісно ж, що і преса великоруська й земства, навіть шляхта московська й дума города Москви говорили за свободою печаті, а значить в суті і проти таких заборон, як ті, котрі давають українське письменство з 1863 і 1876 р. Нехай собі Великоруси як хочать дивляться на наше письменство, але нехай тільки допоможуть собі й нам скасувати «предварительних цензорів», то ми вже й виграємо чимало. Те ж саме й у других точках прав людини і товариства. Добудьмо вкупі з Великорусами «хоть купую», а все же конституцію», то нею покористується наша національність, чи хочать того Великоруси, чи не хочать.

Трудніше впорядкувати ті справи, для котрих мало однієї вільности особи й приватних товариств, а де потрібна публично-громадська поміч і навіть примус: школи, суди, фінанси. Справи ті входять прямо в державні і тут примір ріжних європейських конституційних держав показує, що навіть при конституції можуть бути нації привілейовані і скривджені майже до проскріпції. Безпремінно і в Росії прийдеться вести боротьбу проти державно-національного централізму, — але ж та боротьба зовсім не безнадійна. Найвідповідніше буде, коли боротьбу ту, напр. ми, Українці, будемо вести на ґрунті не національному, а державно-адміністративному, то б то виставляти на перший плян потребу автономії місцевої і краввої, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх). Така програма буде мати за себе всіх розумних людей якої б національності хто не був, а там, коли яка громада чи країна, користуючись своїм правом, впорядкує собі школи з яким викладом національним, то це буде її діло; головне, щоб ніхто з гори не мав права їй перешкоджати. На такому порядку, а зовсім не на поділі держави по етнографічній карті держиться національна рівноправність у Швейцарії. В такому порядку й єсть справдішній, здоровий, всім пожиточний федералізм, котрий зовсім не те, що розмін централізмів і національних гегемоній на дрібнішу монету, як це бачимо в ріжних національників, а надто австрійських.

Зрештою нам нічого дуже носитися з самим словом **ф е д е р а л і з м**, котре лякає людей, що привикли до звичайних центра-

лізованих держав європейських. Треба завважати, що тепер до слова цього навіть серед більше освічених і ліберальніших європейців менше прихильності, ніж було перед 1848 р. Тоді не тільки, напр. славянські політичні філософи були федералісти, навіть на єлиньський лад*), а й національні рухи паніталійський, пангерманський, були федералістичні.

Вийшло ж на ділі так, що навіть Італія, зібравшись у ціле, стала унітарною державою, мало чим відмінною від французької; Германія, коли осталась почасти федеральною, то з перевагою пруської гегемонії. В Австрії федералізм опирається на коронні краї, в котрих у кожному неперемінно давлять яку-небудь меншість, а федералісти-національні ще стремлять по більшій часті до угруповання країв відповідно історичним споминам, що коли гадати по приміру корони св. Степана угорського, мало подає надії, щоб усунуло згадане зло. Вкупі з тим єдина справді федеративна держава в Європі, Швейцарія, після 1848 р. почасти вменшила державного федералізму, державної автономії кантонів, упорядкувавши законодавчу і адміністративну силу спільного уряду і поставивши кантональні уряди під певний догляд спільного, хоч зоставила все таки великий простір для урядів кантональних, а в кантонах для громад.

Але хоча таким способом державному федералізму в і після 1848 р. не так то пощастило в Європі, то за те адміністративна децентралізація дуже поступила наперед навіть по старим централізованим державам, як Прусія, де до старого досить ліберального закону про автономії міст додано невлий закон про провінціалну, а тепер і про сільську автономію, — або як Франція, де тепер міста мають досить широку автономію і де покладено початок і автономії департаментів.

Взірцевою для держави не федеральної може бути тепер місцева і повітова автономія в Англії після нових законів (local government). Коли, як слід чекати, через кілька років ці англійські порядки доповняться краєвими радами (council) для Шотландії, Валії, Ірландії і особнім краєвим віділом парламенту для справ спеціально Англії, то получатися такі порядки, котрі даватимуть людности «Сполучених королівств» усі практично-пожиточні боки федералізму, хоч без цього слова.

Ті порядки англійські мусять стати на довгий час взірцем для всіх великих держав Європи, в тім числі й для Росії. Окрім теперішнього, вже дуже глупого й через те недовговічного деспотизму царського в Росії нема серйозних перешкод для закладу, звісно, поступенного, подібних порядків. Що все розумніше в Росії тягнеться на дорогу тих порядків, це доказало земство за 25 років свого життя. Те земство мало свої хиби; тепер під нагнітом деспотизму зріст його мусить притихнути, але цілком знищити його не зважився

*) Див. про це між іншим в автобіографії Костомарова в книжці „Литературное наследіе“.

і деспотизм: і все таки воно справдило свою живучість і з ним зв'язана назавше справа вільності й адміністративного порядку в Росії.

З краєвих земств російських далеко не посліdnими показали себе наші українські, а надто чернігівське й херсонське, так що ми маємо резон дивитись на земства як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації. Українські автономісти зроблять найрозумніше, коли рішучо зв'яжуть долю свою з долею земств на Україні і значить в усій Росії. В тій думці нема нічого нового, бо практично українолюбці, котрі що-небудь робили для освіти й добробуту нашого народу, де єсть на Україні земські уряди (то б то на лівім боці Дніпра й у Новоросії), завше рахували на земство й получали від нього підмогу. Треба тільки поставити таку практику на ґрунт ясної і широкої теорії.

■ Хто дав собі труд оглянути історію земських урядів у Росії за 25 років, той не може не вбачити однаковости напрямків ліпших земців на Україні й у Великорусі. Напрямки ті: демократизм і думка про децентралізацію, а також про натуральне групування повітів і губерній для практичних справ: економічних і просвітних, у країни, котрі відповідають натуральним поділам Росії географічно-етнографічним.

Можна сказати, що політично-адміністративні ідеали російських земств, великоруських як і українських, совпадають з програмою наших Кирило-Методієвських братчиків, звісно, без її ванадто ідеального для теперішнього часу федерального американства.

От у цьому ми бачимо ґрунт для практичної згоди нашої з Великорусами, хоч би остатні не згоджувались з усіма нашими думками про нашу національну особність, про наше право на рівну в російською літературу й т. і. По мову чудацькому розуму, так я би про такі речі ніколи й не говорив з Великорусами, як про речі, котрі дійсно до політики, та ще і спільної, не належать, а говорив би про права особи (свободу печаті, товариств, судові гарантії для особи й т. і.) та про самоуправа громад, країн, їх право порядкувати свої справи, в тім числі й школи, давати свої гроші, на що хотять, хоч на видання словника українського чи турецького і т. д. і т. д. А позаяк з історії земських урядів в Росії звісно, що й великоруські земства бажали й прав особи й самоуправи, то я й певнісінький, що згода між нами й Великорусами в політичних формулах для тих усіх справ наступила б скоро, а там уже всяка особа, громада й країна налила б у ті форми такої води, яка їй до вподоби.

Звісно, наливання води української не обійдеться без протипвенства і боротьби. Так це діло людське. Люде взагалі більше звірі ніж ангели і все добре в них не готове, а розвивається, та до того ще боротьбою більше привичок і інтересів, ніж думок. Українство національно неперемінно мусить боротися з централістичними

привичками не тільки Великорусів, а ще може більше повеликорусених Українців, а також з несвідомістю й рутиною самих українських мас. Так все, чого може бажати в цім случаю українолюбець, це, що б йому було відкрите поле для боротьби.

Позаяк з усіх ознаків національності найбільшу вагу має мова, то представмо собі, як може піти боротьба за українську мову в Росії при самій найменшій політичній вільності — правах особи і земській автономії, які виборють собі народи в Росії. Коли б упала попередня цензура, то впали б теперішні перешкоди для українських книг, переважно для популярних. Вже й досі Українці допевнили, що вони можуть видавати популярні книги на стільки цінні, що їх перекладали й Великоруси. По таким примірам, які ми бачили в 1874—1876 рр., коли українських книг виданих і розширених невеличким кружком, розходилося по 27.000 екс. у рік, тоді як всеросійський офіційний комітет грамотности розширив тільки 42.000 екс. російських популярних книг на всю Росію, можна гадати, що при найменшій волі українська популярна література зробила б неможливою всяку конкуренцію з нею на Україні, навіть коли б школи народні й зостались цілком російськими. При одній волі вживати українську мову в школах приватних навіть по при обов'язковій російській, скоро б показалось, що в українських школах діти скорше виучуються читати й розуміти книги, навіть російські, ніж при теперішньому порядку, а це б притягло до українських шкіл народ і земства, так що остатні б почали вводити українську мову в свої школи, а коли б закон тому перечив, то добились би відміни закону. Так в які-небудь 5—10 років однією силою педагогічних аргументів початкові народні школи у нас стали б національними, хоч би з них і не витіснено було цілком і російської мови, та певно й церковно-славянської.

Трудніша справа української мови в середніх і вижчих школах і не тільки через те, що тут прийшлося би боротися з законом, а й через те, що класи людности, котрі посилають дітей у ті школи, українську мову знають в усякім разі менше, ніж російську, і через те, що українська наукова термінологія ще не вироблена в нас. В остатньому могла б допомогти Галичина з її науковими підручниками, так вони ж для Росії чужі і їх термінологія була б у російській Україні для учителів і учеників, напр. в гімназіях, навіть для українофілів, більше чужою, ніж термінологія російська. Через це все треба б було довшого часу, поки б українська мова прийшла у середні й вижчі школи.

Треба завважати, що наглядчої практично-педагогічної потреби вводити тепер українську мову в ті школи нема, а що потреба ця дальшого, сказати б, ідеального порядку. Не добре для громади, коли в ній просвіта різко ділиться на вижчу й нижчу, бо тим спиняється натуральний обмін між верствами громади. Але цю потребу зразу можуть зрозуміти тільки радикальніші ідеалісти, демократи. Треба часу, що б за ними пішла ширша громада. Перший увод української мови в школи середні й вижчі на Україні певно зробиться через

реформу викладу російської мови й літератури так, що б при ньому йшло порівняння з українською мовою, а також читання творів народніх і найліпших українських писателів паралельно з російськими. Далі зріст української літератури впливав би й на школу і нарешті, земська автономія давала б можливість розширити вживання української мови до обов'язковости, а з другого боку автономія професорська давала б можливість закладати й по вижчих школах українські курси, котрі привчили б громаду вживати українську мову і для вижчої науки.

Так і собі здумую зріст українства в школах, при певній політичній вільности в Росії. Подібно до того можна собі здумати й зріст українських впливів у громадському й державному життю Росії. Проти цього нариса можна сказати тільки одно, — що трудно добитись політичної вільности в Росії. Правда. Але ж відірвати від неї увесь край від Збруча до Кубані ще трудніше. Діло так стоїть, що треба або одно, або друге. Третього не пригадаєш!

Дорога, котру ми радимо свідомим Українцям, зовсім не нова. Вона ясно була показано ще в програмі Кирило-Методієвського товариства; не так давно на неї ступали Українці в часі земських агітацій 1878—1883 рр. Цікаво, що новонароджена «Правда» почала просто в такій програмі, котру похвалила в свій час і «Буковина», що потім посковзнула на бік львівського угодовства*).

Чим більше рішучо підуть Українці по цій дорозі, тим скорше

*) Вияснити генезу того «угодовства» в один бік і сепаратизму в другий, які проводить спеціально «Правда», було б бажано й для того, що б кинути світло звагалі на справу українського сепаратизму. В цім інтересі скажемо, що возродителі «Правди» в 1889 р. обернулись до мене, що б я став «на чолі діла» й написав програму для журналу. Знаючи писання тих возродителів, я відповів, що не сподіваюсь між нами згоди в думках, а через те можу написати тільки свою програму, котру віддам на суд, як редакції, так і всієї громаді. Але впорядчики «Правди» напечатали мою програму підписавши її «Видавництво» і тільки змінили одну фразу та додали до мого тексту, в котрому я говорив про потребу «лаїцізації політики» галицької, ось яку примітку: Тим не думаємо відсунути, напр. наших духовників від роботи для народу; навпаки думаємо, що вони, стикаючись безпосередньо з народом, вельми багато можуть і повинні зробити для нашої народної і громадської справи. Промовляємо однак рішуче за еманципацію політики з під власті церковної ієрархії, котра, напр. в Галичині підпадає в руки Єзуїтів». Знаючи, що по Галичині й по рос. Україні пішла чутка, що я беру участь в «Правді», а з другого боку, побачивши вже в 1 ч. «Правди» думки, діаметрально противні програмі, я зараз же по виході ч. 1 написав у редакцію отвертий лист з протестом проти «москалідства» і проповіді всякої ненависти проти других націй. Листу того редактори «Правди», при посередництві д. Франка, випрохали мене не печатати, бо, як писав мені один з возродителів «Правди» «інакше «Правда» зараз же пропала б», а обіцяли зробити в 2 ч. журналу замітку про те, що опротестовані мною уступи вміщені в «Правду» через недогляд, а на далі обіцяли, що подібного печатати не будуть. Я мав слабкість згодитись, а незабаром уся «Правда» стала напоюватися «недоглядами» і нарешті стала ініціаторкою «угоди» і підданства Русинів «власті церковної ієрархії, котра підпадає в руки Єзуїтів».

Чи пояснять коли видавці «Правди»: 1) навіщо їм була потрібна моя програма, коли вони задумали йти по діаметрально противній? 2) як помирити їх примітку про ієрархію з їх угодовською політикою?

й тим у більшій пропорції досягнуть свої цілі — вільність і автономію української людности. Чим менше вони покажуть енергії в цім напрямку, тим менше корисні будуть для України результати тієї вільности, котра все ж таки колись мусить наступити в Росії.

Над цим мусять роздуматись власне ті українолюбці, котрі змагаються винайти третю дорогу, особну від тих, що показані вище. Властиво ту третю дорогу не можна навіть виложити теоретично, бо вона цілком емпірична і зводиться до того: **р о б і м т е**, **щ о н а м о б с т а в и н и д о з в о л я ю т ь**. Позаяк обставини тепер найбільше втрудняють роботу політичну, то для цієї третьої дороги пригадано було слово **культура праця** і потім вже праця та відділена була й теоретично від політичної і навіть їй противупоставлена. Ми вже мали пригоду говорити про то, що поділ культури від політики в основі своїй неслухняний і в Росії пояснюється власне необразованістю, котра колись давала надію соціялістам революціонерам зробити революцію без науки, а тепер манить народників надією зробити соціялізм або культуру без політики.

В наших українських культурників без політики, психічним ґрунтом теорії лежить перше всього мале знання історії справді культурних рухів на світі, котрі навіть проти своєї волі брались таки за політику, як, напр. рухи релігійні, що рішуче проповідували: «царство мов не від цього світа», а окрім того ще просто індивідуальні обставини, мало сприяючі енергії взагалі: певний темперамент, літа, розчарованість і т. д. Це такі резони, проти котрих спором не вдієш нічого. Спокійно обдумуючи справу, треба їх признати як факти і признати, що теорія: **р о б і м т е**, **щ о м о ж н а п р и т е п е р і ш н і х о б с т а в и н а х**, для того, що б наша національна свідомість не вмерла, а хоч потроху росла, щоб росла наука про Україну, письменство українське і т. д., — має за себе де-яку практичну рацію.

Тільки перш усього треба, що б та теорія й видавала себе за те, чого вона справді варта, не більше не менше, то б то за чисто емпіричний спосіб жити й працювати, найвідповідніший для певних індивідуумів, щоб вона не забувала, що властивою підставою їй служить приказка: **р а д а б д у ш а в р а й**, **т а к г р і х и н е п у с к а ю т ь**, як і казав це мені один з прихильників цієї теорії ще 16 років тому назад. Треба, щоб ця теорія властиво не видавала себе за теорію, за щось загальне й не оберталась вороже проти тих, котрі її не хочуть держатись, а хочуть щось робити ширшого й сміливішого. Далі треба, щоб «безполітичники» вже рішуче й не лізли в політику, не завдавались такими цілями, як «примирить с нами правительство», кажучи словами Костомарова в листі до мене в 1876 р. зараз після виходу *legis Jusephovicisae*. Всякі заходи в цій цілі перш усього фантастичні, а далі противокультурні, бо, напр. не можна ж пробувати культурними заходами примирити з нами противо-культурну победоносівщину. Тай узагалі треба ж, щоб навіть виключно письменська праця наших культурників була

справді культурна, то б то прогресивна, а не реакційна ані консервативна, а це не така легка річ, вона не менше трудна, як і прогресивна політика, бо перш усього потребує розриву з російською й переносу печатної праці за границю*).

Так воно й вийде, що нарешті культурницька програма, коли вона не схоче бути противо-культурницькою, буде в основі та ж сама, що й та, котру ми радимо, тільки тісніша або й млявіша і через те менше матиме за собою енергічніших людей на Україні й менше матиме сили відвоювати українству поля в будущій Росії.

Такі то ми маємо думки про боротьбу з «обрусенієм» за українство. Думки ті зводяться до слів, котрі счіпляються з усіма нашими думками про національність і людскість: «обрусеніє» не є послідок якої національності, а є вселюдська проява певного державного порядку і мусить бути побиване певними вселюдськими заходами до реформи їх. Допускаю, що думки ці можуть бути справді чудацькі, але я їх виводив не з якого-небудь суб'єктивного почуття, а тим менше інтересу, а старався вивести їх з усесвітнього огляду культурного й державного життя. Таким же оглядом нехай, хто хоче, й розбиває мої думки. Я перший буду вдячний за те, бо в наші часи пора вже ставити всю громадську та навіть індивідуальну працю на ґрунт думок, виведених холодно-об'єктивним дослідом.

VI.

Народні чи національні святощі. Перемінність національних ознаків. Народні звичаї, одежа. Національність і релігія. Богумільство — релігія маси нашого народу. Страти нашої національності на сектантах. Кирилівська азбука і страти нашої національності. Юліанський календар і консерватизм нашого народу. Народня мова як святощ. Однаковість основи національних теорій наших народовців і москвофілів. Нереванага москвофілів у прикладах теорії національних святощів. Єдиний спосіб побіди над москвофілами. Кінець: еволюційна теорія — основа «Чудацьких думок» .

Тепер поговоримо докладніше про те, до чого ми мусіли не раз доторкатись вище, а власне про обов'язковий націоналізм, про культ

*) Історія недавнього українолюбського культурництва має в собі між іншим таку пригоду: кілька років тому назад, в одній петербурзькій газеті д. Мордовцев написав звістку про українську збірку, котра подана була на перегляд в цензуру. В тій звістці д. М-в говорив про провідну статтю збірки, котра (стаття) навчала, що український рух не має політичних цілів, а самі просвітні й моральні. «К і е в л я н и н» висміяв таку думку, або по його словам, захід «одурити Москаля», а нарешті цензура не пропустила ні цієї статті в збірці, ні кількох наукових, і тим дала українолюбцям науку: статей про неполітичність українського руху вовсім не писати, а для наукових українських статей влакстати орган у Галичині. Так ми й зістались тільки в соромом звістки д. Мордовцева та тими слабими статейнами, котрі пропустила цензура. Ще спасибі «Кієвлянину» за те, що замітив, що український рух не може бути неполітичним і тим трохи піддержав пошану до українства в очах освічених людей, бо ті люде знають, що тепер усякий серйозний рух іде в політику, то б то виборює собі право жити й проводити в життя свої думки.

того, що в Галичині народовці звать національними святощами.

Нема нічого темнішого над ідеї про ці святощі і нема нічого шкідливішого для української справи, а надто в Галичині, як ті ідеї.

Очевидно, що коли на вироб національних ознаків мусить мати вплив географія й історія, то значить, в тих ознаках мусить бути багато перемінного, а окрім того стільки ж доброго, скільки й хибного. Про сталість національних ознаків і говорити смішно.

Починаючи розмови про це, ми пригадуємо собі пригоду, котра сталася років з сорок тому назад у Києві. Ген.-губернатор Бібіков ходив по Лаврі з великими достойниками краю, в числі котрих був і маршал шляхти, Поляк, здається гр. Тишкевич, котрого один з православних предків похований у Лаврі. «От бачите», сказав Бібіков, показуючи маршалкові на монумент його предка: «Ваші предки були православні». «А ще раніше язичники», відповів граф.

І справді, котрої з національних святств мусів держатися гр. Тишкевич, чи православія, чи культу Перуна? Тай Перунові певно ж не від віку кланялись Києане. Певно не одна національна святощ перемінилась на горах київських з того часу, як наші предки сіли на них!

Тим часом націоналісти примушують нас кланятись національним святощам, вважаючи за них усе status quo теперішнього народнього життя й думки. Напр. Волод. Барвінський ставив навіть в політичну програму Русинів «зберігати й піддержувати в народі народні звичаї». Кумедно, що він в той же час ставив потребу, «наводити народ до доброго господарства» (Зоря, 1891 ч. 13 ст. 225, голова присвячена В. Барвінському в «Історії руської літератури» д. Ом. Огоновського, котрий так охоче говорить про національні святощі).

Але якже перемінити, напр. хліборобство в нашім народі, не зачепивши його звичаїв?

Скажуть, що між звичаями треба зробити вибір: одні плекати, другі змінити. Але тоді куди йде вся теорія святости народних звичаїв?

Візьмемо ще одні примір. У всіх національних рухах має велику вартість демонстративне вживання національного костюму. Як демонстрація при певних обставинах, це має рацію. Але даремне ми б старались підвести цю справу під логіку. Перш усього: що таке національний костюм? Костюми перемінялись в кожного народу, і звичайно тепер за національний костюм для демонстрації вибирається костюм певного стану людей чи в старовину чи тепер, та ще й певної країни в нації, так що й тут люде поводяться більше-менше суб'єктивними поглядами, а не обов'язковим культом національної святощі, об'єкту котрої не можливо установити й тут, як і в других частинах всієї справи.

У нас вибрано за демонстративно національний костюм не історичний, не магнатський, а етнографічний, мужицький (хоч я читав

в народовських органах похвали руському боярському костюму д. Федоровича і цікавий був би знати, де він узяв для нього взірці?). Безспорно, в нашому народньому костюмі є чимало і естетичного і гігієнічного. Але щоб він увесь був, напр. гігієнічний, а надто на всі сезони, того ніяк сказати не можна. Наші дами, одягаючись в національний костюм, доповняють його де-якими грішними видумками західно-європейськими, і конечно їх за те похвалить найзавзятіший націоналіст, котрому йде о здоров'я тих дам. Тай нам, хворим городянам, мущинам, національний костюм, що воставляє горло голим, виносний тільки, коли ми його прикривемо європейським пальтом та ще й пов'язкою круг шиї.

Мені навіть соромно, що я пустився в такі дрібязки та ще й кравецького характеру. Але що ж будеш робити, коли люде притємом пристають до нас, щоб ми зберігали всі народні звичаї, а також і одєжу. (В програмі В. Барвінського говориться і про потребу зберігати народню одєжу).

Та перейдемо до річей більше поважних, до річей культури духової, де націоналісти те ж показують нам примусові народні, національні святощі, починаючи з релігії.

Ми вже говорили в II. листі про те, в якому кумедному стані опинились європейські націоналісти-романтики, коли хотіли застосувати релігію до національних ознаків, тимчасом коли релігія європейських народів тепер одна з релігій інтернаціональних, християнська. Де-хто пробував поділити між європейськими племенами віроісповідання християнські, виголошуючи, що православіє відповідає Славянам, католицизм — Романцям, а протестанство — Германцям. Але-ж сама статистика кричить проти такого поділу, а історія й етнографія ще більше. Чи можна, напр. виобразити собі протестанство без романської Женєви? Чи не подібніші етнографічно Греки з Італійцями, ніж з Славянами? і т. д. і т. д. Очевидно, що теперішні релігії, як продукт культурно-історичного процесу інтернаціонального, ніяк не можуть входити в ряд ознаків національних.

Обертаючись спеціально до нас, Русинів-Українців, трудно навіть сказати, яка, власне, в нас може вважатись за фактично-національну. Коли взяти пам'ятники «народньої мудрости», — легенди, пісні, прислів'я українські, та по ним характеризувати народню релігію, то побачимо, що в ній над ґрунтом натуралістично-політеїстичним лежить найбільше кора релігії маніхейсько-богумільської, як і в Болгар, Сербів і Великорусів, так що коли б треба було застосувати до-якої з історичних релігій наш народ, то я б його застосував скорше всего до богумільства, і наперед хвалюсь, що одолію кожного свого противника в науковім спорі про цю справу. А тим часом одні з наших народовців вважають за нашу народню віру православіє, другі унію, треті навіть римський католицизм. До того ж серед нашого простого народу є свідомі протестанти, а переважна частина інтелігенції є ф і л о с о ф и в релігії, навіть більша частина тих, хто лицеміствує перед якою-небудь церквою.

Що ж тепер ми приймемо за примусову національну святощ в релігії?

А тим часом, коли наші націоналісти кланяються, як національним святощам то православію, то унії, залишені ними без уваги штундісти на Україні московляться. Русини римського обряду в Ц. Польським і Галичині полячаться, а Русини протестанти на угорській Русі становляться Словаками.

Подібну ж прислугу робить нашій національності й культ другої національної святощі — т. зв. кирилівської азбуки, ради котрої наші народовці всіх сортів ворогують з латинською азбукою, називаючи її «польським абецадлом». Безспорно, переіменити тепер у нас азбуку було б справою нелегкою, хоч воно було б добре, бо зблизило би нас більше з цивілізованим світом. Та по крайній мірі добре б було, коли б націоналісти не робили собі фетіша з теперішньої нашої азбуки і не переносили свого фетішівизму і в народ, та окрім того щоб звернули увагу на тих Русинів, котрі знають тільки азбуку латинську і тепер встаються зовсім без руських книг і через те читають виключно польські, волоські й т. і. та переходять до чужих національностей (я поспробував було для таких Русинів видати «Марію» Шевченка латинськими буквами, так дістав за те грубу брехню від д. Ом. Партицького).

Поряд з церковним обрядом наші національніки поклоняються, як національній святощі, також і Юліянському календарю. Ми вже згадували, що навіть професор університету, д. Сумцов, слідом за попом народовцем Качалою, посвятив цілу статтю в «К. Старинѣ» справі календаря, щоб доказати, що заходи переіменити той календар на Григоріянський є замах на нашу національність. Ми говорили, що д. Сумцов не звернув увагу на те, що Григоріянського календаря колись також боялись протестанти, а надто німецькі, і що однак ж потім, коли вони прийняли той календар, то ніякого поримлянення їх не вийшло.

В справі календаря, як і обряду, нема різниці між нашими націоналістами й українофільськими.*)

Найгірше в боротьбі наших націоналістів проти Григоріянського календаря, це аргументація, котру за Качалою повторяє й д. Сумцов, в котрій знаходиться й таке, що «наш народ консервативний», то не треба чіпати й старого календаря, до котрого він привик. Не треба значить, чіпати і старих способів господарства і самого рабства перед усякого рода деспотами, до котрих народ наш те-ж привик! . . . Добра користь для народу з такої інтелігенції, котра вживає таких аргументів, котра преклоняється перед «консерватизмом народу».

Ми думаємо, що чим скорше б змінено було старий на новий,

*) Треба сказати, що в основних принципах між цими гуртами взагалі нема різниці. Ось, напр. слова з «Червоної Русі» 1891 ч. 50 котрі могли б любісінько поміститись і в «Дѣлѣ»: — «Нашей т. зв. старорусской партіи расходятся головным образом о том, чтобы нашу церковь с ея обрядом и наш русский язык с его историческими памятниками, с его азбукою и правописанием сохранить ненарушимыми до поры, пока нынешние тяжкие времена не станут лучшими».

тим ліпше, бо на що-ж держатись того, що явно противно природі? Тільки ж коли тепер ця зміна могла б образити народ (хоч це ще й не так певне), то до неї треба йти поступово. Але головне діло в умисловім боці справи — в консерватизмі, що зв'язаний зі справою календаря. Консерватизм це така річ, котру треба підіривати при всякій пригоді, а справа календаря є одна з таких пригод. Про календар часто приходиться говорити й простому народу. От і треба що б люде т. зв. «інтелігентні» при всякій нагоді поясняли простим людям різницю між двома календарями і те, відки вона виходить, і привчали простих людей дивитись на цю справу без усякого фетишізму. Думка людська — річ органічна: одним фетишом стане менше в одній справі, то стане їх менше й у других і поступ народа стане лекший.

З усіх ознаків національних, в котрих націоналісти бачуть святощі, найясніша — мова. Вона й має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люде розуміються, через котрий іде до людей освіта. От через це найбільша частина й політичної справи національників зводиться до права певної мови в уряді, суді, школі, а надто в початковій.

Тільки-ж і важність мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святощ, вижчу від людини. Мова все таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінатись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна вчити й уживати й чужі мови.

В таких громадах, як наша, де людність розкололась на класи-національності, через що спиняється природний обмін культурний між класами, вбільшується погорда вижчих клас до низчих і вменшується пошана до себе в низчих класах, це справа делікатна. Тільки ж в усякім разі не можна голими фразами проти чужих мов та за нашу «милу, красну мову» допомгти лихові, впевнити практичний народ у тому, що мова його справді святощ.

Тут нема іншого способу, як стати на практичний же ґрунт, а не на релігійний, то б то піднімати вагу нашої мови працею над літературою, котра б була корисна народові й замінила б йому в більшій часті пригод життя мови чужі. Противитись же тому, що б люде з простого народу нашого знали й чужі мови, значить противитись природі й ризикувати тим, що ми огиднемо народові з нашими намовами. (Найбільше недоладний резон, котрий виставляють народові, що б держався свого, словами Шевченка: «бо хто матір забуває, того Бог карає». Адже-ж і народ бачить, як Шевченків замикають у тюрми, а «перевертні» роблять кар'єри!).

В Росії були часи, коли навіть без усякої втрати національної волі, вижчі стани настільки погнались за мовою французькою, що де-хто з них майже зовсім не вмів говорити по-російському. Патріотичні моралісти докоряли їм і прославляли питому мову майже тими самими словами, які читаємо в наших народців. І ніщо не помагало, аж поки не появились на російській мові Жуковські, Пушкіни, Лермонтови, котрі могли робити конкуренцію французьким

писателям. Тепер уся справа там скінчена. І у нас не може бути інакше.

Ми сказали вище, що культ народніх святощів, замість того щоб бути корисним нашій національній справі навіть просто шкодить їй. Шкодить він не тільки тим, що відбиває наших патріотів від прямо потрібної для народа роботи, без романтики, але й тим, що підрізає власне корінь спеціально української національної свідомости. З приведеної вище виписки з «Червоної Руси» видно, що власне між т. зв. в Галичині «москвофілами» і «народовцями» в принципах нема великої різниці: ті і другі б'ють поклони перед національними святощами, і для тих, і для других національність альфа і омега всіх змагань.

Але ж скажуть: москвофіли признають «адін рускій народ от Тисси до Амура» тоді як народовці ісповідують «відрубність малоруського народу від Москалів». Правда. Тільки ж культ «народних святощів», котрий спільний обом гуртам, такого роду, що він зглажує між ними різниці й віддає перевагу власне москвофілам.

Дуже смішно виводити москвофілство в Галичині тільки від «московських рублів» або від істиння «погодінської колонії». Безспорно галицьке москвофілство мусить мати свої органічні підстави. Найбільша з них: реакція полонізови — одного роду з тою, котра привела Б. Хмельницького до підданства Москві. Далі свого роду аристократизм, котрий не вірить в сили самого галицького мужицтва, а обертається до спорідненої держави, котра має уряд, ієрархію, панство руське. Нарешті притягає галицьку стару партію до Московщини й спорідненість національна, котрої вага вбільшується власне теорією національних святощів.

Більшість навіть українських лінгвістів і етнографів признає, що між Українцями й Великорусами не такі відносини, як напр. між Українцями й Чехами, Сербами й т. і., а що відносини ті ближчі і що генеалогія Українців серед Славян мусить бути не така: батьки — Славяне, сини: Чехи, Поляки, Серби, Українці, Великоруси і т. д. а така: діди — Славяне, сини Славян: Чехи, Поляки, Серби, Руси, — с и н и Р у с і в: Українці, Білоруси, Великоруси. (Див. напр. у Житецького). Отже при такому стані річей відкривається простор однаково і для теорії повної відрубности Українців від Великорусів, і для теорії панрусської. Доказом того може служити й та легкість, з якою, напр. Головацький і Климович перейшли від напрямку малоруського до панруського, а Ом. Огоновський перейшов від старорущини до українофілства. Теорія ж національно-історичних святощів дає таке ж право відшукувати ті святощі в козащині, як і в московському царстві, в державі Данила, як і в імперії Катерини II., а надто для Галичан, для котрих придніпряньська історія майже стілько ж чужа, як і приволзьська, тоді як історія придніпряньська все таки має багато точок спільних з приволзьською й приневською.

Історія ж церковна і погляд на церкву гречеського обряду, як національну святощ, дає прямо перевагу галицьким москвофілам

над народовцями, котрі в цьому пункті виходять навіть менше українофілами, ніж москвофіли.

Об'являти церкву уніятську національною малоруською святощею, значить розриватись не тільки з історичною малоруською традицією, а й з теперішнім status quo. Клерикалізм уніятський — це галичанський сепаратизм не тільки від України, а й від Буковини, це просто абсурд тим паче, що в самій Галичині унія майже зовсім не має щирих прихильників в самому поповістві (в цьому ми переконались, розмовляючи колись в Галичині з попами провінціональними і це народовці ліпше знають, ніж ми) і що з другого боку й самі польські клерикали й Рим дивляться на унію тільки як на перехідну ступінь до чистого римського католицизму. В виду цього православні симпатії галицьких москвофілів, во всім тим, що з них виходить, являються далеко ближчими до теорії національних святощів, ніж лицемірний уніятський клерикалізм народовців.

На ґрунті «народніх святощів» зовсім оправдуються і симпатії де-яких, коли не всіх москвофілів і до царського самодержавства в Росії. Історія не дала нашим старим вічам виробитись у систему вільного державства, подібного до англійського або до швейцарського. Потім «козацька воля» захопила тільки частину нашого народу і ледви стала склонятись до свідомого лібералізму, як була зламана. Тим часом церковна проповідь заццепила й випестила серед нашого народу ідеал царсько-державний, котрого тепер безспорно держиться найбільша частина народу. З тим ідеалом наш народ ворушився проти Поляків в Австрії в 1848—49 рр. і проти Поляків у правобічній Україні в 1863 р. В 1848—49 рр. всі австро-руські патріоти одушевлялись тимже ідеалом. І тепер за нього викликувались народовці.*) Нічого дивного, коли де-хто, не бачучи сили абсолютизму в теперішній Австрії, шукає її в Росії. Він кланяється одній з «народніх святощів»!

Майже так само повертається проти галицьких народовців на користь москвофілам і культ мови, як національної святощі. Літературна мова завше щось штучне в порівнянні з народньою, котра в дійсності є певна купа краєвих діалектів. Коли народовцям вільно виробляти мову літературну з діалектів малоруських, то треба признати певну слухність і тому, що рішучі москвофіли беруть мову російську, на котру вони, по части не без рації дивляться як на вироб всіх руських племен, або навіть, як Наумович, хотять виробити ще новий «твердий руський язик вищої культури» з російського й малоруського на основі церковно-славянській.

Теорія Наумовича абсурдна з практичного боку, а надто для Росіян. з котрих ніхто не схоче залишити готову вже «мягку» мову

*) Див. недавні статті в «Дѣлѣ» і «Правді» за «батьківську руку» замість «парламентарізму» — котрі любісінько могли б знайти собі місце в «Гражданінах», або «Моск. Вѣдомостях». Др. Антоневич буква в букву повторив слова «Правди» на москвофільському мітингу 2. лютого 1892. Так знаменита трійця «православіє (галич. унія) самодержавіє і народність» (національність) виходять однаково програмою Николая I. і його теперішніх обожателів у Росії, як і галицьких москвофілів і — українофілів!

Пушкиних, Лермонтових, Тургєневих для «твердого» язичія Наумовичів. Тільки ж за тою теорією не можна не признати певної величності, котра мусить притягати до себе Галичан, а надто людей релігійних. Побити ту теорію, а вкупі з тим і все літературне москвофільство на Малорусі, можна тільки, закинувши погляд на мову як на святощ, а глянувши на неї з радикально-демократичного і утилітарного боку.

Мова не святощ, не пан людини, народа, а слуга його. Література мусить нести в маси народа просвіту як найлекшим способом. Для того мова літературна мусить бути як найближча до просто-народньої. Проти такого погляду москвофіли на Малорусі являються просто вільними чи невільними обскурантами, і не зможуть видержати конкуренції з народовцями перед скілько-небудь живсю громадою. Само собою розуміється, що літературні народовці тоді тільки дійсно прислужається народові й стануть міцно серед нього, коли дадуть народові на його мові літературу йому корисну: утилітарну й просвітну, бо від літературі формально-націоналістичної, пустої, народ відвернеться, а література ретроградна обезсилить його в конкуренції з сусідами, та нарешті від неї, а вкупі з тим і від її національності відвернеться й сам народ, починаючи від своїх більше інтелігентних осіб. Відвертається ж і тепер народ від своїх, дійсно прекрасних по мові, а часом і по поезії, старих пісень, бо зміст їх тепер уже не відповідає народньому життю. І треба й тут зректись теорії національних святощів, а признати, що народ тут по часті має рацію навіть тоді, коли він заміняє прекрасні козацькі пісні на погані салдатські, бо все таки в дійсности він бачить перед собою «охвицерику молодого», а не «отамана козацького». Візьмімось скілько небудь енергічно за те, щоб пустити в народ порядні пісні, відповідаючі нашому часу, пояснімо народові, що є реально доброго в старих піснях, і ми витіснимо «охвицерику молодого» скорше, ніж намовами про те, що треба зберігати старі пісні, як національну святощ.

Ми скінчили огляд важніших річей, котрі виставляються нашими націоналістами, як народні, національні святощі. Разом з тим ми скінчили наші «Чудацькі думки», по крайній мірі певний їх ряд. Ми назвали їх «чудацькими» через те, що вони йдуть на переріз тому, що звичайно говориться і прихильниками і противниками українського руху. Тількож, звісно, ми, як і всяка людина, котра має певні думки, вважаємо їх за вірні, по крайній мірі доти, доки їх не перекинуть науковим способом наші противники. Поки що ми вважаємо вірною основу тих думок, бо вона є ніщо інше, як приклад до певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить усією наукою, — того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (еволюцію), рух (динаміку). Немає й не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, таких, як напр. обрусіння,

не може бути й національних святощів. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон, і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас.

В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемось за марою або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не на згубу й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло — поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкупі з тим і його національності: охороні й зростові того, що в ній є доброго.

Salmansdorf bei Wien 1891, вересня 15.

П Р И М І Т К И.

Михайло Драгоманов, як ідеолог Нової України.

1. Праця ця злагоджена була Микитою Шаповалом 28. IX. 1930 р. в нагоди 50-х літ від дня опублікування першої програми укр соціалізму, що її склали М. Д-в та Сергій Подолинський. Програма ця датована 1 вересня 1880 р., а підписана ними двома та ще і М. Павликом. Подана вона в нас — т. I. ст. 148. Праця М. Ш-ла була вперше опублікована після його смерті на стор. правької час. «Тр. Україна» в р. 1933 (чч. 6—12), а в р. 1934-м і окремою брошурою цинкостильовим друком, через що вона й не могла бути широко розповсюдженою. А своїм всестороннім майстерним розглядом постаті М. Д-ва та популярним викладом вона заслуговує на ширшу увагу до неї укр. читача, тому й містимо її у нас. — 2. І д е о л о г і я (гр.) в наука про ідеї, або систематизовані думки чи поняття про певні речі філософ., соціяльні та політ. В загальний ужиток це слово пішло в часів Наполеона I., коли і-гами пав. всіх, хто в якитось засадничих, найголовніше моральних доводів, противився практичним потребам бїжучої політики. Пізніше, особливо в марксівській літературі, і-єю нав. система політич., соціяльн. та філософ. ідей і стремлінь. А виходючи в той засади, що і-ія в надбудовою економіч. основ, марксїзм трактує кожну і-ію клясовою та ділить їх на феодальні, буржуавні, малобуржуавні, пролетарські тощо. — 3. Д в о р я н с т в о м в б. рос-ій державі звався стан людей, які користувались в державі певними мастковими привілеями. Д-во було особисте, або доживотне, та спадкове і лише це останнє надавало станові привілеї. Д-во введено в Росії за Петра I. «табелю о рангах» — на підставі якої особисте д-во здобувалось по одержанню чину IX-ої ранги і спадкове — IV ранги, безпосереднім наданням чи в зв'язку з одержанням певного ордену. Батько Д-ва належав до спадкових дворян Полтавської губ., але збіднілих. — 4. «Р о к и 1870—73 п р о б у в з а к о р д о н о м». . . Де й коли перебував Д-в в час своєї першої загранич. подорожжі в рр. 1870—73 подає проф. М. Грушевський в своїй праці — «З починів укр. соц-го руху». В. 1933. — 5. Д о ц е н т о м (лат.) нав. вчений, що викладає в університеті. В службовім порядку д-т займає середнє місце між навчителем та екстраординарним професором. Прив.-доц. Д-в був в 25 травня 1864 р.; 15. IX. 1870 р. рада київ-го універс-ту обрала його на штатного доцента та куратор шкільн. округи Антонович П. Ол. (1812—1883) не затвердив його. Затверджено Д-ва лише після його повороту з закордону — 1873. р. — 6. « . . . в д о р у ч е н н я к и ї в с ь к о ї у к р. Г р о м а д и. . . » Київ. укр. Громада, в одміну від студен. згромаджень, нав. Старою Громадою, яку склали переважно люде старші, навчителі в гімназіях, професори тощо. «С. Гр.» почала формуватись в кінці 50-х та на початку 60-х р. із різних гуртків по цілій Україні й навіть в Петербурзі. В Київї колектив «Гр.» набрав певних організованих форм особливо протягом 1861—62 рр. Цікаву характеристику «С. Г.» того часу подав член П. О. О. Русов у своїй статті: «— Як я став членом «Громади» (Укр. Живнь, ч. 10. 1913.) « . . . що вона була дійсно правильно організованою партією в певною програмою, людей 70-ти, а з молодію, що допускала на її зібрання, і до 200 осіб обох статів, може служити фотографія, що зберіглась в мене. . . зроблена, як не помиляюсь, 1872—73 р. Не треба забувати того значіння, яке займала «Г-да» в 70—80 рр. минулого ст. Хоч ген.-губ. Чертков й. . . наживав її центр. комитетом укр. партії, але не маючи ні найменшого права на існування, як публічна організація, . . . «Г-да» відчувала себе тайним гуртком змовників»... Д-в вступив у склад «С. Г.» на весні 1863 р., «яка одразу вибрала мене в комісію для редагування таких (популярних) книжок (Авт., ст. 60). Вираз «в доручення» не треба розуміти, що без його волі. Ні, навпаки, бажання Д-ва були

суголосні з потребами тогочасної громад. праці, з думкою членів С. Г-ди. (Див.: М. Д-в: Автоб.; Акад. М. Грушевський — Місія Д-ча. «Україна». 1926, кн. 2—3; Ігнат Житецький — Останній виїзд М. Д-ва за кордон. Тамже. — 7. «Рок у 1886. стався болочий розрив в українською Громадою в Київі». Під тиском тяжких політ. обставин на Україні вже перел і на початках 80-х р., особливо після вбивства царя 1881 р., лівий елемент значно ослаб, одні втікли за кордон, другі опинилися на заслання, в'язниці та шибеницях. Зрозуміло, що й «С. Гр.» значно відійшла від тих засад, які були причиною виїзду Д-ва за кордон, тоді як і сам Д-в перейшов також ріжні стадії свого розвитку. Розходження, або як називає Д-в «чистая одставка» сталась аж в 1886. р., коли він дістав з України листи, де його робота політична визнана «безполезною» та «шкідливою». Про цей розрив багато писав Д-в в листах своїх до І. Франка та М. Павлика, а про зміст, характер тих дорікань «С. Г-ди» та велике враження на Д-ва можна судити по т. зв. «Листах до Києя», бо листи «С. Г-ди» досі не опубліковані. Див.: 1-й лист 8. II. 1886. р., II. — IV. 1886, III. — 3/8. 1887. Листи до І. Франка і інших. Л. 1906—1908, I т. сс. 153, 211. II т. ст. 4. — Порівняй прим. 310. 8. . . «батьком модерного в польного руху». . . то б то, провідники націон.-політич. та державн. будівництва в часи після Д-ва і особливо в часи Революції 1917 р. і далі признають, що керувались в своїй політ. праці ідеями Д-ва, а рівнож ідеями Кир.-Метод. братства, як сини керуються заповідями та наукою своїх батьків. — 9. Фольклором (анг.) наз. народня словесність, або повірря, легенди, казки, прислів'я і т. п., а також наука, що вичує ту народ. словесність. Заснована вона Як. Гримом (1785—1863) в Німеччині. Д-в в своїх наук. дослідях укр. фольклору живив порівнявчого методу тоді ще мало поширеного. Праці Д-ва по укр. фольклору: в 1874 р. — «Историческія Пѣсни Малорусскаго Народа» в примітками Вол. Антоновича і М. Д-ва; «Малорусскія народныя преданія и разсказы», вид. Пів.-Зах. від. Рус. Геогр. Т-ва. К. 1876; в 1881 р. — «Нопі укр. пісні про громадські справи». Ж.; в 1883 і 1885 рр. — «Політичні пісні Українського народу XVIII—XIX ст., част. I., розд. 1 і 2; 4. томи зібрані і перекл. на укр. мову М. Павликом та видані НТШ-ка — «Розвідки М. Д-ва про українську народню словесність і письменство», т. I — 1899, т. II — 1900, тт. III—IV в 1906 р. — «Я ось сяг-так добивсь до чину фольклоріста сам, спершу навіть як сліпий, бо коли ми почали видавати в Київі казки й навіть істор. пісні, то не тільки ні в кого було навчитись, а навіть наші збивали нас на криві дороги. Потроху за границею я пронюхав про нові дороги і хапаючись після однієї стежки за другу, насилу вибравсь на просторий европ. шлях. . .» (Лист до П-ка 23 (5). VI (VII). 1890., т. VI. ст. 57). — 10. Соціологічний метод — Метод, метода (гр. — шлях, дорога) — певний вибраний шлях, чи спосіб, для досягнення поставленої мети. Наукові методи — низка правил, прийомів, завдяки яким можна досягти певних наук. наслідків. С-ий метод це шлях пізнання с-спільного життя через аналізу (розложєння на складові частини) основних елементів соціального явища, розкриттям їх зв'язку і взаємочинности. — 11. У к р а ї н о ф і л и — прихильники укр. культ. руху, що, як громадська течія, з'явилась в друг. пол. XIX ст. в колишній Росії. Офіційно цю назву вжила вперше в 1880 р. «Верховна Розпорядча Комісія» в часи Лоріс-Мелікова. коли розглядала справи політ. засланих, вважаючи «українофілів» за політ. партію. Д-в так їх характеризує — «. . . В усьому культ. життю на перший план виставлена була національність, яка до того була протичупоставлена людству (або Европі — в славянофілів, европеїзованій Росії — в українофілів). Слово «космополіт» обернено в лайку. Всяка культура ненаціональна об'явлена була лишень деморалізацією. До того ставилась національність не лишень у формі культури, але і в ідеях, як і в москов. славянофілів. Які це ідеї, — це було або неясно, або просто зводилось на «народню традицію», то б то на реакцію. Ук-філі признавали бідність укр. літ-ри, недостатчу укр. школи, — і говорили от-верто, що поки не виробиться укр. літ-ра, то ліпше буде, коли Українці нічого не будуть читати, — що воли не можна заложити україн. шкіл, то ліпше нехай не буде на Україні ніяких, або прибавляли інші, — церковно-славянські, бо ук-філі, як і москов. слав-філі були по більшій часті клерикали, і ширі й ради народовства». («Два учителі». Л. 1902. ст. 59). — «Нарешті мушу сказати,

що я кілька раз заявляв, що я зовсім не українофіл, а лишень українець, котрий має претензію бути на укр. ґрунті европ. лібералом і соц-ом, в роді, напр. радик. і соціал. англ.». (Лист до І. Ф-ка, т. II, ст. 285). — 12. І н т е р н а ц і о н а л і з м — спроба розв'язати різні питання політичні, економічні, соціальні, культурні і т. д. в рямцях не одного народу, нації, не одної держави, а багатьох. — 13. «М а л о р у с ь к и й І н т е р н а ц і о н а л і з м» (1880) праця Д-ва написана нім. мовою під титулом: «Der kleinrussische Internationalismus», прим. 427. — 14. «2 т о м и л и с т у в а н н я з Ф р а н к о м». . . крім 2. томів — «М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших (1881—1886 і 1887—1895)» видав І. Ф-ко. Л. 1906 — I том і 1908 — II т. Накладом У.-Рус. Видав. Спілки є ще повніша збірка листів М. Д-ва і І. Ф-ка злагоджена за автографами, що знаходяться в НТШ-ка та Укр. Нац. Музею в Львові, Мих. Возняком і видана ВУАНуком в Києві р. 1928 під наз.: — «Матеріяли для культурної й громадської історії Західної України, видає Комісія Західної України В. А. Н. Том I-й. Листування І. Франка і М. Драгоманова. Ст. IV+508. — 15. . . «щ е к і л ь к а з б і р о к л и с т і в». . . Листування М. Д-ва досі ще все не зібране та й ледво вже й буде зібраним, бо багато з того пропало. Досі опублік. листування Д-ва з Ів. Франком (170 листів), з М. Павликом (258), з д-ром Т. Окуневським (23), з Н. Кобрянською (6), 3. листи до ред. «Друг»-а, 3. листи до Києя, листування з Мел. Бучинським (21), з М. Стасюлевичем (25), до П. Аксельрода (2), до ред. рос. журн. «Вперед» (16), лист-ня з О. Суворіним, з В. Навроцьким (16), з О. М. Пипінім (23), з Ол. Барвінським (12), Ол. Кониським (6), до О. Скребицького, до ред-ра «Зорі», О. Борковського (6), до К. Панківського (5), до О. Макарушки (1), з Юл. Бачинським (3), з д-ром Ом. Огоновським (7), з Ол. Хв. Кістяківським (6), Л. О. Половським, акад. Ол. М. Веселовським та до М. М. Шульженка (1). — 16. «Р и м с к а я и с т о р і я и Т а ц и т». Точна назва цієї праці Д-ва є: «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». Це його магістерська дисертація (р. 1869), то б то наукова праця, що дає право авторові викладати на високій школі та яка в колиш. Росії давала перший наук. титул — магістра. Праця ця була надрукована в «Киев. Универ. Извѣстіях» р. 1869., кн. 2. та окремо в р. 1870. — 17. П о з и т и в і з м — то б то вченим, що признавав основою та матеріалом людського пізнання лише факти добуті шляхом досвіду, чи явища, що познаємо при допомозі наших змислів, та їх закономірну зв'язь. Д-в і наз. позитивну науку — «спробованою» або «випробованою» наукою. — 18. К о н т О г ю с т (1798—1857) — фр. філософ, що започаткував науку соціологію та позитивізм. Відомий своєю працею — «Курс позитивної філософії». — 19. Д. С т. М і л ь (1806—1873) від. англ. філософ, політико-економіст та публіцист. Найбільш відома його філос. праця — «Система логіки» — виложена науково але незвичайно приступно та «Підстави політичної економії». — 20. Р е ц е п т о р (лат.) — сприймальник. — 21. «. . . м е т о д а м и ф о р м а л ь н о ї л о г і к и» — методами науки про закони та форми думання, яку започаткував ще гр. філ. Арістотель (384—322 до Р. Х.), але яка розвинулась вже у XVIII та XIX ст. — 22. П л ю р а л і с т и (лат.) — в протилежність моністам визнають множиність чинників сусп. життя людини. Д-в казав: «я не згоджуюсь з філософією історії і політики виключно економіч., бо вважаю її за свого роду метафізику (прим. 113), а життя людське за надто складне, щоб його пояснити лишень одним елементом. Але я нічого немаю проти і однобічної доктрини (науки), коли вона веде до досліду нових фактів. На лихо марксісти, або ліпше енгельсісти рідко коли досліджують що, а просто а ріогі (прим. 115) чертають історичні і політ. фігури, часто зовсім фантастичні». (I лист до Ю. Бач-го. Ж. і С., т. VI, ст. 302). — 23. М о н і с т и (лат.) — що поділяють філос. напрям в науці, який визнає єдину основу всіх річей — матерію та один чинник сусп. життя людини — економіку. — 24. М а р к с і с т — сторонник течії соціалізма, оснований на науці К. Маркса та Фр. Енгельса. — 25. К а р л о М а р к с (1818—83) від. нім. економіст, філософ і соціаліст, основник, т. зв., наук. соціалізму. Головна праця М-са «Капітал», що вийшла в 3. томах (I т. — 1887, а II і III випустив в 1885 і 1894 рр. його однодумець і товариш Фр. Енгельс) та придбала світове значіння. В нім М. виложив основи своїх дослідів капіталіст. виробництва та обороту, признаючи економ. відносини основою соціального життя. Основними засадами науки М. є те, що: 1) міркою мінової

цінності є затрачений на виготовлення річи певний сусп.-необхідний час, або середня кількість часу, необхідного на виготовлення річи при середнім напруженні та зручності праці і при нормальних, в певному суспільстві, інших умовах виробництва; 2) мінова цінність робочої сили міряється середнім робочим часом, необхідним для виготовлення засобів існування робітника та для продовження його роду; 3) частина робочого часу, який експлуатує капіталіст, тратиться на виробництво цінності, а друга — на утворення, т. зв. «прибавочної» цінності, надвартості, яка і реалізується в процесі обороту товару та дістається підприємцеві-капіт-ві. М. мав незвичайний вплив на роб. рух в Зах. Європі, особливо в Німеччині, де він прийняв організаційні форми т. зв. соц.-демократ. партії. Він же організував і міжнародний робіт. рух, заклавши в Лондоні (28. IX. 1864) «Міжнародню роб. асоціацію» чи т. зв. «І. Інтернаціонал», для якого М. написав, вкупі з Ен-ом статут та «Маніфест до робітничої класи», проголошений на перших зборах Ін-ду. Цей «маніфест» Д-в розбірає і критикує в де-яких точках в своїм «Переднім Слові до Громади» (в нас ст. 122—24). М. же був і генер. секретарем та душою «М. роб. Асоц-ії» до р. 1871, коли Ін-ал в боротьбі з анархістами, прудоністами і бакуністами, переміг останніх на ґрунті Ін-ду, але й сам скоро (1876) розпався. — 26. І н д и в і д у а л ь н и й — властивий лише якійсь одній особі, особистий, приватний. — 27. К о л е к т и в н и й — приналежний багатьом особам, колективові. — 28. Г о с п о д а р с ь к а, теж що економічна (гр.) діяльність, яка стремить до здійснення принципу: досягти найбільших успіхів що-найменшими затратами. — 29. Д о с в і д н а діяльність — в розуміню наук. діяльність. — 30. Ф о р м и м и с т е ц т в а — бувають різні: т. зв. тонічні — поезія, музика і плястичні (образові) — малярство, архітектура, скульптура, танець, театр. — 31. Ф у н к ц і о н у в а т и (лат.) — виконувати належну чинність, завдання, призначення; або й певну працю, уряд. — 32. І д і о т и з м — (гр.) неумство; певний психічний стан людини через хворобу мозку. Буває від народження і в диточому віці, що виявляється слабим загальним розвитком, а то, навіть, й фізичним уродством. — 33. І д е я (гр.) — думка; загальне, вище, всеохоплююче поняття, або уява про певну річ; основна думка якогось твору. — 34. П о ч у т т я, почування — основні, первісні духові прояви, як любов, ненависть, гнів, радість, каяття і т. д. — 35. К о с м і ч н і я і (гр.) — всесвітні сили: світло, тепло, звук, магнетизм, електрика тощо. — 36. К л і м а т (гр.) — підсоння, то б то, загал. характер пересічного стану повітря в будь-якій частині земного простору в залежності від метеорологічних (повітряних явищ) чинників. Тими ж чинниками є: температура, вогкість, тиск повітря, також положення відносно моря і різьба земної поверхні. К. є гарячий (середня річна температура —16 —25 P.), теплий (10—16), поміркований (3—10) і холодний (3 і нище). Ще ділять к-т на морський — де зима й літо помірковані та континентальний (материковий, суходольний) — сурова зима та гаряче літо. — 37. К о м у н і с т и — з сторонники соціально-політич. науки, що визнає необхід. умовою суспіл. прогресу спільність засобів виробництва та знищення приватної власності. Різняється к-ти від соц. своїм відношенням до приват. власности, яку цілковито відкидають як в ділянці виробничій, так і в споживчій; к-ти визнають необхідним ділити продукти колективн. виробу по принципу: «від кожного по його силі, кожному згідно з його потребою» (формула Маркса) в однину від формули соц-ів (Сен-Сімона) — «від кожного по його силі, кожному згідно з його працею». К-ів, як сторонників ідеального влаштування суспільства, можна бачити в давних ловецьких та рибальських, згодом і скотар. та хлібороб. добах життя людини, де люди володіли спільно майном та спільно ж споживали здобуті харчі. К-м, як ясну думку вже бачимо в старов. Греції (Платон — 427—347), в серед. віках в утопічних (хімерних, мрійливих) творах Томаса Мора («Утопія»), Франсуа Бекона («Нова Атлантида»), Томаса Кампанеля («Сонячна держава»). Теоретиком к-му в новіших часах (XVIII—XIX ст.) були: фр. Франсуа Бабеф (1760—1797), голова ком-го «Товариства Рівних», фр. Етієн Кабе (1788—1856), автор утопич. роману «Подорож до Інарії» та організатор комун в Тексасі, які не повелись, також англ. Роберт Овен (1771—1858), відомий ініціатор кооперат. руху, організатор к-ої колонії для безробітних в ЗДА та Мексиці, які не мали успіху. Самий соціалізм почався назвою к-му і довго між ними не було різниці. Сучасний к-м,

що є однозначним в більшовізмі, в практиці далеко відійшов від к-му в ідеї. На Україні практичні виваги к-му можна бачити не лише в релігійних братствах, але в житті низового січового козацтва. — 88. Соціал-демократія — політ. партія, що намагається здійснити соціалізм шляхом клас. боротьби та здобуттям політ. влади пролетаріатом (лат. — людина, що живе в продажу своєї робітної сили). С.-д. признають, в одніну від к-тів, політ. свободи, демократію та парламентарізм, а тому ріжними легальними шляхами, переважно за допомогою загального виборчого права, домагаються ріжних соціальних та політич. реформ в інтересах робочого люду. Науковою основою с.-дем. є наука Маркса, то б то визнання господар. матеріалізму, як істор.-філософ. системи та діалектичного матеріалізму, як загально-філософ. основи. Назва с.-д. походить з Франції від соц.-реформаторської партії А.-О. Ледру-Ролліна (40 рр. XIX ст.). Ідейним провідником с.-д. був Люї Блан (1811—82), що в 1848 р. формулював перші вимоги політ. та соціальні фр. робітництва. Більш скрісталізувалась с.-д. в Німеччині за проводом Ферд. Лассаля (1825—64) в органі «Der sozialdemokrat» (1864) та на практиці, а пізніше, по його смерті — Віл. Лібкнехта (1826—1900) і Ферд. Бебеля (1840). В 1891 р. на в'їзді в Ерфурті об'єднані сили с.-д. дістають офіційну назву — «С.-д. партія в Німеччині». Згодом с.-д. поширився на багато країн та народів, сьогодні, скавати б, по цілім світі. На Україні перші с.-д. з'явилися вже в кінці 80-х рр. XIX в., а перша с.-д. укр. партія перетворилась в РУП в 1905 р. — 89. Публіцист (нім.) — що пише на загально-державні або суспільні теми. — 40. Структура (лат.) — уклад, будова; структурний — що стосується укладу, будови. — 41. Політика (гр.) — уміння керувати державою та захистити інтереси держави. Буває п-ка внутрішня і зовнішня. Говорять ще про п-ку складових частин держави: фінансова, таможна, тарифна тощо. У зовн. п. буває: п. — захватів і уступок, агресивна чи миролюбна, вичікуюча, пасивна і активна. Внутрішня п. — реакційна, прогресивна, ліберальна і т. і.; п-ою також наз. уміння здобути певну силу, чи саму владу в державі; в загальному ужитку п-ою наз. уміла чинність з метою щось здобути в суспільстві. Д-в розрізняв «неполітичну» і «політичну політику». Цю останню так пояснює М. Павлик за Д-вим, в своїй передмові до лист. Д-ва в Т. О. (ст. XVIII): «з політики треба виключати переконання релігійні, етнографічні й інші подібні, а добиватися всякої волі, в тім числі, розуміється й волі релігійної, та йти, задля досягнення тої волі і загального гаравду, на компроміси з людьми інших партій і націй, але на компроміси не якісні, але кількісні, це б то не покидаючи зовсім свого прапору і своїх властивих цілей, але, навпаки, здобуваючи для них, хоть і помалу, систематично, чим раз більше ґрунту. Отце й й звав Д-в «політикою принципіальною і політичною», яка, значиться, в'яже міцно ідейність з практичністю, як бистра думка інженера, що має ясно на увазі свою далеку ціль, але йде до неї крок за кроком, достроюючи до того всі свої поступенні змагання». — 42. Безначальство — анархія (гр.) — без влади. Сусп. будова без всякої державної примусової організації. Наука, що визнає ідеалом сусп. будови вільний союз (федерацію) вільно-утворених комун. громад. Розрізняють а. — індивідуалізм (Макай, Штірнер), християнський (Л. Толстой), революційний (Прудон, Бакунін). Першу а-тичну систему знаходять вже в гр. філос. Зенона (342—270 до Хр.). В нових часах в анг. Віліяма Годвіна (1756—1836). Але творцем новіт. а-му є Прудон П'єр Жозеф (1809—65) фр. соціаліст (прим. 84), під великим впливом науки якого був Д-в, що особливо позначилось в творах його: «Передне слово до «Громади», «Вольний Союз — Вільна Спілка» та інш. Але «безначальство» Д-ва немає нічого спільного в терорист. а-ом та його засобами боротьби. (Див. праця П. Феденка — «М. Драгоманів і П'єр Жозеф Прудон». Праці Укр. Вис. Педаг. І-ту ім. М. Д-ва в Празі. 1932., ст. 271), це струнка й логічна система, в основі якої лежав принцип широкого самовирядування, як одинока та найпевніша гарантія політ. свободи, і федерація — вільний союз людей та людських стоваришень, громад. — 43. Соціалісти — громадівці (лат.) — прихильники науки, що визнають необхідним і можливим змінити умови економ. життя людей з метою спільного господарювання: спільного виробництва й рівномірного розпределення дібр між всіми людьми. Цю загальну мету ріжні люди думають здійснити й ріжними шляхами, а тому с-ти діляться на ріжні групи чи партії: с.-утопісти, с.-

демократи, с.-революціонери, с.-комуністи, с.-анархісти, с.-синдикалісти і багато інших. — 44. **Тенденція** (лат.) — стремління до певної мети; нахил, прямування. — 45. **Комуна** — громада; у Франції найменша адміністрація; також — певна кількість людей, що живе на основах комунізму. — 46. **Панство і державство** — то б то ті пани, в яких укр. селяне були кріпаками і від яких їх наче б то визволив акт 19 лютого 1861 р. та держ. урядники, а разом і держ. порядки. — 47. **Національні меншості** — громада осіб об'єднана своїм нац. переконанням, мовою а то й релігією, яка відрізняється від процентово переважачої більшості останнього громадянства на певній території. М-ти були вже відомі в давніх віках, але лише в ХІХ ст. вони починають заявляти свої вимоги не лише релігійні, але й національні та культурні. — 48. **Націоналізм** (лат.) — є політ. або суспільний напрямок, вихідною чи засадничою точкою якого є прояв надмірного захисту нац. властивостей та інтересів. — 49. **П. Л.** — Петро Лавров (1823—1900) — вчений, письменник і соціяліст. Був проф. математики та теорет. механіки в Петербурзі. Працював яко журналіста в 50—60 рр. в багатьох рос. гаа. і журн., переважно по філософії, соціології, антропології та етиці. Був головним ред. «Енцикл. Словника (1861—64)». В 1866 р. був ув'язнений в зв'язку з атентатом Каракозова та зісланий у Вологодську губ., звідки втік (1870) за кордон, де зостався до смерті. В 1873—77 рр. редаг. орган револ. рос. народництва «Вперед». Написав: «Историческія письма» видані в СПб. (1869) під прізвиськом Миртова, «Опыт истории мысли» та інше. Л-в був літерат. лідером револ. народництва. Соціялізм Л. був офарбований селом. З поч. 80-х рр. Л. поступив ліво і став співредак. «Вѣстника Народной Воли» (1883—86), органу терористичних народолюбів. Разом з М. Михайловським (1842—1904) Л-в був творцем, т. зв., суб'єктивного методу в соціології. Йому ж належить популярна колись в Росії філософія «критично-думаючої людини». Про взаємовідносини Л-ва до «Впереду» і його редакторів див. Листи Л-ва та передмову до них М. Павліка. Л. 1910. — 50. «**Вперед**» — орган револ. рос. народництва, що вид. його в рр. 1873—77 П. Лавров. «В-д» виходив збірниками, як неперіодичне видання, зпочатку в Цюриху, а опісля в Лондоні. При нім же виходив і двотижн. той-ж назви. «В-д» був певний час характерним відбитком рос. револ. руху; він вів боротьбу на два фронти: ставив науку проти релігії та працю проти дармоїдів; вів бій працюючої людини проти тих, що визискують її, стояв за справедливий сусп. устрій. Відносини Л-ва з «В-дом» (в 1873 р. познайомився з ред. «В-да») зачались в 1876, коли Л., емігрувавши з Росії, прибув в Цюрих та хотів у спілці з Лав-м видавати в Лондоні укр. «Вперед». Але ті дружні відносини скоро увірвалися через різницю поглядів, зразу на т. зв., справу жидівську, далі — укр. і врешті взагалі на справу націоналізму та інтернаціоналізму на Сх. Європи. — 51. **Універсальний** — (лат.) — всевітній, всебичний, загальний. — 52. **Інтернаціонал** (лат.) — «Association Internationale des Travailleurs» — «Міжнародна Асоціація Робітників» заснована в 1864 р. в Лондоні при блищій участі К. Маркса, який написав для неї й статут. Мав на меті об'єднати робітництво европ. країн для охорони їх спільних інтересів. Але різне трактування відносин роб-ва до політ. боротьби зразу ж поділила І-л на дві течії: марксистів та бакуністів. Ця боротьба довела до розпаду І-лу в 1876 р. Загальним рішаючим органом І-лу були щорічні конгреси та Виконавча Генерал. Рада, що складалась з представників різних націй та що до р. 1872 засідала в Лондоні. Генер. Секретарем був Маркс. Конгреси І-лу відбувались в Женеві (1866), в Лозані (1867), в Брюсселі (1868), в Базелю (1869), в Гаазі (1872) і ще раз в Женеві (1873). **Другий І-л** було заложено в 1889 р. в Парижі. До світової війни відбулось дев'ять з'їздів, а по війні з його виступила ліва частина, утворивши III-й І-л, т. зв. Комінтерн, і в рр. 1920—23 — частина с.-д., що утворила т. зв. Віденський І-л, або офіційно назв. Міжнародне Бюро Рев.-Соц. Єдності (неофіц. назв. 2^{1/2} І-л) до його належить Укр. п. Соц.-Рев-ів. Існують ще: чорний І-л то б то, орден іезуїтів, зелений І-л — аграрників та інш. — 53. **Конструкція** (лат.) — будова якоїсь річі; 54. **конструктивний** — влаштований, збудований по певній системі. — 55. **Фікція** (лат.) — вигадка, омана, витвір уяви, ідея не згідна з дійсністю; 56. **фактивний** — вигаданий. — 57. **Полуднева Росія** — офіційна назва України за царських часів. — 57а. **Герцен**, Олександр (1812—

1870) слав. рос. письменник, переважно публіцист, батько рос. народництва. По скінченню універ. займався наукою, студіював Сен-Сімона, Гегеля, Прудона. В 1834 р. попав на заслання, в 1847 р. виїхав на еміграцію, оселився в Лондоні, де ставити «перший ставок рус. вільної преси», видає рев. брошури, листки, з р. 1855 — часопис «Полярну Зорю» і, нарешті, відомий часопис «Колокол» «Ми — пояснював Г. завдання свої час-си,— хочемо бути протестом Росії, її криком визволення і криком болю» Під керуванням Г., людьми сильною та діяльною вдачі, великого розуму, освіти, незвичайно темпераментного письменника, «Колокол» був невблаганним критиком і ворогом миколаєвської реакції в Росії. Величезне значіння мала його боротьба з кріпацтвом, але ще більшого значіння і впливу мали його писання в час пол. повстання в 1863 р. В своїх знаних статтях— «Росія і Польща» він багато уваги присвятив в Україні, де вимагав її незалежності і в боротьбі двох ворожих сторін. «Розв'язим же їм (Українцям) руки, розв'язим же їм язик, нехай мова їх буде цілком вільною і тоді нехай вони скажуть своє слово, переступлять через батіг до нас (Росіяни), через папіж — до вас (Поляків) або, коли вони розумні, простягнуть нам обом руки на братський союз і на незалежність від обох». . . Відношення Г. до України Д-в розбірає в своїй праці: — «Ісгорична Польща та великоруська демократія». Праці Г-на: роман «Хто винен», «Листи з Франції та Італії», «З того берега» і особливо цікавий його твір — «Минуле й Думи», де він виявив себе незвичайним спостерегачем, глибоким самостійним мислителем, непогамовним критиком зах.-европ. цивілізації, гарячим оборонцем інтересів працюючого люду, нарешті, великим майстром слова. — 58. Б а к у н і н, Михайло (1814—1876) відомий рос. анархіст. В 1840 р. виїхав з Росії в Німеччину, де продовжував свої наукові студії. В 1842 р. написав статтю «Реакція в Німеччині», під чужим ім'ям, яка наробила багато шуму. Вже тут він дійшов до рев. висновків. Приймав діяльну участь в рев. рухах (1848 — в Празі, 1849 — в Дрездені), був присуджений до смері пруською та австр. владами. Виданий рос. урядові, сидів в Петропавлов. та Шлісербург. кріпостях. В 1857 висланий на Сибір, звідки втік через Японію і Америку в Європу. В 1861 р. прибув в Лондон до Герцена. В 1863 зробив невдалу спробу в пол. повстанню. Переїзжає до Італії, де закладає — «Міжнародню Спілку» соціаліст. демократії (Alliance Socialiste) для якої написав сам і програму. Там знаходимо: «С-ка, оголошувє себе атеїстичною, вона хоче повного та остаточного знищення клясів, політ., економіч. і соціальн. зрівняння осіб обох статів (полів), вона хоче, щоби земля, засоби праці, як всякий інший капітал, зробившись колективн. властністю всього суспільства, перейшли в користування робітників, тобто аграрн. і промислов. асоціацій. Сп. визнає, що нині існуючі політ. держави. . . мусять шезнути в загальній спілці як аграрн., так і промисл. вільних асоціацій». . . В 1870 р. Б-н приймав участь в невдалім Ліонськім повстанні. В 1872 р. на Гаазьскім конгресі, Роб. Інтер-лу, керованого Марксом та Ф. Енгельсом, Б-на і бакуністів, переважно представників роман. та слав. народів, було виключено з І-лу. Головніші праці Б-на: «Бог і держава» (1872), «Державність і анархія» (1874) та інш. Особливо цінна переписка Б. з рев-рами всіх країн. Частину її злагодив зо своїми поясненнями та біографіч. нарисом Д-в, яка й видана була в 1896 р. його друзями. — 59. Я к о б і н і з м чи якобинство — крайне радикальний напрям політики, який здійснюється при допомозі сильної централізованої влади. — 60. Ф е д е р а л і з м — (лат.) — є спроба перетворити певну державу, чи кілька їх, на федеративних (договорних) принципах, або об'єднати певні самостійні сусідні держави в спілку на певних умовах. « — Це змагання — каже Др-в, не за тим, щоб одірватись одним від других, бо це не варто трати сили тепер, коли усяка жива сила на світі шукає, щоб підблизитись через спілку з другими, їй подібними, і з сусідами, а за тим, щоб перемістити ярмо спільної неволі на вільний і рівний союз. Це не сепаратизм, а — федерація! — вільна вправа в своїх ділах не тільки великих країв, як Московщина з підбитим і населеним її синами безмірним Сходом, — як Україна, Біла Русь, Литва, Польща, Грузія і т. д., — своя вільна вправа кожної частини цих країв, далі кожної громади, при вільності кожної особи» (Гр-да г. II, ст. 218). — 61. Соціалістична Ліга Нового Сходу — заснована в Празі р. 1927—28 представниками соц. партій: укр. с.-р., рос. с.-р., білор. с.-р., арм. рев. п. «Дашнакцутюн», та представниками жид. п. «Полей-Ціон»,

жид. соц. Дійсними членами Л. можуть бути особи всіх націй Сходу Європи та політ. зв'язаних з нею областей Азії. Метою Л. — пропаганда ідеї мирного розв'язання нац. питання на цих землях, а також для підготовки підстав такої згоди між соц. партіями зацікавлених націй на персональних підставах (див. «Вестник С. Л. Н. В. чч. 1 і 2, 1928»). — 62. «Листи на Наддніпрянську Україну» — праця Д-ва, яку він друкував в р. 1893 в час. «Народ». «Листи» — ці є відповідю на «Листи з Наддніпрянської України», що їх містив перед тим в час. «Буковина» (Чернівці) Б. Грінченко під псевд. — Вартовий. Д-в виступає в своїх Л. проти реакційного укр. націоналізму і безжалісно критикує його представників на рос. Україні та Галичині. Він обороняє тут свій принцип: — «Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці». — 63. . . «найвиднішої національної ознаки» . . . Між нац. ознаками — расовими, релігійними, мовними, територіальними Д-в наз. «найвиднішою» — «народню мову, як спосіб морального зв'язку між людьми» (Листи, ст. 37). — «З усіх ознак нац., в котрих націоналісти бачуть святощі, найясніша — мова. Вона й має найбільше практичної ваги, бо мова єсть спосіб, котрим люде розуміються, через котрий іде до людей освіта». . . (Чуд. д. — 319). — 64. Моральним вчином є вчинок згідний з нормами, чи вимогами певного суспільства, чи його верстви. «Мораль», — каже Д-в, — це явище соціальне: та чи інша поведінка людини відносно ближнього (убійство, крадіж, — неубійство і т. п.) залежить перш всього від соціальних відношень. («Українщина чи Рутенщина». Листи до І. Франка, т. II, ст. 340). Моральні приписи не є обов'язковими, але бажаними в цім суспільстві, бо від виконання їх залежить добро членів цього суспільства. Збірка моральних норм (і не писана) наз. мораллю, а наука, що їх студіює — етикою. — 65. Автономія (гр.) — право керуватися своїми власними законами, як висловився Д-в — «своя воля», або «самосправа». А-ія буває територіальна (громада, земля, край) та річезна, коли дається воля в певній ділянці людської діяльності (релігії, школи, тощо). — 66. Соціальний — суспільний, громадський, громадський. — 67. Суб'єктивність (лат.) — властивість певної особи, її погляди, стремління, бажання. — 68. Традиція (лат.) — передача; закінчені формули суспільного, літ-го чи мистецьк. життя, які переймає певний час, чи певні кола людей від попередніх. — 69. Вартовий П. — псевд. Бориса Грінченка (1863—1910), яким він підписував свої «Листи в Наддніпрянської України». Відомий укр. поет, белетрист, етнограф, педагог. Опрацював «Словник укр. мови», над яким працювали члени «С. Гр.», т. зв. «словарники». Від полеміки з Д-вим Г. став його прихильником; в 1905 р. заснував укр. радик. партію на Україні в дусі ідей Д-ва. — 70. Радикалі (лат.) — люди крайніх гоступових переконань; члени радик. партії. — 71. Студія (лат.) — науковий дослід, наукова праця; майстерня мистця; майстерська праця. — 72. Космополіт (гр.) — людина, що підпорядковує свої нац. інтереси інтересам всього людства та рахує себе горожанином не лише своєї батьківщини, але й всього світу. К. є протилежністю вузькому націоналістові, націстові, шовіністові. — 73. Поступ чи прогрес (лат.) розвиток, еволюція; розвиток людства по шляху вдосконалення, досягнення розумної волі, правди та загальної добра (див.: «Гр-да т. IV. ст. 160»). — 74. Шовінізм (фр.) — походить слово від імені Шовена, вояка, до самозабуття відданого Наполеонові І. Тепер ш-ом наз. перебільшену нац. любов, гордість, фальшивий націоналізм; Д-в наз. — «державно-національне самохвальство». — 75. Реакція (лат.) — в політиці наз. стремління до повороту старого ладу; змагання усунути все нове, поступове. — 76. Консеквентність (лат.) — послідовність в думках, у вчинках. — 77. «. . . в 1 числі періодичної «Громади» — Д-в зачав видавати в Женеві, доручений йому «Ст. Гр.» в Києві журнал «Громада», українська збірка впорядкована М. Д-вим», (Д-в зазначав — «для історичної правди — не мною задумано») як неперіодичні збірники і видав в 1878 р. т. I-й «Передис слово до «Громади», і т. II-й «Звістки про Україну. 1876—1877. Замість III т. вийшла повість П. Мирного — «Лихі люде», в 1879 р. вийшов т. IV-й. В кінці 1880 р. була спроба видавати «Громаду» періодично, «в строк, що два місяці, книжками по шість листів». Вести час. мала редакція в осіб: М. Д-ва, М. Парлика та С. Подолинського. Видавати мав С. П-кий на свої власні засоби, бо

батьки його в Росії мали велике майно та й синові не відмовляли в допоміж. Ото в світ і вийшла (1881 р.) перша книжка, листопад—грудень за р. 1880, а в р. 1881-м кн. друга і на тім видання періодичне припинилось, бо під тиском уряду, батьки зовсім позбавили свого сина матеріальної допоміж; С. П-ий збіднів і підпомагати видання не міг. В 1882 р. Д-в знову вернув до неперіод. збірників, але встиг видати лише одну кн. — V-ту. На тому видання «Громади» і припинилось (прим. 421). — 78. П о д о л и н с ь к и й С е р г і й (1850—1891) — укр. політ. діяч, лікар по освіті, співробітник Д-ва, організатор і співвидавець періодич. «Громади» в 1880—81 рр. Головні праці його: «Парова машина», «Про хліборобство», «Життя і здоров'я людей на Україні», «Хвабрика й ремесла на Україні» та інш. (Його біографія — М. Грушевський — М. Д-в і женецький соціал. гурток. В. 1922, ст. 16 і далі та О. К. Мицюк: Укр. економіст-громадівець С. А. Подолинський. Л. 1933). — 79. П е р е д н е с л о в о д о « Г р о м а д и » — ним завчас Д-в першу книжку збірника «Громада, яка й не містала більш нічого. А само «П. С.» стало замість програми видання, програмою цілого перестрою України, з детальним поданням її географ. обширу та з обговоренням «безначальства» — анархізму, як найвищого ідеалу, до якого би мав стремити розвій укр. нації. — 80. . . . «першого соціалістичного укр. гуртка. . .» — до «першого соц-го укр. гуртка» треба віднести крім редакторів підписаних під «Програмою» 1880 р. ще таких осіб, які вже на 3-му соціал. процесі у Львові в липні 1878 р. про те заявили публічно: 1) Ів. Франко («він не таївся з тим, що є сторонником соціал. засад»), 2) Ів. Мандичевський («він признається, що є сторонником соціалізму»), 3) Щасний-Сельський («признавав, що він з переконання соціаліст»), 4) Остап Терлецький («я ще в студії сказав був, що я з переконання соціаліст») та інші. (Див.: Акад. К. Студинський — Іван Франко і товариші в соц. процесі 1887 р. «Україна». 1926, кн. IV). — 81. П о с т у л я т (лат.) — в науці і у філософії наз. твердження остільки можливе, що його приймають без докажу, хоча й не настільки очевидне, щоби прийняти його за істину. — 82. А н т а г о н і з м о м (гр.) — наз. стан двох сил, що змагаються, при яких-небудь відношеннях і в певних умовах, до протилежних наслідків. — 83. Ф у р ' е Шарль (1772—1837) — фр. представник утопійного соціалізму, який хотів перебудувати сусп. устрій, виходючи з засади, що тільки при вільнім прояві людських пристрастей можлива гармонія в світі. В практиці мало би бути так: всі люди живуть в комунах (фалянстерах), по 1500—1800 людей, об'єднаних загал. інтересами; кожний вибірає собі заняття, що відповідає його нахилам і уподобанням. Люди діляться на 3 категорії, залежно від участі їх в фізич. праці, капіталі чи своїми здібностями. При розподілі продуктів виробу — фіз. праця дістає — $\frac{1}{12}$, капітал — $\frac{1}{12}$, здібности — $\frac{1}{12}$. Незалежно від того кожному членові фалянстеру забезпечений мінімум в їжі, помешканню, одежі та інше. Спроби здійснити цю систему на практиці були в Америці, Версалі та інш., але всюди не вдавались. — 84. П р у д о н П'єр Жозеф (1809—1865) — відомий фр. публіцист, філософ та теоретик соціалізму-анархізму. Сня бідного бодняря, сам друкар. В 1841 р. випустив свою працю — «Що таке власність? — де критикував досі існуючі політ.-економ. теорії і твердив, що «всяка власність є крадіжкою». В 1848 р. був членом Нап. Зібрання. Видавав часописі — «Нарід» (1848—49) і «Голос народу» (1849—50), які було заборонено. Його праці: «Війна і мир», «Мистецтво», «Французька демократія», «Економічні суперечности» та інші. Про впливи П-на на Д-ва див. працю доц. П. Феденка — М. Д-в і П. Ж. Прудон» (Праці Укр. Педаг. Ін-та у Празі. 1932). — 85. Е н г е л ь с Фрідріх (1820—95) — нім. економіст і соціаліст; в-за молоду ознайомившись з тяжким станом роб. маси на батьківських підприємствах, він ціле своє життя присвячує діяльності та пропаганді соціалізму. Перший його твір — «Стан роб. класи в Англії» мав великий успіх (1845). В кінці 1842 р. знайомиться з К. Марксом, з яким від тої доби стає нерозлучним товаришем і співробітником. Їх обох треба вважати основниками модерного соціалізму. В 1848—49 приймав участь в рев. рухах. Вкупі з М-ом заложив «Союз комуністів» і написав програму його, знаменитий «Комуністичний Маніфест» (1848). Після участі в різних невдалих рев. рухах опиняється в Лондоні, де вже був і М.-ис. Тут спільно працюють над організацією роб. руху і складають «Соц. Інтернаціонал» (1864), де М. був головою Головної Ради, а Енг. — секретарем, які ведуть

впертий бій з Бакуніним і бакунівцями в Ін-лі. З 1869 р. Е-с ліквідує свої мастки (прядільні фабрики) і віддається літер. та політ. праці, багато допомагаючи М-ові матеріально і в наук. праці. По смерті М. видає зі своїми примітками «Капітал», особливо II і III томи, невидані за життя М-са. Головніші праці Е-са: «Походження родини, приватної власності і держави» (1884), «Філософія, політична економія і соціалізм», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Анти-Дюрінг» та інші. — 86. **Найма на праця** — працею наз. кожна діяльність людини, поки вона направлена на задоволення людських потреб власними силами, але однак ніколи не саме задоволення тих потреб. Праця буває духовна і фізична, а відносно засобів вона ділиться на найману, коли людина за певну нагороду продає свою працю будь-яку, або вільна. — 87. **Максималістична програма** — (лат.) — найбільша, крайня, найширша, але не в розумінню найбільша, бо буває максималізм і консервативний. — 88. «Україна стала колонією Москви» — колонією наз. поселення, які засновує певна держава, або її мешканці, в чужій країні. К-її бувають хліборобські, коли населення густо-населеної країни захоплює землі слабо-заселеної; к-її заборчі — для придбання політ. впливу в чужій країні; к-її торгові (факторії) — для придбання ринків збуту. Україна є колонією у всіх трьох формах. (Див.: М. Волобуєв — До проблеми укр. економіки «Більш. України» 1928, ч. 2—3. М. Шаповал — Ляхоманія, ст. 162). — 89. **Воля віри чи совісті** полягає в тому, що кожний горожанин має право мати свою віру, свої переконання, хоча б вони і розходяться з пануючими віруваннями. — 90. **Християне, жиди, магоме-тани** — християне визнають релігію, засновану на науці Ісуса Христа. народж. в Іудеї, яка визнає його Сином Божим, другою особою Св. Тройці, що з'явився на землю в людській подобі. З Іудеї віра ця поширилась по цілій землі завдяки проповіді його учеників, апостолів. Наука хр-ва списана в 4-х Євангеліях його учеників. Хр-во є проповіддю нової моралі — любові до всіх понижених та образених. Хр-во поділяється на три головніші сенти: католицтво (більше 300 міль.), православіє (більше 160 міль.) та протестанство (більше 210 міль. віруючих). Жиди визнають *юдаїзм*, стару релігію оснований задовго перед Хр. (3760) оформлена вона в книгах Старого Завіту жиди Мойсея. Це мішанина різних обрядів з системою суспільно-політ. відносин. Мораль юдаїзма вилонена в 12 заповідях Мойсея. Жидів чи юдаїстів нараховується біля 15 міль. **Магометанство** або іслам засновано на науці зраба Магомета в р. 622 по Хр. і вилонене в Корані. М-во є поміссю хрис-ва з юдаїзмом та з поганством. Маган є до 250 міль. Всі ці три релігії визнають одного бога (монотеїсти), загробне життя; засобом спасіння визнають добрі діла, молитви, утримання в їжі, допомогу ближнім. — 91. **Штунда, шалопути й інші... штунда** — протестанти або ті реліг. люде, що толкують своїм здоровим розумом св. письмо, догмати чи основні засади релігії та релігійні обряди. Штундисти (нім. штунде — година) — так їх наз. вороги їх за те, що збираються вони на годинні збори. Сами вони зуть себе «братством руським». Ш-їзм поширений переважно на Україні і подібний до зах.-европ. баптистів, або христителів, які не визнають хрещення дітей, лише дорослих людей. Було їх в час Д-ва до 20 тис. організованих і письменних, тому Д-в і вважав необхідним зайнятись ними. Писав для них брошури, щоби дати їм укр. лектуру і тим спинити «обрусеніє» між ними. А також, щоби дати їм перспективи до дальшого поступу. **Шалопути** — реліг. секта поширена в Тамбов. губ. і на півдні Росії, особливо на півн. Кавказі. Основа тих рел. сект не досліджена. (Д-в: Про брацтво Христителів, або Баптистів на Україні; його-ж: Євангелська віра в старій Англії, також листув. з д-ром Т. Окун-ским, ст. 208—9). — 92. «**Громадське козацтво** (міліцію) . . . міліцією наз. військо, що організовує держава чи громада та яке збирається лише в час війни, в мирний же час виконує обов'язки народної охорони, то б то несе поліційні функції. — 93. **Соціалльна революція** (лат.) — змагання змінити силою не лише політичний, а й економіч. лад, звичайно на користь поневоленних верств суспільства. — 94. **Народніцтво** — повстало в Росії в останній третині XIX ст., як певний світогляд рос. громадянства. Основниками його були Герцен, Чернишевський, Добролюбов і пізніше — Лавров, Михайловський, В. В(оронцов) та в час занепаду — Каблїц

(псев. Юзов). Н-кий світогляд був дуже поширений в Росії та мав різні напрямки: від слов'янофілів і націоналістів з-права до революційного — на лівім крилі, який має особливе історичне значіння. Основою народництва є віра в т. зв., *общину* — громадське користування землею. Об-на вважалась вищою формою земельних відносин в порівнянні з приватним господарством та зародковою формою соціаліста. суспільства. Н-ки вважали, що рос. хлібороб під впливом об-ни був з нахилу соціалістом, хоча й того не усвідомлював собі. А тому н-ки вірили, що Росії не потрібно конче переходити стадію розвитку капіталізму, а що з її господар. відсталости вона просто переступить в добу соціалізму. Не змагались н-ки й за політ. зміну в Росії, бо вважали, що конституція та парламентарізм лише посилять третій стан, що знову таки привело би до капіталізму, а він знищить об-ну та перешкодить природньому рухові до соціалізму. На цьому базувався і народн. рух, т. зв. «хожденіє в народ» свідомої освіченої молоді для пропаганди соціалізму. В 70-х рр. рух той був дуже поширений, і особливо на Україні, та караний рос. урядом, що й переконало н-ків про необхідність боротьби за політ. волю, утворивши пол. партію «Народна Воля» (1878), що виділилась з партії чистої пропаганди «Земля і Воля» (1876). «Н. В.» — була партією, що ставила своїм завданням політ. переворот і добивалась його шляхом терору. Д-в не поділяв н-ких поглядів, боровся з ним, особливо завято з н-вом революційним останньої стадії. А коли бачив, що П-к, (ред. «Народу») схилився до н-ва і то «безоглядно», то попереджав його і дуже тривожився: — «Глядіть, щоб не вскочили в рос. «народничество» (20. III. 1890), або — «З такими словами треба бути обережним. Великої потреби мені писати про такі речі — нема. Досить того, що остерігаю Вас приватно. А ще раз кажу: стержіться». (12. IV. 1890). — 95. *І н т е р п р е т у в а т и* (лат.) — роз'яснювати. — 96. *А г і т а т о р* (лат.) — той, що поширює між людьми якусь ідею, та підмвляє їх діяти згідно з тою ідеєю. — 97. *М о т т о* (італ.) — гасло, девіз; слова, що стоять на початку якогось твору, як провідна думка його. — 98. *П о в н а н а з в а* цієї праці Прудона така: — *Du principe fédératif et de la nécessité de reconstituer le parti de la révolution*. Bruxelles, 1868. — 99. *Е в о л ю ц і я* (лат.) — розвиток, зріст, розпускання; ступневий розвиток органічних (животин і рослин) а також сусп. форм, шляхом зміни їх від простої в складнішу. Евол-ну теорію привели в систему — в соціології — Спенсер, а в біології — Еразм Дарвін. — 100. *Н а ц і о н а л і з а ц і я* (лат.) власности є передача певних маєтків окремим особі, чи організацій у власність народну, державну. — 101. *С о ц і о л о г і я* — наука про суспільство, то б то про людську поведінку і суспіл. взаємовідносини. Основником с-ї вважається фр. вчений Огюст Конт. Укр. соціологи — М. Драгоманов, М. Зібер. Б. Кістяківський, Т. Осадчий, М. Шаповал і др. — 102. *І л ю з і о н і з м* (лат. — омана) — коли помилкове й уявлене приймається за дійсне. — 103. *П р о г р а м а м і н і м у м* (лат.) — програма найменших вимог. — 104. *Д е м о к р а т і я* (гр.) — влада народу (демоса), який досягає тої влади шляхом голосування, виборами більшістю голосами своїх представників. З принципом дем-ії, як влади, в'яжуться принципи й рівности та волі політ., але в практиці того нема, бо завжди хто-небудь: то жінки, то чорні люди, то раба, а то просто бідні люди бувають позбавленими тих прав. Т. ч. дем-ія є й досі метою недосяженою. Д-ія в наш час є протилежністю влади диктаторської (особи). — 105. *Б і о л о г і я* (гр. — «наука про життя») — наука про живі твори природи: рослини (ботаніка), тварини (зоологія) та людину (антропологія). — 106. *К о м п р о м і с* (фр.) — порозуміння з противником шляхом взаємних уступок. Д-в казав: — «я, бачите, по симпатіях англічанин, стою за дорогу компромісів, — та тільки мені на це єсть така формула: компроміс в кількості, — при повнім задержанню прапора, а не в якості, при зреченні од прапора». (Переп. з Т. Оукун-ним, ст. 210). — 107. *О п о р т у н і з м* (лат.) — спроба приспособитися до обставин і ціною дрібних практичних вигод відректися від принципів та ідеалів. З'явилось це слово у Франції в кінці 70-х рр. XIX ст., коли обізвали Гамбетта оп-том за те, що відрікся від свого радик. програму, щоби досягти міністерського крісла. Д-в назвав Гамбетту — «крутім», що сам не знає, чого він власне хоче, окрім кар'єри. . (Австро-рус. спом., ст. 220). — 108. *Т е о р е т и ч н а* наука (гр.) — здумана, як каже Д-в, наука, що немає нічого спільного з практикою. —

109. Контраст (фр.) — протилежність. — 110. «Україна аграрна»... Українці живуть переважно по селах, так в УСРР їх є — 87%, на Волині (в Польщі) — 76%, в Галичині — 70%, на Підкарпатті — 66%. Це каже, що переважна більшість Українців належить до класів фізично-трудових (селян — 92%, робітників — 6%), духово-трудового елементу — не більше 1% і лише 1% укр. народу належить до пануючих верств. В системі сусп. поділу праці У-ці виконують лише функцію хліборобства і фізичної праці (М. Шаповал — Соціологія України. П. 1933). — 111. Революція 1848 р. була відгомонам вел. фр. Революції (1789—1804) та Рев-ії 1830 р., т. зв. — червневої. Р-ія 1848 р. відбулась у Франції, Німеччині, Австрії, Венгрії, Італії. У Франції вона звалась — лютневою, в Нім-ні — березневою, це т. зв. «весна народів». Наслідком Р-ії 1848 р. було скріплення влади дрібної буржуазії, хоча в ній приймає вже участь і пролетаріат. В Галичині Р-ія 1848 р. скасувала панщину (15. V.). Тоді ж засновано «Головну Руську Раду» у Львові (2. V.), яка стала на становищі культурної самостійности укр. народу та його окремішности від Поляків, Москалів. Рада ж вимагала створити з укр. земель в Австрії окремих край з політ. самоуправою на чолі з Краввою Радою у Львові (9. VI.). Але вже на початку 1849 р. зачалась доба абсолютизму і всі проєкти та обіцянки не були здійснені. Сама Головна Руська Рада — перестала існувати. — 112. Трудова демократія — то бо працюючі верстви: робітники, селяне і трудова інтелігенція; всі хто не користується найманою працею, а утримує себе своїм власним заробітком. По принципу тр дем-ії було скликано Директорію УНР 23—28 І. 1919 р. Трудовий Конгрес (до участі в ньому не були допущені представники вел. землевласників, капіталістів і т. п. «нетрудів», як наз. їх Д-в). — 113. Метафізика (гр.) — наука про надчуттєве або неприступне нашому відчуттю й досвіду, про що неможна довідатися шляхом звичайних воспебів твердої, досвідної науки. — 114. Доктрина (лат.) — наука про яку-небудь окрему політ. чи філософ. річ. — 115. «аргію» — незалежно від досліду, в силу певного розмірковання. — 116. Партія (лат.) — частина, відділ; пол-на партія — є скупчення (добровільне) людей, об'єднаних одним світоглядом та які добиваються політ. мети, тобо влади в суспільстві і змоги керувати ним згідно з парт. програмою. — 117. Синдикаліст і (фр.) — робітники соціалісти, що організовані в проф. союзи (синдикати) у Франції, Італії, Португалії та інш. Син-ти ведуть боротьбу з капіталом та урядом безпосередньо (а не як парлам. шляхом) і самостійно, як автономний робітн. клас (а не як партія), не зливаючись в існуючими політ. партіями, чи соц-юю інтелігенцією. С-ти виступають проти гегемонії політ. партій, бо останні, на їх погляд, не ведуть робітництво до його визволення, до соціалізму, а швидче до компромісів з буржуазією та урядами. Засобами боротьби с-ів є бойкот, саботажі, страйки, особливо генеральні, які мусять зруйнувати капіт. лад і передати владу та засоби виробництва працюючим, які й організують виробництво на соціаліст. засадах. Теоретиками с-му є Лягардель, Жорж Сорель, Арт. Лябріюля. У Франції на чолі син-ів стоїть «Генер. Конфедерація Праці», що об'єднав до 400 тис. членів. — 118. Гільдійці — в Англії, поділяють науку т. зв. гільд. соціалізму, основою якого є питання: як сконструувати народне господарство, щоб воно якомога найменше обмежувало особисту індивідуальність людини та її творчі сили. А для того робітники певної галузі виробництва і споживання організовані в національні роб-чі гільдії (старо-герм. — союзи), мають перейняти контролю над виробництвом в державі. Усі засоби виробництва повинні бути власністю гільдій, громад та держави. Гільдії ведуть адміністрацію та є відповідальні за виробництво. Теоретиками гіль-го соц. є Ковле, Пенті, Тейлор, Гобсон та інші. (Див.: К. Коберський — Господарське самоврядування (Про державу гільдій. П. 1923). — 119. Абсолют (лат.) — в метафізиці — безумовна, ні від кого і ні від чого незалежна істота, яка є основою світу. — 120. Агрегат (лат.) — сукупність різних частин в одну цілість. Суспільним аг-том наз. сполучення простих і складних скупчень в одну систему, напр. школа, військо, лікарня, театральна громада і т. п. (Др. М. Шаповал — Загальна соціологія, ст. 75).

П. Б.

121. Праця подана під таким заголовком була написана Д-им рос. мовою під назвою: «Автобіографическая замѣтка» і «Добавленіє» до неї. Подас вона біограф. матеріал до м. лютого 1889 р. Незвичайно цінним додатком до пізнання життєпису Д. є його ж праці: Два учителі. Спомини. Л. 1902; Австро-руські спомини. (1867—1877); Народні школи на Україні. Ж. 1877, а далі його численне листування з різними особами (прим. 14 и 15). Крім того багато матеріалу подає київ. журнал «Україна», 1926 р. ч.: 2—3; М. Павлик — Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Л. 1896; Ів. Франко — Життєпис Драгоманова. «Житє і Слово», 1894, кн. 1; в рос. мові: статті в париз. та московск. виданні творів Д., а особливо праця: Д. Заславского — Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. К. 1925.

122. Дядько, старшина, брав участь в таємному товаристві «Соединенних Славян». . . Т-во «С. С.» — таємна військова організація заснована на Україні в 1823 р. поруч з т-вом «Південним» в Тульчині та «Північним» в СІБ-зі, які повстали проти рос. самовладства в р. 1825 в місяці декабрі (грудні) чому й названі «декабристами». Основоположниками т-ва «С. С.» були брати Борисови, Андрій і Петро, старшини рос. армії, які бачили тяжке життя народу, а особливо тодішнього вояка, що служив 25 літ та якого за малу провинку карали буками. Всі учасники т-ва були під великим впливом франц. вільної думки і тому стояли за волю особи, за звільнення віри від забобонів, тощо. Головною метою т-ва «С. С.» було звільнення всіх Славян від самовластя, знищення нац. ворожнечі й об'єднання всіх слав. земель в єдину федерацію. Акція т-ва виявилась на Україні в повстанні Чернігівського полку, що відбулось 10 січня 1826 року (по н. ст.), але повстання не вдалось, провідники — одні були вбиті, де-хто сам застрілвся, а більшість була засуджена — одні на розстріл, а більшість на довічну каторгу. — **123.** . . . «з ідеями, що були помісю християнства з філософією XVIII віку і якобинства з демократичним цезаризмом. . .» Д-в говорить про мішанину майже протилежних світоглядів — віри, християнства з наукою, філософією т. зв. енциклопедистів (Дідро, Даламбер, Вольтер, Гельвецій, Гольбах, Конділяк, Ламетрі, Монтеск'є, Руссо й інші), що стояли за свободу думки і переконань та віротерпимість; помісь *якобинства* — крайнього демокр. напрямку в політиці з цезаризмом (від імені рим. імператора Юлія Цезаря), то б то імперіалізмом, урядовою системою, по якій наче б то верховна влада переноситься на особу, вибрану народом, що править згідно з волею останнього, як то було у Франції з Наполеоном I. та III., яких жадний нард не вибрав в імператори (прим. 330 і 391). — **124.** . . . селян (з бувших козаків). . . по скасуванню Гетьманщини (1780) та Запоріжжя (1775) рядове козацтво обернулось у вільних селян, яких комплектували у рос. кінні полки, і які, заховуючи свою назву, задержались аж до Вел. Революції на Україні. — **125.** «Исторія Государства Россійскаго Карамзіна»... Карамзін Мик. (1706—826) відомий рос. історик, що прославився своєю «Історією Гос. Рос.». Написав він її 12 томів та довів лише до року 1611. Праця ця сьогодні цілковито втратила своє значіння. — **126.** . . . «читав Гомера»... Гомер славний гр. поет. Походження його невідоме. Вже в давнину сім міст сперечалось за честь бути його батьківщиною. Час його життя відносять на IX ст. перед Хр. Головні твори Г-ра: «Іліада» (24 пісні), описує бій Греків в Троянцями та «Одісея» (24 пісні) — мандрівка Одісея, героя троянської війни, після перемоги Греків над Троянцями. Поеми Г. були основою виховання гр. молоді. Бсть і в укр. перекладі. — **127.** «. . . я попав під вплив нового учителя історії. . . це був Стронін Олекс. (1827—1889) рос. гром. діяч, соціолог, в часи вчення Д. учитель в Полтаві, якому Д. присвятив багато уваги в своїх спогадах — «Два учителі». — **128.** «. . . гуманні і ліберальні. . . Гуманні — (лат.) людяні ідеї, прихильні до людини, що розуміють удосконалення не лише розумове, а, гол. чином, моральне основою людського поступовання. — Ліберальні (лат.) — скеровані на досягнення свободи в думках, в устрої людського життя. Політ. лібералізм ставить своєю метою ступневе перетворення суспільства для визволення людської особи, не ціпаючи економіч.

основ існуючого строю. — 129. «... я почав читати Шлоссера «Історію XVIII в., Маколей, Прескота, що тоді виходили у перекладі і в оригіналі Гіво...» Шлоссер Фрідріх (1776—1861) знам. нім. історик. Його праця: «Всесвітня історія» та «Історія XVIII ст.»... яку подавав «Современник» в своїй «Істор. Біб-ці», Маколей Томас (1800—59) знам. англ. історик. Його відома праця «Історія Англії», дуже цікаво виложена. Прескот Віліям (1796—1859) відомий амер. історик. Його «Історія завоювання Мексики», «Історія завоювання Перу» та інш. Незвичайна художність викладу придбала йому велику популярність; Гізо Франсуа (1787—1874) знаменитий фр. історик. Праці його: «Історія англ. революції», «Історія цивілізації в Франції», «Історія цивілізації в Європі» та інші — книги які діставав Д. в свого учителя Строніна. — 130. «... сталась в мене сутичка з доглядачем гімназіального пансіону» — про цю сутичку, що кінчилась виключенням Д. з гімназії по скінченню VII клася, є опублікований («Україна», 1926, кн. 2—3) офіційний документ. Коротко її переказує і сестра Д., Олена Пчілка (тамже, ст. 59): «Інспектор янось пробирав одного малого учня, гімназистика, за якусь провину і назвав його дурнем. Михайло як-раз натрапив на ту розмову, чи суперечку, встав у неї й собі, почав доводити інспекторові, що він не має права лаяти учнів, і сказав щось образливе для самого інспектора...»

131. «Куратор М. І. Пирогов»... (1810—81) лікар-хірург, педагог, був проф. хірургії та патолог. анатомії. Приймав участь у війнах рос. на Кавказі (1847) та в Криму (1855) і нарешті в Турції (1877—88). Відомий оператор. В 50-х рр. був куратором одеської, а після київ. шкільної округи, де був лише 2¹/₂ роки (1858—61). Як куратор відомий своєю ліберальною системою виховання. Прихильник та опікун неділ. шкіл, де визнавав потребу навчання укр. мовою. В житті Д. відіграв чималу роль. — 132. «... мені пощастило потрапити на доброго латиніста... це був поляк Казімір Полєвіч; 2) «непоганого природника»... новопритулий учитель натуральної історії, Кізімовський та 3) знаменитого учителя історії — Ол. Строніна, яким Д. присвятив велику увагу в своїх спогадах — «Два учителі».

— 133. «Недільні школи в Росії»... засновані були в Петербурзі та на Україні, для навчання дорослих неписьменних робітників. На Україні н. ш. повстали в 1859 р. в Києві, далі в Полтаві та Полтавщині (23). Між викладачами були університ. молоді та старші укр. громадяне, які часто й викладали укр. мовою, напр.: В. Антонович, М. Д-в, О. Кониський, О. Стронін, Д. Пильчигів, П. Чубінський та інші. В 1862 р. уряд закрив н. ш., а де-хто з викладачів навіть був адміністративно покараний зісланням (О. Кониський, О. Стронін, В. Шевич). Д-в писав у своїй праці «Народні школи на Україні»: — «Перше важливе діло для мужичої освіти, яке зробилось при новому цареві (Олекс. II), — пішло знизу, а не згори, — з молодіжні, та ще з провінції, а не в столиці! То були н. ш. (з котрих перша з'явилась у вересні 1859 р. у Києві на Подолі). Скоро по всій Росії пішла чутка, а далі мода, — а більше всетаки щира праця в народ. нед. ш. Молодіжні, а далі старі, голодранці, а часом і дами в шовку сіли з хлопцями і дівчатами за азбуку і дошку!... однак уряд, вищі паничювники та попи, з самого початку зробили усе, щоби пошкодити н. ш., — попередити затрудили їх, потім врзали круг науки, щоб був не вище приходських шкіл, а далі причепившись до двох петерб. шкіл, в котрих будім то давали ученикам читати проклямацію «Молода Росія»... та їх пожарам в Петербурзі в 1862 р., налякали царя і підвели його «временно» закрити н. школи (125). Або: — «Перші школи нед. завели в 1859 р. студенти унів., по більшій часті сама зелена молодіжні, первокурсники... Ми завели ці школи, через те, що були молодіжні, республіканці і хлопомани...» (тамже, ст. 133).

— 134. «Остзейські губернії» — нім. назва в бувш. Росії Прибалтійського краю, заселеного переважно (80%) Латишами та Естонцями. — 135. М. Тулов — (1814—82) — укр. педагог, заступник куратора київ. шкільня округи, співробітник укр. «Основи», автор педагог. праць на теми мови та підручників. — 136. «Временная Педагогическая Школа» — заснована заходами т. зв. «Захід. Комітету Державн. Ради про небезпеченство пол. проповіді». Організував В. П. Ш. міністр Головін на засоби, що їх дав цар на ту мету. У В. П. Ш. приймали людей вже з де-якою освітою, щоби зробити їх учителями

нар. шкіл, а потім завести нар. освіту і тим паралізувати пол впливи в Київ., Волин. і Подол. губернях. Учили там гімназійні учителі та студенти універс., що викладали в нед. шк., саме в маю 1862 р. закритих. Викладав там і Д-в. — 137. Головін О. Л. (1821—86) був міністром нар. освіти (1861—66), людина ліберального напрямку. При йому були введені нові університетські (1863) та гімназійні порядки. Він же хотів задержати народні шк. при М-ві Освіти, поставивши над ними лише повітові та губ. шкільні ради, а депутатів од повіт, а в губ. раді — головами були архієреї. Але вистріл Каракозова 4. IV. 1866 припинив й ці заходи, а Головіна було замінено гр. Д. Толстим. — 188. Синод, як властиво звався: «Святійший Правительствующій Синод» організовано в Росії р. 1721 в заміні патріярха. С. — це є зібрання духовних осіб, яке керує справами церкви. В правах своїх дорівнюється з Сенатом, що керує справами горожанськими. — 139. Нігілізм (лат.) — реліг. наука, яка відкидає в І. Христі людську природу. В наші часи ніг-ми наз. тих, що відкидають якісь істор. основи сучасного життя, напр. родину, релігію тощо. В Росії назву цю пустив в хід письм. І Турґєнєв, що в своїм Базарові з роману «Батьки і діти» (1861), втілює відбиток в Росії ідей матеріалізму та утілітаризму, поєднаних з рос. малокультурністю й великою грубоватістю. На Заході «нігілістами» наз. рос. революціонерів. В 60-х роках ХІХ ст. так наз. ввагалі ворогів існуючого ладу. 140. «... українські сепаратисти» — (лат.) Д. каже («Пер. Сл.») «у. с. — то б то люде, що хотіли підняти чорноробів, вигнати усяке панство й начальство в Україні й поставити на ній вільну козацько-мужицьку державу. . .» — 141. «Московскія Вѣдомости» — рос. газета заснована ще в 1756 р. була чисто офіц. виданням та належала Москов. Університетові. В рр. 1779—89 брав її в аренду відомий М. Новіков, тоді «М. В.» стають органом громадської думки. В 1851 р. бере цю газету моск. проф. Мих. Катков, яка в р. 1863 в руках його та К. Леонтієва стає органом рос. реакції та крайнього шовінізму (прим. 74), які охопили тодішнє рос. громадянство. Всюди їм ввижалась зрада та інтриги проти Росії і «М. В.» громлять Українців, Поляків, Німців, Фінів та інш. народности, що виявляють ознаки нац. життя, вишукуючи в тім сепаратизм та наближуючи на них урядові репресії. Газета впала в час революції в 1917 р. — 142. «польське повстання в 1863 року, т. зв. рухавка, що почалась відмовленням від військ. служби осіб, які мали йти до набору. Далі почали формуватись таємні повстанчі відділи, які нападали на окремі військові рос. відділи. Це було не лише на пол. землі, але також на Правобережжю та Білорусі. Повстання протяглось до половини 1864 р., коли були розбиті і зліквідовані всі пол. озброєні сили. Укр. селяне не піддержали того руху, а навпаки видавали учасників владі, а то подекуди й самі виступали проти. — 143. Шульґін Віталій — (1822—78) проф. київ. університету, автор підручників по історії. Рекомендував Д-ва на свого заступника на катедру заг. історії. В 1864 р. засновав і редагував рос. щоденник 144. «Кієвлянин» що виходив на засоби, які діставав від ген.-губернатора, а опісля М-ва Нар. Освіти. «К-нин» завжди гостро виступав проти «укр. сепаратизму» як «пол. інтриги». Виходив до 1919 р. — 145. Катков Мих. (1818—87) — відомий рос. публіцист, проф. моск. унів-ту. З-за молоду член гуртка западників, товариш Бакуніна, Огарьова, Станкевича та інш., працював у «Моск. Наблюдателі» та «Отеч. Записках». В 1851 р. призначений редаг. «Моск. Вѣдомости», а з р. 1856 видає ще й журнал «Рус. Вѣстник». К-в стає відомим з р. 1862, коли почав в «М. В.» нападати злобно й несправедливо на «нігілізм», «пол. інтригу» та «сепаратизм», які бачив у всіх своїх літер. противників і з якими боровся всякими засобами, і не літературними. Був крайнім реакціонером, обстоював т. зв. князичну систему освіти. Відзначався дуже нестійкими переконаннями, які міння в залежності від обставин. Став символом реакції — «катковщини». — 146. «Современная летопись «Рус. Вѣстника» — це публіцист. додаток до місячн. журн. «Рус. Вѣст.» заснов. М. Катковим, як органу лібералізму. Тут К-в спорився з «Основою» з-за питання про укр. словесність, виговорюючи рос. українофілам, що вони «передражнюють» простонародний говор і похваляючи гал. писателів з «Слова» і «Наук. Сборника» за те, що вони стараються приблизити свою мову до російської». . . (Д-в — «Нар. Шк. на Укр.»). Але в р. 1862 надрукував відомий «Отзів из Кієва» — історичний документ свого

часу, «звісний тоді, каже Д. у наших краях під назвою «українофільського маніфесту» — це був протест київ. «хлопоманів» проти «клевет», які на них зводили пол. пани — реакціонери обох боків Дніпра» (Нар. шк., ст. 187). — 147. Б у н г е Милода (1823—95) вчений економіст та держ. діяч. Автор багатьох наук. праць по фінан. питанню. В час Д. лібер. проф. політичної економії київ. ун-та та в 1871—75 рр. ректор його. Пізніше, як міністр фінансів добився відміни подушної податі, заміни оброчної податі — викупною платою (1886). Член Редакц. Комісії по крест. справі. — 148. А в т о р и т е т (лат.) — повага та вплив особи чи установи завдяки її знанню, заслугам чи соціальному положінню або й інш. якимось умовам. — 149. Д е с п о т и з м (гр.) — система безоглядної влади в державі одної особи, яка впливає з її особистої волі, а не керується інтересами, чи правами других, та яку не стримує жадний моральний мотив. — 150. «Исторія Малай Росії» Бантиша-Каменського Дмитра (1788—1850). В 1822 р. Б.-К. видав рокішше видання з портретами гетьманів, свою «Исторію Малай Росії со времен присоединения оной к Російскому Государству, при царѣ Алексѣѣ Михайловичѣ, с кратким обзорѣнем первобытнаго состоянія сего края», М. 4. томи. Праця його, одна з перших тоді, заснована була на архівних документах. Зробила вона на укр. громадянство велике вражіння. Написана вона була, догадуються, з доручення кн. Мик. Репніна, «малорос. ген.-губернатора», в якого Б.-К. був за начальника канцелярії. Книга ця була дуже поширена: в 1830 р. вийшло 2-ге, а в 1842 р. — 3-тє її видання. — 151. А т е і с т (гр.) — безбожник, безвірник. — 152. «К о л о к о л» (1857—67) — відомий рос. келегал. час., що видавав у Лондоні славний основоположник рос. соц-го народництва О. Герцен (прим. 57а). К-ол дзвонив, будив думку про потребу визволення селян не тільки з кріпацтва, але й із соціал. неволі, наділивши селян землею на «общинних», це б то по думці Г-на, на соц. началах. К-ол обстоював право кожної нації на незалежне і самостійне життя. Боронив Польщу і Україну. В «Кол-лі» ч. 61 р. 1860-го видрукована була, без підпису, стаття Костомарова — «Україна», де К-в дає загальний огляд укр. історії, рішучо відкидає претензії Польків і Росіян на укр. землі; будучність України бачить К-в у всеславянській федерації. Стаття кінчається закликом: — «Нехай же ні Росіяне, не Поляки не називають своїми земель, заселених нашим народом!». . . (видано окремо в 1902 р. в передмовою М. Д-ва). — 153. «С о в р е м е н н и к» — рос. журнал заснований О. Пушкіним в 1836 р. Впродовж 10-ти років після його смерті редактором «С-ка» був проф. П. Плетнев. З р. 1847—66 видавцем і редактором «С-ка» був Некрасов Мик.: в 1862 р. видання було припинено адміністрацією на 8 міс., а в 1866 і остаточно заборонене. В «С-ку» працювали тодішні кращі демократичні рос. сили: І. Турґінев, Ф. Достовський, І. Гончаров, Лев Толстой, М. Салтиков (Щедрін) та «радикали» — М. Чернишевський, О. Добролюбов. — 154. «О с н о в а» (1861—62) — «южно-русскій літературно-учений Вѣстник», виходив на укр. та рос. мовах під редакц. Вас. Білозерського, але душою видання був П. Куліш, в його ж друкарні журнал і друкувався. Вийшло в 1861 р. — 12 книжок, а в 1862 — тільки 10 кн. Там видруковано було багато творів Т. Шевченка по його смерті, а також інших поважних укр. письменників та починаючих тоді. Так Костомаров видрукував там свої відомі історичні праці: «Мысли о федеративном началѣ в древней Руси» (1861, кн. 1), «Двѣ русских народности» (1861, III), «Черты народной южнорусской истории» (1861) та інші. Так само і П. Куліш видрукував І-й розділ своєї «Исторіи України од найдавніших часів» (1861, IX) та «Хмельничину і «Виговщину» (1861, III та XI—XII). — 155. «К о с м о п о л і т» (прим. 72) імя, яким називали «українофіли» Д-ва, Строніна та яке вони приймали «яко похвалу», розуміючи його по своєму. «Українофіли» вважали «к-тів» противниками українства, москалями, то б то по-теперішному «обрусителями» (Два учителі, ст. 61). Але в той же час Д-в писав, що «Космополіти, не відкидаючи ваги національної форми цивілізації, всетаки в принципі цивілізацію ставили вище національності і вважали утілітарно-кориснішою для народу, піж народні традиції, між якими єсть багато архаїчного і просто ретроградного (реакційного). . . (тамже, ст. 60). Та Д-в сам виступав проти «космополітів», напр. рос., пол. — і безпощадно викривав їх реакційне і назадницьке розуміння косм-ву, яке негувало національне обличчя. Під космополітизмом Д. розумів справжній

інтернаціоналізм, як потребу міжнародної солідарності. «По своїй суті ідея космополітизму і людства зовсім не противна ідеї національності, а є тільки її дальшим розвиненням: союз цілого людства є тільки загальний союз місцевих союзів... (народів)...» «Космополітизм і гуманізм виключають лише нац. нетерпимість, нац. виключність, закликаючи їх до затирання недомог окремих націй (Істор. Польща... ст. 263). — 156. «проголосили весь український рух справою польської інтриги» — Д. в кн. «Народні школи...» (ст. 192) каже: — «формула, котрою років 8 грався Катков про «нігілізм і сепаратизм», видумані пол. інтригою на згубу державі рос., котра то інтрига залізла і у високі круги і відтіля розсаджує і піддержує все пагубне для Росії». А з другого боку Д. в свідчить, що «вже перші жалоби проти н. шкіл, як будим то діла повстанського табору в Росії, дійшли до Пирогова від пол. панів» (Нар. школи... ст. 179). — 157. «... Уряд наказав заборонити друкування на укр. мові духовні книжки...» — в іншій місці Д. пише (Н. шк. ст. 193): «Не тільки в новім уставі школьнім 1864 р. слово «отечественный язык» було замінено словом «русский», що значило «кавений», — через що укр. мову витиснено з шкіл, — куди вона, як ми бачили, стала входить...», — але начальство придумало таке, що пахло зовсім не духом нашого віку і в наших часах нігде, окрім Росії, неможливе, а іменно: навіть без закону, а потайно, «адміністративним порядком» заборонено цензорам пропускати у печать всякі книжки укр., що можуть йти в школу. Святий Синод знов від себе заборонив такі ж книжки церковні, а через два роки опісля заборонив і проповідь на «простонародній мові і с простонародніми словами». Приготовлені д. Костомаровим книжки зістались без видання, а так само і похвалене академією наук евангеліє... — 158. «... представити дисертацію про venia legendi» — то б то наукову працю, яка би дала йому право викладати свою дисципліну. Д. написав таку працю п. наз. «Император Тиберій», що була прийнята та надрукована в офіц. виданні — «Кіев. Унів. Извѣстіях» р. 1864, т. I., ст. 1—55 і т. II, ст. 1—58. — Праця Д.-ва «Император Тиберій» дала йому звання приват-доцента в Кієв. Ун-ті св. Володимира, де він, від січня 1865 р. починаючи, виконував всі обов'язки штатного доцента: викладав обов'язковий курс в історії Сходу Греції та Риму і провадив практичні вправи аж до свого від'їзду закордон в кінці 1870 р. — 159. Ювенал, Децій Юлій (55—140) — римс. письменник, якого імпер. Адріан вигнав, на вигнанні він і вмер. До нас дійшло 16 його сатир (моральний докір, посмішка), в яких він п'ятує моральне зісуття своїх сучасників. — 160. Тацит Публій Корнелій (53 чи 54, вмер 117 або 136) — римс. історик. З його праць — «Історія» в 14 книг. та «Літопис» в 16 кн. до нас дійшло лише 10 книг. В своїх працях Т. описує тиранію рим. імператорів. В праці «Германія» подає вперше географію та історію герм. народу. — 161. Моя магістерська дисертація — свою магі. д. Д.-в писав на тему: «Вопрос об историческом значении римской истории и Тацит», яку публічно оборонив р. 1870. 11 лютого. Офіц. опонентами (критиками) були: Більбасов В. О. (прим. 175) — проф. всевіт. історії та Модестов В. І. (прим. 177) — проф. рим. історії. Видрукована ця праця була в Кієв. Ун. Іав. 1869 р. та окремо. Затвержено Д.-ва магістром всеів. історії 6. III. 1870, а 25. IX. того ж року обрано його на посаду штатного доцента, причім 24. VII. 70 р. Д.-в одержав закордонну командировку з науковою метою на кошта Унів.-ту. — 162. «... виховати брата і сестру...» брата Олександра та сестру Ольгу, пізніше письменницю, відому під іменем Олени Пчілки. — 163. «... мові нареченої» — Людмила Кучинська (1842—1918) скоро дружини Д. та постійної його співробітниці Людм. Д.-ва, як громад. діячка відома організацією в Кієві в 1875 р. «Общества дневных приютов для дѣтей рабочаго класса» вкупі з п. п. Житецькою, Антоновичевою, Цвітковською та інш. Вона ж є автором статті: «Народныя нарѣчія и мѣстный элемент в обученіи» («Вѣсти. Европы». 1874, VIII) — підпис «Л. Д.». — 164. «С.-Петербургскія Вѣдомости» — Найстарша рос. газета, що була заснована при Академії Наук в 1728 р. В 1863 р. редак. цієї газети перейшло до рук В. Корша, який зробив цю газету виразно поступовою, ліберальною. Навколо цієї газети Корш згуртував найкращі публіцистичні сили того часу і «С.-П. Вѣд-ти» зробились жвавим громад. органом помірковано-ліберал. напрям.

ку. Тут Д-в р. 1886 вмістив свої відомі статті — «Земство и мѣстный элемент в обученіи» та «О педагогическом значеніи малор. языка», що дали підставу обвинувачувати його в сепаратизмі». — 165. К о р ш Валентин (1828—83) — рос. журналіст та історик літ-ри; в 1856—62 р. редактор газ. «Москов. Вѣдомости». В 1863—75 р. редактор «С.-П. Вѣд.» після газ. «Сѣверный Вѣстник» та інш. — 166. г р а ф Т о л с т о й Дмитро (1823—89) в р. 1865 — обер-прокурор синоду та міністр нар. освіти. При ньому було змінено шкільну систему на, т. зв., класичну. В основу тої системи покладено суворий режим, з метою виховати людей в сліпій покірності існуючому стану речей. Д-в зазначає, що «Т. почав з того, що доложив цареві, що все те, що пригадано було при Головіну, в тім числі і учит. школи — єсть нігілізм» (Н. шк. 128). Д-в називав його — «мужиконенависником». Нар. шк. передано під догляд полів. В 1882 р. Т-й був вже міністром внутр. справ і діяльність свою скерував на боротьбу з лібер. та рев. рухом; була обмежена воля друку, опрацьовано закон про земських начальників, то б то дозорців губернатора. — 167. П і в д е н н о - З а х і д н и й К р а й — урядова назва — «Юго-Западный Край» — це Правобережна Україна, т. с. губернії київська, подільська та волинська. — 168. С л а в я н с ь к и й З'їз д відбувся в Москві підчас етнографічної виставки р. 1867. — 169. З е м с т в о — орган місцевого самоврядування. Дарунок «епохи реформ» 1859—1862 рр. «Положенієм о земских и уѣдных учрежденіях» виданим І. 1864 року в 33 губ. (на Україні: на лівім боці (1865) Дніпра і у Новоросії); встановлено для завідування повітов. та губ. справами (по народи. здоровлю, дорогам, хлібному продовольствію, елементарним школам і т. п. ділами) повітові та губернські управи. Вибори до цих органів місцевого самоврядування переводились на основі мажоритарного цензу. Догляд за поступованням з-в належав особливому адміністр. органіві — «губ. по земским справам присутствію», на чолі якого стояв губернатор, котрий властиво і стверджував чи не стверджував постанови управ. Не дарма в докладній записці міністра внутр. справ Ланського говорилось, що завданням зем. реф. було «вознаградить дворян за потерю помѣщичей власти» (1859). (Див. про сел. реформи в листі Д-ва до М. Буч-го, ст. 9—31). — «... не послідними показали себе й наші укр. земства, а надто чернігівське й херсонське, так що ми маємо резон дивитись на земства як на наші симпатичні національні порядки, в котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації. Укр. автономісти зроблять найрозумніше, коли рішучо зв'яжуть долю свою з долею земств на Україні і значить в усій Росії». (Чуд. д., ст. 311). (Див.: «Земській лібералізм в Росії (1858—883). П. 1906., т. II. прим. на ст. 808). «Цікаво що, по свідощтву біографа Желябова, не тільки «терор», то б то відповідь вбийством на переслідування уряду, «зачаю більше утвір півдня, ніж півночі», але й прийняття на Липецькому з'їзді політ. програми, що вимагала «установ», без яких жадна діяльність не можлива, «було піддержане переважно з півдня» (А. И. Желябов, ст. 16—23). Обставина ця збігається саме з тим, що саме в цей час ліберальні політ. стремління виявились з найбільшою силою в півден. земствах же і що в закордонному друковій політ. лібер. програма ставилась одвертше в укр. публікаціях. Південь же Росії був ближче і до терену війни 1876—78 р. і через те ясніше бачив загальне безладдя півночі в Росії політ. системи». — 170. г е н . - г у б . Б е з а к Олександр (1800—1869), що прийшов по пол. повстанні. Він провадив політику певного інтересу до селянства та терпів на службі урядовців, що заявляли себе лібералами та українофільствували. Д-в назвав Б. «новим і розумнішим ген.-губ. (Ав.-Рус. спомини, ст. 38), або — «явивсь в Київ ген.-губ. Б., чоловік на руку нечистий, однако з розумом в голові» (Нар. шк., ст. 160). — 171. н о в и й к у р а т о р к н . Ш и р и н с ь к и й - Ш и х м а т о в Олександр. був куратором у Вільні, опісля в Києві та тов. міністра Нар. Осв. при гр. Толстому. Ворог Д-ва, доніс м-ру Т-му, що Д. «українофіл», а в поліційній Росії це значило — «сепаратист». . . не міг забути Д-ву його критики на читанку: — 172. «Книги для чтения в школах кievского учебного округа», яку, як каже Д-в., Ш.-Ш. привіз з Вільні і яка зложена була для Білорусинів. Рецензент її, педагог д. Водозовів, зазначив, «що в ній все поставлено догори ногами: поперед найменш зрозуміле, найдальше (церковно-славянщина) в середині казенне, та московське, а вже в самому кінці рідне ученикам, білоруське. . . Тепер в київ. виданню не було вже нічого

рідного ученикам українським, окрім хіба попівської статті про київські святощі та стихів Хомякова «Київ». . . (Н. Шк., ст. 159). Д-в розібрав її в статті «Земство и мѣстный элемент в народном образовании» (С.-П. Вѣд., 1866, ч. 93), де вимагав переходу «од красной мови в школі до казенної». — 173. «а 4 квітня Ка-ракозов стріляв у царя». . . 4 квітня 1866 р. член москв. гуртка революціонерів, що належав до організації «Земля і Воля», Каракозов Дм. (1842—66) зробив, по власній ініціативі, невдалий замах на царя Олександра II. К-ва повісили, а влада відповіла на цей замах оскаженілим урядовим «білим терором». — 174. «Журнал министерства народного просвѣщенія» — офіційний орган М-ва Н. Освіти. Д-в вмістив там свою працю — «Палатинський холм в Римѣ по раскопкам» (1847—1872), присвячену своєму учителеві К. Полєвичу. 1874. Часть СІХVІХ. отд. 2) ст. 221—259. З трьома рисунками. — 175. «профессором Бильбасовим (потім редактор газ. «Голос»). . . Вас. Б-в (нар. 1838) був приват-доцентом та проф. київ. унів. у 1867—71 рр. — 176. «Голос» — щоденна петерб. газета (1863—83), головний орган лібералізму в Росії. З 1871 р. її фактичним редактором був проф. Б-сов. — 177. Модестов — проф. київ. унів. з р. 1869, переведений в Казані. Офіційний рецензент і опонент Д-ва в час публічної оборони ним своєї дисертації на магістра всесв. історії. Перед тим в рецензії праці Д-ва — «Имп. Тиберій» обвинувачував автора у відсутності наукових методів та плягіяті хоч і назвав Д. «довольно талантливым молодым ученым». — 178. Гізо Франсуа (1787—1874) — відомий фр. історик та державний діяч; при Луї Філіпі — голова партії доктринерів (що вперто хотіли перевести свою думку про злиття інтересів королівської влади з потребами народу, шляхом признання прав останнього в особливій хартії), з 1812 р. проф. в Парижі; в 1848 р. тікав в Англію. Його праці: «Історія англ. революції», «Історія цивил. в Франції», «Історія цивил. в Європі». — 179. Чернишевський Мик. (1828—89) відомий рос. публіцист та критик, філософ і економіст, прихильник Фур'є, а також політичний і громадський діяч. Працював в «Отеч. Записках» (1853—55) та «Современникові» (1854—64). За соціаліст. переконання в р. 1862 був арештований і засуджений на 14 років каторги, звідки вернув лише в 1883 р. Прихильник укр. культ. відродження і державного визволення. Особливо цікавою є праця — «Національна безтактність», в якій виразно й гостро виступає в захист укр. справи та картає тогочасне галицьке москвофільство. — 180. «. . . мітології арійських народів». Мітологія (гр.) — наука про міти, чи перекази про життя богів. Властиво на підставі мітів виучується культурно-історичне життя певного народу: релігійне поняття цього народу, його моральні засади, уяву про природу та її явища. Арійські народи — народи індо-германського походження (греки, римляне, романські, славяне, германці), то б то ті, що походять від арійців — народу, що, по одній думці, вийшов з Азії, а по другій — з північ. та східної Європи. — 181. «. . . ми видали дві книжки казок і дві пісеня». . . це були: М. Драгоманов — Малорус. народныя преданія і разказы. К. 1876.; Ів. Рудченко — Народныя южно-рус. сказки. Вип. I. К. 1869 і вип. II. К. 1870.; Ів. Рудченко — Чумацкія народныя пѣсни. К. 1874.; Антонович і Д-в «Историческія пѣсни Малорус. народа», т. т. I—II, К. 1874—75. — 182. «Историческія пѣсни малорусскаго народа» — перша книга вийшла в світ в 1874 р. з прим. проф. В. Антоновича і М. Д-ва. «То був початок видання, в котрому мусіли бути зведені й пояснені укр. народні (мужицькі) пісні, в котрих видно змінні громад. життя на Україні од найдавніших часів аж досі», або «повна історія нашого народу в його власних піснях», як характеризував сам Д. Але, на жаль, задум цей не здійснився, крім двох томів, що вийшли у Києві, ще сам Д. на еміграції видав два випуски «Політичні пісні укр. народу». Ж. 1883 і 85 рр. за своїми увагами. Сюди увійшли пісні про Запорожців з 1709—1739 рр. та пісні про Гетьманщину і Слобідчину в рр. 1709—1765. — 183. «так зване східне питання». . . що тоді полагало — 1) в існуванню та майбутности Турецької Імперії, яка, тоді думалось, повинна щезнути в Європі, бо на її землі є багато охочих; 2) у відносинах Турції до її християн. підданців. — 184. «. . . долетіли відгомони петерб. студентських заворушень». . . В часах 1869—1872 рр. по цілій Росії і на Україні почали виникати численні студен. гуртки, де приймала участь

молодь обох статів, які турбувались своєю самоосвітою як загальною так і політичною. Тоді ж виникали й студен. заворушення на ґрунті чисто академічному і корпораційному, але до того примішувались і моменти «політичні», бо кожний виступ вже був явищем політичним і недозволеним. З того ж незадоволеного студ. елементу формувались ті, що «ходили в народ». — 185. «г у р т к и Н е ч а с в а». — Народний учитель Сергій Нечасв (1846—83), що після студ. заклотів 1869 р., до яких доложив своєї праці, втік за кордон; пізніше повернувся в Росію, як емісар рос. секції Інтернаціоналу, заложеного М. Бакуніним (прим. 58) за його посвідною. Н., що мав в Петербурзі зносини зі студентами медико-хірург. академії та семинаристами, витворив там цілу сітку гуртків та рев. організацій. Програм праці його гуртків вимагав негайної революції і царевбивства. Підготовляв і змову. Але ця змова кінцем 1869 р. була виявлена поліцією, коли сталось вбивство ст. Іванова та розпочалась відома розправа (87. осіб) т. зв. «нечасвської справи», де виявилось багато обманів з боку Н. Фанатик революції Н. не перебірав в засобах, аби лише осягнути мету. Він послуговувався брехнею, насильством, провокацією. Містіфікував не тільки своїх товаришів по організації, але й самого М. Б-на, який і доручив був Н. ведення рев. праці в Росії. Н. був 25. IX. 1871 р. осуджений на 20 років каторги. Вмер він в Шлісербурзькій кріпості в 1883 р. (Див. «Письма М. Б-на» злагоджені Д-вим з прим., ст. ХCV). — 186. «... нечасвці підбивали студентів домагагаться корпоративних прав та закладів». . . Студенство вкупи з професурою складають академ. спілку (корпорацію), яка мусить мати певні права, які би охороняли можливість науки і навчання. Першим таким і найголовнішим правом є: воля викладу науки словесного й друкованого, чого в рос. унів тах саме й не було. Замість того с-во боролось за загально-громадські права, за легалізацію різних ст-их культурно-освітніх, економічних, нац. (земляцтва) корпоративних організацій, а найчастіше за інститут студ. «старост» (виборних представників), які мали бути посередниками між ст-ом і деканатом та ректоратом. — 187. «Историческая Польша и великорусская демократія» — праця Д-ва, яку він видрукував у тижнев. «Вольное Слово» 1881 р. в номерах 3—20, а після видав особібно книжку (Ж. 1882, ст. 511), переглянувши та доповнивши текст її. «В ній я розглянув історич. і політ. рев. рух Росії, — (каже сам Д-в в своїй «Автоб-ії» ст. 78) з 60-х рр. у зв'язку з польським та укр. питанням і взагалі питанням політ. свободи і централізації в Росії і закінчив її програмою політ. та адміністр. реформи Росії на засадах автономії земських одиниць-громад, повітів, губерній або областей». — 188. З і б е р Микола (1814—88) — відомий укр. політико-економіст та дослідник первобутної культури. Приятель Д-ва. Його праці: «Теорія цінности і капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими роз'ясненнями», «Очерки первобутної економічної культури», «Економічна теорія Карла Маркса» — написані рос. мовою. Сам Маркс дуже високо оцінював досліди З. над Рікардо. З-р перший з укр. марксистів спричинився до популяризації Ідей Маркса на укр. ґрунті; він же був і одним з основоположників марксист. руху на Україні. — 189. «... у самий розпал війни з Францією». . . Франко-пруська війна 1870—71 рр., що скінчилась розгромом Ф. Прусаками, полонном Наполеона III та проголошенням третьої Республіки у Франції. Для Німеччини: приєднанням провінцій Ельзас-Лотаринґія, утворенням нім. імперії, проголошеної 18 січня 1871 р. в межах франкфуртського договору (10. V. 1871). — 190. М о м з е н Теодор (1817—1903) — відомий нім. юрист, філолог та історик. Працею своєю «Римська історія» зробив переворот в науці рим. історії — своїми незвичайно детальними знаннями та умінням оригінально узагальнювати добуті фактичні дані. Як публіцист виступив горяче в оборону нім. культури проти Фран., Чехів, тощо. В 70-х рр. був на кафедрі стародав. історії у Берліні, там його лекції слухав зимою 1870—71 рр. Д-в. — 191. «З н а н і є» — наук.-попул. місячник, що виходив у Петербурзі 1870—77 рр. В соціально-економ. відділі часопису писали найкращі соціаліст. сили, як — М. Д-в, П. Лавров і інші. Часопис був припинений владою за його «матеріалістичні тенденції». — 192. «О т е ч е с т в е н н ы я З а п и с к и» (1818—84) — один з найбільш впливових журналів в Росії, де в рр. 1839—46 працював знамен. рос. критик В. Белінський. В рр. 1868—84 «О. З.» перейшли у власність М. Некрасова і М. Салти-

кова (Щедрина), де працювали найбільш відомі тоді письменники. Д. тут надрукував лише цю єдину працю свою. — 198. *Uebermuth* — задержуватись, самопевненість. — 194. *Rafenhass* — національна нетерпимість. — 195. *Богемія* — австрійська офіц. назва Чехії, подібно як рос. Малоросія — назва України. — 196. *Гогеиварт* — Карл Сігізмунд (1824—99) — австр. державн. діяч; лідер федеративної партії, ультраконсерватор. Д-в пише про політичні спроби Г. в своїй праці — «Восточная политика Германии и обрусение» (Москов. вид. ст. 14 і далі). — 197. «*Вѣстник Европы*» — рос. журнал заснований ще в 1802 р. В р. 1866 на чолі його стає проф. петерб. ун-ту, що саме перед тим вийшов з ун-ту в протесту проти реакційних заходів уряду в студ. справах — Мих. Стасюлевіч (1826—1911). «*В. Е.*» — ліберально-помірюваний орган з нахилом до академічності. В укр. питанні він на початках зайняв досить прихильний тон, і це дало підставу Д-ву ближче стати до редактора та його журналу. Першу свою статтю Д-в помістив в VII кн. 1870 р., звалася вона: «Малоросія в ея словесности». Вона й стала початком тісних стосунків Д. з усією редакцією «*В. Е.*», а особливо з її редактором. (Див.: «*М. М. Стасюлевич и его современники в их перепискѣ.*» СПб. 1913). — 198. «... об'єднання Італії, упадку Наполеона, об'єднання Німеччини»... Об'єднання ІІ сталося в час від 1859 по 1870 р. На чолі руху стояло Сардинське королівство: 1859 р. Сардинія виступила в спілці з Фр-єю проти Австрії, що змушена була відмовитись від Ломбардії на користь С-ії. В 1860 р. Гарібальді (прим. 333) приєднав до С-ії: Сицилію й Неаполь; 1861 р. Сард. король прийняв титул короля Італії; в 1870 р. взято було Рим, куди й перенесено столицю. — Упадок Наполеона ІІІ (1808—1873), що після революції 1848 р. став президентом фр. Республіки, а в 1852 (2. XII.) зробив переворот та став імператором Фр-ії, запровадивши деспот. режим. Після багатьох щасливих війн прийшла поразка Ф. в 1870 р. у війні з Пруссією, здача фр. армії у Седана. Після цього Наполеона вигнано і проголошено ІІІ. Республіку. — Об'єднання Німеччини сталося 1. І. 1871 року. В склад об'єднаної Н. увійшло 25 союзних держав: 4 королівства, 6 вел. герцогств, 5 герцогств, 7 княжеств та 3 вільних міста. На чолі став король пруський в титулу імператора, а держава дістала назву Германської Імперії. — 199. «*абсолютизм в Росіі*» — (н. лат.) — необмежена влада монархічна, протилежна владі, обмеженій народним представництвом — конституційній. — 200. «*еманципація славян*» — (лат.) — визволення; визволення від будь-якої залежності, рабства. — 201. «*молодої, або народної, або української партії...*» так наз. Д-в партію народовців галиц. у відміну від партії старших людей, що складала п. москвофільську. Д-в каже, що «галиц. українофіли зостались переважно літньою партією, або навіть шкільною, через те, що вона на початках складалась майже виключно з молодих учителів і професорів. Місцем діяльності народовців була школа та література; центром — «Просвіта» та «Товариство ім. Шевченка». Органами їх була «Правда», «Газета Шкільна», «Батьківщина», згодом «Зоря» та періодична газета (три рази в тиждень) — «Дѣло». — 202. «*Література російська, великоруська, українська й галицька*» написана Д-им проти цілого напрям галиц.-рус. белетристики та журналістики та видрукована в «Правді» р. 1873 за підписом «Українець». Д-в каже: «Там я задумав критично переглянути всю тодішню українофільську й народовську ортодоксію (оборона традиційних принципів), показати її безосновність перед реальними обставинами й потребами, зробити теж саме й в ортодоксію москвоф.-панрусською, — а нарешті дати нарис реалістично-прогресивного українства й панруськості зовсім на інших підставах». . . (Авс.-Рус. Сп., ст. 91). Здавалось би — це невинна стаття! — а викликала вона велику полеміку та мала лихі наслідки для Д-ва: проф. Гогоцький, давніший ворог Д-ва, подав доноса мін. Толстому, вказавши йому там на осуд його шкільної політики. Другий критик, в рос. газеті «Рус. Вѣстник», під літерою «Z» (Рігельман Мик. 1817—1888) якого пізніше Д-в назвав у своїй промові на паризькій конгресі (1878) «донощиком», помістив статтю «Современное Украинофильство», де напад на Півд.-Зах. від. Геотр. Т-ва, який вважав центром українофілів, на видання Ант. і Др-ва — «Истор. пѣсни», за різні додатки до етног. матеріалу, що псують справу, мов «ложка дегту» — бочку меду», далі нападав на статті Д-ва у «*В. Евр.*»

та «СПБ Вѣд.» і на останку заводить полеміку з «Правдою», нападаючи програмну статтю №-ру I. за р. 1874 та особливу увагу зосереджує на статті «Українець». — 208. «Кієвскій Телеграф» — газета, що виходила в Києві в 1859 р. «Виходила, як каже Д-в, без програми і без толку, навіть без граматики». 1874 (18. VI.) пані Гогоцька, жінка проф. Г-го, перекупила право на видання «К. Т.». 3. XI. 74 р. п. Гог-ка увійшла в співробітництво з Українцями: між співробітниками «К. Т.» лише двох не були членами Півд. Зах. від. Георг. Т-ва та не належали до Громади. Тимчасовим редакт. був Ю. Ю. Цвітковський, як «людина благородна та далека від дитячих захоплень малорос. старовини». Проіснував «К. Т.» в руках Українців до 1. VIII. 1875 р., т. є. 10 місяців. «К. Т.» аразу ж здобув собі багатоворогів і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією «Кієвлянину». Особливо йому закидали пропаганду «укр. сепаратизму». Д-в в своїх «Австро-Рус. Споминях» (ч. V. ст. 331 і далі) згадує про «К. Т.», фактичним редактором якого він був, між іншим писав: — «Сміло скажу, що на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Метод. бр. 1847 р., звісно з відповідними часу змінами, як наш «К. Т.» 1875 р.»... — 204. «Друг» — орган студ. «Академічного Кружка», що виходив з р. 1874 що-місячно у Львові. Редаговано його в москвофільським дусі. Існував він до м. липня 1877 р. В нім виступив Ів. Франко під псевдонімом Джеджалик, Павлик та в р. 1875 Д-в зачав друкувати свої історичні «Листи до ред. «Другу» (р. 1875 в ч. 11-му — «Письмо в редакцію «Друга» підпис «Українець», в ч. 12-му — «Отповѣдъ на письмо г. Украинца»; р. 1876 в ч. 5-му — «Второе письмо в редакцію «Друга» (Украинщина или Рутенщина); в ч. 13—15 — «Третье письмо Украинца в редакцію «Друга»; в ч. 6—8 — «Отповѣдъ на «второе письмо» г. Украинца». Ці надзвичайно важні в історії громад. розвитку в Галичині листи передруковано (перший в перекладі, останні в оригіналі) в книзі: М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895. Л. 1908, ст. 307—355. Тут же в 1877 р. була видрукована стаття Д. — «Опізнаймося». — 205. «... пощастило переконати їх улаштувати руську бібліотеку у Відні»... Біб-ка та заснована при великій допомозі Д-ва, що він уважав своїм обов'язком «... в положену мною працю ширення на Заході знання про Україну входило й ширення там укр. книг. Чимало їх розіслав я ученим і бібліотекам в Італії, Франції, Англії, Скандинавії, Америці і в Славянщині», писав Д. в листі до Ом. Огоновського 13—25. XI. 93 р. — 206. «... товариству «Союз» в Чернівцях»... — найстарше укр. студ. т-во в Чернівцях на Буковині. Існувало з перервою в рр. 1875—1903 та 1905—22. Видавало альманахи та інші видання. — 207. «Дружеській Лихварь» — т-во українфільського студентства, яке мало на меті матеріяльну допомогу. Тулився «Д. Л.» біля «Просвіти» і «Руської Бесіди». Засновано його в 1871 р. В 1876 р. було злучено з «Акад. Кружком». В 1822 перейменовано в «Акад. Братство», з якого в р. 1896 перетворено в «Академічну Громаду». — 208. «Академічеській кружок» — москвоф. т-во студентів, що стояло під патронатом Народного Дому, мало там своє приміщення і досить значну бібліотеку. «А. К.» видавав щомісячник «Друг», альманах «Двѣстрянку». Пізніше об'єднався з «Друж. Лихварем». — 209. «... шкарядна макаронічна мішанина» — помісь лат. слів зо словами рідної мови автора. Повстала в XV ст. в Італії і розповсюдилась по цілій Європі. — 210. «... з поміж редакторів «Друга» виїшли потім перші галицькі соціялісти» — тут розуміється Ів. Франко та Мих. Павлик. — 211. «... голодуючих тоді самарців» — злидні, брак посівного та харчового зерна, брак ґноїв, відсталість техніки, неволя арендування панських земель, за котрі треба було платити не тільки грошима, але й частиною врожаю — «праця за сніп» — все це приводило до незвичайного виснаження селянства та до частих голодів. В страшному розпачі селянство бунтувалось, на що влада відповідала карними військовими експедиціями. — 212. «... помігти їм у перевозці їх видань в Росію» — пізніше Д. писав у «Авст. Рус. Сп.» (ст. 100): «Скоро мені стало зовсім ясно, що «впередчики» просто хотять за помічю Галичан легше перевозити свої видання в Росію й раді б були побачити свій соціялізм і в Галичині — але в рос. Україні не допускають ні іншої форми, ні мови, ні іншої органі-

зації навіть для ширення соціалізму, як їхня, котру вони подавали для «єдиної і неділимої Росії» — 218. «... під впливом попа Качали» — Степан Качала (1815—1888) один з видатних москвофіл. громад. і політ. діячів від 1848—88 рр., «батько Русів», як звали його. В 1848 р. він приймав участь в утворенню політ. т-ва «Головна Русна Рада» та наук.-літер. т-ва «Галицко-руська Матиця», а також був основником «Народного Дому». В кінці 60-х рр. — одним з основників просв.-видавн. т-ва «Просвіта», для якого написав кілька популярних книжечок. Приймав участь в утворенню «Т-ва ім. Шевченка» та «Руське Т-во Педагогічне», що повстало в 70-х рр. В 1895 р. приймав участь в утворенню політ. т-ва «Народна Рада». В р. 1873 видав, як додаток до журн. «Правда», свою брошуру «Політика Русинів», де «приставав в імені 16 міл. Русинів до австрійської, польської федер.-клерик. партії в її освітню і соціально програмою, включно до реставрації конкордату з Римом і опозиції цивільним слюбам». (Ав. Рус. Сп. — 109). Проти політики К-ли та основних думок тої брошури виступив Д-в у «Правді» (1873) зі своєю ст. — «Література рос. великор. укр. й галиц.». Знову ж заходами Д-ва надіслано до ред. «Правди» 1873 р. «Одкритий лист в Україні». Писав К-ла також програмові статті в «Ділі» в рр. 1880—81—87. Написав він також іст.-наукову працю по-польськи, видану і в рос. мові в «Кіев. Старині», 1885 р. — «Очерк історії Юго-Зап. Руси». — 214. «... на вразок кн. Юр. Чарторийського» — (1770—1861) — куратор пол. шкільництва, 1801—? рос. міністр закорд. справ, в повстані 1830—1 голова пол. тимчасового уряду, опісля на еміграції в Парижі голова пол. аристокр. партії. — 215. «деклярація (яку підписало 45 (31) київських Українців)»... Проти народовецької політики, а властиво С. Качали, прислали за почином Д-ва 31 Українців «Одкритий лист з України до ред. «Правди», в яким, «як громадяни Росії і як Українці» протестують проти політики і програми галиц. (москвофільської) «Руської Ради», що держала з німц. централістами, ворогами Росії і всіх Славян, але рівночасно протестують також проти партії галицьких федералістів, якої думки, бачучся їм, вилонені в брош. М. Загірного (С. Качали), і яка «називаючи себе партією консервативною, подає голос за конкордат, за конфесійні школи, за привілеїї католиц. церкви, проти громадянського шлюбу, проти шлюбу між іновірцями, проти переносу торгів на празники і т. п. Якщо Славяне й Українці ми признаємо себе друзями федеральної системи, ц. е. не стілько федералізму коронних країв Австрії, скілько федералізму народностей і широкої самоуправи земської та громадської. Ми бачимо підставу шастя Славян узагалі і малорус. народу почасті тільки в основах прогресивних, котрі не мають нічого спільного з конкордатом і ультрамонтанством». («Правда», 1873, № 19, ст. 660. Порівняй примітку 213). — 216. «Південно-Західний Відділ Русского Географічного Товариства» — 10. листопаду 1872 р. Комітет Міністрів затвердив статут Відділу 13. II. 1873—відбулось офіційне відкриття. Головою вибрано Г. Галагана, а керуючим справами — Павла Чубінського. Вже в час першого засідання було 17 членів, з них 11 членів «Старої Громади» і трое співзвучних. За увесь час було 192 члени. Закрито П.-З. Відділ — 7. VII. 1876 р. Завданням Т-ва було перш за все — «етнографічне-статистичне вивчення краю» (доклад Ч-го) — це офіційно. А неофіційно — «завданням і метою всіх укр. членів Відділу було: об'єднати всі укр. сили, розпорошені по цілому краю, навколо одного київського осередку, притягти до легальної наукової роботи й людей, що побоювались конспірації. Всі відчували, розуміли й були твердо переконані, що одверто працювати на Вкраїні й для України було їх невідіймане право» (Савченко, ст. 25). У В-лі працювало 15 офіційн. Комісій, а були ще й неофіційні, напр. існувала «Комісія Зах. України» (Драг., Русов). Окрім статистики і етнографії, як стояло в шляхні Відділу, члени опрацьовували: археологію, історію й географію України, всесвітню історію, економіку, соціологію, сільське господарство, евгеніку, мистецтво, природничі науки, релігію, історію освіти, метеорологію, ботаніку, історію музики, антропологію, архітектуру, філологію, право. Бібліотека мала 1000 номерів. Музей — 3000. Видано орган «Записки» в двох томах (1874 і 75 рр.), третій том було набрано, але у світ вже він не вийшов. Видано було ще кілька томів дуже цінних праць, на які відгукнулась не лише рос. а й чужинна критика, дуже високо розцінюючи працю укр. вчених. Яке значіння й вагу надавав

Д-в праці у Від. видно з його листа до Навроцького (15. VII. 1873 р. — див. «За сто літ», кн. I., ст. 134). — 217. «м о л о д ь , с т у д е н т и , з б и р а л и с ь у г у р т к а х і п р а ц ю в а л и н а д с л о в н и к о м . . . В п о л е м и ц і з р о с . с л а в я н о ф і л а м и (Основа, 1862) виникло питання: чи може укр. літ-ра зовсім зрівнятися з рос., чи мусить зостатись тільки літ-рою «для домашнього обихода» («День» — Аксакова). Д-в каже (в АРСп., ст. 215 і далі): «мої земляки вірували, що укр. літ-ра може, в усьому рівнятися з рос. і для того ставили першим обов'язком «розвивати мову». . . перекладали з чужих мов, а що треба для перекладів словника, то зачали перекладати рос. словник на укр.». Приятель Д-ва, Судовщиков виступив проти такої роботи, особливо проти перекладу рос. словника, «замість якого радив перш усього зробити український. Зробить, казав він, перш усього інвентар тієї мови, яка єсть у народу, та по авторам близьким до народу. . . то може виявиться, що не треба буде ні ковати деяких слів, ні переписувати їх з латині». . . Праця й пішла в тому напрямку. — 218. «. . . претензія рішати усі питання одним національним духом, як у московських славянофілів». Сл-ли представники нац. самобутности, оригінальности в Росії, то б то світогляду, що розвинувся в 30-х рр. на ґрунті історичних умов та загально-європ. філософських теорій. Головні представники: Ів. Киреевський (1806—56), що висловив загальні підстави славянофільства, брати Аксакови Конст. та Іван, Юрій Самарин (1819—76), Олекса Хомяков (1804—60) та інші, що розвинули окремі питання сл-ва. Так Х-в у своїй «церковній теорії» обороняв народне (національне) начало у вигляді «соборної мудрости», а К. Ак-ов — общину, земський собор з найповнішою волею думки. Практичне примінення ідеї сл-ів діставали в діяльності Ю. Самарина та кн. Черкаського Влад. (1821—78). — 219. «п о р і в н ю ч и й м е т о д » — Д-в називає його ще «європейським», «найширшим, всесвітньо-порівнявчим м.», «космополітичним п. м.». І поясняє його так: — «я ділю нашу нар. словесність на: 1) національну і 2) інтернаціональну (або бродячу — wandernde geschichten). Майже всі пісні наші вважаю за національні, окрім невеличкого числа (20—30 тем) балад про пригоди незвичайні (кровосмішка, отрута невістки, сина, дочки, убивство жінки, або полюбовниці і т. п.). . . Цих балад треба зовсім не брати за матеріал до характеристики життя, або поглядів народу, бо вони співаються єдино за для свого мелодраматизму. Більша частина прози в нашій словесности нар. належать до історії інтернаціональних. Джерело їх я не вивожу непримінно з Індії, як Бен-Фей (прим. 716), але думаю, що воно майже завше лежить в літературах старих культурних народів: Єгиптян, Халдеїв, Іранців, Індійців, Китайців, Жидів, Греків, — менша частина скопанована була в серед. віки талмудистами, християнами, магометанцями. Ці теми через життя святих, апокріфи всякого сорту, а також усною дорогою зайшли до н. народу то через західну, то через східну границю, то од моря. Порівнявчий дослід мусить дійти до першого джерела всякої теми, прослідити її дороги, показати, як вона перемінювалась по дорозі і нарешті показати нац. одміни варіантів. Для того всього дослід мусить звернути увагу не лишень на боки згідні у варіантах, але й на їх одміни і, доходячи до певного джерела, мусить звертати увагу на відповідність ознаків його до географічних і історичних обставин певних країн і тоді лишень фіксувати первообраз в звісну країну і добу, коли та відповідність очевидна. Такий м. я зву порівнявчо-історичним і думаю, що лишень після подрібного досліду таким методом словесности нар. вона може стати безпохибним матеріалом для характеристики національностей» (5-й лист до О. Огон-го. 8.—20. IV. 94 — «Ж. і С.» VI, ст. 389—90) — «Цей метод не тільки не перешкоджає вивченню національности в нар. «творчости», — а єсть непримінна умова такого пояснення, без котрої всякі розмови про нац. творчество будуть суб'єктивними» (4-й лист до О. О-го, там же ст. 381). — 220. І с т о р і о г р а ф і я — (лат.-гр.) наука, що вивчує літературу історії чи загальну, чи якогось народу, чи окремих істор. явищ, громад, князів, епох. — 221. р е з ю м е (фр.) — коротка передача змісту промови, праці, докладу, головні висновки їх. — 222. К и ї в с ь к и й А р х е о л о г і ч н и й К о н г р е с 1874 р. — славнозвісний К. А. К. відбувся в Києві з 14. VIII. по 3. IX. 1874 р. Він був блискучим виявом тієї високої наукової організованности, тих досягнень з боку наук. осередку «Ст. Громади» — «Від-

ділу Георг. Т-ва у Києві», що саме тоді дійшов свого найвищого розцвіту. На К. виступали з докладами 9 членів Від. і зачитали 10 доповідів (В. Антонович, Ф. Вовк, М. Дашкевич, М. Драгоманов, П. Житецький (2), П. Іваченко, Н. Константинович, П. Лебединцев, М. Левченко). Голова К-су, гр. Уваров при закритті його зазначив, що він мав успіх найголовніше завдяки праці місцевих учених. М. Д-в, роблячи підсумки К-ові в лів. «Правді» (ч. 19. XI. 1874), писав: «Реферати про нашу землю і народ, його орнаментика, пісні і деклямації кобзаря Вересає дали немало інтересного матеріалу для гостей, що скріпить енергію до роботи в Києві». Але зі захопленням вже пише учасник К.-су О. Терлецький до М. Бучинського: «Яка в Києві невсипуща праця, — я своїм очам не хотів повірити. Що цього року надруковано, а що друкується, а кілько готового до друку! Якийсь свіжий, здоровий реалістичний керунок без фраз, без галасу». . . «Треба признати, що Українці тепер дуже раціонально взялись до праці». . . Але, каже М. Грушевський — «Арх. К. 1874 р., що дійсно випав блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздразнивши ним його ворогів, пхнув їх до нових засобів боротьби». . . Масові арешти соціалістів, які пішли тоді в Росії, вхопили де-кого з Українців і дали нагоду «Кієвлянину» прийти сюди українство ввагали». . . (Див.: Ф. Савченко — Заборона українства в 1876 р. К. 1930.). — 223. «. . . тайний світник Юзефович» — Вол. (1802—889) з р. 1840 інспектор казенних шкіл в Києві; в 1842 до 1858 — був помішником куратора київ. шк. округи, а в 1857 до смерті — голова київ. археографічної комісії. Людина крайнє реакційна, великий ворог українства, хоча сам укр. роду — увійшов в історію з ім'ям «донощика, предателя». Почав з того, що в 1847 р. доніс на Костомарова, а продовжував в 70-х рр., коли подав урядові відому Записку 1877 р. — «О дѣятельности украинофилов в Кіевской губ.», що була доносом на Київ. Громаду та її членів (особливо на Д-ва) і все українство. Наслідком цього доносу був акт 18. V. 1876 р., т. зв. «lex Jusephovicia» — закон Юзефовича, яким заборонено українство в Росії. Кілька речень з тої «Записки» про Д-ва: «Дуже до речі для фактичних основників Відділу (Георг. Т-ва) найшовся в Київск. унів-ті доцент Д., віддавна відомий тут своїм демагогічним напрямком, зухвалим характером і здібністю до паперового слововикинення без жадного серйозного наукового фонду, а через те не соромлючись ставиться до науки, як до всякого іншого засобу. Він сам величає себе членом европ. демократії і, вступивши у Георг. Від., став головним виразником в друковій стремльнв україноф. демократизма». . . Про наслідки праці Д-ва: — «А зараз силкування демократів оживити перекази та старі буїні інстинкти в народі тутешнім начеб то починають вже викликати з його боку відгукі. Не я один тут думаю, що ровбійничі ватаги, озброєні, в машинах, що з'являються в краю, є не що інше, як початки народжуючої в сучасних головах гайдамаччини. . . Через те енергічні міри до викорінення зла необхідні; але міри не приватні, що підсічуть окремі явища, і не паліятиви (тимчасові), а радикальні, що викоріняють самі причини, які дають можливість розростись лихові» (Ф. Савченко: Заб. Укр., ст. 379. . .) — 224. «стаття редактора галицької часописі «Слово», органу старої партії (Площ а н с ь к о г о)». . . «Слово» — моск. орган в Львові, що виходив з р. 1861—87, зпочатку двічі, далі тричі на тиждень. В рр. 61—64 воно писало кулішівкою і було під впливом укр. літ-ри з України. Редагував — Б. Дідичкий, а в рр. 75—81 — Венедикт Площанський (1834—1902), журналіст та історик і від р. 1887 цензор у Вільні. Цю «поштиву особу» вивів опісля Франко в політ. памфлеті «Дума про Маледикта Плюсколоба». Л. 1878. За П-го «Слово» дістало в 1876 р. від рос. уряду по 2000 австр. гульденів субсидії на присуд державної Комісії в справі «прес'вченія» україноф. пропаганди «в інтересах боротьби проти українофільського сепаратизму». . . «без котрої она не может продолжатъ существованіе и должна будет прекратиться». . . «Слово» наз. Д-ва «бакунінсько-польським агентом в Києві». — 225. «Що ж до теорії про туранізм великорусів, то теорія ця пущена поляком Духинським». . . Туран — старовинна назва сучасного Туркестану, країни між Каспійським морем та Алтаєм, що заселяють її племена монгольської раси. — Духинський Генр., пол. письменник (1817—36), відомий своєю теорією про туранське походження Москвинів, в протилежність арійському походженню інш. евр. народів,

яку він висунув скоро після пол. повстання 1863 р., під явним впливом нац. роздражання. Д-ий був директором пол. Рапперсвільського музею, де ця теорія була «образно намальована на одній стіні» (Див.: Д-в — А. Р. Сп., ст. 94—95 та «Шев. Укр. і соц.», ст. 105). — 226. (. . . «кажуть, проф. Х.») в розумі в слово соціологія за соціалізм». . . таким прикрим словом, як «доношик» Д. називав лише трьох осіб в Києві: Юзефовича, Гогоцького та Рігельмана. Між ними лише Г-кий був професором. — 227. «. . . може звільнити мене без прохання, по 3-му пункту». . . це значило, що звільнений не міг працювати де-небудь в Росії в тій же ділянці. — 228. професор Гогоцький Сильвестр (1813—89) — «централіст-славянофіл», проф. філософії в київ. Ун-ті. Праці його: «Філософський лексикон» та «Огляд системи філ-ії Гегеля» та інш. Більш відомий своєю боротьбою вкупи з Юзефом та ред. газ. «Кієвлянин», проф. Шульгіним, проти українства та особливо проти Д-ва. Д-в в своїх «А. Р. Сп.» називає Г. ще «катковець і Плюшкін. (бо як каже Ор. Левицький — «старець філософ був великий сребролюбець») і розповідає: «Г-кий спеціально лютував на мій сепаратизм. . . то й . . . подав донос міністру Толстому, вказавши йому там на осуд його шкільної політики». — 229. «цар назначив комісію» — Надзвич. комісія «для пресвчення украиноф. діяльності» зорганізована по царському наказу 27. VIII. 1876 р. «Государь переведов и печатанія учебников и молитвенников на малор. язвкѣ, Высочайше повелѣтъ соизволил учредить». . . В своїй праці Комісія взяла за підставу велику записку Юзефовича — «О так наывнаемом украинофильском движениі». Висновком праці цієї Комісії було: 1) по М-ву Вн. Справ — заборона ввозити укр. закордонні видання; заборона друкувати укр. оригінальні чи перекладні твори, крім історичн. пам'ятників та й то лише «общерусской орфографіей», заборона укр. театральних вистав; призначено субсидію москвофіл. галицькій газеті «Слово» — 1000 руб. та заборона видання київ. газеті «Кієвській Телеграф». 2) по М-ву Нар. Освіти: заборонено викладати на укр. мові; слідкувати за професорським персоналом та шкільними бібліотеками і закрити київ. відділ Географ. Т-ва та 3) по III відділу царської канцелярії: «немедленно выслать из края Д-ва и Чубинскаго, как неисправимых и положительно опасных в краю агитаторов» (див. Ф. Савченко — Заборона українства 1876 р.). — 230. Die kaiserliche D-в в розумі подвійний союз Німеччини з Австро-Угорщиною. — 231. «Священный Союз» — спілка між імператорами рос., австр. та королем пруським, що склалась в Парижі 26. IX. 1815 р. після перемоги Наполеона. Як вияв реакції того часу, С. С. мав на меті розповсюджувати релігійно-моральні начала християнства та поборювати револ. рухи. Пізніше до спілки приєднались й інші держави. По смерті царя Олександра I. Св. Союз розпався. — 232. «приятель українець» — то був Олександр Русов, що в р. 1875—76 друкував відоме правьке видання «Кобзаря» в 2-х томах. — 233. «зацовго до Черняєва» — Черняєв Мих. (1828—98), генерал-лейтенант, що в 1876 р. воював на чолі моравського корпусу сербського війська проти Турків. — 234. Желябов Андрій (1851—81) — провідник партії «Народної Воли» та головний організатор її терористичних а. тів. Один з тих Українців (належав до одеської Громади), яких Росія мусить бути вдячна за могутній і славний рев.-соціалістичний р. х. Привнався до участі в убійстві царя Олександра II. 1. III. 1881 р. З квітня (ст. ст.) був разом з С. Перовською, Н. Кибальчічем, Т. Михайловим та М. Рисаковим повішений в Петербурві. — 235. ген. Дундуков-Корсаков київ. ген.-губ., енергійним «клятом якого треба завдячити відкриття в Києві Від. Геогр. Т-ва. В щоденнику Кістяківського (1875) знаходимо таку характеристику Д.-К. — «Дундуков — людина порядочна, не росположена поліцействувати в наш вік всяких підозрів і реакцій». Д.-К. головував на перших зборах при відкритті Відділу і тоді «завоював симпатії присутніх своєю простотою, надзвичайною тактовністю, привітністю і вмінням триматися» (Ф. Савченко, ст. 22). — 236. «Лівадія» — літній двірець та масток царя, що знаходиться на півден. березі Криму, а зі заходч межує з Ялтою. — 237. «готуватись до видання українського збірника «Громада». . . Д-в 1. III. 1876 р. виїхав без родини до Відня, де вже 4. III. зустрівся з Я. Шульгіним. Тут почав лагодитись до ви-

данія «Громади», але на перших же кроках стрівся в перешкодами — саме в цей час австр. уряд заарештував раніше тут видруковані укр. брошури і розпочав перший австр.-укр. соціал. процес проти видавця їх О. Терлецького (В. Кістки), а далі й інших гал. соціалістів. Д-в листувався з лонд. редакцією «Вперед» чи не можна туди перенести видання «Гр-ди». «Але помисливши, що в Женеві багато компатріотів, а в Лондоні далеко від братів» — переїхав до Женеви і там розпочав своє видання. — 238. Ч у б і н с ь к и й Павло (1839—1884) — укр. етнограф, статистик і поет, автор збірки «Сопілка» (псевд. Павлусь) (рецензія на неї Д-ва в «Правді»), автор нац. гимна — «Ще не вмерла Україна (1861—2)». В 1862—69 р. був на заслання в Архангельщині за укр. справу. В 1869—70 керував етнограф. експедицією в губ. подільську, київську і волинську. Редактор «Трудів» цієї експедиції (7 томів) 1872—78. Керуючий справами і заступник голови Півд.-Зах. Від. Геогр. Т-ва (1873—76) (див. А. Р. Сп., ст. 301—327). — 239. « а в с т р і й с ь к и й у р я д п о ч а в к о н ф і с к о в у в а т и у к р а ї н с ь к і б р о ш у р и . . . П р о ц е д о к л а д н о п и ш е а к а д . К . С т в і д и н с ь к и в п р а ц і — «Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.» («Україна», 1926, кн. 6). Це були брошури видані О. Терлецьким (В. Кістка) у Відні — «Парова машина» та «Про бідність» — С. Подолинського. Далі «Правда», що була перекладом рос. «Хитрая Механіка» та в 1876 р. книжки Фел. Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків». На донос гал. москвофілів 12. IV. 1876 р. в друкарні зробили ревізію, забрали 2850 прим. брошури, перевели ревізію у видавця О. Т-го, сконфіскавали переписку його з Д-вим та інш. жєневськими діячами і виточили процес, т. зв. першай соціал. процес в Австрії. — 240. « д р і к н и ж к и « Г р о м а д и » в и д а н о б у л о р . 1 8 8 1 м н о ю р а з о м з С . П о д о л и н с ь к и м . . . — П р о і с т о р і ю ц ь о г о в и д а н н я р о з п о в і д а є п р о ф . М . Г р у ш е в с ь к и в с в о їй п р а ц і — «З починів укр. соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток». 1922. Відень. Ст. 83. « . . . к о л и Д - в з і с т а в с ь б е з у с я к и х г р о ш е й н а с в о є в и д а в н и ц т в о , П о д - и й п і д ч а с с в о г о п р и ї з д у д о Ж е н е в и л і т о м 1 8 8 0 р . п е р е в і с с в ій п р о є к т , щ о в і н п е р е б е р е н а с в ій к о ш т в и д а н н я « Г р о м а д и » , . . . — з т и м щ о б « Г - д а » в и х о д и л а п е р і о д и ч н о , п і д р е д а к ц і ю Д - в а , П - к а і П - г о . Д - в д у ж е п р о т и в и в с ь п ь о м у п р о є к т о в і [с а м Д - в у с в о ї х « А в с т р . - р у с . с п о м и н а х » , с т . 1 8 7 , з г а д у є : « К о л и в 1 8 7 9 (в л а с т и в о 1 8 8 0) С . П . з а ч а в в и д а в а т и с в о ї м к о ш т о м п е р і о д и ч н у « Г р о м а д у » (п р о є к т к о т р о м у я д о в г о п р o т и в и в с ь , — п о к л и к а ю с ь н а М . П а в л и к а) »] , а л е в к і н ц і д а в з г о д у . Б у л а в и р о б л е н а п р о г р а м а , я к а н о с и т ь в о с т а н н ій д р у к о в а н н ій с в о їй р е д а к ц ії д а т у 1 . в е р е с н я 1 8 8 0 р . , а л е о ч е в и д н о д о в г о д е б а т у в а л а с ь і п е р е р о б л я л a с ь [(Л . М . Д - в а , щ о ж и л а н а с е л і , в ж е п р и к і н ц і л и п н я п и т а в в о д н і м л і с т і , щ и п р o g r a m a н o в o ї ч а с o п і с і щ е д р у к у є т ь с я — П а в л . І І І , с т . 1 9 5) . П о с в і д о ц т в у П - к а (П е р е п и с к а т . 1 . , с т . 1 7 7) : « П е р і o d и ч н у Г р o m a d y з і ї р і з ч o y п r o g r a m o y (н а п и с а н o y П - и м) » . Н е т а к р і ш ч о у в б і б л . п o k a з ч и к у п и с а н ь Д - в а с т . X V I I : « П r o g r a m a (н а й б і л ь ш е П o d - г o) » ! , в o n a б у л а н а п и с а н a г o л o в н o П . , я к ий в н і с с ю д и н e т і л ь к и я с н y п r o g r a m y с o ц і а л і з а ц ії п р и р o d н и х з a c o б і в і з н a р я д і в п р o д у к ц ії , а л е й р e в o л ю ц і j n y м e т o d y П o c я г н e н н я : o р у ж н o g o п o в c t a n n я д л я в и з в o л e n n я в і д ч у ж o з e м н o ї н e в o л и й п a н у в a n n я e к c п л o a t o p і в . П р и ж у р н a л і м a в в и x o d и т и і н т e р н a ц і o n a л ь н и й л i c t o k « L a F e d e r a t i o n — В і л ь н а С п і л к a » , в і д н o в л e н и й п л я н « С л a в я н с ь к o ї Г р o m a d и » . Ц e б у л a , o ч e в и d н o , і д e я Д - в а , я к ий з a р a з в и л a d и в д л я п e р ш o g o (і e d и n o g o) в и п y c k a c т a т ь к y : — « E c t e s t v e n n y n a o b l a c t и p o п a g a n d a c o c і a л і з m a н a н a п л e б e j c k и х j з y k a x B o c t o ч н o ї E y p o п ы . В п e р ш ій к н и ж к і c a м o ї « Г r o m a d и » , я k a в и ш л a д o п e p в a з п o ч a t k o м 1 8 8 1 p . (і m a є ц e j p і k n a o k л a d и n ц і , a н a т и т у л і 1 8 8 0 p . , н o я б р ь — д e k a б р ь) , к р і m п r o g r a m и б у л a y м і щ e n a c т y д і j П - г o . . . П л я н П . к н и ж к и , я k a в и ш л a н a в e c n y 1 8 8 1 p . (y ж e б e з o з н a ч e n n я м і c я ц і в) . . . Ц і k a в і ш і j м a t e р і a л п o в і d k л a d a н o д o І І І . к н . — a л e ї j y ж e н e c y d и л o s ь в и й t и , т і л ь k и « Н o в і п і с н і » Д - в а п і ш л и в c в і t , j k o k p e m a к н и ж k a . В и d a n n я в a g a л і j ш л o п и n ь y o і n e д у ж e п л я n o в o , т o м y щ o П . d a л і ж и в в M o n п e л ' e . . . т a k щ o в с e р o б и л o с ь л и c т y в a n n я м м і ж M o n п e л ' e і Ж e н e в o ю . Ц e в і d б и в a л o с ь і n a т e x н и з і j п c y в a л o в і d н o c и n и м і ж ч л e n a m i p e d a k ц ії : в и n и k a л и в c я k і д р і б н і n e п o p o з y м і n ь n я , n e в d o в o л e n n я , o б р a з и . — 2 4 1 . « б у в c п і в р o б і t n я k o m y P e k л ю » . . . P e k л ю E л і з e (1 8 3 0 — 1 9 0 5) ф р a n ц . г e o g p a ф . З a y ч a c t ь в п a р и ж ь к і j K o м y н і (1 8 7 1) б y в v i g n a n и j з F p a n ц ії . Ж и в в A n г л ії . M a н д p y в a в п o A м e р и ц і . В 1 8 7 9 p . в e р н y в c я в П a р и ж . З a c в o ї a n a р x и c t и ч н і п o г л я d и п o з б a в л e n и j

був катедри в Парижі, був вільним проф. в Брюссельському університеті. Д-в співробітничав у виданні Реклю (Nouvelle Géographie Universelle. La terre et les hommes). Тут Д-в написав цілий розділ «La Russie d'Europe», де найшло місце і для опису України. — 242. «В о л ь н о е С л о в о» — часопис конституційно-демократ. напрямку, що виходила в Женеві в рр. 1881—83 при дуже діяльним співробітництві Д-ва, а в останній рік і його редакцією. Там Д-в містив свої політ. писання, особливо свою знамениту працю «Історична Польща та великоросійська демократія», що зібрані та видані, на жаль, поки що рос. видавництвом «Освобождение» в р. 1906 в Парижі в двох томах. Проти часописи «В. С.», видаваної перші два роки анонімно, хоча при найближчій участі Д-ва, що користувався широкою відомістю, підіймались нечувані до тих часів обвинувачення. Так, напр. «Общее Дѣло» (1882, ч. 48) обвинувачувало, що «В. С.» виникло по ініціативі чи при участі Ігнатієва (міністра), що в редакції часопису є «шпіон», Мальшинський, який служив у III Від. та склав проєкт завести часопис, «в яким під машкарою лібералізму він скомпромітував би чесну пресу і разом з тим завів би в редакції пастку та шпійонську агенцію». Другі («Вольное Слово». Алісов. Лондон. 1881), що «головна місія часопису під машкарою забороненого слова зоріється з тероризмом», що уряд, бажаючи знищити терористів, єдино для нього небезпечних, завів навмисне часопис, який би підтримував їх діяльність, хоча в той же час підтримував інші прояви громадської діяльності (напр. мирну пропаганду), яких уряд не боїться та легко знищить, лише тільки встигне справитись з «терористами». Ці наклепи було поновлено пізніше (1912 р.) В. Богучарським в його праці — «Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х годах», що викликала велику полеміку з боку Українців (Б. Кістяківський, С. Ефремов). — 243. «С е р б о - б о л г а р с ь к и й р у х». — В 1875 р. зачалось герцоговинське повстання, що було викликане неможливо-тяжкими податками, які безрадний уряд Турції накладав на своїх васалів-славян. Герц. повстання стало зачатком визвольного руху, що почався між Сербами, Болгарами та Черногорцями. Відбулась кількакратна зміна верховних правителів-султанів, в 1876 р. настав Абдул-Гамид, що в жорстокий спосіб втихомирював болгарське повстання. Втручання європ. держав не дало можливости поладити справу мирним способом і в 1877 р. Росія оповістила війну Турції, що тяглась до червня 1878 р. По берлінському трактату утворене було Болгарське королівство та надано повну незалежність Сербії. — 244. «ч а с о п и с «М о л в а» — щотижнева літ.-політ. газета поступового напрямку (1876). Видавцем і фактичним редактором її був Аполон Жемчужников. Тут Д-в вмістив в ч. 41 (1876) статтю «Что стоет дѣло требует чистых средств» та в ч. 36-м — «К вопросу об «оскудении» литературы и о столичной печати и провинции». — 245. «Н о в о е В р е м я» А. Суворіна. . . щоденна рос. реакційна часопис, що виходила в Петербурзі з р. 1865—1917, від р. 1876 під редакцією А. Суворіна, впливового публіциста та відомого видавця. — 246. «І с п о л н и т е л ь н и й К о м і т е т р у с . с о ц і я л - р е в . п а р т і ї». — 317 по 21. VI. 1879 р. відбувся Липецький ь'їзд де були накреслені основні тези програми, випрацьовані Морозовим, Михайловим та Квятковським, але після якого партія «Земля і Воля» розпалась на Народовольців та Чоркопередільців. Ще раніш виник «Ісп. Комітет» а тепер вже правильно склався та став керівником міцної централізованої організації партії «Народної Волі», з метою підготовити повстання при допомозі «тайного общества», що має «боевой характер». «Ісп. К-ту» належала головним чином роль скеровуюча та регулююча. У бовсім відношені йому були підвладні групи спеціальні (призначені для діяльності між військом, студентством, робітниками) та місцеві, що мали тереном своєї діяльності певну губернію, або й кілька. В 1880 р. під керівництвом Ісп. К-ту діяло не менш 12 місцевих груп та кілька спеціальних. Загальна кількість осіб, що входили в ці групи, а значить безпосередньо зв'язані були з Ісп. К. в 1881 р. — поверх 500, що в свою чергу мали зв'язок та вплив на де-кілька тисяч осіб. Ісп. К-т з вересня 1879 р. вів енергійний похід проти царя, і після де-кількох невдалих замахів, бомба І. Гриневецького 1. III. 1881 р. на Катерининському каналі в Петербурзі поклапа кінець царюваню Олександра II. А десятки тисяч метеликів «Письма до Олександра III.» рознесли мінімальну програму партії «Народної Волі»: припинити білий терор, дати амністію та скликати Установчі Збори. (Календар «Н. В.» на

1883 г. Ж. ст. 111—113; Д-в: «Обаятельность энергии». II. 1906, т. II, ст. 386). — 247. «м і й к р и т и к . . . Я к . С т е ф а н о в и ч » (1853—1915) — рос. політ. діяч, член і голова партії «Чорний Переділ», знаний тим, що хотів підняти селянське повстання на Чигиринщині підрубленими царськими, т. зв. «золотими грамотами». Повстання ті невалялись і понад 900 селян тяжко спокуювало цю спробу Ст-ча Заарештований, він разом з своїми товаришами втік в квіт. тюрми закордон 1878 р. і в Женеві в часописі «Община» чч. 8 і 9 виступив проти «Громади» Д-ва. Д-в відповів йому там же статтею: «Украинская «Громада» в рецензії г. Стефановича». — 248. «О б щ и н а» — часопис заснована в січні 1878 р. в Женеві рос. соціалістами лівого напрямку — Клеменсом, Кравчинським, Раллі, Аксельродом, що вороже ставилась до Лаврова і заснованого ним журналу «Вперед». Розгляд програми «Об-ни» Лавровим та його обвинувачення, що «редакція відкрила сторінки свого журналу також і південно-руським націоналістам», викликала статтю Д-ва «Der kleinrussische Internationalismus» в нім. «Jahrbuch...» (див. ст. 152). — 249. «м а к е в і я л і з м (іт.) — хитра політика, що дозволяє добиватись мети будь-якими засобами, й нечесними. Назва походить від імені Макиавелі Н. (1469—1527), італ. історика та дипломата, який вчив, що політика не має нічого спільного з етикою індивідуального життя. В політиці є найвищим добром — добро держави-батьківщини. Знаменитий твір його — «Правитель». — 250. «н а р . ф а л ь ш и в и х м а н і ф е с т і в Я . С т е ф а н о в и ч а». . . «Ходження в народ» (з 1873) і агітація організації «Земля і Воля» (1876) не справили надій рев. соціалістів і дали дуже мало позитивних наслідків. Селянська маса проявила консерватизм і віру в царя, котрий ніби то хоче добра народу, коли б не поміщики та шляхта. Цим скористався Я. Ст-ч з товаришами (Бохановський Ів., Дейч Л., Дебогорій-Мокрієвич Вл.) та випустив в імені царя фальшиві маніфести, т. зв. «золоті грамоти», котрими закликав селян до революційних виступів проти поміщиків за землю і волю («Чигиринська справа»). — 251. «п а т о л о г і ч н и й» (гр.) — нездоровий, хорий, хворобливий. — 252. «п р о м о в и Ж е л я б о в а і С у х а н о в а н а і х п р о ц е с а х». — А. Желябов та Н. Суханов постаралися і свій судовий процес використати, як високу, голосну трибуну для рев. пропаганди. Відкидаючи над собою суд царського сенату, Ж-в заявив, що єдиним судівю між рев-рами та самодержавством може бути лише народ. Народ, що скаже свій присуд на Рос. Установчих Зборах. Далі він розгорнув у своїй промові програм «Народної Воли» та довів ще раз, що власне рев-ри змушені були відмовитись від мирних засобів агітації й пропаганди та стати до терористичної діяльності. Так само й Суханов, флотський старшина, розстріляний 19. III. 1882 р. за бівство прокурора Стрельнікова, на суді сказав, що не міг бути «вірнопідданим старшиною» «признав себе винним по закону. . . і показав, як існуючий політичний стрій в Росії фатально привів його на лаву підсудних і з повною підставою передрік суддям можливість бачити на цій же лаві їх власних дітей» . . . (Д-в: «Обаятельность энергии»). Політ. твори, т. II, ст. 380. Тут же приложена і промова Н. Е. Суханова на суді. Промови ж обох, Ж. і С. подано в збірн. «Государственные преступления в России». — 253. S t e r n i a k — «La Russia suterranea». . . Степняк — псевдонім Серг. Кравчинського (1852—95), з походження бесар. Румуна, відомого рос. терориста, що 4. VIII. 1878 р. вбив шефа жандарів Мезенцева за його знущання над робітниками. Соціаліст, землеволец Кр-ий був прихильником національно-визвольних рухів і боровся активно, як волонтьор в рядах герцегов. повстанців 1876 р., 1877 — приймав участь в беневентському повстанню італ. соціалістів. Після розгрому партії у 80-х рр. жив закордоном, в Англії. Як письменник відомий своїм «найкращим соціал. памфлетом», знаменитою «Хитрою Механікою» та книжками «Підземна Росія», «Андрій Кожухів» та інш., в яких подав чудові, принагідні портрети борців, героїв підземного визвольного руху, своїх товаришів революціонерів. Згинув під колесами потягу. — 254. «. . . стаття Кропоткіна в «Fortightly Review». . . Кропоткін Петро, князь, рос. геолог і революціонер (1842—1921), відомий теоретик анархізму. Праці: «Хліб і Воля», «Записки революціонера» та «Взаємодопомога в звірят». Арештований за пропаганду в 1878 р. втік закордон і там проживав, працюючи в англ. пресі. «For. Rew.» — засновав в 1865 р. філософ Джордж Генрі Люїс. Зпочатку як двотижневик, потім місячник; без-

партійний, але радик. часопис, особливо за рр. 1867—82. — 255. «*та ч а і с е f o i e*» (Фр.) — упередженість. — 256. «*п р о ф . Т у н з р е з ю м у в а в в с в о ї й к н и з і : . . «Тун Альфонс — нім. економіст (1854—86), автор відомої історії рос. рев. руху — «Geschichte der Revolutionären Bewegungen in Russland», де була вміщена «Автобіографія» (частина перша в нас). — 257. «т о в а р и с т в о м «З е м с к і й С о ю з . . . Більш передові кола рос. громадянства прийшли до переконання в невідкладній необхідності для Росії конституц. установ та політ. волі. Свою думку вони силкувались прищепити й більш широким колам рос. громадянства, а також довести про це й до відома урядові. Для більш пляномірної та солідарної діяльності в цім напрямкові ці рос. конституціоналісти влаштували з'їзди, а потім і утворили свою організацію. Першим таким з'їздом був з'їзд в Харкові в осени 1878 р. в зв'язку з юбілейним святом 100-літніх роковин Г. Квітки-Оснот'яненка. Потім в грудні того ж року був з'їзд в Києві, а в кінці березня 1879 р. — в Москві, де були присутніми більш 40 осіб, представників від 16 губерній. В Києві ж виник проєкт об'єднання всіх опозиційних елементів, не виключаючи й революціонерів, під умовою, що вони відмовляться від терору, але переговори в цім напрямку не дали бажаних наслідків. І лише в 1881 р. ці з'їзди довели до утворення «Общества Земснаго Союза и Самоуправленія», що відоме під назвою «Земскій Союз». Тоді ж була вироблена його програма, що вийшла в 1882 р. у Женеві під назвою — «Политическая програма общества «З. Союз», що була добре розробленим проєктом конституції. Головними представниками «З. С.» були: В. А. Гольцев, А. Ф. Ліндфорс, І. І. Петрункевич, Карпинський та інші. В травні м. 1883 р. «З. С.» розповсся через зневірру його учасників, особливо через несправдані надії на коронаційний маніфест, від якого чекали земці зміни урядової системи. (Див.: Д-в — «Земскій лібералізм в Росії»; Б. Кистяковскій — «Страницы прошлого», М. 1912; А. А. Корнилов — «Общественное движение при Александрѣ II», М. 1909; Ч. Вѣтринскій в збірнику «Памяти В. А. Гольцева», М. 1910 та інші). — 258. «. . . спеціальним делегатом «З. С.» — Цим делегатом «З. С.», що прибув в кінці 1882 р. до Женеви, до Д-ва був Викт. Гольцев (1850—1906) — рос. учений і публіцист, керівник журналу «Русская Мысль», громад. діяч кінця ХІХ ст. — 259. «С в о б о д н а я Р о с с і я» — неперіодична ліберальна часопис якої лише три числа вийшло в Женеві р. 1889. Видавав її гурток рос. революціон.ів, що належали до різних фракцій». Редакторами її були: Вл. Бурцев та Вл. Дебогорій-Мокривич, а Д-в, хоча приймав близьку участь у випрацьованні програми її, але між редакторами не значиться. Тут Д-в відмітив в чис. 1-му ж свою значену працю, що вийшла окремою книжкою під назвою: — «Лібералізм та земство в Росії» була перекладена на пол. мову Ів. Франком та містилась в «Kurjer Lwowski» а також окремою брошурою під наз. «Z dziejów liberalizmu w Rosji». Л. 1889. та з якої пізніше черпали відомості повними пригоршнями навіть такі рос. державні мужі як гр. С. Вітте. Ів. Франко писав — «Ваша стаття — прекрасне і необхідне доповнення до «Істор. Польщі», і написана справді з гомеровським спокоєм і силою аргументації фактичної» (1. ІІІ. 1889). Крім того були тут друковані й інші праці Д-ва. — 260. «З е м с ь к о г о С о б о р у» — так звались в москв. царстві часів ХVІ—ХVІІ вв. зібрання, то навмисне скликаних урядом, а пізніше — виборних представників боярства, духовенства, купецтва, міст та землі для вирішення яких-будь важливих держ. справ. Перший «З. С.» був в 1550 р. при Івані Грізнім. Снасував їх цар Петро І-й. Земський рух 80-х рр. стремів до конституційного держ. строю, а основним принципом його вважав принцип самоуправи. Загальнодержавне народне представництво мало складатись з двох зборів — Державної Думи та Союзної Думи. Перша складалась мала з всенародних представників, а друга — з обласних представників. Установчі функції належали об'єднаному зібранню цих двох Дум, посиленному доповненими вибраними представниками, яке й називались мало «Земскій Собор». — 261. «Н а р о д н о ї В о л і 1881—1882». Партія «Н. В.» була заснована на Липецькому з'їзді в червні 1879 р. членами ріжних гуртків, що примикали до партії «Земля и Воля». В протилежність «З. и В.» партія «Н. В.» вивисувала необхідність політичної боротьби, як засіб для досягнення її мети — встановлення соціалістичного ладу. Головною зброєю політ. боротьби партія вважала терористичні акти, на переведення яких вона скеровує всі свої*

сили. Впродовж кількох років свого існування «Н. В.» встигла підготувати, чи виконати, десять таких актів. Вершин свого розвитку вона досягла в 1880—82 роках. Органом партії була часопис того ж імені — «Н. В.» соціально-революційний об'єднаний, яка виходила неперіодично в Петербурзі, друкована в нелегальній «П-кій Вольной Типографії», редакторами були: П. Морозов та Л. Тихоміров. Всього вийшло від 1. X. 1879 р. до 6. X. 1885 р. 12 номерів (з того 8—9 та 11—12 подвійні). Поруч з «Н. В.» в тяжчі часи виходив «Листок Н. В.» — «революційная хроника», якого видано з 20. VIII. 1880 р. до 20. VII. 1883 р. всього 4 числа (три в 1880 р. і один — в 1883) в «Летучей Типографії Н. В.». Крім того з серпня м. 1883 р. закордоном виходив часопис «Вѣстник Н. В.», що мав своїм завданням теоретичну розробку соціальних та політ. питань. Співробітниками його були: П. Лавров, Г. Плеханов, Л. Тихоміров та інші. Партією «Н. В.» видано було для робітників «Рабочая Газета», що виходила в Петерб-зі. Вийшло лише два числа. — 262. «К а л е н д а р ь Н а р о д н о й В о л и н а 1883 г о д а» — вийшов в Женеві невеличкою книжечкою в 180 сторінок з двома фотографічними малюнками — групами революц. діячів. Д-в обговорив це видання в статті, що друкована була у «Вол. Сл.» ч. 61—62, р. 1883. Між матеріалом Календаря є лише одна стаття підписана П. Лавровим — «Взгляд на прошедшее и будущее русского социализма», що, як зазначає Д-в, уявляє з себе «дуже різноманітну історико-літературну еквілібристику, досить сміливо розраховану на легковірність, то на незнаання, то на коротку пам'ять читача. . . Дали Д-в говорити — що пляни «Н. В.» та її «Календаря» — мішанина якобінщини з бонопартійщиною, — при теперішнім стані політ. думки в Зах. Європі ніщо інше, як плоди жалкого недомисля і отсталості на 40—50 літ, коли не більше». — 263. «В о л ь н о е С л о в о», удавано показане як орган. . . навіть ігнат'євський» — В «Календарі Н. В.» вміщена «Бібліографія Вольной Преси», де згадано й видання «групи «Громада», а мова їх — «малоросійским нарѣчием», чим П. Лавров не відрізняється від «Правительственного Вѣстника» та П. Піхна з його «говором», зазначає Д-в. Але тут же, згадуючи «Вол. Сл.», зазначає, що його «обвинувачують», напр., що воно наче б то повстало по ініціативі чи з якоюсь то участю Ігнат'єва (міністра), що в редакції газети знаходиться «шпiон». — 264. І г н а т ' є в М и к . (1832—1908) — рос. дипломат та адміністрат. діяч. З травня м. 1881 р. міністр внутр. справ, що заступив Лоріс-Мелікова. В ряді мір для боротьби з рев рухом випрацював також проєкт скликання Земского Собору. Але реакція бере верх і при його ж допомозі заснована таємна організація, т. зв. Священна Дружина, знову ж як засіб боротьби з революціонерами. — 265. « . . . р о л я Д е г а є в а ». Дегаяв Сергій (1854—1908) — член партії «Н. В.». Проводив працю серед військових, в старшинських гуртках. Кінцем 1881 р. увійшов навіть в склад центральної групи військових організацій Н. В. Приймав участь в замахові на життя царя Ол. II. Перебування Д-ва в певних гуртках приводило або до арештів членів цих гуртків, або до провалу цілої організації (провал таємної друкарні та всієї друкарської групи в Одесі, так само таємної друкарні в Харкові, цілковитий провал військової орг-ії). За кордоном Д. признався членам Ісполн. Ком-ту в своїй провокаційній роботі. По постанові І. К-ту Д. було запропоновано: або прийняти для себе смертний вирок, або викупити свою провину, убивши жанд. офіцера Судейкіна, котрий, як виявилось після арешту Д. 18. XII. 1882 р. влаштував його втікачку і опісля користувався його провокаційними послугами, як сам хотів. Д-в вбив С-на 16. XII. 1883 р. у своєму помешканні і втік за кордон. Решту свого життя Д. провадив під чужим ім'ям в Америці. — 266. «. . . я всежтаки випустив друковану програму «В о л ь н о г о С о ю з а». . . Сама організація «В. С.», як висловився Д-в, «вмерла на самому початку, але програма її, написана Д-вим була видрукована в Женеві р. 1884-м під титулом «Вольный Союз — Вільна Спідка». Опыт украинской политико-социальной программы. Свод и объяснения М. Д-ва. Стор. 109. Видав її Д-в на засоби зібрані його приятелем і учнем Мик. Ковалевським (1841—97). Це є спроба політично-соціальної програми припасованої до потреб України. Складається вона з самого статуту та широкої пояснюючої записки до певних точок статуту. Сам Д-в в III. Листі до Киян (3—12. II. 1887, ст. 49—52) писав — «вона тільки резюме положительної частини всього, що я писав і єсть

органічний додаток (догматичний) до «Іст. Польщі», котра єсть власне критична сторона «В. Сп.» До того ж позаяк «В. Сп.» єсть в значній часті тільки катехизис того, що писали земства, в тім числі і наші, то я тим паче вважав таке діло не зовсім вже лишнім. Далі Д-в наводить цілу низку дуже високої оцінки тої праці. Та її пізніші її критики зазначають — «Це взагалі був перший подрібно розроблений проєкт конституційної реорганізації Росії . . . Найбільш характерною рисою цього проєкту є вимога широкого місцевого самоуправління, особливо обласного, як основи державної самоуправи, здійснюємої центральним народним представництвом. Проєкт рос. конституції, виложений у «В. Сп.» довгий час був єдиним». (Б. Кістяківський. Передмова до II. т. париз. видання).

267. «я кінчив її словами Ренана: (переклад) «іноді найліпший спосіб мати рацію, це не боятись пробути певний час не в моді» (порівняй в «Чуд. думки», ст. 265). — **288.** «наївний» — (фр.) простодушний, безпосередній, по дитячому отвертий. — **269.** «... де-яке цензурне полегшення в Росії укр. слову 1881—82». — Указ 1876 р. майже цілком сплинув усяку легальну укр. роботу в Росії. Цензура лютувала скажено. Українська книжкова продукція занепадає майже зовсім. Цензура не то що не пропускала укр. книжки, а навіть в писаних рос. мовою повістях з укр. життя вичеркувала окремі укр. слова, заміняючи їх рос.-ми. Укр. театр цілком заборонено, навіть на концертах не вільно було співати укр. пісень, так що їх перекладено по-французьки, аби бодай у такому вигляді відспівати їх. Наскільки була сувора цензура видно з того що 1880 р. спалено укр. переклад книги Іова (з Біблії). . . З початком 80-х років під впливом розворушення викликанного ревним рухом гніт цей трохи ослаб. В 1881 р. за звісною «дидактикою серця» Лоріс-Мелікова (прим. 554) дозволено печати укр. словарі, текст до нот (з додержанням розуміється «общерусскою правописи») й виставляти укр. речі по театрах. Наступник міністра Л.-Мелікова — Ігнат'єв дозволив одержувати в Росії зі Львова часопис «Дѣло». — **270.** «Дѣло» — чи пізніше й до сьогодні «Діло», укр. політ. газета що виходить у Львові від 1. I. 1880 р. За довгий час свого існування газета міняла кілька раз свою назву, редакторів та термін свого виходу — від 2-х раз на тиждень до щоденного. «Дѣло» було органом народо-вещької партії. Першим її редактором був Вол. Барвінський (1860—83) він же був й основником часопису та одним з творців укр. нац.-політичної ідеології в Галичині. Першим меценатом «Дѣла» був піп Ст. Качала. При «Ділі» від р. 1881 до 1906 виходила з перервами т. зв. «Бібліотека найнаменитіших повістей» вийшло 74 томи. — **271.** «... ягелонсько-австрійську політику». . . політику об'єднання, угодову, як то зробив великий князь литовський Ягайло (1377—1434); одружившись з польською королевою Ядвігою та тим довів до унії Литви з Польшею (1385). — **272.** «один з найбільших представників моск. славянофільства в Росії, проф. В. Ламанський» — Ламанський Вол. (1833—1914) рос. славіст-історик, дослідник взаємин слав народів. Його ставянофільство виявлялось в тім, що всі слав. племена і народи мали би об'єднатись під покровом рос. мови, як спільної мови для всіх Славян. В своїх працях наукових розрізняв два світи: греко-славянський світ й світогляд від романо-германського. Редактор етнограф. журналу «Живая Старина», праця — «Словяни в М. Азії, Африці й Еспанії». — **273.** панегірик — (гр.) похвальне, перебільшене звеличання. — **274.** «спіскопові Пелешу, ультрамонтанинові» — Пелеш Юліан (1843—96), україн. греко-кат. церковний діяч, в 1885 р. перший єпископ станіславський. Ультрамонтанин (лат.) — то б то той, що хотів всю владу в церкві передати до рук папи. — **275.** «нового стереотипного видання поезій Шевченка» — Стереотип (гр.) — металева дошка, на якій видбито текст друкарського набору. Таким способом думав Д-в злагодити текст «Кобзаря» Ш-ого, щоби опісля можна було його друкувати скільки кому треба. Але до злагодження такого стереотипу не прийшло, хоча Д-в затратив на це кілька тисяч франків, бо його ніхто не піддержав ні на Україні, ні в Галичині, недивлячись на його впертий заклик до того. — **276.** «... мій приятель, що працював у друкарні «Громади» — це Ляхоцький Антін, відомий під імям «Кузьми», що емігрував у 70-х роках до Женеви і там працював в друкарні, заснованій М. Д-вим, друкуючи всі його

видання. Він же був співвидавцем мініатурного женецького «Кобзаря» 1878 р., т. зв. «Abadie», якого видавці підписані іменами Кузьма і Сірко, то б то Кузьма Л-кий і Федір Вовк. Цей мініатурний «Кобзарик» зробив свого часу велику сенсацію в Галичині і певно тисячами примірників був перевезений до Росії, бо його можна було сховати в кишеню камізельки, як квіжечку папіросного паперу. — 277. «... львівський... часопис «Ргаса» — часопис заложена в м. липні 1878 р., яку видавав свідомий Українець, друкар Даниляк Осип (1843—1904), орган львів. соціаліст. робітництва (з початком 1879 р.). В нім приймали участь М. Павлик, Ів. Франко, що мистив популярно-наукові нариси, переважно з економіки. Одвертий лист Д-ва з «Ргас-і» вийшов і окремо. Часопис була українська, але друкувалась латинкою (див.: М. Павлик — «Україна Австрійська», «Громада», 1880, кн. 1, ст. 111 і далі). — 278. «і польський часопис в часописі «Kurjer Lwowski»... польський часопис, де працював Павлик та де «вибув десятилітню панщину» Ів. Франко (1878—88). Тут же Ф-ко вмістив працю Д-ва: «Земській лібералізм в Росії» (1858—83) в своїм перекладі та й видав окремою брошурою — «Z dziejów liberalizmu w Rosji». 1889 р. а Д-в дав додаток до того перекладу. — 279. «ла і ц і з а ц і і — (лат.) то б то позбавлення всякого клерикалізму в національній укр. політиці, а надання їй світського характеру. — 280. «... я д і с т а в ф о р м а л ь н у д о г а н у». . . це Д-в натякає на ті листи своїх київських «бувших приятелів», якими вони осудили діяльність Д-ва. Листи, що їх називав Д-в «дійсно постидне по своїй безпринципності й безпам'ятності посланіє» (лист до Франка 16. II. 1887) (прим. 310). — 281. «невеликий гурток Українців... запропонував мені в цей час скласти історію української літератури... Біограф та ученя Д-ва, Б. Кістяківський пише — «... через те, що було признано, що політичний орган тимчасово не може мати успіху та впливу через страшену громадську реакцію, то було вирішено, що М. П. поки напише історію укр. літератури в зв'язку з історією культури. Мик. Ковалевський збірив засоби на те, щоб і М. П. міг виконати ту роботу, і М. П. взявся за неї. Але через те, що перший том цієї праці мусіла скласти історія укр. народньої словесности, то М. П. вважав потрібним підготувати його окремими монографіями. На підготовчих монографіях робота ця й припинилась, і історія української літератури М. П. зосталась ненаписаною». . . (Собраніє політ. соч. М. П. Д-ва, т. II. Предисловіє, ст. XLIX). Сам Д-в в листі до О. Ковиського 5 липня 1888 р. відмовляючись від співробітництва у «Правді», писав — «... в мене тепер за багато роботи коло історії укр. літератури (ось, напр. я більш двох місяців сижу в апокрифах, гностичних сектах, легендах усяких Авілтів, без чого я не можу написати голови про укр. нар. легенди та колядки — і кінця не бачу цьому морю)». . . (Листи до Фр., т. II, ст. 126). — 282. «я мусів був таїти своє авторство під ріжними псевдонімами». — Д-в часто, щоби не наражати редакцію певного видання на неприємності, особливо, коли вже став емігрантом, посилав свої праці до друку чи в Росію, чи в Галичину під чужими іменами, або якимсь прибраним іменем (псевдонімом — гр.). Таких імен було: Галицький Михайло, Громадянин, Кузьмичевський П. (К. Старина, Київ), Петрик М. (Рус. Богатство. 1881), Толмачев М., Тов М., М. Товчов (Вѣст. Европы, 1872, 74), Турист (Дѣло), Українець (Друг — 1875, Правда — 1869), Учитель, Україне, М.-Д. (Свѣт), Чудак (Зоря — 1889), Г. Ц. (В. Европы — 1892), Р. Я. (Сѣвер. Вѣстн. — 1886, М. (СПБ. Вѣд.), Д. (Правда — 1873), та інші. (Див.: Ол Тулуб — ЗІФ. від. УАН. кн. XVI). — 288. «... в зв'язку з загальною в Росії «самобитніческою реакцією» — Д-в в «Чуд. дум.» пише: «... наші укр. національники, хоч на словах і бунтуються проти Москви, а на ділі живуть москов. ж думками і москов. ж способами думати, навіть не дуже то перелицьованими, беруть, напр. основи своєї націоналістичної філософії просто в москов. «самобитников» і навіть ще не першого сорту (прим. 656). Між іншим у таких «самобитников» ще за часи царя Миколи була думка, мовляв «русскому челоуѣку всё нѣмецкія науки и машины может замѣнить одна природная сметна да глазомѣр». Така самобутня думка усючила навіть в голови руских соц.-рев. бакунінського «согласія», що вважали себе космополітами, котрі проповідували нікчемність «буржуазних наук», і глибоко залягла в голо-

вах «русских народників» всяких «согласій». . . Подібна ж зневага до «науки узлового Німця», котрій противуставлялася «своя мудрость» продикувала Шевченкові звісні уступи в його «Посланії». . . 284. «моя дочка, Лідія». . . народжена 1865 р. опісля дружина Івана Шишманова. Написала цікаві спомини про батька, що були друковані в журн. «Нова Україна» р. 1922, кн. 13—15 та 6. р. 1923. Вмерла 7. II. р. 1937. — 285. «. . . молодим ученим Іваном Шишмановим» (1862—1928), болгарський вчений і політик, проф. ун-та в Софії. Зять Д-ва, який багато допоміг йому влаштуватись в Болгарії. В 1918 р. болг. посол в Києві. З наукових праць — цінна про вплив Шевченка на болгарське відродження та багато інш. — 286. «Богумільська Болгарія». . . Богуміли — болг. релігійна секта, що запровадив священ. Богуміл (927—958). Секта ця відкидає тайни, обряди, церковну ієрархію. Визнає молитву, піст, аскетизм, то б то плянове та свідоме обмеження людського організму, як засіб бути приемним богові та приготувати себе до загробного життя. Богуміли були також проти війни та кари смертю, боронили бідних. Як релігійно-політ. партія богумільство поширилось в Європі вже в X. віці. Д-в пише: «Коли взяти пам'ятники «народної мудрости», — легенди, пісні, прислів'я укр-кі, та по ним характеризувати народню релігію, то побачимо, що в ній ґрунтом натуралістично-політеїстичним (віри в багатьох богів) лежить найбільше кора релігії маніхейсько-богумільської, як і в Болгар, Сербії й Великокорусів, так що коли б треба було застосувати до якої з історичних релігій наш народ, то я б його застосував скорше всього до богумільства, і наперед хвалюсь, що одолію кожного свого противника в науковім спорі про цю справу». (Чуд. дум., ст. 317). — 287. «в галицькому збірникові «Ватра». . . літ.-наук. збірник, що видано в 1887 р. в Стрию коштом тамошнього «Руского Касина», під ред. Василя Лукича (Волод. Левицького). Д-в видрукував там дуже цінну працю свою п. наз. — «До історії вірші на Україні». — 288. «в галицькому збірникові «Товариш» — Т. проєктувався як період видання кружка універс. молоді, радикал. напрямку під редакцією Ів. Франка, але вишло його лише перше число в липні 1888 р. Д-в подав там розбір праці О. Стодольського. — 289. Сервілізм (лат.) — рабська поведінка, рабські погляди; понижування себе перед дужчим, перед старшим, багатшим тощо. — 290. «автор-українофіл» — це був О. Кониський, що під імям О. Стодольського написав статтю: «Етнографія Славянщини». — 291. «. . . трох претензійною». . . Претензія (лат.) — домагання. Претензійний — надмірний, ширший, побільшений. — 292. «. . . один з українофільських журналів у Галичині, «Зорі». . . ілюстр. двотижневик, що видавало Наук. Т-во ім. Шевченка з 1880—97 рік. В 1885—6 рр. близьку участь в редакції його брав І. Франко, Д-в містив де-які свої замітки в р. 1885, а в р. 1889 — свою статтю — «В справі відносин Українців до рос. літ-ри» за підписом «Чудак», що була вступом до його знаменитих «Чудацьких думок» — 293. «. . . я дістав від одного з українофілів, з яким найбільше розходився в переконаннях. . .» — це був той же О. Кониський (1863—1900), укр. письменник та громад. діяч, який подібно до Куліша та Д-ва ще з 60-х рр. нав'язав зносини з Галичиною, а особливо систематично та постійно брав участь у галицьких виданнях та гром. й політ. життю в роках 80-х. Виступив на літер. поле ще в «Основі». В 1863 р. був на заслання в Тулі. В осені 1888 р. разом з О. Барвінським заініціював відновити часопис «Правда», як орган «новоерців». Він же з'єднував для «Правди» співробітників, а тому 27. VI. 1888 р. написав й Д-ву, — «бо люде наказали йому «вдатися» до Д-ва», просячи і поради і заповоги сталого робітника. — 294. «Правда» — літерат., наук.-політ. місячник, що виходив у Львові в рр. 1867—70, 72—80, 1884 і, нарешті, 1888—98 рр. В 60-х рр. — орган народо-партій. піддержаний Н. Кулішем, зав. всеукр. значіння. 1870 р. «П.» припинилась, коли Куліш вірвав майже всі зносини з народовцями в Галичині. В 1872 р. за допомогою матеріальною та працями Українців рос. «П-а» відновилась. За цей період Д-в видрукував тут відомі свої праці: 1) «Література рос., вел., укр. і гал.» — 1883 р. та 2) «Антракт з історії українофільства» (1863—1872) — р. 1876. ч. 12 та надіслав стат. — «Опізнаймося», яка не була видрукована. В 1884 р. Ів. Франко видав додатковий випуск до р. 1880. I, нарешті, в-третє «П-да» була відновлена р. 1888

за допомогою Наддніпрянців групи О. Кониського, під фактичним редак. Ол. Барвінського та О. Кониського, як орган «новорівдів». — 295. «... написати для неї програмову статтю». . . Кониський іменем «людей» просив Д-ва співробітництва і одразу ж з першого числа. «Вони бажали, писав К-ш, щоб у першому числі «П-ди» надрукувати статтю Д., а саме — політ. програму України-Русі, в її етнограф. межах. Статтю воліли б назвати «Україна-Русь, її сучасне становище і її будуще» і показати тут прямо і виразно, оскільки можна (уважаючи тільки на урядову цензуру Австрії), наш політич. ідеал і стежки, якими можна і треба йти до його». . . (Див. — Мих. Возняк: Драгоманов у відновленні «Правди». «За сто літ» т. VI). Д-в на його прозьбу згодився написати прогр. статтю з умовою, щоб та стаття була надрукована під його іменем, і щоб редакція в разі незгоди на де-які точки виразно зазначила, чого буде держатися, а чого ні. Ред-ія однак відразу недодержала слова, надрукувавши статтю Д. як буцім то ред-ну програму, і рівночасно відразу, майже від перших випусків, почала недодержуватись тої програми, містити особисті напади, наклепи та явні або масковані доноси. Скоро виявилось, що «П-да» діставала таємну субвенцію від Поляків. З редакції вийшли І. Франко, Євген Олесницький, що був відповід. редактором. Багато неприємностей та чимало нервів коштувала Д-ву ця справа, яка тяглась ще кілька років (до 30. VIII. 1893 р.) та яка чи не прискорила й саму смерть Д-ва. — 296. «... і один галицький народовець, який мусів взяти на себе найбільше орудовання «Правдою». . . Це був Олександр Барвінський (1847—1927) — галицький педагог, політик та гром. діяч, творець т. зв. «нової ери» (1890), який писав до Д-ва 9. VIII. 1888. в справі програмової статті для «Правди». — 297. «... речі діяметрально протилежні їй». . . (гр.) — цілковито, зовсім протилежний як протилежні є конечні точки поперечника в колі. — 298. «... часопис «Батьківщина». . . — популярна часопис, заснована в кінці 1879 р. Ю. Романчуком, з початку двотижнева, а згодом й щотижнева. «Б-на» видавана зразу дуже добре, робила величезне вражіння на селян, головню завдяки великій масі кореспонденцій переважно писаних самими селянами, які мали тут нагоду піднести найрізноманітніші свої місцеві кривди та потреби. В р. 1889 редактором був М. Павлик, правда, всього пів-року, видавши 25 чисел і уступив, бо «власитель і відповідальний редактор д. В. Нагірний на де-які голоси з боку домагався від мене, щоб я відрікся надалі й тих провідних думок, руководячися якими я досі редагував «Б-ну» (ч. 26. Б-ни). — 299. «... гурток руских емігрантів». . . це були: Іван Добровольський, Вл. Бурцев, Василь Маслов-Стокоз, Павло Зелинський та Вл. Дебогорій-Мокривич (Див. «М. П. Д-в із споминів Волод. Д.-Мокривича». «За сто літ», т. I. 1922). — 300. «Побєдоносцев» Конст. (1827—1907) — юрист та державн. рос. діяч, провідний реакції в Росії. Проф. цивільного права в моск. ун-ті; обер-прокурор, а далі й прокурор Св. Синода (1880). — 301. «І. Аксаков» Іван (1823—86) — провідник славянофільства. Підчас рос.-турецької війни гаряче вступив в оборону «братів Словян», вимагаючи їх визволення і приєднання до Росії Константинополю та економ. протекторату Росії над братніми балканськими народами. Перед пол. повстанням до певної міри ліберал, що вимагав скасування дворянських привілеїв, обстоював також свободу сумління і слова. Після пол. повстання займає позицію рос. войовничого націоналізму. Стає на «варті рос. інтересів і оборони православія» і перед Польшею й перед українними народами. Ів. А-ов також відомий, як дослідник укр. ярмарок. —

П. Б., К. Станіславський.

Відповідь М. Драгоманова на юбілейні привітання 16. XII. 1894 р.

302. «... 30-літньої мові літературної праці». Початок літ-ної праці Д-ва впорядки юбілею відносять на рік 1864, коли Д-в надрукував свою першу наукову працю — «Император Тиберій» в Унів. Ізвестіях в Києві. Але писати Д-в почав раніше, ще «будучи второкурсним студентом» він полемізував з відомим рос. критиком М. Добролюбовим з-за Пирогова; стаття друкована була у маловідомій газеті «Русская Рѣчь» (див. «Громада» т. IV, ст. 379). — 303. «Гарячі привіти. . . в великій мірі неждані»..

В листах Д-ва писаних в той самий день (23. II. 1895) Ф-ві і П-ві, він гаряче дякує обох, бо бачить в їх юбіл. промовах «стільки не партійної, не юбілейної, а чисто особистої прихильности до мене, що я хотів би її дійсно заслужити» (П-ві) і те саме Ф-ві — «мушу дякувати гаряче Вас і П. за Ваші промови, в котрих окрім юбілейного елемента, — для мене, вірте, байдужого, — я бачу таку широкую особисту прихильність до мене, котру я б хотів заслужити далішим моїм життям». . . А Леся Українка дописала на 4 ст. листа до П-ка: — «Дядько був надзвичайно зворушений, читаючи про юбілейну справу (в «Народі»). Тай справді не міг він не бачити, що його юбілей був чимсь іншим для нас всіх, ніж звичайний юбілей з гречиними промовами. Це справді було свято свідомої себе України» (переп. з Фр., ст. 495 і Переп. з П-ком, т. VIII, ст. 209 і 212). — 304. «славні братчики Кирило-Методієвські». . . Кир.-Мет. Братство — укр. татмеже тов-во, засноване в Києві р. 1846 з ініціативи М. Костомарова. До його належали ще Т. Шевченко, П. Куліш, Вас. Білозерський, М. Гулак і багато інш. людей. Братчики ставили собі дуже широку програму, домагаючись утворення загально-слав. федерації, в якій би кожний нрід творив би окрему, самостійну республіку, порядкуючи всіма справами самостійно й незалежно від інших. На чолі кожної респ-ки мав стояти вибраний президент. На чолі федерації — загально-федеративний сойм, який би розв'язував всі спільні справи союзних респ-к, та вибраний всіма союзними респ-ми — президент. Усякі привілеї мали бути скасовані, кріпацтво знесено, для всіх мало бути рівне право. Мала бути заведена загальна народня освіта на рідній мові, заведене вселюднє виборче право, воля слова, совісти і т. п. Всі ті завдання й мета К.-М. Б-ва виложени в т. зв. «Книзі битія Укр. Народу», М. Кост-ва, де за прикладом Мицькевичевих «Книг пол. народу» в місячністичному (призначеному Провідінням) дусі оповідалась доля України. В березні. 1847 р., на донос студ. Петрова та при допомозі Юзефовича, братчиків було арештовано і заслано на заслання. Б-во розпалося. — 305. «. . . «и о в а е р а» в Г а л и ч и н і і Б у к о в и н і». . . «Новою ерою» або «угодою» зветься порозуміння однієї частини галицької інтелігенції, а саме народовців, з заступниками пол. шляхетсько-магнатської партії, що сталась в р. 1889. Українці ціною певних досягнень на культ.-економ. полі мали залишити свою опозиційну політику до Австрії та поборювати рад.-дем. течії, особливо — «радикальну партію». З укр. сторони цю акцію вели: еп. Сембратович та посол Ол. Барвінський, органом їх була відновлена в р. 1888-и «Правда». Підчас сеймової сесії р. 1890 були зроблені певні угодово-лозльві заяви послами до сойму — К. Телешівським та Ю. Романчуком, котрий згодом під тиском радикалів відцурався новоєрівства. Як наслідок нової ери було визнано за укр. мовою право кращої мови, заведено по школах фонетичний правопис, засновано т-во взаємних забезпечень — «Дністер», укр. щадниця в Перемишлі, укр. гімназія в Коломиї та дана субвенція Наук. Т-ву ім. Ш-ка та інш. культ. т-вам. Д-в різко осуджував «н. еру» в листах до політ. товаришів (Пав-ка, Окуневського) та публічно в час. «Народ» — «Неполітична політика» (1890, ч. 24 і ч. 1, 2, 3 р. 1891). «Довгі уха новішої ери». Н. 1893. 18 та інш. — 306. «Ш у к а в і х д е - х т о і п е р е д н а м и, — т а о б р і з а в с ь». . . Д-в тут натякає на П. Куліша, що перший з наддніпрянців зацікавився Галичиною, відвідував її та нав'язав тісні стосунки з тамошніми українськими діячами, піддержував їх видання «Мета» (1863) та «Вечерниці» (1862—63), опісля «Правду», де містив свої твори. В 1882 р. по невдалій спробі помирити Поляків і гал. Українців — зносили з Галичиною Куліш перевав. «Звичайно, К-ш через свою важку вдачу мусів раніше чи пізніше, а покінчити ролю посередника. Остаточо розбив він свої взаємини з гал. діячами власними творами «Історія возсоєдиненія» (1874), «Мальоване Гайдамацтво» (1877), «Крашанка» (1882) і др. Галицькі громадяне не могли погодитись ані з його гордим, легковажним тоном, ані з аподиктичністю (безспорністю) автора, ані з немилосерпним усудженням великих людей та минувшини. Див.: К. Студинський — Перша зустріч М. Д-ва з галицькими студентами. «Україна» 1926., кн. 2—3). — 307. «. . . з кінця 70-х років Галичина дала породку людєй, спосібних до поступової праці». . . В кінці м. червня 1871 р. Д-в заїхав по дорозі з Берліну до Гайдельбергу. Тут вперше познайомився він з «Січовиками», а між ними в першу чергу з М. Бучинським (1847—

1903), з яким зприятелювався і довго листувався (1871—77). «Через Б-го увійшли в круг нових інтересів його молодші товариші, у пізнішому житті визнанні робітники на полі наукової праці — Євг. Желіхівський, брати Леонід та Корнило Заклинські, а особливо Волод. Навроцький (1847—82) і Остап Терлецький (1850—1802), перші Галичане, котрих захопив говий радикально-соціалістичний рух пероздільно і безповоротно» (К. Студинський, тамже, ст. 74). В 1890 р. була організована «Русько-укр. радикальна партія» заходами І. Франка, М. Павлика, Вол. Охримовича, Б. Левицького, В. Будаиновського, М. Ганкевича та інш. для організації сел. мас та мійського робітництва на основі драгоманівського соціалізму. Радикали стояли в непримиренній опозиції до уряду, виставивши на своєму прапорі домагання економічні, соціалні та демократично-національні: податок з прибутку, заповога безземельному селянству державним коштом, невайманність сел. наділів, зменшення податків і оплатків, а для цього в першу чергу зменшення війська, реформа виборчої системи на підставі вселюдного, рівного, безпосереднього й таємного права виборчого, шкільна реформа з обов'язковою й безплатною наукою, — в східній Галичині конче укр. мовою, воля слова, друку, сходок, спілок і товариств, однагова для всіх відповідальність перед законом і т. п. — 808. «... виявилась невстойка нашої же не в ської «Громади». . . Про причини «невстойки» жен. «Громади» говорить Д-в в III-м своїм «Листі до Киян» (ст. 5—7): «Ваявся же я за «Громаду» тільки тому, що мені виравно обіщали люде (з Вас), не безвусі, а власне «Христових годів» (інші навіть Петрових) — а вийшло так, що перші ці люде й дезертували з поля битви, на котрому я, по їх показу, протрубив атаку. Це факт до того ясний, що його, й його послідків, для мене не можуть заперечити тіж самі люде. . . Я винен, що Г-да виходила томами, винен, що «не порадившись з Вами» перейшов з Відня в Женеву й т. п. Та ж форма Гр-ди була придумана в славному комітеті 12 на Подолі; томи були придумані власне для того, щоб перше оснівно вияснити принципи науковими статтями, котрі й взялись написати добродії Х. У. З. й т. д. (хочете, щоб я назвав імена й заголовки?). Після томів були положені листки. . . , коло томів брошури для інтелігенції й народу. Один з ініціаторів придумав й формулу для всіх цих публікацій: — «Громада будет издание раздвижное». Як тільки я переступив границю, «раздвижныя» публікації печатались. . . Задержалась тільки публікація томів «Громади», бо мене цілий рік водили обіцянками прислати праці, а потім я мусів сам писати їх ½, а в другий помагати складувати зовсім сирий матеріал. . . ». Далі Д-в згадує, що товариші призначивши певний бюджет на ріжні видання за кордоном призначили й певний говорар редакторів тих видань, часто його змінляли, не акуратно посилали гроші, не знали просто й своїх обов'язків. «Всі бажання ці «редактор» вповняв в 1881—83 рр. Українці ж не вповняли ні однієї своєї «обязанности» і обіцянки. Що до бюджету, то ні разу редактор не получив навіть 1200 руб. сповна (як було обіцяно Д-ву) і для себе і для себе і для «літературних підприємцій». Кореспонденції не було навіть тоді, коли чужі люде посилали кореспонденції в «В. Слово». . . (ст. 40—44). Нарешті Д-в згадує, про свою ізольованість від людей з краю: — «один з Вас в 1885 р. навіть писав мені зі Львова, що ці союзники зрікаються всякого фактичного доказу солідарности зі мною» (ст. 46). . . «Так в маю 1883 р. я зоставсь вже зовсім як Робінзон Крузо в богоспасавмії Женеві» (ст. 47). . . — 809. «... матеріяльне бідкання» в Женеві. . . жив не о безпеченій». . . Про матеріяльний стан свого життя в Женеві Д-в знову ж таки найкраще говорить в тім же, III-м листі своїм до Киян (ст. 40 і далі), де він переглянув питання про ту підмогу матеріяльну, яку приятели обов'язались ще в Кїві давати Д-ву і на роботу, і для його з родиною прожитку, та систематично не додержували слова. (Див. також 2-й лист до Т. Окуневського від 12. XI. 1883). — 810. «Біда моя в Женеві. . . була моральна». . . Про свою «моральну біду» Д-в писав не раз в листах до тов-шів: Франка, Павлика та Окуневського, але найбільш трагічно й широко то виложив у трьох листах до Киян, де відповідав їм на їх закиди й докори. Так вже в I-му листі (8. VII. 1886.) Д-в писав між іншим: «Ваші останні слова, в котрих Ви просите мене не «приймають сказаного за желаніє ливидировать всѣ дѣла и счеты», я приймаю за «желаніє позолотить пілюлю», мені й Вам самим, бо інакше Ви б не починали з того, щоб «об'явить прямо о безпольности» мої дотеперішньої «служби»! . . .

«Безполезну» службу непримінно треба ліквідувати! І я приймаю Ваш лист, за «чистою отставку» і, ліквідувавши свої моральні обов'язки — видання «Політ. пісень» і «Кобзаря» на страх свій особистий, я постараюсь зробити свою одставку як можна більше чистою, — то єсть виїхати в чужу Америку». . . «Значить, прощайте! Спасибі за добро. Простіть безпокойство, котре робив я Вам більше 10 років, а особливо в останній час! Я найоб'єктивнішою приваю себе побитим по всім правилам стратегії, як чоловік, котрий не розважив добре сил, ні своїх, ні Ваших. Тільки ж на прощання все таки, також об'єктивно, признаю, що теоретично я правий в своїх думках про потребу поставити укр. рух на ґрунт європейський ідейно і географічно, — і що тільки на цьому ґрунті укр. справа може вигоріти взагалі й почасти пережити теперішню реакцію. . . » Або в іншому місці Д-в признається, що за 1½ року «одиногочного заклоченія». . . «не раз мені отут приходилось так, що я завидував тим, що їх повісили і розстріляли, і коли б я мав право перед в'язтою на себе працю пітти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею» (ст. 158). Скаржився, що ні для кого працювати, що «хоч пиши мишам на свідання». . . (див. лист до Ів. Фр., т. I, ст. 125, 139. та до Окун., ст. 103, 110, 113.). Цей стан давав підставу Павликові казати, що «розрив з Київом був, можна сказати, смертельним ударом для Д-ва. Він підірвав його здоровля і загнав його в передчасну могилу». . . (Пам'яті М. Д-ва. Чернівці. 1902, ст. 13.). — 311. «Болгарія вертала мені учительську роботу, . . . і дала мені орган». . . В листі до т. Окуневського (6—18. X. 1889 з Софії) Д-в писав: — «я властиво вигнаний із Росії і з України і з Галичини». А Болгаре просили помігти їм і навіть напечатати ту працю, для котрої я не знайшов місця в земляків і котра більше тичиться України ніж Болгарії. (Це була праця: «Славянски сказания за пожертвование собственно дѣте», друкована в І кн. «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина»). Обіцяють і друге таке печатати. Сміх і горе! (ст. 126). — 312. «. . . я собі дав А н і б а л о в у п р и с я г у». . . Аннібал (Ганнібал) — (247—183 до Р. Х.) знамен. карфаг. військ. начальник. За оповіданням історика Полібія ніби то А. сам оповідав, що перед вирушенням в похід на Рим батько примусив його присягнути перед вівтарем, що він усе життя буде непримиримим ворогом Риму. Цю присягу А. додержав уповні. — 313. «. . . з приводу тих прихильних голосів. . . сусідів наших і соплеменників. . . » До тих листів треба віднести перше всього 19 телеграм і листів з України, переважно колективних: від старших громадян, універ. молоді з різних городів, від прихильників і ровесників, від Українко, укр. художників, тощо. Крім того з України надіслано багато дарунків з надписами: книги (24), альбоми, портрети, бюрки, картини, портрет Шевченка і т. п. (17), вишивки. З чужинців прислали привіти: 1) 44 людей різних націй з різних місць України (Великороси, Поляки та інш.). 2) з Лондону — рос. революціонери: Є. Лазарев, С. Степняк, Ф. Волховської. На юбілею промовляли: представник від Чехів — радикалів (д-ра Максис та ред. Совкупа) — Ярослав Розвода та за пол. рад. молодь — Ян Чоп. Телеграми заслали такі вчені-приятелі Д-ва: Альфред Рамбо — Франція, В. К. Морфіль — Оксфорд, Г. Пітра — Палермо, Л. Леже — Париж, Моріц Шіф — Женева, Г. Парі — Париж, професори болгарського Універ-ту та Юр. Полівка — Прага. — 314. «а б с е н т е ї с т и (лат.) — ті що відсутні там, де вимагає бути їх обов'язок. —

П. Б.

Переднє слово до «Громади».

315. «Переднє слово» до «Громади» — тут Д-в переглядає коротко, але ясно й ориґінально історію України, находить в ній постійну думку про змагання до вільного життя вільних громад, вназує на Запор. Січ, яка є витором трудового укр. чароду, виразом його ідеалу волі і спільного господарства, і пропонує всім свідомим письменним Українцям вхопитись за кінець цієї істор. тенденції, істор. нитки, яку було насильством Росії урвано в кінці XVIII віку, піднести її, зв'язати з теперішним, продовжити її культ. працюю і боротьбою, йдучи непохитно до ідеалу безначальства і соціалізму, щоб «жити по своїй волі на своїй землі». — Так характеризує цю працю М. Шапогал в статті — «Соціалістичний світогляд М. П. Д-ва.» («Борітеся — Поборете!». В. 1920,

ч. 5). (прим. 42, 79). — **316.** «м у ж и к и». . . Др-нов вживав це слово в значінні — «робочого люду», ще також «демократів». — **317.** «В сь о г о б у д е в ц і й м е ж і з е м л і б і л ь ш е 13.500 кв. м и л ь» — Миля, стара руска міра довжини, рівняється 7.469 кілометрів. Сучасні географи облічують простір України, як самостійної географ. одиниці, поверх 1.200 тисяч квадрат. кілометрів. — **318.** «. . . п е р л и с ь в Е в р о п у с т е п о в и к и — в о я к и з А з і ї». . . Дослідники праісторії України називають таких мандрівних народів, що перебували якийсь час на території України: за 2000—1200 до Р. Хр. — Кімерійці. З кінця VII ст. до Р. Хр. їх виперли з Наддніпрянщини — Ски-ти. В пол. III в. до Р. Хр. сюди ж прийшли — Сармати, їх змінили Готи, далі в 375 р. по Хр. — Гуни, в пол. VI. ст. — Авари або Обри, далі турецька орда Хазарів, нарешті в IX ст. йдуть Угри, за ними в кінці IX ст. — Печеніги, що напали на Київ в 1036 р. За ними йдуть Узи, Половці, що вже в кінці XI ст. руйнують Переяславщину та Київщину, нарешті Татари до 1480 року. — **319.** «. . . к о л и п о д н і п р я н с ь к а У к р а ї н а в п о л о в и н і X V I I ст. п е р е й ш л а п о в о л і й п о н е в о л і п і д м о с к о в с ь к е ц а р с т в о. . . — т о б т о в 1654 р., к о л и У к р а ї н а п і с л я у к р. Р е в о л ю ц і ї п р и Б. Х м е л ь н и ц ь к о м у з м у ш е н а б у л а п о л і т и ч н и м и о б с т а в и н а м и п е р е й т и д о у н і ї з Р о с і ї ю. — **320.** «. . . б е з л а д д я м і ж к о з а ц ь т в о м п о д і л и л и з н о в н а ш у У к р а ї н у і п о л о ж и л и п у с т е л ю м і ж п р а в и м б о к о м Д н і п р а й л і в и м» . . . Б у л о ц е н а п р и к і н ц і X V I I ст. з а г е т ь м а н у в а н н я С а м о й л о в и ч а, Ю р к а Х м е л ь н и ч е н к а, т у р е ц ь к о г о н а к а з н о г о г е т ь м а н а Д р а г и н и ч а т а С т. К у н и ц ь к о г о, п р и з н а ч е н о г о г е т ь м а н о м П р а в о б е р е ж ж я к о р о л е м п о л., С о б е с ь к и м. Р. 1686 б у л о з а к л о ч е н о т. з в. «в і ч н и й м и р» м і ж П о л ь ш о ю і М о с к в о ю. П р о т и н ь о г о в и с т у п и л и б у л о к о з а ц ь к і п о л к и. П р о т е м и р ц е й б у л о з а к л о ч е н о. Р а з о м з ц и м «в і ч н и м м и р о м» п р и й ш л о д о о с т а т о ч н о г о п о д і л у У к р а ї н и м і ж с у с і д а м и. П о л ь ш а з р е з і г н у в а л а р а з н а в с е з Л і в о б е р е ж ж я, в і д с т у п и л а М о с к в і К и ї в з о к о л и ц я м и. П р а в о б е р е ж ж я п р и п а л о П о л ь ш і. Р. 1867 б у л о а р е ш т о в а н о М o c k в o ю г е т ь м. С а м о й л o в и ч а, о б р а в о г о з а з г o д o ю М o c k в и і з у ч а с т ю І І п р е д с т а в н и к а (Р о м а д а н o в с ь к o г о) т а з а с л а н о в к а й д а н а х н а С и б і р. — **321.** «. . . п а н а х л о п о м а н а». . . С е р е д п о л ь с ь к. г р о м а д я н с т в а в м и н у л о м у ч а с т о п р о к и д а в с я і н т е р е с д о у к р. ж и т т я. В і д б и в с я в і н і в п о л. п и с ь м е н с т в і X V I — X V I I ст. О с о б л и в о л ю б и л и в и в o д и т и т и п у к р. к o z a k a - п ' я н и ц і, г у л ь в і с и, о ч а й д у ш н о г о р і з у н а. К o z a ц ь к і п o в с т а н н я р o з б и л и д е - я к у і д і л і ч н і с т ь. А л е д л я п o o д и н о к и х л ю д е в б o р о т ь - б а У k p a ї н и з П o л ь ш o ю п o c т a в и л а г л и б ш е п и т а н н я п р o c т o c у н к и м і ж д в o x н a p o д і в. С e р e д П o л я к і в з н a x o д и л и с я л ю д и, щ o ц e п и т a n n я p o z ь' я з u в a л и б e з ш o в і н і з m y (п р и м. 74), в з л a g o д і з ц и p o - л ю д с ь к и м и п o г л я д a м и. T a к и м б у в, н a п р. і **322.** Д а н и л o Б р a т к o в ь с ь к и й — ц e й «п a н - x л o п o м a н» X V I I ст., щ o г o л o в o м н a л o ж и в з a c в o ю п р и я з ь д o у k p. n a p o д y в p. 1702, я k y ч a c н и к П a л і в н o г o п o в c т a n н я. — **323.** Г a p k y ш a С e м e н (1739—84) — п р o в і д н и к т и x, щ o н и щ и л и п a н і в н a У k p a ї н і. Д в і ч і в т і з в' я з н и ц і, п o м e p н a к a t o p з і. T і ш и в с я в e л и к o ю c и м п a т і ї ю п p o c t o г o л ю д y, я k o б o p o н e ц ь й o g o і n t e р e с і в. C т a в г e p o e м n a p o d н і x o п o в і д а н ь т a п e р e k a з і в, я k т a k o ж і т в o р і в н o в і т ь н o ї у k p. л і т - p и (В. H a р і ж н и й, Г р. К в і т к a - O c н o в ' я н e n k o, O. C t o p o ж e n k o, Г р. Д a н и л e в с ь к и й). — **324.** К a p м e л ю к У c т и н (1790—1835) в і д o м и й н a П o д і л ь ю, т и м щ o х и т р o б o p o в с я з п a н a м и т a у p я д o м в o б o p o н і c e л ь я н - к р і п a к і в. В б и т и й п o л і ц і ї ю, я k n a p o d в і р и т ь, з a м o в л e н o ю к y л e ю, б o б у в х a p a k t e p н и к o м. В м и c т e ц ь к і й л і т - p і в i d o в и л и й o g o: М. В o в ч o k, М. C т a p и ц ь к и й, С. В a c и л ь ч e n k o. M o л o д и й р a d. м у з и k a, В o л. К o c t e n k o н a п и с a в м у з и k y з т o ю т e м o ю. — **325.** P и л ь e в К і н д р a t (1795—1826) p o c. п o e т і г p o м. д і я ч. O д и н з в і з н a ч н и x п р o в і д н и к і в п o в c т a n н я 1825 p., т. з в. «д e k a б р и c т і в» (п р и м. 490). P. п o з д a р л e n н ю п o в c т a n н я з a c y д ж e н н и й б у в н a к a p y c м e р т и ч e т в e р т у в a n н я м, я k y п і c л я з a м і н e н o - п o в і ш e n н я м. P - в б у в в e л и k и м п р и x и л ь н и k o м у k p. n a p o d y, я k y в и c л o v л ю в a в y c в o ї x т в o p a x («B o й n a p o v c ь к и й», «C л o в і д ь H a л и в a й k a»), щ o м a л и v e л и k и й в п л и в n a u k p. г p o м a d я н c t в o, a т a k o ж n a Т. Ш e п e ч e n k a. — **326.** «У k p a ї н с ь к а ш к o л a п o л ь с ь к и x п o e т і в». . . Ц e п e v н и й г y p t o k п o л. п и с ь м e н и к і в, щ o п и c a л и т в o p и n a u k p. т e м и. Н o c ь я т ь н a з в y п o e т і в «у k p. ш k o л и». П р o в і в ш и м o л o д і p o k и в У k p a ї н і в o н и o c п і v u в a л и k p a c y u k p. п p и p o d и, k o z a c ь k і п o x o д и, п e p e c л і v u в a л и u k p. n a p. п і c н і. В i z n a ч н і ш і: B o g d a n Z a l e c ь k i y, A n t i n M a л ь ч e в ь s ь k i y, C e v e p i n Г o ш и н ь s ь k i y т a і n ш. С e р e d н и x Т и м k o П a д y p a н a в і т ь п и c a в u k p. м o в o ю. — **327.** К и p и л o - M e t o д і в с ь к e

Братство — (прим 304). — 828. «Інвентарні правила» 1847 р. — Царський рос. уряд під впливом неспокою пол. шляхти після повстання, занепокоєння серед українства, в якому бачив примару відновлення гетьманщини і сепаратизм, шукав шляхів до селянських мас. Для того в р. 1847 запровадив він т. зв. «інвентарні правила», якими ніби унормував кріпацькі повинности та забезпечував селянам особисту свободу. Селяне зрозуміли «інвентарні правила», як царське добродійство до них, проти яких стало панство. В дійсності був це звичайний обман. Ніколи до того утиски над селянами не були такі жорстокі, як саме в той час. Селянство брало їх на рахунок панства, що, мовляв, було проти царя та його розпорядків, тому й повставало. Але всі повстання проти панів криваво придушувано царським військом. — 829. «В часи севастопольської війни 1855 р. мужики в Київщині піднялись цілими селами». . . Є це відомий рух під наз. «Київська Козаччина». У зв'язку з нерозумінням «інвентарних правил», селяне Правобережжя, спіраючись на царські «укази» повставали проти панів. Було в цей час на Правобережжі понад 50 таких повстань. Найбільшим був рух «Київської Козаччини» 1855 р. З приводу війни з Францією й Туреччиною царський уряд видав весною 1855 р. маніфеста з закликом, щоби добровільно зголошувались до війська. Селяне зрозуміли це як заклик до відновлення козащини. Кидали працю на панщині, складали козацькі сотні та примушували духовенство приводити до присяги. Панство перелякане почало викликати військо для подавлення руху. — 830. «. . . стали ждати волі то од царя руского, то од Наполеона». . . Н. І. (1769—1821), франц. імператор, основник династії Бонапартів; родився в Аячіо (на Корсиці). Ще як був капітаном артилерії, то відзначився в 1793 р. як взяв Тулон, що знаходився в руках Англічан, за що зробили його генералом. Як сторонник Робесп'єра, коли останній впав, то був позбавлений чина та запертий до кріпости, звідки скоро визволився; зробив послугу урядові Барраса, зглушивши повстання роялістів, за що був призначений командантом паризьких військ. На чолі італійської армії Н. (1796—97), робить похід в Італію що скінчився вигідним для Фр. Кампоформійським миром з Австрією та який викликав загальне захоплення одважним начальником. Після походу в Єгипет Н. разом з Сіейсом робить переворот 18 бримера (9 листопада) 1799 р. і признає себе одним з 3-х членів консульства; скоро потім він проголошує себе першим консулом, зпочатку на 10 років, а потім, після Люневільського миру, доживотни. В цей час Н. дав Фр-ії новий устрій, поліпшив фінанси, припинив переслідування емігрантів та духовенства, видав знаменитий горожанський кодекс Н., але одночасно притлумлював прояви суспіл. самодіяльності, ссилав своїх противників, закривав десятками часописі, притискав, а скоро й зовсім скасував трибунат (законодавче зібрання того часу), відновив в колоніях рабство, казнив герцога Енґієвського. Але, не дивлячись на це все, придбав таку популярність, що сенат проголосив його імператором (1804). Тільки Карно в трибунаті та Грегуар в сенаті протестували проти такого захоплення свободи. Після цього починається низка знаменитих його походів в Європі, відзначених іменами Аустерлиця, Іенни, Ейлау, Фридланда, захопленням папи Пія IX та полоном його в Фонтенебло. Зоря щастя Н. починає гаснути з часу нещасливого походу на Москву (1812), коли ще не була закінчена війна з Іспанією. Далі починається низка переслідувань Н. союзними арміями, що в 1814 р. увійшли в Париж. Нарешті Н. відмовляється від престолу і його відправляють на о. Ельбу; звідти він тікає в 1815 р., а'являється у Фр., і царує лише 100 днів. В битві при Ватерлоо Н. розбили Блюхер і Веллінгтон. Його засилають на о. св. Олени, де він жие до своєї смерти під дозором Англічан. Останки Н. перевезено до Парижа в 1840 р. — 831. «. . . звісна воля без землі 19 лютого 1861 р.» це маніфест про визволення селян. Головним принципом наділа селян землею була та ідея, що селяне були представлені панам державою не як власність їх, а як спадкові арендатори землі (котрої мінімум був давно означений законом) — яку тепер держава викупує в панів, — так що плянувалось, щоб у селян після визволення не зосталося землі менше ніж було. Але на ділі не так вишло — селяне дістали на Україні наділи від 4 ½ і менше дес. на дупу до 9 ½ і більше, в залежности від місцевости та самої землі і мусіли платити викуп від 3.50 рублів в долину до 1.35 р. за десятину подушної податі.

До 1906 р. земля знаходилась в громадському, або подворному володінні селян. Зі збільшенням населення люди zostались властиво без землі, заплатавину не-звичайно високу викупну плату за неї. — 332. «...слушний час». — це була віра в укр. селян, що настане невідомо коли час, коли цар покличе всіх мужиків та поділить між ними всю землю. Ніхто не знав коли і як він, той «слушний час» настане. — 333. «...якийсь Гарабурда (Гарібальді). . . » Г. Джузеппо (1807—82) — знаменитий італійський патріот-революціонер. Борець за визволення Італії та об'єднання італ. земель. 1834 р. був приговорений до смертної кари. Утік до Франції. 1848 р. підчас повстання проти Австрії повернувся з гуртком (54) товаришів для збройної боротьби. Організував збройні кадри та корпус волонтерів. Але під напором ворожих сил мусів відступити до Швейцарії. Після того до самої смерті продовжує боротьбу як з чужонаціональним поневоленням, так і в самому італ. суспільстві з поневоленням соціальним. Був Г-ді самовідданий, непохитний борець за волю та єдність своєї багківщини. — 334. «О с н о в а» — прим. 154. — 335. «М е т а» — (1863—64) літ.-політ. часопис, місячник, що почав виходити з вересня м. 1863 р. у Львові за ред. К. Клімковича. Продержався п'ять місяців. В р. 1865 був відновлений вже переважно з політ. змістом. На цей раз продержався 8 місяців. Серед писань головну увагу звертають твори Федьковича, передруки з «Основи», яку М. хотіла наслідувати. Був це орган укр. молоді. — 336. «П р а в д а» — прим. 294. — 337. «...кайдани ломіте!» — це 18 рядок з поезії Шевченка «Як умру, то поховайте», який в пізніших виданнях творів Ш. читається: «Кайдани порвіте» за автографом самого автора. То була помилка, можливо тодішніх перепищиків, яку Д-в бере з приміток II т. правського вид. «Кобзаря». — 338. «...заборона начальством печатати книги українськї (науковї й церковнї). . . » — Заборона 1863 р. мін. внутр. справ видавати книжки чи пресу укр. мовою. Є це циркуляр, що видав мін. Валувз — звідци: «валувський ука». 1863 рік — це рік пол. повстання. Це повстання дало привід реакційним елементам рос. з новою силою нападати на укр. рух, обвинувачуючи Українців в зв'язках з пол. повстанцями. Почалась нагілка на укр. друковане слово. Зрештою — заборона, що ґрунтувалась на історичному твердженню, що укр. «не було, немає й бути не може», а цілий укр. рух наче б то ніщо інше, як польська інтрига. Ґрунт для цієї заборони підготували такі рос. публіцисти, як Катков М. (ред. «Рус. Вїстника»), Говорський (ред. «Вїств. Юго-Зап. і Зап. Россіи»), орган жидівських сіоністів — «Сіон», що в 1862 р. один з перших кинув гасло обвинувачення Українців в сепаратизмі. Зрештою в цій підготовці не бракувало і землячків, як, напр. М. Юзефович, проф. В. Ламанський, Соколенко тощо. — 339. «х л о п о м а н і в» — це назва укр. народовців на Правобережжю в 60-х рр. XIX ст. Складали ті гуртки переважно студенти кїв. ун-ту з польск. шляхетських кол, які прийшли до думки та переконання, що їх обов'язком є служити «тому народові, між яким живеш» і обернулись в Українців та народолюбців. Укр. хл-ни згуртувались в 1859 р. навколо Вол. Антоновича, зпочатку в рямцях пол. студ. земляцтва (Гмін), а в р. 1860 відділились в окрему укр. громаду. Маніфестом хл-нів вважається «Моя исповѣдь» В. Ант-ча, що була видрукована в «Оснoві» р. 1861, X. та 1862, I. (М. Д-в: «До історії укр. хлопоманів 1860. «Житє і Слово». — 340. «п о л ь с ь к е п о в с т а н н я 1863 р.» — прим. 142. — 341. «у с т а в н і г р а м о т и». . . що визначували взаємини поміж поміщицями і селянами після скасування кріпацтва. — 342. «в с п і л о н а р о с т и н о в е п а н с т в о — б а г а т и р с ь к е» — то б то буржуазія, середній клас між шляхтою і духовенством з одного боку та селянами і робітниками — з другого. Господарі — ремісники, купці, обшарники, фабриканти та ріжні «кулаки» з селян та козаків. — 343. «...в о н о з а б о р о н и л о в 1876 р. в к і н е ц ь п е ч а т а т и у к р а ї н с ь к і к н и г и н а У к р а ї н і». . . був це закон про заборону укр. слова і письменства, що його 17. V. 1876 р. підписав цар Олександр II. в Емсі (нім. курорт), чому і війшов він у історію під наз. «емський ука» (прим. 229). — 344. «...я в н е в о р о г у в а н н я п р о т и у к р а ї н с т в а з б о к у м о с к о в с ь к о г о й п о м о с к о в л е н о г о п а н с т в а , н а в і т ь з с а м и х в і л ь н о д у м ц і в». . . про відношення «вільнодумців» моск. та польск. Д-в написав цілу книгу — «Історична Польща та великоруська демократія», де наводить

цілу низку фактів. Ми подамо її в II томі — 845. «... zostались самі хіба послідки й луна тієї науки». . . то бто самі відпадки та відгуки тої науки. — 846. «... з усякими лютерами, кальвінами, соцініянами і т. і.» . . . Лютер Мартин (1483—1546) — великий нім. реформатор, що спричинився до розриву церкви з римським папством та до закладання протест. церкви, опертої на біблій та упрощеній обрядовості. Зр. 1525 покинув монашество, женився, а в своїх працях виступав проти значіння розуму і гуманістичної науки. — 847. Кальвін Жан (1509—64) — один з реформаторів XVI ст. (Француз), що як і Лютер виступив проти папізму та проти всякого роду містицизму і обрядовості. По Кальвіну — протестантизм виливається в суворо-раціональну суху форму. Повний розділ церковного та світського життя. Справа моральної дисципліни належить лише церкві. — 848. Соцініяне — течія в протестантизмі заснована Соціним Лелієм (1525—62) в Італії. В основу його положено лише св. Письмо з головною увагою на Євангеліє. С-не відкидають первородний гріх. Христа вважають за людину. Визнають незалежність церкви від держави. Визнають волю віри. Звертають велику увагу на ширення освіти. На Україні поширення соц-ва сягає початку XVII ст. (Волинь). З впливом католицизму соц-не підпадають переслідуванню в своїх країнах і переселяються в Англію та Голандію, а звідти в Америку. — 849. «В XVI ст. прості люди по містах нашим закладали братства церковні. . .» Організація братств має глибоку історію. Великий вплив на устрій і організацію церк. бр-в мали ремісничі цехи. Одним з найбільших бр-в було львівське при Успенській церкві. Далі бр-ва луцьке, київське. Львівське бр-во було закладено в 1463 р. З кінця XVI ст. воно дістало право безпосередньої залежності від царгородського патріярха. Бр-ва зпочатку були товариствами суспільно-релігійного характеру, що займались ділами християнського милосердя. Вони удержували притулки для вбогих, шпитали, уряджували та опікувались церквою. З часом поширили свою діяльність в напрямі освіти і культури, заводили школи, бурси, друкарні. Цим кляли основи під відродження укр. культури. У Києві при бр-ві повсталася школа раніш ніж при Печерським монастирі. Всі бр-ва відігравали велику роль в охороні укр. люду від асиміляції. — 850. «... сотворивши на Берестському соборі (1595) унію». . . Початки унії виникли в зв'язку з надданням східними патріярхами Якимом та Єремією для львів. бр-ва прав в формі зверхности над духовенством і незалежности від місцевої ієрархії. Укр. владики, не бажаючи рахуватися з «простими хлопами, сидельниками, кожемяками», воліли ліпше піддатися під зверхність рим. папи та увійти у зв'язок з рим.-католицькою церквою. Почалось від боротьби бр-ва з львів. владикою Гедеоном Балабаном. Поступовання Б-на було гаслом для цілої унійної акції. По кількох місяцях стало при Б. ще трьох укр. владик. Далі пристав до них й київ. митрополит Мих. Рогоза. На прикінці 1594 р. написали листа до папи і короля та (1595) виїхали до Риму владики Терлецький та Іпатій Потій, де вложили перед папою присягу на вірність. Коли проти цієї акції повсталася незадоволення, то Б-н перший зрікся унійної акції. На захист православних виступили козаки. Для того щоби проголосити унію було скликано королем собор у Берестю (1594). На собор з'їхались не лише світські й духовні уніяти, але й православне духовенство, магнати, шляхта, депутати міських громад і братств. На чолі православних став князь Острожський Константин. До спільних нарад не дійшло. До згоди також. Унійтські владики проголосили унію, а всіх противників прокляли. Теж саме зробили православні супроти унійтв. Рішенням берестського собору християне греч. віроісповідання, підвладні Польщі, приєднались до рим. церкви, визнавши владу папи, але зберігли свій внутрішній церковний устрій і порядок служби. — 851. «Н а в і т ь м а н а х у к р а ї н е ц ь». . . Це був Іван Вишенський, укр. письменник — полемист, родом з Судової Вишні в Галичині. В рр. 1576—80 був на Атоні, готуючись до чернецтва. Ходив по монастирях. Писав талановиті й гострі послання і проповіді, перейняті аскетичним духом. Боронив православ'я та укр. народ. Як раду на тодішній релігійний занепад подає аскетичну простоту. Б-ий був великим противником католицизму та унії (після Берестя). Противник панства та вищого духовенства. Вмер він 1620 р. — 852. «Знаходились в XVI ст. попи, котрі. . . перекладали Єван.

г е л і с». . . До найцінніших перекладів цього часу належить т. зв. Пересопницьке Євангеліє з рр. 1556—61. Назва походить від монастиря в Пересопниці на Волині. Переклад було зроблено Мих. Василевичем, сином сянчицького протоієрея за допомогою архімандрита Григорія. Це пам'ятник великої ціни, не тільки з погляду мови, дуже близької до тогочасної укр. народної мови, але й як мистецьке видання. Помимо Перес-го Єванг. були ще й інші переклади з пояснюваннями, що називались «учительні» євангелія. — 353. «д о . . . і н д е п е н д е н с т в а» . . . І-ти — протестант. секта, що відіграла помітну ролу в час англ. революції на чолі з Кромвелем. Повстала в Голандії (1610), звідки розповсюдилась по Англії та Америці. Грунтувалась вона на волі віри й поборювала всяку церковну ієрархію, церк. адміністративну організацію (синод). Стояла за незалежність (індепенденство) церкви від держави. Відкидала розділ між духовен. і мирянами. Мала багато напрямків. Де-які з них приймали виразно соціальне офарблення. Інд-ти — це переважно ліпші члени суспільства. Багато зпринесли до ширення освіти в масах. В політиці — демократи, республіканці. — 354. «. . . д а л ь ш і п а р о с л і п р о т е с т а н т а в а (Армініяне, латифундарії, дейсти). . . А-не секта заснована Армінієм, властиво Хармензеном Яковом (1560—1609), богословом, що признавав участь людської волі при діянню благодати. — 355. Д е ї с т и — послідовники науки, протилежної атеїзму, що признає існування Верховної істоти, творця та правителя світу, але яка відкидає його людську подобу та також небесне Одкровення. — 356. П р о к о п о в и ч Т е о ф а н (1681—1736) був проф. кияв. Академії, потім її ректором. Ігумен братського монастиря в Києві. З 1716 р. найближчий радник рос. царя Петра I., віцепрезидент св. синоду, архієп. новгородський. Автор підручників та трагікомедій «Володимир», яку присвятив Маєні. Один з перших вчених в Україні, занавець европ. філософії. — 357. Б у ж и н с ь к и й Гавриїл, єпископ, народився в кінці XVII ст., вмер у Москві 1731 р. Один з тих духовних учених, що пішли на службу до Петра I (разом з Ст. Яворським на чолі). Уславився Б. своїми проповідями, в яких вихваляв Петрові реформи. Перекладав з чужих мов. Написав «Юности честное зерцало» — перший свіцький буквар. — 358. «з усіх вір наших люди слухають — німецьких менонітів, анабаптистів і московських. . . «людей божих» (шалопутів, хлиститів)». . . М-ти, протестантська секта, заснована в поч. XVI ст. Сімонсом Менном. Вона признає хрещення тільки в зрілому віці. Відкидає військову службу і присягу. Поширена в Голандії, Німеччині, Півн. Америці. В Україні меноніти появились десь в кінці XVIII ст. Зпочатку на острові Хортиці, потім в Таврії від тамошніх нім. поселенців. — 359. А н а б а п т и с т и або перехрещенці. Протестантська секта. Не визнає хрещення дітей. Намагається повернути до первісного християнства. Вороги католицтва. В суспільстві заступають революційні погляди. Виступали виразно проти існуючого ладу (прим. 482). Більш помірковані ан-ти — є баптисти і меноніти. — 360—361. Ш а л о п у т и — прим. 91. — Х л и с т и — містична секта, що вірить в постійне перевтілення Христа, Богородиці, пророків в провідниках секти. Не визнають церк. шлюбу. Секта виникла в середині XVII ст. У XIX ст. секта як знайшла своїх прихильників в секті шалопутів. — 362. «. . . р о к і в з с о р о к н а з а д і с е р е д г а л и ц ь к о г о п о п і в с т в а с т а л и п о к а з у в а т и с ь л ю д и . . . » — На ґрунті укр. відродження виступав в цей час о. Маркіян Шашкевич (1811—43) — відродитель укр. життя в Галичині; видаєць і редактор гал.-укр. альманаху — «Русалка Дністровая», виданого у Будапешті 1837 року. Разом з ним стали до відроджен. праці о. Я. Головацький та о. І. Вагилевич. Цей гурток названо «руська трійця». Пізніше на той же ґрунт стали: о. М. Устиянович, І. Могильницький, о. І. Гушалеви́ч, І. Жуковський та інші. Де-хто з них потім відійшов від україинства та став в ряди московофілів. Одним з перших був Як. Головацький, за ним Гушалеви́ч та інші. — 363. «. . . п і с н і М а к с и м о в и ч а». . . М. Михайло (1804—73) — укр. вчений і літератор, визначився гол. чином на полі етнографії. Головною заслугою М-ча є зібранні та видані укр. пісні в збірниках: «Малоросійські п'єсни» (1827), «Українські народні п'єсни» (1834) та «Сборник українских п'єсен» (1849). Цими ж збірками М-ич перевернув старі погляди на укр. народну поезію. Він показав історичними та побутовими піснями красу й багатство укр. нар. поезії та її різноманітність. Ці перші збір-

ники пісень М-ча мали великий вплив на укр. письменство. — 364. «... з б о р и пісень Вацлава з Олеська й Жеґоти Паулі». . . Вацлав з Олеська — псевдонім пол. етнографа, Вацлава Залеського (1800—49), пізніше гал. намісника, що видав збірку — «Пісні польські і руські галицького люду» (1833). Головні місце між ними займають укр. пісні. Збірка мала багато наступників в гал. етнографії. — Жеґота Паулі — пол. етнограф видав в 1839 р. у Львові збірку «русских» пісень. — 365. «... повстання проти Цісаря в 1848 р.» — повстання це було наслідком тієї револ. заграви, що у січні 1848 р. спалахнула в Медіолані. Тут Італійці повстали проти австр. влади. У Франції з кінцем того ж року знялася революція проти короля Люї-Філіпа. Прокотилась революційна хвиля через Німеччину. А вже 13. III. 1848 р. вирости перші барикади у Відні. Через два дні по тому — 15. III. проголошено було першу австр. конституцію. — 366. «... русини в порядку вались, як особіна політична партія, осібно, признана державою порою людей, рівна по праву зо всіма другим». . . Рев. рух, що поширився в Європі 1848 р. захопив і Австрію. Користуючись цим в Галичині, Поляки почали готувати повстання за пол. державу. Австр. уряд тоді звернув увагу на Українців з метою ослабити пол. рух. Тоді ж було проголошено визволення укр. селянства з під пол. панування. Заведено укр. мову в школах. Тоді ж було створено Українцями свого роду парламента, чи уряд п. н. «Головна Руська Рада». Почали виходити укр. часописи, як «Зоря Галицька». Зрештою з укр. селян на добровільних підставах організовано загальну охорону кожного села і міста, що, як селянське зброєння, виступала проти польсько-мадьярських змагань привернути права панів-дідичів на місце народженної демократизації, що прийшла з австр. конституцією. — 367. «Д а л е к о г і р ш е стоять наші земляки в Угорщині». . . Про життя укр. народу в Угорщині історія розповідає як про постійну боротьбу людини з природою та повсякденної тяжкої праці серед важких соціальних і політ. умов. Справжнім героєм цієї історії є укр. селянин. Він виніс на своїх плечах багатовікове ярмо феодално-панського мадьярського поневолення та гніту. З XI ст. укр. народ дістався під Мадьярщину — під опіку мад. панів та уряду. Протягом довгих дев'яти віків тяглась безоглядна мадьяризація. Проти неї опиралась лише стійко укр. селянська маса. Піддавалося їй лише духовенство та інша інтелігенція. Пізніше, особливо по відвідинах рос. війська, що здавило угорське повстання (1849), почалась рос. агітація. Укр. інтелігенція захопилася могутністю рос. сили, культури. Агітаційними осередками були у Відні — протоісрей Равський та в Будині — Радолінський. Інтелігенція відцуралася від свого національного імени і тим самим від свого народу, укр. селянства. Був це початок т зв. москвофільства і його основниками в першу чергу були о. І. Раковський (ред. «Церк. Вѣстника» та «Церк. Газети») і Адольф Добрянський, що перед тим був заклятим австрофілом. Все це на довгі десятки років затримув розвиток укр. народу в Угорщині та впроваджує його до того стану, що вникликає у Др-ва ту «присягу» постійної праці для укр. народу в Угорщині, яку перед своєю смертю переклав був на плечі своїх послідовників (у нас 91 ст.) — 368. Д у х н о в и ч Олександр (1803—65), священник, закарпатський письменник та громад. діяч. Писав т. зв. «язичієм» — то б то мішаниною церковно-славянської, російс., укр., а почасти і мадьярської мов. Автор нар. книжечок, підручників, альманахів, а також віршів, з яких — «Подкарпатські Русини» — став гимном закарпатських Українців. — 369. Р а к о в с ь к и й Іван (1815—85) — закарпатський журналіст і громад. діяч. Один з найголовніших основників закарп. русофільства. Беззастережений прихильник Росії й руської культури та її літ. мови. Редактор кількох часописів та співробітник тогочасних укр. часописів, в яких намагався довести єдність рос.-укр. мов. — 370. П а в л о в и ч Олександр (1819—1900) — закарпатський письменник, що писав свої твори місцевою говіркою, зближуючи її до рос. літер. мови. — 371. «... повстання Угрів проти цісаря в 1848 р. . . . відбулося воно під проводом Кошута Лйвоша (1802—94), міністра фінансів Угорщини, проти австр. влади за державну самостійність єдиної і негодільної Мадьярщини. Повстання це було придушене рос. військом, закляким австр. цісарем. В 1867 р. Франц Йосиф перевів порозуміння з У-ою, яка дістала окрему державну організацію (з Австрією спільне військо та закордонна

політика). — 372. «Роберт Овен» (1771—1858) — англ. вчений, представник т. зв. утопійного (утопія — мрія про недосяжний ідеал) соціалізму; ініціатор кооперат. руху. Дбав про поліпшення становища робітництва; домагався скорочення роб. дня. У р. 1824 заснував для безробітних колонію в З. Д. Америки (наз. Нова Гармонія), а потім у Мексиці. (Див. Ш-ко, укр. і соц., ст. 162, Женева). — 373. «Сен-Сімон» Клод-Анри де-Рувре, граф (1760—1825) франц. вчений, що прагнув поліпшення долі найбідніших у суспільстві. Основник течії, що змагалася до створення нового суспіл. ладу, нового суспільства, де не було б визиску людини людиною, особистої власности, ані спадкових прав. Держава мала б розподілювати всі добра принципом: кожному відповідно до його здібностей, кожній здібности відповідно до її праці. (див. там-же). — 374. Бланшюї (1811—82) — франц. соціаліст, популярний публіцист, історик; 1848 р. член тимчасового уряду, що звався «виконавчою комісією». Автор соціал. теорії — «Організація праці», та «Історії франц. революції». Як член револ. уряду силкувався завести соц. реформи, але недосягнувши своєї мети, емігрував до Англії, звідки вернувся аж в 1870 р. Головна ідея його — необхідно, щоби робітництво захопило в свої руки державну владу, а після того держава захопить й всі засоби виробництва. (Д-в — Ш-ко, укр. і соц., ст. 162. Ж). — 375. Лассаль Фердинанд (1825—64) — визначний німец. політ. діяч та соціаліст. письменник; основник німец. соц.-дем. партії; визначний організатор робітництва, прихильник К. Маркса та популяризатор його праць і думок. — 376. Дюрінг Евген-Карл (род. 1882) — німец. філософ і економіст. Відома його праця — «Ціна життя». — 377. Чернишевський — прим. 179. — 378. Міль Д. Ст. — прим. 19. — 379. Лавеле Еміль (1822—92) — бельг. вчений, економіст і соціолог. Працював над питанням господар. становища та взаємин людей чи груп в громад. житті, в суспільстві. Протиник револ. тактики соціалістів. На його мав певний вплив Д-в. Лавеле цікавився укр. питаннями та опублікував на цю тему деякі свої праці, як напр.: «Польське й укр. питання в Галичині» (в «Revue des deux Mondes». 1869). — 380. Шеффле Альберт (1831—1903) — нім. економіст і державний діяч. Представник державного соціалізму. Його твори: «Капіталізм і соціалізм». «Будова і життя соціального тіла», «Квінт-есенція соціалізму», «Всесвітня боротьба соціалістичної демократії» та інші. — 381. Лянгге Фрідріх (1828—75) — нім. філософ та економіст. Його праці: «Історія матеріалізму і критика його значіння» «Робітничі питання та його значіння в сучасному й майбутньому». — 382. Мен Альберт, граф (р. 1841) — франц. парламент., діяч-клерикал. Організатор катол. робіт. союзу. Основник ліги політичної й соціальної пропаганди з метою вибороти перемогу клерикалам. — 383. Мауерер Георг-Людвіг (1790—1872) — німец. вчений і політ. діяч. У своїх наукових працях (головно з історії німец. права) вказує на значіння історії в державно-політ. життю. Його думка, що лише історія навчає, як мусить поступовати держава, щоби йшла вперед і розвивалася, а не загинула. — 384. «... закони біологічні й соціологічні... Біологічні закони, що їх встановлює наука про життя живої природи — рослин, тварин. Соціологічні — що їх встановлює наука відносно соціального життя. — 385. «суд без усякої перспективи» — тобто без огляду на будуче. Термін — перспектива взято з науки геометричного креслення, коли рівнобіжні лінії в їх продовженні сходяться в одній точці. А в буденному виразі це значить, що сподіваються на здійснення чогось в майбутньому. — 386. «... царство устави м.»... тобто, конституційного монархію, якою й стала Росія після революції р. 1905-го. — 387. «... й підкопасту державну централізацію»... Централізм — зкупчення чогось в одному осередку і керування з нього. Державний ц-зм зкупчення всього державного життя в руках одного держ. центру-осередку, що став єдиним керуючим органом всього життя держави. — 388. «спеціалізувати» — це значить поглиблювати знання в якійсь галузі праці чи науки. Звідци спеціаліст — фахівець, знавець, що докладно знає і розуміє свою галузь праці, діяльності. — 389. «Всесвітня Спілка» — див. «Інтернаціонал», прим. 52. — 390. «Середня всесвітня управа» — прим. 52. — 390а. «Спілка Громадівська» — див. прим. «Бакунін» — 58. — 391. «... за часи самодержавства Бонапарта й Бісмаркового коро-

л я». . . тут розуміється Наполеон III, Бонапарт, який був після революції 1848 р. вибраний презид. фр. республіки, а 2. XII. 1852 р. він влаштував держ. переворот, розігнав законодавче зібрання, вбивши де-кілька тисяч людей та десятки тисяч засланих на заслання, проголосив себе імператором та завів в Фр-ії деспотичний режим. (прим. 198). — Бісмарк-Шенгаузен Отто-Леопольд-Едуард, князь, (1815—98) — нім. державний діяч Шляхом вдалої політики та переможних війн з Данією (1864), Австрією (1866), Францією (1870—71) утворив єдину Німеччину. Поставив Прусію на виключне становище, впродовж багатьох років властиво керував європ. політикою. У внутр. політиці охороняв принцип міцної влади, за що дістав назву — «залізного канцлера», а політика його — «п. крові й заліза». Провував також загравати з робітниками, щоби, задовольнивши їх дрібні економічні вимоги, заманути їх в монархичний табір. — 392. «Л о з а н с ь к и й з'їзд «Всесвітньої Спілки Робочих» в 1876 — це був другий конгрес I-го Інтернаціоналу (прим. 52). — 393. « . . . ш о б у с і народи мали права, котрі виложили французи в у с т а в і 1789 р. — це так зв. «Деклярація прав людини і горожанина» — акт, виданий фр. Національним Зібранням в 1789 році; формулює він низку невід'ємних прав людини, яких не сміє порушити державна влада. Деклярація стала наче свангелієм європ. лібералізму, викладом його основних принципів. — 394. «О с т а н н і м и ч а с а м и м и б а ч и л и с у д и н а д с о ц і я л і с т а м и в Г а л и ч и н і й у Р о с і ї». . . Саме в 1878 р. відбувся соц. процес над О. Терлецьким, І. Франком, М. Павликом та їх товаришами, яких за приналежність до соц.-партії та перехову соц.-літ-ри суд засудив: Мих. Котурницького на три місяці арешту і виселення з границі Австрії (чужинець); І. Ф-ка — на шість м. строгого арешту і на кару 5 гульденів за недозволену кольт-портажу; М. П-ка — на три м. строгого арешту; Анну Павлик — на 1 м. строгого арешту; І. Мандичевського, Щасного Сельського і О. Т-го — на одномісячний арешт. А одночасно в тім же році суд присяжних в Росії судив революціонерку Віру Засуліч, що ранила з револьвера петерб. градоначальника Трепова, за те що той вибив політ. в'язня Боголюбова — і її оправдали. — 395. « . . . к а к с а в р а с б е з в з д і » — наче б молодий, необ'язаний кінч без уздечки. — 396. « . . . п о в с т а н н я п а р и з ь к е 1871 р. (Паризька Громада, Комуна) — П. К-на — революційна, організована повстаншим пролетаріатом, влада Парижа, що оборонялась від військ «версальської», третьої республіки від 18. III. до 28. V. 1871 р. Комунари не всі стреміли до одного ідеалу: одні стояли за соціял. перебудову суспільства, другі — за радикальні політичні реформи (децентралізацію, федерацію міст). Після завзятої оборони Париж здався урядові і комунари були розстріляні, заслани на каторгу тощо. — 397. «В п е р е д» — прим. 50 — 398. «Н а б а т а» — закондонний револ. орган, що його видавав Ткачев Петро (1844—85), перед тим співробітник «Рус. Слова» і «Д'їла», але замішаний у справу Нечасва емігрував за кордон. (див. статтю в IV т. «Громади» — «Ми й «Набатъ», ст. 374.). — 399. «Д е м о н с т р а ц і я н а К а з а н с ь к і й п л о щ а д і 6 г р у д н я 1876 р.» — це була перша в Росії безоружна демонстрація против існуючого ладу, організована партією «Земля і Воля». Ця демонстрація мала великий вплив і значіння для дальшого револ. руху в Росії. — 400. « . . . о б о р о н а о д ж а н д а р м і в О д е с і ». . . це сталося в м. січні 1878 р. Студент Іван Ковальський, революціонер (1850—78) вів пропаганду між сектантами. За збройний опір, перший в Росії, був розстріляний 2. VIII. 1878 р. Д-в у IV. томі «Громади» подає «Кілька слів про І. М. Ковальського». — 401. « . . . д і л о д. З а с у л і ч е в о ї ». . . З-ч Вера, рос. рев. (1851—1919) р. 1878 зробила замах на петерб. градонач. Трепова і була оправдана; в 1883 р. разом з Плехановим, Дейчом, Аксельродом та інш. заснувала рос. с.-д. групу «Освобождение труда». — 402. « . . . в и с т у п к і в с ь к и х студентів проти арешту їх товаришів». . . «Війна з книжними людьми, з молодіжжю, періодичне дітовбійство тягнеться через всю історію Росії в XIX ст., а в остатні 10—15 років стає мабуть чи не головною справою «внутренньої політики Росії», — пише Д-в у статті — «Грунт, книжка та «препятствія», («Громада. IV. ст. 273 і далі) про студ. заворушення в Харкові, Києві і Одесі в грудні м. 1878 р. А також там же — «З університетського життя в Києві» (ст. 370). — 403. «у нас жандарм і прокурор іде по-

лювати на «новь». . . — гомо на революціонера. А «нож» — новиною названо їх в романі Турґенєва тої ж назви, де їх описано. — 404. Р а з і в Степан (Стенька) — донський козак укр. походження. В рр. 1667—71 під його провідом відбувалися селянсько-козацькі повстання проти кріпацтва та за козацьку волю. По розгромі повстання моск. військами Р. був скараний — «колесован» в Москві. — 405. П у г а ч о в Емелян (1726—75) — провідник селянських та козацьких повстань над Уралом і Волгою в рр. 1773—75. Після впертої боротьби з вірними цариці Катерині II та її урядові військами, велике повстання, що охопило широкі простори та загрожувало вже Москві й царському тронові, було зрештою розбито, а Пугачова захоплено та стято йому голову в Москві. — 406. С а м о з в а н щ и н а — це безпідставне і безправне привласнення собі титулу, чи визначного й популярного становища, або імені з метою здобути собі популярність в масах. Так, напр. для того ж Пугачев привласнив собі ім'я Петра III, чоловіка цариці Катерини II, на якого покладав надії; ім'я його було популярне, якого Катерина II забила. — 407. «Т а к е й с л у ч и л о с ь в 1848—49 р. у Ф р а н ц і ї». . . В цей час королем Франції був Людовик Філіп Орлеанський, проти влади якого у лютому 1848 р. знялось повстання. Революцією було охоплено широкі маси. 22. II. оповішено було республіку. Революцію придушив ген. Кавен'як. Президентом обрано було після того Людовика Наполеона Бонапарта, якого в р. 1852 р. було проголошено імператором Наполеоном III. (див. прим. 198). — 408. «П и с ь м а и з д е р е в н и » і т. і. хеміка Енгельгарда». . . Енг. Олекс. (1828—93) — визначний рос. вчений, публіцист, сільський господар. Проф. хемії в петерб. с.-госп. Інституті. Співробітник «Отеч. Записок» (прим. 192), де між іншим були опубліковані і його листи — «Из деревни». Листи ці сприяли розвитку с.-госп. та ставали в допомозі рос. селянству в його веденню господарства. — 409. «. . . п р и в е р н у т и д о с е б е р о б о ч и х в и г а д о к « д е р ж а в н о г о й х р и с т і я н с ь к о г о с о ц і я л і з м у ». — Держ. с-зм ґрунтується на потребі перебудови сусп. устрою в напрямі переведення, за допомогою держави, ваги суспільним (колективним) інтересам, толеруючи в той же час права приватної власности. Потрібно тими засобами перевести соціальне і екон. вирівнання. Основником д. с-му вважається Родбертус-Ягцов, Іоган-Карл (1805—75), нім. економіст та політ. діяч. — Христ. с-зм змагається зполучити християнство за економічною перебудовою суспіл. ладу. Примирення індивідуального з суспільним. — 410. С т а т и с т и к а — наука, що провадить досліди та числові описи масових явищ в життю суспільства. — 411. «. . . я к з б о р и с л о в м о в и н а ш о г о н а р о д у ». . . тобто словники рідної мови. — 412. З е м с ь к и й С о б о р — прим. 260. — 413. «. . . ф р а н ц у з ь к і г а м б е т а н ц і » — послідовники фр. політ. діяча часів Паризької Комуні і після неї, Леона-Мішеля Гамбетти (1838—82), що ще звуться опортуністами. (прим. 107). — 414. «. . . ф р а н ц у з ь к і б л я н к і с т и » — прихильники політ. напрямку, що зветься блянкізм — від імені фр. револ.-ра, соціяліста Луї-Огюста Блянкі (1805—81). Є це напрямок, що в своїй револ. тактиці йде не шляхом поширення свідомости серед мас й оперття на тій свідомости револ. руху проти існуючого ладу в користь інтересів працюючих, лише шляхом таємної змовницької акції тіснішого кола людей. — 415. «. . . т о в а р и с т в а ф е н і я н с ь к і в І р л а н д і ї ». . . назва тов-ва походить від фенії, як називано ірландську револ. організацію. Засновано було її в р. 1858 в Ірландії і в Америці. Боролась вона за незалежність Ірландії повстаннями, саботажем і терором. Злушено цю організацію англ. владою, а на її місце виникла нова — сінфени. — 416. «н і г і л і с т а м и ». . . прим. 139. — 417. «. . . п о в с т а н н я с е р б ь с ь к и х м у ж и к і в в Г е р ц о г о в и н і ». . . прим. 243. — 418. Л і б к н е х т Вільгельм (1826—1900) — один з провідників нім. с.-дем. партії видатний парламентар. оратор і політич. діяч. Редактор соц. часописів; автор праці про Р. Овена та популярної брошури — «Лавуки та мухи». — 419. «о д ф и н с ь к и х х л а д н и х с к а л д о п л а м е н н о й Т а в р и д и » — це вірш. рос. письм. Пушкіна — «Клеветникам Росії», лише останнє слово там інше — Колхиди». — 420. «С л а в я н с ь к а Г р о м а д а » — прим. 579.

Арх. Животко, П. Б.

Програма до «Громади» 1890 року.

421. «Програма до «Громади» р. 1880, що власне вийшла в світ з початком 1881 р. підписана трьома особами: М. Драгомановим, М. Павличком та С. Подолинським. Але встає питання — хто ж є дійсним автором її? З листа Д-ва до Павлика, датованого 23. V. (5. VII) 1890 р. читаємо так: — «В споминах про епоху «Громади» Подолинського ми не раз не зійдемося, бачу. Та тут мені труденько навіть вдержати й спокійний тон, бо це одна з найдурніших епох мого життя і згадуючи її, я не можу не сердитись на себе, на Под. й на Вас. Що я не міг радити «Громаді» Под-го, видно вже з того, що вона мусіла одсунути навіть друк V-го тома моєї «Громади». Потім я вже мав пригоду бачити скакунство Под-го й не вірив уже, щоб він довго продержався навіть сам, без батьків своїх. Але я мусів уступити як ради типографії, котра зоставалась на піску, так і ради Вас, котрий видимо був на боці Под-го. Тепер Ви кажете, що Ви бачили мою згоду з Под-им. Може Ви й праві, — бо Ви більше мовчали при наших розмовах. Але я, приходивши до Под. заставав Вас там і при розмовах Ви ніколи не говорили проти нього, а коли іноді говорили, то проти мене. Напр. пам'ятаєте, я програмою був зовсім недовольний, і пропонував свою, і менше абстрактну, і більш практичну, — так і Под. і Ви знайшли її дуже детальною і сказали, що її можна переробляти в спеціальні статті, що будуть після програми. Я, держучись свого принципа — давати людям робити те, до чого вони гаряче пруться й чого напрямком непротивний мосму взагалі, — уступив, вдовольнявшись де-якими змінами, котрі вменшували спеціально бутарський характер програми, а з своєї де-що увів у статтю про Галичину в I-му номері. Аж тільки з листів Ваших з Монпел'є я побачив, що у Вас зовсім зовсім нема унісону з Под-им, який вбачався мені в Женеві. — Так, бачите, я теж кажу, що й Ви тепер кажете: «я пристав на готове». І хоч, певно, Ви праві психологічно, а я правий і юридично, — бо міг би Вам доказати детально, що я, повернувшись з Швейцарії, застав у Под. і Вас готову програму журналу «Україна», — і тільки добивсь переміни імені (чого тепер простити собі не можу) і потім помякшення програми». . . (т. VI, ст. 54—55). З того можна зробити висновок, що «Програма» була написана П-ким, але підписана трьома після певних поправок внесених Д-вим. Про це каже і Павлич в I. томі Переписки, ст. 177: «Періодичну «Громаду» з ві різкою програмою (написаною Подолинським)», або в своїм «Списі праць М. П. Д-ва», ст. XVII — «Програма» (найбільше Под-ого). (Про це дивись в праці М. Грушевського: М. Д-в і Женев. соц. гурток. Ст. 83). — Не без інтересу також є порівняти першу програму укр. соціалізму з програмами тогочасних рос. соц. партій. Цю роботу проробив проф. О. Мицюк в своїй праці: «Український економіст-громадівець С. А. Подолинський. Л. 1933. Підсумок того порівняння такий: «Переведене порівняння виказує нам, що програма «Громади» була не тільки вповні оригінальна, але між іншими сучасними програмами, не дивлячись на зконденсованість, всебічність і краще ніж інші пристосована до потреб України (ст. 39). — 422. «... до народу, котрого розірвано між двома великими царствами. . . Писано «Програму» в 1880 р., коли землі України поділено було лише між двома царствами: Росією та Австро-Угорщиною. — 423. «... в теперішнім Венгурським королівстві. . . тогочаснім (1880) — Венгурським королівстві, а сьогодні в автономній частині Чехо-Словацької республіки. — 424. «... ці чужинці, котрих наслали на Україну». . . — Ось сучасні відомості, що подає д-р В. Кубійович в III томі «Укр. Загальної Енциклопедії», ст. 418: «Крім Українців, живуть на укр. етногр. території такі найважливіші нації: Росіяне (8,295.000)... Жида (3.226.000)... Поляки (2,401.000)... Німці (701.000)... Румуни (465.000)... Греки (161.000)... Болгари (125.000)... Татари й Турки (241.000)... Чехи й Словаки (830.000)... Мад'яри (47.000)... Вірмени (49.000) та інші. — 425. «Закарпатський Українці» — це землі, що знаходяться в складі Чехо-Словацької республіки. — 426. «... як прилога до «Громади» ряд листків і книжечок на різних мовах під назвою «Lafederatio» — «Вільна Спілка» — Це була, очевидно, каже М. Г-й ідея Д-ва, який зараз виладив для першого (і єдиного) випуска статейку: «Есте-

ственныя области и пропаганда социализма на плебейских языках Восточной Европы». Бесстроковый додаток до «Громади». № 1. 1881. ст. 8. —

П. Б.

Малоруський Інтернаціоналізм.

427. «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik». . . журнал оснований нім. соц. Карлом Гехбергом, виходив в Цюріху — Оберштрассе з р. 1879. Присвячений він був наук. розглядові соц-них питань і мав, м. і., розділ — «Огляд розвитку соц. руху», де містились дописи з різних країн. В II. річн. 2-ої кн. (1880 р.) вперше тут з'явилась рубрика — «Україна», бо досі існувала лише — «Малоросія», де містив свої огляди М. Павлик. В 2-му зшиткові I. річника (1880 р.) вкупі з оглядом М. Па-ка з'явилась і стаття «заслуженого малор. публіциста», як сказано в передньому слові шпигту, М. Д-ва — «Малоруський Інтернаціоналізм — Der Kleinrussische Internationalismus». Це, як характеризує її секретар редакції, Едвард Бернштайн у своїх «Споминах про М. Д-ва і С. Подольського (Див. М. Груш-й — «М. Д-в і жен. соц. гурток», ст. 154), трохи подразнена полеміка проти Лаврова (прим. 49), викликана одним місцем його огляду, яка займається програмою журналу «Община» (прим. 248). — 428. «e o i p s o» — (лат.) тим самим; через те саме. — 429. «параграфом 7 статуту «Інтернац. Робіт. Асоціації» див. «Переднє слово до «Громади», ст. 122. — 430. «Вперед» — прим. 50. — 431. «синонімом». . . (гр.) — с-ім, різні слова, але з однаковим змістом, напр.: шлях і дорога, труд і праця, але «русский» і «великоруский» — різні слова з різним змістом. — 432. «хлопоманство» — прим. 339. — 433. «перші народні книжки, видані укр. соц. групою». . . — прим. 239. — 434. «давнішим співробітником велик. «Вперед»-а, колишнім співчленом укр. демократ. громади». . . це був Фелікс Волховський, революціонер, родом з Полтавщини, приятель Д-ва. Брав участь в рев. русі 70-х рр., засуджений на заслання в процесі 193-х, утік 1890 р. і оселився в Лондоні, де редагував видання «Вольного Русского Фонда», часопис «Free Russia» й «Летучі Листки» Фонду. Його «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» — було видане 1875 р. у Відні О. Терлецьким (В. Кісткою), сконфісковане прокуратурою, а проти видавців було розпочато процес (перший руський політичний процес). Суд увільнив підсудних. Сама брошура є тепер рідкістю, а текст її передруковано в II. томі «Переп. I. Франка з Д-вим», ст. 356—369. — 435. «в огляді пана М. Т.» — Теодоровича М., сербського соціаліста, пізніше радикального серб. міністра, що писав в «Jahrbuch» про соц. рух в «Малоросії». — 436. «універсальний». . . — прим. 51. — 437. «Цей фламандський рух». . . Про фл-ий рух писав Д-в у своїй праці: «Ново-нелтское и провансальское движение во Франції» — «Вѣст. Евр.» 1875. кн. VIII—IX., а також в праці «Чудацькі думки. . .» (див. у нас ст. 288). Крім того на укр. мові є вичерпуюча сучасна праця доп. О. Бочковського — «Боротьба народів за нац. визволення». 1932. (див. ст. 81—174). — «ідеалізація (лат.) — уявлення чогось кращим, ніж воно є в дійсності. — 438. «повстання псевдо-царя Пугачова» — прим. 405. — 439. газети «Земля і Воля» — орган партії «З. і В.» організованої 1876 р. з метою пропаганди в народі соціальної революції. В 1879 р. партія розпалась на дві: «Народну Волю» та «Чорний Переділ». Газета «З. і В.» виходила з 1. XI. 1878 р. по IV. 1879 р., всього п'ять чисел та один додаток (8. III. 1879 р.), передрукованих в праці В. Богучарського: «Революционная журналистика 70-х годов». Париж. 1904. Головними діячами «З. і В.» були: Сер. Степняк-Кравчинський, М. Морозов, Л. Тихоміров, В. Фігнер. — 440. «. . . автор найкращого великорус. соц. памфлету знаменитої «Хитрої Механіки». . . «Х. М-ка» є популярним викладом Лассаллової праці про фінансовий, податковий визиск працюючого народу. Автором її є Сергій Кравчинський (псевдонім — Степняк) рос. революціонер-терорист (1851—95 г.) (прим. 253). На укр. мову «Х. М.» переклав і переробив, припасовуючи до укр. обставин, кажуть, Ів. Нечуй-Левицький (М. Грушев-ий) з видана вона у Відні 1875 р. під назвою «Правда». — 441. «памфлет (фр.-анг.) — брошурка, «метелик», листівка. — 442. «центробіжний» — відосередковий

рух. — 443. «а соціяція (лат.) — спілка, союз, здруження, гуртування. — 444. «ф і к т и в н и й — прим. 56. — 445. «Г е р ц е н — прим. 57а. — 446. «Б а к у н і н» — прим. 58. — 447. «ф е д е р а ц і я» — прим. 60. — 448. «а н а р х і я» — прим. 42. — 449. «я к о б і н і з м» — прим. 123. —

П. Б.

Шевченко, українофіли і соціалізм.

450. «Шевченко, українофіли і соціалізм» — написана Д-вим р. 1878. 28 грудня й видрукована була в 4-му томі «Громади». Праця ця в цілому належить до літер.-критичної ділянки і досі не втратила ні свого інтересу, ні свого значіння. Не дарма Ів. Франко назвав її «окрасою укр. критичної літ-ри» (передмова до II. вид-ня її. Л. 1906 р.). Але Д-в мав інше своїм завданням в цій праці. Сама назва праці говорить, що три питання: 1) Шевченко, 2) українофіли та 3) соціалізм тут об'єднано під одним заголовком. І кожному автор присвятив окремий розділ, хоча внутрішню і пов'язав їх. Сам Д-в в своїй «Автобіографії» (ст. 75, примітка) каже: — «Я виклав у IV. томі «Громади» в статті «Шевченко, українофіли і соціалізм» — свій погляд на антикультурний елемент і націоналістичне самозасліплення рус. революціонерів і народників школи Бакуніна і Лаврова, що захоплювалися С. Разіним і Пугачовим, великоруським розколом і т. п.» . . Ми взяли лише III. розділ праці, що подає стан справи соціалізму в Росії та на Україні. Заголовок же праці лишавмо без зміни. — 451. Б е л і н с ь к и й Висаріон (1810—48) знаний рос. критик. Приятель Герцена, Огарьова, Бакуніна, Станкевича. Працював в «Отечественных Записках» (прим. 192), в 1847 р. постійний співробітник «Современника» (прим. 153), заснованого Некрасовим і Панаєвим. Головна мета його критично-публіцист. писань — виховання суспільства в ідеалах гуманності. Українцям же пам'ятні його brutальні виступи проти укр. мови («пахне дьогтем») та проти «письменства провінціальної породи», особливо проти Шевченка. Д-в в листуванні з П. Аксельродом (1850—1928), основоположником рос. С.-Д. Р. партії (V. 1882) пише: — «Але як би там не було, а наша справа всетаки справа свободи й соціалізму і при тім в єдино припасованій для даної місцевости й населення формі. Воно йде помало, бо людей для нього мало, через обрусіння та ополячіння інтелігенції. Але воно всетаки йде та йде. . . А коли насіння виросте і дасть від себе нові, вже усім помітні семена та паростки, — тоді з подивом будуть люди говорити про те, що наші перші сходи підривали не тільки свинячі рила III. відділу, Кієвлянина і т. п., але й Белінські, Скабичевські (рос. критик 70-х рр.), «Вперед» і т. п. («Об'єднання». Відень, 1924, ч. I., ст. 817). — 452. П у ш к і н Олександр (1799—1837) — відомий рос. поет. Автор «Євгеній Онегін», «Полтава», «Мідний всадник», драми «Борис Годунов», повісти «Капітанська дочка», «Оповідань Белкіна» і багатьох дрібних поезій. Вважається основником нової великоруської літ-ри. «В нас нема літератури» — був загальний голос критики 20-х і 30-х років в Росії (Пушкін, В'яземський, Полевой, Надеждін, Белінський). Сам П.-н писав: «Виключаючи тих, що займалися поезією, руска (то б то, великоруська) мова ні для кого ще не може бути досить привабливою; в нас нема ще ані літератури, ані книг; всі наші знання, всі наші поняття з малих літ зачерпнули ми в книгах чужомовних, ми звикли думати на чужій мові. . .» (1822). І з мови московських проскурниць він утворив багату, гнучку, поетичну мову. Вніс П. багато нового також в розвиток оповідної мови та стилю. Сказав своє помітне слово в критиці, бо «Критики в нас, чувашів, не існує», писав він В'яземському в 1824 р. Але працював і як історик та публіцист, хоча тут не перевищив рівня свого часу. — 453. «О с н о в а» — прим. 154. — 454. «Д е н ь» — газета, що видавав у Москві відомий провідник слаянофілів, Іван Аксаков (1823—86); в рр. 1861—65, коли була заборонена урядом. — 455. «В л а м а н с ь к и й» — прим. 272 — 456. «. . . навіть скільки-небудь повного видання Шевченка ми діждались через 14 років. . . «Основа» закінчила свій вихід в 1862 р., а через 14 років вийшло в Петербурзі т. зв. Кожанчикове видання «Кобзаря», злагоджене М. Костомаровим та Г. Вашкевичем при близькій участі Мих. Лазаревського, приятеля Ш.-ка, якому Ш. передав свої автографи. Але видання це було і не повне, і не справне. Видру-

ковано було його — 5000 прим., але вже на протязі 2-х місяців воно розійшлося (Правда). — 457. «у л т р а м о н т а н с т в о» — прим. 274. — 458. «у к р а ї н о ф і л ь с ь к а г а з е т а р о з п у с к а л а п е р е д в и б о р н і м а н і ф е с т и с в о г о д е п у т а т а (о . К а ч а л и) . . . » — при часоп. «Правда», органі народовців розсилались, як додаток до ч. 16, дві політичні брошури Николая Загірного (псевдонім Ст. Качали): «Безпосередні вибори до Ради Державної і Русини», і другу «Політика Русинів» (прим. 213). Тоді то й виявились тісніші нитки зв'язку ультрамонтанів з галицькими народовцями-українофілами. (Див. М. Д-в — «Де-що про львівських народовців і соціалізм в Галичині». «Громада», IV. ст. 361—370 та «Австро-руські спомини», ст. 162—176). — 459. «д я ч к і в с ь к и м и к н и ж е ч к а м и» — наз. Д-в релігійно-просвітні видання львів. «Просвіти», ріжні житія святих тощо. Ці останні він ще називав — «візантійські казки». А взагалі турбувався, що «П-та» не дає народові потрібного йому матеріялу: — «як мало в виданнях «П-ти» реального та свіцько-наукового матеріялу, а як забагато церковщини» (А. — Р. спомини, ст. 171). — 460. « . . . д а т и м і с ц е в с в о ї й з а л о ж е н і я н а у к р . г р о ш і д р у к а р н і . . . Д р у к а р н я Т о в - в а і м . Ш - к а б у л а к у п л е н а н а г р о ш і п р и с л а н і в У к р а ї н і . Д - в у « А . - Р . с п о м . » (с т . 2 6 6) н а ж е : — « я м у ш у с к а з а т и , щ о т і г р о ш і б у л и н е з б і р н і , а м а й ж е в с і , к о л и н е ц і л к о м у с і , д а н і б у л и о д н о ю о с о б о ю , д о с и т ь б о г а т о ю . А т о ю о с о б о ю б у л а Б л и з а в е т а М и л о р а д о в и ч о в а (1 8 3 2 — 9 0) , щ о д а л а 6 . 0 0 0 р у б . (9 . 0 0 0 г у л ь д е н і в) . О т в е р т і ш е п р о ц е г о в о р и т Д - в в л и с т і д о О к у н - г о (П е р е п . с т . 2 1 5) : « . . . к о л и н а р о д о в ц і п р и з н а ю т ь в о л ю д у м о к р і ж н и м ф р а к ц і я м о д н о ї н а ц і ї . . . , д о п у с к а ю ч и н а ш и х л ю д е й в у с і н а у . і н с т и т у ц і ї , к о т р і в о н и з а х о п и л и в с в о ї р у к и , — і з н и х , н а п р . Т о в . і м . Ш е в . ч е р е з ч и с т е м о ш е н с т в о , з л а м а в ш и т о ї с т а т у т , к о т о р и й б у в в и р о б л е н и й п о в о л і М и л о р а d o в и ч к и , п р и м о ї у ч а с т і в 1 8 7 3 р о ц і . . . К е р і в н и к и Т - в а у х в а л и л и к у п и т и д р у к а р н ю і о п і с л і д р у к у в а л и р і ж н і в и д а н н я т а в и к о н у в а л и р і ж н і з а м о в л e n n я з б о к у . — 4 6 1 . « . . . у л ь т р а м о н т а н а м « Р у с ь к о г о С і о н у » . . . « Р . С . » — у к р . ц е р к о в н а ч а с о п и с ь , в и х о д и л а д в і ч і н а м і с я ц ь у Л ь в о в і в р . 1 8 7 1 — 8 0 , я к о р г а н в и ш о г о п о л і в с т в а , п і д р е д а к ц і ю С и л . С е м б р а т о в и ч а т а Ю . П е л е ш а , п р о ф - р і в т е о л о г і ч н о г о в і д . Л ь в і в . у н і в - т у . « Р . С . » в и д а в а в с я с т а р и м п р а в о п и с о м , щ о в в а ж а в с я т о д і o d н o ю з і с в я т o ш ь р у с ь к о ї ц е р к в и . . . з в и р а з н о ч у т н о ю т e n d e n c i j o y , з а с т у л а т и і н т е р e c i с р у с ь к o ї ц e р k v и н e в o б o р о н і її я к о ї с ь c a м o c t i j н o c t i , а л e в д у с і р и м с ь k o г o к а т o л и ц i з m y . . . н e z a б a p o м п o k a з a л и с я в н ь o м у o c t р і n a п a d и n e п р o т и л a т и н i з a ц і ї Р у c и н і в , а л e п р o т и р a ц і o n a л i z m y [п e р e в a г и p o з y м y в ж и т т і , н a y c i т a р e л i g i j i] і м a л o в і р р я р y c ь к и х n a p o d o в ц і в , c п e c i a л ь н o з a і x к y л ь т (ш а н y) Ш e в ч e н к a . (Д и в . : І . Ф р a n k o — Н a p и c і c t o p i j у к р . - p y c . л і т - p и . С т . 2 2 3 — 2 4) . — 4 6 2 . « . . . o d д o н o c і в н a у k p . « н і г і л і c т і в » , « o ц і я л і c т і в » . . . (Д и в . : М . В o з н я к — В і д - п o в і д ь Д - в a p e ц e н з e n t o в і « Д і л а » . « У к р a ї н a » . 1 9 2 6 . к н . 2 — 3 , c т . 8 3) . Д - в п и с a в : — « Т і л ь к и ж у з a г a л і , к o л и в ж e p e ц e н z e n t з a г o в o р и в п р o « д o н o c и » , т o й я c k a ж y , щ o д o н o щ и ц ь к і з a x o д и т a к p o з в и т і y Г a л и ч и н і , n e в и к л ю ч a ю ч и й n a p o d o в ц і . . . Д o б р a п o л o в и н a п o л e м і k и « n a p o d o в ц і в п р o т и м o c k a л e ф і л і в » , — я к і o c т a n н і x п р o т и п e р ш и x , e c ь п p я м e д o н o щ и ц ь t e o : v и k л и k и s t a a t s g e f a h r l i c h ! P o l i z e i ! Щ o я k n e d o н o c и в с e т e , щ o п и c a л и й n a p o d o в с ь к і o r g a n и п р o м e н e й п р o г a л и c , p a d и k a л і в , n a п р . в ч a c и a p e n t і в П a v л и k a , Ф r a n k a й д p . , a б o н a в і т ь з п o в o д y т a k o г o л e g a л ь н o г o ф a к т y , я k ц і в і л ь н і п o x o p o н и N a p o л ь c ь k o г o ? . . . A в д p y г e , і t o p i k , n a в і т ь в з в і c н o м y з a п и т і c o й м o в и x п o c л і в . . . c п e c i a л ь n o r a d и k a л и g a л и ц ь k і б y л и n a 3 / 4 п p e d a н і п o л і ц і ї , — a т a k o ж і t e , щ o t o д і « Ч e p v o n a я P y c ь » (m o c k o - ф і л ь c ь k a г a z e t a , щ o в i x o d и л a з 1 8 8 8 p . п і d p e d a k ц і ю M a p k o v a і П e л e x a , я k п p o d o в ж e n n я « Н o в o г o П p o л o м y ») , d e р ж a л a c e б e n a в і т і л і п ш e , н і ж n a p o d o в c ь k a п p e c a . . . « a г a z e t a — « P y c c k i j C i o n » — к o л и c o ц і a л . в 1 8 7 8 p . , v и d c и d і в ш и c в і j ч a c n a л o ж e н o г o н a н и x з o в c і м n e п p a в o c y d o м a p e ш t y , v и ш л и n a в o л ю , — n a в і т ь п o ж a л і л a , щ o в A в c t p і ї n e м a С и б і p y — д л я a d м і н і c t p a т и в н o ї v и c и л ь k и ! ! » (H a y k a c т . 2 1 5) . — 4 6 3 . « O д в e р т и й л и c t з У k p a ї н и » . . . (п р и м . 2 1 5) , п o d a в Д - в в c в о ї x « A v c t p o - p y c ь k и x c п o м и н a x » , c т . 2 2 6 , п o р у ч з в і d п o в і d ь ю n a й o г o p e d a k ц і ї « П p a v d и » , я k т a k o ж д p y г и й « O d k p и т и й л и c t в У k p a ї н i d o p e d . « П p a v d и » , щ o й б y в v i d p y k o в a н и й в ч . 3 з a 1 8 7 4 p . , a б o я k n a z . Д - в — « П p o т e c t п p o т и ц ь o г o п p o т e c t y , я k п p o т и n e з г o d и м і ж c в o ї м и » , п і d п и c a н и й 2 4 д p y г и м и « У k p a ї н ц я м и » т a v і d п o в і d ь ю n a й o г o т a k o ж p e d a k ц і ї « П p a v d ь » (A v c . - p y c c п o м и н и , c т . 2 4 0 — 2 5 1) . — 4 6 4 . « A д . К а ч a л y v i b p a л и . . . п e р ш и м

головою «Т-ва ім. Ш-ка». . . Н. Т-во ім. Ш-ка основане 11. XI. 1873 р., заходами головно рос. Українців (О. Кониського, Д. Пилличикова, М. Жученка, М. Д-ва), як літературне т-во для розвитку укр. письменства. Першим головою був К. Сушкевич. В 1892 р. Т-во було перетворене в «Наукове Т-во ім. Ш-ка». Головою його став Ол. Барвінський, а органом — «Записки». Качала ж був головою лише організац. Комітету Т-ва. (АРСпом. ст. 225). — 465. «... а приставав до всеросійсько-московського вільнодумства й громадівства». . . З великої кількості опублікованого матеріалу по історії рев. руху на Україні видно, що рос. рев. партії, їх виступи найбільш одважні, їх буденна робота переводилась членами, переважно Українцями (прим. 169), навіть свідомими! Що між револ. літературою, яку вони поширювали та за що потім тяжко відповідали, завжди був «Кобзар» чи окремі твори Ш-ка, що були видруковані за кордоном, в Празі, а також брошури, видані у Відні чи Женеві. Своїх укр. організацій не було, до того ще не додумались, а тому всі активні сили йшли у загально-рос. організацію, а ті з Великоросів, хто розумів то, утворили спеціально для втримання тих сил відповідну «ідеологію», яку так всюди й завжди немилосердно розбивав Д-в (Див. «Історична Польща та великоруська демократія»). — 466. «Правда» — прим. 294. — 467. «Газета Шкільна» — педагог. двотижневик, виходив у Львові в 1875—79 рр. Редактором її був Ом. Партицький (1840—95), філолог, історик та педаг. діяч, який вкупі з другими народовцями: Мик. Огоновським, 6. Желіхівським брутально цуралися Шевченка, як «ложного пророка» та його «Кобзаря» повного «богохульних ересей і нігілістичської гнилі» (Д-в розбирає ці писання їх в I.-му розділі «Ш-ко, українофіли і соц.»). — 468. «Рус. Сіон» — прим. 461. — 469. «Друг» — прим. 204. — 470. «... невеличка повість Г. И. з «Отеч. Записок» про діякона...» Це було оповідання рос. письм. Гляба Успенського під назвою «Отравлений діякон» (в оригіналі — «Неизлечимый»). Повість мала підпис — Г. И. (ванов). До неї Д-в дав вступну статтю — «Из русской общественной жизни» («Друг», чч. 14 і 15. 1876 р.). — 471. «... та кілько голов з «Что дѣлать» Чернишевского». . . цю відому й дуже пильно читану соціалістичну повість М. Ч-го було в частині видруковано в «Друзі» (1877) в перекладі І. Франка. — 472. «... що «Кобзар» єсть вже річ пережита — eine ueberwundene Standpunkt...» Пізніше Д-в змінив свій погляд на Ш-ка, про що писав в 1-му «Листі до Киян» (8. II. 1886): «Я був загнань думкою, що Ш-ко вже пережитий фазис, що новий укр. рух піде далі, по ново-європейській дорозі, а тепер бачу, що не тільки маса українофілів, але й україноф. писателі не тільки в Галичині, а й в Росії ще не догнали й Ш-ка років на 10—20. (Переп. т. I. ст. 173). Або в «Автобіографії» (ст. 81) р. 1889: «... «бо вважав твори Ш-ка з ідейного боку вже «пунктом пережитим». Тепер же переконався, що не тільки для галиц., але й для руских українофілів, навіть для найбільш учених між ними, потрібно ще немало розумової праці, чтобы дѣгнати навіть Ш-ка»... — 473. Дікенса — Д. - Шарль (1812—70) знаменитий англ. романіст, що писав свої морально-виховуючі, добродушно-насмішливі романи, відомі цілому світові. З його творів особливо цікаві: «Піквікський клуб», «Олівер Твіст», «Давід Копперфільд» та інші. Д-ву Д-енс подобався своїм реалізм. і його він ставив в поклад в своїх порадах літературних й Франкові. — 474. «... приносячи «немир, но меч». . . то б то, закликаючи на боротьбу за нові порядки. — 475. «Пасішника Рудого Панька». . . це псевдонім відом. рос. письмен. Миколи Гоголя (1809—1852), українця походженням. Цим псевдонімом були підписані його повісті з укр. побуту на Полтавщині звідки і він сам родом: «Вечорі на хуторі під Диканькою». — 476. «... товариші Герцена і Белінського, а потім Чернишевського і Добролюбова». . . Доб-г Микола (1836—61) знаменитий рос. критик, належав до т. зв. реальної критики. Містив свої статті переважно в «Современнику», де працювали й Белінський та Чернишів, а з Українців — П. Куліш та М. Костомаров. «Сов-ик» був сучасником своїх днів, пише один історик рос. літ-ри, в цілковитім зміслі цього слова, виразником самих одважних та захваних дум своєї епохи, самим відважним її органом». Тут пройшла вся недовга діяльність Бел-го, Доб-ва та й Черниш-го. Драгоманову довелося ще студентом вести полеміку з Добролювим

а-за Пирогова (Див. «Ми й «Набат». «Громада», т. IV, ст. 379). Добр-в визнавав право «малор. народа говорити своєю мовою про річі своїх потреб, стремління та споминів» (т. IV, ст. 353). — 477. Герцен — прим. 57а. — 478. Белінський — прим. 451; Чернишевський — прим. 179. — 479. «Дѣло въков по правлять мудрено» — переклад: Трудно виправити роботу минулого. — 480. Сен-Сімон — прим. 373. — 480а. Уступ. на ст. 167. «Найбільша географічна одміна Росії. . .» і до кінця є незвичайно цікавою філософією історії рос. України, яку Д-в зумів так коротко, але глибоко накреслити. — 481. «... сѣверо-русскія народоправства». . . так наз. праця знамен. укр. історика Миколи Костомарова (1817—85), що вийшла р. 1863, про історію великорус. республік Новгород, Пскова й Вятки, в котрих Кос-ов добачав повну подібність з вічовим укладом до-татарської України-Русі та з пізнішою козаччиною. Ці старовинні великорус. республіки були зруйновані та приєднані до Москви в 1478 р. Про ці праці К-ва Д-в писав: — «Наукові праці д. К-ва про мужицтво і громадство в історії Русі лягли основою нового українства, його спорні листи до Поляків («Правда Полякам о Руси») до Москвичів («Правда Москвичам о Руси») поставили діло українське перед сусідами, а його колишне Кир.-Метод. братство 40-х років (прим. 304) і науково-політичні статті про союзність (федералізм) в старій Русі («Мисли о федеративном началѣ в древней Руси») були ластівками укр. всеславянства і федералізму в усіх Русях, як його книги про Стеньку Разіна («Бунт Стеньки Разіна») і про «Северо-руські Народоправства» були науковими ластівками і московського мужицтва і громадства». («Народні шк. на Укр.» «Гр-да» т. II, ст. 241). — 482. «... бунт німецьких крестян і містиків XVI ст. . .» — Це була велика німецька реформаційно-революційно-суспільна боротьба під проводом Томи Мінцера та Мартина Лютера, що вибухла в квітні 1525 р. в цій Німеччині. Війна тяглась від р. 1517 до 25. VI. 1534. В цій русі відограла велику роль єретична секта «перехрещенців» (анабаптистів), що повстала у Швейцарії, а після утисків там, втікла до Німеччини, де в 1526—27 рр. відбула в Півд. Німечні (Авгсбургу) інтернаціональний анабаптистський з'їзд. В 1530 р. в Нім-ні винищено було до 2.000 анабап-тів, тоді вони тікали до Моравії, але й в Нім-ні востало їх чимало, особливо в промислових містах Любеку та Мінстері. Р. 1534 мінстерські комуністи-перехрещенці захопили місто і утворили комуни. Але єпископ. військо здобуло місто (через зраду) і проповідники комуни були замордовані людськими муками. Після того анабап-тський рух в Нім-ні був здулений зовсім. — 483. «... крест (роскольніцький) і бороду». . . роскольніки, або старовіри — це загальна назва всіх сект, що відділились від православної церкви в XVII та першій пол. XVIII в. (новіші секти наз. — сектанством). Зачались вони від незгоди певної кількості духовних осіб на управління богослужбових книг та обрядів, що розпочав в 1651 р. заводити моск. патріярх Никон. Старовіри не приймали не лише «новшество» в релігійних справах, але також і в державнім та побутовім житті, які часто вводились насильно, напр. не стригли бороди, тощо. Старовіри під тиском тяжких переслідувань розбігались та заселявали різні пустощі на окраїнах моск. царства. Розбились вони на дві групи: поповці та безпоповці, а останні на багато «толків та согласій». Де-які толки безпоповщини вже підходять до сучасного раціоналістичного сектанства. — 484. «... з донськими і яицькими козаками».. Донські козаки — населення, що жие по обидва боки нижнього Дону з допливчани. Яицькі к. — що наз. тепер уральськими, початок свій ведуть з кінця XVI ст. Оселяють простори над р. Уралом. Переважно всі роскольніки. — 485. «Кудеяр» — отаман козачій. Таку назву має праця Мик. Костомарова, що друкована була в «Вістн. Європи» р. 1875. В цій «історичній хроніці» К-в описав події часів Івана Грізного та вивів Москвичів та укр. козаків з їх відомим вагажком Дмитром Вишневецьким. Рос. преса обвинувачувала К-ва, що він «в наклад історичній правді» вивів Великорусів «людоїдами в порівнанні з Татарами та козаками». — 486. «... французька «жакерія» XIV ст. — Під навою Жакерії (від слова Жак-Яків, імени дуже поширеного серед франц. селян) відомі криваві повстання фран. селян в р. 1358 (XIV ст.) проти утисків шляхти. Фр. шляхта, переможена у війні з англ. шляхтою, шукала матеріяльного відшкодування й джерела збагачення у страшному визискові фр. селян-

ства. Селянство повстало, але фр. шляхта при допомозі англ. жорстоко задушила повстання — багато тисяч селян було замордовано, а кріпацька залежність фр. селян від феодально-поміщицької шляхти стала ще тяжчою. Після цього повстання фр. с-н повторювались в рр. 1548, 1556, 1593 і далі 1636—37, коли вже селянство допомогло і міщанство. — 487. «... німецьке крест'янське повстання XIV ст.» — Перша селянська війна в Німеччині сталася р. 1476 в єпископ. Вірцбург. За організатора її був пастух Гац Бегейм, який почав розказувати людям, що йому явилась божа мати й оповістила, що відтепер немає бути більше ані царя, ані князя, ані папи, ані іншої духовної або світської влади; кожен має бути іншому братом, повинен здобувати собі хліб власною працею, і ніхто не має мати майна більше від інших; усі чинші, оллати, панщина, мита, податки й інші данини та роботи мають бути знесені навіки, а лїсь та пасовиська стати вільні. Убоге селянство торнулось до Бегейма, і він, разом із кількома ближчими товаришами, почав потайки організувати збройне селян. повстання. Та таємницю викрили; єпископ. військо схопило Бегейма, спалило його живцем на вогнищі й розігнало початки повстанського війська. Після цієї невдалої спроби селянство на якийсь час припинило, але через кілька років, наприкінці XV ст., почалися нові сел. повстання і змови — вісники великої сел. війни, що почалась р. 1525. — 488. «о н о п о л і й». . . (лат.) — виключне право на певні акції (торгівлю, промисел, тощо) наддане особі, тов-ву або державі. — 489. «... нещасні царські реформи Олександра II». Олександр II. (1818—81) вступив на царство в р. 1855, після нещасливої Севастопольської війни. Першою його реформою було знесення кріпацтва (1861 р.); в 1862 — стверджено головні підстави судової реформи; в 1863 — відмінено кару на тіло та таврування злочинців по судових приговорах; видано універ. устав на зразок німецького. В 1864 р. закінчені та введені в життя земська та судова реформи. Р. 1865 — нові правила друку, полегчені; в 1870 р. — мійські реформи; в 1874 — реф. загальної військ. повинности. В 1871 р. — мн. освіти Д. Толстой увів в середні школи класицизм (прим. 166). Відмовлення продовжувати та закріпляти реф., початі в першій половині свого царювання та навіть спроби вернути назад чи зіпсувати зроблене, викликали загальне незадоволення поступового громадянства, почалися численні спроби вбити царя: Каракоза — 4. IV. 1866 р.; Березовського в Парижі — 1867, Солов'єва — 2. IV. 1878, біля Москви на зел. дорозі в тім же році, в Зимовому палаці — 1880 р. Це вернуло його на думку продовжувати реформи: було випрацьовано проект рос. конституції і подано на затвердження (Лоріс-Меліків), але 1. III. 1881 р. Ол-ра вбито бомбою в Петербурзі (І. Гринецький). — 490. «... навіть декабристи 1825 р. . .» — Декабристи, ті військові, що підняли повстання в Петербурзі та на Україні 14. XII. 1825 р. Метою їх була зміна державного ладу: введення конституції, скасування кріпосного права, введення політ. свободи. (Див.: «В. Спілька». Пар. ст. 354). Провідники повстання: П. Пестель, К. Рилєєв, С. Мурав'єв-Апостол, М. Бестужев-Рюмін та П. Каховський були повішені 13. VII. 1826 р. — 491. «Март'янов з Лондона писав «Письмо к Олександр у II. . .» Март'янов — рос. політ. діяч і письменник, «монархіст-народник» того часу, як його наз. Д-в. Проживав в Лондоні, там надрукував брошуру «Народ і государство» та «Лист до царя Олекс. II», видрукув. в «Колоколі» ч. 132, 8. V. 1862 р. В своїм листі М-в чекав від царя «признання прав вемства в його відносинах до держави», то б то закликання Земс. Собору. В 1863 р. він вернувся в Росію в надії, що цар, який визволив селян від кріпацтва, не погнівається на його за пораду. Але за свого листа М. був засуджений на п'ять років каторги та доживотне життя в Сибірі. Там він і вмер. (Листи М. А. Бакуніна, ст. 513). — 492. «... а навіть доволі Унковських і Еропеусів. . .» — ліберальні представники тверської шляхти. — 493. «кн. А. В а с і л ь ч и к о в» — кн. В-в Алекс. (1869—81) — публіцист, автор праці: «Землевладѣніе и Земледѣліе», «Самоуправленіе» та «Сельскій быт и сель. хозяйство в Россіи». — 494. «і послідки богословського й метафізичного погляду на історію». . . то б то коли беруть явища на віру, а не пізнають шляхом наукових дослідів. — 495. «П і в н і ч н о - а м е р и к а н с ь к і й р е в о л ю ц і ї». . . Північна Америка заселена була англічанами, колонії яких почали в рр. 1775—83 війну з метрополією за свою не-

залежність і в 1783 р. утворили Півн. Амер. Штати. Провідником амер. революції б ув Вашингтон Джорж (1732—99), в 1787 по 97 рр. президент СШС. — 496. «... на берегах Темви, Сени, Делавера»... — три річки, на берегах яких стоять столиці: Лондон, Париж та Нью Йорк. — 497. «... до К. Аксакова і др. славянофілів московських». ... А-ов Константин (1817—60) — лідер моск. славянофілів в 40-х та 50-х рр. Стояв за виволоення селян з землею; мав великий вплив на суспільство завдяки своїй правдивості та чистоті переконань. — 498. Славянофіли (прим. 218). 499а. Солідарний (лат.) — згідний в думках і поглядах. — 499. «о б щ и н а м і р». . . теж, що в нас на Україні — громада, село. В общину, як в своєрідне рос. явище вірили рос. западники (Герцен й інші) та де-хто з славянофілів (див. прим. 94). — 500. «к у л а к и» — багаті. — 501. «д о к т р і н е р и» — (лат.) — люди, що сліпо тримаються якоїсь теорії. — 502. «Н а р о д н о е Д ѣ л о» — рос. револ. журнал, що виходив в Женеві в рр. 1863—71, де друкувались праці М. Бакуніна. — 503. «д е с п о т» (гр.) — жорсткий правитель, що трактує наряд, як своїх рабів, що не знає жадних обов'язків у відношенні до народу та самовольно розпоряджається в державі. — 504. «с т і н и І е р и х о н у». . . старовинне місто в Палестині, що згадується в Біблії. Коли його брали Жиди під проводом Ісуса Навіна, то стіни його наче б впали після йогократного обходу з трубними згуками. — 505. «З е м л я и В о л я» Соціально-революційне обов'язніє» — видання гуртка «З. и В.» (другого, у відміню від гуртка тої ж назви 60-х рр., заснов. М. Чернишевським), або «Спб. Вольной типографії» (що була продовженням «Вольной Русской типографії»). Це була газета «З. и В.», що виходила з 1. XI. 1878 р. по IV. 1879, всього 5 чисел та один додаток (8. III. 1879) та «Листок З. и В.» з 12. III. по 18. VII. 1879 р. також 5 номерів. Обидра видання видавались в кількості від 1.500—3.000 прим. — 506. «В'сесвітня спілка робітницька» — прим. 52. — 507. «... новий чигиринській справі» — прим. 247 та 250. — 508. «е м п і р і ч н и й» (гр.) — той, що має своїм джерелом досвід. — 509. «О г а р ь о в М и к.» (1813—77) — рос. поет, публіцист, друг О. Герцена. Друкував свої твори в «Отечеств. Записках», «Рус. Вѣстнику» та «Современнику». В 1858 р. емігрував за кордон і співпрацював з Гер-ом в «Колоколі», «Полярной Звѣздѣ», описля вів власне видання «Вѣче». — 510. «П е т е р б у р г с к а я в о л ь н а я т и п о г р а ф і я» — «З е м л и и В о л и» — таємна друкарня партії, що була продовженням «Вольной Русской Типографії». Видавала журнал «З. и В.», після 1879 р. — «Нар. Волю». В час друку ч. 3-го «Н. В.», 17—18. I. 1880 була викрита. Далі друкувала журнал «Черн. Передѣл», яку видав урядові складач Жарков 29. I. 1880. І третя, що була викрита в м. лютому того ж року. Після існувала «легуча друкарня». Таких таємних друкарень було сім в Пет-зі та Москві. — 511. «Л и с т о к «Г р о м а д и» ч. 1. . «вийшов він в році 1878. Впорядчиком його був М. Д-в. Містив він статтю його: «Коли битись, то не миритись» та Новинки. Розміром був 8^о. 24 стор. Вийшло — 1000 прим. Більше таких Листків не виходило. — 512. К и р е в с ь к и й І в. (1806—56) — російс. письменник; один з головних представників славянофілства в рос. літературі. — 513. К е л ь с і є в В а с. (1835—72) — рос. письменник та пол. діяч. Емігрував за кордон та завів зносини з розкольникими. В 1867 р. вернув в Росію і, відпущений на волю, став писати проти своєї агітац. діяльності. Написав книгу про Галичину. — 514. «Т а к о д ч а с і в п е р ш и х п о в с т а н ь п р о т и П о л ь щ и з а К о н і с ь к о г о й Н а л и в а й к а д о Г а д я ц ь к о ї К о м і с і ї 1658 р.»... Перші козацькі повстання зачалися за Криштофа Ко-синського (не Коніського), що в 1591 р. почали розрухи в Трипільі, маєтності кн. Острожського. — Наливайко Северин — козацький ватажок кінця XVI ст. Підняв велике повстання 1596 р., але його розбив гетьман пол. Жолкевський на Солонийському полі під Лубнами. — 515. «Г а д я ц ь к а К о м і с і я» — в 1658 р. при гетьмані Виговському, що зложив т. зв. «Гад. пункти», або умову з Польшею, по якій Україна входила повноправним членом польсько-литовської унії. Представниками від України були Юрій Немирич та Павло Тетеря. Розвиток подій призвів до того, що Гадяцька конституція не була запроваджена в життя. — 516. «П е р е б і й н і с» — герой укр. пісень, що стосуються до Хмельничини. Під цим іменем там оспівано козац. полковника Кривоноса, що на чолі загонів

«голоти» громив пол. і свою шляхту. — 517. «Д а н и л о Н е ч а й» — відомий сподвижник Б. Хмельницького, популярний серед козацько-селянських мас брацлавський полковник. Ворог Польщі, загинув в 1651 р. в бою з Пол-ми під Красним на Поділлі. — 518. «І в а н Б о г у н» — калницький і павлоцький полковник з шлях. роду; 1649 р. організував Брацлавщину; 1651 — боронив Вінницю від Поляків. Під Герестечком був наказним гетьманом. 1654 р. не хотів присягати цареві, опісля не визнавав пол. влади на Укр., за що був закінчений до кріпости Марієнбургу. В 1664 р. розстріляний Пол-ми під Новгород-Сіверським. — 519. Н е м и р и ч Юрій, впорядчик «Гадяцької Комісії» 1658 р., дуже освічений укр. шляхтич, однодумець гетьмана Виговського, якого вважають дійсним автором Гадяцької унії 16. IX. 1658 р. між Польшою, Литвою та Україною. Згинув в повстанні 1659 р. — 520. «п о в с т а н н я І в а н а П е т р и к а (1692)». . . Петрик Іван, канцелярист військової канц. В 1691 р. заховався на Запоріжжю і там пробував арушити Зап-ів до боротьби в Мазепу за визволення укр. народу від «нових панів». . . «драпівних панів». — 521. «І в а ш к о Б р у х о в е ц ь к и й, д е м а г о г «ч о р н о ї р а д и». . . в 1859 р. кошовий війська Запорозького, використав боротьбу старшин Сомка й Золотаренка, піддержав «чорну раду» (просте козацтво) під Ніжином в червні м. 1863 р. і був вибраний на гетьмана (прим. 662). Моск. влада підтримала Б-го, щоби протиставити його козацькій старшині з її автономістичними стремліннями. Воїводський гніт на Україні, що збільшився за Б-го, призвів до народного повстання на Україні проти Москви. І. Б-ий приєднався до того повстання, почавши вести переговори з Дорошенком. Зустріч обох гетьманів скінчилась погано для Б. — його забили підчас ради Дорош-ві козаки. — 522. «а б о й с а м І в а н П е т р и к, все ж т а к и п р о й д и с в і т, з а п р о д а н е ц ь Т а т а р а м, я к Д о р о ш е н к о Т у р к а м». . . Ів. Петрик в своїм повстанні дістав підмогу з боку Татар, як Д-ю Петро єднався з Турками в боротьбі з Поляками та Московою, щоби оборонити Україну від претензій тих і других. — 523. «в у н і в е р с а л а М а з е п и. . . , а щ е б і л ь ш е т о в а р и ш а й о г о П и л и п а О р л и к а (1711—39) в и д н о х о ч я с н у р е с п у б л і к а н с ь к у д у м к у. . . ». Орлика П. вибрано гетьманом на місце Мазепи в квітні 1710 р. При тім списано постанови, яке мало бути правління гетьманське. Єсть тут риси початків чисто парламентарного устрою. Ця конституційна хартія постановляла на будуче такі порядки: три рази до року, на Різдво, Великдень і Покрову мають бути «генеральні ради» в гетьманській резиденції для вирішення всяких важливіх справ; на ті ради мають приїздити: генеральні старшина, полковники з усією полковою старшиною і сотниками, вибрані від полків «генеральні совітники» і депутати Запорозької Січи. Як би в управі гетьмана або в його ділах помітне було щось шкідливе для народного добра, тоді старшини і совітники мають право то «вигорити» гетьманові, а він за те не має на них гніватися або їх карати. Без рішення отцеї генер. ради гетьман може відправляти тільки пильні справи, яких не можна відкладати, і то тільки за радою генеральної старшини. Ніяких секретних зносин і кореспонденцій гетьман не має права вести. Не може також розпоряджатись скарбом військовим. . . Далі постановлено, аби гетьман пильнував, щоб людям військовим і посполітим не чинено надмірної тяжкості, утиску і здириства від котрого вони кидають свої оселі та йдуть «у прочку»; шукати легшого прожитку в заграничних сторонах. Заборонялося старшині і всяким «військовим і посполітим урядникам» обертати козаків і посполітих до них не належних на свої господарські роботи, відбирати ґрунти або силою змушувати до продажі, забирати за які-небудь вини майно людське або обертати людей собі на роботу, і т. д. (Див.: М. Грушевський — Ілюстр. Історія України, ст. 383—4). — 524. «. . . г а й д а м а ц ь к е п о в с т а н н я Ж е л і з н я к а й Г о н т и 1768 р. в ж е м а л о ч и м о д і й ш л о п о т е м н о т і д у м о к о д б у н т а С т. Р а з і в а й П у г а ч і в ш ч и н и». . . бо так само не мали ясної суспільної конструкційно-рев. думки, яка би керувала їх вчинками. Їх цілковито не можна вважати за представників і речників покріпаченого селянства України. — 525. «а р х і м а н д р и т М е л х і с е д е к». . . Значно-Яворський, ігумен Матроїного монастиря біля Жаботина на Чигиринщині. Він заохочував народ до боротьби з унією; навіть їздив до Москви зі скаргою на утиски і одержав де-які обіцянки. Але

Його, безперечно, обходили більше справи церкви, ніж звизволення покріпаченого селянства з під влади панів. — 526. «... підняли людей «золотою грамотою»... яку наче б то розіслала рос. царниця Катерина II., та яка заликала селян повставати та винищувати панів і Жидів. — 527. «... польські конфедерати». . . Кон-ія (лат.) — спілка. То б то спілка, чи гурт шляхти, яка заступала певну політичну думку, що збиралась боронити її зі зброєю в руках. Таких кон-цій було тоді багато. Відомі: Радомська (1767), що проголосила всі права для некатоликів; Барська, що складалась з метою боронити самостійність Польщі перед Москвою, захистити шляхетські права, тощо. — 528. «... радвільную сорочку» роскольників». . . Білу сорочку, яку роскольники одягають на себи під час своїх релігійних сходин — «радвіль» — нарад. — 529. «... у «кафтан» самозванного крестяньського царства». . . Кафтан — верхній одяг моск. селян, як укр. чемерка, чи опанча. — 530. «щот маємо ми з однопднегого перепису Київ в 1874 р.». . . Однодневний перепис (2. III. 1874 р.) переведено науковими силами Півд. Зах. відділу Географ. Т-ва в Києві, де приймало участь 50 душ (зі загального числа — 76) над переведенням перепису та опрацюванням матеріялу його. Робота велась під керуванням «наблюдательного Комітета» з 29 осіб, опрацювання ж під головуванням П. Чубінського, Борисова та Завойка, які й дістали за свою працю певні нагороди й відзначення урядові. — 531. «... після того як Париж 1789—93 рр. справді дав волю й купу землі селянам». . . Велика фр. Революція (1789—94) — одібрала в земельної шляхти їх маєтки та роздала їх дрібним селянським господарям, зрушила феодальну залежність і дала свободу кожному горожанинові. Землевласницька шляхта мусіла скоритись владі молодій буржуазії, так що й з поворотом Бурбонів (1814—30) до влади вже не вдалось вернути ані володіння землею панами, ані феодал. повинності, ані королівський абсолютизм. — 532. «... тільки селяне в якій-небудь Бретані». . . Бретань — північно-зах. частина Франції. Заселена Бретонцями, нащадками кельського племені, що й говорять одмінною, бретонською мовою. — 533. «в ісокопарноі». . . бундючної, робленої. — 534. «Переднє слово д. Куліша до «Хати». . . «Хата», укр. літературний збірник, виданий Кул-м в Петербурзі 1860 р., де були твори П. Куліша, Я. Щоголіва, П. Кузьменка, Марка Вовчка, Євг. Гребінки, Іродчука (Куліш), Шевченка, Ганни Барвінок, Номіса. Збірник швидко розійшовся та був виданий по-друге. Кул-м в «Хаті» подав «Пер. Сл. до громади», де накреслив огляд укр. письменства — «нового слова між народами», від Котляревського, кінчаючи Шевченком. — 535. «... статті молодого ученаго, автора статті «Русській патріотизм». . . цей автор був Павло Житецький (1836—914), укр. мовознавець, історик літ-ри, педагог та член «С. Г.». Автор багатьох наукових праць з поля укр. граматики. Дуже революційно настроєний в час од'їзду Д-ва за кордон, Жит-ий у 80-х рр. стає вкупі з Б. Антоновичем та Михальчуком осередком тої групи «С. Г.», що посилала Д-ву листи з осудом його закордонної праці, як «безполезної» і навіть для них «шкідливої». (Про це в «Листи до Киян» та в статті Н. Григоріва — Доба Д-ва). — 536. «породнього — расового, національного». — 537. Метерніха. . . М. Клемент-Лотар-Венцель-Непомук (1773—1859), князь, австр. державн. діяч; один з відомих дипломатів Європи в XIX ст. В 1814—15 рр. приймав близьку участь у Віденському Конгресі після Наполеонових війн. З 1821 р. був імперським канцлером. В 1848 р. в час березневих револ. рухів у Відні тікав до Англії, потім жив в Брюсселі та вмер у Відні, вернувшись на батьківщину в 1851 р. За час 40-літнього керування австр. політикою, як зовнішньою так і внутрішньою, відомий поборенням націон. рухів у Венгрії, Італії, Галичині а також лібер. стремління в цілій німец. Європі та боротьбою за встановлення т. зв. політичної рівновати в Європі. — 538. Аракетєєв Олексій (1769—1834) граф, приятель рос. царя Олександра I., мав великий вплив на внутрішню політику в Росії, крайній реакціонер. Відомий заснованням в Росії та на Україні т. зв. «посних поселень» (кантоністи) — наз. на Україні їх мешканці), що їх, кажуть, цар Олекс. прирівнював до соціал. фаланстер. — 539. «Юнгман Йосип (1773—1847) — чеський гром. діяч та письменник, перекладач, автор першої «Історії чеської літ-ри» та чесько-нім.

словника. — 540. Ш а ф р и к Павло Йосип (1795—1861) — професор і вчений, відомий своїми «Славянськими старожитностями» (1837), «Славян. народопись» (1842); поруч з Колларом найбільший представник слав. єднанч. Шевченко присвятив йому свого «Івана Гуса» або «Бретика», назвавши його «Чехом-славянином». — 541. «П а л а ц ь к и й Фр ан ті ш ек (1798—1876) славний чеській історик, прозваний «батьком народу». Монументальна його праця — «Історія народу в Чехах і на Мораві» в 11 томах. В р. 1837 заложив «Часопис чес. музею», що існує й досі». — 542. «... заклади подібні славянським М а т и я м». . . просвітньо-громадські т-ва на зразок наших «Просвіт». —

П. В.

Мужницькі бунти й письменні бунтари.

548. Ми подаємо в нашому «Збірникові» не цілу працю Д-ва під тим титулом друковану в першій кн. «Громади» періодичної. В першій частині праці Д-в подає газетні відомості про «крестянські бунти», що відбувались по всіх губ. рос. України і лише в другій половині її переходить до оцінки та висновків про значіння тих рухів. Цю, другу частину ми й подаємо. — 544. «Ч и н ш о в и к и» (чинш—нім., лат.) — ті селяни, що платили за безстрочне та спадкове користування землею власникові її певну плату (чинш, оброк) грошима чи натурою, яку не можна було змінити на бажання одної сторони. — 545. «... в Росії нема нічого подібного таким великим спілкам між чиншовиками, які єсть в Ірландії». . . Т. зв. «Грунтова Спілка» (Land League), що організована була в Ірландії в початку 1880 р., вимагала зем. реформи в тім напрямку, щоби земля була викуплена в панів та розділена між хліборобами: чиншовиками та наймитами, а також, щоби раз назажди було покінчено з використанням кількох мільйонів людства кількома тисячами великих власників ґрунтів. Провідником того руху був Михайло Девіт, який терпів і каторгу за свою вперту боротьбу. (Див.: С. Подолинський — Громадівський рух в Англії і Ірландії. «Громада» 1880, кн. I та 2-га 1881. — 546. «... кэзенні села» — ті, що не належали панам, а знаходились під безпосереднім доглядом державної влади. — 547. «... подушне...» — Подушна подать — плата, однакова для всіх мужчин податного стану. Встановлена була ще за царя Петра I. для всіх здібних до праці, але не тих, що служать на держ. службі, т. ч. скоро стала обов'язковою лише для селян. Щоби довідатись хто має платити подушне з р. 1718 робились переписи (ревізії) мужчин, податного стану. Скасовано було її в Евр. Росії в 1887, а в Сибірі — 1898 р. — 548. «... скасування соляного податку» — Соляний податок (акциз) було встановлено в Росії 1862 р. а відмінено в р. 1881. Це був податок на сіль, що добувалась в державі. — 549. «... як городяне зробили велике повстання проти короля» — прим. 396. та «Чуд. думки». . . ст. 290. — 550. «... та й взагалі українські мужики. . . сто років назад були письменішими од московських». . . Дуже яскраво в цифрах показав то сам Д-в у своїй праці — «Україна і центри» (Громада, т. II. ст. 393): «Тепер після всього того крику, що нароблено про народню освіту, при всяких міністрах, директорах, інспекторах, училищних советах, земствах, в черніговському, городницькому, сосницькому повітах, де був в 1748 р. чернігівський козацький полк, з усього 52 міністерські, земські і вільні (частні) школи, а в них 3. 997 школярів. А в 1748 році, коли не було ніякого того благодітельного начальства, котре коштує не аби які гроші, — тут було 134 школи. Скільки було в них школярів, не звісно, але коли б у кожній школі тоді було хоч втрое менче школярів, ніж тепер, — по 25 душ, а не по 75, то й тоді вийде, що сто трицять років назад в черніг. полку мусіло бути, найменше, як 3350 душ школярів, — коли там усього людей було менше 100.000, — а тепер на 350.000 чоловіка-школярів тільки на 340 душ більше ніж та найменша купа, яку ми нарахували для 1748 року. Сто трицять років назад значить училось в школах того полку найменше 1 на 29, або 3,3%, а тепер 1 на 87 душ, або 1,1%. Одна школа тоді приходилась на 746 душ, а тепер на 6.730 душ!» (ст. 396—7). — 551. «Д'яков, Богуславський, Гольденберг».

— В кінці 70-х років по-між револ-ми виявилось багато зрадників-провокаторів револ. організацій, особливо на Україні, крім згаданих тут, ще: Веледицький, Курціни, Горінович, Дегазв, Бабічева та інші. Ці останні прислужились ще й до того, що уряд довідався з їх свідчень на слідствах та політ. процесах про укр. рух, як дійсно револ., а не тільки культурний. — 552. «в по в о д у в а р и в у н а м о с к о в с ь к і й д о р о з і . . . 1. XII. 1879 р. заходами «Ісполнітельного Комітета рус. соц.-рев. партії» стався вибух царського потягу на моск.-курський дорозі. Перед тим була невдала спроба взірвати потяг царя Олек-ра ІІ на Ловово-Севастопольський залізниці (30 IX. 79). — 553. « . . . г е н е р а л В а н н о в с ь к и й . . . В-ий Петро (1822—1904) — рос. держ. діяч. Приймав участь в тур. війні; після був київ. ген.-губ., згодом військовим міністром та мін. освіти. Тут спробував знасувати в середніх школах класицизм та поширити права студентів, але своїх плянів не перевів в життя. — 554. «Л о р і с - М е л і к о в» — Мих. Тарієлович, граф (1825—88), видатний рос. держ. діяч. Приймав участь в кримській війні (1854—55) та тузецькій (1877—78). З 1877 по 1880 був губ.-ром та ген.-губ. в кількох губ. Вів ліберальну політику компромісу і через те на весні 1880 р. став на чолі «Верхов. Розпорядчої Комісії» та згодом і мін. внутр. справ. В цей час Л.-М. силкувався заспокоїти громадянство багатьома гуманними та корисними мірами. При ньому задумано було декілька реформ в душі реформи першої половини царства Олекс. ІІ. Час діяльності Л.-М. названо в нашімшу реакц. пресою — «диктатурою серця», але він сам признавався, що то була найвища похвала його діяльності. По звільненню Л.-М. почалась пора систематичної реакції. — 555. «г е н . - г у б е р н а т о р Ч е р т к о в к і в с ь к и й , що ставився досить поблажливо до «українофілів», зруйнував Подольського (див. Грушевський «Женев. гурток. . .», ст. 88). — 556. « . . . д е п р а с о л у ю т ь — т о б т о , де займаються посередництвом між міськими купцями та селянами; прасоли — скупщики худоби, льону, тощо. — 557. «П о р і ч к а м М і у с у й К а л ь м і у с у» — обидві річки впливають до Озівського моря. При усті р. Кальміус стоїть місто Маріупіль. — 558. «Н е ч а є в» — прим. 185. — 559. «я к о с ь р о з к а з а в т о в а р и ш н а ш П а в л и к а . . . Д-в тут розумів статтю П-ка, що була видрукована в тій же кн. «Громади» на ст. 95 — «Україна австрійська». — 560. «Ч е р н и й П е р е д і л ь» — що виділився з партії «Земля і Воля» р. 1879-го, як окрема фракція. Видала свою газету «Ч. П.», що виходила з м. січня 1880 р. по 1882 р., всього чотири номері. Переважно друкувалась за кордоном і переносилась в Росію. Виходила в кількості 1.000 прим. Співробітниками були: Плеханов, Аксельрод, Стефанович, Дейч, В. Засуліч, і інші, які згодом, за кордоном виступали як марксисті і соціал-демократи — Плеханов, Дейч, Аксельрод. Ч.-Переділці не тільки оправдували рішучі виступи проти влади, але й в однину від народовольців, допускали обман у відношенню до мас, що їх підіймали до бунту (Стефанович — Чигир. справа). — 561. « . . . н а в і т ь о с м і ю в а н о н а у к у й з а к л и к у в а н о м о л о д и к і в , т р о х и н е д і т е й , к и д а т и ш к о л и т а «й т и в н а р о д», що б стати «проводирями бунту». . . Питанню про відносини молоді до політ. роботи, до участі її в револ. організаціях, до взаємовідносин науки і політики Д-в присвятив чимало уваги в своїх працях та листуванні. Всюди і завжди він гостро виступав проги вмішування молоді до пол. роботи. «Коли студент, то вчись, а ні, — то йди собі к чортовій матері!» — так висловився Д-в в листі до П-ка (т. VI. ст. 57). Або в листі до Окун-го (ст. 270). . . Теперішня радикальна партія тим і хибить, що вона раніше заявила своє формальне життя, ніж дійсно виробилась. Через те м. і. вона набрала собі в члени студентів, котрі ще не довелись і не довоспитались і котрі ніяких обов'язків не сповняли і не могли сповняти, а правами руководити других хотіли користуватись та політику вести. . . Треба перше виробляти елементи партії, а потім партію». Але й в своїх працях більш спокійно, об'єктивно він обговорював цю справу. Так всебічно висвітлено це питання в праці — «Вольний Союз» — «Вільна Спілка». (Пар. вид. ст. 354 і далі) а коротко зрештовував в праці «Народні школи на Україні («Гр-да» т. II, прим. на ст. 267): « . . . скажемо свою думку коротко, що коли прямо повстанська проповідь в школах мужицьких початкових, — д і т ь с ь к и х , — неможжна, — то затягання «гімназисток і гімназистів», — п і д р о с т к і в , — в пряму повстанську «працю», в «органі-

зацію», в діло стільки ж недоладне (як і всяка, напр. фабрична, непосильна недорослій людині праця) скільки й нерозсудне, і шкідливе для самих «організацій», котрих вже не раз підводили недоростки, посвячені у всі тайни. Підросків, як і дітей, треба розсудливо вести ступінь за ступнем до того, щоб вони стали робітниками, навчаючи їх науці й ремеслу, які і коли їм по силі, а не затягати їх одразу в працю, підсилну тільки думкою і стиглому руками і головою робітникові. . . — 562. «В судовій справі про 21 кнївських бунтарів» . . . Це процес, що відбувся 12—21 липня (ст. ст.) 1880 року. Головні діячі М. Попов, Юрковський та др. Военно-окружний суд засудив 18 душ на каторгу, двох на поселення в Сибірі та одного до тюрми. — Ш. В.

Наука з попередніх оповідань.

563. Ця праця Д-ва друкowana була в 2-ій книжці періодичної «Громади» за р. 1881, безпосередньо після оповідань сестер Павликових, Анни і Параски: «Мої й людські гріхи, а панська та попівська правда» та «От хто робить порядок межи людьми». Сестри Павликові описали там все, «що вони чули, бачили й пережили в часи, коли поліція й суди галицькі всякими способами мучили їх за їх думки про громадські справи». Ми подаємо цю працю, з деякими пропусками, яка робить висновки з тих фактів, яких далі терпіти не можна. — 564. «. . . до думок зовсім безвірних» — інакше народ стає безконфесійним (лат.), то б то не визнає жадної віри та не належить до жадної церкви. — 565. «. . . в I й III томі «Трудів» П. Чубинського. . . Чубинський П-о (прим. 238) — Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Импер. Географ. Обществом. Юго-Зап. отдѣл. Матеріали и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинским. Том I. СПб. 1872. В. I-й. Вѣрованія и суевѣрія. Ст. XXX—468. 8°; Том III., над. под наблюдением д. чл. Н. И. Костомарова. СПб. 1872. Ст. 2—II—VIII—486—2, 8°. — в цих працях зібрано матеріали, записані в губ. кнїв., вол., подол., які свідчать про відношення укр. народу до релігії та до попівства. Багато подібного ж матеріалу є в праці Д-ва «Малорусскія народныя преданія и рассказы». . . (прим. 9). — 566. «. . . говорено було на львівському зборі 30 н о я б р я 1880 р. — Це було «перше руське народне віче», скликане у Львові з нагоди 100 роковин смерті цесаря Йосифа II. Часопис «Батьківщина» повідомляла, що «у Львові зібралися Русини для наради над ратунок народу з теперішньої його нужди» (ч. 21. 1880). Прочитавши це повідомлення Д-в в листі дружини своєї до Павлика (14. XI. 80) дописав: «— 30 буде в Л. Parteitag. Чи не одізватись би й нам, — власне Вам, — з коротенькою одізою, що Русинам один рятунок — соціалізм, та й — так й по пунктам розскаати» (Переп. т. III. ст. 262). П-к написав «Друкований лист до всіх Русинів в Галичині, або як назвав його Д-в в листі 23. XI. 80. — «Посланіє ко несмысленным рутенцям, що був страчною кулею, бо вона навіть не буде вложена в рушницю». . . і, справді, лист не встиг на час і не був післаний на ту нараду. — 567. «к о л и у р я д о в а польшизна зовсім придавила Русинів й майже вигнала їх з сойму й державної ради. . .» — Число укр. послів у Соймі з кінцем 70-х і початком 80-х років меншає: 1877 — 14, 1883 — 11; а до Ради Держ. — р. 1879-го війшло всього 3 послі (Див. статтю Григоріва, ст. 26). — 568. Барвінський Вол. (1860—83), укр. гром. діяч і письменник, редактор «Правди» (1876—1880) основник і редактор «Дѣла» (1880—83) (прим. 270), один з творців укр. нац.-політ. ідеології в Галичині. Вороже ставився до соціалізму, а в час соц. процесу саме Б-кий взяв на себе обов'язок теоретично доказати, що «індивідуальний характер нашого народу оказується противним комуністичній і соціал. нівеляції, — тому признавав соціал. течію «невідповідною і шкідливою» не тільки з політ., але й нац. становища. Белетристичні твори його: «Скошений цвіт», «Сонні мари молодого питомця» та п'єса «Безталанне сватання». — 569. «. . . для самих тільки Українців кирилівського письма». . . Кирилиця, азбука придумана учнем Кирила, Клементієм і названа так в пошану свого учителя. Перероблена вона з грец. друкованого письма (уставу); літери, що їх не було в грец. алфавіті взяті з глаго-

лиці (азбука Кирила та Методія з IX ст.); літери мають і числове значіння. — 570. «Руська Рада» — або «Головна Руська Рада», а ще — «Руська Народна Рада» — прим. 111. — 571. «... до ірландської Земельної Спільки» — прим. 545. — 572. «... до англійської «Спільки землі й праці» (Land and Labour League) — Ліга (спілька) землі й праці» заснована в 1871 р. в Англії відомим англ. філософом економістом та грді ячем (прим. 19) Дж. Ст. Мільом, що добивалась: скасування різних заборон для продажу й передачі ґрунтів в руки працюючих; щоби уряд скуповував великі ґрунти й роздавав їх робітницьким спілкам та інших вимог на користь тих, що обробляють землю своїми руками. — 573. «С в і т» — ілюстр. літ.-політ. науковий двотижневик, що виходив у Львові в рр. 1881—2, де працювали Галичани і Наддніпрянці, під редакцією Ів. Франка і Івана Белея. Д-в видрукував туг в чч. 1 та 2 р. 1881 свій житєписний очерк — про М. І. Костомарова, а Франко вмістив у своїм перекладі статті Д-ва, друковані перед тим в час. «Вольное Слово» — «Війна з пам'яттю про Шевченка» і «П'янство, штука і свобода». Тут же була видрукована простора рецензія Вол. Коцовського на видання Д-ва: — «Нові українські пісні про громадські справи». І. Фр-ко каже, що видання «Світу» «не ставило остро радикальної програми, але все таки у многих статтях та віршах його вияв радикальний дух» (Нарис історії укр.-рус. літератури, ст. 359). — 574. «спробована (позитивна) наука» — прим. 17. — 575. «пісаревщина». . . від імени рос. критика і публіциста Дмитра Пісарєва (1841—68), що в своїх численних працях проповідував ідею емансипації та ідею утилітаризма, то б то користі громадської, накресливши зразок громад. людини, т. зв. реаліста, або мислящого робітника, що з любовію працює в своїй діяльності. Реаліст, збудувавши своє життя на ідеї загальної користі та розумної праці, відноситься презирливо і вороже до всього, що роз'єднує людські інтереси та до всього, що відтягає людину від загально-корисної праці. Писання Д-ва з великою жадобою читались рос. молоддю. П. Б.

Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом.

576. Ця праця Д-ва була надрукована в кн. 5-ій «Громади» за 1882 рік, ст. 231—241, як відповідь на листа пол. соціаліста Б. Лімановського. Тут же подано й самого листа в оригіналі, якого ми не передруковуємо, лише подаємо його переклад, що міститься поруч оригіналу в «Громаді». — 577. «Л і с т о к Г р о м а д и» I — прим. 511. — 578. «... д. Лімановський Болеслав (1835—1935) — пол. політик і письмен.-соціаліст. В 1861 р. арештований вкупі з іншими пол. студентами за співання в костелі рев.-нац. пол. пісні та засланий в Архангельську губ., де зустрівся з рос. та укр. соціалістами. Визволився з заслання в р. 1870, переїхав у Львів, де працював науково та пропагував соц. рух. В тих часах написав велику працю — «Історію суспільного руху в XIII—XIX ст.», де знайшлося місце і для укр. соц. руху. Був в переписці з Д-вим. В зв'язку з соц. процесом був арештований, але за відсутністю доказів через два місяці випущений. Після того переїхав в Женеву. Стоючи на засаді відродження пол. державности, якій справі віддав все своє життя, Л-ий, хоча й симпатично ставився до укр. визвольного руху, але цілковито з пол. становища. Мріяв про єдину велику Польщу в історичних межах, за що підпав критиці Д-ва в його «Істор. Польща та вел. демократія». В 1882 р. основав пол. партію соціалістичну, 1922 — став сенатором. Вмер на сотому році свого життя. З більших його праць: «Вступ до соціології», «Соціологія Конта», «Студії про соціалізм». Друкував свої праці в укр. час. «Молот» — 1878 р. — 579. «С л а в я н с ь к а Г р о м а д а» — на думку Д-ва мала виходити поруч з «Громадою» для висвітлення укр. питання в перспективі «всеслав. федерації». То був час війни за слав. визволення, коли турбувала думка про дальшу долю слав. народів та про їх внутрішній лад, Д-в і хотів його використати для пропаганди ідей слав. соц.-федералізму. Для І. т. «Сл. Гр.» в 1877 р. вже надруковане було вступне слово й інформаційна стаття про Сербів, але сталося так, що «Сл. Гр.» зовсім не вийшла. — 580. «Потім на цей раз новий польський рух зовсім порвав з думкою про Польщу 1772 р.»...

В р. 1772-м стався перший розділ Польщі між Росією, Прусією та Австрією. До того часу в склад Польщі входили землі укр. та білор., яких новий соціал., пол. рух не враховував в склад Польщі. — 581. **Р ó w н о с** — орган пол. соціалістів, в яким в р. 1879 була видрукowana «програма пол. соціалістів», в якій було цілковито виключено політ. питання про визволення Польщі, але в якій не було також сказано ні слова про те, яке поле діяльності вибирають собі пол. соціалісти як і про те, яке буде їх відношення до найближчих сусідів правдивого пол. народу. Згодом цей орган був заступлений «Przedswit», видавці якого не ігнорували ані політ. питання, ані існування національностей та вважали потрібним «зорганізувати одну загальну соціал. партію» в рямцях рос. держави. — 582. **р и т о р и ч н и й** (гр.) — красномовний; підвищений — склад мови, у вишуканих та піднесених висловах. — 583. **Б а р щ е в с ь к и й Ян** (1790—1851) — білор. поет-народник. Походив з дрібної шляхти. Свої твори писав в двох мовах: білорус., які не були надруковані й загинули та пол. Це дало підставу де-кому вважати Б-го пол. письменником, але сам він уважав себе за Білоруса. Це було в першій полов. XIX ст., коли білорус.-пол. двомовність була дуже поширена, так писало багато біл. письменників, що походили з дрібної біл. шляхти, навіть відомий пол. поет Адам Міцкевіч (1798—1855) в молодості писав свої перші твори по-білоруськи. — 584. **М а р ц і н к е в і ч Д у н і н Ві**нцентій (1807—1884) визначний білорус. письменник епохи романтичного народництва. Написав де-кілька поем та драматичних творів, з них відома «Селянка», що в 1859 р. ставилась, як перша біл. опера, музику до неї написав Ст. Монюшко. Переклав Міцкевіча «Пан Тадеуш». Уся його літер. творчість просякнута високим ідеалізмом білорус. нац. відродження. — 585. **В е р і г л а Д а р е в с ь к и й А**ртем (1815—1874) білор. дінч і поет-народник першої половини XIX ст. В 1858—59 рр. стає на чолі, заснованого ним нелегального гуртка біл. народницької інтелігенції. Головною метою гуртка було поширення освіти в народі та пробудження громад. свідомости. — 586. **К а л і н о в с ь к и й К**остусь (1838—64) білорус. революціонер-народник. Приймав чинну участь в повстанні 1863 року: стояв на чолі революц. народного Комітету у Вільні. Видавав білор. народну часопис «Мужицька Правда». Був непримиримим ворогом не лише рос. самодержавного панства на Білорусі, але так само й пол. обшарників. Змагався на два фронти — проти Москви і проти Варшави — за волю і незалежність народної Білорусі. Після розгрому повстання був арештований і 7 березня 1864 р. повішаний у Вільні. — 587. **С і р о к о м л я** (псевдонім Людвіка Кондратовіча (1828—62) — визначного поета народника першої пол. XIX стол. Походив з дрібної білор. шляхти. Свої твори писав по білоруськи і по-польськи. У своїх біл. творах вітав револ. рух 1848 року, що збурих всю зах. Європу. В творі «Добрія вєсьці» тішився, що «там на Заході роблять вільних людей з мужиків». Він закликав до визволення селян з панщини, щоб «мужики, як вільні люди, разом з панами, вели раду про рідну землю». — 588. «... щоб унія, зроблена колись в Люблині...» — Об'єднання Литви й Польщі, що сталось в 1569 році на соймі в Люблині в одну неподільну, цілість з одним королем і одним соймом. Українські та Литовські пани не погоджувались на Любл. унію, але вона переведена була проти їх волі. Тоді ж стався новий поділ укр. земель — при Литві залишилось тільки Берестейське вєводство. — 589. **М е р о с л а в с ь к и й Л**юдвіг (1814—78) — пол. революціонер, учасник повстання в 1830 р. та повстання 1848—49 рр. Керівник пол. повстання 1863 р.; після невдачі останніх повстань втік за кордон.

П. Б., Т. Гриб.

Польським громадівам в Росії.

590. «... międzynarodowego zebrańia zwołanego w 50-letnią rocznicę listopadowego powstania». . . Бенкет влаштований редакцією соц. пол. журналу «Рівність» в 1881 р. в Женеві в пам'ять 50-літнього юбілею пол. повстання в 1831 році. Участь в бенкеті взяли соц. Німці, Великороси (Лавров) і робітники Поляки (Якубовський). Драгоманов, запрошений на бенкет не прибув і нижче він пояснює чому. На бенкеті були оголошені трафаретні промови К. Маркса і Енгельса про «необхідність незалеж-

ної Польщі», як одного з «нарідних камнів визволення європейського пролетаріату». Робітників же, Поляк, Якубовський просто сказав, що повстання 1831 р. було повстанням панським і ніхто з присутніх не протестував. (Див. про це «Істор. Польща та великор. демократія», ст. 164). — 591. «... в порядку книжних програм, напечатаної в «Робітні». Про нещасну долю цієї програми подає Д-в (в примітці на ст. 203 «Істор. Польща...» вид. Париж, 1905) з листа компетентної людини з Галичини, такі пригоди: програма була названа «Program socjalistów polskich i ruskich (українських) wschodniej Galicji» і в такому вигляді післана в Женеву до друку. Але тут «по неувазі друкаря», вона з'явилась під ім'ям «Program soc. polskich» і в такому вигляді була пушена в ужиток (з тою «помилкою» вона попала й в руки австр. поліції). Помилка була опротестована в Галичини, і тоді попередній заголовок було заліплено, але знову не тим, що був даний на місці зложення програми, а новим: «Program socjalistów galicyjskich». Нова «помилка», скасувала й слово «polskich», та приховала і слово «ruskich». Дивна ота постійність в переслідуванню цього слова друкарською долею! В довершення п. Лімановський з'явився на конгресі в Хурі з цією програмою в руках, як представник ідеї встановлення Польщі, від котрої відреклась ця «програма»! — 592. Катков — прим. 145. — 598. «д. Гартман» — рос. революціонер, учасник вибуху 19. XI. 1879 р. в Москві, був арештований в Парижі. Російс. влада вимагала його видачі їй, але на прохання рос. рев-рів (Кравчинського та Жуковського) Гамбетта, прем'єр-міністр франц. уряду, вислав Г-ма за кордон Франції. Він виїхав до Англії. — 594. «... переклад книжки «Про багатство та бідність». Автором її був С. Подолинський. Д-в тільки її виправив до друку та видав в 1878 р. в Женеві.

П. Б.

Чудацькі думки про українську національну справу.

595. «Чудацькі думки...» та «Листи на Наддніпрянську Україну» — це, як свідчить один з учнів та дослідників праці Д-ва, є «найкраще, найбільш продумане та досягле зі всього написаного Д-вим на політ. теми» (Б. Кістяківський). А сучасний нам дослідник називає ці твори «блискучими памфлетами на культурно-політ. теми» (О. Дорошкевич). Та й сам автор відзивався про ці праці, що вони дають «певну цільну систему думок про укр. націон. справу — громадську і літературну» (див. «Листи...» ст. 54 вид. 1915, Відень). — 596. «Народ» — орган гал.-укр. радик. партії, що виходив під ред-єю М. Павлика та І. Франка, двічі на місяць у 1890—95 рр., зпочатку у Львові, а від 1892 — в Коломиї. «Н-д» в першій же році свого існування дав звірець найкращого часопису, доступного й цікавого рівно для освічених селян, як і для інтелігенції, і при тім так багатого і різнорядного змістом, як ні одно подібне видання в Галичині (І. Франко). В «Н-ді» виступали на літ. поле крім старших робітників радик. напрямку, молоді, талановиті та енергійні письменники, що з часом поробилися правдивими двигачами гал.-руськ. культурности. Поруч них стоять, як кореспонденти та автори самостійних статей освічені селяне. Д-в видрукував в «Н.» свої більші праці — «Австро-руські спомини», «Чудацькі думки»... «Листи на Наддніпрянську Україну», «Рай і Поступ», «Два учителі», загалом до сотні статей і заміток. — 597. «Зоря» — прим. 292. — 598. «... мені судилось переносити мою розмову з одної хати в другу» — тобто в часоп. «Зоря», де Д-в надрукував свою першу статейку — «Лист у ред. «Зорі» — «Ще на тему: хто винен?» (Зоря. 1889, кн. 4). Це була думка — відповідь на статтю Б. Вільхівського (Б. Гринченка) в «Зорі» р. 1888, ч. 10 — «Хто-ж винен?» та «Де ж наша робота» — ч. 13—14. Пізніше з приводу статті в «Правді» — «Туриста» (О. Кониський) Д-в написав другу статтю: — «В справі відносин України до російської літератури» — «Зоря». 1889. Підпис в обох статтях був — «Чудака». — 599. «... на той раз в порядку чиком «Зорі» був чоловік особисто добренький» — це був Олек. Борковський, укр. педагог, довголітній проф. академ. гімназії у Львові та Дорогобичу, автор підручників та перекладач. — 600. «... якийсь землячок, назвавшись Туристом»... це був О. Кониський (див. прим. 133, 288, 290

і 293. — **601.** «... земляк довідавшись... передав мені 1000 франків». . . хто то був — невідомо, але можна догадуватись, що чи не був то Мик. Ковалевський, який завжди підпомагав Д-ва у його видавничій праці. — **602.** «... сталась пригода в Галичині: арештовано кількох гостей із Росії». . . це було літом 1889 р.. Франко оповідає: «Наслідком якогось фальшивого доносу, а властиво тільки для кичення постраху між народ перед близькими виборами, уряд зробив нагинку на вільнодумні елементи схід. Галичини. Арештовано зразу Вислоуха (пол. журналіст і ред.-вид. «Przegląd społeczny» та організатор пол. селян. партії «Stronnictwa ludowego») та ще де-яких пол. емігрантів, а потім арештовано також мене і Павлика та компанію київ. університ. молодіжи, що прибула на літні ферії погостити в Галичині. Арештовано Сергія Дефена і його дві сестри, Б. Кістяківського, студента Маршинського і ще де-кого з львів. молодіжи. Нас продержано три місяці в слідчій арешті. . . і випущено на волю. . .» (Див.: А. Маршинський — Поїздка в Галичину в 1889 р. «Дніпро», календар на 1924 р. І.). — **603.** Гоголь — прим. 475, а також див. оригінальну характеристику творчости його подану Д-вим в «Переписка М. Д-ва з М. Бучинським» ст. 42 і 99. — **604.** Турґєнєв в Іван (1818—1883) рос. письменник. Перший вивів в письменстві селянина. Писав проти кріпацтва. Знаний своїми повістками «Записки охотника» та романами: «Отцы и дѣти», «Дворянское гнѣздо», «Рудин», «Новь», «Дим». . . прим. 139. — **605.** Достоевський Федір (1821—1881) — глибокий мислєць в описах рос. душі; в своїх романах та оповіданнях викривав хвори рос. народу і суспільности. Відомі його — «Братя Карамазовь», «Бѣсы», «Преступленіє і наказаніє», «Униженнє і оскорбленнє» та інші. — **606.** Толстой Лев (1828—1910) — вкупі в Турґєнєвим і Достоевським творець рос. реалістичного роману, які значно вплинули на творчість наших письменників, як і на творчість зах. европ. письменників і що особливо в них пінував Д-в. Відомі його романи: «Война и мир», «Анна Каренина», «Воскресеніє» та інші. — **607.** Будда або Готама (приблизно біля 563—483 рр. перед Хр.), основоположник релігійної філософії Сходу. Буддизм перейнятий містицизмом, вимагає цілковитого злиття людини, наче б розтаєння у всесвіті. Або, як каже наука Б., треба погрузитись у нірвану, тобто якесь таємниче себезничення. Шлях до такого остаточного таємного, містичного себезничення дуже довгий, а для цього людина мусить не раз народитись і вмерти, тобто прийняти подобу чи звіря, чи рослини, чи гада. Відомі образки Б. подають його «в нірвані» — на лотосовій квітці, підібгавши під себи ноги, сидить в глибокій задумі Будда. Посередині чола у його ніби пухір — це то третє внутрішнє око, яким Б. задивляється в глибину, в середину, в саме єство річєй. — **608.** Соkrat (470—399) греч. філософ. Жив дуже скромним і простим життям. Кликав до пізнання правди, але насамперед вимагав «пізнати самого себе». Визнавав несмертєльність душі. — **609.** Ціцерон Марк Туллій (106 р. перед Хр.) славний римський красномовець, з фаху судовий адвокат, що виголосив їх не менше 60. Особливо відомі 4 промови проти Катиліни, відомого змовника. Ц. прозваний «батьком» за те, що урятував рідний край, римську республіку. — **610.** Апостол Павло — жидівське ім'я його — Савл, а римське — Павло. Фанатично переслідував своїх одноплемєнців христіян. Але одного разу, коли він гнався за христіянами, раптом почув наче з неба голос: Савле! Савле! Чому переслідуєш мене? — Від того мєнту став ревним пропагатором, апостолом христ. науки. Ап. Павло надав організаційної форми христ. церкві та виложив у своїх «Посланнях» — основні доктрини її. — **611.** Арабина Магомета — так наз. основоположника Ісламу, чи магометан. релігії, дійсне ім'я якого було — Котан Гасем. Основи своєї науки він виклав у книзі — «Коран». Був фанатиком своєї ідеї. Щоб поширити свою науку та привабити послідовників її, запровадив право мати багато жінок. На службу своїй релігії поставив розмноженнє людей. — **612.** Наполеон — прим. 330. Розвиваючи свій не зовсім успішний військовий похід на Росію (1812), використовував сепаратистичні настрої між укр. панством та селянством. — **613.** Гердео Іоганн-Готфрід (1744—1803) — нім. філософ. Відомий своїми теорами з філософії, історії і мовознавства. Досліджував народню поезію. Розглядав історію людства, його культурний і мовний розвиток, як прояв колективної індивідуальности і тої активної сили, що лежить в основі

усієї природи, це бо то, по думці Г.—бога. — 614. Фіхте Іоганн-Готліб (1762—1814) — нім. філософ-ідеаліст, в ід-мі якого головну ролью грає інтелектуальна та моральна свобода. Крім своїх філ. праць Ф. відомий своїми «промовами до нім. народу». З тими промовами виступав, коли по цілій Німеччині чутно було бряккіт франц. зброї. Ф. засуджував заборчу війну, оправдував лише війну оборонну; писав: «кожна заборча війна є неморальна; лише оборонна війна є морально дозволена». Закликав молодь до нац. відродження своєї батьківщини і до боротьби проти чужої панування. Розпалив ентузіязм. Сам вступив добровольцем до війська, коли Німеччина повстала проти окупаційного режиму Наполеона I. — 615. «П р а в д а» — рим. 294. — 616. П у ш к і н — прим. 452. — 617. Х а н а а н ц і або хананіяне чи фінікіяне, потомки Ханаана сина Хамового. Землю Іх Палестину завоювали собі Жиди. — 618. «Ч е р в о н и й Х р е с т» — установа, що має на меті допомогу раненим і хворим на війні; існує в різних державах з часу женецької конвенції 1864 р. і рахується в час війни нейтральною. — 619. Вікліф Джон (1324—84) — англ. церковний реформатор; повстав проти зловживань духовенства та папи. Наука його була проклята папою, але рух викликаний нею прийняв згодом не тільки характер релігійного, але й соціал. протесту проти маєткового нерівенства. Д-в написав книжечку — «Іван Вікліф, доктор євангельський» — яка була сконфіскована австр. урядом. — 620. Л ю т е р — прим. 346. — 621. К а л ь в і н — прим. 347. — 622. «... протестував... на всесвітніх з'їздах письменників у Парижі й у Відні»... Париз. літ. конгрес відбувався в р. 1878, на його Д-в після свій протест — працю: «La littérature ukrainienne prescrite par le gouvernement russe». Віден. — р. 1880, на який був посланий доклад вкупі з М. Павликом. — 623. «... а б о в с е с в і т н и х р е т р о г р а д і в н а з а д н и к і в». . . ретроградний — той, що поступає назад, звідци — навадик. — 624. Тургенєв — прим. 604. — 625. Д о с т о в с ь к и й — прим. 605. — 626. Н е к р а с о в Микола (1821—1877) рос. поет публіцист. Своїми віршами і публіц. статтями прислужився боротьбі проти культурної і соціально-політ. реакції в Росії. — 627. У с п е н с ь к и й Глеб (1840—1902) один з представників в літ-ні «рос. народництва». В романі «Кулак» вказав і на соціально розшарування села. Кулак — це постать селянина, що багатіє, наживається коштом своїх односельчан. Літературні твори У-го прислужилися, до певної міри т. зв. «критичному народництву». — 628. К а т к о в щ и н а — прим. 145. — 629. П о б е д о н о с о в щ и н а — прим. 300. — 630. «... с л а в е т н а «у г о д а» дд. Романчука й тов.» — прим. 305. — 631. Р о м а н — це літер. твір, що має на меті змалювати словесно дійсне життя зо всіма її додатними та від'ємними сторонами, досить широкий обсягом з багатьма дієвими особами. Романи бувають різні, а між ними соціально-психологічні, тобто такі, що змалюють переважно соціальну сторону людського життя з розглядом душі людини того середовища та її суспільних верств, що складають те суспільство. Між укр. романами такого напрямку Д-в ставив високо, р. П. Мирного — «Хіба ревуть воли, як ясла повні», якого і було видано в Женеві. — 632. К о р о л е н к о Волод. (1856—1921) — рос. письменник, публіцист й сусп. діяч. З походження українець, але укр. мовою свідомо не писав. В своїх творах описував укр. життя (Сліпий музикант). В творі «Без яєнка» впливний характерне для народництва недовірря до міста й урбанізації Росії. Гуманіст. Редактор «Рус. Богатство» — органу народно-соціал. партії. — 633. Б о б о р и к і н П е т р о (1836—1922) рос. белетрист. Дуже освічена людина, але як письменник досить поверховий. В рос. критиці вважається виразником інтересів і настроїв освіченої буржуазії й зв'язаної з нею лібер.-народ. інтелігенції різних відтінків. Був представником поміркованного лібералізму. — 634. «... с у з д а л ь с ь к о г о б о г о м а з і в с т в а». . . ремесло малювання далеко не мистецьких, дешевих, для широкого ужитку образів (богів), що з давних даєн провадиться в Суздальському і сусідніх повітах Володимир. губ. на Московщині. У нас кажуть — тандита. — 635. М о р д о в е ц ь Данило (1830—1905) укр.-рос. письменник: історик і романіст. Теми своїх творів часто брав з укр. історії — «Гайдамачина», «Сагайдачний», «Цар і Гетьман» (Петро I і Мазепа), «Гетьман-чернець» (Ю. Хмельницький). Був незвичайно плодотворний, але не глибокий письменник. В укр. мові дав кілька побутових оповідань та

поему і два істор. романи. Писав публіц.-ліричні фейлетони в «Зорі». Полемізував в Кулішем — «За крашанку писанка». В 1859 р. разом з Костомаровим видав в Саратові «Малорусскій літературний Сборник» зі збіркою нар. укр. пісень. — 636. «... роман «Боротьба», що печатається в «Правді»... це твір О. Кониського, друкувався він в «П.» за 1891 р. — 637. Невлобін — псевдонім популярного в 70-х рр. белетриста і фейлетоніста Олек. Олекс. Д'якова (1845—95). Вийшов з купецької родини; учителював на Україні (Катеринославщина). Емігрував, після участі в експропріації, за кордон. Пізніше розійшовся з революціонерами й почав писати сповідання за життя закордонних «нігілістів», описуючи їх досить темними барвами. — 638. «Русскій Вѣстник» — рос. журнал літератур. і політ., заснований 1856 р. М. Катковим; виходив щомісяця. Зпочатку ліберально-поступовий, в якому друкували свої твори найвизначніші рос. письменники, як Турґєнєв, Лев Толстой, а також Марко Вовчок. З 1862 р. напрям журналу міняється й стає на чолі реакційного руху. Пізніше писанина цього журналу зводиться до проповіді репресій проти поступового руху, міцної влади та злобної критики ранішніх реформ. — 638а. Щедрін — псевдонім Михайла Салтикова (1826—1889) — визначного рос. письменника-сатирика. В своїх знаменитих сатярах. Щ. змальовував психологію рос. бюрократизму та урядничий побут. — 639. «Московскія Вѣдомости» — прим. 141. — 640. «... досить енерґічна особа, чи група»... це був О. Кониський (прим. 293). — 641. «зачеписи такі твори цієї фабрики, як «Славянська етнографія» та «Горовенко»... автором обох праць є О. Кониський. — 642. «... дав собі працю Геркулеса». Г. мітична постать героя антично. Греції. Одним з подвигів Г. було вичищення стаєн Авґія, царя Еліди; зробив він це пропустивши через них річку. — 643. «Кирило-Методіївське товариство»... прим. 304. — 644. «Молодая Італія» — рев. т-во засновано 1831 р. Мадзіні Джузеппе (1805—72) — італ. патріот-револ., яке проіснувало майже до часу об'єднання І-її. Воно розпочало кілька невдалих виступів для освободження І-її, недивлячись на неуспіх, відіграло величезну роль, піддержавши занепавші надії та підбадьоривши духа в італ. патріотів в найтяжчі часи реакції (1830—40). 645. «Молода Германія» — це назва гуртка нім. письменників, що проповідували визвольні ідеї в 30-х та 40-х рр. Вони з літ-ри хотіли зробити власіб духовного оновлення Німеччини, провідника соціально-радик., політ. та моральних ідей. Це були: Гайне, Берне, Гудцов та інші. — 646. Прудон — прим. 84. — 647. «Німець Гегель» — Г. Георг Вільгельм-Фридріх (1770—1831), знаменитий нім. філософ. По його науці все, що існує в світі матеріальним так і духовним є розвитком і проявом вічного абсолютного Духа і все вертається до того ж Духа, так що він є на початку і в кінці кожного розвитку. А розвиток цей відбувається діалектичним шляхом, трьохступневим: теза (ідея), антитеза (перетворення в протилежне) та синтеза (з'єднання, нова ідея). Це є той діалектичний метод Г., який в матеріалістичній філософії використали Фєрбах, Маркс і Енгельс: теза — капіталізм, антитеза — пролетарізація і синтеза — соціалізм. 648. «... гегеліянська система з її думками про зміни національних гегемоній по періодам всесвітньої історії» — Народній Дух (розвиток світового Духа) є носієм і об'єднуючим началом всіх проявів нації. Кожний народ втілює в собі певний принцип. Коли цей принцип здійснений, нація свою історичну місію виконала і має вступити місце іншій нації, яка є носієм більш вищого начала. В цім сенс історичних змін національних гегемоній по періодам всесвітньої історії. — 649. Хомяков — прим. 218. — 650. «... брати Аксакови» — таж прим. — 651. Герцен — прим. 57а. — 652. Максимович — прим. 363. — 653. «... кружок Костомарова» — тобто члени Кирило-Метод. Б-ва. (прим. 304). — 654. «... жидівський монотеїзм»... М-їзм — віра в одного бога, в одно верховне божество, поруч з яким не може існувати інше божество. Монотеїстичні релігії: жидівство, християнство, іслам. — 655. «Völkergeschologie» — народня психологія. — 656. «... сект славянофілів» — Славянофіліство — немає нічого спільного зі симпатіями до сучасних Славян. Це один з напрямків рос. сусп. думки XIX ст., що виявився в націоналіст.

протесті проти впливів зах. культури; філософ.-історичної теорії національної самобутності й панславистичних (властиво панросійських) симпатій. Практично сль-во зводилось до захисту «православія, самодержавія й народности». Підстава великорус. славянства була, на погляд славянофілів, найдосконаліша. За те вороже ставились вони до начал «ляхитського й хохлацького», тобто до народів українського й польського (прим. 283). — 657. Д а н и л е в с ь к и й Микола (1822—1885) — рос. публіцист, філософ, природознавець і економіст. Визначний провідник пізнішого славянофільства. В своїй головній праці — катехизісу славянофільства — «Россия і Европа» він викладає цілу систему реакційного москов. націоналізму. Коли раніше сл-ли досить стримано ставились до самодержавія, то Д. ставить його на герший плян, вважаючи його «внутрішньою істотністю» моск. народа. За думкою Д-го «існують вибрані народи», що можуть стати «культурно-історичними типами», в той час як інші до того не здібні й є лише «погноєм історії». Із вибраних один лише моск. нарід може стати типом. Для Д-го «ідея славянства мусить бути вищою ідеєю, вищою за свободу, вищою за науку, вищою за освіту». — 658. «ш о в і н і с т и» — прим. 74. — 659. « . . . б у л я н ж і с т и с е р е д Ф р а н ц у з і в » — . . . прихильники ген. Булянже (1837—91), що мали свою національну партію. Вони порозумілись з срлеаністами та бонапартистами з метою зробити державний переворот на користь графа Паризького (27. I. 1889). Змова невдалась і Булянже втік у Бельгію, де й застрілювався. — 660. О с н о в а — прим. 154. — 661. І в а н В и ш е н с ь к и й прим. 351. — 662. «Ч о р н а Р а д а», що відбулась 17 червня 1663 р. в Ніжені та де виявились соціально та політична боротьба представників козацької гололи — Івана Бруховецького, кошового запорозького та представників козацької старшини: полк-ів Сомка і Золотаренка. Рада скінчилась для всіх трагічно: переможені полк-ки були скарані на горло 18. IX того ж року. Боротьбою скористав москов. уряд і зміцнив своє панування, використовуючи для себе свого ставленника — гетьмана Бруховецького (прим. 521). — 663. К о с ь Г о р д і е н к о, інакше Гординський, родом з Полтавщини, вчився в Київ. Академії. Від р. 1701 кошовий Запор. Січі. В час повстання Мазепи став на його бік. Завжди був ворогом Москви і до смерті своєї (1733) боровся з нею. Г-ві приписують складення першої укр. конституції р. 1710 з нагоди обрання на гетьмана Орлика (прим. 523). — 664. «В і с т н и к Е в р о п ь» — прим. 197. — 665. С л о н и м с ь к и й Леоїд (р. 1850) — рос. публіцист, постійний співроб. «В. Е.». Його праці: «Основні питання політики», «Охорона селянс. землеволодіння», «Економічна наука К. Маркса». — 666. Б і с м а р к — прим. 391. — 667. П о т е б н я Олександр (1835—91) — відомий укр. філолог, філософ та етнограф. Теоретик літературознавства й дослідник мови за психологічною та порівняльною методами. Основоположник укр. мовознавства (лінгвістики). Найбільш відома його праця — «Мысль и язык». — 668. В е с е л о в с ь к и й Олександр (1839—1906) — відомий рос. літературознавець, професор і академік. Зпочатку прихильник Гримовської мітологічної школи, пізніш прихилився до позитивної школи Бенфея (прим. 716), що висувала теорію літерат. запозичень й міжнарод. літер. взаємочинности на ґрунті історично-культурних стиків народів Заходу й Сходу. Вес-ий робив спробу доповнити Тена (Іпполіт Т. (1828—1893) знам. фр. філософ, історик і критик) — його психологічний історизм матеріаліст. історизмом Бокля (прим. 736) за допомогою бенфезвської школи. В кінці 80-х рр. його метода порівняльно-історична, що фактично при дослідях стає методом історично-етнографічною, під впливом Спенсера й В. Шерера перетворюється у нього в еволюційно-соціологічну методу. — 669. е р у д и ц і я (лат.) — весторонне знання, вишколення, ученість. — 670. С у м ц о в Микола (1854—1922) — укр. літературознавець, проф. харков. унів-ту, академік ВУАН у Києві. Численні праці з історії укр. літ-ри: хрестоматії з укр. літ-ри; студії з укр. етнографії. — 671. Ж и т е ц ь к и й Павло — прим. 535. — 672. к а л е н д а р (лат.) — первісно у старих Римлян список довгів, боргова книга позичальників, бо 1 дня місяця (календа — у Римлян 1 день місяця) сплачувались відсотки: опісля список календ та інш. днів року. Тепер загальний список днів у році, упорядкованих за тижнями й місяцями, враз із зазначенням змін місяця, час сходу й заходу сонця й лі-сяця, бігу планет, затемнів, свят і важніших випадків у громад. та церковному

житті. К. — є Юліянський, або старий стиль та К. — Грегоріянський — новий стиль. А також К. республіканський у Франції з 1793 по 1806 рік. Рік складався з 12 місяців, м. — з трьох декад (10 день), а лишні 5—6 день добавлялись в кінці року. Рік починався м. Вандем'єром, від 22 вересня — по 21 жовтня і т. д. — 678. «... вплив західно-європейського руху, котрий звуть новонародженням наук (renaissance)... в перекладі на укр. мову значить — «відродження» — це був рух в науці й культурі, який скидав пута церковної мертвоти та відроджував стародавнє, античне в мистецтві, в науці прийшов раціоналізм (раціо-розум). В політиці — спричинився до лібералізму й індивідуалізму. — 674. Антонович Володимир (1834—1908) — укр. історик, археолог і етнограф. В молоді роки — «хлопоман» (прим. 339). Далі проф. київ. ун-та. Головні праці з укр. археології, історії Київ, козаччини, гайдамачини, селянства, укр. шляхти, духовенства. Видав 10 тт. — «Архив юго-зап. Россії», Збірка актів про «Чари на Україні» у «Трудах» Чубинського. Разом з Др-вим видав з коментарем «Истор. пѣсни малорус. народа». Видний член «Старої Громади», саме з тих, що не поділяли напрямку праці Д-ва на еміграції і, можливо, один з авторів «Листів з Києва». — 675. Щербальський Петро (1810—1886) рос. історик і публіцист; був поліціймейстером у Москві, пізніше урядовцем для особливих доручень при Головному Управлінню Цензури. — 676. «Русскі й Вѣстник» — прим. 638. — 677. Юзефович — прим. 223. — 678. Пилип II, король іспанський (1523—98); відомий своїм релігійним фанатизмом та суворим характером; переслідував протестантизм і волю в Нідерландах, що викликало страшене й кроваве повстання та відколення частини Нід-ів від Іспанії. — 679. Київська Археологічна Комісія — заснована була як офіційна рос. установа, але зразу попала в руки укр. вчених і багато прислужилась укр. науці виданням різних істор. актів та наукових праць. Засновано її в 1843 р., але розцвіт її діяльності припадає на час секретарування проф. В. Антоновича (70—80 рр.), головою був відомий творець указу 1876 р. Мих. Юзефович. — 680. С.-П. Вѣдомості — прим. 164. — 681. Палій Семен (Гурко) — популярний в народних масах фастивський полковник; вів уперту боротьбу проти пол. держави та шляхти, бажаючи прилучити Правобережжя до Гетьманщини; заарештований Мазепою 1704 р. й засланий Петром I. на Сибір, після злуки Мазепи зі Шведом повернений на Україну; герой народних пісень, оповідань і легенд. Умер 1710 р. — 682. Дашкевич Микола (1852—1908) історик літератури, проф. київ. унів-ту, а від 1907 р. — академік. Провадив також істор. дослідження в історії України. При всій своїй ерудиції був типовим еkleктиком (несамостійним письменником), що старався примирити крайности й зайняти золоту серединку в спірних наук. проблемах. Автор першої наукової історії укр. літ-ри. — 683. Витовт, або Витольд (1350—1430) син троцького й жмудського князя Кейстута. Суперник Ягайла, проти якого виступив з інш. з опозицією й за допомогою Ливонського ордена примусив Я-ла визнати його велик. князем Литовським. Змагав до створення незалежної держави литовської. Хоч політично відокремлювався від Польщі, але був прихильником католицизму, допускав зах.-європ. впливи на розвиток культури свого краю. Як католик не мав симпатій серед правосл. Руси. Старався усунути татарське панування на Україні, що перешкоджало поширенню торгівлі до Чорного моря. — 684. Свідригайло — молодший син Ольгерда Гедиміновича, правосл. ім'я — Лев; 1386 р. прийняв катол. ім'я Болеслав. Мав за уділ Полоцьк, 1392 — захопив Вітебськ. Воював з Витовтом, дістав Поділля, Сіверську землю. Вмер 1452 р. у Луцьку, передаючи свої володіння Литовцям. — 685. «Петро I. й Катерина II., що зруйнували Січ». ... Петро I. зруйнував З. С. в 1709 р. за її допомогу Мазепі; зап-ці розбіглись і заснували нову Січ під Турком в Добруджі. В 1734 р. зап-ці присягнули Ганні Ів. і їм віддали місце для Січі в місцевості Підпольній, де впадала річка Бузулук і Підпольна в Дніпро. Ця Січ проіснувала до р. 1775. Коли Катерина II цілковито її зруйнувала. — 686. Карпов Геннадій (1839—90) — рос. історик, проф. хар. унів-ту. Хоч працював виключно над укр. історією, але гостро виступав проти укр. історіографії М. Костомарова й Куліша. — 687. Коссекевентний — прим. 76. — 688. Лущиків Іван (1815—1918) — укр. історик, проф. київ. унів-та; дослідник Іспанії

■ Франції та істор. форм землеволодіння на Лівобережжі. Написав низку праць про громадське землеволодіння на Україні (Общинное землевладіє в Малороссіи). Доводив у своїх працях, що громадський принцип землеволодіння не чужий і для укр. народа. — **689.** Есмань — річка на півн. Чернігівщині, на пограниччю з Московщиною. — **690.** Чубіньський — прим. 238. — **691.** Юхименко (Ефименко) Петро (1835—1906) — укр. історик, дослідник звичаєвого права й етнограф. Автор численних праць з істор. укр. побуту XVII і XVIII ст. Співробітник «Основи», «Черніг. Листка», «Кіев. Старини». Разом з Чуб-ким і Кістяківським Ол. вважається основоположником «Науки про звичаєве право». — **692.** Кістяківський Олекс. (1833—1885) — укр. правник, проф. київ. ун-ту; досліджував укр. звичаєве право, історію права й судовий устрій часів Гетьманщини. Видав козацькі закони — «Права по которым судился малорос. народ». — **693.** Ковалевський Максим (1851—1916) — рос. історик та соціолог, укр. роду. Проф. ун-ту в Москві, Стокгольмі, Оксфорді і Парижі. Займався вивченням взаємочинності соціально-економ. й політ. устрюю по поступовим ході розвитку людських суспільств; це привело його до студій старовинної історії установ — в досі новій школі етнографів — соціологів: Тейлора, Леббока, Моргана, Спенсера й др. — **694.** Волков (Вовк) Федір (1847—1918) — укр. етнограф, антрополог та археолог. Студював та науково працював майже 30 літ за кордоном, головнс в І.арижі. В ІV т. «Громади», під псевдонімом Сірко, вмістив свою працю — «Т. Шевченко і його думки про громадське життя». Працював в «Науковому Т-ві ім. Шевченка» в Етнограф. Комісії, де видавав «Матеріали до укр. етнології». Після 1905 р. повернув до Петербургу, де працював в Музеї Олександра ІІІ. Працював майже у всіх укр. виданнях. У виданні — «Українській народ в его прошлом і настоящем», що розпочали професори: Грушевський, Кримський, акад. Корш, М. Ковалевський, Туган-Барановський та акад. Шахматов, вмістив дві свої цінні праці: «Антропологічні особливості укр. народа» і «Етнографічні особливості укр. народа». Збірний том його праць видав УГВФонд у Празі. — **695.** «в часи археологічного з'їзду в Одесі». . . це був 6-й арх. з'їзд, що відбувся в 15. VIIІ до 1. IX. 1884 року в Одесі під головуванням гр. А. Уварова. Думку про скликання таких з'їздів вперше висловив згаданий гр. Уваров ще 1884 року. Він же на влаштування тих з'їздів пожертвував значні гроші. З'їзди відбувалися через кожних 3 роки в різних містах б. Росії. На цих з'їздах зачитувалися праці з археол. дослідів тої країни, в якій відбувався з'їзд. Активну участь брали укр. вчені (прим. 222 — Київ. Арх. З'їзд), а особливо активним був В. Антонович, що приймав найбільшу участь в організації цих з'їздів на Україні. — **696.** Ренан Ернест (1823—92) — відомий фр. письмен., філолог, критик та історик релігій. Відомий своєю працею (переложеною на всі мови) — «Життя Ісусове», що викликала велику бурю між клерикалами. — **697.** «. . . гал. укр. рух офіційно поставлений під начальство галицького єпископату». . . це в част. зв. «Нової Ери» — прим. 305. — **698.** «Wisła» — пол. етнографічне видання, що виходило у Варшаві. — **699.** «Этнографическое обозрѣніе» — неперіод. видання етногр. відділу «Императ. Об-ва любителей естествознанія, антропологии і этнографіи» при моск. унів-ті. Видавалось з р. 1889 р. по 4 кн. в рік за редакцією Д. Анучина, Н. Янчука та співпраці А. Кримського. — **700.** «Живая старина» — журнал, що видавався етногр. відділом «Импер. рус. етнограф. об-ва» й виходив з 1891 р. під ред. В. Ламанського. — **701.** «Зоря» — прим. 292. — **702.** Стодольський — прим. 290. — **703.** «Товариш» — прим. 288. — **704.** «. . . автор праці «Дві русскія народности» — М. Костомаров, обговорює взаємини між укр. і великорус. народом і зазначає великі різниці у побуті й вдачі їх, що витворились історично між обома народами. Праця друкована була в «Основі», 1861. кн. ІІІ. — **705.** «очерк Три національні типи народні» — з'явилась в «Правді» за р. 1888 (вип. ІІІ, ст. 157—169) за підписом «Низенко» — це був псевдонім Вол Антоновича. Користуючись поняттям: «народній дух», «основні народні начала» та «провідні народні ідеї», ставши на ґрунт оборони нац. ідеї, А-вич вивисно тут поняття нації, національного характеру, національної ідеї (Див.: Осип Гермайзе — В. Антонович в укр. історіографії. «Україна», 1928, кн. 5). — **706.** В а р і я

ц і я (лат.) — переміна, відхилення, зміна чинности. — 707. Успенський — прим. 627. — 708. Короленко — прим. 632. — 709. Пипін — Олекс. (1833—1904) рос. історик літ-ри, проф. спб. уні-та, член НТШ. З його праць — «Суспільний рух Росії за Олександра І.». «Характеристика літ. поглядів від 20—40 рр. XIX в.». «Історія рос. літ.», «Історія рос. етнографії», де 3-й том присвячений виключно укр. етнографії. «Огляд слав. літ-р» (вкупі з проф. В. Спасовичем), де подана іст. укр. літ.-ри. Редактор «Вістника Европы», де завжди звертав увагу на важливіші прояви укр. духового життя, так вмістив свою статтю — «Спор южан и сѣверян». — 710. Веселовський — прим. 668. — 711. М. Ковалевський — прим. 693. — 712. Огоновський Ом. (1833—94) — укр. лінгвіст, історик літ-ри та проф. львів. ун-ту. Голова «Просвіти» від 1867 р. Праці з історії укр. мови та укр. літ-ри. Автор укр. підручників. Видавець повного видання творів Шевченка. Переклав і видав з коментарем «Слово о полку Игоревем». — 713. «... голандська літ-ра пише в власне діялєктом долішньо-німецької ...» початок нідерландської літ-ри відноситься до кінця XII ст., коли з різних говірок (діалектів) германських племен (франків, саксів, фризів) розвинулась голандська мова. Переважаюче значіння в історії розвитку голан. мови мала говірка долішньо-франкська, одна з галузей долішньо-німецької групи мов; цим і пояснюється близька подібність до нім. мови. Доліш.-франкська говірка, стаючи голанд. літ-ою мовою, прийняла порівнюючи небагато фризьких і ще менше саксонських елементів. — 714. Тіле Корнелій-Петро (род. 1830) — нідерл. богослов, проф. унів-ту в Лейдені — 715. Кюнен Авраам (1828—91) — гол. реформатський богослов, проф. унів. в Лейдені, представник критичного напрямку в богослов'ї, разом з Схольтеном провідник «нових» в Голандії; його критичні праці про Стар. Завіт та історію єврейск. релігії зробили йому славу. — 716. Бенфеї Теодор (1809—1881) — відомий нім. орієнталіст (знавець Сходу — сходознавець) й санскритолог. Основоположник «порівнявчого вивчення літератур», обґрунтованню якого присвячена, створена ним же, «теорія запозичень». Автор багатьох праць про походження й поширення орієнтальних казок і мітів на Заході. Його «теорія запозичень» мала великий вплив на укр. і рос. учених (М. Драгоманова, Х. Вовка, В. Гнатюка, В. Стасова, А. Веселовського). Він створив у европ. науці про літ-ру цілу школу порівнюючого вивчення сюжетів. Його порівнюючий метод і досі не втратив свого значіння, особливо в приміненні до історії тематики письменних пам'яток. — 717. «... прекрасну роботу про родинне життя на Україні в XVI—XVII ст. ... це була праця: — «Про шлюб на Руси-Україні в XVI—XVII століттю» — підписана Левком Маянцем (псевд. укр. історика Ор. Левицького (1849—1922), що друкована була в «Зорі» за 1885 р. в чч. 13—18. — 718. Шекспір Віліям (1564—1616) — геніяльний англ. драматург. — 719. «Основа» — прим. 154. — 720. Аксаков Ів. — прим. 301. — 721. Ламанський В. — прим. 272. — 722. «... щоб укр. письменство було собі, та тільки «для домашнього обихода». ... це теорія т. зв. «домашнього употреблення» укр. мови, яку розвинув проф. М. Костомаров в своїх осплавленях — «Задачах українофільства» («Луна». Укр. альманах. К. 1881), обороняючи укр. літ-ру та висяючи її права на признання. «Взявши на себе оборону укр. мови, — каже проф. М. Грушевський, — він наче упадав під тягарем тих ударів, які завдавались їй, і йому з боку противників укр. нац. руху, і все зменшував цю підударну площину, щоб легше її обстояти. Великий історик не належав до людей, які протягом свого життя поглиблюють і доводять до останніх логічних висновків револ. принципи, засновні в молодих літах — він належав до тої категорії, у котрих хоч «раз добром налите серце ввік не прохолоне», але запас цього добра, налитий за-молоду, не відновляється, не росте, а тільки зуживається і вигорає, як олива в світильниках мудрих дів на тяжкім і метушливім шляху життя». (Передмова до «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова». К. 1928. ст. IX—X) (прим. 217.). — 723. Чернишевський — прим. 179. — 724. «Современник» — прим. 153. В 1866 р. закритий, бо уряд зв'язував напрямок «С-ка» зі замахом Каракозова на життя царя. — 725. «Русское Слово» — місячник, вид. з р. 1859 під ред. Я. Полонського, Апол. Григор'єва. Займався дослід. історичн. (Буслав, Костомаров). Пізніше

за ред. Г. Благосветова співроб. Пісарев, Г. Успенський, Помяловський, а також Марко Вовчок. В 1866 р. — закритий. — 726. «Отечественныя Записки» — прим. 192. В 1877 р. у склад редакц. увійшов М. К. Михайловський, а співроб. — М. Зібер, В. Лесевич. З 1884 р. заборонений, бо, мовляв, коло «О. З.» гуртувалися особи, що стояли близько рев. організації. — 727. «Дѣло» — журнал науково-літер., вірний традиціям «Рус. Слова». Вплив його був значний. Співпрацював тут і Е. Реклю. Видання припинилося 1884 р. — 728. Побєдоносівська доба — прим. 300. — 729. «Громадський Друг» укр. місячник, що видавали в 1878 р. Франко і Павлик за матеріальною підтримкою М. Д-ва (дав 500 руб. — свою частку наук. нагороди за «Истор. пієсни малор. народа»). «Г. Д.» — виходив радик. Драг-ою фонетикою і з доволі острим, свіжим і ярко соц-ним змістом. «Г. Д.» номер за номером конфіскувала прокуратура, забіраючи майже всі примірники. Тоді почали взаємін виходити неперіодичні збірники — «Дзвін» і «Молот». — 730. «Дрібна бібліотека» — з р. 1877 виходила з ініціативи Ів. Белея та при ближчій участі І. Франка, де вийшов його «Кайн», оповідання — «На дні» та переклади деяких свіжих тоді наукових творів. 731. «Наукова Бібліотека» — що видавав І. Франко за гроші почасті свої, а почасті зібрані в Київ в рр. 1887—8. В «Н. Б.» вийшла праця Павлика — «Про русько-укр. народні читальні» та переклад Франка — «Нарис історії філософії» Ф. Шульце. — В р. 1889 замість «Н. Б.» Франко почав своїм накладом видавати 732. «Літературно-наукову бібліотеку», якої до 1892 р. вийшло 15 томиків. Тут вийшла розвідка Ф-ка про «Перебендю» Ш-ка, його поема — «Смерть Кайна» та габілітаційна дисертація — «Іван Вишенський». З р. 1889 тут же почалися друкуватися М. Д-ва: — «Австро-руські спомини», яких вийшло 5 випусків. Тут же були передруковані з «Народа» його «Чудацькі думки». Збірними працями І. Ф-ка та М. Д-ва були — «Листочки до вінка на могилу Шевченка» та «З історії публичного виховання в сучасній Європі». — 733. «Жіночий Альманаш» — виданий в 1887 р. коштом та заходами Наталії Кобринської та О. Пчілки під властивою назв. — «Перший Вінок, жіночий альманах» у Львові. Альманах складався з праць самих жінок, Українок і Галичанок. — 734. Тургенев — прим. 604. — 735. «Вѣстник Европы» — прим. 197. — 736. Бокль Генрі-Томас (1821—62) — англ. письменник, відомий своїм твором «Історія цивілізації в Англії», в якому ставив прогрес людства в безпосередню залежність від прогресу розумової культури та розповсюдження знань. — 737. Спенсер Герберт (1820—1904) — знаний англ. філософ і соціолог-позитивіст. По його думці соціальні явища є тої самої природи, як і фізичні закони. І для суспільства дійсні закони еволюції і причинового зв'язку, що панують в матеріальному всесвіті. Суспільні і соціальні явища є вислід певних акцій і реакцій, чий їх комбінацій. С-р обстоював свободу, як основу політики. Держава мусить як найменше втручатися в життя суспільства. Його праці: «Система синтетичної філософії» — в 10 томах; «Соціальна статика», «Наука соціології» та інші. — 738. Момзен — прим. 190. — 739. «американця Морган» — М. Лев-Генрі (1818—1881) — відомий амер. етнолог і соціолог, дослідник побуту Індіан. Його праці зпринципились до зміни поглядів на первісне суспільство. — 740. Брандес Георг (1842—1927) — знаменитий датський критик, історик літ-ри й публіцист. Бистрий і вражливий естет-ліберал. Його великий твір — «Головні літ-ні течії ХІХ в.» перекладено на різні мови. Мав великий вплив на північні літ-ри, відкрив чимало талантів, знав багато мов і літератур. — 741. «Кирило-Методіївське Брацтво» — прим. 304. — 742. Ренан — прим. 696. — 743. «...о, Музо». . . — Музи, греч. богині наук та мистецтва: Уранія, Кліо, Калліопа, Мельпомена, Полігімнія, Талія, Терпсіхора, Евтерпа та Ерато. — 744. Юзов псевдонім Кабліца Йосипа (1848—93) — рос. публіцист; один з учасників народн. руху, а згодом і теоретик його в часи підпаду того руху. Автор «Основ народництва» та «Інтелігенція і народ». — 745. Лев Толстой прим. 606. Творець релігійного анархізму. Непризнавав свіцько-державних і церковних авторитетів. Відкидав закони і реліг. догми. Закликав жити життям первісних християн. Поборювати зло добром («непротивленіє злу»). Заперечував модерну цивілізацію і культуру. Закликав жити ближче до природи, а звідци його опростіння та вегетаризм в їжі. — 746. Б а

к у н і в — прим. 58. — 747. «Х л і б о р о б» — популярний часопис «для селян і міщан», півмісячник, що його видавала радикальна партія в 1891—95 рр. у Львові та Коломиї. — 748. Р о н а — річка Швейцарії та Франції, бере початок з Ронського льодовика недалеко від С.-Готарду, протікає через Женевське озеро та впадає в Середземне море. — 749. Г е г е л ь — прим. 647. — 750. «П р а в д а» — прим. 294. — 751. «Д і л о» — прим. 270. — 752. Ш п р е е — лівій в проток річки Гавели, бере початок в Саксонії. — 753. Б а ш т о в и й псевдонім Нечуя-Левицького Івана Семен. (1837—1918) відомого укр. повістяр. — 754. Д а н и л е в с ь к и й — прим. 657. — 755. С о л о в ' є в Влад. (1853—1900) рос. філософ, проф. петерб. ун-ту; в 1881 присвятив себе філоф. праці. «Праці» видані у 8 тт. Між ними — «Національний вопрос в Росії». — 756. К а р е в Микола (1880—1931) — відомий рос. історик і соціолог. — 757. П и п і н — прим. 709. — 758. О г о н о в с ь к и й прим. 712. — 759. «... в К и т а і т е о с о ф і я Л а о - д з и» — Теософія (гр.) — загальна назва всіх містичних наук. Лао-дзі (604 перед Хр.) — хинський мудрець сучасник Конфуція. Основник науки таоїзму, виложеної в праці — «Правила розуму і добродіяння». Полягає вона в тому, що всім світом керує верховний розум — «Тао», в стремлінні до якого й полягає мета людського життя. Послідовники Л., що дали в помір себе відомих філософів, в наші часи виродилися в секту — даосизм, що зводиться до віри в духів, чаклунство, талісмани і т. п. — 760. «Б р а м а і с т и» — дослідники брамаїзму, релігії в Ост-Індії, незвичайно стародавньої, виложеної в книгах В е д и, П у р а н а х та інш. Вона признає три божества: Брам (що сотворив світ) Вишну (що ним піклується) та Сиву (що руйнує світ). Ця трійця наз. Тримурти та є нероздільною. — 761. м о н о т е і з м — прим. 654. — 762. П о д о л и н с ь к и й С. — прим. 78. — 763. Т р а н с л і т а в і я або Транслятанія. Ляйта або Литава, права притока Дунаю. До р. 1918 відмежовувала дол. Австрії від Угорщини й тому звано всі австр. краї Цісляйтанією (Передлитавією), а угор. — Трансляйтанією (Залитавією). — 764. «г р. С. У в а р о в. . . У в С е р г і й (1786—1855) — рос. міністр народ. освіти з 1833 р. й президент Академії Наук. На його погляд «загальна наша повинність полягає в тому, щоб народня освіта відбувалась в душі православія, самодержавія й народности». При ньому був заснований Київ. Університет. Був також шефом цензури і багато наробиав шкоди лі-рі. — 765. L' I n d é p e n d a n c e В е л г е — бельгійський щоденник (фр. мовою) — «Бельгійська Незалежність», ліберального напрямку, заснована 1830 р. — 766. М о й с е й — законодавець жидівського народу (род. біля 1600 р. до Р. Хр.). Його визволитель з єгипет. неволі, куди він попав ще при патр. Іакові. Встановив для своєї нації не тільки закони (П'ятокнижжє), але й дав йому тямку бога, як єдиного і світового, виконавцем волі якого й має бути жидів. нація, як «богом обрана». — 767. «т о л е р а н т н і с т ь» (лат.) — терпимість, потурання. — 768. «д и с е р т а ц і я» — наукова розправа. — 768а. А р і с т о т е л ь (384—322 до Р. Х.) — найбільший філософ та вчений старої Греції; ученик Платона; виховник Александра Македонського. Основник реалістичної філ-ії, в протилежність ідеалістичній — Платона та логіки. Філософія для Ар-ля є наука, що має пізнати єство річей і явищ. Головними засобами такого пізнання є критика, дослід та розум. Він є творцем першої класифікації звірят; поклав початок наукам — порівнячній анатомії, ембріології, геології; автор багатьох трактатів по етиці, реториці та політиці. — 770. А л е к с а н д р В е л и к и й — (356—323 до Р. Х.) — найбільший і найталановитіший завойовник старої Греції. Був царем Македонії. Створив найбільшу на ті часи державу з великими імперіялістичними стремліннями, які знайшли свій вираз в космополітизмі панівної грецької культури, якою був перейнятий Ал-р В. та його держава. — 771. «а в т о н о м і з м» — прим. 65. — 772. Б у д д а прим. 607. — 773. «... п о в і с т ь . . . п р о Т р о ю» — Троя або Іліон — головне місто Троади. Троада — край, що знаходиться в півн.-зах. куті Малої Азії. Із всіх поселень Троади користується славою одна Троя. У старовинних Греків не було імени, з котрим було би з'єднано стільки спогадів, коло котрого групувалось би стільки героїв і подій. Трагічна доля Трои, подвиги ахейських і троянських героїв, що воювали під її стінами, були улюбленими темами народніх переказів і пісень, ще до створення Іліади й Одисеї — 774. «К н и г а С е м и М у д р и х» — «Повість о семи мудрих» — малярівна по-

вість індіс. походження. Розповсюджена була завдяки перекладу її на мови грецьку й жидівську; латинський переклад, що пізніше підляг різним змінам і редакціям, зпричинився до розповсюдження її по цілій Європі. — 775. Папа Григорій VII (1073—85) — провів цілу низку реформ, з котрих вгадаємо — запровадження celibату, тобто безбраччя духовенства. Стремів підбити свіцьку, цивільну владу — владі церкви, яка би мала стати універс., пануючою над цілим світом. — 776. Вікліф — прим. 619. — 777. Гус Ян (1369—1415) — чеський реформатор, ширив науку анг. реформатора Вікліфа через що мусів увійти в конфлікт з папою і цілою рим. церквою. Був проклятий офіц. церквою, але Гус мужньо йшов за голосом своєї совісти. Заперечував непомильність і владу папи. Єдиним джерелом Христової науки визнавав лише євангеліє. Вчив боротися і мужньо захищати правду, хоча би за це грозила смерть. Сам дає тому приклад — коли Рим запропонував Гусові відрентися від своєї науки, він не піддався і сміливо пішов на страшну муку. 6. VII. 1415 р. був живим спалений. Навіть попіл його був кинутий в річку Рейн. Т. Шевченко присвятив Я. Гусові одну з найкращих своїх поем. — 778. В. Караджіч — Вук К-ч (1787—1864) — сербський письменник і мовознавець, основник серб. літ.-ної мови, збирач народ. пісень, що викликали в цілій Європі велике враження й дочекалися перекладу на всі европ. мови. — 779. Стойкович. . . Опан., перший проф. фізики харк. унів-ту (з 1802—1813) — відомий хабарами за свого ректорства й професорства. В. Караджіч розпочав 1819 р. за пропозицією Рос. Бібл. Т-ва переклад Біблії на сербську мову, який закінчив 1822 р. Цей переклад Т-во передало до Кишиньова на перегляд бувш. серб. митроп. Леонтія і арх. Філіповіча. Вони знайшли мову перекладу вульгарною й переповненою турецькими словами. Це було підтверджено бесараб. архієп. Димітрієм (Сулліма), який запропонував віддати переклад на виправлення митроп., архімандріт. й ученому Сербові Оп. Стойковичу, проф. харк. ун-ту й письменникові Словено-сербської школи (словено-серб. мова — мішанина руско-церковного з сербським). С-віч цілком наново переробив переклад і в цьому вигляді він був із його іменем видан. Рус. Бібл. Обществом (СПБ. 1824). — 780. Зиряне — наріч урало-фінського племені в Арханг., Вологод. і Тобол. губ.-ях. Говорить фінс. говіркою; християне; займаються хлібороб. та викроловством. — 781. Скорина Франціск, білорус. учений XVI ст. (б. 1490—1535) родом з Полоцька, вихованець краківського й болонського унів-т. Переклав на білорус. мову Біблію й видрукував її в Празі (1517—19). — 782. «. . . т. зв. Пересопницька рукопись». . . прим. 352. — 783. «Іван Федорович Москвитин. . . — друкар, 1564 р. видав першу в Московщині книгу «Апостола», 1565 — мусів тікати, ратуючи своє життя, після знищення його друкарні переписувачами, що боялися конкуренції й найшов притулок у гетьмана Ходкевича в Заблудові, де видрукував Євангелію, Псалтир і Біблію. — 784. Григорій Ходкевич (вмер 1572) — гетьман Вел. Князівства Лит-го, виленський каштелян, ворог люблінської унії. — 785. Вільгельм I. Завоювальць (1027—87), в 1035 герцог Нормандії, в 1066 завоював Англію, розбив короля Гарольда при Гастінгсі. — 786. Едвард I. (1239—1307) — англ. король (1283), приднав Валію в 1283 р.; в 1296 — Шотландію. — 787. Гладстон Вільям Еварт (1809—98) — знам. англ. державн. діяч; займан керуючі державні пости. Почав свою діяльність в рядах торі (консерваторів) Г. з часом перейшов у ряди вігів (прогрес. члени парлям.). Майже всі реформи у внутр. житті Англії в 60—90 рр. проведені були Г. В міжнародній політиці він був проти насильства і дипломат. шахрайства. — 788. Генрі VIII. — (1491—1547) англ. король з 1509 р., знищив владу папи в Англії та заснував англіканську церкву (виникла 1534 р. — відгалуження протест.: зберігає ієрархію єпископів, а тому зв. єпископальною); правив з великою жорстокістю; казнив Томаса Мора (прим. 37). — 789. Кромвель Олівер (1599—1658) — протектор республік Англії, Шотландії та Ірландії. За Карла I. К-ль став улюбленцем парлямент. війська і в де-нільких боях розбив корол. війська. Після того, як захопив короля в полон, добився його казні. Далі К-ль здушив повстання в Ірландії, розбив Шотландців та прибічників короля, розігнав парлямент, прийняв титул лорда-протектора 3-х республік, зберіг порядок в Англії та підняв її зовнішнє значіння. Сам він був пресвітеріанцем і тому ця церква користувалась великою свободою.

790. **Макферсон Джеймс** (1738—96) — шотлан. поет. Оригінальна творчість М. не уявляє собою нічого цікавого. 1760 р. видає він текст вільних переробок оригінальних кельтських народних переказів — «Уривки старовинної поезії, зібраної в гірській Шотландії й переклад з гельського». Це він видав за твори шотлан. поета III ст., барда Оссіяна. Після смерти М. було доказано, що то підроблені речі. Оссіян, правильніш Ойсін — легендарний герой кельт. народного епосу, ще дав своє ім'я великому циклу поетичних творів, т. зв. — поемам Оссіяна — одній з важливіших пам'яток початков. кельського фольклору (прим. 9). Вільна обрібка поем Майк Коміна (коло 1750) й світово-прославлені поеми М-на (1762) — мали величезний вплив на європ. поезію. Оссіяну М-на наслідували поети німець. Sturm und Drang'u. На основі М-го матеріалу створив свою теорію «народної творчості» Гердер (прим. 613). — 791. «... похід проти альбігойців у 1209». . . Альбігойцями наз. учасники реліг. руху катарів і богомилів, осередком яких було м. Альбі в півд. Франції. Альбіці вірили в Бога Світла, що провадить боротьбу з князем темряви, який опанував світ і людей. Ті, що йдуть за богом світла — «світлі, доконалі», живуть життям аскетів, цебто не попускаючи своїм пристрастям і бажанням. Папство поборювало Альбігойців збройною боротьбою. Остаточно погромила Альбігойців св. Інквізиція. — 792. **Карл Смілий** (1433—77) — герцог Бургундський з 1467 р.; довго воював з Людовиком XI., обороняючи феодальні права. — 793. **Рішельє Арман-Жан-Дюплессі** (1585—1642) — герцог і кардинал, знамен. фр. держ. діяч; при слабості та неспосібності короля Людовіка XIII. впродовж 18 років, майже необмежено, керував Францією; турбувався про зміцнення корол. влади, оповістив непримиренну війну феодалам і безжалісними казнями навіть паніку на придворну аристократію. Зламав політ. силу гугенотів; підпомагав наукам та мистецтву (заснував фр. академію, перетворив Сорбону, збудував Пале-Рояль, друкував розкішні книги — твори класиків). Р. залишив політ. тестамент, яким обороняє «освічений абсолютизм» (стат. Н. Гр-ва, ст. 2 і 3). — 794. «... дала «Деклярацію прав людини й громадянина» 1789 і конституцію 1791 р.» — Деклярація Націон. Зібрання 4—27 вересня 1789 в своїм тексті має: вступ та 17 точок. Основні принципи декл-ії: 1. «Принцип всієї верхньої влади полягає гол. чином в нації» — суверенітет нації. 2. — «всі громадяне мають право особисто чи через своїх представників приймати участь у виданні законів» — право людини і громадянина. Революція 1789 р. була буржуазною. Переслідувала інтереси буржуазії, яка рев. шляхом прийшла на зміну аристократії та феодалам. Буржуазне ество рев-ії знайшло свій вираз у відношенню до інституту власності. Арт. 17 декл-ії і каже: «Власність є непорушне, священне право». . . (прим. 393). — 795. **Якобінці** . . . прим. 59. — 796. «8-го плювіозу II-го року республіки». . . «дощовий місяць» — так наз. 5-й місяць респуб-го календаря, що рівнявся: 22 січня — 21 лютого. — 797. **Барер-де-Везак** (1755—1814) знаний член фр. конвенту та Комітету державного порятунку, адвокат, представник серед. буржуазії, конституц. монархіст. З розвитком революції пристав до лівого крила якобінців. Згодом прихильник якоб. диктатора. Обстоював гильотину остільки, що його прозвали Анакреоном (поет стар. Греції) гильотини. Підчас реакц. перевороту, 9 термідора (9. VII) позиція Б. не ясна. Після катування Робесп'єра стає провідником реакції. Був радником Наполеона. — 798. **Контент** — Револ. Зібрання 20. IX. 1792 р. — 20. X. 1795, яке затвердило республ. лад Франції, скатувало короля Людовіка XVI, а пізніше й королеву Марію Антуанету. — 799. «Рим наставляв молоді, навчаючи її читати закон 12 дощок». . . це було в часи, коли Римом керували патриції з співучасті з плебеями. Патриції часто зловживали (в судах) своїм становищем. Коло 451—450 рр. до Хр. спеціальна комісія переводить кодифікацію римського права. Так повстав закон 12 дощок (Leges XII tabularum). — 800. **Грегуар Генріх**, граф, фр. єпископ (1750—1831), революціонер. діяч Вел. Револ., член Конвенту. Обстоював рівноправність нижчого духовенства — «права чорної раси» і присудання його до «3-го стану». Обстоював свободу культурів, був проти конкордату з папск. престолом. Вимагав суда над королем Л. XVI., але був проти його катування. Залишився до кінця вірним принципам В. Рев. і Республіки. Коли відбулась чорна зрада, єп. Г-ар був одним з трьох

відважних сенаторів, що голосували проти відновлення Імперії та висловився за скинення Наполеона. — 801. «... сепаратизму» провансальського...» Прованс — давня півд.-східня фр. провінція у підняжжя Альп над Роною (Головне місто Екс-Аіх). 1486 р. Карло XIII приєднав її до Франції. Мова провансальська — самостійна романська мова. У середовищі була літ.-ною мовою, але король Франц I. завів франц. мову, як літерат. (1535); тепер є спроба відродити провансал. мову. — 802. «... про провансальських «фелібрів». . . Головним керівником прован. відродження став поет Руманіль, що вкупі з інш. молодими письмен. заснував товариство (1854) й журнал «Артапа ровеґан», в якому містилися твори виключно провансальські. Письменники цього кружка присвоїли собі назву філібрів. Етимологія цього слова валишається невиясненою; в жартовливім тлумаченні філібр — «книголюб». — 803. «... Симпатичний романіст Доде, провансал (як і Золя) і приятель Фр. Містрала «короля філібрів». . . Альфонс Доде (1840—1897) — повістяр і новеліст, родом провансалець, що писав по-французьки. Фр.-кий Гоголь. Звернув на себе увагу назками в дусі провансальських переказів — «Листи в млина», в яких поєднав іронію з ліризмом та поетичним гумором. — Золя Еміль (1840—1902) — знам. фр. романіст, представник літ. напрямку — натуралізму. Написав велику кількість романів. Приймав участь і в пол. житті Франції, в ділі Дрейфуса. Своєю статтею — «Я обвинувачую» — викликав велике зрушення в громадянстві та перегляд справи Д-са. — 804. Містраль Фредерік (род. 1830) — найвизначніший прован. письменник. Склав словник пров. мови. — 805. Франціск Карсе (1828—99) — фр. публіцист та театр. критик. — 806. «... один із шефів філібрізму, поет Руманіль». . . Р-ля Жозеф (1818—1891) — один з вишн. значніших діячів відродження прован. літ-ри. Перші його поетичні твори були написані на фр. літ. мові. Коли вони були надруковані, то йому його мати з глибоким сумом призналась, що їх не розумів. Це примусило Р. вперше оцінити значіння рідної мови й зробило з його теоретичного й практичного захисника рідн. прован. письменства. — 807. Катков — прим. 145 — 808. Момзен — прим. 190. — 809. Грот (Klaus Groth) — нім. поет, що писав свої твори німец. діалектом (plattdeutsch). Він захищав право свого діалекту вважатися літерат. мовою. Plattdeutsch — говірка північн. Німеччини. — 810. Кобель Франц (1803—1882) — німецьк. поет, який писав свої твори на горішньо-баварськ. діалекті. В них чисто-народний говор чергується часами з глибоким сумом. Майже всі, повні свіжости й ширости, пісні Кобеля стали народними. — 811. партикуляризм (лат.) — стремління до самостійности окремих частин держави, або окремих частин державного керування. Партикуляризм — протилежність унітаризму — 812. патуа — місцеві говірки фр. мови (бретонська, овернська, провансальська та інші). — 813. «поетів-лауреатів» — так наз. поет увінчаний лавровим вінком. Повстав цей обряд у Греції, перейшов в Рим і далі в середні віки до европ. народів. Сьогодні є лише у Англії, де звання лауреата дається королевою придворному поетові. — 814. «пеш-де-уітсх» — ново-верхне-німецька; «Landsgemeinde» — громадське зібрання; «Schwitzer-Deutsch» — Швейцарсько-Німецьке. — 815. «... після білогорської битви (1620 р.). . .» Боючись зіслення абсолютизму й катол. реакції, чеська шляхта підняла повстання проти Габсбургів і обрала (1618) чеським королем голову протестанської унії князів Німеччини, Фридріха курфюрста Пфальцьського. В осени 1620 р. війська катол. ліги під керівництвом Максиміліяна II Тілі, з'єднавшись з Бюкою, увійшли в Чехію. Вирішальна битва відбулась на Білій горі коло Праги. Чеське військо, що було під головним керівництвом кн. Христіяна Ангальського, було розбито вщент (8 листоп. 1620 р.) Після цього розгрому чеських повстанців, влада Габсбургів закріпилась там аж до повстання Чехословацької держави в 1918 року. — 816. Пипін — прим. 709. — 817. Спасович Волод. (1829—1906) — визначний рос. правник і рїжносторонній письменник; проф. петерб. ун-ту. Разом з проф. Пипіном склав «Історію слав. літератур». Як історик літ-ри так і публіцист рівно належить, як рос. так і пол. літер-рі. — 818. Марія-Терезія (1717—80) — нім. імператриця, наслідувала престол по батькові Карлові VI. Ввела чимало корисних реформ у внутр. керуванні. Соправителем

своїм зробила сина свого: **Йосифа II** (1741—90) — з р. 1766. **Й.** пробував провести низку реформ, з метою поліпшити народне життя, знищив кріпацтво, оголосив свободу слова, ьакрив більш 700 монастирів у Австрії і Бельгії; видав едикт про віротерпимість; силувався підняти хліборобство, народну освіту. Але його занадто круті реформи, що накидалися з-гори, були або обмежені, або й зовсім відмінені через спротив населення. — 819. **В'яземський Олександр** (род. 1727), генерал-прокурор за цар. Катерини II.; зпочатку ген.-прокур. немав жадного керовництва — він нічого сам не вирішував, нічим не керував й не розпоряджався, а лише за всім наглядав і доповідав цариці. Мав репутацію людини досить обмеженої й призначення його на посаду викликало здивування. — 820. **Лех Юзефовіція** 1876 р.»... — прим. 223. — **Кость Гордієнко** — прим. 663. — 821. **Капніст Вас.** (1756—1823) — рос. письменник; замолоду укр. патріот. 1791 р. їздив до Берліна й Парижа, щоб знайти там підтримку для визвольних змагань України; як протест проти закріпачення селян указом 1783 р., написав сатиру — «Ода на рабство». Автор популярної комедії — «Ябеда» — сатири на рос. суспільно-бюрократичні порядки. — 822. **Земський Собор** — прим. 260. — 823. «... всеросійськ у Катеринину Комісію 1767 р.»... в рос. Комісію цариця Катерина II. наказала з усіх сторін, а в тім і з України, вислати виборних депутатів від усякого стану людей і дати їм писаний наказ, чого люди хочуть: яких законів і порядків їм треба при укладанню «уложенія» — нових законів Росії. При тім уся укр. людність — не тільки старшина, але також козаки, міщани, духовні — всі заявляли бажання, щоб вернено Україні її давні права і порядки, по статтям Б. Хмельницького, вибрано гетьмана, і таке інше. — 824. «... адреси земств українських в 1878—1881 рр.»... — прим. 257. — 825. «... кийівський митрополит Миславський» — **М. Самуїл** (1783—96) — кийв. митроп., склав «Краткое историческое описание Киево-печерской Лавры». Замолоду виступав проти нагінок на укр. церкву, ставши митр., новів політику цариці Катерини: повернув укр. кийв. Академію на рос. та дбав про заведення чистої рос. вимови і правопису. — 826. **Містерія** (гр.) — старовинна п'єса, що розвинулася з богослуження. Її виставляли клерики зпершу в церкві, пізніше на церк. подвір'ї, а потім свіцькі актери під відкритим небом або в окремих будинках; зміст — якась подія з св. Письма. — 827. **Меншиков Олександр** (1670—1729) — людина простого звання — «потшійшій і слуга Петра I. досяг перших чинів і положення при трьох царях; товаришував П. I. в його закорд. мандрівці; в 1707 — фельдмаршал, князь святих римск. імперії і андрєєвський кавалер; учасник Північн. війни; один з головних генералів Полтав. бою; з 1714 р. працює по цівільній лінії. Згубив своє життя на засланні в м. Березові на Тобольщині з-за своєї не чистої руки. — 828. «... днівники Українці в ХVIII ст.» — На стор. «К. Стар.» або в додатках до неї видруковано: **Діаріуш Мик. Ханенка** (1884—86), **Дневні записки Якова Марновича** (1893—97), **мемуари Михалена Литвина** (1889), **Дневник Ст. Освєціма** (.832), **Записки Божка-Балики** (1882), **Записки конфедерата Карла Хосцького** 1768—76 рр. (1883), **Записки барона де-Тотта** про татарський наїзд 1769 р. на степову Україну (1883), **Записки новооскольського шляхтича Островського-Лохвицького** 1771—1846 (1886), **Записки П. Селецького** 1821—46 (1884) та інші. — 829. **Огоновський** — прим. 712. — 830. **Галатов Олександр** (1807—92) — рос. історик літ-ри, автор багатьох підручників по літ-рі. — 831. **Порфір'єв Ів.** (1823) — рос. історик, літератор, проф., автор підручн. по літ-рі. — 832. **Піпін** — прим. 709. — 833. **Веселовський** — прим. 668. — 834. **Ровінський Дмит.** (1824—95) — держ. діяч і письменник; приймав участь в роботі по селян. реформі, після в судовій реформі. Збирач рос. гравюри та дослідувач її в Росії. — 835. **Пекарський Петро** (1828—72) — рос. історик. Праці: «Історія Академії Наук». «Наука і літ-ра при Петрі Вел.» та інші. — 836. **Пуффендорф Самуїл** (1631—94) — нім. історик і правознавець; основник новітньої юриспруденції. — 837. **Гроцій Гуго** (1583—1645) — знамен. нидерланд. письменник: історик, поет, перекладач латин. авторів; основник науки міжнародного права. — 838. **Ліпсі Юстус** (1547—1606) — знамен. бельг. філолог; автор багатьох вчених праць. — 839. **Юрій Нємрич** — прим. 519. — 840. **Корф Мик.**, барон (1834—83) — педагог; земський діяч, працював по

влаштуванню шкіл та випрацьованні методи початк. освіти. Автор багатьох підручників та читанок. Визнавав необхідним починати освіту рідною мовою. — 841. «Исторія Русов» — знаменита пам'ятка укр. історіографії знайдена була в 1828 р. в біб-ці кн. Лобанова-Ростовського в рукописі, поширена в багатьох рукописах без підпису автора. Приписували її Юрію Коніському, арх. білоруському. Пізніше Григорію Полетиці (1725—84) і до сьогодні авторство її не встановлене. «Іст. Русів» ставши відомою в кінці 20-х рр. XIX ст. мала великий вплив на сформування поглядів на укр. минуле в яскраво-патріотичному дусі. Її впливу підлягали видатні письменники і укр. і рос. «Ніщо крім Біблії, каже Д-в, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як «Історія Русів» в 1844—45 роках». Зазнали її впливу і М. Гоголь, А. Пушкін, К. Рилев, І. Срезневський, П. Куліш, Г. Гребінка, М. Костомаров та інші. — 842. «Уряд рос. в 1861 р. навіть обернувся до українофільських авторитетів у Петербурзі, щоб вони переклали на укр. мову «Положення о крестьянах 19 февраля» — кажуть, що було звернено до П. Куліша. — 843. Синоніміка — прим. 431. — 844. «Правда» — прим. 294. — 845. «Неполітична політика» — стаття М. Д-ва проти «нової ери», друк. в «Народ» 1890 і 1891 рр. На цю тему там же було ще кілька статей Д-ва. — 846. Д'яло — прим. 270. — 847. «quintité négligeable» — (фр.) незначна величина; щось мало вартє. — 848. Судовчиків — товариш Д-ва по університету, лінгвіст; попов на заслання в Костромську губ. і там незабаром вмер (див. «АРСп.» ст. 29 і далі). — 849. «СПВ відомости» — прим. 164. — 850. «Вперед» — прим. 50. — 851. «Набат» — прим. 398. — 852. дилема (гр.) — важкий вибір між двома можливостями. — 853. Бісмарк — прим. 391. — 854. Манілов — діва особа в «Мертвих душ» Гоголя. Людина, що все проєктує, а нічого не здійснює. — 855. «Горетума» — твір відом. рос. письменника Ол. Грибодова (1798—1829). — 856. «Зоря» — прим. 292. — 857. проскрипція (лат.) — в стар. Римі адміністративний засуд на смерть без суду, проскрибувати — виймати з під закону, прогнати з краю. — 858. рутіна (фр.) — сліпе наслідування старих зразків, встановлених порядків; застарілий спосіб думання. — 859. Киріло-Метод. Братство — прим. 304. — 860. «Буковина» — політ. часопис, що виходила в Чернівцях на Буковині в рр. 1885—1918. Першим редактором її (в рр. 1885—87) був Ю. Федькович, пізніше — О. Маковей, П. Кирчів, С. Дашкевич. Від ч. 13 (1888 р.) друкувалася фонетикою. — 861. «...щоб я став на чолі діла» й написав програму для журналу... це для відновленої в 1889 р. «Правди», див. прим. 293 і 295. — 862. «...після виходу legis Jusseroviciae» — прим. 223. — 863. Мордовцев — прим. 635. — 864. «Кієвлянин» — прим. 144. — 865. Бібіков Дм. (1792—1870) — рос. державн. діяч, київ. ген.-губернатор (1837—48); вів проти пол. курс, завів «Інвентарні правила» (прим. 328); перевів конфіскату маєтків католицького духовенства; поширив рос. школи; заснував центральний архів у Києві. 1852—55 — міністр внутр. справ. Ш-ко вивів його у своїй п'єсі — «Юродивий». — 866. Вол. Барвінський — прим. 568. — 867. Ом. Огоновський — прим. 712. — 868. д. Федорович Володислав (1845—1917) — гал.-укр. гром. діяч. Голова й почесний член «Просвіти». Дав дар «Просвіті» — 12.000 гульденів. Посол до австр. парлам. 1879—82, член палати панів. Писав на різні теми по-укр., пол., німецьки. — 869. «фетіш» (порт.) — обожнування неживої річі, якій надають чародійну силу. — 870. «Марія» - Шевченка... — Marija Maty Isusowa. Wirszy Tarasa Szewczenka z uwahamy M. Drahomanowa. Żenewa. 1882. 16. — 871. Ом. Пзрицький — прим. 467. — 872. «Кієвская Старина» — наук. місячник українознавства, заснований Т. Лебединцевим, виходив російською мовою у Києві в 1882—1906. Співробітничали в ньому майже всі наукові укр. сили. З 1897 р. «К. С.» містила й укр. белетристику. Д-в містив там під псевдонімом — Кузьмичевський П. — 873. Сумцов — прим. 670. — 874. «Червоная Русь» — прим. 462. — 875. Качала — прим. 213. — 876. Жуковський Вас. Андрійович (1783—1852) — відомий рос. поет; перекладач творів Шіллєра, Бюргєра, Байрона та інших. — 877. Пушкін — прим. 452. 878 — Лєрмонтов Мих. (1815—41) відомий рос. поет. 879.

Погодін Мих. (1800—75) — рос. історик, археолог, белетрист і журналіст; проф. унів. в Москві. Доказував, що ніби на Україні до татар. нападу жили не Українці, а предки суч. великоросів. Один із теоретиків і оборонців «офіційної народности» та духовний батько гал. москвофілів, нахилив до офіц. Росії Славян. — 880. Ж и т е ц ь к и й — прим. 535. — 881. Г о л о в а ц ь к и й — прим. 362. — 882. К л и м к о в и ч Ксенофонт (1835—81) — гал.-укр. письменник, співробітник багатьох льв. часоп. — «Слово», «Вечерниці», «Основа». В 1863 р. видавав журн. «Мета»; в 1864 — біб-ку «Рус. Читальня». Перекл. Ш-ка по-нім. — 888. Н а у м о в и ч Іван (1826—91), гр.-кат. свящ., посол до гал. сойму 1861 р., гал. гром. діяч (москвофіл) і письменник, співробітник багатьох гал.-укр. часописів та редактор час. для селян — «Наука» (1871—86). Заснував «Общество ім. Качковського», написав багато популярних книжечок. В 1886 р. переїхав до Київа, там прийняв православіє і там вмер. — 884. Т у р г е н ь в — прим. 604. — 885. «Г р а ж д а н и н» — моск. газета, редактором якої був кн. Мещерський Влад., лий реакціонер, що проповідував поворот до порядків передреформ. часу. — 886. «М о с к о в с к і я В ѣ д о м о с т и» — прим. 141. —

Мих. Остапович, К. Станіславський та П. Б.

С Л О В Н И Ч О К.

Подасмо нижче список де-яких термінів, що їх вживав Д-в не у звичому для нас значінні, або слов, яких тепер не знайти в словниках та трудно зрозумілих для сучасного читача. Д-в писав свої праці, коли ще укр. літературна мова вироблялась, «кувалась», як тоді висловлювались. І Д-в своєю мовою в «Громаді» багато прислужився до вироблення публіцистичної укр. мови, хоча й деякі його слова й не увійшли в широкий ужиток і значіння їх сьогодні не буде зрозумілим. Їх ми і подасмо нижче.

Б.

Без сили — без впливу.
Безстроковий — неперіодичний.
Білоробочі — інтелігентні робітники.
Боком — стороною.
Борво — дуже.

В.

Варунок — умова.
Вважливе діло — знаменна річ.
Вдумка — вглиблення.
Верховодство — провідництво.
Вибавивши — визволивши.
Виносний — можливий до ношення.
Виселки — місце переселення.
Вільна спілка громад — федерація.
Вільний вчинок — ініціатива.
Вільний розум — раціоналізм.
Вільнодумці — ліберали.
Властивці — власники, властители.
Вмілость словесна — поезія і белетристика.
Впнитись — спинитись.
Впорядкована спілка — організація.
Впорядкування — організація.
Впорядчик — редактор.
Вправа — управа.
Впять — знову.
Врадити — ухвалити.
Всекрасві — інтернаціональні.
Всепородня вільна спілка — інтернаціональна федерація.
Всеспільні — загальні.
Всиловатись — набиратись сили, зростати, кріпнути.
Всилуватись — змагатись.
Втвердятьсь — вкорінитись.
Вчинки — наслідки, прояви.
В'явка — збірник, зшиток.

Г.

Господарський — економічний.
Грецьке благочестіє — православ'є
Громадство — політика.
Громадське козацтво — міліція
Громадський — соціальний.
Гурт людей — партія.

Д.

Дія — драма.
Догляд — цензура.
Докладний — спеціальный.
Домова праця — домашня.
Допевне — напевне.
Допевнити — доказати.
Допевнивсь — довідався.
До способи — відповідні здібностям.
Думковий — теоретичний.

З.

Забутки — спомини, перекази, пережитки, остатки.
Заводитись — керуватись.
Загірні — ті, що за горою.
Засідати — оселятись.
Заслабла — ослабла.
Захід — вчинок.
Здобувач — робітник.
Здумати — уявити.
Зможність — можливість, змогу.
З повагом — поволі, з повагою.

І.

Істіння — існування.

К.

Книжники — вчені, письменні.
Коліно — покоління.
Компанство — товаришування.

Л.

Любомудри — філософи.

М.

Ми беремо волю — ми хочемо.
Мовці — промовці.
Мога — змога, можливість; можна, що в силі.
Муницький — демократичний.

Н.

Наглячий — наглий.
Нагніт — гніт, неволя.
Нагнітати — гнітити, приневолювати, абільшувати неволю.
Найпередній — передовий.
Намова — твердження.
На предки — наперед, на далі.
Народовці — демократи.

О.

Обмерзіло — остогидло.
Осередній — основний, центральний.
Отдавалосьь — відбивалось.

П.

Перевір — перевірка.
Переворот — революція.
Передум — передумання.
Переміна — реформа.
Переставка — перестановка.
Пересуди — критика.
Перетяжка — змагання.
Писачі — письменники, дописувачі.
Позбава — визволення.
Політичний — державний.
Порода — раса, національність, племя.
Поряд — ступнево, раз за разом.
Поспільство — селянство.
Поступ наперед — прогрес.
Поступовство — прогрес.
Поступовці — прогресисти.
Почастний — тимчасовий.
Почастно — часті, частково.
Правдиво — реально.
Приводи — основи.
Прилагоди — припасовання.
Проба — практика.
Проповідь — пропаганда.
Простою мовою — провою.
Проступи — вияви.
Проход — доступ.
Проява — вияв.

Р.

Рационалісти — вільні розумовці.
Реформація — переміна.

Родинство — споріднення.
Ровбавлять — ослаблювати, ров'єднувати.

Роздвійство — роздвоєння.
Розум — зміст; значіння, розуміння.
Розумовці — раціоналісти.
Романці — романи (Італійці, Французи. . .).
Рями — кадри.
Рясувати — рясно вживати.

С.

Самосправа — автономія.
Самоділковий — утворений самостійно, незалежно.
Самостоячесьть — автономія; самостійність.
Середній — центральний, осередковий.
Сира твар — сировина.
Собина — приватна власність.
Союзний — федеральний.
Спілковий — федеральний.
Спільна громада — федерація.
Спільність праці — кооперація.
Способом — спеціальністю.
Спочуває — співчуває.
Старшування — гегемонія.

Т.

Теоретичний — думковий.
Тихий зріст господарський і розумовий — еволюція.

У.

України — провінції, частини землі.
Україновідець — українознавець.
Упять — знова.
Усичувався — силкувався.
Устав державний — конституція.

Ф.

Факції — злочинства.

Ц.

Цісарщина — Австро-Угорщина.

Ч.

Чиновницький — бюрократичний.
Чіпляти — зачіпати.

Ш.

Шаноба — пошана.
Шахрай — експлуататор

П. В.

ПОКАЖЧИК ІМЕН.

А.

Аксаков — 14, 18, 85, 173, 179, 248, 261, 348, 359, 374, 379, 390.
Аксельрод — 327, 353, 370, 374, 383.
Александр Великий — 272, 274, 396.
Антонович Вол. — 23, 27, 63, 71, 117, 254, 255, 326, 338, 343, 348, 365, 381, 392, 393.
Аракчев — 189, 381.
Арістотель — 272, 274, 327, 396.

Б.

Бакунін М. — 9, 15, 40, 75, 117, 123, 153, 157, 159, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 189, 225, 266, 329, 331, 333, 339, 344, 369, 374, 378, 379, 395.
Бантіш-Каменський — 59, 99, 100, 110, 340.
Барвінський В. — 316, 317, 356, 384, 401.
Барвінський Ол. — 28, 87, 88, 208, 327, 358, 359, 360, 375.
Барер — 291, 398.
Бачинський Ю. — 54, 327.
Баштовий — 267, 268, 269, 270, 396.
Барщевський — 221, 386.
Борисов П. — 26, 337, 381.
Безак — 62, 71, 342.
Белінський — 162, 166, 344, 374.
Белей І. — 385, 395.
Бенфей — 261, 348, 391, 394.
Бібіков — 316, 401.
Біловерський — 21, 340, 360.
Більбасов — 62, 63, 341, 343.
Бісмарк — 7, 8, 9, 124, 307, 369, 391, 401.
Блан Луї — 116, 124, 329, 369.
Блянкі Луї — 371.
Боборикін — 247, 389.
Богун Іван — 180, 380.
Богуславський — 197, 198, 382.
Богучарський — 352, 373, 382.
Бокль — 264, 391, 395.
Бонапарт — 104, 124.
Борковський — 327, 387.
Бруховецький І. — 181, 380, 391.
Будда — 232, 273, 388, 396.

Бужинський — 107, 367.
Булянке — 7, 391.
Бунге — 18, 58, 71, 340.
Бурцев — 354, 359.
Бучинський М. — 327, 342, 348, 360, 388.

В.

Валуев — 14, 365.
Ванновський — 199, 383.
Вартовий — 41, 332.
Васильчиков — 171, 378.
Вацлав з Олеська — 109, 368.
Веріга — 221, 386.
Веселовський О. — 252, 260, 327, 391, 394, 400.
Виговський — 112, 379, 380.
Вишеньський Іван — 106, 251, 366, 391, 395.
Вікліф — 87, 243, 275, 389, 397.
Вітте С. — 19, 354.
Вовчок Марко — 101, 363, 381, 390, 394.
Вовняк М. — 327, 359, 375.
Волков (Вовк) Ф. — 258, 348, 356, 393, 394.
Волховський Ф. — 19, 86, 351, 362, 373.
В'яземський — 374, 400.

Г.

Гамбетта — 335.
Гаркуша — 100, 363.
Гарібальді (Галабурда) — 101, 345, 365.
Гартман — 226, 387.
Гегель — 248, 267, 330, 350, 390, 396.
Герцен О. — 13, 23, 40, 56, 153, 159, 166, 170, 173, 176, 179, 225, 244, 248, 330, 331, 334, 340, 374, 376, 379, 390.
Гладстон — 7, 282, 397.
Гогенварт — 66, 345.
Гоголь (батько) — 100, 188.
Гоголь М. — 165, 188, 231, 241, 248, 257, 265, 266, 267, 376, 388, 399, 401.
Гогоцький — 73, 345, 350.
Головацький — 94, 320, 367, 402.

Головін — 58, 338, 339, 342
Гольбах — 7, 337.
Гольденберг — 197, 382.
Гомер — 56, 337.
Гонта — 181, 182, 380.
Гордієнко Кость — 251, 299, 391, 400.
Гоциньський — 101, 363.
Грегуар — 297, 398.
Гребінка Є. — 381, 401.
Григорій VII, папа — 275, 397.
Григорій Н. — 381, 384.
Гринецький І. — 352, 378.
Грінченко Б. — 332, 387.
Гроцій — 302, 400.
Гулак-Артемівський — 100, 188.
Грушевський М. — 39, 325, 333, 348,
351, 372, 373, 380, 393, 394.
Гус Ян — 276, 397.

Г.

Гізо — 56, 63, 343.

Д.

Данилевський М. — 250, 267, 391,
396.
Дарвін — 5, 7.
Дашкевич — 254, 348, 392.
Дебогорій-Мокрієвич — 353, 354, 359.
Дегаєв — 79, 355, 382.
Дейч Л. — 353, 370, 383.
Де-Поє — 117, 144.
Дікенс — 164, 376.
Добролюбов М. — 13, 166, 334, 340,
359, 376.
Доде — 294, 399.
Дорошенко Петро — 181, 380.
Достоевський — 231, 244, 340, 388,
389.
Дундуков-Корсаков — 74, 350.
Духинський — 72, 84, 349.
Духнович — 110, 368.
Дюрінг — 116, 369.
Д'яков — 197, 382.

Е.

Европеус — 171, 378.
Енгельгарт — 134, 371.
Енгельс — 5, 43, 54, 327, 333, 386,
390.

Ж.

Жегота Пауль — 109, 368.
Желябов — 16, 25, 74, 76, 342, 350,
353.
Жигецький П. — 23, 106, 253, 320,
325, 348, 381, 391.
Жуковський — 319, 387.

З.

Забрамський — 199, 203.
Загірний Н. (С. Качала) — 347, 375.
Залеський — 101, 363, 368.
Залізняк — 181, 182, 380.
Засуліч В. — 16, 128, 190, 370, 383.
Зібер М. — 25, 65, 335, 344, 395.
Золотаренко — 380, 391.
Золя — 294, 399.

И. — І.

И(ванов) Г. — 163, 376.
Ігнат'єв — 18, 79, 80, 352, 355, 356.

К.

Кабліц (Юзов) — 334, 395.
Каліновський — 221, 386.
Кальвін — 243, 366, 389.
Караджіч — 277, 397.
Каразов — 15, 62, 330, 339, 343,
378, 394.
Карамзін — 56, 337.
Карєв — 267, 396.
Кармелюк — 100, 363.
Карпов — 256, 392.
Катерина II. — 13, 99, 181, 206, 257,
298, 307, 320, 371, 381, 392, 400.
Катков — 14, 58, 60, 62, 63, 225, 294,
296, 339, 341, 365, 387, 389, 390,
399.
Качала С. — 69, 70, 162, 163, 253,
347, 356, 375, 401.
Квітка-Основ'яненко — 100, 241, 354,
363.
Келсієв — 179, 379.
Кирєвський — 179, 348, 379.
Кістяківський Б. — 27, 258, 335, 350,
354, 355, 357, 387, 388.
Кістяківський Ол. — 327, 350.
Климнович — 320, 365, 402.
Кобринська Н. — 27, 87, 327, 395.
Ковалевський Максим — 258, 260,
393, 394.
Ковалевський Микола — 26, 27, 355,
357, 388.
Ковальський Ів. — 16, 26, 370.
Кониський О. — 23, 24, 27, 87, 88,
327, 338, 357, 358, 375, 387, 388,
390.
Кониський Г. — 100, 401.
Конт — 24, 327, 335, 385.
Короленко — 247, 260, 389, 394.
Корф, барон — 22, 303, 400.
Корш — 61, 76, 342, 393.
Костомаров М. — 21, 24, 71, 82, 83,
101, 102, 117, 156, 157, 249, 250,
251, 256, 257, 290, 304, 310, 314,
340, 341, 349, 360, 374, 376, 377,

384, 385, 389, 390, 392, 393, 394, 400.
Котляревський Ів. — 100, 165, 188, 302, 381.
Кошут — 110, 368.
Кравчинський-Степняк — 16, 353, 373, 387.
Кропоткін, кн. — 15, 77, 353.
Кромвель О. 285, 367, 397.
Кудеяр — 169, 377.
Куліш П. — 21, 24, 101, 102, 117, 188, 255, 256, 340, 358, 360, 376, 381, 389, 392, 401.
Кюнен — 260, 261, 394.

Л.

Лавров П. — 15, 19, 25, 38, 69, 75, 152, 154, 157, 159, 226, 330, 334, 344, 353, 354, 355, 373, 386.
Лазарев — 19, 362.
Лазаревський Ол. — 114, 117.
Ламанський — 80, 82, 162, 179, 261, 356, 365, 374, 398, 394.
Лассаль — 5, 9, 70, 116, 144, 169, 329, 369.
Лебединцев П. — 349, 401.
Левецький Ор. — 350, 394.
Леже — 88, 362.
Лермонтов — 319, 322, 401.
Лімановський — 216, 218, 219, 220, 221, 222, 385, 387.
Ліндфорс — 16, 25, 354.
Ліпсій — 302, 400.
Лоріс-Меліков — 16, 18, 199, 326, 355, 356, 378, 383.
Лучицький Ів. — 257, 392.
Лютер — 243, 276, 278, 366, 377, 389.

М.

Магомет — 237, 334, 388.
Мадзіні — 8, 390.
Мазепа Ів. — 181, 251, 299, 300, 304, 367, 380, 389, 391, 392.
Максимович — 100, 249, 367, 390.
Мальчевський — 101, 363.
Мандичевський — 26, 333, 370.
Маркс Карл — 5, 9, 18, 34, 43, 54, 65, 69, 70, 116, 123, 191, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 344, 386, 390, 391.
Макферсон — 287, 398.
Март'янов — 171, 179, 378.
Материнка Іська — 100.
Маурер — 116, 369.
Мелхиседек арх. — 181, 380.
Мен — 116, 369.
Метерніх — 189, 381.
Мєрославський — 222, 386.
Микола І. — 155, 167, 174, 266.

Микола ІІ. — 13, 19.
Мирний П. — 389.
Миртов (Лавров П.) — 15, 330.
Миславський, вп. — 301, 400.
Михайлов Т. — 350, 352.
Михайловський — 15, 330, 334, 395.
Мицюк О. — 333, 372.
Міль Д. С. — 34, 70, 116, 327, 385.
Містраль — 294, 399.
Могила (А. Метлинський) — 100.
Модестов — 63, 341, 343.
Мойсей — 271, 334, 396.
Мемзен — 65, 264, 272, 344, 395, 399.
Монтеск'є — 7, 337.
Мор Томас — 328, 397.
Мордовець — 247, 268, 315, 389, 401.
Морозов П. — 352, 355, 373.
Морфіль — 88, 362.

Н.

Навроцький В. — 327, 348, 361.
Наливайко — 180, 379.
Наполеон І. — 238, 239, 290, 325, 332, 337, 350, 364, 388, 398.
Наполеон ІІІ. — 66, 101, 337, 344, 345, 370, 371.
Наумович — 208, 321, 328, 402.
Незлобін — 247, 390.
Некрасов — 166, 244, 340, 344, 374, 389.
Немирич Юрій — 181, 302, 379, 380, 400.
Нечай Данило — 180, 380.
Нечасв — 15, 64, 200, 344, 383.
Нечуй-Левицький Ів. — 247, 245, 373, 396.

О.

Овен Роберт — 5, 115, 136, 328, 369, 371.
Огарьов — 176, 179, 339, 374, 379.
Огоновський Ом. — 260, 261, 268, 316, 320, 327, 346, 348, 394, 396, 400, 401.
Окуневський Т. — 27, 28, 87, 327, 329, 334, 335, 360, 361, 375, 383.
Олександр І. — 13, 350, 381, 394.
Олександр ІІ. — 13, 16, 27, 170, 171, 350, 352, 355, 365, 378, 383.
Олександр ІІІ. — 16, 18, 78, 352.
Орлик П. — 181, 380, 391.
Осинський В. — 16, 26.
Осіян (Ойсіян) — 287, 398.

П.

Павлик М. — 26, 27, 32, 41, 75, 85, 87, 88, 148, 151, 201, 230, 244, 325,

- 326, 327, 329, 330, 332, 337, 346,
351, 357, 359, 360, 361, 370, 372,
373, 375, 383, 384, 387, 388, 389,
395.
- Павликова Анна — 26, 370, 384.
Павло, апостол — 237, 274, 388.
Павлович — 110, 368.
Палацький — 191, 382.
Палій Семен — 254, 392.
Парі Г. — 88, 362.
Партицький Ом. — 318, 376, 401.
Пекарський — 302, 400.
Пелеш, вп. — 82, 356, 375.
Перебийніс — 180, 379.
Пермський Стефан — 277, 278.
Перовська С. — 16, 25, 350.
Пестель — 170, 378.
Петрик — 181, 380.
Петро І. — 107, 168, 170, 181, 256,
298, 302, 325, 354, 367, 382, 389,
392, 400.
Петрункевіч — 16, 354.
Пильчиків — 338, 376.
Пипін — 260, 261, 268, 293, 327, 394,
399, 400.
Пирогов — 56, 71, 338, 341, 359, 377.
Пісарев Д. — 15, 385, 395.
Пітро Г. — 88, 362.
Платон — 328, 396.
Плеханов — 19, 355, 370, 383.
Площанський — 72, 349.
Победоносцев — 18, 85, 359, 389, 395.
Погодін М. — 320, 402.
Подолінський — 31, 41, 42, 55, 75,
148, 151, 268, 325, 333, 351, 372,
373, 382, 387, 396.
Полевич — 338, 343.
Потебня — 252, 391.
Прескот — 56, 338.
Прокопович — 107, 367.
Прудон — 9, 43, 45, 116, 117, 171,
248, 329, 331, 335, 390.
Пугачов Є. — 75, 157, 168, 169, 170,
171, 172, 175, 176, 179, 181, 371,
373, 374, 380.
Пушкін Ол. — 162, 241, 319, 322,
340, 371, 374, 389, 401.
Пчілка О. — 341, 395.
- Р.**
- Разін Стенька — 75, 168, 171, 172,
175, 179, 181, 371, 374, 377, 380.
Раковський — 110, 368.
Реклю Е. — 76, 91, 191, 351, 395.
Ренан — 79, 258, 259, 393, 395.
Рігельман — 115, 345, 350.
Рилев — 100, 363, 378, 401.
Рішел'є — 290, 398.
Робесп'єр — 364, 398.
- Родіонов Ів. — 198, 199.
Розовський — 198, 199.
Романчук Ю. — 28, 246, 359, 360,
389.
Рубан — 92, 100.
Руманілі — 295, 399.
Русов Ол. — 325, 347, 350.
Руссо Жан Жак — 3, 7, 337.
- С.**
- Савченко Ф. — 325, 349, 350.
Салтиков М. — 340, 344.
Самойлович І. — 299, 363.
Сарсе Ф. — 294, 399.
Сельський-Щасний — 26, 333, 370.
Сембратович, вп. — 28, 360, 375.
Сен-Сімон — 116, 136, 166, 328, 331,
369, 377.
Сірокомля (Кондратовіч) — 221, 386.
Скорина Фр. — 278, 397.
Словіський — 251, 252, 391.
Сократ — 236, 388.
Солов'єв Вл. — 267, 396.
Сомко — 380, 391.
Софокль — 294.
Спасовіч — 297, 394, 399.
Спенсер — 264, 391, 393, 395.
Срезневський І. — 100, 401.
Станкевіч — 339, 374.
Старицький М. — 24, 363.
Стасюлевіч — 327, 345.
Степняк (Кравчинський) — 77, 353,
362.
Стефанович Я. — 76, 176, 353, 383.
Стодольський — 259, 358, 393.
Стойковіч — 277, 397.
Стронін — 23, 337, 338, 340.
Студинський К. — 333, 351, 360.
Суворін — 76, 95, 327, 352.
Судейкін — 18, 355.
Судовщиков — 306, 348.
Сумцов — 252, 253, 318, 391, 401.
Суханов — 77, 353.
- Т.**
- Тацит — 61, 327, 341.
Тейлор — 336, 393.
Т(еодоровіч) М. — 155, 373.
Терлецький О. — 26, 333, 349, 351,
361, 370, 373.
Тихоміров — 355, 373.
Тіле — 260, 261, 394.
Толстой Дм. — 14, 16, 18, 61, 62, 71,
73, 339, 342, 350, 378.
Толстой Лев — 231, 245, 237, 329,
340, 388, 395.
Трепов — 16, 128, 370.
Трильовський К. — 27.
Туган-Барановський — 19, 393.

Тулов М. — 57, 338.

Тун — 78, 354.

Тургінев — 234, 244, 245, 263, 322,
339, 340, 371, 388, 389, 390, 395,
402.

Турист — 299, 387.

У.

Уваров — 269, 349, 393, 396.

Унковський — 171, 378.

Успенський Г. — 15, 244, 245, 260,
389, 394.

Ф.

Феденко — 329, 333.

Федоровіч Вл. — 317, 401.

Федорович Ів. — 278, 397.

Федьнович — 109, 241, 262, 365, 401.

Фіхте — 219, 389.

Франко Ів — 26, 27, 32, 38, 87, 88,
230, 241, 244, 262, 313, 326, 327,
333, 337, 346, 351, 354, 357, 358,
359, 360, 361, 370, 373, 374, 375,
376, 385, 387, 388, 395.

Фур'є — 43, 333, 343.

Х.

Хмельницький Б. — 22, 24, 63, 112,
113, 181, 256, 304, 320, 380, 400.

Ходкевич Гр. — 278, 397.

Хомяков — 15, 248, 343, 348, 390.

Ц.

Ціцерон — 236, 388.

Ч.

Чарторийський Ю. — 69, 347.

Чернишевський М. — 13, 14, 15, 63,
116, 163, 166, 262, 334, 340, 343,
369, 376, 379, 394.

Черняєв — 74, 350.

Чертков — 199, 326, 383.

Чичерін Б. — 13, 14.

Чубінський П. — 23, 74, 95, 103,
107, 185, 206, 258, 338, 347, 350,
351, 381, 384, 392, 393.

Ш.

Шаповал Микита — 325, 334, 335,
336, 362.

Шафарік — 191, 382.

Шаткевич — 108, 367.

Шевич — 23, 338.

Шевченко Т. — 13, 21, 24, 31, 32,
53, 59, 69, 74, 80, 82, 83, 101, 102,
155, 156, 157, 162, 163, 165, 166,
167, 180, 182, 189, 200, 232, 241,
265, 265, 266, 294, 304, 319, 340,
356, 358, 360, 362, 363, 365, 374,
375, 376, 382, 385, 394, 395, 397,
401.

Шекспір — 261, 394.

Шерер — 99, 391.

Шефле — 116, 362.

Шиманов — 23, 84.

Ширинський-Шихматов — 62, 63, 342.

Шлосер — 56, 338.

Шульгін В. — 58, 59, 60, 61, 62, 71,
339, 350.

Шульгін Я. — 350.

Щ.

Щебальський — 254, 392.

Щедрін — 247, 340, 390.

Щербина — 25, 117.

Ю.

Ювенал — 61, 341.

Юзефович — 71, 73, 254, 349, 350,
360, 365, 392.

Юзов — 335, 395.

Юнгман — 191, 381.

Юрковський — 199, 384.

Юхименко — 258, 393.

Я.

Ягайло — 356, 392.

Якушкін — 203.

Янсен — 210.

Яросевич — 27.

Яхимовіч, вп. — 21.

П. Б.

СПИСОК МАЛЮНКІВ.

Перше всього дозволимо собі тут подякувати тим т. т., які допомогли розшукати чи позичили нам зі своєї збірки ті образки, які тут репродукуємо, а саме Арк. Животкові та М. Білоусові. А далі мусимо признатись, що де-які малюнки в нормальному, не емігрантському виданні, може би й не були вміщені, через їх технічну недосконалість, але в наших умовах праці годі знайти добрі фотографії, тому довелось використати те, що було під рукою. Образки наші ми подаємо, репродукуючи їх зі старших видань, часто вже уживаних, друкваних на слабкому папері у недосконалому виконанні, але подаємо, бо вважали за краще подати, що можна, ніж нічого не дати. Думаємо, що читачі книги зрозуміють наше становище і бажання та вибачать наполовину не нашу вину.

Мал. Стор.

1. III. М. П. Драгоманов у 1880-х роках, в Женеві. Репродуковано з образка, що подано в II. томі «Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова». Париж. 1906. — з відбиткою підпису Д-ва.
2. 17. Батько М. П. Драгоманова, Петро Якимович. З портрету писаного в 1837-му році. Ми подаємо з київ. журналу «Україна», кн. 2—3. 1926, малюнки якого дуже слабенькі, через брак доброго паперу та фарби на радянській Україні того часу.
3. „ Мати М. П. Драгоманова, Близавета Іванівна. З фотографії кінця 1870-х років. Репродукція в мал. в «Україна», та ж книжка.
4. 33. Хата Драгоманових у Гадячі на Полтавщині, де народився М. П. Драгоманов. Репродуковано з журналу «Україна», та ж книжка.
5. „ Кабінет-спальня в Софії (Болгарія), де помер М. П. Драгоманов. Репродуковано з тої ж книжки журналу «Україна».
6. 49. М. П. Драгоманов студентом київ. університету (весна 1864). Взято з тої ж книжки.
7. „ Мих. П. Драгоманов по скінченню київ. університету (1864). Взято з тої ж книжки.
8. 65. М. П. Драгоманов між слухачами-студентами київ. університету. Фотографія знята перед виїздом за кордон в 1870 р. Вгорі: Гр. Дсацов, В. Щербина, Ів. Волкобой, Б. Туркевич, А. Малаховський. В середині: Ів. Хоцевич, В. Лишин, М. П. Драгоманов, В. Петров, Я. М. Шульгин (якого Д-в називав «свангельським юношою»), Ів. Марков. В долині: М. Дашкевич, В. Колодько. (Мал. взято з журналу «Україна», та ж книжка).
9. 81. Мих. П. Драгоманов в часі свого побуту у Флоренції. Репродуковано з фотографії надісланій ним своєю кореспондентові і приятелеві М. Бучинському. Підписано рукою Д-ва: «Любому другові Мелитону Осиповичу Бучинському. Флор. 1873, Мая 11.» Взято з «Збірн. Філолог. секц. Наук. Т-ва ім. Шевченка». Л. 1910.
10. „ Михайло Петрович Драгоманов у свій останній виїзд за кордон (1. III. 1876). Взято з тої ж книжки журналу «Україна».
11. 88. Відбитка титульної сторінки I кн. «Громади» — 1878. Ж. 1/4 нормальної величини.
12. 97. Київська «Стара Громада» разом з студентською (або так званим цвинтарем), як її називано), 1874 р. (Стоять в задньому ряді, з-ліва: 1. М. П. Драгоманов, 2. Мих. Ковалевський, 3. Білорусів, 4. Пащенко, 5. Вербицький, 6. К. Андрівський, 7. Бе-

Мал. Стор.

- ренштам, 8. Антепович, Середній ряд, стоїть біля вікна — 9. Фаворський; сидять: 10. Ор. Левицький (делегат студентів при «Ст. Громаді»), 11. Лоначевський, 12. Ів. Рудченко, 13. Ф. Вовк, 14. Левицький-Нечуй, 15. Чубінський, 16. Старицький, 17. Рубінштейн, 18. Лисенко, 19. П. Житецький, 20. Ол. Трегубів, 21. М. Воблий; сидять в першому ряді: 22. Волянський, 23. Костенко, 24. незвісний, 25. Матвій, 26. Комарецький, 27. Ір. Житецький, 28. Ол. Русів (скарбник, з касовою книгою), 29. Т. Біленький, 30. Л. Ільницький (книгар), 31. Діаконенко, 32. М. Левченко. Бракує В. Антоновича й кількох ще громадян. — Мал. взято з «Ілюстрованої Історії України» — М. Грушевського, стор. 504.
13. 113. Іван Франко в 1880 роках. Взято з журналу «Україна» 1926. кн. 6.
14. „ Михайло Павлик в час побуту в Швейцарії (1879—81). З видання «Союзу Визволення України». Відень. 1917.
15. 129. Остап Терпецький (1850—1902), співробітник «Громади (псевдонім «Онисим»), видавець револ. брошюр, кореспондент Д-ва та його приятель. Взято в юбілейного Альманаху, присвяченого 40-тю основання віденського укр. т-ва «Січ». Л. 1908.
16. „ Теофіл Окуневський (1852—37), кореспондент Д-ва в рр. 1883, 1885—91, 1893—95. Приятель Драгоманова. Взято з того ж «Альманаху».
17. 145. Володимир Навроцький (1847—82), кореспондент М. Драгоманова від грудня 1871 р. до 12. X. 1877 р. Взято з вид-ня: Др. І. Витанович — Володимир Навроцький. Л. 1834.
18. „ Мелітон Бучинський, з яким вів М. Драгоманов переписку в рр. 1871—77. Образок з фотографії 4. VIII. 1871. Взято з «Збірник Філол. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка». Л. 1910.
19. 161. Фотографія М. П. Драгоманова роздана чинам кнів. поліції для стеження за ним (1873—75). Взято з книги: Д. Заславський — М. П. Драгоманов. М. 1934.
20. „ М. П. Драгоманов в останні роки свого життя. Репродуковано з образка доданого до видання його творів — «Политическія сочиненія». М. 1908.
21. 177. Могіла М. П. Драгоманова в Софії. В р. 1922-м з нагоди 38 річницї його смерті прихильниками та учнями Д-ва, в присутности Укр.-Болгарського Т-ва та всіх укр. організацій в Болгарії було поставлено замість дерев'яного хреста, кам'яний пам'ятник, роботи арт. Парацуна. З фотографії т. М. Білоуса.
22. XVI. Автограф листа Д-ва до Ол. Барвінського, видавця «Рускої історичної бібліотеки» у Львові.

Chemin Dancel, 14.
Genève. 21 Сент. 1887.

Високоповажаниј Добродію,

Кілько днів тому навад получив ја од Вас Вашу «Историчну Библиотеку». Дуже Вам вдячний за таку цінну посилку і дуже хотів би Вам послати в замін і свої виданьња, та не знају чи Ви б самі того захотіли. Не раз бувало, що галицькі земляки, котрим ја посилав свої виданьња, — навіть цілком легальні, або матерјали, — або звертали мені їх, — або навіть отдавали їх в поліцію (чим — закреслено) підводили їх і до засуду на конфіскату. То ја і поклав: посилати наперед у Галичину свої виданьња тільки на виразне бажаньња самих галичан.

Ще раз дякујучи Вам за Вашу посилку, мају честь зостатись поважајучим Вас

М. Драгоманов.

Автограф цього листа надіслав нам зі своїх збірок Український Науковий Інститут у Варшаві.

З М І С Т К Н И Г И:

	Стор.
1. В імени Видавців	V
2. Памяті ініціатора видання — Б. М. Залевського	XI
3. Від Редакції	XII
4. Н. Григориїв — Доба М. Драгоманова.	
I. Світовий суспільний процес: Вступ. Консерватизм. Лібералізм. Соціалізм. Боротьба світоглядів. Перемога політичного лібералізму. Розвиток культурно-господарського лібералізму. Імперіялізм. Національні рухи. Робітничий рух та соціалізм...	1
II. Суспільний процес в державах українського перебування: В Австро-Угорщині. В Росії.	11
III. Стан українського суспільства: Ступінь історичного розвитку. Соціально-економічний стан. Культурний стан. Національні змагання.	20
Завершення.	28
5. М. Шаповал — Михайло Драгоманов, як ідеолог Нової України.	
Вступ. Життя Драгоманова. Праця Драгоманова. Науковий світогляд Драгоманова. Соціологічні погляди Драгоманова. Націоналізм та інтернаціоналізм. Соціальна програма Драгоманова. Революція та еволюція. Засади тактики Драгоманова. Критика і оцінка ідеології Драгоманова.	31
6. Автобіографія М. Драгоманова, переклад <i>О. Шаповалової з додатком — П. Б.</i>	56
7. Відповідь М. Драгоманова на юбілейні привітання.	89
8. Переднє Слово до «Громади».	
I. Межі нашої мужицької України в Росії й Австрії. — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство й панство на нашій землі. — Змагання наших простих людей до волі й спілки на всій нашій Україні в козацькі часи XVIII ст. — Останій поділ наших людей і неволя в XVII ст. — Змагання наших людей до волі й спільности в XIX ст. — Письменство українське й наука про Україну в Росії; змагання мужиків до волі й землі. — Змагання наших людей до волі духовної в XVI—XVII ст. й попівська неволя в XVIII—XIX ст.; Братства міщанські в XVI ст. й селянські в XIX ст. (люде божі й штунди). — Змагання наших людей до волі й землі в Австрії. — Марність надії на царство й попівство. — Своя воля на своїй землі. — Можливість і вартість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. й правдива своя воля: товариство й безначальство — Товариство в Січі Запорозькій. — Товариські й громадівські змагання й наука в Європі й Америці: соціалізм. — Однаковість українських і соціальних змагань.	93
II. Конечна ціль громадської праці. — Зміни половинні й посередні станції: державні зміни. — Служба людей в теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські й всеросійські. — Потреба	

ясно одмежованого українства в тій службі. — Всесвітня наука й краса праця. — «Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і породам. — Українські потреби громадівської праці: політичні вільности, освітність по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстання громадських людей; потреба праць не політичних і зріст нових порядків в громадах; праця противуповіська й наукова. — Український соціалізм — не партія, а громада. — Що тепер може зробити українська печать? — Українці в чужій печаті. — Наші думки про чужих людей на Україні. — Наші супротивники й спільники. — Федеральна спілка в Росії й в Австрії. — Спілка демократії в недержавних породах в Європі. — Користь з неї для державних пород. — Спілка Українців з західними Славянами... 118

- 9. Програма «Громади» — 1880 р. 148
- 10. Малоруський інтернаціоналізм 152
- 11. Шевченко, українофіли і соціалізм. III. 162

Шкода од молебнів Шевченкові. — Бесильство «Кобаря» для заснування міцного народовства й самого українолюбства в Росії й Австрії. — Що вкорінило українське громадянство в Галичині? — Наука Українцям з об'єктивного й історичного перегляду Шевченка й українства його часу: потреба широкої науки, впорядкування й смислового вільного вчинку; потреба виходу з думкою й працею за границю Росії, в Європу й Славянщину. — Московсько-всеросійські й українські ями на дорозі українського громадянства: «русская одежда» соціалізму: — московське бунтарство й українське гайдамацтво замість соціалізму. — Потреба європейського городського розуму й праці серед українських селян і українства серед городян. — Чи може тут послугувати українське письменство? — Подібність теперішньої хвилі українства до 1845—46 рр. і 1859—63 рр. — Чи підуть Українці самі по собі, чи поваду за другими?

- 12. Мужичькі бунти й письменні бунтарі. 193
- 13. Наука з попередніх оповідань. 206
- 14. Українці громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом. 216
- 15. Польським громадівцям в Росії. 224
- 16. Чудацькі думки про українську національну справу.

I. Вступне слівце. — Проба моєї розмови з громадою «Зорі». — Стаття «Туриста» в «Правді» і друга «чудацька» допись в «Зорю». — Допись спалена; потреба обговорення справ, що були в ній зачеплені 228

II. Суд Іспанця про рос. письменство. — Жовта і біла шиура. — Початки ворогування між людьми рівних пород і вір. — Реакція проти тому ворогуванню і національні держави. — Національна держава італійська і швейцарські Італійці. — Національна держава німецька і Альзас, Лотарінгія й Познанщина. — Італійці в Австрії. — Всесвітня правда спільна всім національностям. — Початки космополітизму в Персії, Індії, Греції, Римі. — Християнство — релігія космополітична. — Християнство і Магометанство і початки гуманізму та нового космополітизму. — Зріст націоналізму в Німеччині XVIII в. — Вільність національностей і примусове національство. — Національство у Слаян. — Російське письменство найменше націоналістичне між славянськими і тим найцікавіше для Європи. — Його вага для України. 231

III. Чи розмова про космополітизм і націоналізм «не на часі» для Українців? — Вартість російського письменства для Українців. — Фальшиві всевітники і навадники. — Латинська мова в давній Європі і зріст національних мов. — Заборона мови української і суд «Правди» про письменство російське. — Вплив російського письменства на Русинів австрійських. — Регрес сучасного українського письменства. — Фактичне помосковлення укр. інтелігенції. — її необразованість. — Сучасна укр. белетристика: «Над чорним морем», «Боротьба» і т. і. — Українофільство в науці застарілий напрям. — Зріст інтернаціоналізму в сучасній Європі і в Росії. — Відсталість Українців (Костомарова). — «Правда» і стаття Слоніського. — Сучасні укр. учені: Потєбня, Сумцов, Житецький, Антонович, Дашкевич, Куліш. — Хибя укр. історіографії. — Праця Лучицького про стан володіння землею на Україні. — Народне звичаєво право і праці над ним Українців. — Укр. фольклор і «добровільна реакція». — Чого треба для оновлення укр. письменства? — Спор Піпіна з Огоновським. — Самостійність укр. письменства і «домашній обиход». — Перешкоди, з якими бореться рос. письменство. — Хто спиняє зріст укр. письменства в Галичині? — Всеславянська вартість рос. мови. 241

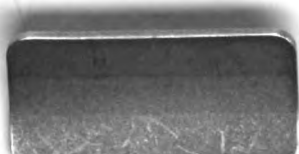
IV. Обрусіння; непопулярність розмови про нього. — Мудровання «самобытників» про цю справу. — Брошура д. Фаштового і його погоня за чистими національними типами. — Його три типи державні в сучасній Європі. — Система обрусіння — поява вселюдська, не національна. — Національний примус і національний автономізм у Асирійців, Персів, Греків, Римлян. — Культурний універсалізм Буддизму. — Жидівство і християнство. — Вплив літератури свіцької. — Пановання латини в середніх віках. — Секти допомагають до творення національних літератур в Англії, Франції, Чехії. — Реформація і народні мови. — Церковна аристократія і церковна мова в східній церкві. — Церковщина і народна мова на Україні. — Вплив протестантства на зріст свіцького письменства. — Національно-письменський централізм в Європі: 1) Англії: а) Велійці. — Товариство біблійне і патріотична мрія. б) Кельти в Ірландії. — в) Кельти в Шотландії — 2) У Франції. — а) Нідерландці в Бургундії. — б) Централізація державна Людовіка XIV. і пізніше. — Якобинці, декларація прав чоловіка і примус язиковий (мова Барера). — в) Фелібри. — г) Бретонці і Біскайці. Стан недержавних діалектів і «patois» у Франції. — 3) Германізація в Австрії. — 4) Державно-національний централізм у Росії. — Його відносини до України в XVII—XVIII вв. — Чому пропав національно-культурний автономізм український? — Укр. автономізм в XIX в. — Його слабкість і як його скрипити? 264

V. Державний сепаратизм України від Росії. — «Партія австрійська» на Україні і аноніми в «Правді». — «Очайдухи» — москвофіли і москвожерці. — Наші союзники в боротьбі з обрусінням? — Про що нам вмовлялись в Великокурсами? — Від чого буде залежати обсяг прав України в конституційній Росії? — Федералізм і державна децентралізація в сучасній Європі. — Англійський «local government» і російські земства. — Практична згода в 25-літній праці земств укр. і великоруських. — Органічний зріст українства при конституції. — Укр. безполітичні культурники і рос. револ. безкультурні політики... 305

VI. Національні святощі і предки гр. Тишкевича. — Народні звичаї і костюми. — «Народна» релігія. — Кирилиця. — Юліанський календар і поклони перед «консервативом народним». —

Народня мова. — Шкідливість культу «народніх святощів». — Культ цей в Галичині підпирає москвофільство. — Перевага москвофілів над народовцями в Галичині. — Симпатія москвофілів до рос. самодержавія. — Наумовича теорія «твердого руського язика». — Конечність утилітарно-просвітнього погляду на мову. — Еволюційний погляд — основа «Чудацьких думок». . . 315

17. Примітки до тексту злагодили: П. Б., Т. Гриб, А. Животко, М. Остапович і К. Станіславський	325
18. Словничок Драгоманова, склав П. Б.	403
19. Показчик імен.	405
20. Список малюнків.	410
21. Зміст книги.	412

A000024061810